O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI

SH.SH.SHODMONOV, U.V.G‘OFUROV

IQTISODIYOT NAZARIYASI

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim
vazirligi tomonidan darslik sifatida
tavsiya etilgan

Toshkent
«IQTISOD-MOLIYA»
2010

66.0

Taqrizchilar: iqtisod fanlari doktori, professor **A.V. Vaxobov;**
iqtisod fanlari doktori **X.P. Abulqosimov**

Sh.Sh. Shodmonov

SH74 Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik; O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2010, - 648 bet.

U.V. G'ofurov.

Iqtisod fanlari doktori, professor B.YU. XODIYEV tahriri ostida

«Iqtisodiyot nazariyasi» fani bo'yicha tayyorlangan mazkur darslik 2005-yilda chop etilgan darslikning qayta ishlangan nashri hisoblanadi. Ushbu darslikni tayyorlashda O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va oliy o'quv yurtlarida bakalavrlar tayyorlash yangi davlat andozasi talablari hisobga olingan. Undagi mavzular mazmunini yoritishda Respublika Prezidenti I.Karimov asarlari, xususan, «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asaridan, mamlakatimizda qabul qilingan qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlardan keng foydalanilgan. Keyingi yillarda mamlakatimizda va xorijda, ayniqsa, Rossiyada nashr etilgan qator darslik va o'quv qo'llanmalarning qisqacha tahlili berilgan, ulardagi ijobiy tomonlardan foydalanilgan va ba'zi bir munozarali jihatlar esa tanqidiy ravishda o'rganilib, mualliflarning shaxsiy yondashuvlari bayon etilgan.

Darslik bir-biri bilan mantiqan bog'langan to'rt bo'limdan iborat bo'lib, ularda iqtisodiyotning umumiy asoslari, bozor iqtisodiyoti, makroiqtisodiyot va jahon xo'jaligiga oid mavzular o'rin olgan. Ayniqsa, hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyotining qonun-qoidalariga, moliya, kredit, bank va pul tizimining roliga katta e'tibor berilgan.

Darslik barcha yo'nalishdagi bakalavrlar uchun mo'ljallangan.

BBK 66.0ya73

ISBN 978-9943-13-141-5

© «IQTISOD-MOLIYA», 2010
© Sh.Sh. Shodmonov, U.V. G'ofurov, 2010

KIRISH

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida olib borilgan oqilona va izchil iqtisodiy siyosat orqali katta muvaffaqiyat va natijalarga erishilmoqda. Jumladan, o'tgan davr mobaynida milliy xo'jaligimiz iqtisodiy jihatdan mustahkamlanib, ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan meros bo'lib qolgan bir tomonlamalik va inqiroz holatidan chiqarildi; iqtisodiyotning barqaror o'sishi ta'minlandi, makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlik mustahkamlandi, iqtisodiyot va uning ayrim sohalaridagi mutanosiblik kuchaydi; bozor mexanizmining tarkibiy qismlari qaror topdi va uning infratuzilmalari vujudga keltirilib, rivojlantirildi. Ma'naviy jabhada ham tub o'zgarishlar qilinib, jamiyat a'zolari ongida milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasi shakllantirildi.

Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek, **«Bugungi kunda mamlakatimizni, avvalo, iqtisodiyotimizni isloh etish, erkinlashtirish va modernizatsiya qilish, uning tarkibiy tuzilishini diversifikatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan, har tomonlama asosli va chuqur o'ylangan siyosat bizni inqirozlar va boshqa tahdidlarning salbiy ta'siridan himoya qiladigan kuchli to'siq, aytish mumkinki, mustahkam va ishonchli himoya vositasini yaratdi»**[1].

Jamiyatda ro'y beradigan iqtisodiy qonunlarni bilish va ularning amal qilishiga ongli munosabatda bo'lishda, mamlakatni demokratlashtirish va iqtisodiyotni bozor tamoyillari asosida isloh qilish jarayonlari mohiyatini tushunish uchun zarur bo'lgan bilimlarni berishda «Iqtisodiyot nazariyasi» fanining roli beqiyosdir. Bugungi kunda yosh avlodda bunyodkorlik g'oyalarini shakllantirish, ularning ilmiy dunyoqarashini kengaytirish, iqtisodiy madaniyatini oshirish kabi muhim vazifalarni bajarish orqali mazkur fanning ahamiyati tobora oshib bormoqda.

Ayni paytda Prezidentimizning ma'ruza va asarlaridan, xususan, «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asaridan bizga shu narsa ma'lum bo'lib turibdiki, erishilgan yutuqlar bilan bir qatorda bugungi kunda

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 31-b.

o‘z yechimini topmagan muammolar, hal qilinishi lozim bo‘lgan vazifalar ham mavjud. Mamlakatimiz ba’zi viloyatlari va qishloq tumanlari budjetlarining haligacha dotatsiyada qolib ketayotgani, ularda zamonaviy korxonalar, kichik biznes sohasi, savdo tarmoqlarini, bozor infratuzilmasini rivojlantirishga yetarli e’tibor berilmayotgani, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha loyihalarni amalga oshirish tadbirlarining sustligi, ba’zi yangi mulkdorlarning xususiylashtirilgan mulkdan oqilona foydalanmasligi, oqibatda ularning bankrotlikka yuz tutishi, ayrim tarmoqlarda iqtisodiyotning monopollashuvi asossiz ravishda yuqori darajada saqlanib qolayotgani, qishloq xo‘jaligidagi sug‘oriladigan yerlar anchagina qismining meliorativ holati qoniqarsizligi tufayli foydalanishga yaroqsizligi va boshqalar shular jumlasidandir[1].

Ushbu ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni tezroq hal qilish, ularning yechimini izlab topish, milliy istiqlol mafkurasining mazmunini va xususiyatlarini tushunish ko‘p jihatdan kishilarning iqtisodiyot sirlarini, ayniqsa, bozor iqtisodiyoti munosabatlarining mazmunini, ularning talablari va xususiyatlarini, qonun-qoidalarini, amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, iqtisodiyotni erkinlashtirish, tarkibiy o‘zgartirish, modernizatsiyalash va diversifikatsiyalashning maqsadi va mohiyatini chuqurroq bilishlariga bog‘liqdir. Iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiyot tushunchalarini, uning qonun-qoidalarini, tejamli xo‘jalik yuritish sirlarini, turli kishilar va xo‘jaliklarning bir-birlari bilan manfaatli iqtisodiy aloqada bo‘lib, unumli mehnat qilish yo‘llarini va shakllarini o‘rgatadi. Iqtisodiyot nazariyasi fani mamlakatimizda yashayotgan hamma kishilarning daromadlari, ularning turmush darajasi faqat milliy iqtisodiyot taraqqiyotiga bog‘liqligini, shu yurtda mehnat qilayotgan kishilarning ijodiy mehnati bilan vujudga kelgan milliy mahsulotning ko‘payishi, uning to‘g‘ri taqsimlanishi va foydalanilishi, milliy pul barqarorligi bilan bog‘liqligini ham o‘rgatadi va milliy istiqlol mafkurasining odamlar ongida shakllanishiga, ularning intellektual kamolotga erishuvida muhim rol o‘ynaydi.

Har qanday jamiyatning bazisi, ya’ni «poydevori»ni iqtisodiy munosabatlar tashkil etadi. Ushbu «poydevor» shu davrdagi ishlab chiqaruv-

---

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta’minlash – barcha islohot va o‘zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma’ruzasi // Xalq so‘zi, 2008-yil 9-fevral.

chi kuchlarning rivojlanish darajasiga qanchalik to'g'ri va mos shakllantirilgan bo'lsa, u jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun shu qadar keng imkon va rag'bat yaratadi.

Iqtisodiy munosabatlarning mazmun-mohiyati, ularning amal qilish qonun va qonuniyatlarini chuqur va har tomonlama o'rganishda eng avvalo «Iqtisodiyot nazariyasi» fanining roli beqiyosdir. U mazkur vazifani o'zining yuksak ma'naviyatli shaxsda iqtisodiy bilim va madaniyatni shakllantirish, nazariy bilim va qoidalarni amaliyotga joriy etish, g'oyaviy-tarbiyaviy, metodologik funksiyalari orqali amalga oshiradi.

Inson ma'naviyati uning ehtiyojlari va manfaatlarini belgilaydigan va anglab yetadigan, ularni himoya qilish yoki qondirish yo'lida amalga oshiradigan faoliyatining mazmun-mohiyatini namoyon etuvchi eng asosiy mezondir. Aynan shu sababli barkamol shaxsni shakllantirishda uning ma'naviyati, ehtiyojlari va manfaatlari o'rtasidagi muhim mutanosiblikni to'g'ri baholay olish hamda shaxsning moddiy ehtiyojlari va manfaatlarini yuksak ma'naviyat me'yorlari orqali mushohada etish nihoyatda zarurdir. Bu jarayonni Prezidentimiz quyidagicha ifodalaydilar: **«Insonga xos orzu-intilishlarni ro'yobga chiqarish, uning ongli hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy olamni bamisoli parvoz qilayotgan qushning ikki qanotiga qiyoslasak... o'rinli bo'ladi»**[1].

Biz orzu qilgan yuksak ma'naviyatli shaxsning belgi va jihatlari tarkibida uning **iqtisodiy bilim va madaniyatini** belgilovchi fazilatlar alohida o'rin tutadi. Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, undagi jamiyat a'zolarining farovonligi va turmush darajasi, turli iqtisodiy manfaatlarning o'zaro mushtarakligi eng avvalo iqtisodiy munosabatlar va qonunlarni bilish hamda ularning amal qilishiga ongli munosabatda bo'lishga bevosita bog'liq. Shunga ko'ra, «Iqtisodiyot nazariyasi» fani iqtisodiy tizimga oid tushunchalarni, uning qonun-qoidalarini o'rgatish orqali shaxsning **iqtisodiy jihatdan bilimdon, mushohadali va ongli bo'lishini** ta'minlaydi. Doimiy o'zgarib turuvchi ichki va tashqi iqtisodiy muhit va uning insonlar, korxonalar, mamlakatlar va butun dunyoga kuchayib boruvchi ta'sirini kuzatib, amalga oshirilishi zarur bo'lgan xatti-harakatlar va iqtisodiy faoliyat jarayonlarini oldindan sezish va ko'ra bilish, qisqacha qilib aytganda, **iqtisodiy ziyraklik** – yuksak ma'naviyatli shaxs fazilatlaridan biri bo'lib, uni chuqur iqtisodiy bilim va ko'nikmalarsiz tasavvur etish mumkin emas. Shuningdek, «Iqtisodiyot nazariyasi» fani

---

[1] Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: "Ma'naviyat", 2008, 67-b.

kishilarning jamiyat iqtisodiy hayotini tashkil etish, unda faol ishtirok etish va yanada rivojlantirish borasida jamiyat va davlat oldidagi javobgarliklari, ya'ni **iqtisodiy mas'uliyatlarini** tarbiyalashda yetakchi o'rin egallaydi. Biz qurayotgan erkin, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik fuqarolik jamiyatiga barcha jamiyat a'zolarida **iqtisodiy madaniyatlilikni** shakllantirish orqali erishishimiz mumkin. Bu esa amaldagi iqtisodiy qonunlar, qoidalar to'g'risidagi bilim va ko'nikmalarga egalik, o'zlashtirilgan bilimlar asosida mehnat va ishlab chiqarish faoliyatlarini tashkil eta olish xususiyatini namoyon etib, uni faqat mazkur fan xizmatlari orqali ta'minlash mumkin.

«Iqtisodiyot nazariyasi» fani faqat bilish bilan cheklanmay, balki **iqtisodiy bilim va ko'nikmalarning turli darajadagi amaliy tatbiqi** bilan ham shug'ullanadi. U davlatning iqtisodiy siyosatini shakllantirish, iqtisodiy islohotlarni samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan nazariy qoida va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishda faol ishtirok etadi.

«Iqtisodiyot nazariyasi» fanining bugungi kundagi ahamiyati **yosh avlodda bunyodkorlik g'oyalarini shakllantirish, ularning ilmiy dunyoqarashini kengaytirish, Vatan va el-yurt ravnaqi yo'lida fidokorona mehnat hissini, turli mafkuraviy xurujlarga o'z fikri bilan qarshi tura olish qobiliyatini tarbiyalash** kabi muhim vazifalarni bajarish orqali tobora oshib bormoqda. Mazkur fan bu borada Prezidentimiz tomonidan ta'kidlab o'tilganidek **«har bir fuqaro o'zining, oilasining taqdiri va ertangi kuni uchun rivojlanish yo'limizda g'ov bo'lib turgan to'siqlarga qarshi qat'iy kurash olib borishi»**da **«odamlarning ko'zini ochib berish, ularning qalbi va ongida mustaqil fikr uyg'otish»** yo'lida ham faol xizmat qilishi lozim. **«Chunki hozirgi davrda, xalqaro maydonda turli siyosiy manfaatlar to'qnashayotgan murakkab bir sharoitda faqat o'z fikri, o'z hayotiy pozitsiyasiga ega bo'lgan xalq va jamiyat yengilmas kuchga aylanib, o'z kelajagini o'z qo'li va aql-zakovati bilan qurishga qodir bo'ladi»** [1].

«Iqtisodiyot nazariyasi» fanining ahamiyati uning **metodologik vazifasi** orqali ham namoyon bo'lib, fanning o'zi, tahlili va tamoyillari, olingan xulosalar, tadqiq etilayotgan iqtisodiy qonunlar boshqa ijtimoiy va tarmoq fanlari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi. «Iqtisodiyot nazariyasi» fanini chuqur o'rganish, uning qoida va tushuncha-

---

[1] Inson, uning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari – eng oliy qadriyat. Prezident I.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 13-yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. – «Xalq so'zi» gazetasi, 2005-yil 8-dekabr.

larini bilish boshqa iqtisodiy fanlarni o'zlashtirish va yanada rivojlantirishning garovi hisoblanadi.

Lekin hozirgi davrdagi bozor iqtisodiyotining ichki sir-asrorlarini, uning haqiqiy qiyofasini, unda sodir bo'lib turadigan inqirozlar sabablarini sinchiklab o'rganishga intilayotgan o'quvchi va talabalarimiz, iqtisodiyotning muammoli tugunlarini yechishga harakat qilayotgan rahbar xodimlar, iqtisodchi mutaxassislar, bozor iqtisodiyoti bilan qiziqayotgan keng kitobxonlar ommasi talablariga javob beradigan o'zbek tilidagi adabiyotlar, qo'llanmalar, ayniqsa, oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darsliklar yetarli emas. Yurtboshimiz aytganlaridek: **«birinchi galda, taraqqiyotimizning har bir yo'nalishi jamiyatimizdagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy munosabatlarning rivoji haqida maxsus darsliklar, qo'llanmalar, ommabop adabiyotlar yaratish zarur»**[1]. Darsliklar va o'quv qo'llanmalari yetishmasligi bo'yicha oliy o'quv yurtlari va kollejlardagi ahvol, shuningdek, Kadrlar tayyorlash milliy dasturida hamda Prezidentimiz I.A.Karimovning «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga bergan javoblarida qo'yilgan muhim vazifalar hisobga olinib, iqtisodiyot nazariyasi fani bo'yicha mazkur darslik qayta tayyorlandi.

Albatta, bu vazifaning uddasidan chiqish oson ish emas. Qo'yilgan vazifaning murakkabligi shundan iboratki, shu davrgacha dunyodagi hech bir mamlakat iqtisodiy jarayonlarni boshqarish va uyg'unlashtirishning bir mexanizmidan butunlay boshqasiga birdaniga o'tgan emas. Bu uzoq davrni talab qiladigan jarayon bo'lib, alohida o'tish davrini taqozo qiladi. Uning hamma uchun bir xil bo'lgan o'lchami va nusxalari ham yo'q.

Shunday ekan, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrini va umuman hozirgi zamon xo'jalik tizimini faqat g'arbda mavjud bo'lgan, ko'plari eskirib ketgan va munozarali bo'lib bizning real iqtisodiy hayotimizdan ancha uzoq bo'lgan nazariyalar bilan izohlab, iqtisodiyotning rivojlanish yo'lini yoritib bo'lmaydi. Shuningdek, bizning iqtisodiy tafakkur tariximizda uzoq vaqt hukmron bo'lgan, iqtisodiy hodisalarni asosan sinfiy nuqtayi nazardan va sinfiy kurash jihatlaridan olib qaragan, iqtisodiy taraqqiyotning umuminsoniy tomonlarini keyingi o'ringa surgan eski marksistik yo'nalishdagi aqida va qoidalariga asoslanib ham bozor xo'jaligi hamda hozirgi zamon iqtisodiyotidagi bir qator hodisalarni tushuntirib bo'lmaydi.

Mazkur darslikni tayyorlashda klassik va hozirgi zamon iqtisodiy nazariyalarning asosiy g'oyalarini tanqidiy o'rganib, ularning foydali rat-

---

[1] Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000-yil 8-iyun.

sional mag'zini olishga harakat qilingan. Shu bilan birga, jahonga mashhur alloma, davlat arbobi sifatida tanilgan o'tmishdagi vatandoshlarimiz tomonidan ilgari surilgan iqtisodiy g'oya va fikrlar, qoidalarning asosiy mazmuni darslikka kiritilgan. Bunda u yoki bu guruhning yoki sinfning manfaati emas, birinchi navbatda, umuminsoniy, umumdavlat manfaatlari va qadriyatlar, Vatanimiz iqtisodiy rivoji manfaati asos qilib olingan va unga bir qadar ustuvorlik berilgan. Zero, **«biz bu bebaho merosdan xalqimizni, ayniqsa, yoshlarimizni qanchalik ko'p bahramand etsak, milliy ma'naviyatimizni yuksaltirishda, jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarni kamol toptirishda shunchalik qudratli ma'rifiy qurolga ega bo'lamiz»**[1].

Darslikda mustaqil rivojlanayotgan Vatanimizning bozor iqtisodiyotiga o'tayotganligini, bu sharoitda yashashimiz, faoliyat ko'rsatishimiz, iqtisodiy munosabatda bo'lishimizni hisobga olib, bozor iqtisodiyoti muammolarini, uning sabab-oqibatlarini, qonun-qoidalarini, tushunchalarini, ularning qay darajada, qanday shaklda amal qilayotganligini batafsilroq yoritishga harakat qilingan. Unda iqtisodiy jarayonlarning faqat yuzaki, ko'rinib turgan tomonlarigagina emas, shu bilan birga ularning ichki mohiyati, ziddiyatlari va bog'lanishlariga, iqtisodiy jarayonlarning sabab va oqibatlariga alohida e'tibor berilgan. Mazkur darslikda O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida respublikamiz iqtisodiy taraqqiyotining muammolari, ayniqsa, Prezidentimiz kitoblarida, ma'ruza va nutqlarida, qabul qilingan qonun va qarorlarda bayon etilgan tamoyillar, xususiyatlar ham qamrab olingan hamda nazariyani amaliyotga yaqinlashtirish maqsadida bozor iqtisodiyotining ko'pgina umumiy qonun-qoidalari bevosita O'zbekiston hayoti misolida yoritilgan.

Darslikni tayyorlashda dialektik, ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, tarixiylik va mantiqiylikning birligi va boshqa qator ilmiy usullardan foydalanilgan. Bunda ayniqsa, har bir iqtisodiy voqea, hodisa, jarayon va tushunchalar bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki tomon birligidan iborat deb qaralib, ikki tomonlama tahlil usuli kengroq qo'llanilgan va shu yo'l bilan yoritilayotgan masalaning asl mohiyatini tushunish osonlashtirilgan. Asosiy iqtisodiy tushunchalarni soddaroq qilib, oddiy tilda misollar, jadvallar, grafiklar asosida tushuntirishga harakat qilingan.

Ushbu darslik yangi davlat standarti talablari bo'yicha tuzilgan va Respublika muvofiqlashtirish komissiyasi tomonidan tavsiya etilgan yangi dastur asosida yozilgan. Unda dasturdagi barcha mavzular qamrab olin-

---

[1] Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: «Ma'naviyat», 2008, 48-b.

gan, ko‘pgina materiallar imkon darajasida qisqartirib berilgan. Shuning uchun matnda kamchilik va munozarali jihatlar ham bo‘lishi mumkin.

Darslikni tayyorlashda o‘qitishning yangi pedagogik va informatsion texnologiyalar talablari va xususiyatlari hisobga olinib, har bir bobdan keyin xulosalar, asosiy tayanch tushunchalar va atamalar, shuningdek, takrorlash va munozara uchun savollar ham berilgan.

Mazkur darslikning asosiy mazmuni 2000-yilda muvofiqlashtirish komissiyasi tomonidan tavsiya etilib, Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan nashr qilingan «Iqtisodiyot nazariyasi» ma’ruzalar matni, 2002-yilda nashr qilingan «Iqtisodiyot nazariyasi» o‘quv qo‘llanmasi, 2005-yilda nashr qilingan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida bayon etilgan bo‘lib, ko‘pchilikning muhokamasi va mulohazasidan o‘tgan. Ushbu darslikda yuqoridagi kitoblarning asosiy mazmuni saqlanib qolingan holda, keyingi yillarda mamlakatimiz iqtisodiy hayotida sodir bo‘lgan o‘zgarishlar, ya’ni qabul qilingan qonunlar va qarorlar, Prezidentimizning yangi asarlari va ma’ruzalarida ilgari surilgan g‘oyalar, shuningdek, Rossiya va boshqa xorijiy mamlakatlar hamda mamlakatimizda chop etilgan iqtisodiy adabiyotlardagi muhim deb hisoblangan g‘oyalar kiritilgan.

Ushbu darslikda iqtisodiy jarayonlar, voqea-hodisalar obyektiv tahlil qilinib, yetarli ilmiy-uslubiy asosda yoritishga harakat qilingan. Kitob talaba va o‘quvchilarni nazariy va uslubiy bilim bilan qurollantirib, iqtisodiy jarayonlarni bilishga, tafakkur qilishga va mustaqil ravishda tahlil qilishga o‘rgatadi degan umiddamiz.

Iqtisodiyot nazariyasi bo‘yicha mazkur darslik asosan oliy o‘quv yurtlari talabalari va magistrantlari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, undan akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o‘quvchilari, aspirantlar va iqtisodiyot nazariyasi sohasidagi bilimlarga qiziquvchi barcha kitobxonlar ham foydalanishi mumkin.

Mualliflar darslikning tuzilishi, mazmuni, muammolarning bayon qilinish tartibi va uslubi bo‘yicha bildirilgan har qanday taklif-mulohazalarni minnatdorchilik bilan qabul qiladilar va keyingi o‘quv qo‘llanma, darsliklar tayyorlashda hisobga oladilar.

I B O‘ L I M

IQTISODIY TARAQQIYOTNING UMUMIY ASOSLARI

1-bob. IQTISODIYOT NAZARIYASI FANINING PREDMETI VA BILISH USULLARI

Iqtisodiyot nazariyasi fanini o‘rganish, iqtisodiy jarayonlarning tub mohiyatini to‘g‘ri tushunish ko‘p jihatdan uni o‘rganuvchilarning ma’lum nazariy va uslubiy bilim bilan qurollanishiga bog‘liq. Shuning uchun ham mazkur bob kishilik jamiyati taraqqiyotining asosi bo‘lgan iqtisodiyot tushunchasini, uning oldida turgan vazifalarni, uzoq davr davomida iqtisodiy bilimlarning shakllanishi va iqtisodiyot nazariyasi fanining vujudga kelishini qisqacha tavsiflash bilan boshlanadi. Iqtisodiyot nazariyasi fanidagi asosiy oqimlar va nazariyalarning umumiy bayoni beriladi. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi, iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti, vazifalari va boshqa iqtisodiy fanlar bilan o‘zaro bog‘liqligi bayon etiladi. Shu bilan birga iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar hamda ularning amal qilish mexanizmi, iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning asosiy usullari mazmunini ochib berishga e’tibor qaratiladi.

1.1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi

Iqtisodiyot nazariyasi fani va uning qonun-qoidalarini bilish uchun, eng avvalo, iqtisodiyot va uning vazifalari to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘lish lozim. Insoniyat hayoti va uning taraqqiyoti juda murakkab, ko‘p qirrali va g‘oyat chigal muammolarga boydir. Bu muammolar kishilarning moddiy ne’matlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko‘rsatish, fan, madaniyat, siyosat, mafkura, axloq, davlatni boshqarish sohalaridagi va nihoyat, oiladagi va boshqa faoliyat turlarining borgan sari ko‘payib, rivojlanib hamda ularning o‘zgarib borishi natijasida vujudga keladi. Uzoq davrlar davomida insoniyat fikrini band qilib kelgan ayrim masalalar bugungi kunda oddiy haqiqat va oson bilish mumkin bo‘lgan narsaga o‘xshab ko‘rinadi.

Masalan, bugun hammaga ma’lumki, kishilar siyosat, san’at, adabiyot, fan, ma’rifat, madaniyat, ta’lim olish bilan shug‘ullanishdan

oldin birlamchi hayotiy ne'matlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishlari kerak. Shuning uchun har bir kishi o'zining kundalik hayotida bir qator muammolarga, ya'ni kiyim-kechak, oziq-ovqat, uy-ro'zg'or buyumlariga ega bo'lish, bilim olish kabi ehtiyojlarni qanday qilib, nima hisobiga qondirish mumkin degan muammolarga duch keladi.

Shu muammolarni yechish va o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida kishilar turli yo'nalishlarda, sohalarda faoliyat ko'rsatadilar. Demak, insonning turli faoliyatlari ichida eng asosiysi, insoniyatning yashashi va uning kamol topishini ta'minlaydigani moddiy va ma'naviy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishdan iborat bo'lgan iqtisodiy faoliyatdir.

Cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar yaxlit qilib, bir so'z bilan, iqtisodiy faoliyat deb ataladi.

Qadimda iqtisodiy faoliyatning asosiy shakli uy xo'jaligi doirasida ro'y bergan. Shuning uchun qadimgi grek olimlarining (Ksenofont, Platon, Aristotel) asarlarida iqtisodiyot – uy xo'jaligi va uni yuritish qonunlari deb tushuntirilgan. Arab leksikonida «iqtisod» tejamkorlik ma'nosida tushunilgan, chunki islom diniga oid adabiyotlarda tejamkorlikka alohida e'tibor berilgan. Lekin, hozirgi davrda iqtisodiyot tushunchasi faqat uy, individual xo'jalik yuritish yoki tejamkorlik ma'nosi bilan cheklanmaydi. Balki **iqtisodiyot – mulkchilikning turli shakllariga asoslangan xo'jaliklardan, xo'jaliklararo, davlatlararo birlashmalar, korporatsiyalar, konsernlar, qo'shma korxonalar, moliya va bank tizimlaridan, davlatlar o'rtasidagi turli iqtisodiy munosabatlardan iborat o'ta murakkab ijtimoiy tizimni anglatadi.**

Buning ustiga barcha resurslarimiz – tabiiy boyliklar, malakali ishchi kuchlari, ishlab chiqarish vositalari, iste'mol tovarlari, pul mablag'lari va boshqa resurslarning barchasi cheklangan miqdordadir. Hattoki, ishlab chiqarishning bugungi darajasida insoniyat ixtiyoridagi turli tabiiy boyliklarning taxminan qancha vaqtga yetishini oldindan bashorat qilish mumkin. Jumladan, insoniyat 2500-yilga kelib, barcha metall zaxiralarini sarflab bo'lishi bashorat qilinib, bunda temir rudasi 250 yilga, aluminiy 570, mis 29, rux 23, qalayi 35, qo'rg'oshin 19 yilga yetishi taxmin qilinmoqda. Amalda hozir yashayotgan avlod ham ishlab chiqarishda qo'rg'oshin, qalayi, rux, oltin, kumush, platina, nikel, volfram, misdan foydalanish muammosiga duch kelmoqda. Yaqin yuz yil ichida ishlab chiqarishni energoresurslar: neft, gaz, ko'mir

bilan ta'minlash muammosi ham alohida muammo bo'lib qolishi ehtimoldan xoli emas[1].

Ushbu cheklangan iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanib, aholining to'xtovsiz o'sib boruvchi ehtiyojlarini qondirish maqsadiga erishish, resurslar va mahsulotlarni to'g'ri taqsimlash yo'llarini topish iqtisodiyotning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Iqtisodiyot qamrov darajasiga qarab turlicha bo'lishi mumkin: jahon iqtisodiyoti, milliy iqtisodiyot, tarmoq iqtisodiyoti, mintaqa va hudud iqtisodiyoti, korxona yoki firma iqtisodiyoti, oila iqtisodiyoti. Ba'zan ularni yaxlitlashtirib, makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot deb ataladi. Iqtisodiyotning bu turlari, darajalari, shakllari qanday bo'lishidan qat'iy nazar ularning hammasi bir maqsadga bo'ysungan: u ham bo'lsa insoniyatning yashashi, ko'payishi va kamol topishi uchun shart-sharoit yaratib berish, turli xil hayotiy vositalarni yaratib, ularning ehtiyojlarini qondirib borishdan iboratdir. Shunday ekan, iqtisodiyot inson hayotining asosini, uning poydevorini tashkil etib, uning o'zi ham insonsiz, uning faoliyatisiz mavjud bo'lmaydi va mazmunga ham ega emas.

Inson tomonidan yaratilgan tovarlar va xizmatlarning, resurslarning harakati bo'yicha takror ishlab chiqarish quyidagi fazalar birligidan iboratdir:

1) ishlab chiqarish jarayoni;
2) taqsimlash jarayoni;
3) ayirboshlash jarayoni;
4) iste'mol qilish jarayoni.

Ishlab chiqarish – kishilik jamiyatining mavjud bo'lishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni yaratish jarayoni. Barcha tovar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida yaratilishi sababli, u takror ishlab chiqarishning eng asosiy va boshlang'ich fazasi hisoblanadi. Agar ishlab chiqarilmasa, taqsimlanadigan, ayirboshlanadigan va nihoyat, iste'mol qilinadigan narsalar bo'lmaydi.

Misol uchun, odamlarning non mahsulotiga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun eng kamida quyidagi asosiy jarayonlarni amalga oshirish lozim: ekin maydonlarini haydash va ularga ishlov berish; yerga urug' qadash va unib chiqib, to hosil yetishguncha parvarishlash; g'allani o'rish va don omborlariga joylash; donni tegirmondan chiqarib, un mahsuloti olish; undan non zavodlari yoki nonvoyxonalarda non tay-

---

[1] Зубко Н.М. Экономическая теория. - Минск: НТС АПИ, 1998. с.61.

yorlash. O‘z o‘rnida, har bir jarayon uchun kerakli bo‘lgan mehnat vositalarini ham ishlab chiqish kerak bo‘ladi. Masalan, ekin maydonini haydash uchun traktorlar, omochlar; urug‘ qadash uchun seyalkalar; g‘allani o‘rish uchun kombaynlar; omborga tashish uchun yuk mashinalari; donni yanchish uchun tegirmonlar; non yopish uchun tandirlar va hokazo. Agar bu vositalarning birortasi bo‘lmasa, yo ishlab chiqarish jarayoni to‘xtaydi yoki samaradorligi pasayib ketadi.

Taqsimot – ishlab chiqarish omillari va uning natijalarini iqtisodiyotning turli qism va subyektlari o‘rtasida taqsimlash jarayoni. Bu bosqichda, eng avvalo, ishlab chiqarish vositalari, kapital, ishchi kuchi va boshqa resurslar turli tarmoqlar, sohalar, hududlar va nihoyat, korxonalar o‘rtasida taqsimlanadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarish natijasi bo‘lgan tovar va xizmatlar, ularning pul holidagi ko‘rinishi bo‘lgan daromadlar ham taqsimlanadi.

Bizning misolimizdagi non mahsulotini ishlab chiqarish uchun ham ushbu faoliyat sohasiga kerakli resurslar – traktorlar, omochlar, seyalkalar, kombaynlar, yuk mashinalari, tegirmonlar va tandirlar; ularni ishga soluvchi traktorchi, haydovchi, dehqon, ishchi va nonvoylar – barchasi taqsimot jarayonidan o‘tadi. Ular aynan mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv tufayli turli-tuman faoliyat va jarayonlar bo‘yicha o‘z o‘rnilarini topadilar. Shuningdek, tayyor bo‘lgan non mahsulotini sotishdan olingan daromad ham turli kasb egalari – traktorchi, haydovchi, dehqon, ishchi va nonvoy o‘rtasida, mulk egalari o‘rtasida taqsimlanadi. Ular mahsulotdagi o‘z ulushlarini ish haqi yoki foyda, foiz, renta ko‘rinishida oladilar.

Taqsimot qancha adolatli va to‘g‘ri bo‘lsa, ishlab chiqarishning yuksalishiga shuncha ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, uni rag‘batlantiradi.

Ayirboshlash – jamiyat a’zolarining iqtisodiy faoliyat turlari yoki ishlab chiqarish natijalari bo‘yicha ma’lum bir o‘lcham (masalan, qiymat miqdori) asosida o‘zaro almashish jarayoni. Mehnat taqsimoti natijasida ayrim guruh kishilar tovar va xizmatlarning ma’lum turlarini ishlab chiqarish va yetkazib berishga ixtisoslashadilar. Har bir tovar turini ishlab chiqaruvchi o‘z tovarini sotib, o‘ziga kerakli bo‘lgan boshqa tovar yoki xizmatlarni sotib oladi. Jumladan, bizning misolimizdagi nonvoy ham o‘z mahsuloti – nonni sotib, tushgan puliga qassobdan – go‘sht, dehqondan – sabzavotlar, do‘kondordan – kiyim-kechak va boshqa zarur tovarlarni sotib oladi.

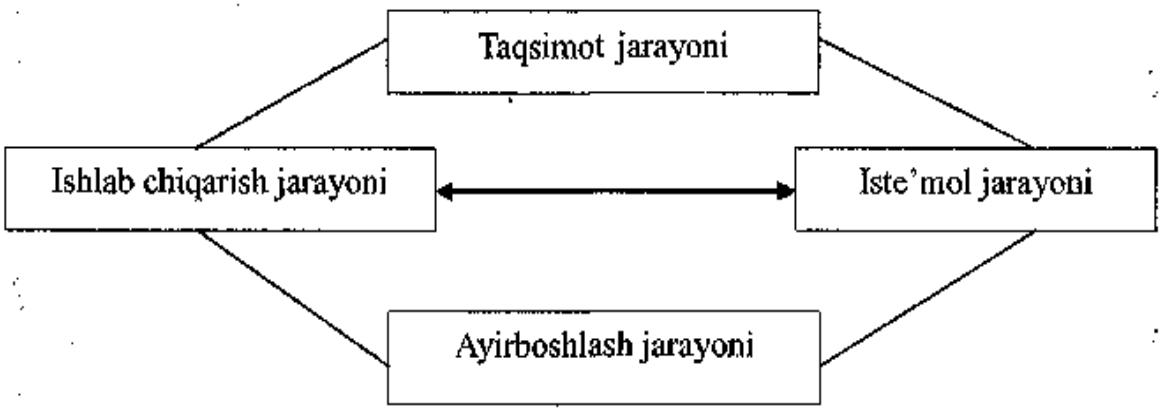
Natijada turli xil yo‘nalishdagi ishlab chiqaruvchilar yoki xizmat ko‘rsatuvchilar o‘rtasida iqtisodiy aloqa – ayirboshlash, pul orqali oldi-sotdi jarayoni sodir bo‘ladi.

Iste'mol – ehtiyojlarni qondirish maqsadida mahsulot va xizmatlarning ishlatilishi, foydalanilishi jarayoni. Iste'mol takror ishlab chiqarishning oxirgi fazasi bo'lib, bu jarayon orqali jamiyat a'zolarining turli-tuman ehtiyojlari qondiriladi. Iste'mol ikki turda bo'ladi: ishlab chiqarish (unumli) iste'moli va shaxsiy iste'mol. Ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanish **unumli iste'mol** deyiladi. Nonvoy ishlatgan un, ko'mir yoki tabiiy gaz, o'simlik moyi – bularning barchasi unumli iste'mol hisoblanadi. Chunki, bularning barchasi mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan bo'ladi. Iste'mol buyumlarining ehtiyojlarni qondirish maqsadida o'z ahamiyati bo'yicha pirovard ravishda ishlatilishi **shaxsiy iste'mol** deyiladi. Nonvoy tayyorlagan nonning odamlar tomonidan sotib olinib, iste'mol qilinishi shaxsiy iste'molni anglatadi. Mahsulot va xizmatlar shaxsiy iste'molidan so'ng, ular o'rniga yana yangisini ishlab chiqarish zarurati paydo bo'ladi.

Shunday qilib, tovar va xizmatlar, resurslar harakati doimo to'xtovsiz takrorlanib turadigan jarayondir (1.1-chizma).

1.1-chizma

Tovarlar, xizmatlar va resurslarning takror ishlab chiqarish fazalaridagi harakati

Iqtisodiyotning doimiy va bosh masalasi – ehtiyojlarning cheksizligi va iqtisodiy resurslarning cheklanganligidir. Bu masalani to'g'ri tushunish uchun, eng avvalo, ehtiyojning mohiyatini, uning turlarini bilish zarur.

Insonning yashashi va kamol topishi, umuman insoniyatning rivojlanishi uchun kerak bo'lgan hayotiy vositalarga bo'lgan zarurati iqtisodiyot nazariyasi fanida ehtiyoj deb ataladi.

Barcha hayotiy ehtiyojlar (iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy, siyosiy ehtiyojlar) ichida ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar alohida o'rin tutadi.

Bu ehtiyojlar kishilarning yashashi, mehnat qilishi va hayot kechirishi uchun turli ne'matlar hamda xizmatlarga zaruratdan iborat bo'ladi. Shu jihatdan olganda ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni o'z ichiga oladi.

Moddiy ehtiyojlar – bu moddiy ko'rinishdagi ne'matlar vositasida qondiriluvchi zaruratdir. Bular iste'mol uchun zarur bo'lgan ko'plab hayotiy predmetlarni (ishlab chiqarish va transport vositalari, oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy va h.k.) va zeb-ziynat buyumlarini (taqinchoq, atir-upa, turli bezaklar va h.k.) o'z ichiga oladi.

Ma'naviy ehtiyojlar – bu insonning shaxs sifatida kamol topishi, dunyoqarashi va ma'naviyatining shakllanishi uchun taqozo etiladigan nomoddiy ne'mat va xizmatlarga bo'lgan zaruratdir. Ular kishilarning bilim va dam olish, madaniy saviyasini oshirish, malaka-mahoratga ega bo'lish, turli ma'naviy yo'nalishdagi xizmatlardan bahramand bo'lish kabi ehtiyojlardan iborat bo'ladi.

Ehtiyojlarni iste'mol qilish tavsifiga ko'ra shaxsiy va ishlab chiqarish ehtiyojlariga ajratish mumkin.

Shaxsiy ehtiyojlar – kishilarning pirovard iste'moli uchun mo'ljallangan mahsulot va xizmatlarga bo'lgan zarurat. Masalan, oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-ro'zg'or buyumlari, shaxsga ko'rsatiladigan turli xizmatlar shaxsiy ehtiyojlarni namoyon etadi.

Ishlab chiqarish ehtiyojlari – mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishni amalga oshirish maqsadida ishlatiluvchi turli iqtisodiy resurslarga bo'lgan zarurat. Ishlab chiqarish ehtiyojlariga xomashyo (neft, paxta va h.k.), materiallar (po'lat, yog'och, tola va h.k.), asbob-uskunalar, ish mashinalari (yuk mashinasi, ekskavator, buldozer va h.k.), ishchi kuchi va boshqalarni kiritish mumkin.

Shuningdek, ehtiyojlarni yakka tarzda va birgalikda qondiriluvchi ehtiyojlar; birlamchi va ikkilamchi ehtiyojlar; yakka, guruhiy, hududiy, umumjamiyat ehtiyojlari kabi turlarga ajratish mumkin.

Insonning shaxsiy manfaati, qiziqishlari va turmush tarziga moslab qondirilishi mumkin bo'lgan ehtiyojlar yakka tarzda qondiriluvchi ehtiyojlar deyiladi. Ularga ovqatlanish, kiyinish kabilarni misol qilish mumkin. Hatto ovqatlanish jarayoni birgalikda (oilaviy yoki bir necha kishilar bilan) amalga oshirilgan taqdirda ham, har bir kishining ovqatga bo'lgan ehtiyoji alohida, yakka tarzda qondiriladi.

Odatda kishilarning turli darajalardagi guruhi (oila, jamoa, mamlakat fuqarolari va h.k.) tomonidan birgalikda namoyon etiluvchi ehtiyojlar birgalikda qondiriluvchi ehtiyojlar deyiladi. Masalan, ta'lim olish binolari, kasalxonalardan, dam olish joylaridan bahramand bo'-

lish, sport o'yinlari va ko'ngilochar tomoshalarni birgalikda ko'rish, mamlakat mudofaasi va tinchligini saqlash kabilar shular jumlasidandir.

Birlamchi ehtiyoj – bu insonning hayotiy faoliyatida zarurlik darajasi nisbatan yuqori bo'lgan va shu sababli, birinchi navbatda qondiriladigan ehtiyoj. Inson hali bilim olishi, san'at bilan shug'ullanishi, madaniy hordiq chiqarishidan ilgari oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joyga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishi lozim.

Ikkilamchi ehtiyoj – bu birlamchi ehtiyojlar qondirilib bo'lgandan so'ng namoyon bo'ladigan va qondiriladigan ehtiyoj. Bu turdagi ehtiyojlar odatda ijtimoiy tavsif kasb etib, ularga bilim olish, malaka oshirish, san'at bilan shug'ullanish, dam olish va h.k.larni kiritish mumkin.

Yakka ehtiyoj – bu alohida shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy mavqeyi, dunyoqarashi va boshqa xususiyatlari ta'sirida shakllanuvchi ehtiyoji. Jamiyatdagi kishilar soni qanchalik ko'p bo'lmasin, ular o'z ehtiyojlarining tarkibi, darajasi va qondirilish vositalari jihatidan ozmi-ko'pmi farqlanadilar. Masalan, katta yoshdagi odamlar va bolalar, erkaklar va ayollar, oliy ma'lumotlilar va ma'lumotsizlar, sportchilar va spirtli ichimliklarga moyil kishilar va hokazolarning yakka ehtiyojlari tarkibi o'zaro farq qiladi. Hattoki, bir jinsdagi, o'zaro teng va boshqa belgilari bo'yicha o'xshash insonlarning yakka ehtiyojlari ba'zi bir jihatdan farq qilishi mumkin.

Guruhiy ehtiyoj – bu ma'lum guruh yoki jamoalarga birlashgan kishilarning birgalikdagi ehtiyoji. Bir oilaning ehtiyoji boshqa biridan, bir mehnat jamoasining ehtiyojlari boshqasidan o'z tarkibi va darajasi jihatidan farq qiladi. Masalan, faraz qilaylik, Komilovlar oilasi besh kishidan iborat bo'lsin. Ota – shifokor, ona – o'qituvchi, ikki o'g'il – talaba, qiz – maktab o'quvchisi. Zokirovlar oilasi esa olti kishidan iborat: buva va buvi – nafaqada, ota – injener, ona – uy bekasi, qiz – talaba va o'g'il – maktab o'quvchisi. Har ikkala oilaning tarkibi va faoliyat turlari bir-biridan farq qilganligi sababli, ularning oilaviy ehtiyojlari ham o'z tarkibi va darajasiga ko'ra farqlanadi. Xuddi shuningdek, mebel ishlab chiqaruvchi korxona mehnat jamoasi ehtiyoji tarkibi va darajasi jihatdan tikuvchilik fabrikasi mehnat jamoasinikidan boshqacha bo'ladi.

Hududiy ehtiyoj – bu muayyan hududlarda istiqomat qiluvchi kishilarning birgalikdagi ehtiyoji. Inson muayyan hududda istiqomat qilganligi sababli, uning ba'zi bir ehtiyojlari mazkur hududda istiqomat qiluvchi barcha insonlarning umumiy ehtiyojlari sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, har bir mahalla o'zining guzari, unda joylashgan savdo va maishiy xizmat ko'rsatish shoxobchalari, bolalar bog'chasi, dam olish joylari, istirohat bog'lari va boshqa inshootlarga ehtiyoj sezadi.

Umumjamiyat ehtiyojlari – bu jamiyat miqyosidagi barcha kishilar uchun umumiy bo'lgan ehtiyoj. Har bir mamlakatning fuqarolari ham barcha uchun umumiy bo'lgan ne'matlarga ehtiyoj sezadilar. Masalan, mamlakat chegarasining daxlsizligi, uning mudofaa qobiliyatining mustahkamligi, yurt farovonligi, ijtimoiy-madaniy tadbirlar, huquq-tartibot ishlarining yuqori darajada amalga oshirilishi va boshqalar.

Jamiyat ehtiyojlariga quyidagi bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi:

a) jamiyatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi;

b) jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzum;

d) tabiiy-geografik sharoitlar;

g) tarixiy-milliy an'analar va urf-odatlar;

e) aholi sonining o'sishi, uning tarkibidagi o'zgarishlar;

f) xalqaro, davlatlar, millatlar va mintaqalar o'rtasidagi aloqalar.

Ijtimoiy-iqtisodiy, shu jumladan, moddiy ehtiyojlarni to'liq qondirish mumkin emas. Jamiyatda har bir ma'lum davrda ko'plab qondirilmagan ehtiyojlar mavjud bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan yangi buyumlarning paydo bo'lishi, keng reklamaning ta'siri va savdoning rivojlanishi natijasida ehtiyojlar o'zgaradi va ko'payib boradi. Shunday ekan, jamiyatning, ya'ni uni tashkil qiluvchi shaxslar, muassasa va korxonalar ehtiyojlarining cheksizligi, ularning to'xtovsiz yangilanib va o'sib borishi tabiiy bo'lib, uni o'ziga xos qonun orqali ifodalash mumkin. **Ehtiyojlarning ishlab chiqarish va yetkazib berishga nisbatan miqdoran o'sib, tarkib va sifat jihatidan takomillashib borishi ehtiyojlarning ustuvor darajada o'sib borish qonuni deyiladi.** Bu qonun ishlab chiqarish bilan ehtiyojlar o'rtasidagi uzviy, to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni aks ettiradi.

Ehtiyojlarning o'zi ham bir-birini taqozo qiladi. Bir ehtiyoj o'z orqasidan boshqa bir ehtiyojni keltirib chiqaradi. Masalan, kompyuter texnikasiga ehtiyojning paydo bo'lishi, o'z navbatida uni ishlatishni o'rganish, unga xizmat ko'rsatish, dastur tuzish kabi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi.

Ehtiyojlarning o'sib borishi uni qondirish vositalari darajasi bilan chegaralanadi. Chunki ehtiyojlar cheksiz o'zgargani holda uni ta'minlash uchun kerak bo'ladigan iqtisodiy resurslar cheklangan bo'ladi. **Iqtisodiy resurslar deganda tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarida foydalanish mumkin bo'lgan barcha vosita va imkoniyatlar majmui tushuniladi.**

Iqtisodiy resurslarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1) tabiiy resurslar (er, yer osti boyliklari, suv, o'rmon va biologik resurslar);

2) ishchi kuchi resurslari (kishilarning aqliy va jismoniy qobiliyatlari);

3) kapital (foyda olish maqsadida ishlatiladigan binolar, stanoklar, mashinalar, asbob-uskunalar, inshootlar, qurilmalar, sotishga tayyor tovarlar, pul mablag'lari va boshqalar);

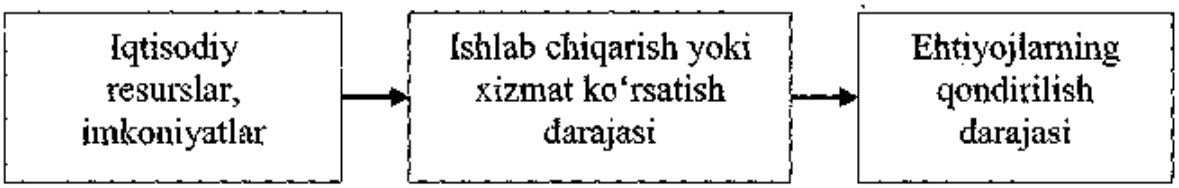
4) tadbirkorlik qobiliyati (kishilarning ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini tashkil etish va boshqarish qobiliyatlari).

Iqtisodiy resurslarning ishlab chiqarish omillaridan farqi shundaki, ularga ishlab chiqarishda bevosita qatnashadigan ishchi kuchi, tabiiy resurslar va ishlab chiqarish vositalaridan tashqari hamma moddiy resurslar, tovar va pul zaxiralari ham kiradi.

Resurslarning cheklanganligi ehtiyojni qondirishning muhim yo'li bo'lgan ishlab chiqarish imkoniyatlarini ham cheklab qo'yadi. Bu imkoniyatlar darajasi doimo bir xil bo'lib turmaydi, balki yangi texnikalar va texnologiyalarning yaratilishi va ishga solinishi ishlab chiqarish imkoniyatlarini, uning chegaralarini kengaytirish imkonini beradi. Iqtisodiy resurslar, ishlab chiqarish va ehtiyojlarni qondirish darajasi o'rtasidagi doimiy va mustahkam aloqadorlikni quyidagicha ifodalash mumkin (1.2-chizma):

1.2-chizma

Iqtisodiy resurslar va ehtiyojlarning qondirilish darajasi o'rtasidagi bog'liqlik

Cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, ishlab chiqarish imkoniyatlarini va binobarin ehtiyojlarni qondirish darajasini oshirish zarurligi iqtisodiyot oldiga quyidagi muammolarni qo'yadi:

1) ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning optimal variantlarini (eng zarur va tejamli turlarini) tanlab olish va resurslarni ko'proq ishlab chiqarishga jalb qilish;

2) mavjud resurslarning har bir birligidan tejab-tergab, samarali foydalanish;

3) fan-texnika yutuqlarini va yangi texnologiyalarni joriy qilib, yangi energiya, material, xomashyo turlari, ularning manbalarini topib, foydalanishga jalb qilish, resurslar unumdorligining oshishiga erishish.

Bu muammolarni hal qilish zaruriyati kishilardan chuqur iqtisodiy bilimlarga ega bo'lishni taqozo qiladi.

1.2. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi

Iqtisodiy hayot sirlarini bilish va shu yo'ldagi faoliyatning asosiy yo'nalishlarini aniqlashga intilish juda qadim zamonlardan mavjud bo'lib, bu intilish iqtisodiy faoliyatni tartibga solish, uni kishilarga kerak bo'lgan tomonga yo'naltirishga ijobiy ta'sir etish zaruriyatidan kelib chiqqan.

Iqtisodiyotga oid bilimlarga dastlab, antik dunyoning ko'zga ko'ringan olimlari Ksenofont, Platon, Aristotel asarlarida, shuningdek, qadimgi Misr, Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyo olimlarining asarlarida e'tibor qaratilgan edi.

Biz ming yillar osha bizgacha yetib kelgan muqaddas Qur'oni Karim, hadislar, Qobusnoma, Ibn Xoldun asarlari, bobolarimiz Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'bek asarlarini o'qir ekanmiz, ularda insonning yashashi uchun tabiat ehsonlari yetarli emasligi, ijodiy mehnat qilish kerakligi qayta-qayta uqtirilganligiga yana bir karra amin bo'lamiz. Jumladan, arab mutafakkiri Ibn Xoldun Abdurahmon Abu Zayd (1332-1406)ning iqtisodiyot bilimlarini rivojlantirishdagi hissasi juda kattadir. U o'zining 1370-yilda yozilgan «Kitob-ul-ibar» («Ibratli misollar kitobi») asarida dunyoda birinchi bo'lib tovarning ikki xil xususiyatini – iste'mol qiymati va qiymat tushunchalarini, oddiy va murakkab mehnatni, zaruriy va qo'shimcha mehnat hamda zaruriy va qo'shimcha mahsulot tushunchalarini ajrata bildi. Shuningdek, Ibn Xoldun tomonidan tovarlarni ayirboshlash jarayonida ular bir-biriga taqqoslanganda mehnatni tenglashtirish shaklida yuzaga chiqishi, ya'ni tovarda gavdalangan mehnatning miqdori va uning nafliligining hisobga olinishi ham ta'kidlangan[1].

«Kapital» kategoriyasiga yondashuvlarning dastlabki manbalarini Abu Ali ibn Sino (980-1037)ning asarlarida ko'rish mumkin. U hayotning to'qqizta omili: yer, havo, olov, insonning asab tizimi, «hayot sharbati», tana qismlari, qalb, kuch, aqliy faoliyatni ajratib ko'rsatgan. Bu o'rinda ham iqtisodiy ham jismoniy ham ruhiy ham axloqiy tavsiflar ajoyib tarzda birlashtirilgan[2].

Alisher Navoiyning iqtisodiy masalalarga oid g'oyalari «Vaqfiya» (1482) va «Mahbub-ul-qulub» (1500) asarlarida bayon etilgan. U mahsulotni uch qismga bo'lib, birinchi qismini ketgan xarajatga, ikkinchi

---

[1] A.Razzoqov., Sh.Toshmatov., N.O'rmonov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «Moliya». 2002, 42-bet.

[2] Богачева Г.Н., Денисов Б.А. О многообразной трактовке категории "Капитал" // Менеджмент в России и за рубежом, №1, 2000. - http://www.dis.ru.

qismini o'zining va oilasining ehtiyojlariga, uchinchi qismini esa aholining ijtimoiy manfaatlari uchun sarflashga chaqiradi. Bundan tashqari mahsulotni yaratishda mehnatning roliga va ishlab chiqarish vositalarining ishtirokiga alohida e'tibor beradi. Shu bilan birga boylikni halol mehnat bilan topish, to'plash va foydalanish zarurligini ta'kidlaydi[1].

Lekin Aristoteldan boshlab butun dunyoning, jumladan Markaziy Osiyoning ko'pgina olimlari iqtisodiyotni izchil o'rganish asosida uning ko'pgina qonun-qoidalarini, tushunchalarini yoritib bergan bo'lsalar ham, hali iqtisodiyot nazariyasi fan sifatida shakllanmagan edi.

Iqtisodiyot nazariyasi mustaqil fan sifatida ko'pgina mamlakatlarda milliy bozor shakllangan va jahon bozori vujudga kelayotgan davrlarda «siyosiy iqtisod» nomi bilan shakllana boshladi.

Siyosiy iqtisod grekcha so'zdan olingan bo'lib «politikos» - ijtimoiy, «oykos» - uy, uy xo'jaligi, «nomos» - qonun degani. Ya'ni uy yoki ijtimoiy xo'jalik qonunlari ma'nosini beradi. 1575-1621-yillarda yashab, ijod qilgan fransuz iqtisodchisi Antuan Monkreten birinchi marta 1615-yilda «Siyosiy iqtisod traktati» nomli kichik ilmiy asar yozib, bu fanni mamlakat miqyosida iqtisodiyotni boshqarish fani sifatida asosladi. Keyinchalik klassik iqtisodchilar bu fikrni tasdiqlab, siyosiy iqtisod keng ma'noda moddiy hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va ayirboshlashni boshqaruvchi qonunlar to'g'risidagi fandir, deb yozgan edilar.

Iqtisodiyot nazariyasi fani shakllanishi jarayonida bir qancha g'oyaviy oqimlar, maktablar vujudga kelgan. Ular jamiyat boyligining manbayi nima, u qayerda va qanday qilib ko'payadi, degan savollarga javob topishga urinishgan. Bunday iqtisodiy oqimlardan dastlabkisi **merkantilizm** deb atalgan. Bu oqim tarafdorlari odamlarning, jamiyatning boyligi puldan, oltindan iborat, boylik savdoda, asosan, tashqi savdoda – muomala jarayonida paydo bo'ladi, ko'payadi, savdoda band bo'lgan mehnat unumli mehnat, boshqa mehnatlar esa unumsizdir, deb tushuntirib keldilar. Keyinchalik, iqtisodiy bilimlar rivojlanib, takomillashib borgan sari, ayirboshlash, ya'ni savdo jarayonida hech qanday boylik yaratilmasligi, qiymatning ko'paymasligi ma'lum bo'lib qoldi. Faqat ayirboshlashning ekvivalentlik tartibi, ya'ni teng mehnatga teng boylik muvozanati buzilgan taqdirda boylik birovlar foydasiga qayta taqsimlanadi, natijada kimdir boyib, kimdir xonavayron bo'lib boradi. Merkantilistlar iqtisodiyot nazariyasining asosiy vazifasi davlatning iqtisodiy siyosatiga amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat deb ta'kid-

[1] A.Razzoqov., Sh.Toshmatov., N.O'rmonov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «Moliya». 2002, 89-90-bet.

ladilar. Ularning fikricha, iqtisodiyotda ijobiy savdo balansiga erishilishi uchun davlat iqtisodiyotga faol aralashishi, ya'ni milliy ishlab chiqarish va savdoni o'z panohiga olishi zarur.

Keyingi oqim **fiziokratlar** deb atalgan. Ular merkantilistlardan farqli o'laroq, boylik qishloq xo'jaligida yaratiladi va ko'payadi, degan g'oyani olg'a surdilar. Ularning vakili bo'lgan F.Kene mashhur «Iqtisodiy jadval» asarini (1758) yozdi va unda fiziokratizm maktabi asoslarini yaratdi. Uning nazariy va siyosiy dasturini ta'riflab berdi. Bu asarda F.Kene almashuvning ekvivalentlik ta'limotini ilgari surdi. Uning fikricha almashuv yoki savdo boylik yaratmaydi, almashuv jarayonida teng miqdorli qiymatlarning almashuvi ro'y beradi, tovarlarning qiymati bozorga kirmasdan oldin mavjud bo'ladi. F.Kenening ta'limotida sof mahsulot nazariyasi markaziy o'rin egallaydi. Uning fikricha, Yalpi ijtimoiy mahsulot va ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi farq sof mahsulot hisoblangan. F.Kene sof mahsulot bilan qo'shimcha qiymatni chalkashtirib, ikkalasini aynan bir narsa deb tushunadi. U qo'shimcha qiymat dehqonlarning qo'shimcha mehnati samarasi sifatida yuzaga keladi deb izohlaydi, ayrim joylarda esa qo'shimcha qiymatni tabiatning sof hadyasi deb qarab, uni yaratishda tabiat ham ishtirok etadi, deb tushuntiradi[1]. Bu yerda u o'zi bilmagan holda qiymat bilan naflilik (iste'mol qiymat)ning farqiga bora olmaganligini ifoda etadi. F.Kene ta'limotini A.Tyurgo, Dyupon de Nemur va boshqalar davom ettirdi. Fiziokratlarning ta'limoti bo'yicha qishloq xo'jaligida band bo'lgan mehnat birdan-bir unumli mehnat deb hisoblanib, boshqa sohalardagi mehnat esa unumsiz mehnat deb hisoblangan.

Keyinchalik iqtisodiyot fanining **klassik maktabi** namoyandalari bo'lmish A.Smit, U.Petti, D.Rikardo kabi atoqli iqtisodchi olimlar boylik faqatgina qishloq xo'jaligidagina emas, balki shu bilan birga sanoat, transport, qurilish va boshqa xizmat ko'rsatish sohalarida ham yaratilishini isbotlab berdilar va hamma boylikning onasi yer, otasi mehnat, degan qat'iy ilmiy xulosaga keldilar. Shuni aytish kerakki, A.Smitning «ko'rinmas qo'l» prinsipi hozirgi kunda juda ko'p tilga olinmoqda. U o'zining «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot» (1776) degan kitobida insonni faollashtiradigan asosiy rag'bat xususiy manfaatdir deb ko'rsatadi. Inson o'z xususiy manfaatini amalga oshirishga, ya'ni foyda olishga intilib, mehnat taqsimoti sharoitida qandaydir tovar yoki xizmat turini yaratadi, boshqalarga yetkazib beradi, o'z

[1] A.Razzoqov, Sh.Toshmatov, N.O'rmonov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «Moliya». 2002, 147-149-bet.

kapitalini ko'paytiradi va shu intilishda o'zi bilmagan holda jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shadi deb tushuntiradi. U kapital, mehnat, tovar, ishchi kuchi vaboshqaresurslarning erkin harakatini ta'minlash prinsipini ilgari suradi. Ushbu maktabning «klassik» deb nom olishiga ularning quyidagi yutuqlari sabab bo'ldi.

Birinchidan, A.Smit va D.Rikardo iqtisodiyotni o'rganishga ilmiy yondashuv beradigan tadqiqot usullarini ishlab chiqdi va muvaffaqiyatli qo'lladilar. Aynan ana shu usullar yordamida ular merkantilistlarning «boylikning manbayi – savdo» degan g'oyasining to'g'ri emasligini isbotladilar.

Ikkinchidan, iqtisodiyot to'g'risidagi barcha yig'ilgan bilimlarni klassik maktab namoyandalari ma'lum bir ilmiy tizimga keltirdilar. Bu narsaga ular birinchi bo'lib iqtisodiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol o'rtasidagi tizimli aloqani tadqiq etgani sabab bo'ldi.

Uchinchidan, ingliz klassiklari iqtisodiy hodisalarning ko'zga ko'ringan tomonlarini tadqiq qilish bilan cheklanib qolmadilar. Ular ushbu hodisalarning mohiyatini, ular o'rtasidagi sabab-oqibatli aloqadorlikni aniqladilar, shuningdek, kapitalistik iqtisodiyot qonunlarini ochdilar.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining rivojlanishida Sismondining ham muhim hissasi bor. U kapitalistik iqtisodiy mexanizmni tanqid qilib, siyosiy iqtisod inson baxti yo'lida sotsial mexanizmni takomillashtirishga qaratilgan fan bo'lmog'i lozim deb ko'rsatadi. Kapitalistik iqtisodiy tuzumni tanqid qilish bilan bir qatorda undan ko'ra progressiv bo'lgan jamiyat qurish g'oyasi Sen-Simon, Sharl Fure, Robert Ouen kabi sotsial utopistlar tomonidan ilgari surilgan edi. Ular xususiy mulkni qattiq tanqid qilib, uni tugatish tarafdori edilar.

Ulardan keyin **marksizm** deb nomlangan nazariy yo'nalish o'zlarining nazariyasida jamiyat taraqqiyotiga tabiiy-tarixiy jarayon deb qarab, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, ularning iqtisodiy tuzumi, tarkibiy qismlari, vujudga kelish, rivojlanish va boshqasi bilan almashish sabablari to'g'risidagi ta'limotni hamda qo'shimcha qiymat nazariyasini yaratdilar.

Iqtisodiyot nazariyasi predmetining yangicha talqini xo'jalik yuritishning bozor tizimi to'g'risidagi **marjinalizm** deb atalgan yangi bir ta'limotni yaratdi. U inglizcha so'zdan olingan bo'lib, so'nggi, qo'shilgan degan ma'noni beradi. Uning asoschilari Avstriya iqtisodiy maktabining namoyandalari (K.Menger, F.Vizer, Bem-Baverk va b.) bo'lib, ular tomonidan qo'shilgan tovar nafliligining, qo'shilgan mehnat yoki resurs unumdorligining pasayib borish qonuni degan nazariyalar ishlab

chiqildi. Marjinalizm nazariyasi aniq olingan tovarga bo'lgan talab va uning narxi o'rtasidagi bog'liqlik va o'zaro ta'sirini tahlil qilishda keng qo'llanildi.

Iqtisodiyot nazariyasining yangi yo'nalishi **neoklassik**, ya'ni yangi klassik deb nom oldi. Bu nazariyaning yirik namoyandalaridan biri A.Marshall bo'lib, u iqtisodiy jarayonning funktsional bog'lanishi va funktsional nisbatlarini ishlab chiqishga harakat qildi, bozor muvozanatini va narxni aniqlovchi omillar talab va taklifdan iborat deb qaradi. Bu nazariy yo'nalishning namoyandalaridan biri shveytsariyalik iqtisodchi Leon Valras bo'lib, u umumiy iqtisodiy muvozanat modelining nusxasini ishlab chiqishga harakat qildi.

Avstriya iqtisodiy maktabining namoyandasi Y.Shumpeter «Iqtisodiy taraqqiyot nazariyasi» (1912) nomli kitobida iqtisodiy tizimlar o'zgarishining ichki kuchlarini, ularning ichki mazmunini va turtki beruvchi kuchini ko'rsatishga harakat qildi va u iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy kuch tadbirkorlik degan xulosaga keldi.

Iqtisodiyot nazariyasining hozirgi zamon yo'nalishlaridan biri **keynschilik maktabidir.** 1936-yilda ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns o'zining «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» degan kitobida makroiqtisodiy ko'rsatkichlar: milliy daromad, kapital xarajatlar, iste'mol va jamg'arishning o'zaro bog'liqligini tahlil qilib, investitsiya va iste'molning eng maqsadga muvofiq tarzda tashkil topishi iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili deb ko'rsatadi. Keyns ta'limoti, ya'ni keynschilik maktabi ta'sirida iqtisodiyotda makroiqtisodiy tahlil yo'lga qo'yildi. U iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol ishtiroki zarurligini isbotladi.

Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasining muhim yo'nalishlaridan biri **monetarizm** deb ataladi. Agar Keyns nazariyasining ishlab chiqilishida markaziy muammo ishsizlik bo'lgan bo'lsa, monetarizm nazariyasining asosiy muammosi ishlab chiqarish hajmining pasayib borish sharoitida inflatsiyaning vujudga kelishidir. Ushbu holat stagflyatsiya degan nom oldi. Monetarizm maktabining asoschisi Milton Fridmen bo'lib, uning iqtisodiyot nazariyasiga qo'shgan hissasi pul nazariyasini yangi mazmun bilan boyitdi. Monetaristlar tovar ishlab chiqarish jarayoniga pulning qayta ta'sir etish mexanizmini, pul dastaklari va monetar siyosatning iqtisodiyotni rivojlanishiga ta'sirini chuqur tadqiq etishdi. Monetarizm pul-kredit dastaklari yordamida iqtisodiyotni tartibga solishda o'ziga xos yondashuvni vujudga keltirgan nazariyadir.

Hozirgi paytda marjinalizm, monetarizm, keynschilik va boshqa qator yo'nalishdagi iqtisodiy nazariyalar yig'indisi «Ekonomiks» nomli

kitobda mujassamlashgan bo'lib, u AQSH, Angliya va boshqa qator mamlakatlarda darslik sifatida o'qitiladi. Rus tilidagi tarjimasi orqali bizga ma'lum bo'lgan P.Samuelson, R.Makkonnell va L.Bryularning kitoblari uning namunalaridir. Hozirda bu yo'nalishdagi fan bizda va boshqa qator MDH mamlakatlarida «Iqtisodiyot nazariyasi» deb atala boshladi.

«Iqtisodiyot nazariyasi» fan sifatida shakllangunga qadar bosib o'tgan yo'l va unda vujudga kelgan g'oyalar, oqimlar juda murakkab, ko'pincha bir-biriga zid va qarama-qarshidir. Shu bilan birga aytishimiz kerakki, hech qaysi iqtisodiy maktabning nazariyalari mutlaq va doimiy haqiqat kursisiga egalik qila olmaydi. Har bir maktab ma'lum darajada muammolarga bir tomonlama yondashganligini yoki bo'lmasa ba'zi bir nazariy savollarni yoritishda anglashilmovchilikka yo'l qo'yganligi bilan ajralib turadi, sababi barcha nazariy oqimlar qaysidir ijtimoiy guruh manfaatlari nuqtai nazaridan va o'sha davr real holatidan kelib chiqqan. Shunday bo'lsada, ular bir-birini to'ldiradi, iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning ichki ziddiyatlarini, qonunlarini ma'lum darajada umumlashtirib ifodalaydi. Demak, jamiyat alohida bir nazariya asiri bo'lib qolmasligi kerak, uning rivojlanishi umummilliy manfaatlar bilan uyg'un holda yo'naltirilishi zarur.

1.3. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmetini aniqlashga oid masalaning yechimi juda murakkab bo'lib, bu haqda o'tmishda ham, hozir ham turli olimlar har xil fikrlar bildirib kelmoqdalar. Masalan, Aristotel bu fanga uy xo'jaligini boshqarish qonunlari to'g'risidagi fan deb qaragan bo'lsa, merkantilistlar, fiziokratlar va ingliz klassik iqtisodiy maktabi vakillari unga boylik to'g'risidagi, uning manbalari va ko'paytirish yo'llari, boylikni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish to'g'risidagi fan deb qaradilar. Keyingi paytda mazkur fanni xalq xo'jaligi, ijtimoiy xo'jalik to'g'risidagi fan deb ham hisoblamoqdalar. Ayrimlar iqtisodiyot nazariyasi fanini moddiy hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va ayirboshlashni boshqarish qonunlari to'g'risidagi fan deb ko'rsatadilar. A.Marshall esa iqtisodiyot nazariyasi (siyosiy iqtisod) fanining predmeti insoniyat, jamiyatning me'yordagi hayotiy faoliyatini tadqiq qilishdan iborat, deb yozadi.

Iqtisodiyot nazariyasi fani siyosiy iqtisod nomi bilan yuritilgan davrda qator darsliklarda va ayrim asarlarda uning predmeti moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan munosabatlarni o'rganishdan iborat, deb ko'rsatilgan edi.

AQSH va boshqa ba'zi bir mamlakatlardan kirib kelgan «Ekonomiks» darsliklarida (iqtisodiyot nazariyasi «Ekonomiks» deb yuritilgan darsliklarda) bu fanning predmeti kishilarning moddiy ehtiyojlarini to'laroq qondirish maqsadida cheklangan resurslardan samarali foydalanish muammolarini tahlil qilish, kishilarning iqtisodiy xatti-harakatlarini o'rganishdan iborat, deb ko'rsatilgan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tilayotgan hozirgi davrda Rossiya Federatsiyasida chop etilayotgan turli iqtisodiyot nazariyasi darsliklarida bu fanning predmeti bo'yicha bir-biriga yaqin bo'lgan ta'riflar berilmoqda (1.1-jadval).

1.1-jadval

«Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida fanning predmetiga berilgan ta'riflar

Mualliflari	Ta'rif	Manba
1	2	3
М.Н.Чепурин, Киселева Е.А.	Iqtisodiyot nazariyasi kishilarning iqtisodiy xatti-harakatini, ya'ni ularning moddiy va nomoddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish bilan bog'liq harakatlarini o'rganadi	Курс экономической теории: учебник / Под общ. ред. проф. Чепурина М.Н., проф. Киселевой Е.А. – 6-исправленное, дополненное и переработанное издание. – Киров: «АСА», 2007, с.28.
С.С.Носова	Ishlab chiqaruvchi kuchlarning erishilgan darajasi asosida moddiy ne'mat va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish bo'yicha kishilar o'rtasida vujudga keluvchi ishlab chiqarish munosabatlarining yig'indisi	Носова С.С. Экономическая теория. Элементарный курс: учебное пособие / С.С.Носова. – М.: КНОРУС, 2008, с.16.
Г.П.Журавлева, В.И. Видяпин	Umumiy iqtisodiyot nazariyasi ijtimoiy fan bo'lib, u cheklangan resurslar sharoitida ehtiyojlarni qondirish maqsadida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonlarida kishilar va guruhlarning xatti-harakatini o'rganadi	Экономическая теория (политэкономия): Учебник/ Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, акад. Г.П.Журавлевой. – 4-е изд. - М.: ИНФРА-М, 2004, с.31.

1	2	3
В.Д.Камаев	Boylik va resurslarning cheklanganligi, ulardan samarali foydalanish bilan yaxlit holdagi ishlab chiqarish munosabatlari tizimini, ishlab chiqaruvchi hamda iste'molchi sifatidagi insonning xatti-harakatini o'rganadi.	Камаев В.Д. Экономическая теория: Краткий курс: учебник / В.Д. Камаев, М.З.Ильчиков, Т.А.Борисов-ская. - 2-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2007, с.21.
Д.Д.Москвин	Ishlab chiqarish munosabatlarini va ularning ishlab chiqarish kuchlari bilan o'zaro ta'sirini o'rganadi	Основы экономической теории. Политэкономия: Учебник /Под ред. д-ра экон. наук, проф. Д.Д.Москвина. Изд. 3-е, исправл. – М.: Едиториал УРСС, 2003, с.24.
Е.Ф.Борисов	Ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilishda tarkib topuvchi kishilar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi	Борисов Е.Ф. Экономическая теория: вопросы – ответы: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: ИНФРА-М, 2008, с.16.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti to'g'risida bildirilgan barcha fikrlardan ko'rinib turibdiki, siyosiy iqtisodga doir darslik va boshqa ayrim kitoblarda ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan munosabatlarni o'rganishga alohida e'tibor berilgan bo'lsa, «Ekonomiks»da va keyingi paytlarda Rossiyada chiqarilgan darsliklarning ko'pchiligida asosan kishilarning resurslarga, moddiy ashyo va buyumlarga bo'lgan munosabatini, xatti-harakatini o'rganishga, cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanishga alohida e'tibor berilgan.

Bizning fikrimizcha, iqtisodiyot nazariyasi fani masalaning u tomonini ham, bu tomonini ham chetda qoldirmasligi, masalaga bir tomonlama yondashuvga yo'l qo'ymasligi lozim. Chunki har qanday mehnat, har qanday ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, eng avvalo, tabiat ashyolari, moddiy vositalar, pul mablag'lari orqali amalga oshiriladi va ulardan foydalaniladi. Shuning uchun mavjud resurslarga, ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga, ulardan unumli foydalanishga bo'lgan munosabat, ishlab chiqarish omillarining o'zaro bog'liqligi va bir-biriga ta'sirida o'rganilishi lozim. Boshqa tarafdan, hech qanday mehnat yoki ishlab chiqarish alohida olingan kishi yoki guruh tomonidan, boshqalar bilan aloqalarsiz, munosabatlarsiz amalga oshirilmaydi. Ular ishlab

chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida bir-birlari bilan albatta o'zaro munosabatda bo'ladilar va shu munosabatga qarab harakat qiladilar, o'z xulq-atvorlarini, xatti-harakatlarini belgilaydilar.

Mana shularni hisobga olib, **iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti – iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida hayotiy ne'matlarni (va xizmatlarni) ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni, ijtimoiy xo'jalikni samarali yuritish qonun-qoidalarini o'rganishdan iborat,** deb aytish mumkin.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining maqsadi va vazifasini ikki tomonlama, ya'ni ham amaliy va ham nazariy tomonlarini tushuntirish mumkin. Aksariyat hozirgi zamon iqtisodiy adabiyotlarida iqtisodiyot nazariyasining to'rtta asosiy vazifasi ajratib ko'rsatiladi:

1) bilish vazifasi – har qanday fan kabi iqtisodiyot nazariyasi ham fundamental ahamiyatga ega: jamiyatda insonlarning tabiat ashyolari, boshqa moddiy ashyolar hamda o'zaro bir-birlari bilan aloqalarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etib, bizni o'rab turgan olam to'g'risidagi fikrlarimizni kengaytiradi. Ayni paytda, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning mazmun-mohiyatini tushunish va tahlil qilish, iqtisodiyotning turli jabhalarida qo'lga kiritilayotgan yutuq va muvaffaqiyatlarni baholash uchun zarur bo'lgan bilimlar bilan boyitadi, iqtisodiy tafakkurlash darajasini oshiradi. Zero, Prezidentimiz I.Karimov so'zlari bilan aytganda, O'zbekistonning mustaqillikka erishish davridagi **«...tahlikali va murakkab vaziyatda qanday maqsadlarni ko'zda tutib, qanday amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirganini, bu harakatlarning ilmiy-tarixiy, mantiqiy va qonuniy zamini va omillari, kerak bo'lsa, istiqlol o'zbek xalqiga tuhfa tariqasida berilmagani – bularning barchasi haqida har taraflama chuqur yoritib va isbotlab beradigan izlanish va tahlil bugungi kunda ham o'zining dolzarbligi va ahamiyatini yo'qotmaganini qayd etishimiz zarur»**[1];

2) amaliy vazifasi – amaliy iqtisodiyotning asosiy maqsadi cheklangan resurslardan unumli foydalanib iqtisodiy o'sishni ta'minlash va shu asosda o'sib boruvchi ehtiyojlarni qondira borishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib, cheklangan turli xil resurslarning har bir

---

[1] O'zbekistonning 16-yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16-yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007-yil 31-avgust, 1-bet.

birligi evaziga ko'proq tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni ta'minlash, har bir faoliyat turi bo'yicha xarajatlar miqdori bilan erishilgan samara, ya'ni tovar va xizmatlar miqdorini taqqoslash, resurslardan unumliroq foydalanish yo'llarini topishdan iboratdir;

3) uslubiy vazifasi – iqtisodiyot nazariyasi fanining o'zi, tahlili va uning tamoyillari, olingan xulosalar, tadqiq etilayotgan iqtisodiy qonunlar boshqa ijtimoiy va tarmoq fanlari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi;

4) g'oyaviy-tarbiyaviy vazifasi – ushbu vazifa shundan iboratki, uning yordamida talabalar, mutaxassislar va iqtisodiyot ilmini o'rganuvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi, milliy istiqlol g'oyasini talaba yoshlar ongiga singdiradi, ularni millat manfaatlari yo'lida iqtisodiyotni rivojlantirish, milliy mahsulotni ko'paytirish, milliy pul qadrini oshirish, milliy tovarlarni jahon miqyosida bozorgir bo'lishini ta'minlash, mamlakat aholisining turmush darajasini ko'tarish ruhida tarbiyalaydi. Iqtisodiyot nazariyasi talaba yoshlarga moddiy ne'matlarning inson mehnatining mahsuli ekanligini tushuntirib, ularni mehnat hamda cheklangan resurslarni tejash ruhida tarbiyalaydi.

1.4. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar (ilmiy tushunchalar)

Iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiy munosabatlarda amal qiladigan iqtisodiy qonunlarni ham o'rganadi.

Iqtisodiy qonun – iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalarini, ularning o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.

Iqtisodiy qonunlar obyektiv xususiyatga ega bo'lib, ularning kelib chiqishi, amal qilishi, rivojlanishi va barham topishi alohida kishilarning ongiga, ularning xohish-irodasiga bog'liq emas.

«Iqtisodiyot nazariyasi» fani iqtisodiy qonunlarni quyidagi guruhlarga turkumlaydi:

1. Umumiy iqtisodiy qonunlar – kishilik jamiyati rivojlanishining barcha bosqichlarida amal qiladi. Masalan, vaqtni tejash qonuni, ehtiyojlarning tez o'sib borish qonuni, takror ishlab chiqarish qonuni, ishlab chiqarish munosabatlarining ishlab chiqaruvchi kuchlar xususiyati va rivojlanish darajasining mos kelishi qonuni va boshqalar.

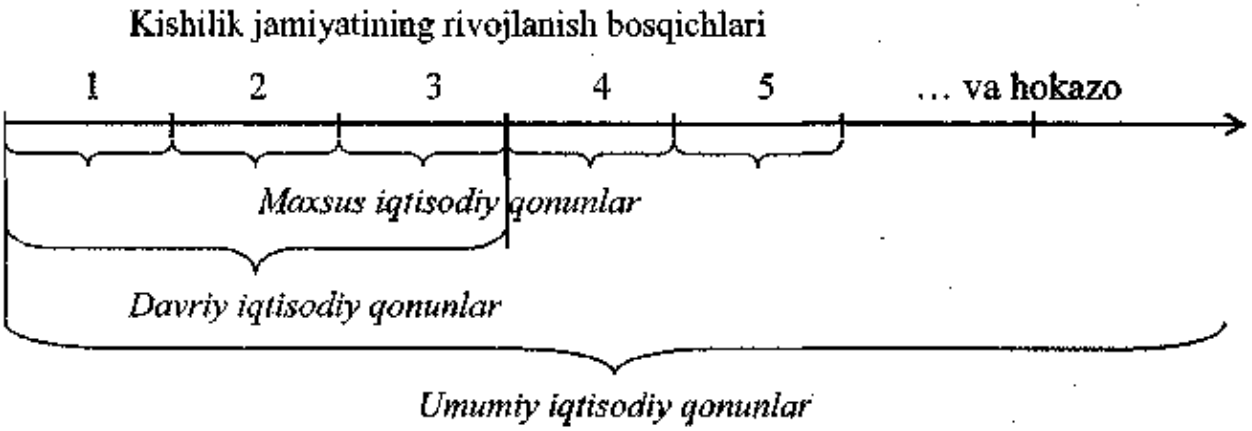
2. Xususiy yoki davriy iqtisodiy qonunlar – insoniyat jamiyati taraqqiyotining ma'lum bosqichlarida amal qiladi. Masalan, talab qonuni, taklif qonuni va qiymat qonuni.

3. Maxsus, o'ziga xos iqtisodiy qonunlar – alohida olingan iqtisodiy tizim sharoitida amal qiladi. Masalan, qo'shimcha qiymat qonuni.

Iqtisodiy qonunlarning yuqorida sanab o'tilgan guruhlarini bir-biridan farqlash uchun quyidagi shartli chizmadan foydalanamiz (1.3-chizma).

1.3-chizma

Iqtisodiy qonunlarning turkumlanishi

Chizmadan ko'rinadiki, kishilik jamiyatining rivojlanishi bir necha bosqichlarni bosib o'tib, ular 1, 2, 3, ... va h.k. tartibida belgilangan. Yuqorida ta'kidlanganidek, maxsus iqtisodiy qonunlar bu bosqichlarning har biri uchun alohida tarzda amal qilib, ular mazmunan bir-biridan farqlanadi. Davriy iqtisodiy qonunlar esa taraqqiyotining bir necha (bizning chizmada 3 ta) bosqichi uchun tegishli bo'ladi va ularda amal qiladi. Umumiy iqtisodiy qonunlar kishilik jamiyati taraqqiyotining barcha bosqichlarini qamrab olib, ularning har birida to'liq amal qiladi.

Iqtisodiy qonunlar bilan bir qatorda iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiy jarayonlarning alohida tomonlarini tavsiflaydigan iqtisodiy kategoriya (ilmiy tushuncha)larni ham ta'riflab, ularning mazmunini ochib beradi.

Iqtisodiy kategoriya – doimo takrorlanib turadigan, iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifoda etuvchi ilmiy-nazariy tushuncha.

Iqtisodiy kategoriya (ilmiy tushuncha)lar alohida kishilar tomonidan o'ylab topilmagan, balki real iqtisodiy hodisalarni ifoda etadigan ilmiy tushuncha bo'lib, ilmiy fikrlash mahsulidir. Masalan, bozor, kapital, ishchi kuchi, iqtisodiy muvozanat, moliya, kredit va boshqalar shular jumlasidandir. Iqtisodiy qonunlar bilan iqtisodiy kategoriyalarning far-

qi shundaki, birinchisi iqtisodiyotning turli bo‘g‘inlari, sohalari, bo‘laklari orasidagi bog‘liqlikni, ularning biri o‘zgarsa, albatta ikkinchisi ham o‘zgarishi mumkinligini ko‘rsatadi. Iqtisodiy kategoriya (ilmiy tushuncha) lar esa iqtisodiy hodisalarning bir tomonini, uning mazmunini ifoda etadi. Masalan, narx, talab degan tushunchalar orqali biz eng avvalo bu tushunchalarning iqtisodiy mazmunini tushunib olamiz. Talab qonuni orqali esa, talab hajmi bilan narx o‘rtasidagi aloqadorlikni bilib olamiz.

Umuman olganda, iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar bir-birlari bilan bog‘liq bo‘lib, ular bir-birini to‘ldiradi. Ular birgalikda iqtisodiy taraqqiyot jarayonlarini aks ettiradi.

1.5. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning usullari

Haqiqiy fanning amalda vujudga kelishi faqatgina tadqiqot predmetining shakllanishi bilan emas, shu bilan birga uning uslubiyatining qaror topishi, takomillashib borishi bilan ham bog‘liqdir. Shu o‘rinda, Prezidentimiz I.A.Karimovning O‘zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag‘ishlangan majlisda qilgan ma’ruzalaridagi quyidagi so‘zlarni keltirib o‘tish maqsadga muvofiq: **«Shuni ta’kidlash lozimki, mustaqillikka erishish davri haqida, eski tuzum inqirozga duchor bo‘lib, sobiq ittifoq parokandalikka yuz tutgan bir paytda mamlakatimizda tobora keskin tus olgan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy vaziyat, o‘zligimizni anglash va toptalgan milliy g‘ururimizni tiklashga qaratilgan intilish kuchayib borgani, Vatanimiz mustaqilligini qo‘lga kiritish qanday sharoitda kechgani haqida yaxlit, yagona va xolis ko‘z bilan qarab baho beradigan jiddiy tahlil-tadqiqot hozirgacha amalda yo‘qligini afsus bilan aytishga to‘g‘ri keladi»**[1].

Bunday izlanish va tahlillarni amalga oshirish, respublikamizning mustaqillik yillarida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo‘lidagi sa’y-harakatlari va ularning natijalarini baholash uchun ham iqtisodiyot nazariyasining ilmiy tadqiqot usullari va uslubiyatidan xabardor bo‘lish, iqtisodiy tafakkurlash imkoniyatlariga ega bo‘lishni taqozo etadi.

Uslubiyat — bu ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo‘llari, qonun-qoidalari va aniq hadislaridir. Bu obyektiv reallikni bilish dialektikasi, mantiqi va nazariyasini o‘z ichiga oluvchi bir butun ta’limotdir. Uslubiyat

---

[1] O‘zbekistonning 16-yillik mustaqil taraqqiyot yo‘li. Prezident Islom Karimovning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O‘zbekiston mustaqilligining 16-yilligiga bag‘ishlangan qo‘shma majlisidagi ma’ruzasi // Xalq so‘zi, 2007-yil 31 avgust, 1-bet.

umumilmiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'zining predmetidan kelib chiqib, o'zining ilmiy bilish usullariga ega bo'ladi. Shuning uchun uslubiyat umumilmiy va ayni vaqtda xususiy bo'ladi.

Dialektik usul qoidalari ilmiy bilishning umumiy usuli bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiyot nazariyasida qo'llaniladigan bu tamoyillar quyidagilardir:

1) iqtisodiyot bir-biri bilan aloqada, chambarchas bog'liqlikda, ziddiyatda, o'zaro ta'sir qilib turadigan turli bo'g'inlardan, bo'laklardan iborat yaxlit bir jarayonki, u doimo harakatda, rivojlanishda, mazmun va shakl jihatdan o'zgarib turadigan ichki va tashqi hodisalar bilan aloqada bo'ladi;

2) iqtisodiy jarayonning har bir bo'lagini alohida olib, uning o'ziga xos xususiyatlarini, kelib chiqish va yo'q bo'lish sabablari va oqibatlarini, uning ijobiy va salbiy jihatlarini, ichki va tashqi aloqadorlik va bog'liqlik tomonlarini zamon va makonda o'rganish;

3) iqtisodiy jarayonlarni oddiydan murakkabgacha, quyidan yuqorigacha rivojlanishda, deb qarash. Bu yerda son jihatidan o'zgarishlar to'plana borib, sifat jihatidan o'zgarishga olib kelishini hisobga olish zarur;

4) ichki qarama-qarshiliklar birligiga va ularning o'zaro kurashiga rivojlanishning manbai sifatida yondashish.

Iqtisodiy faoliyatlar, hodisa va jarayonlar tabiiy, moddiy, shaxsiy omillar va pul mablag'lari kabi omillarga tayangan holda kechadi, bu omillar o'zaro chambarchas bog'liq hamda ziddiyatda bo'ladi va birbiriga ta'sir ko'rsatadi, ular doimo sifat va miqdor jihatdan o'zgarib turadi, turli davrlarda turlicha ijtimoiy shaklga ega bo'ladi, eski iqtisodiy qonunlar, tushunchalar o'rniga yangilari paydo bo'ladi. Ana shular hisobga olinsa, bu fan uchun dialektika qoidalarini qo'llashning qanchalik zarurligi va muhimligi darhol namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, iqtisodiyot nazariyasi fanining o'ziga xos tadqiqot usullari ham mavjuddir, ulardan eng muhimi ilmiy abstraksiyadir. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyati o'zgarishini o'rganishda mikroskoplardan, kimyoviy laboratoriyalardan foydalanib bo'lmaydi, bunda abstraksiya kuchi ishga solinadi.

Ilmiy abstraksiya usuli — tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratishdir. Bu usul yordamida o'rganilayotgan voqea va hodisaning ichki, ko'zga ko'rinmaydigan mohiyati, uning asl mazmuni bilib olinadi.

Aslida har bir iqtisodiy jarayon yoki hodisa o'nlab omillarning ta'siri ostida ro'y beradi. Mazkur jarayon yoki hodisaning chuqur mazmunini ochib berish maqsadida har bir omilni o'rganish, bir tomondan, o'ta

mushkul va sermashaqqat hisoblansa, boshqa tomondan, u qadar muhim bo'lmagan jihatlarni ham yuzaga chiqarib, tadqiqotchini voqeaning asl mohiyatidan chalg'itadi. Shunga ko'ra, tadqiqotchi uchun jarayon va hodisalarni ilmiy tahlil qilishda birinchi darajali, ahamiyatli va asosiy omillarni ajratib olib, diqqat markazini shunga qaratish muhim hisoblanadi. Bu harakatlar amalda tadqiqotchining ongida, fikran va muntazam ravishda sodir bo'ladi. Aynan shu jarayon ilmiy abstraksiyalashdir.

Ilmiy abstraksiyalash natijasida hodisa va jarayonlarning eng umumiy xususiyat va aloqalarini namoyon etuvchi ilmiy tushuncha – kategoriyalar ishlab chiqilishi mumkin. Masalan, dunyoda ishlab chiqarilayotgan millionlab turlicha tovarlarning tashqi xossalaridagi ko'plab tafovutlardan abstraksiyalashgan holda, biz ularni yagona iqtisodiy kategoriya – tovar tushunchasi orqali ifodalaymiz. Bunda turli tovarlarni birlashtiruvchi eng asosiy jihat – bu sotish, ayirboshlash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot ekanligini qat'iy e'tirof etamiz. Biroq, ilmiy abstraksiyalash uchun tadqiqotchi muayyan hodisa va jarayonning mazmun-mohiyatiga oid bilimlar bilan yetarli darajada qurollangan bo'lishi lozim. Aks holda, u asosiy va ikkilamchi darajali omillarni to'g'ri ajrata olmay, pirovardida noto'g'ri xulosa chiqarishiga olib keladi.

Ilmiy bilishning muhim usullaridan yana biri – tahlil va sintez usulidir. Tahlil va sintez deyarli barcha fanlar uchun samarali qo'llash mumkin bo'lgan usullardan biri hisoblansada, uning iqtisodiy fanlar uchun ahamiyati juda beqiyosdir.

Tahlil – bu o'rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish. Tadqiqotchi voqea-hodisaning mohiyatini chuqur anglashi, u haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishi uchun uning ichki tarkibiy qismlariga kirib borishi zarur. Bu esa tadqiqot obyektini alohida tarkibiy qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish orqali amalga oshiriladi. Misol uchun, biz O'zbekistondagi iqtisodiy o'sish sur'ati 2007-yilda oldingi yilga nisbatan 9,5 foizni tashkil etganini bilamiz. Bunday o'sish sur'atiga nimalar hisobiga erishilganini aniq tasavvur qilish uchun esa faqat tahliliy jarayonlar orqali erishamiz. Ya'ni, yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish, daromadlar va xarajatlar, mulkchilik shakllari, tarmoqlar va mintaqalar bo'yicha tarkibiy qismlarini alohida ajratib olish va ularni o'rganish orqali o'sish sur'atining manba va omillari to'g'risida to'g'ri xulosa chiqara olamiz.

Sintez – bu o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir. Mu-

rakkab iqtisodiy tizimlar ana shu yo'l bilan o'rganiladi, iqtisodiy tizim butunicha tasvirlab beriladi.

Iqtisodiy fanlarda ko'pincha sintezdan aniq iqtisodiy ko'rsatkichlarni umumlashtirish orqali yaxlit xulosa chiqarish jarayonida foydalaniladi. Masalan, korxonalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali tarmoq va sohalar, tarmoq va sohalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali esa – milliy iqtisodiyotga baho berish, uning umumiy natijalarini aniqlash mumkin. Shu bilan birga, sintez usuli iqtisodiyot nazariyasi fanida ko'plab iqtisodiy ta'limot va nazariyalarning ilmiy asosga ega bo'lgan, to'g'ri va muhim jihatlarini ajratib olgan holda, ularni umumlashtirish orqali yangi g'oya va nazariyalarni hosil qilish imkonini berishi bilan ahamiyatlidir. Jumladan, narxning ilmiy asosini ochib berishda A.Marshallning qiymatning turli nazariyalarini sintez qilish usulidan foydalanganligi buning yaqqol dalilidir.

Mantiqiylik va tarixiylikning birligi usuli. Iqtisodiyot nazariyasida tarixiylik dalili tarixiy rivojlanish nuqtayi-nazaridan tadqiqot olib borish zarurligini taqozo qiladi. Chunki iqtisodiy jarayonlar tarixiy jarayon sifatida rivojlanadi. Mantiqiylik usulida jarayonlar faqatgina tarixiy nuqtayi nazardan emas, shu bilan birga asosiy ichki zarur qonuniy bog'lanishlar bo'yicha ham tahlil qilinadi. Masalan, biz pulning iqtisodiy tabiatini o'rganishda uning tarixiy jihatlari, jumladan, qiymat shakllarining rivojlanishini ko'rib chiqamiz. Bu esa, bizdan tarixga, tovar-pul munosabatlarining dastlabki kurtaklari paydo bo'lgan jamiyatga qaytib, o'sha davrdagi iqtisodiy munosabatlarni tahlil qilishni taqozo etadi. Biroq, bu holat o'tmishdagi barcha iqtisodiy munosabatlarga emas, balki aynan pulning dastlabki asoslari bilan mantiqiy bog'langan munosabatlargagina taalluqlidir.

Foydalanilayotgan usullar ichida **eksperiment** ma'lum o'rin egallaydi, iqtisodiy o'sishning keskin o'zgarishi bosqichlarida, jumladan iqtisodiyotning inqiroz va beqarorlik bosqichlarida eksperimentdan keng foydalaniladi. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish paytida eksperiment alohida o'ringa ega. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish uchun puxta tayyorgarlik ko'rish, ya'ni ilmiy tajriba, eksperiment o'tkazish hisob-kitob vositasiga asoslanish va ilmiy yo'nalishlarni ishlab chiqish talab etiladi. Iqtisodiyot sohasida o'tkaziladigan eksperimentlarga erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish, muayyan iqtisodiy tadbirlarni alohida korxona yoki hududlarda sinovdan o'tkazish kabilarni misol tariqasida keltirish mumkin. Jumladan, O'zbekistonda zarar ko'rib ishlovchi shirkat xo'jaliklarini fermer xo'jaliklarga aylantirish jarayoni dastlab Qoraqalpog'iston Respublikasining Ellikqal'a tumanida tajribadan o'tkazilib,

keyinchalik boshqa tuman va viloyatlarda bosqichma-bosqich amalga oshirilganligini ham iqtisodiy eksperiment sifatida baholash mumkin.

Makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy tahlilni qo'shib olib borish. Mikroiqtisodiy tahlilda iqtisodiyotning boshlang'ich bo'g'ini bo'lmish korxona va firmalarning ichki jarayonlarini alohida iqtisodiy subyektlarning xatti-harakati, xulqi tadqiq qilinadi. Bu tahlilda alohida olingan tovarlarning xarajatlari, kapital va boshqa resurslardan foydalanishning, narx tashkil topishining, ish haqi to'lashning, talab va taklif tarkib topishining shakl va mexanizmlarini o'rganish markaziy o'rin tutadi.

Makroiqtisodiy tahlil makromutanosiblikni ta'minlash asosida milliy iqtisodiyotning to'laligicha faoliyat qilishi tadqiqoti bilan shug'ullanadi. Milliy mahsulot, narxning umumiy darajasi, inflatsiya, ishchi kuchining bandligi masalalari bu tahlil obyekti bo'lib hisoblanadi. Mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot o'zaro bog'langan va bir-biri bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi.

Induksiya va deduksiya bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan, ammo o'zaro bog'liqlikdagi fikrlash usulidir. **Fikrning xususiy faktlardan umumiy faktlarga qarab harakati induksiya, aksincha, umumiy faktlardan xususiy faktlarga tomon harakati deduksiya deb ataladi.** Misol uchun, biz «A» korxonadagi ishchilar ish haqining oshirilganligi, boshqa sharoitlar o'zgarmagani holda, mehnat unumdorligining oshishiga olib kelganligini guvohi bo'ldik, deb faraz qilaylik. Bundan, butun iqtisodiy tizim uchun tegishli bo'lgan «ishchilar ish haqining oshirilishi, boshqa sharoitlar o'zgarmagani holda, mehnat unumdorligining oshishiga olib keladi», degan umumiy xulosa chiqarishimiz induksiyadir. Aksincha, bunday nazariy qoidani oldindan bilgan holda, uning turli tarmoqlar, alohida korxonalardagi amal qilish holatini aniqlashimiz va baholashimiz deduksiyani anglatadi.

Iqtisodiy jarayonlarni o'rganish va tahlil qilishda **ikki tomonlama yondashuv usuli** muhim o'rin tutadi. Bunda barcha iqtisodiy jarayonlar qiymat va naflilik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi va xulosa chiqariladi. Aks holda bir tomonlamalikka yo'l qo'yilib, yanglish tasavvurga va noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin[1].

Iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy jihatdan tahlil qilishda **taqqoslash, statistik, matematik va grafik usullaridan** keng foydalaniladi. Ayniqsa, hozirgi davrda grafik usulni keng o'zlashtirish va qo'llash zarurdir.

---

[1] Bu usulning nazariy va amaliy ahamiyati prof.Sh.Shodmonov, dots. G.Baubekova tomonidan chiqarilgan «Инновационные методы в перподавании экономической теории» kitobida batafsil bayon etilgan.

Grafiklar nazariya modellarini ifodalashda vositachi bo'lib xizmat qiladi. Aniqroq qilib aytganda, grafik usul o'zgaruvchi miqdorlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rgazmali qilib tasvirlaydi.

Bu usullar yordamida iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mazmunini, ulardagi o'zgarishlarni, kelib chiqish sabab-oqibatlarini bilish mumkin bo'ladi.

Xulosalar

1. Iqtisodiyotning bosh masalasi – ehtiyojlarning cheksiz o'sib borishi va iqtisodiy resurslarning cheklanganligi o'rtasidagi ziddiyat va uni hal qilish yo'lini izlab topishdan iboratdir. Bu ziddiyatli holatni yechish zaruriyati kishilar oldiga quyidagi muammolarni qo'yadi:

a) ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning optimal variantlarini (eng zarur va tejamli turlarini) tanlab olish va resurslarni ko'proq ishlab chiqarishga jalb qilish;

b) mavjud resurslarning har bir birligidan tejab-tergab, samarali foydalanish;

d) fan-texnika yutuqlarini va yangi texnologiyalarni joriy qilib, yangi energiya, material, xomashyo turlari, ularning manbalarini topib, foydalanishga jalb qilish, resurslardan foydalanish samaradorligining oshishiga erishish;

e) kishilarning chuqur iqtisodiy bilimlarga ega bo'lishi.

2. «Iqtisodiyot nazariyasi» fan sifatida shakllanguncha bosib o'tgan yo'l va unda vujudga kelgan g'oyalar, oqimlar juda murakkab, ko'pincha bir-biriga zid va qarama-qarshidir. Shunday bo'lsada, ular bir-birini to'ldiradi. Shu bilan birga ta'kidlash lozimki, hech qaysi iqtisodiy maktabning nazariyalarini mutlaq va doimiy haqiqatga ega deb bo'lmaydi. Turli-tuman fikr va qarashlar olamidan haqiqatni izlab topish chuqur iqtisodiy bilim va tafakkurni taqozo etadi.

3. «Iqtisodiyot nazariyasi» fani barcha iqtisodiy fanlarning nazariy-uslubiy asosidir. U fundamental fan bo'lib, insonlarni jamiyatning iqtisodiy asoslarini ilmiy tadqiq etishga yo'naltiradi, ularni nazariy-uslubiy bilim bilan qurollantiradi.

4. Iqtisodiyot nazariyasi jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi ijtimoiy fan bo'lib, u turli ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan chambarchas bog'liqdir.

5. Iqtisodiyot nazariyasi nafaqat nazariy fan, balki u bevosita amaliy ahamiyat ham kasb etadi. Iqtisodiyot nazariyasini bilmay turib, murakkab iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri hal qilib bo'lmaydi.

6. «Iqtisodiyot nazariyasi» fani doirasida inson va jamiyatning yashash faoliyatining ijtimoiy, axloqiy, milliy va tarixiy tomonlarini tadqiq qilish va bilish mumkin.

7. Iqtisodiyot nazariyasining bilish, amaliy, uslubiy va g'oyaviy-tarbiyaviy vazifalari mavjud. Ayniqsa, mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng, o'sib kelayotgan yosh avlodni milliy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda iqtisodiyot nazariyasi g'oyaviy-tarbiyaviy vazifasining ahamiyati tobora oshib bormoqda.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy faoliyat – cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar majmui.

Iqtisodiyot – mulkchilikning turli shakllariga asoslangan xo'jaliklardan, xo'jaliklararo, davlatlararo birlashmalar, korporatsiyalar, konsernlar, qo'shma korxonalar, moliya va bank tizimlaridan, davlatlar o'rtasidagi turli iqtisodiy munosabatlardan iborat o'ta murakkab ijtimoiy tizim.

Ishlab chiqarish – kishilik jamiyatining mavjud bo'lishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni yaratish jarayoni.

Taqsimot – ishlab chiqarish omillari va uning natijalarini iqtisodiyotning turli qism va subyektlari o'rtasida taqsimlash jarayoni.

Ayirboshlash – jamiyat a'zolarining iqtisodiy faoliyat turlari yoki ishlab chiqarish natijalari bo'yicha o'zaro almashish jarayoni.

Iste'mol – ehtiyojlarni qondirish maqsadida mahsulot va xizmatlarning ishlatilishi jarayoni.

Ehtiyoj – insonning yashashi va kamol topishi, umuman insoniyatning rivojlanishi uchun kerak bo'lgan hayotiy vositalarga bo'lgan zarurat.

Moddiy ehtiyoj – moddiy ko'rinishdagi ne'matlar vositasida qondiriluvchi zarurat.

Ma'naviy ehtiyoj – insonning shaxs sifatida kamol topishi, dunyoqarashi va ma'naviyatining shakllanishi uchun taqozo etiladigan nomoddiy ne'mat va xizmatlarga bo'lgan zarurat.

Ehtiyojlarning o'sib borishi qonuni – ehtiyojlarning miqdoran o'sib, sifat jihatidan takomillashib borishi.

Iqtisodiy resurslar – tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarida foydalanish mumkin bo'lgan barcha vosita va imkoniyatlar majmui.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti – iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida hayotiy ne'matlar (va xizmatlar)ni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni, ijtimoiy xo'jalikni samarali yuritish qonun-qoidalarini o'rganish.

Iqtisodiy qonun – iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalari, ularning o'zaro bog'liqligi.

Iqtisodiy kategoriya – doimo takrorlanib turadigan, iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifoda etuvchi ilmiy-nazariy tushuncha.

Uslubiyat – ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo'llari, qonun-qoidalari va aniq hadislari.

Ilmiy abstraksiya usuli – tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratish.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiyot tushunchasi va uning bosh masalasi nima?
2. Ehtiyoj nima? Uning qanday turlarini bilasiz?
3. Iqtisodiy resurs tushunchasiga va uning turlariga ta'rif bering.
4. Nima uchun hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va yetkazib berish insonning turli xil faoliyatlari ichida eng asosiysi hisoblanadi?
5. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti nimadan iborat? U boshqa iqtisodiy fanlar ichida qanday o'rin tutadi?
6. Iqtisodiyot nazariyasi fan sifatida shakllanishida qanday ilmiy maktab va yo'nalishlari vujudga kelgan?
7. Iqtisodiyot nazariyasining qanday vazifalari mavjud? Bu vazifalarning bugungi kundagi ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?
8. Iqtisodiy qonunlar nima va ularning qanday turlari mavjud? Iqtisodiy qonunlarning iqtisodiy kategoriyalardan farqi nimada namoyon bo'ladi?
9. Iqtisodiyot nazariyasini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?

Makroiqtisodiy tahlil bilan mikroiqtisodiy tahlil o'rtasidagi farq nimadan iborat?

2-bob. ISHLAB CHIQARISH JARAYONI VA UNING NATIJALARI

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida inson hayotining asosini moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish tashkil etadi. Chunki, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlari bo'lmasa, ayirboshlaydigan, taqsimlaydigan va iste'mol qiladigan ne'matlarning o'zi bo'lmaydi. Inson iste'molsiz yasholmaganidek, ishlab chiqarmasdan ham turolmaydi. Biroq, bugungi kunda iqtisodiyot nazariyasi bo'yicha ko'plab darslik va o'quv qo'llanmalarda ishlab chiqarish jarayonining mohiyatini yoritish e'tibordan chetda qolmoqda. Bu bir tomondan, talabalarning mahsulotlar (tovarlar va xizmatlar) qayerda, kim tomonidan, qanday ishlab chiqarilishini tushunmaslikka olib keladi, ikkinchi tomondan, butun ishlab chiqarish jarayonida sodir bo'layotgan ishlab chiqarish munosabatlaridan bexabar qolishiga sabab bo'ladi, uchinchidan esa, butun jahonda sodir bo'layotgan iqtisodiy inqirozlarning tub sababini tushunmaslikka olib keladi.

Ushbu bobda bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish omillari va ishlab chiqarish jarayoniga tegishli muammolar ko'rib chiqiladi. Ishlab chiqarishning omillari tavsifi, ishlab chiqarishning maqsadi va mazmuni ochib beriladi, so'ngra uning natijalari va samaradorligi bilan bog'liq masalalar bayoni, «ishlab chiqarish imkoniyatlari» tushunchasiga ham o'rin ajratiladi. Shuningdek, keyingi qo'shilgan mahsulot nafliligi va uning kamayib borishi, keyingi qo'shilgan mehnat va kapital unumdorligining pasayib borishi qonunining mazmuniga tegishli marjinalistik g'oyalar bilan tanishtiriladi, ularning kamchilik jihatlari ochib beriladi. Ishlab chiqarish jarayonining har taraflama muvozanatli va mutanosibli rivojlantirilishi iqtisodiy inqirozdan qutilishning yoki uning oldini olishning muhim yo'li sifatida qaraladi.

2.1. Ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibi

Ishlab chiqarish jarayonining mazmunini chuqur anglash uchun eng avvalo, ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibiy qismlari bilan tanishib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida bevosita qo'llaniluvchi barcha resurslar ishlab chiqarish omillari deyiladi. Iqtisodiyotning tizimi va shaklidan qat'iy nazar uchta omil: ishchi kuchi, mehnat qurollari va mehnat predmetlari bo'lishi shart. Bundan ko'rinadiki, ishlab chiqarish omillari, iqtisodiy resurslardan farqli o'laroq, o'z ichiga faqat ishlab chiqa-

rish va xizmat ko'rsatish jarayonida bevosita ishtirok etuvchi unsurlarni oladi. Misol uchun, iqtisodiy resursning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblangan pul resurslari ishlab chiqarish jarayonida bevosita qo'llanilmaganligi sababli, ishlab chiqarish omili bo'la olmaydi. Ishlab chiqarish omillarining mohiyatini yanada kengroq tushunish uchun ularning har birini alohida ko'rib chiqamiz.

Ishchi kuchi deb insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisiga aytiladi. Ishchi kuchi mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan kishilar uchun xosdir. Lekin ishchi kuchi insonning o'zi emas yoki uning mehnati ham emas, uning qobiliyatidan iboratdir.

Mehnat qurollari deb, inson uning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalarga aytiladi. Bularga mashinalar, stanoklar, traktorlar, qurilmalar, uskunalar va boshqalarni misol keltirish mumkin.

Mehnat predmetlari esa bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalardir. Yer, suv, xomashyo va boshqa turli materiallar mehnat predmetining asosiy turlarini tashkil etadi. Mehnat predmetlari tabiatda tayyor holda uchrashi mumkin yoki oldingi davrdagi mehnat mahsuli, ya'ni xomashyo bo'lishi mumkin.

Mehnat qurollari va mehnat predmetlari birgalikda ishlab chiqarish vositalari deb yuritiladi. Bu esa mehnat jarayonining tabiatidan kelib chiqadi; shuning uchun ham ishlab chiqarish vositalari barcha ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar, insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun xosdir.

Ishlab chiqarish omillari insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun umumiy bo'lsada, bu omillarga turli adabiyotlarda turlicha ta'rif beriladi. Jumladan, «Siyosiy iqtisod» darsliklarida ishlab chiqarishning ikki omili: moddiy va shaxsiy omillari mavjudligi tan olinadi. Bunda mehnat qurollari va mehnat predmetlaridan iborat ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarishning moddiy omilini tashkil etadi, ishchi kuchi esa uning shaxsiy omili deb yuritiladi. Hozirgi bozor iqtisodiyotiga doir ko'pchilik adabiyotlarda esa ishlab chiqarishning to'rt omili: mehnat, kapital, yer, tadbirkorlik qobiliyati tan olinadi.

Bu yerda ishchi kuchi bilan mehnat o'rtasidagi farqni anglab olish juda muhimdir. Chunki, **mehnat insonning, to'g'rirog'i ishchi kuchining ma'lum maqsadga qaratilgan faoliyati jarayoni bo'lib, ishchi kuchi tushunchasidan tamomila farqlanadi.** Ko'pgina adabiyotlarda esa ularga sinonim (bir xil tushuncha) sifatida qaralib, bunday holat ko'plab chalkashliklarni keltirib chiqaradi. Bizga ma'lumki, **ishchi kuchi inson-**

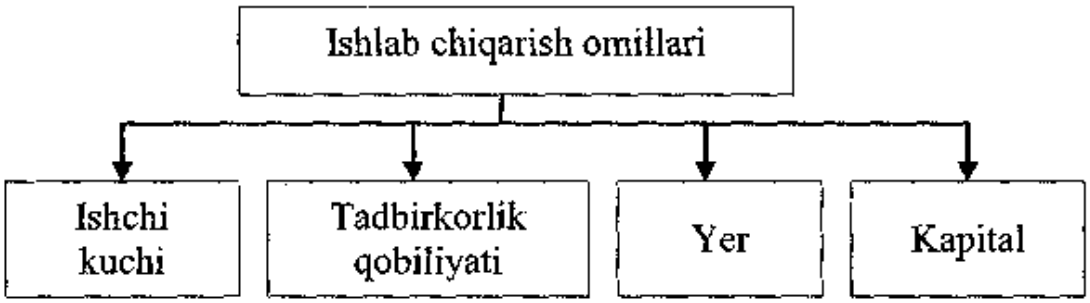
ning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyati, uning bilim, malaka darajasi bilan birgalikda ishlab chiqarishda qatnashishiga tayyor turgan omillardan biri hisoblanadi. Mehnat esa barcha omillarning, shu jumladan, ishchi kuchining ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi natijasida sodir bo'ladigan va ma'lum samara olishga qaratilgan faoliyatdir.

Shuning uchun biz mehnat degan tushunchani emas, balki ishchi kuchi degan tushunchani ishlab chiqarishning omili deb bilamiz va ishlab chiqarish omillari ishchi kuchi, kapital, yer va tadbirkorlik qobiliyatidan iborat deb ta'kidlaymiz (2.1-chizma).

Ishchi kuchi insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi bo'lganligi uchun bozor iqtisodiyoti davrida inson emas, mehnat jarayoni ham emas, balki ishchi kuchi tovar sifatida sotiladi va sotib olinadi. Ishchi kuchining boshqa tovarlar kabi qiymati va nafliligi mavjuddir va binobarin, uning bozori ham mavjud bo'ladi. Shuning uchun hozirgi kunda keng qo'llanilayotgan mehnat bozori tushunchasi o'rniga ishchi kuchi bozori, mehnat resurslari o'rniga ishchi kuchi resurslari deyilsa to'g'ri va tushunarli bo'lar edi.

2.1-chizma

Ishlab chiqarish omillarining turkumlanishi

Kapital tushunchasi ham turli adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Ko'pchilik kapital tushunchasini tarixiy tushuncha deb qarab, uning kapitalizmga xosligini isbotlaydi va kapitalni o'z egasiga qo'shimcha qiymat keltiruvchi qiymat, o'z-o'zidan ko'payuvchi, o'suvchi qiymat deb hisoblaydi. Ayrim g'arb iqtisodchilari ham, masalan, J.Klark, L.Valras, I.Fisherlar kapitalga daromad keltiruvchi, foyda keltiruvchi, foiz keltiruvchi qiymat deb qaraydilar.

Qator g'arb iqtisodchilarining, jumladan, D.Xayman, P.Xeyne, E.Dolon, J.Robinson, R.Dornbush va boshqalarning fikrini keltirib va ularni umumlashtirib, prof. V.D.Kamayev o'zining rahbarligida yozil-

gan darsligida «haqiqatdan ham — kapital o'zidan o'zi ko'payuvchi qiymat»[1] deb yozadi. Bunday fikr D.D.Moskvin, V.Ya.Ioxin, A.G.Gryaznova, Ye.F.Borisov va boshqalarning rahbarligida nashr etilgan qator iqtisodiyot nazariyasi kitoblarida ham aytiladi. Lekin, Amerika va yevropa mamlakatlaridan kirib kelgan «Ekonomiks» darsliklari va boshqa ayrim adabiyotlarda kapitalni barcha ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida qo'llaniladigan moddiy vositalardan, ya'ni hamma turdagi mashinalar, asbob-uskunalar, inshootlar, zavod-fabrikalar, omborlar, transport vositalari va boshqa shu kabilardan iborat deb ko'rsatadi, unga pul va tovarni kiritmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, ayrim iqtisodchilar kapitalistik iqtisodiy tuzumning sotsial mohiyatini ochish uchun masalaga bir tomonlama qarab, ishlab chiqarish omillarining qiymatiga e'tiborni kuchaytirgan. G'arb iqtisodchilarining ayrimlari ham kapitalni bir tomonlama, ya'ni uning qiymat tarafini e'tiborga olgan bo'lsa, boshqalari esa iqtisodiy tushunchalarning tarixiyligini e'tibordan chetda qoldirib, uning moddiy obyektini, narsa va hodisalarning ashyoviy tomonini ko'rsatadilar. Shuning uchun ular kapitalni doimiy, o'zgarmas tushuncha deb, ishlab chiqarish vositalarini kapital deb ataydilar. Biz bu ikki xil tushunchani bir tanganing ikki tomoni, bir tushunchaning, ya'ni kapital tushunchasining ikki tomoni: uning bir tomoni moddiy va ashyoviy ko'rinishi, ikkinchi tomoni esa uning qiymat ko'rinishi ekanligini e'tiborga olamiz va uni bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital deb ishlatamiz. Biz kapital deganda o'z egalariga daromad keltiradigan, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning hamma sohalarida qo'llanadigan ishlab chiqarish vositalarini, sotishga tayyor turgan tovarlarni, yangi vositalar va ishchi kuchini sotib olishga mo'ljallangan pul mablag'larini, ularning ashyoviy tomoni va qiymatining birligini tushunamiz. Boshqacha qilib aytganda, **«kapital» ham qiymatga, ham naflilikka ega bo'lgan, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida foydalaniladigan, yollanma mehnat (ishchi kuchi) tomonidan harakatga keltiriladigan vositalardir.**

Hamma adabiyotlarda yerga deyarli bir xil tushuncha beriladi, ya'ni yer **deganda tuproqning unumli qatlami, o'tloqlar, yaylovlar, suv, havo, o'rmon, qazilma boyliklar, umuman tabiiy resurslar tushuniladi.**

Bozor iqtisodiyoti sharoitida katta e'tibor beriladigan omillardan biri tadbirkorlik qobiliyatidir. **Tadbirkor deb iqtisodiy resurslar, ya'ni**

---

[1] Экономическая теория: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В.Д.Камаева. — 10-е изд., перераб. и доп. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004, 217 с.

ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi resurslarining, tabiiy resurslarning bir-biriga qo'shilishini ta'minlaydigan, tashkilotchi, yangilikka intiluvchi, tashabbuskor, iqtisodiy va boshqa xavfdan, javobgarlikdan qo'rqmaydigan kishilarga aytiladi; bu xislatlar majmui esa tadbirkorlik qobiliyati deb yuritiladi. Hozirgi davrda ayrim adabiyotlarda axborot va uning vositalarini, ekologiyani ham alohida omil deb ko'rsatadilar. Bizning fikrimizcha, ular yer va kapitalda o'z ifodasini topadi. Shuning uchun ularni alohida omil deb qarashga hojat yo'q.

2.2. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni

Jamiyatning iqtisodiy asosini, inson hayotiy faoliyatining manbayini tushunish uchun ishlab chiqarish jarayonining mazmunini ko'rib chiqish zarur.

Ishlab chiqarish jarayoni — bu kishilik jamiyatining amal qilishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyatdir. Moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratish, turli xizmatlar ko'rsatish jarayoni kishilar iqtisodiy faoliyatining asosiy tomonidir.

Ma'lumki, har qanday ishlab chiqarish, birinchi navbatda, mehnat jarayonidir yoki boshqacha qilib aytganda, tabiatdagi bor narsalarning ko'rinishini o'zining iste'moli uchun muvofiq holga keltirish uchun qilingan mehnat faoliyatidan iboratdir. Masalan, kishilar tabiatda mavjud bo'lgan yerdan foydalanib turli xil dehqonchilik, chorvachilik mahsulotlarini yetishtiradilar. O'rmonlardagi daraxtlardan foydalanib, ularning shaklini o'zgartirib turli xil yog'och buyumlar yasaydilar, uylar quradilar. yer bag'rida (konlarda) mavjud bo'lgan turli rudalar (temir, mis, ruh, qo'rg'oshin va h.k.), mineral xomashyolardan foydalanib o'zlari uchun zarur iste'mol buyumlari, ishlab chiqarish vositalari yaratadilar. Ana shu mehnat jarayonida kishilar, eng avvalo, tabiat bilan, uning kuchlari va ashyolari bilan hamda bir-birlari bilan o'zaro ma'lum munosabatda bo'ladilar.

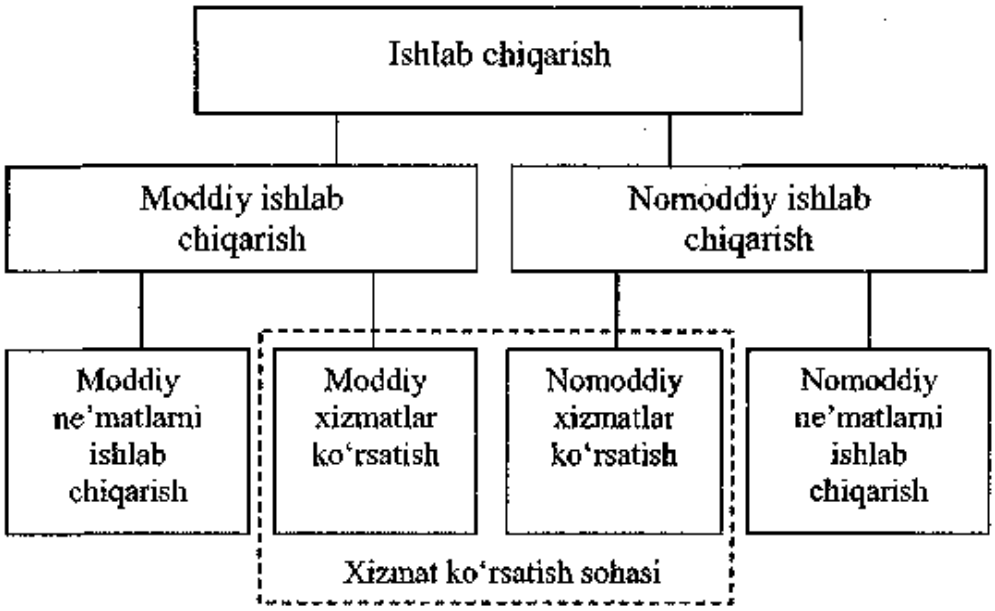
Kishilar o'zlarining ongli, maqsadga muvofiq unumli mehnati bilan tabiat moddalarining shakllarini o'zgartiradilar va iste'mol uchun zarur bo'lgan mahsulotni vujudga keltiradilar. Mehnat jarayonida kishilar hamda tabiat o'rtasidagi moddalar almashinuvi bilan birga insonning o'zi ham har tomonlama kamol topib boradi, ya'ni kishilar o'zining mehnatga bo'lgan qobiliyatini, bilimini oshiradi va ularni amalda qo'llashni kengaytirib boradi. Shunday qilib, ishlab chiqarish jarayoni iste'mol qiymatlarni vujudga keltirish uchun maq-

sadga muvofiq qilinadigan harakatdir, tabiat yaratgan narsalarni inson iste'moli uchun o'zlashtirib olishdir, inson bilan tabiat o'rtasidagi modda almashuvining umumiy shartidir, inson hayotining abadiy tabiiy sharoitidir.

Ishlab chiqarishning **tarkibiy tuzilishi** muhim ahamiyat kasb etib, u turli sohalar, bo'linmalar, yaratilayotgan mahsulotlar va ko'rsatilayotgan xizmatlar turlarini ifodalaydi. Eng avvalo, ishlab chiqarishni **moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy ishlab chiqarish sohalariga** ajratish lozim (2.2-chizma).

2.2-chizma

Ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishi

O'z navbatida moddiy ishlab chiqarish sohasi **moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish** (masalan, avtomobil, oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechaklar va h.k.) va **moddiy xizmatlar ko'rsatish** (transport, aloqa, savdo, maishiy xizmat va boshqalar)dan iborat bo'ladi.

Nomoddiy ishlab chiqarish sohasi ham **nomoddiy ne'matlarni ishlab chiqarish** (masalan, musiqa asarlari, badiiy va ilmiy asarlar, ixtiro va kashfiyotlar) va **nomoddiy xizmatlar ko'rsatish** (huquqiy maslahatlar berish, o'qitish, malaka oshirish va boshqalar)ga ajraladi. Bu sohalar bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda rivojlanadi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston milliy iqtisodiyotida tovarlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarining YAIMdagi mutlaq miqdori va nisbiy ulushi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (2.1-jadval).

2.1-jadval

O‘zbekiston YAIMda tovarlar va xizmatlar ulushi (joriy narxlarda)

Ko‘rsatkichlar	2000-yil		2008-yil	
	mlrd. so‘m	%	mlrd. so‘m	%
Yalpi ichki mahsulot	3194,5	100,0	36839,4	100,0
Shu jumladan:				
Ishlab chiqarilgan tovarlar qiymati	1614,2	50,5	16725,1	45,4
Ko‘rsatilgan xizmatlar qiymati	1173,9	36,8	16688,2	45,3
Sof soliqlar	406,4	12,7	3426,1	9,3

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Jadvaldan ko‘rinadiki, mamlakatimizda xizmat ko‘rsatish sohasi sezilarli ravishda rivojlanib bormoqda. Respublika YAIMdagi xizmatlarning ulushi 2000-yilda 36,8 foizni tashkil qilib, uning 8,1 foizi transport va aloqaga, 9,5 foizi savdo va umumiy ovqatlanishga, 19,2 foizi boshqa xizmatlar ulushiga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, 2008-yilda YaIMdagi xizmatlarning ulushi 45,3 foizga yetib, uning 12,7 foizi transport va aloqaga, 9,1 foizi savdo va umumiy ovqatlanishga, 21,5 foizi boshqa xizmatlar ulushiga to‘g‘ri kelgan. «2008-yili aloqa, axborotlashtirish, moliya, bank, transport xizmati ko‘rsatish, maishiy texnika va avtomobillarni ta’mirlash sohalari ancha yuqori sur’atlar bilan rivojlandi. So‘nggi to‘rt yil mobaynida yiliga o‘rtacha 50 foiz o‘sishni ta’minlayotgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida xizmat ko‘rsatish jadal rivojlanayotganini alohida ta’kidlash lozim»[1]. Bu esa mamlakatimizda keyingi yillarda aholining turmush sharoitini yaxshilash uchun olib borayotgan kompleks tadbirlar qatorida 2006-2010-yillarda xizmat ko‘rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish Davlat dasturining amalga oshirilishi natijasi hisoblanadi. Dasturning asosiy maqsadi aholiga xizmatlar ko‘rsatish va servis sohasini jadal rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratish, uning iqtisodiyotdagi ulushini oshirish, xizmat ko‘rsatish sohasi tarmoqlarida band bo‘lganlar sonini ko‘paytirish va shu asosda aholi daromadlarini oshirishdan iborat bo‘lib, unda quyidagi yo‘nalishlardagi chora-tadbirlar ko‘zda tutilgan:

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009, 25-b.

- xizmat ko'rsatish sohalarida tadbirkorlarning faolligini kuchaytirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

- xizmat ko'rsatish sohasining YaIMdagi ulushini 2010-yilga kelib 49%ga yetkazish;

- xizmat ko'rsatish sohasida band bo'lganlar sonini 2010-yilga qadar ikki martaga oshirish;

- qishloq aholisiga ko'rsatiladigan xizmat hajmi va turlarini ko'paytirish;

- yangi istiqbolli xizmat turlarini jadal rivojlantirish;

- xizmatlar eksporti hajmini oshirish;

- xizmatlar va servis sohasi uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash.

Moddiy ishlab chiqarish sohasi o'z navbatida ikki bo'linmadan iborat bo'lib, birinchi bo'linmada **ishlab chiqarish vositalari** (stanok, mashina, asbob-uskuna, xomashyo va turli materiallar) yaratilsa, ikkinchi bo'linmada esa **iste'mol buyumlari** ishlab chiqariladi.

Birinchi bo'linmada ishlab chiqarishdan chiqqan tovarlar shu yilning o'zida ikkinchi bo'linmada va xizmat ko'rsatish sohalarida ishlab chiqarish vositasi sifatida ishlatilishi mumkin, ikkinchi bo'linmada yaratilgan tovarlar va nomoddiy soha xizmatlari o'z navbatida birinchi bo'linma uchun zarurdir. Shuning uchun ular o'rtasida doimo iqtisodiy aloqalar va munosabatlar sodir bo'lib turadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday ishlab chiqarish, bir tomondan iste'mol qiymatini (naflilikni) yaratishdir, ikkinchi tomondan, moddiy vositalar va mehnatning sarflanishi, yangi qiymatning yaratilishi, boshqacha qilib aytganda, qiymatning o'sish jarayonidir.

Har qanday mahsulot, shu jumladan, bozor sharoitidagi yoki unga o'tish davridagi mehnat mahsuli ham ikki xil xususiyatga ega: iste'mol qiymatiga, ya'ni ma'lum bir naflilikka va qiymatga ega bo'lib, jonli va buyumlashgan mehnat sarfining ma'lum miqdorini o'zida mujassamlashtiradi. Bu tovarning o'zaro bog'liq va hamisha bir-birini taqozo qiladigan ikki tomonidir (bu haqda keyingi bobda batafsilroq to'xtalamiz). Shuning uchun ham ishlab chiqarish jarayoniga hamisha uning pirovard maqsadi bilan birgalikda qaraladi. Ishlab chiqarishning maqsadi cheklangan resurslardan unumli foydalanib, kishilar ehtiyojini qondirish ekan, uning samarasi tovar va xizmatlarning natural va qiymat jihatdan o'sishida ko'rinadi. Shu nuqtayi nazardan olganda ishlab chiqarish jarayoni hamisha naflilikni, ya'ni iste'mol qiymatini yaratish, ko'paytirish va qiymatlarning o'sish jarayoni hisoblanadi, uning asosiy maqsadi esa, iste'mol qiymatini, ya'ni nafli tovarni yaratishdan iborat bo'ladi.

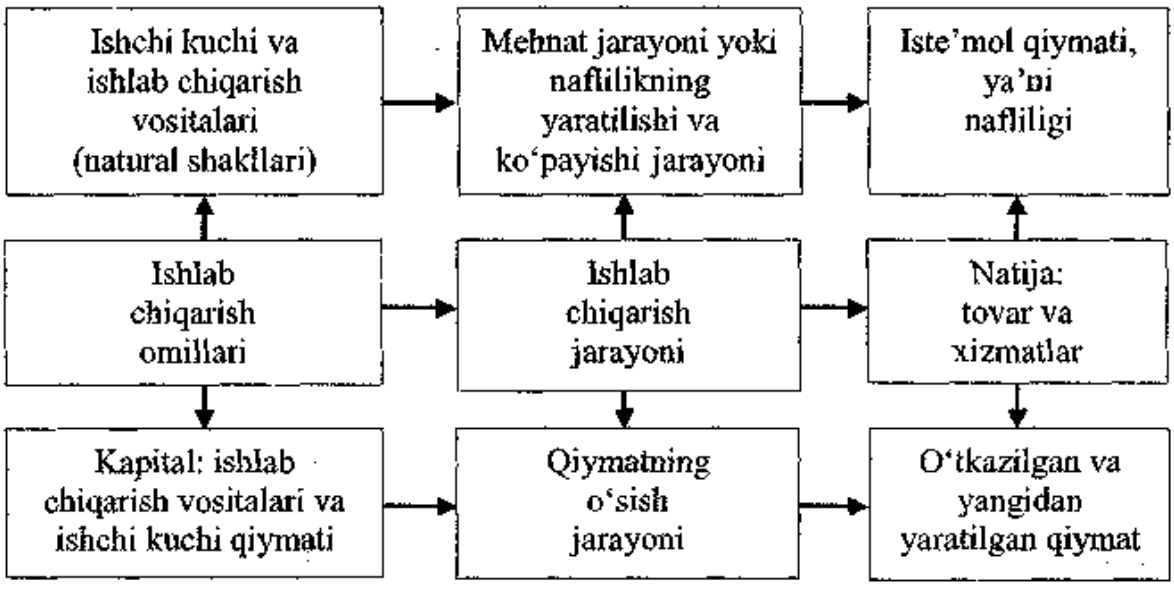
Ishlab chiqarishning cheklangan resurslardan foydalangan holda kishilar ehtiyojini qondirishga qaratilishi va shunga zarur bo'lgan sifat va miqdorda iste'mol qiymati yaratishni bosh maqsad qilib qo'yishi uning ijtimoiy yo'nalishini ifoda etadi. Lekin bu umumiy ijtimoiy yo'nalish aniq kishilarning, tadbirkorlarning manfaati bilan bog'langandagina amalga oshadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yoki unga o'tish davrida har bir mulk egasi yoki tadbirkor ma'lum miqdorda foyda olishni, sarflangan vositalariga, pul mablag'lariga nisbatan ko'proq qiymatga ega bo'lishni maqsad qilib qo'yadi. Shuning uchun ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayoni bir tomondan, iste'mol qiymatlarini yaratish jarayoni bo'lsa, ikkinchi tomondan, qiymatning o'sish jarayoni bo'lib hisoblanadi. Masalan, tadbirkor ishlab chiqarishni tashkil etish uchun 10 mln. so'mlik paxta tolasi sotib oldi deylik. Toladan ip yigirish uchun qo'llanilgan asosiy vositalar amortizatsiyasi, energiya va boshqa xarajatlar 2 mln. so'mni, ish haqi 3 mln. so'mni tashkil etib, 3 mln. so'mlik foyda oladigan bo'lsa, yaratilgan mahsulotning qiymati 18 mln. so'mni, qo'shilgan qiymat 8 mln. so'mni tashkil etadi.

Agar biz 8 mln. so'mlik qo'shilgan qiymatdan 2 mln. so'mini amortizatsiya, energiya va boshqalardan iborat moddiy xarajatlar, ya'ni oldindan yaratilgan qiymatlar deb qarasak, 6 mln. so'mlik qiymat, ya'ni 3 mln. so'mlik ish haqi va 3 mln. so'mlik foyda shu ishlab chiqarish jarayonida hosil qilingan yangi qiymat hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish jarayonining ikki tomonini quyidagicha ifoda etishimiz mumkin (2.3-chizma).

2.3-chizma

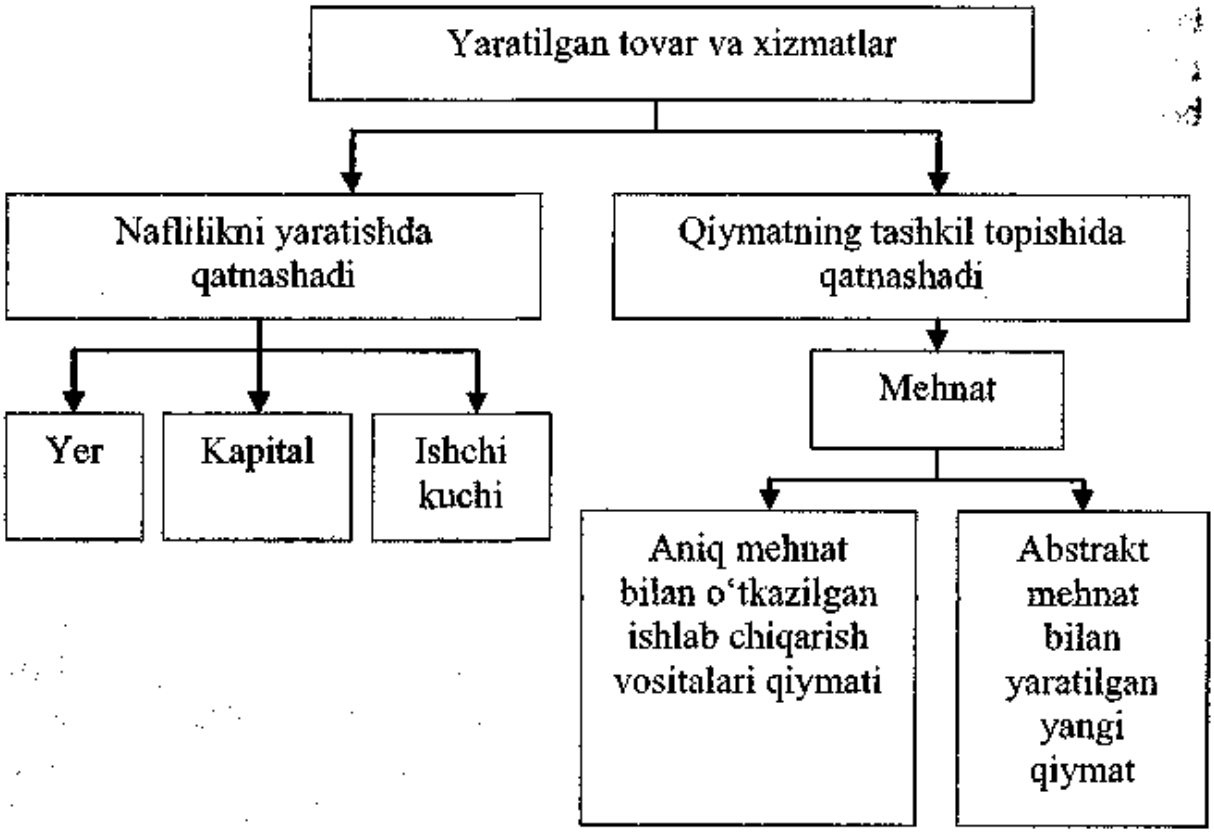
Ishlab chiqarish jarayonining ikki tomoni

Ishlab chiqarish vositalari naflilikni yaratishda to'liq qatnashadi, qiymatning tashkil topishida esa qisman, ya'ni uning eskirgan qismi qatnashadi. Bu ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan ayrim tabiiy kuchlar (masalan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda quyosh energiyasi) qiymatga ega emas, shuning uchun ular tovarning iste'mol qiymatini hosil qilishda omil sifatida qatnashsada, lekin qiymatning tashkil topishida, uning ko'payishida qatnashmaydi. Demak, ishlab chiqarilgan tovarlarning nafliligini yaratishda har uchala omil: yer, kapital, ishchi kuchi qatnashadi, qiymatning tashkil topishida esa mehnatning o'zi qatnashadi (2.4-chizma).

2.4-chizma

Tovar va xizmatlar nafliligi va qiymatining yaratilishida ishlab chiqarish omillarining roli

Ishlab chiqarish jarayonining ikki tomonlama tabiati uning natijalarining ham ikki tomoni borligini ko'rsatadi.

2.3. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari

Ishlab chiqarish jarayonida turli omillarning birikishi, asosan, korxonalarda amalga oshiriladi. Bunday korxonalar sonining o'sishi ayni

paytda iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar turlari va hajmining o'sishidan darak beradi. Jumladan, 2001-yil boshida O'zbekistonda ro'yxatga olingan xo'jaliklar soni 203,3 mingta bo'lsa, 2009-yilning boshiga kelib 483,7 mingtaga yetdi, ya'ni 2,4 marta oshdi.

Yuzaki qaraganda har bir korxonadagi individual ishlab chiqarish bir-biridan mustaqil, ajralgan holda amalga oshadiganga o'xshab ko'rinadi. Ammo xilma-xil tovarlar va resurslarning uzluksiz oqimida individual mablag'larning harakatlari bir-biri bilan qo'shilib, o'ralib-chatishib ketadi. Chunki alohida olingan individual ishlab chiqaruvchilarning faoliyati va ayrim mablag'lar, mahsulotlarning harakati o'zaro bog'langandir. Shu sababli, individual mehnatlar harakatining qo'shilib ketishi, butun ijtimoiy ishlab chiqarishning, jami yaratilgan tovar va xizmatlarning harakatini bildiradi. Demak, **ijtimoiy ishlab chiqarish o'zaro bog'langan va aloqada bo'lgan barcha individual ishlab chiqarishlarning yig'indisidir.** Har bir individual ishlab chiqarish, uning sarmoyasi va resurslari esa ijtimoiy ishlab chiqarishning ajralmas bir bo'lagidir.

Ijtimoiy ishlab chiqarish, ya'ni turli omillarning harakati natijasida juda ko'p turdagi tovarlar va xizmatlar massasidan iborat bo'lgan milliy mahsulot vujudga keladi.

Barchamizga ma'lumki, 2008-yilda mamlakatimizda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng ustuvor yo'nalishlari belgilab berilgan edi. Ushbu ustuvor yo'nalishlardan kelib chiquvchi vazifalarni amalga oshirishda salmoqli natija va sezilarli o'zgarishlar qo'lga kiritildi: iqtisodiyotning yuqori barqaror sur'atlar bilan o'sishi va makroiqtisodiy mutanosibligi ta'minlandi, ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish va modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash ishlari davom ettirildi.

2008-yilda AQSHda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ko'plab mamlakatlar qatori O'zbekiston iqtisodiyotiga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Inqirozning salbiy ta'siri butun iqtisodiyotimizning mutanosib va samarali rivojlanishida ko'plab muammolarni vujudga keltirdi. «Lekin, yuzaga kelgan barcha muammo va qiyinchiliklarga qaramay, xalqimizning fidokorona mehnati va amalga oshirilgan tadbirlar evaziga 2008-yilda iqtisodiyotimizning nafaqat barqaror faoliyat ko'rsatishiga, balki uning yuqori o'sish sur'atlarini izchil ta'minlashga erishdik»[1].

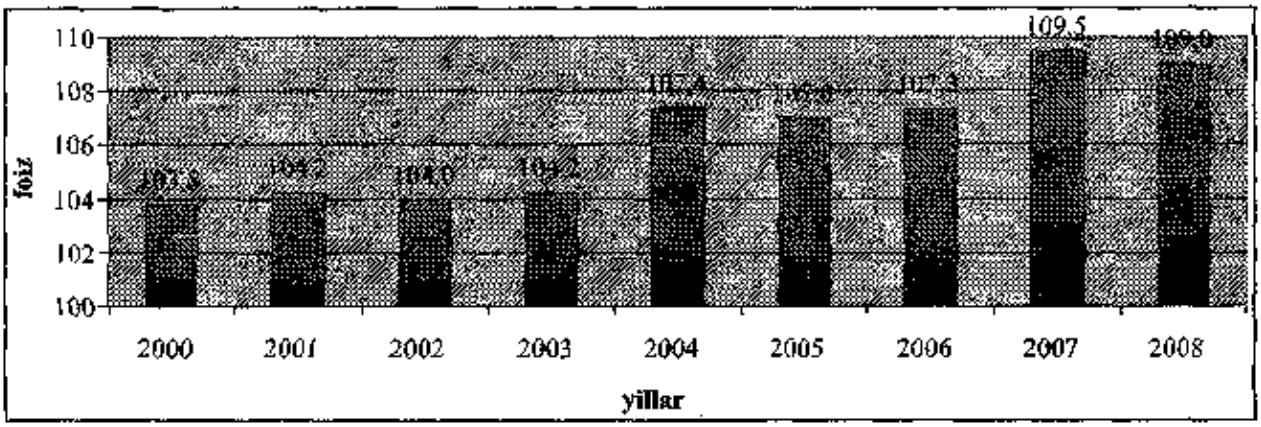
---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 15-b.

Jumladan, 2008-yilda yalpi ichki mahsulotning o‘sish sur’atlari 9 foizni tashkil etdi (2.1-diagramma).

2.1-diagramma

YAIMning yillar davomida o‘sish dinamikasi (foizlarda)

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish tarkibida ham sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi (2.2-jadval).

2.2-jadval

Yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish tarkibi (%)

Ko‘rsatkichlar	Yillar								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Sanoat	14,2	14,1	14,5	15,8	17,5	20,7	22,1	24,0	22,3
Qishloq xo‘jaligi	30,1	30,0	30,1	28,6	26,4	25,0	24,0	21,7	19,4
Qurilish	6,0	5,8	4,9	4,5	4,8	4,9	5,1	5,5	5,6
Xizmatlar sohasi	37,2	38,2	37,9	37,4	37,2	38,4	39,5	39,4	43,3
Sof soliqlar	12,5	11,9	12,6	13,7	14,1	11,0	11,1	9,5	9,3

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Jahon moliyaviy inqirozining salbiy ta’sirlari sanoat ishlab chiqarishida nisbatan ko‘proq namoyon bo‘lishi natijasida uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi o‘tgan yildagi 24 foiz o‘rniga 2008-yilda 22,3 foizni tashkil etgan. Qishloq xo‘jaligi salmog‘ining 19,4 foizga qadar pasayishi esa mamlakatimiz yalpi ichki mahsuloti tarkibining takomillashib, unda sanoat, qurilish va xizmat ko‘rsatish sohalarining ulushi yildan-yilga

oshib borayotganligini anglatadi. Ayni paytda yalpi ichki mahsulot tarkibidagi sof soliqlar hissasining 9,3 foizga qadar qisqarganligi mamlakatimizdagi soliq yukining tobora pasayib borayotganligini ko'rsatadi.

Respublikamizda oldingi davrda mamlakat bo'yicha ishlab chiqarishda vujudga keltirilgan mahsulotlar yig'indisi yalpi ijtimoiy mahsulot deb atalgan. **Yalpi ijtimoiy mahsulot ko'rsatkichida yil mobaynida yaratilgan moddiy ne'matlar yig'indisi hisobga olingan, unda xizmat ko'rsatish sohalarida vujudga keltirilgan ma'naviy ne'matlar va xizmatlar qiymati aks etmagan.** Lekin bir ishlab chiqarish sohasidan chiqqan xomashyo, materiallar, yonilg'i va energiyalarning qiymati boshqa sohalarda ishlatilib, bir necha bor takror-takror hisobga olinib, mahsulotning hajmi sun'iy ravishda oshirib ko'rsatilgan, iste'molga borib tushadigan tayyor mahsulot esa undan bir necha barobar kam bo'lgan.

Yalpi ijtimoiy mahsulot ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan barcha moddiy va ma'naviy ne'matlarning yig'indisi sifatida ishlab chiqarishning umumiy natijasi bo'lib hisoblanadi. Uning hajmi va tarkibi ijtimoiy mehnat taqsimoti, xomashyo, materiallar, yoqilg'i, oraliq mahsulot turli ko'rinishlari oqimi harakatining rivojlanganlik darajasini namoyon etadi. Aytib o'tilganidek, Yalpi ijtimoiy mahsulotning qiymat jihatidan miqdori o'z ichiga takroriy hisobni ham oladi. Ijtimoiy mehnat taqsimoti qanchalik chuqurlashib, ijtimoiy mahsulot o'z harakatida qanchalik ko'p bosqichlardan o'tgani sari, takroriy hisob ham shunchalik ko'payib boradi.

Yaratilgan mahsulot tarkibini tahlil qilishda natural va qiymat jihatidan yondashish mumkin.

Natural jihatdan yondashilganda, ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish uchun, birinchidan, iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarini faqat qiymat holidagina emas, balki uni moddiy buyum shaklida ham qayta tiklash zarur. Buning uchun albatta yaratilgan mahsulot tarkibida ma'lum miqdorda ishlab chiqarish vositalari natural shaklda mavjud bo'lishi kerak. Ikkinchidan, ishchi kuchining qayta tiklanishi uchun zarur iste'mol buyumlari mavjud bo'lishi shart. Shuning uchun ham moddiy mahsulotlar ikki xil tovar mahsulot sifatida mavjud bo'ladi, bu esa o'z navbatida, ikki yirik bo'linmalar o'rtasida tovar ayirboshlash imkonini beradi. Undan tashqari juda ko'p korxona va tashkilotlar aholiga turli-tuman xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadiki, ular mehnatining natijasi xizmatlarda namoyon bo'ladi. Bu esa milliy mahsulotning muhim qismi turli xil xizmatlardan iborat ekanligini ko'rsatadi. Shunday qilib, yil davomida mamlakatda yaratilgan milliy mahsulot natural jihatidan uch qismdan: ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari

va turli xil xizmatlardan iborat bo'ladi. Yil davomida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni, ya'ni milliy mahsulotni bunday uchta ko'rinishga bo'lib o'rganish va bilish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir. Chunki ularning har bir turi bo'yicha talab va takliflar o'rganilib, talabga yarasha ishlab chiqarish imkonini beradi.

Yaratilgan mahsulot **qiymat jihatdan** ham uch qismdan iborat bo'ladi, ya'ni:

1) ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan **ishlab chiqarish vositalari qiymatining mahsulotga o'tgan qismi (c)**;

2) yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning bir qismi, ya'ni, ishchilarga tegishli qismi – **zaruriy mahsulot qiymati (v)**;

3) yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning mulkdorlar, tadbirkorlar va jamiyat uchun ishlab chiqarilgan qismi – **qo'shimcha mahsulot qiymati (m)**dan iboratdir (2.3-jadval).

2.3-jadval

Milliy mahsulotning tuzilishi (shartli raqamlar misolida)

Izchil tarmoqlar	Xom-ashyo, yoqilg'i, materiallar	Qo'shilgan qiymat				Yalpi ichki mahsulot	Yalpi ijtimoiy mahsulot
		Amorti-zatsiya	Ish haqi	Soliq va to'lovlar	Foyda		
	Iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati (c)		Zaruriy mahsulot (v)	Qo'shimcha mahsulot (m)			
Paxta ishlab chiqarish	40	30	30	20	20	100	140
Paxtani qayta ishlash	140	40	50	25	30	145	285
To'qimachilik	285	50	60	30	40	180	465
Tikuvchilik	465	45	50	35	30	160	625
Jami	930	165	190	110	120	585	1515
	c=1095		v=190	m=230		585	1515

Jadvaldan ko'rinadiki, yalpi ijtimoiy mahsulot 1515 birlikni, yalpi ichki mahsulot esa 585 birlikni tashkil etadi. Demak, mamlakat miqyosida takror hisobga yo'l qo'ymaslik uchun yalpi ichki mahsulotni hisoblashda sotib olingan xomashyo, yonilg'i va materiallar qiymati hisobga olinmaydi, faqat qo'shilgan qiymat hisobga olinadi. Ammo har bir

korxona va tarmoq uchun sotilgan tovar mahsuloti faqatgina yalpi ichki mahsulotdan emas, balki jami yaratilgan ijtimoiy mahsulotdan iboratdir.

Shuni ta'kidlash lozimki, yalpi ijtimoiy mahsulot tarkibida oraliq mahsulot hamda ayrim takroriy hisoblar mavjud bo'lganligi sababli u ishlab chiqarish natijasiga to'g'ri baho bera olmaydi.

Takroriy hisob – bu milliy mahsulot ishlab chiqarish jarayonining bir necha bosqichlardan o'tishi natijasida ba'zi mahsulot (xomashyo, yoqilg'i, material va h.k.)lar qiymatlarining takroran hisobga olinishi. Jadvaldagi misolimizdan ko'rinadiki, paxtatolasi, yigirilgan ip, gazlamaning qiymatini tashkil etuvchi xomashyo, yoqilg'i, material va boshqalarning ishlab chiqarishning turli bosqichlarida qaytadan hisobga olinishi natijasida takroriy hisob 930 birlikni tashkil etgan.

Milliy mahsulot qiymatini to'g'ri baholash, unda takroriy hisobga yo'l qo'ymaslik uchun oraliq va pirovard mahsulot tushunchalarini ham ajratib olish lozim. **Oraliq mahsulot – bu tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusida yana qayta ishlov berilishi zarur bo'lgan yoki qayta sotish uchun mo'ljallangan tovar va xizmatlardir.** Bizning misolimizda 140 birlik paxta xomashyosi, 285 birlik paxtatolasi va yigirilgan ip, 465 birlik to'qilgan gazlama oraliq mahsulotlar bo'lib hisoblanadi. Chunki ular tikuvchilik mahsuloti (ko'ylak yoki kostyum) ishlab chiqarishning izchil jarayonida navbatdagi bosqichda qayta ishlov berishga muhtojdirlar. Aynan 625 birlik qiymatga ega tikuvchilik mahsuloti esa pirovard mahsulot hisoblanadi. Demak, **pirovard mahsulot – bu ishlab chiqarishning barcha texnologik jarayonlaridan o'tgan hamda bevosita so'nggi iste'mol uchun mo'ljallangan tayyor mahsulotdir.**

Bundan ko'rinadiki, jamiyat a'zolarini ishlab chiqarishning umumiy natijasi emas, balki ko'proq ishlab chiqarishning pirovard natijalari qiziqtiradi.

Ishlab chiqarishning pirovard natijasi bo'lib takroriy hisobni o'z ichiga olmagan, jamiyat a'zolarining ehtiyojlarini yo bevosita, yoki bilvosita, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish orqali qondirishga mo'ljallangan mahsulotlar hisoblanadi. Shunga ko'ra, ko'pincha ijtimoiy ishlab chiqarishning pirovard natijasi sifatida yalpi milliy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, sof milliy mahsulot (milliy daromad) va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Yaratilgan mahsulotdan iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati chegirib tashlansa, qolgan qismi sof mahsulot deyiladi. Demak, sof mahsulot bevosita ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishda band bo'lgan menejerlar, ishchilar, dehqonlar va muxandislar, texnik xodim-

lar va boshqalarning yangidan sarf qilingan mehnati bilan yaratilgan zaruriy va qo'shimcha mahsulotdan iboratdir.

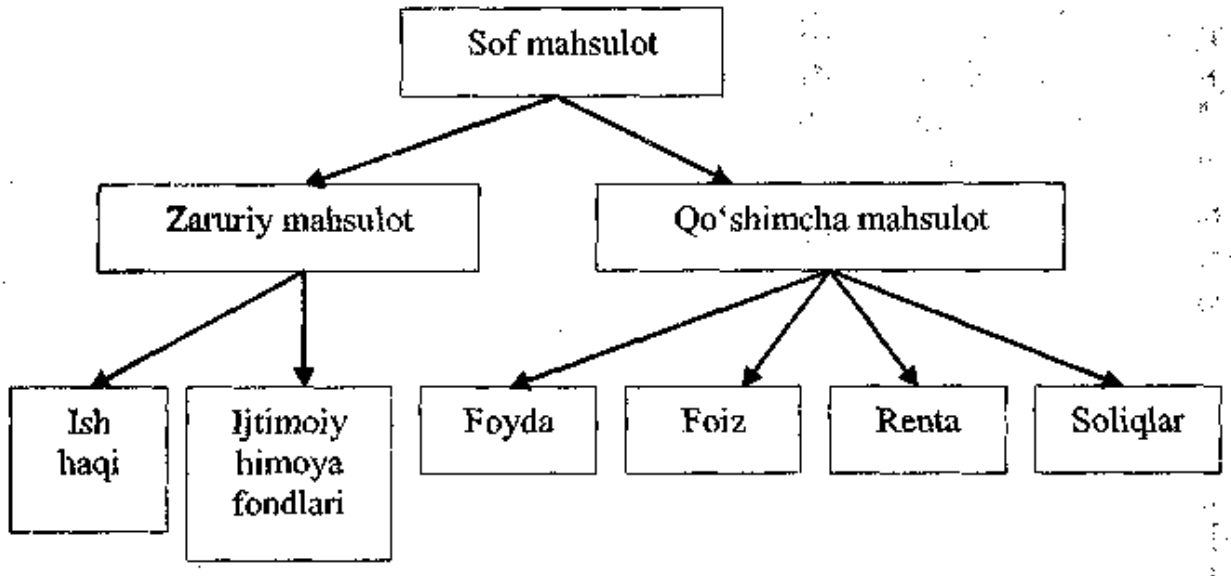
Zaruriy mahsulot deb ishchi va xizmatchilar ish vaqtining bir qismi bo'lgan zaruriy ish vaqtida zaruriy mehnat bilan yaratilgan, ishchi kuchini normal holatda saqlash va qayta tiklash uchun zarur bo'lgan mahsulotga aytiladi. Bunga kelgusi avlod ishchilarini yetishtirish, ya'ni ishchilarning oilasi va bolalari uchun zarur bo'lgan mahsulot ham kiradi.

Sof mahsulotning zaruriy mahsulotdan ortiqcha qismi, ya'ni qo'shimcha ish vaqtida xodimlarning qo'shimcha mehnati bilan yaratilgan qismi qo'shimcha mahsulot deyiladi. Yangidan yaratilgan sof mahsulotning tarkibini quyidagi 2.5-chizmada aniqroq tasvirlash mumkin.

Har bir korxonada, tarmoqda qo'shimcha mahsulot hajmini ko'paytirish asosan uch yo'l bilan – ishlovchilar sonini ko'paytirish, ish kunini uzaytirish va ish kuni chegarasi o'zgarmagan holda zaruriy ish vaqtini kamaytirish evaziga qo'shimcha ish vaqtini ko'paytirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

2.5-chizma

Zaruriy va qo'shimcha mahsulotning sotilib pulga aylangandan keyin o'zgargan shakllari

Ish kuni o'zgarmaganda zaruriy ish vaqtini kamaytirib, qo'shimcha ish vaqtini ko'paytirish evaziga olingan qo'shimcha mahsulot esa nisbiy qo'shimcha mahsulot deb ataladi. Masalan, ish kuni davomiyligi 8 soat hajmida qolgani holda, mehnat unumdorligi va intensivligini oshirish hisobiga zaruriy mahsulot yaratishga sarflanishi kerak bo'lgan vaqt 3 soatga tushirildi, deb hisoblaylik. Bunda qo'shimcha mahsulot yaratishga

sarflangan vaqt 5 soatga yetadi, ya'ni nisbiy qo'shimcha mahsulot hajmi ortadi.

Yil davomida olingan qo'shimcha mahsulotlar yig'indisi qo'shimcha mahsulot massasi, uning zaruriy mahsulotga nisbati esa (foizda ifodalanishi) qo'shimcha mahsulot normasi deb yuritiladi.

Agar qo'shimcha mahsulot normasini m', massasini m, zaruriy mahsulotni v bilan belgilasak qo'shimcha mahsulot normasi

$$m' = m/v \times 100\%$$

ko'rinishdagi formula bilan aniqlanadi.

Misol uchun, "A" korxonaning yil davomidagi qo'shimcha mahsulot massasi 100 mln. so'm, zaruriy mahsulot hajmi esa 250 mln. so'mdan iborat bo'lsin. U holda qo'shimcha mahsulot normasi 40% ni tashkil etadi.

Ma'lumki, qo'shimcha mahsulot bilan zaruriy mahsulot o'rtasida har doim ziddiyat va aloqadorlik bo'ladi. Ularning har ikkalasidan ham butun iqtisodiyotni rivojlantirish va jamiyat a'zolarining farovonligini oshirish maqsadlari yo'lida foydalaniladi.

Hozirgi davrdagi bozor iqtisodiyotiga doir adabiyotlarda ishlab chiqarish omillari bilan uning samarasi o'rtasidagi bog'liqlik **ishlab chiqarish funksiyasi** deb ataladi. Masalan, ishlab chiqarish omillari – yer (Ye), kapital (K) va ishchi kuchi (I)ni ishlab chiqarishda qo'llashdan olingan mahsulotni M dan iborat deb faraz qilsak, ishlab chiqarish funksiyasi $M=f(Ye,K,I)$ dan iborat bo'ladi. Bu formula ishlab chiqarishga jalb qilingan omillarning, ya'ni sarflarning har birligi evaziga olingan mahsulotni bildiradi va e'tiborni kam resurs sarflab, ko'proq mahsulot olish imkoniyatini qidirishga qaratadi. Undan tashqari, bu ko'rsatkich har bir mahsulot birligini ishlab chiqarishga va ko'paytirish mo'ljallangan mahsulot hajmini ishlab chiqarishga qancha resurs sarfi talab qilinishini aniqlash imkonini beradi.

Ishlab chiqarishda foydalaniladigan turli xil omillar sarfini birdaniga yoki ularning ayrim turlarini ko'paytirish yo'li bilan mahsulot hajmini ko'paytirish mumkin. Lekin boshqa omillar va sharoitlar teng bo'lgani holda ayrim omillar sarfini oshirish yo'li bilan mahsulotni cheksiz ko'paytirib bo'lmaydi. Omillardan foydalanish va ularning miqdorini oshirish evaziga olingan mahsulot uch xil o'lchanadi: umumiy mahsulot, o'rtacha mahsulot va so'nggi qo'shilgan mahsulot.

Umumiy mahsulot – jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanish evaziga olingan mahsulotning mutlaq hajmi. Odatda korxona yoki yakka tartibdagi ishlab chiqaruvchining faoliyati eng avva-

lo uning umumiy mahsuloti orqali baholanadi. Misol uchun, «A» korxonada 1 oy davomida barcha mavjud resurslardan foydalangan holda 100 birlik mahsulot yaratildi, deb faraz qilaylik. Bu o'rinda 100 birlik hajmdagi umumiy mahsulot uni yaratishga sarflangan resurslar to'g'risida ma'lumot bera olmaydi. Biz faqat ushbu korxona faoliyatini boshqa bir korxona faoliyati natijasiga taqqoslab, baholashimiz mumkin. Masalan, xuddi shu turdagi mahsulotni ishlab chiqaruvchi «B» korxonada bir oy davomida 80 birlik mahsulot ishlab chiqarilgan, deylik. U holda, «A» korxonada «B» korxonaga nisbatan 1,25 baravar ko'p umumiy mahsulot ishlab chiqarilgan, deb xulosa chiqarish mumkin. Biroq, bu mahsulot nima evaziga, qanday sarflar hisobiga yaratilganligini ayta olmaymiz. Buning uchun bizga ushbu mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan omillar to'g'risida ham ma'lumot kerak bo'ladi. Bu ma'lumotlardan foydalangan holda o'rtacha mahsulotni hisoblash mumkin.

O'rtacha mahsulot – jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillarining bir birligiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi:

$$O'M = M/(I, K).$$

Aytaylik, 100 birlik mahsulot 10 birlik ishchi kuchi, 8 birlik kapital va 15 birlik tabiiy resurslarni sarflash evaziga yaratilgan. U holda har qaysi omilning bir birligiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmini hisoblaymiz:

1) ishchi kuchi omili birligiga to'g'ri keladigan o'rtacha mahsulot:

$$O'M_I = \frac{100}{10} = 10 \text{ birlikka teng.}$$

2) kapital omili birligiga to'g'ri keladigan o'rtacha mahsulot:

$$O'M_K = \frac{100}{8} \approx 12{,}5 \text{ birlikka teng.}$$

3) tabiiy resurs omili birligiga to'g'ri keladigan o'rtacha mahsulot:

$$O'M_{Ye} = \frac{100}{15} \approx 6{,}7 \text{ birlikka teng.}$$

Ishlab chiqarish natijasini baholashda ishlab chiqarish omillari navbatdagi birligini sarflashning maqsadga muvofiqligini o'rganish, ya'ni har bir omil qo'shimcha sarfining u keltiradigan samara bilan taqqoslash muhimdir. Bu so'nggi qo'shilgan mahsulot ko'rsatkichi orqali ifodalanadi.

So'nggi qo'shilgan mahsulot – eng so'nggi qo'shilgan omil (kapital yoki ishchi kuchi) evaziga o'sgan mahsulot hajmi.

«A» korxonada keyingi oyda boshqa ishlab chiqarish omillari sarfi o'zgarmagani holda, ishchi kuchi resurslarining soni 2 birlikka oshirilgan, ya'ni 12 birlikni tashkil etib, buning natijasida umumiy mahsulot 110 birlikka yetgan bo'lsin. U holda, ishchi kuchi omilining so'nggi qo'shilgan mahsuloti 5 birlik (10/2)ni tashkil etadi.

Har bir qo'shilgan omil evaziga olingan qo'shilgan mahsulot so'nggi qo'shilgan omil unumdorligi deb aytiladi. So'nggi qo'shilgan mahsulot (o'sgan) miqdorini so'nggi qo'shilgan (o'sgan) ishchi kuchi yoki kapital miqdoriga bo'lish yo'li bilan qo'shilgan omil, ya'ni qo'shilgan kapital yoki qo'shilgan ishchi kuchi unumdorligi aniqlanadi, ya'ni:

$$KM = \Delta M/\Delta K \text{ yoki } KM = \Delta M/\Delta I .$$

Bu tushunchalarni yana bir shartli misol yordamida aniqroq ifodalash mumkin (2.4-jadval).

2.4-jadval

Qo'shilgan mahsulot va qo'shilgan omillar unumdorligi

	1-yil	2-yil	So'nggi qo'shilgan miqdor	Qo'shilgan omillar unumdorligi ΔM/ΔO
Jalb qilingan kapital, ming so'm	120	150	30	1
Ishchi kuchi (ishchilar soni, nafar)	100	120	20	1,5
Olingan umumiy mahsulot, dona	100	130	30	-
O'rtacha mahsulot:	100	130	30	-
a) ming so'm kapitalga, dona	0,83	0,87	0,04	-
b) 1 ishchiga, dona	1	1,08	0,08	-

Yuqorida aytilganidek, alohida olingan omil evaziga qo'shilgan mahsulot ma'lum darajaga borgandan keyin kamaya boshlaydi. Bu kamayish ayniqsa uning har bir birligi evaziga qo'shilgan mahsulotda aniq seziladi. Mana shu qo'shilgan omil unumdorligining pasayishiga qarab marjinalistik yo'nalish vakillari **unumdorlikning pasayib borishi qonuni** degan qonunni kashf qilishgan. Ularning g'oyasi bo'yicha har bir keyingi qilingan xarajat yoki omil oldingisiga qaraganda kam samara beradi va oqibatda umumiy o'rtacha mahsulot ham pasayib ketadi.

Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, keyingi jalb qilingan omil yoki xarajat unumdorligining pasayib borishi qonuni har doim ham amal qilavermaydi. Balki u quyidagicha to'rt holat mavjud bo'lgan sharoitdagina amal qilishi mumkin:

1) ishlab chiqarishning boshqa omillari o'zgarmay faqat bir omil to'xtovsiz oshirilganda;

2) fan-texnika taraqqiy etmaganda yoki ishlab chiqarishga jalb qilinmaganda;

3) omillar o'rtasidagi miqdor va sifat nisbatlari buzilganda;

4) shart-sharoitni hisobga olmasdan xarajatlar xo'jasizlarcha, ko'r-ko'rona amalga oshirilganda.

Yuqorida belgilangandan boshqa holatlarda bu qonun amal qilmaydi.

2.4. Ishlab chiqarish imkoniyatlari va uning chegarasi

Iqtisodiyot nazariyasi fani mavjud cheklangan iqtisodiy resurslardan qanday qilib foydalanilganda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini to'laroq qondirib borish mumkin, degan muammo ustida bosh qotiradi. Bunda, birinchidan, iqtisodiy resurslardan foydalanishning turli xil muqobil variantlari mavjud bo'lishi ko'zda tutilib, ulardan eng samaralisi, ya'ni jamiyat ehtiyojlarini ancha to'laroq qondiradigan miqdorda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish imkonini beradigan turini tanlab olishga harakat qilinadi.

Ikkinchidan, iqtisodiy resurslar nisbatan cheklanganligi sababli jamiyat a'zolarining barcha ehtiyojlarini birdaniga qondirish mumkin bo'lmaydi. Shuning uchun jamiyatga qaysi mahsulotlarni ishlab chiqarish, qaysilaridan vaqtincha voz kechish lozimligini hal qilish, ya'ni tanlashni amalga oshirish zarur bo'ladi. Shunday tanlash orqali, resurslarning mavjud darajasida mahsulot olishning aniqlangan eng yuqori miqdori jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatini ko'rsatadi. Jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatidan to'liq foydalanish uchun iqtisodiy resurslarning to'la bandligiga erishish va ishlab chiqarishning to'liq hajmini ta'minlash zarur.

To'la bandlik – iqtisodiyotdagi ishlab chiqarishga yaroqli bo'lgan barcha resurslardan to'la unum bilan foydalanish holati. Bunda ishchi majburiy ishsiz bo'lib qolmasligi, iqtisodiyot ishlashni xohlagan va unga layoqatli bo'lgan barcha ishchi kuchini ish bilan ta'minlashi, haydaladigan yerlar, bino va inshootlar yoki kapital uskunalar ham bo'sh qolmasligi hamda to'la quvvat bilan ishlashi lozim.

Ishlab chiqarishning to'liq hajmi, resurslarni samarali taqsimlashni, ya'ni ulardan mahsulotning umumiy hajmiga eng ko'p hissa qo'shadigan qilib foydalanishni va mavjud texnologiyalarning eng yaxshisini qo'llashni ham bildiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish imkoniyatlarining ma'lum chegarasi bo'ladi. Chunki, resurslar kamyob bo'lganligi sababli iqtisodiyot to'la bandlik va ishlab chiqarishning to'liq hajmida ham tovar va xizmatlarni cheklanmagan miqdorda ishlab chiqarishni ta'minlay olmaydi.

Ishlab chiqarish imkoniyati chegarasini jadval ma'lumotlaridan foydalanib yanada aniqroq tasvirlash mumkin (2.5-jadval).

2.5-jadval

Resurslar to'liq band bo'lganda ishlab chiqarish imkoniyatlari (shartli raqamlar)

Mahsulot turi	Muqobil variantlar				
	A	B	C	D	E
Non (mln. dona)	0	1	2	3	4
Tegirmon (ming dona)	10	9	7	4	0

Ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasi to'g'risida yaxshiroq tasavvurga ega bo'lish uchun:

birinchidan, iqtisodiyot faqat ikki xil mahsulot – non va tegirmon ishlab chiqaradi (bunda non iste'mol tovarlarini, tegirmon ishlab chiqarish vositalarini bildiradi);

ikkinchidan, iqtisodiy resurslar miqdor va sifat jihatdan o'zgarmaydi;

uchinchidan, mehnat unumdorligi va texnologiya doimiy bo'lib qoladi, deb faraz qilamiz.

Mavjud resurslar cheklanganligi sababli iqtisodiyotning tegirmon va non ishlab chiqarish hajmini birdaniga ko'paytirib borish imkoniyati cheklangan. Resurlarning cheklanganligi mahsulot ishlab chiqarishning cheklanganligini bildiradi. Bunday sharoitda tegirmon ishlab chiqarishni har qanday ko'paytirishga resurslarning bir qismini – non ishlab chiqarishni kamaytirish orqali erishadi. Aksincha, agar non ishlab chiqarishni ko'paytirish afzal ko'rinsa, buning uchun zarur resurslar faqat tegirmon ishlab chiqarishni qisqartirish hisobiga olinishi mumkin.

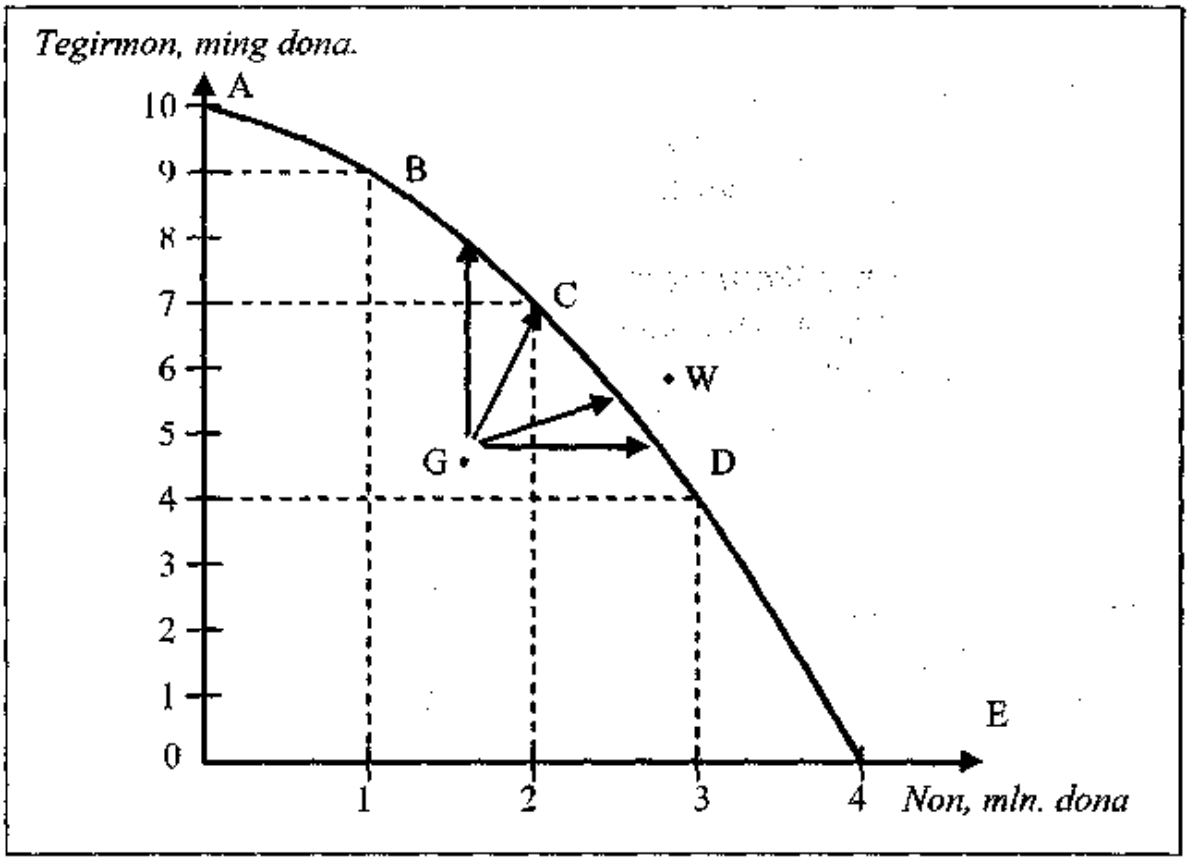
Jamiyat tanlashi mumkin bo'lgan sanoat tegirmonlari va non miqdorining muqobil uyg'unlashuvi ifodalangan. A muqobil variantga binoan, iqtisodiyot o'zining butun resurslarini tegirmon, ya'ni ishlab chiqa-

rish vositalarini ishlab chiqarishga yo'naltiradi. E muqobil variantda esa mavjud resurslar to'lig'icha non, ya'ni iste'mol buyumlari ishlab chiqarishda foydalaniladi. Jadvaldagi asosiy g'oya quyidagicha: har qanday vaqt oralig'ida iqtisodiyot to'la bandlik va ishlab chiqarishning to'liq hajmida non mahsulotini ko'proq ishlab chiqarishi uchun tegirmonning bir qismidan voz kechishi zarur. Iqtisodiy resurslar kamyob bo'lganligi sababli, iqtisodiyot non va tegirmon ishlab chiqarish hajmini bir vaqtda ko'paytira olmaydi.

Ishlab chiqarish imkoniyati haqidagi tushunchani chuqurlashtirish uchun jadvalda keltirilgan ma'lumotlarni chizmada tasvirlaymiz (2.6-chizma).

2.6-chizma

Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i

Ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'idagi har bir nuqta ikki xil mahsulot ishlab chiqarishning qandaydir eng ko'p hajmini ko'rsatadi. Jamiyat uchun mahsulotlarning erishib bo'ladigan har xil uyg'unlashuvlaridan tanlab olish imkoniyati egri chiziq ichida joylashadi.

Non va tegirmon ishlab chiqarishning har xil uyg'unlashuvini amalga oshirish uchun jamiyat ulardagi mavjud resurslarning to'la bandligi va

ishlab chiqarishning to'liq hajmini ta'minlashi zarur. Non va tegirmonning barcha uyg'unlashuvi ularning eng ko'p miqdorini ko'rsatib, bu barcha mavjud resurslardan esa samarali foydalanish natijasida olinishi mumkin.

Iqtisodiyotda resurslarning to'la bandligi va ulardan samarali foydalanishni ta'minlash uchun har ikkala mahsulotning tanlangan hajmi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i deb nomlanuvchi ABCDE chizig'ida joylashgan bo'lishi lozim. Bu chiziqdan chap tomonda joylashgan har qanday nuqta resurslardan to'liq foydalanmaslikni anglatadi. Masalan, chizmadagi G nuqta iqtisodiyotda 1,6 mln. dona non va 5 ming donaga yaqin tegirmon ishlab chiqarilayotganini bildiradi. Bu esa, resurslardan foydalanishning muayyan darajasida, qo'shimcha resurslarni jalb etmagan holda, quyidagi harakatlarni amalga oshirish imkoniyati mavjudligini ko'rsatadi:

a) non ishlab chiqarishning mavjud hajmini saqlab qolgan holda, tegirmon ishlab chiqarish hajmini 8 ming donagacha yetkazish;

b) tegirmon ishlab chiqarishning mavjud hajmini saqlab qolgan holda, non ishlab chiqarish hajmini 2,7 mln. donagacha yetkazish;

d) bir vaqtning o'zida har ikkala mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan tashqarida joylashgan har qanday nuqtaga (masalan, W) resurslarning mavjud hajmi va ishlab chiqarishning mavjud texnologiyasi darajasida erishib bo'lmaydi.

Jamiyat bu mahsulotlar uyg'unlashuvidan birortasini tanlashi zarur: ko'proq tegirmon ishlab chiqarish kamroq non ishlab chiqarishni bildiradi va aksincha. **Har qanday mahsulotning qandaydir miqdorini olish uchun, voz kechishga to'g'ri keladigan boshqa mahsulot miqdori bu mahsulotning muqobil xarajatlari deb ataladi.**

Biz iqtisodiyot resurslarning to'la bandligi va ishlab chiqarishning to'liq hajmi bilan xususiyatli deb hisobladik. Agar band bo'lmagan resurslar bo'lsa yoki resurslardan samarasiz foydalanilsa (to'liq foydalanilmasa) iqtisodiyot jadvalda ko'rsatilgan har bir muqobil variantdagidan kamroq mahsulot ishlab chiqargan va bu chizmada keltirilgan ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'ining ichida joylashgan bo'lar edi.

Agar resurslarning miqdori va sifati hamda texnologiya o'zgarsa iqtisodiyotda ishlab chiqarishning umumiy hajmi ham (ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'ining holati) o'zgaradi. Mavjud resurslarning ko'payishi har bir variantda bitta yoki har ikkala mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payishiga olib keladi.

2.5. Ishlab chiqarishning samaradorligi va uning ko‘rsatkichlari

Ishlab chiqarish samaradorligi va uni oshirish masalasi har doim iqtisodiyot nazariyasi fanining dolzarb muammosi sifatida, uning diqqat markazida bo‘lib keladi. Ayniqsa, hozirgi paytda bu masala yanada keskin qo‘yilmoqda. Buning sababi shundaki, ishlab chiqarish samaradorligini oshirmasdan turib mamlakatimiz oldida turgan muhim masala – mustaqil iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish vazifasini amalga oshirib bo‘lmaydi. Samaradorlikning iqtisodiy mazmuni sifatida har doim ishlab chiqarishning pirovard natijasi bilan unga avanslangan resurslar, mablag‘lar yoki qilingan xarajatlar o‘rtasidagi nisbat tushuniladi.

Lekin, turli ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar sharoitida shu jamiyatning maqsadidan kelib chiqib, samaradorlik muammosining tub mohiyati o‘zgaradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishning asosiy maqsadi foyda olishga qaratilganligi sababli har bir iqtisodiy subyekt ko‘proq foyda olishga intiladi. **Shuning uchun ham ishlab chiqarish samaradorligi olingan foydaning (F) ishlab chiqarishga sarflangan resurslar qiymatiga (IX) nisbati bilan aniqlanadi,** ya’ni:

$$P' = \frac{F}{IX} \times 100\%,$$

bu yerda: P‘ – foyda normasi;

IX – iqtisodiy resurs sarflari.

Misol uchun, A korxonada yil davomida 800 mln. so‘mlik resurs xarajat qilib, 200 mln. so‘m hajmida foyda olingan bo‘lsin. U holda foyda normasi 25% (200·100/800) ni tashkil etadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda samaradorlikning bosh mezoni haqida ham turlicha fikrlar mavjud. Ayrim olimlar ishlab chiqarish samaradorligining bosh mezoni foyda, boshqa birlari esa yalpi milliy mahsulot, sof mahsulot, uchinchilari milliy daromad, to‘rtinchilari esa qo‘shimcha mahsulot deb ko‘rsatadilar. Biz bu o‘rinda sanab o‘tilgan fikrlarning qaysi biri to‘g‘ri ekanligi haqida batafsil to‘xtolmaymiz, lekin shuni aytish kerakki, ko‘pchilik olimlar tomonidan bozor iqtisodiyoti sharoitida samaradorlikning bosh ko‘rsatkichi olingan foydaning xarajatlarga nisbati, ya’ni rentabellik yoki foydalilik darajasi bilan belgilanadi deb tan olinadi. Ishlab chiqarish samaradorligi ko‘p qirrali masala bo‘lib, bu aytilgan birgina asosiy ko‘rsatkichda, uni to‘la ravishda har tomonlama ifodalab bo‘lmaydi. Shuning uchun ishlab chiqarish samaradorligini

to'la ifodalashda unda qatnashgan omillarning unumdorligini, ulardan samarali foydalanish darajasini ifodalaydigan ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning manba va usullarini tavsiflovchi umumiy iqtisodiy qonunlardan biri vaqtni tejash qonuni hisoblanadi. **Vaqtni tejash qonuni – ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanib borishi bilan jamiyat tomonidan hayotiy ne'matlar birligini yaratishga sarflanayotgan vaqtning qisqarib borishini ifodalovchi umumiy iqtisodiy qonun.** Vaqtni tejash ijtimoiy rivojlanishning iqtisodiy resurslarini umumlashtiruvchi darajasi hisoblanadi. Har qanday tejam oxir-oqibatda vaqtni tejashga borib taqaladi. Vaqtni tejash qonunining mazmuni jonli va buyumlashgan mehnatni, ya'ni muayyan davrda sarflangan ish vaqti jamg'armasi hamda o'tgan davrlardagi ish vaqti sarflarining natijasini tejashni o'z ichiga oladi. Vaqtni tejash qonuni namoyon bo'lishining aniq shakli bo'lib quyidagilar maydonga tushadi:

1) mehnat unumdorligining o'sishi;
2) mashina va jihozlardan foydalanishning yaxshilanishi;
3) ishlab chiqarish material sig'imining pasayishi;
4) xo'jalik nisbatlarining optimallashuvi.

Bundan ko'rinadiki, ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlardan biri mehnat unumdorligidir. **Mehnat unumdorligi deb ishchi kuchining vaqt birligi mobaynida mahsulot yaratish qobiliyatiga aytiladi va ishlab chiqarilgan mahsulotning (iste'mol qiymatining) sarflangan mehnat miqdoriga nisbati bilan belgilanadi.** Sarflangan mehnat miqdori esa ishlangan vaqt bilan, kishi kuni, kishi soati va h.k. bilan belgilanadi. Agar mehnat unumdorligini MU, mahsulotni M bilan, sarflangan ish vaqtini V bilan belgilasak, mehnat unumdorligi quyidagicha aniqlanadi:

$$MU = M/V .$$

Mehnat unumdorligi sarflangan jonli mehnatning har bir birligi evaziga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori bilan aniqlanadi. Misol uchun, A korxonada 40 kishi mehnat qilib, ular kun davomida 8 ming dona mahsulot ishlab chiqargan bo'lsinlar. U holda, bir kishi kunida yaratilgan mahsulot 200 donani tashkil etadi. Agar mahsulot soni 10 ming donaga yetsa, u holda bir kishi kunida yaratilgan mahsulot 250 donani tashkil etib, mehnat unumdorligi 125% (250·100/200) ga oshadi.

Samaradorlikni aniqlashda kapital unumdorligi ko'rsatkichidan ham foydalaniladi va uni ishlab chiqarishda qatnashgan kapitalning

har bir birligi evaziga olingan mahsulot, daromad yoki foyda miqdori bilan aniqlanadi. Agar kapital unumdorligini – KU, ishlab chiqarishda qatnashgan kapital miqdorini – K, mahsulotni – M, yalpi daromadni – YAD, foydani – F deb belgilasak, quyidagi formulalar hosil bo'ladi:

$$KU = M/K;\ KU = YAD/K;\quad KU = F/K.$$

Samaradorlikni aniqlashda bu ko'rsatkichlardan tashqari mahsulotning mehnat sig'imi, material sig'imi, energiya sig'imi degan ko'rsatkichlar ham qo'llanilib, ular ishlab chiqarilayotgan mahsulotning har bir birligini yaratish uchun ketgan, yoki ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnat, energiya va moddiy ashyolar miqdorini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichlarning har biri ishlab chiqarishda qatnashgan turli omillar samaradorligini ifodalab, bir-biri bilan chambarchars bog'liq va bir-birini to'ldiradi.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun unga ta'sir qiladigan omillarni ham bilish zarurdir. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga bir qancha omillar ta'sir qiladi:

1) fan-texnika taraqqiyotni tezlashtirish va uning natijalarini tezlik bilan ishlab chiqarishda qo'llash;

2) ishlab chiqarishni ratsional joylashtirish, ixtisoslashtirish va kooperatsiyalash;

3) iqtisodiyotning tarkibiy qismlarini va uning tashkiliy bo'g'inlarini o'zgartirish;

4) ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirish va ularning faolligini oshirish;

5) mavjud tabiiy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona, tejab-tergab foydalanish, yangi, arzon, sifatli xomashyo va energiya turlarini, ekinlarning yangi hosildor navlarini, chorva mollarining mahsuldor zotlarini topib, ishlab chiqarishga joriy qilish;

6) kishilarning bilim saviyasini, malakasini oshirish, yetuk ishchi va mutaxassislar tayyorlash.

Bular ichida fan-texnika taraqqiyoti omili hozirgi kunda respublikamiz uchun dolzarb va muhim ahamiyat kasb etadi. Fan-texnika taraqqiyotining evolyutsion va revolyutsion shakllari farqlanadi. *Evolyutsion* shaklda rivojlanish deganda, FTTning mavjud texnologiyasi asosida, mashinalar va uskunalar qisman modernizatsiyalash asosida rivojlanishi tushuniladi. *Revolyutsion* shaklda rivojlanishi deganda esa, fan-texnikaning bir qancha sohalarida birdaniga katta o'zgarishlar bo'lib, texnikaning eng so'nggi yangiliklarini, avlodlarini ishlab chiqarishda

qo'llash, prinsipial yangi texnologik tizimga o'tish tushuniladi. Fan-texnika taraqqiyotining keyingi shaklda rivojlanishi yuksak samara beradi. Shuning uchun ham Prezidentimiz I.A.Karimov o'z asarlari va ma'ruzalarida iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini hozirgi zamon fan va texnikasining eng yangi yutuqlari bilan qayta qurollantirish lozimligini ta'kidlamoqda. Jumladan, «ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash bo'yicha muhim vazifalarni bajarish iqtisodiy siyosatimizning hal qiluvchi yo'nalishi sifatida katta o'rin egallaydi, – deya ta'kidlaydi mamlakatimiz rahbari o'z nutqida. – Barchamiz bir o'tkir haqiqatni yaxshi anglab olmoqdamiz. Jahon bozorida raqobat tobora keskinlashib borayotgan hozirgi sharoitda mavjud korxonalarni rekonstruktsiya qilmasdan, zamonaviy, ilg'or va yuksak texnologik uskunalar bilan jihozlangan korxonalar tashkil etmasdan turib, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni muntazam yangilamasdan turib iqtisodiyotimiz kelajagini, binobarin, aholi farovonligini yuksaltirishni ta'minlash mumkin emas»[1]. Bu masala Prezidentimizning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarlarida ham Inqirozga qarshi choralar dasturidagi birinchi vazifa sifatida o'z aksini topgan[2].

Xulosalar

1. Ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan iqtisodiy munosabatlar umumiy ishlab chiqarish munosabatlarining asosiy negizini tashkil etib, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarida bo'ladigan munosabatlarning tavsifini belgilab beradi. Shuning uchun ularni o'rganish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Insoniyat zarur ne'matlar iste'molisiz yashay olmaydi. Shunga ko'ra, bu ne'matlarni muntazam ravishda ishlab chiqarish muhim hisoblanadi. Ishlab chiqarish va xizmat qilish jarayonida insonning yashashi uchun zarur bo'lgan barcha hayotiy vositalar yaratiladi.

---

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008-yil 9-fevral.

[2] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 32-b.

3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish omillari – yer, kapital, ishchi kuchi va tadbirkorlik qobiliyatidan iborat bo'lib, ular o'zaro bir-birlariga ta'sir ko'rsatadi. Bu omillardan birining sifat va miqdor jihatidan o'zgarishi pirovardida boshqa omillarning o'zgarishiga ham ta'sir ko'rsatadi.

4. Ishlab chiqarish jarayonida barcha omillar harakatda bo'ladi, lekin ular ichida jonli mehnat, ya'ni ishchi kuchi faol bo'lib, u barcha ishlab chiqarish vositalarini harakatga keltiradi, ularga «jon kiritadi», asosiy kapital qiymatining yo'qolib ketmasligini ta'minlab, yangi yaratilgan tovar va xizmatlarga o'tkazadi. Va nihoyat, bu jarayonda yangi tovar va xizmatlar vujudga keladi.

5. Yangi vujudga kelgan tovar va xizmatlar ikki xil xususiyatga – naflilik va qiymatga ega bo'lib, ikki tomonlama hisobga olinadi: natural-ashyoviy (naflilik) va qiymat tomonidan. Natural-ashyoviy tomondan u uch qismga: ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari va turli xizmatlarga bo'linadi. Qiymat tarafidan ham uch qismga: iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati (c), zaruriy mahsulot qiymati (v) va qo'shimcha mahsulot qiymati (m)ga bo'linadi.

6. Bundan 100 yil ilgari marjinalistlar tomonidan kashf qilingan va iqtisodiyotning universal qonuni deb atalgan qonun – «keyingi qo'shilgan omil (qo'shilgan kapital, qo'shilgan mehnat) unumdorligining pasayib borish qonuni» ko'r-ko'rona isrofgarchilikka, ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'yilmasa, hozirgi zamon fan-texnika taraqqiyoti sharoitida amal qilmaydi.

7. Ishlab chiqarish jarayoni doimo o'zgarib, takomillashib va kengayib boradi. Uning rivojlanib borishida ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiyalash, diversifikatsiyalash va tarkibiy jihatdan o'zgartirib borish muhim rol o'ynaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishlab chiqarish omillari – ishlab chiqarish jarayonida bevosita qo'llaniluvchi barcha resurslar.

Ishchi kuchi – insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi.

Mehnat qurollari – inson uning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalar.

Mehnat predmetlari – bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalar.

Ishlab chiqarish jarayoni – kishilik jamiyatining amal qilishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyat.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish – jamiyat miqyosida ishlab chiqarish jarayonlarining muntazam ravishda yangilanib va takroran amalga oshirilib turishi.

Oddiy takror ishlab chiqarish – ishlab chiqarish miqyoslarining o'zgarmagan holda takrorlanishi.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish – ishlab chiqarish miqyoslarining muntazam ravishda oshirib borishga asoslangan holdagi takrorlanishi.

Ishlab chiqarishning umumiy natijasi – mamlakat bo'yicha yaratilgan milliy mahsulotning yil davomidagi yig'indisi.

Ishlab chiqarishning pirovard natijasi – ishlab chiqarish sohasidagi o'z harakatini tugatgan, jamiyat a'zolarining ehtiyojlarini yo bevosita (iste'mol fondi orqali), yoki bilvosita, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish (jamg'arish fondi) orqali qondirishga tayyor mahsulot.

Sof mahsulot – yaratilgan mahsulotdan iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati chegirib tashlangandan qolgan qismi.

Zaruriy mahsulot – ishchi va xizmatchilar ish vaqtining bir qismi bo'lgan zaruriy ish vaqtida zaruriy mehnat bilan yaratilgan, ishchi kuchini normal holatda saqlash va qayta tiklash uchun zarur bo'lgan mahsulot.

Qo'shimcha mahsulot – sof mahsulotning zaruriy mahsulotdan ortiqcha qismi, ya'ni qo'shimcha ish vaqtida qo'shimcha mehnat bilan yaratilgan mahsulot.

Qo'shimcha mahsulot massasi – yil davomida olingan qo'shimcha mahsulotlar yig'indisi.

Qo'shimcha mahsulot normasi – qo'shimcha mahsulot massasining zaruriy mahsulotga nisbati.

Ishlab chiqarish funktsiyasi – ishlab chiqarish omillari bilan uning samarasi o'rtasidagi bog'liqlik.

Umumiy mahsulot – jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanish evaziga olingan mahsulotning mutlaq hajmi.

O'rtacha mahsulot – jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillarining bir birligiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi.

So'nggi qo'shilgan mahsulot – eng so'nggi qo'shilgan omil (kapital yoki ishchi kuchi) evaziga o'sgan mahsulot hajmi.

Mehnat unumdorligi – ishchi kuchining vaqt birligi mobaynida mahsulot yaratish qobiliyati.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ishlab chiqarish omillari nimalardan iborat?
2. Ishchi kuchi nima, uning mehnat tushunchasidan nima farqi bor?
3. Kapital tushunchasiga ta'rif bering va uning tarkibiga nimalar kirishini tushuntirib bering.
4. Ishlab chiqarish jarayonining mazmunini va uning ikki tomonini tushuntiring.
5. Oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning mohiyati nimada?
6. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalarini tushuntirib bering.
7. Yaratilgan mahsulotning natural va qiymat tarkibi nimalardan iborat?
8. Zaruriy va qo'shimcha mahsulot nima, qo'shimcha mahsulot normasi va massasi formulasini yozib tushuntiring.
9. Qo'shilgan mehnat, qo'shilgan kapital va qo'shilgan mahsulot tushunchalarini izohlab bering.

So'nggi qo'shilgan mehnat va kapital unumdorligining pasayib borish qonunining mohiyati nima va u hozirgi davrda amal qiladimi?

3-bob. IJTIMOIY-IQTISODIY TIZIMLAR VA MULKCHILIK MUNOSABATLARI

Iqtisodiy munosabatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Iqtisodiy munosabatlar bir joyda o'zgarishsiz qotib turmaydi. Ular doimo o'zgarib, rivojlanib boradi. Shunga ko'ra, mazkur bobda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari va ularni bilishga bo'lgan turlicha yondashuvlar, ishlab chiqarishning ijtimoiy va texnologik usullari hamda iqtisodiy tizim tushunchalari batafsil ko'rib chiqiladi. Tahlil davomida iqtisodiy tizim modellari va ularning xususiyatlari ko'rsatib beriladi.

Ishlab chiqarish har doim muayyan mulkchilik shakli doirasida amalga oshiriladi. Shuning uchun bu yerda mulkchilik munosabatlarining mohiyati, mulk shakllarining iqtisodiy mazmuni va bozor iqtisodiyotini shakllantirish jarayonida mulk shakllarini o'zgartirish yo'llari va usullari kabi masalalarga alohida o'rin ajratiladi.

3.1. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari va ularni bilishga bo'lgan turlicha yondashuvlar

Kishilik jamiyati ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'zaro birligi va ziddiyati asosida taraqqiy etib borib, uning turli bosqichlariga o'ziga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlar muvofiq keladi. Insoniyat taraqqiyoti bosqichlari va har bir bosqichga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlarni o'rganish iqtisodiy jarayonlarni, ularni o'zgaruvchan ekanligini bilishda muhim ahamiyatga egadir.

Taraqqiyot bosqichlarini bilishda turli xil yondashuvlar mavjud bo'lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- tarixiy-formatsion yondashuv;
- madaniylashish (sivilizatsiya) darajasi jihatidan yondashuv;
- texnika va texnologik taraqqiyot darajasi jihatidan yondashuv;
- iqtisodiy tizimlar o'zgarishi jihatidan yondashuv.

Ijtimoiy taraqqiyot bosqichlarini bilishga **tarixiy-formatsion yondashuvda** ishlab chiqarishning ijtimoiy usullari va uning tarkibiy qismlarini tahlil qilishga e'tibor berilgan.

Ishlab chiqarish usuli ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish (iqtisodiy) munosabatlarining birligidan iborat. Ishlab chiqarishning shaxsiy va moddiy omillari, ya'ni ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish vositalari birgalikda jamiyatning **ishlab chiqaruvchi kuchlarini** tashkil qiladi. Boshqacha aytganda, **ishlab chiqaruvchi kuchlar – bu ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida kishilar bilan tabiat o'rtasidagi bog'lanishni amalga oshiruvchi shaxsiy va texnik-buyumlashgan elementlar tizimidan iborat.** Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim mezoni va umumiy ko'rsatkichidir.

Odamlar ishlab chiqarish jarayonida faqat tabiat ashyolari va boshqa moddiy ashyolar bilan emas, shu bilan birga o'zaro bir-biri bilan ham munosabatlarda bo'ladilar, ya'ni ishlab chiqarish munosabatlariga kirishadilar. Bunda ishlab chiqarishda tarkib topadigan tashkiliy-iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bir-biridan farq qiladi. Tashkiliy-iqtisodiy munosabatlar ishlab chiqarishni tashkil qilish jarayonida vujudga keladi. Mazkur munosabatlar kishilar o'rtasidagi aloqalar sifatida namoyon bo'lib, shu bilan birga ishlab chiqarish holatini bevosita tavsiflaydi, ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyoti muayyan bosqichlarining xususiyatlarini va ularning ijtimoiy uyg'unlashuvini aks ettiradi. Bu masalan, mehnat taqsimoti, uni ixtisoslashtirish va kooperatsiyalash, ishlab chiqarishning to'planishi va uyg'unlashtirilishidir. Ishlab chiqarish har doim muayyan ijtimoiy shaklga ega bo'ladi. Bu ijtimoiy shakl

iqtisodiy munosabatlarni vujudga keltiradi, ularning mohiyati va asosini ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik munosabatlari tashkil etadi.

Iqtisodiy munosabatlar – bu kishilar uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan munosabatlardir. Ular takror ishlab chiqarish munosabatlari yoki iqtisodiy munosabatlar deb ham ataladi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojining muayyan darajasi ishlab chiqarish munosabatlarining u yoki bu turini taqozo qiladi. **Muayyan taraqqiyot darajasidagi ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari muayyan turining birligi va o'zaro ta'siri ishlab chiqarish usulini tashkil etadi.**

Ishlab chiqarish munosabatlari faqat ishlab chiqaruvchi kuchlar bilangina o'zaro aloqada bo'lib qolmaydi. Ular bir vaqtda bazis ham hisoblanib, uning ustida ishlab chiqarish munosabatlarining ushbu tizimiga xos bo'lgan alohida siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, milliy, oilaviy va boshqa ijtimoiy munosabatlar hamda tartibotlarning alohida turlari qad ko'taradi. Ana shularning yig'indisi jamiyatning ustqurmasini tashkil etadi. Siyosat, huquq, axloq va ustqurmaning boshqa elementlari ham faol rol o'ynaydi, o'zlarini vujudga keltirgan ishlab chiqarish munosabatlariga, ular orqali esa jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlariga ham aks ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish usuli bilan jamiyat ustqurmasi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani tashkil etadi.

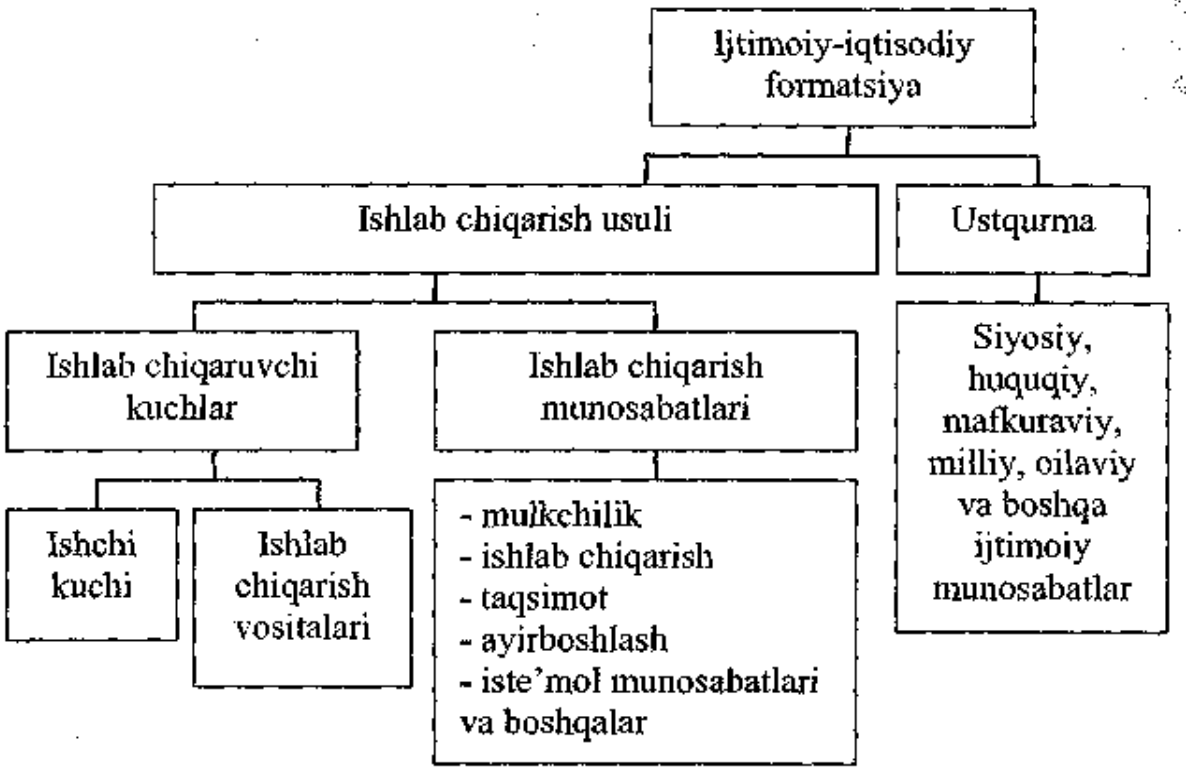
Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaning tarkibiy qismlarini alohida chizma orqali ifodalash mumkin (3.1-chizma). Bu yerda ikki holatga e'tibor berish muhim. Birinchidan, ishlab chiqarish munosabatlari mustaqil, alohida tizimni tashkil qilmaydi. Ular ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ham, shuningdek, ustqurma bilan ham har doim o'zaro ta'sirda bo'ladi. Ikkinchidan, turli formatsiyalarda o'ziga xos ishlab chiqarish munosabatlari amal qiladi va bu esa har bir formatsiyaga mos keluvchi ishlab chiqarish usulini belgilab beradi.

Insoniyat jamiyati tarixida bir-biri bilan izchil almashib kelgan qator ishlab chiqarish usullari va shunga muvofiq ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar ajralib turadi. Ishlab chiqarish usullari almashuvining klassik namunasi yevropada namoyon bo'lgan deb hisoblanadi. Yevropa hududida bir-biri bilan almashib, ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodal va kapitalistik munosabatlar izchil tarkib topdi. Boshqa qit'alarga qaraganda bu yerda kapitalizmgacha bo'lgan davrda mana shu munosabatlarning hammasi aniqroq qayd etilgan. Osiyo, Afrika, Avstraliyada yevropa mustamlakachiligining ta'siri seziladi. Adabiyotlarda Osiyocha ishlab chiqarish

usuli deb atalmish usul haqida ham qayd qilinadi. Bu usulning shakllanishida mamlakatlarning katta turkumiga xos bo'lgan ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining sug'orish tizimlarini markazlashtirilgan tarzda tartibga solib turish va davlatning ana shu sharoitlarda alohida roli bilan bog'liq sifat xususiyatlari aks etadi.

3.1-chizma

Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaning tarkibiy tuzilishi

Iqtisodiy fanda ijtimoiy taraqqiyotni **sivilizatsiyaning tarixiy rivojlanish tiplari** natijasi sifatida o'rganish ham muhim o'rin tutadi. «Sivilizatsiya» so'zi lotinchada fuqarolarga oid, ijtimoiy degan ma'nolarni anglatadi. Bu tushuncha fanga frantsuz faylasuflari tomonidan nisbatan yaqin vaqt — ikki asr oldin kiritilgan bo'lib, tafakkur va erkinlik hukmron bo'lgan jamiyatlarni tavsiflash uchun qo'llanilgan. Umuman olganda sivilizatsiya rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiy va ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning oqilona tashkil etilgan tuzumi sifatida talqin etiladi. Jamiyat taraqqiyotini sivilizatsiya nuqtai-nazaridan o'rganishda sivilizatsiyalarning almashuvi nazariyasi muhim o'rin tutadi. Bu nazariya tarafdorlari quyidagi 7 ta bosqichdan iborat sivilizatsiyani ajratib ko'rsatadilar:

1) davomiylik muddati 30-35 asrni o'z ichiga olgan neolit davri;

2) davomiylik muddati 20-23 asrni o'z ichiga olgan sharqiy quldorlik davri (bronza asri);

3) davomiylik muddati 12-13 asrni o‘z ichiga olgan antik davr (temir asri);

4) davomiylik muddati 7 asrni o‘z ichiga olgan erta feodal davri;

5) davomiylik muddati 4,5 asrni o‘z ichiga olgan industrlashishdan oldingi davr;

6) davomiylik muddati 2,5 asrni o‘z ichiga olgan industrial davri;

7) davomiylik muddati 1,3 asrni o‘z ichiga olgan yuqori industrlashish davri[1].

Bu qayd qilingan bosqichlardan ko‘rinib turibdiki, ushbu nazariyada turli qarashlar va yondashuvlarni aralashtirish holatiga yo‘l qo‘yilib, jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini ajratishning aniq bir mezoni yoki belgisi mavjud emas.

Jamiyat taraqqiyoti bosqichlariga **texnologik yondashuv** ham ma’lum bir oqim hisoblanadi. Ular jamiyat tarixiy taraqqiyoti davomida ro‘y berayotgan o‘zgarishlar ko‘lami va tavsifini yaxshiroq tushunib olish uchun ishlab chiqarishning turli texnologik usullarini tahlil etish, mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi va rivojlanish tarixiga murojaat qilish zarur deb hisoblaydilar.

Mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya, axborotlar va ishlab chiqarishni tashkil etish bilan birgalikda ishlab chiqarishning texnologik usuli deyiladi. Ular o‘rtasidagi chegaralarni jamiyat taraqqiyoti tarixining yirik bosqichlari ajratib turadi. Bir texnologik ishlab chiqarish usulidan boshqasiga o‘tish asosan mehnat vositalarining tavsifidagi o‘zgarishlar, fan va texnika taraqqiyoti bilan belgilanadi. Ishlab chiqarish texnologik usullarining dastlabki uchta bosqichlari alohida farqlanadi. Bular oddiy kooperatsiya, manufaktura va mashinalashgan ishlab chiqarish. **Oddiy kooperatsiya – bu bir xil ishni yoki xizmat vazifasini bajaruvchi xodimlarning eng oddiy shaklidagi uyushishi, birgalashib ma’lum tartib va reja asosida ishlaydigan kishilar guruhidir.** Kooperatsiyaning yakka tartibdagi hunarmandchilik ishlab chiqarishiga nisbatan afzalliklari quyidagilar orqali namoyon bo‘ladi:

1) ko‘plab ishchilarning birgalikdagi mehnati ishchi kuchidagi alohida tafovutlarning yo‘qolishiga, ularning sifat jihatidan bir xildalashuviga olib keldi;

2) bino va inshootlardan birgalikda foydalanish natijasida yoqilg‘i, yoritish va boshqa shu kabi xarajatlarning kam sarflanishi mahsulot birligiga to‘g‘ri keluvchi ishlab chiqarish vositalarining tejalishiga olib keldi;

---

[1] Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добринина, Г.П.Журавлёвой, Л.С.Тарасевича. – М.: INFRA-M, 2005, с. 55.

3) birgalikdagi mehnat bellashuvni keltirib chiqarib, mehnat unumdorligini oshirdi.

Manufaktura – bu mehnat taqsimotiga asoslangan, lekin mashina hali mavjud bo'lmagan sharoitdagi kooperatsiyadir. Manufaktura davrida ishlab chiqarishning umumlashuv jarayoni davom etadi. Yalpi ishchi kuchi tarkib topadi, har bir ayrim xodim esa Yalpi ishchi kuchining tarkibiy qismiga aylanadi. Bunda oddiy kooperatsiyadagidek qo'l mehnatiga va qo'l mehnatiga asoslangan qurolga tayanadi. Manufaktura ixtisoslashtirilgan qurol va asboblar vujudga keltirib hamda ishchini tor operatsiyalarni bajarishga bog'lab, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishga o'tish uchun zarur shart-sharoit tayyorlaydi. Bu davrda ishlab chiqarishni tashkil etish, mehnatning mazmuni va tavsifida, ishlab chiqarishning butun texnologik usulida, iqtisodiy munosabatlarda va butun ijtimoiy hayotda ham tub o'zgarishlar ro'y beradi. XVIII asrning so'nggi 30 yili ichida boshlangan sanoat revolutsiyasi natijasida **yirik mashinalashgan ishlab chiqarish** vujudga keldi.

Yirik mashinalashgan ishlab chiqarish mehnat taqsimoti hamda mashinali mehnatga asoslangan kooperatsiyadir. Fabrika ichidagi mehnat taqsimoti tamomila mashinalarning vazifalari bilan belgilanadi.

Fan-texnika, texnologiya va axborot tizimidagi o'zgarishlarga qarab R.Aron, J.Gelbreyt, U.Rostou va boshqa olimlar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini uch bosqichga: industrlashishgacha bo'lgan jamiyat, industrlashgan jamiyat, yuqori industrlashgan yoki axborotlashgan jamiyatlarga bo'lib o'rganishni tavsiya etadilar.

Bunda ular **industrlashishgacha bo'lgan jamiyatning asosiy belgilari** sifatida quyidagilarni ko'rsatadilar: a) aholining asosan qishloq xo'jaligi bilan bandligi; b) qo'l mehnatining hukmronligi; d) mehnat taqsimotining juda sayozligi (dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo, boshqaruv va boshqalar); e) natural xo'jalikning hukmronligi.

Jamiyat taraqqiyotining ikkinchi muhim bosqichi – **industrlashgan jamiyatning asosiy belgilari**: a) ishlab chiqarishning mashinalashganligi; b) sanoatning fan-texnika yutuqlari asosida rivojlanishi, unda ishchilar sonining ko'payishi; d) shahar aholisining qishloq aholisiga nisbatan tezroq ko'payishi va boshqalar.

Taraqqiyotning uchinchi muhim bosqichi – **yuqori darajada industrlashgan jamiyatning asosiy belgilari:** a) xizmat ko'rsatish sohasining yuksak darajada rivojlanishi; b) ishchi kuchining asosiy qismi (60-70%) shu sohada band bo'lishi; d) fanning bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylanishi, fan xodimlarining va malakali mutaxassislar rolining oshishi; e) iqtisodiyotning hamma sohalarida va kundalik hayotda

axborot va hisoblash texnikalarining keng qo'llanilishi; f) tovarlar va xizmatlar sifatiga putur yetkazmasdan iqtisodiy resurslarning hamma turlarini tejash imkonini beradigan yangi texnika va texnologiyalarning keng qo'llanilishi va boshqalar.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, texnika va texnologiyadagi o'zgarishlar jamiyat taraqqiyotida asosiy rol o'ynaydi va tashkiliy, boshqaruv tizimlarining, ishchi-xizmatchilar tarkibining o'zgarishiga, mehnat unumdorligining o'sishiga olib keladi. Lekin bu texnik o'zgarishlarga qarab bir tomonlama yondashuv bilan jamiyat taraqqiyoti qonunlarini aniqlab bo'lmaydi. Ayniqsa, iqtisodiy tizimlar va ularning tavsifini bilishda ham texnik, ham ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni birgalikda olib, ularning o'zaro bir-biriga ta'sirini va shu dialektik aloqadorlik va ta'sir natijasida sodir bo'ladigan taraqqiyot qonunlarini o'rganish zarurdir.

Jamiyat taraqqiyotiga, jumladan texnika va texnologiyaning rivojiga ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning kuchli ta'sirini shunda ko'rish mumkinki, bir necha ming yillab rivojlanmay yotgan texnika va texnologiya taraqqiyoti tovar xo'jaligi va bozorning vujudga kelishi bilan gurkirab o'sib ketdi. Texnika taraqqiyotining barcha bosqichlari – oddiy kooperatsiya, manufaktura, mashinalashgan, ya'ni industrlashgan ishlab chiqarish, yuqori darajadagi industrlashgan, axborotlashgan jamiyat bosqichlari keyingi 250-300 yilga, ya'ni tovar xo'jaligi rivoj topgan davrga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham keyingi paytda ko'pgina iqtisodchilar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini iqtisodiy tizimlarga bo'lib o'rganadilar.

3.2. Iqtisodiy tizimlar va ularning turli modellari

Har bir davrda va makonda amal qilayotgan iqtisodiy munosabatlar majmuasi iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar bilan birgalikda iqtisodiy tizimni tashkil qiladi.

Iqtisodiy nazariyada ko'pincha iqtisodiy tizim tushunchasini ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi bilan bog'lab turkumlashga harakat qilinadi. Shu asosda dunyodagi rivojlangan mamlakatlar iqtisodiy tizimning uchta nusxasiga kiritiladi: an'anaviy iqtisodiyot, ma'muriy buyruqbozlik iqtisodiyoti va bozor iqtisodiyoti tizimlari.

An'anaviy iqtisodiyot – deyarli hamma mamlakatlar bosib o'tgan tarixiy tizimdir. U hozirgi davrda ham ba'zi iqtisodiy jihatdan past rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo'lib, ularda urf-odatlar, udumlarga, an'analarga asoslangan iqtisodiy jarayonlar orqali amal qiladi. An'anaviy

iqtisodiyotda natural yoki mayda tovar xo'jaligi hukmron bo'ladi. Bu yerda ishlab chiqarish, ayirboshlash, daromadlarni taqsimlash vaqti-vaqti bilan o'rnatiladigan urf-odatlarga asoslanadi. Merosxo'rlik va sulola (tabaqa) shaxslarning iqtisodiy rolida hukmronlik qiladi, ijtimoiy-iqtisodiy turg'unlik aniq ifodalanadi. Texnika taraqqiyoti va yangiliklarni joriy qilish keskin cheklangan, chunki ular ko'pincha an'analarga zid keladi va ijtimoiy tuzum barqarorligiga xavf tug'diradi. Iqtisodiy faoliyatga nisbatan diniy va madaniy tartiblar birlamchi hisoblanadi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiyot muammosini hal qilishning bir xil va umum tan olingan yechimi mavjud emas. Xar xil madaniyat va tarixiy o'tmish, har xil urf-odat va an'analar, qarama-qarshi mafkuraviy qarashlarga ega bo'lgan turli jamiyatlar aniq iqtisodiy muammolarni hal qilish uchun turli xil tartiblardan foydalanadi.

Bozor iqtisodiyotiga qarama-qarshi tizim **ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti** hisoblanadi. Bu tizim amalda barcha moddiy resurslarga ijtimoiy, aniqrog'i, davlat mulkchiligining hukmronligi va ma'muriy organlar tomonidan iqtisodiy qarorlarning markazlashgan tartibda qabul qilinishi bilan tavsiflanadi. Foydalanadigan resurslarning hajmi, mahsulotning tarkibi va taqsimlanishi, ishlab chiqarishni tashkil qilish kabilarga tegishli barcha muhim qarorlar markaziy boshqarish organlari tomonidan qabul qilinadi.

Iqtisodiy taraqqiyotda muhim bosqich hisoblangan tizim **bozor iqtisodiyoti tizimidir**.

Bozor iqtisodiyoti tizimi asosan ikki bosqichga egadir. Birinchisi erkin raqobatga asoslangan klassik bozor iqtisodiyoti bo'lib, ba'zi adabiyotlarda uni sof kapitalizm deb ham yuritiladi. Ikkinchisi esa hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti bo'lib, uni aralash iqtisodiyot tizimi deb ham yuritiladi.

Erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti resurslarga xususiy mulkchilik, iqtisodiy faoliyatda va tadbirkorlikda erkinlik, iqtisodiy jarayonlarni tartiblashda va uyg'unlashtirishda bozor mexanizmidan foydalanish bilan tavsiflanadi. Bunday tizimda har bir iqtisodiy subyektning xatti-harkati uning xususiy manfaatiga asoslanadi. Ular o'zlari qabul qilgan xo'jalik yechimlari va qarorlari asosida daromadlarini eng yuqori darajada yetkazishga intiladilar. Bu alohida qabul qilingan qarorlar bozor tizimi yordamida uyg'unlashtiriladi. Raqobat sharoitida tovarlarning ishlab chiqarilishi, resurslarning taklif qilinishi shuni bildiradiki, har bir mahsulot va resurslarning ko'plab mustaqil harakat qiluvchi xaridor va sotuvchilari mavjud bo'ladi. Bu yerda iqtisodiy jarayonlarga davlatning aralashuvi cheklangan tavsifga ega bo'ladi. Shu sababli davlat-

ning roli xususiy mulkni himoya qilish va erkin bozorning amal qilishiga qulay sharoit yaratuvchi huquqiy tartiblar o'rnatishdan iboratdir.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti. Hozirgi davrda real hayotda bozor iqtisodiyoti sof bozor mexanizmi va rejali iqtisodiyot unsurlarini mujassamlashtiradi. Mulkchilikning har xil shakllari, tadbirkorlikning turli yo'nalishlari mavjud bo'ladi, unda rejalashtirish, prognozlash, aholini ijtimoiy himoyalash kuchayadi. Masalan, AQSH iqtisodiyoti hozirgi davrda oldingi erkin bozor iqtisodiyotidan sezilarli farq qiladi. Bu farqlar quyidagilarda ko'rinadi:

birinchidan, mulkning bir qismi davlat qo'lida bo'lib, u iqtisodiyotda faol rol o'ynaydi. Bu iqtisodiyotning barqarorligi va o'sishi uchun sharoit yaratishda, bozor tizimi yetarli darajada ishlab chiqarmaydigan yoki umuman yetkazib bermaydigan ayrim tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlashda, daromadlar taqsimlanishini o'zgartirishda va shu kabilarda namoyon bo'ladi;

ikkinchidan, sof kapitalizmdan farqli o'laroq, AQSH iqtisodiyotida yirik korporatsiyalar va kuchli kasaba uyushmalari shaklidagi qudratli iqtisodiy tashkilotlar mavjud.

Bu yerda shuni alohida ta'kidlash lozimki, xususiy mulkchilik va bozor tizimiga suyanish, ijtimoiy mulkchilik va markazdan rejalashtirish har doim ham bir vaqtda mavjud bo'lmasligi mumkin. Masalan, sobiq millatchi Germaniya iqtisodiyoti avtoritar kapitalizm deb atalgan, chunki mulkchilik xususiy bo'lib qolsada, mamlakat iqtisodiyoti qattiq nazorat ostiga olingan va markazdan boshqarilgan. Buning teskarisi, bozor sotsializmi deb atalgan sobiq sotsialistik Yugoslaviya iqtisodiyotida resurslarga ijtimoiy mulkchilik xos bo'lgan va bir vaqtda iqtisodiy faoliyatni tashkil qilish va boshqarishda erkin bozor asosida olib borilgan. Shvetsiya iqtisodiyotida ham 90% dan ortiq xo'jalik faoliyati xususiy firmalarda to'plangan bo'lsada, davlat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va daromadlarni qayta taqsimlashda faol qatnashadi. Hozirgi vaqtda Xitoy Xalq Respublikasida davlatning markazlashgan holda iqtisodiyotga aralashuvi va rejalashtirish tizimi saqlanib qolgan holda bozor mexanizmlari muvaffaqiyat bilan qo'llanilib, barqaror va tez sur'atlar bilan iqtisodiy o'sishga erishmoqda.

3.3. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va iqtisodiy mazmuni. Mulk obyektlari va subyektlari

Mulkchilik munosabatlari har qanday jamiyat iqtisodiy tizimining asosiy munosabatlaridan birini tashkil qilib, insoniyat taraqqiyotining

mahsuli hisoblanadi. Mulkchilik munosabatlari moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish hamda jamiyat boyliklarini o'zlashtirish jarayonlarida vujudga keladi. Shunday ekan, **mulkchilik munosabatlari — bu mulkka egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish va o'zlashtirish jarayonlarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.**

Mulkka **egalik qilish** mulkning egasi qo'lida saqlanib turishini bildiradi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning ijtimoiy shaklini ifodalaydi. Ayrim hollarda mulkka egalik qilish uning egasi ixtiyorida saqlangan holda, undan amalda foydalanish esa boshqalar qo'lida bo'ladi. Bunga ijaraga berilgan mol-mulkni misol qilib keltirish mumkin. Mulkdan **foydalanish** — bu mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishidir. Mol-mulkni **o'zlashtirish** yuz berganda u daromad olish uchun yoki shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ishlatilishini bildiradi. Mulkni **tasarruf etish** — bu mol-mulk taqdirining mustaqil hal qilinishidir. U mol-mulkni sotish, meros qoldirish, hadya qilish, ijaraga berish kabi holatlarni erkin tanlash imkoniyati orqali namoyon bo'ladi.

Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmunini uning ajralmas jihatlari (egalik qilish, foydalanish, o'zlashtirish va tasarruf etish) belgilab bersada, bu munosabatlar tavsifi nafaqat alohida mulk shakllarida, balki bitta mulk shakli doirasida ham farqlanishi mumkin. Mulkchilik jamiyatdagi ham huquqiy, ham iqtisodiy munosabatlar mazmunini o'zida ifodalaydi. Mulkchilikning huquqiy va iqtisodiy mazmuni o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi, shu sababli mulkchilik bir vaqtda ham iqtisodiy, ham huquqiy kategoriya hisoblanadi. Bu birlikda, yuqorida ko'rsatilganidek, hal qiluvchi rolni mulkchilikning iqtisodiy tomoni egallaydi. Mulkchilik xo'jalik va tadbirkorlik faoliyatining turli shakllari orqali iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqariladi. Agar mulk iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqarilmasa, ya'ni o'zlashtirilmasa, ishlab chiqarishda foydalanilmasa yoki mulk egasiga daromad keltirmasa, bunda u «huquqiy» kategoriya sifatida qoladi. Boshqa tomondan, mulkchilikning huquqiy jihati uning iqtisodiy tomoniga nisbatan faqat bo'ysunuvchi rol o'ynamaydi. Bu shunda ko'rinadiki, ishlab chiqarish vositalariga ma'lum huquqiy egalik qilmasdan, hech kim ishlab chiqarish jarayonini amalga oshira olmaydi, ishlab chiqarish vositalari va ishlab chiqarilgan mahsulotdan foydalana olmaydi. Shu sababli mulkchilikning huquqiy me'yorlari (egalik qilish, tasarruf qilish, foydalanish huquqi) iqtisodiy munosabatlarning aniqlashtirilgan ko'rinishi hisoblanadi.

Huquqiy me'yorlar, bir tomondan, aynan mulkchilik munosabatlarini muhofaza qilish zarurati bilan bog'liq holda vujudga kelsa, boshqa

tomondan, ular tovar ishlab chiqarish sharoitida mulkchilik munosabatlarini rivojlantirishda g'oyat muhim rol o'ynaydi. Bu rol shunda ko'rinadiki, tovar xo'jaligi sharoitida ayrim ijtimoiy qatlamlar ishlab chiqarish jarayonida qatnashmasdan, ayirboshlash munosabatlarida ishtirok etib (masalan, savdo vositachilari) mulkdorga aylanish imkoniyati paydo bo'ladi. Shunday qilib, mulkchilikning huquqiy me'yorlari, birinchidan, ishlab chiqarish vositalari va yaratilgan moddiy ne'matlarning muayyan shaxslarga (huquqiy yoki jismoniy) tegishli ekanligini, ikkinchidan, mulk egalarining qonun bilan qo'riqlanadigan vakolatlarini va nihoyat, uchinchidan, mol-mulkni himoya qilish usullarini belgilab beradi.

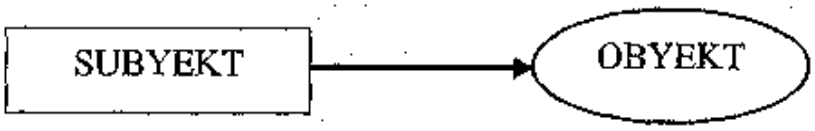
Mulkchilik munosabatlari uning obyektlari va subyektlari bo'lishini shart qilib qo'yadi. **Mulkka aylangan barcha boylik turlari mulkchilik obyektlaridir**. Mulk obyekti bo'lib, inson yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar, tabiiy boyliklar, aqliy mehnat mahsuli, insonning mehnat qilish qobiliyati – ishchi kuchi va boshqalar hisoblanadi. Mulk obyektida asosiy bo'g'in – bu ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish hisoblanadi. Ishlab chiqarish vositalari kimniki bo'lsa, ishlab chiqarilgan mahsulot ham unga tegishli bo'ladi.

Real hayotda ishlab chiqarish vositalarining umumlashish darajasi turli xil, ya'ni ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi turli darajada va turli shakllarda amalga oshiriladi. Shunga mos ravishda mulk subyektlari vujudga keladi. **Mulk subyekti jamiyatda ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy mavqega ega bo'lgan, mulk obyektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari bo'lib, ular jamoa, sinf, tabaqa yoki boshqa ijtimoiy guruhlarga birlashgan bo'ladi.** Ayrim kishilar, oilalar va davlat ham mulkchilik subyekti sifatida maydonga chiqishi mumkin.

Mulk obyektlari va subyektlari yordamida mulkchilik munosabatlari va huquqlarini yanada yaqqolroq tushunish mumkin. **Mulkchilik munosabatlari – bu mulk obyektini o'zlashtirish bo'yicha mulk subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatdir.** Bu qoidani quyidagi tasvir orqali ifodalash mumkin:

Mulkchilik huquqlari esa mulk subyektining mulk obyektiga nisbatan munosabatidir, ya'ni undan foydalanish va nazorat qilish yuzasidan kelib chiquvchi huquqlar majmuidir:

Mulk subyektlari ko'p darajali bo'lib, shu subyektlardan birontasi o'zini mulk egasi sifatida yuzaga chiqara olmasa, unda mulkchilik munosabatlari rasmiy va yuzaki tus oladi.

3.4. Mulkchilikning turli shakllari va ularning iqtisodiy mazmuni

Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida mulkchilik munosabatlari o'z ichiga davlat mulkini, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va matlubot sohalaridagi jamoa mulkining xilma-xil turlarini, ijtimoiy tashkilotlar mulkini, uy xo'jaligi va shaxsiy tomorqa xo'jaligi hamda yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan mehnatkashlarning shaxsiy mulkini, tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasidagi aralash mulk shakllarini va xususiy mulklarni oladi. Shu sababli «O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risida»gi qonunida turli-tuman mulklar quyidagi mulk shakllariga kiritiladi: davlat mulki, jamoa mulki, xususiy mulk, shaxsiy mulk, aralash mulk (3.3-chizma).

Mulkchilik turli shakllarining mavjud bo'lishi va ularning iqtisodiy mezoni, avvalo, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasi bilan bog'liq. Shu bilan birga mulkchilik shakllari ishlab chiqaruvchi kuchlarning holati, ijtimoiy mehnat taqsimoti va tashkiliy-iqtisodiy munosabatlarining yetuklik darajasi bilan mos kelishi zarur.

Davlat mulki – egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish davlat ixtiyorida bo'lgan mulk obyektlaridan iborat. Davlat mulki asosan ikki yo'l bilan hosil bo'ladi:

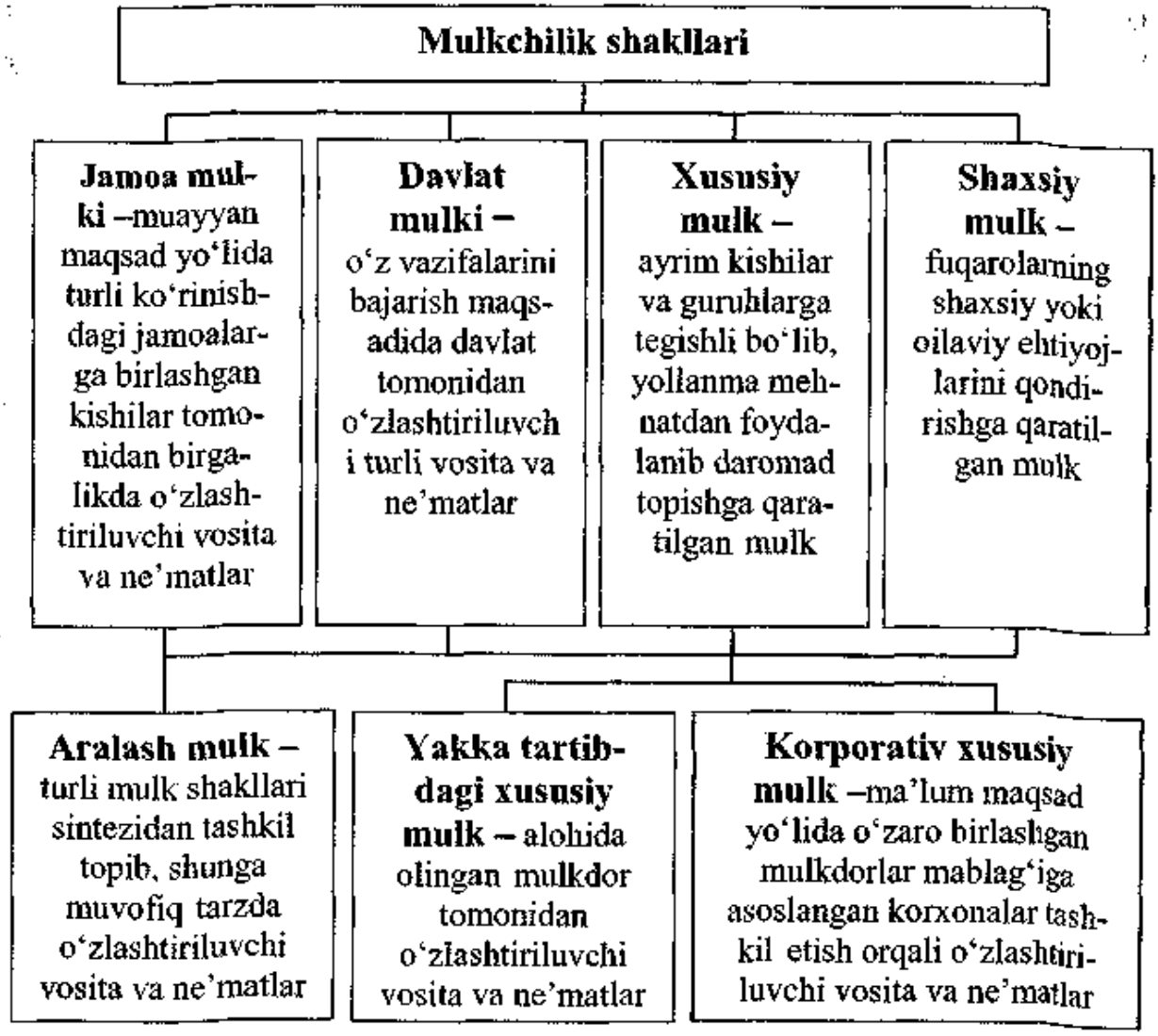
1) xususiy mol-mulkning milliylashtirilib, davlat ixtiyoriga o'tkazilishi;

2) davlat mablag'lari hisobidan korxonalar qurish, davlatga qarashli korxona va tashkilotlarda investitsiyalarni amalga oshirish.

Davlat mulki haqiqatda ham xalqqa qarashli bo'lgan, bo'linmaydigan yoki umumiy resurslardan foydalanish uchun juda mosdir. Bunga misol qilib takror ishlab chiqarib bo'lmaydigan tabiiy resurslarni, yirik inshootlar va transport vositalari, yo'llar kabi iqtisodiy tuzilmaning kattagina qismini ko'rsatish mumkin.

3.3-chizma

Mulkchilik shakllarining tasniflanishi

O'zbekistonda Fuqarolik Kodeksiga muvofiq davlat mulki Respublikamulkidan vama'muriy-hududiy (munitsipal) tuzilmalar mulkidan iborat bo'ladi. Yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, respublika hokimiyati va boshqaruvi tuzilmalari mol-mulki, davlatga qarashli madaniy va tarixiy boyliklar, budjet mablag'lari, oltin zaxirasi, valuta fondi va boshqa davlat fondlari respublika mulki hisoblanadi.

Ma'muriy-hududiy (munitsipal) tuzilmalar mulkida davlat hokimiyati mahalliy organlari mol-mulki, mahalliy budjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi vakommunal xo'jaligi korxonalari vaboshqa mulkiy majmualar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari kabilar mol-mulki bo'ladi.

Jamoa mulki – muayyan maqsad yo'lida jamoaga birlashgan kishilar tomonidan moddiy va ma'naviy boyliklarni hamjihatlik bilan o'zlashtirishni bildiradi. Jamoa mulki davlat mulkini korxona jamoasi sotib olishi, badal to'lab korxona qurishi, aksiya chiqarib, ularni sotish kabi yo'llar orqali paydo bo'ldi. Jamoa mulkining muhim xususiyati shundaki, ishlab chiqarish vositalari va mehnat mahsuliga ayrim shaxslar emas, balki ma'lum guruh, kishilar egalik qiladi. Jamoa mulkiga kooperativlarning, ijara va jamoa korxonalarining, aksiyadorlar jamiyatlari, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, jamoa tashkilotlari va diniy tashkilotlarning mulki kiradi.

Shaxsiy mulk – bu fuqarolar mulki bo'lib, ularning shaxsiy yoki oilaviy ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Bu mulk shakli asosan - shaxsning yoki uning oila a'zolarining mehnati asosida ko'payadi va rivoj topadi.

Fuqaroning shaxsiy mulki asosan, ularning ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirokidan, o'z xo'jaligini yuritishdan tushgan mehnat daromadlari hisobiga vujudga keladi va ko'payadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsiy mulk aksiyadan olinadigan dividend, bank foizlari, xususiy sohibkorlik daromadi kabi yangi manbalarga asoslanadi. Shaxsiy mulk obyektlari – bu turar joylar, bog'-hovli va uylar, transport vositalari, pul jamg'armalari, uy-ro'zg'or va shaxsiy iste'mol buyumlari, yakka tartibda va boshqa xo'jalik faoliyati uchun kerakli ishlab chiqarish vositalari, ularda hosil qilingan mahsulot va boshqalar bo'lishi mumkin. «O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida»gi qonunda ko'rsatilganidek, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat sohasidagi, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlaridagi kichik korxonalar fuqaro va uning oila a'zolarining mulki bo'lishi mumkin. Shaxsiy mulk obyektlari ehtiyojlarini qondirish doirasidan chiqib, daromad topish yo'lida ishlatilishi mumkin.

Xususiy mulk – ayrim sohibkorlarga qarashli bo'lib, yollanma mehnatga asoslangan holda foydalaniladigan mulkdir.

O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risidagi qonunida (7-modda) xususiy mulk o'z mol-mulkiga xususiy egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidan iboratdir deb ko'rsatilgan. Shu bilan birga xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmasligi ta'kidlanadi. Xususiy mulk ham boshqa har qanday mulk shakllari kabi o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. U so'zsiz, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni, mehnatga mas'uliyatlilik munosabatlarini rag'batlantiradi. Shu bilan birga, tovar ishlab chiqarish sharoitida u xufyona daromad orttirishga intilish hissini tug'diradi. Mulkchilikning bu shaklini tan olish iqtisodiyotda uni qo'llash foydali bo'lgan

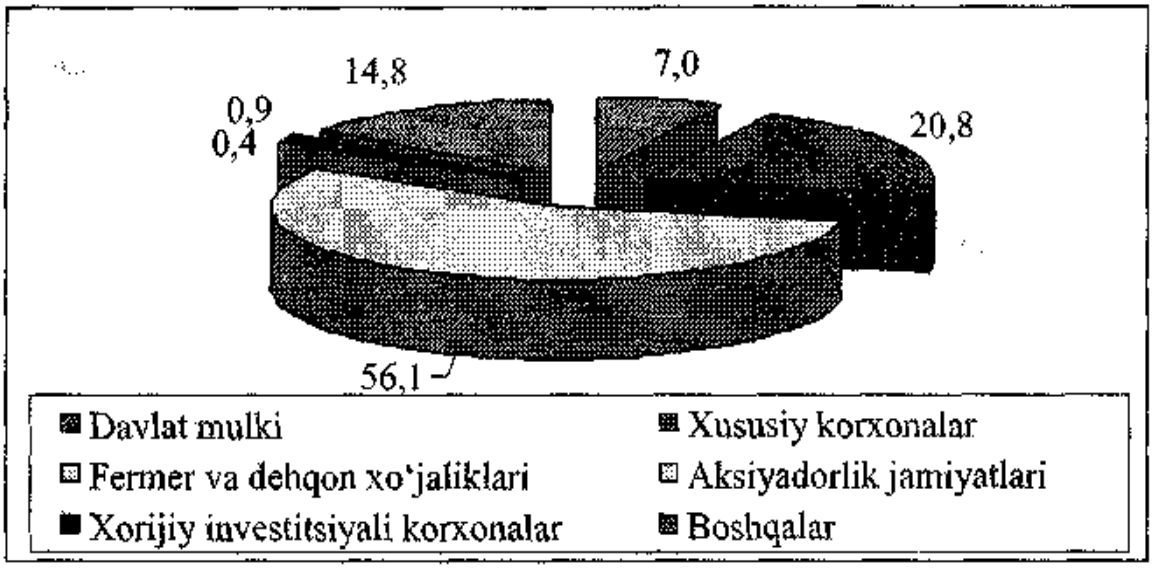
bo‘g‘inlarni aniqlash, uni tartibga solishning moliyaviy va huquqiy mexanizmlarini shakllantirishni taqozo qiladi. Lekin xususiy mulkchilikni bunday tan olish uni mutlaqlashtirish bilan umuman bog‘liq emas. Bu mulk sotib olingan ishlab chiqarish vositalari asosida mustaqil xo‘jalik yuritish yoki davlat korxonalari, kooperativ firmalar, magazin, oshxona va shu kabilarni sotib olish orqali vujudga kelishi mumkin.

Turli shakldagi mulklarning birikib ketishi natijasida aralash mulk paydo bo‘ladi. Bu mulk alohida olingan obyektning turli mulkdorlar ishtirokida o‘zlashtirilishini bildiradi.

O‘zbekistonda mulkchilikning turli-tuman shakllari rivojlanib bormoqda. Jumladan, bu jarayonni 2009-yilning 1 yanvar holatiga mamlakatimizda ro‘yxatga olingan korxonalarning mulkchilik shakllari bo‘yicha tarkibi orqali ham kuzatish mumkin (3.1-diagramma).

3.1-diagramma

O‘zbekistonda korxonalarning mulkchilik shakllari bo‘yicha tarkibi

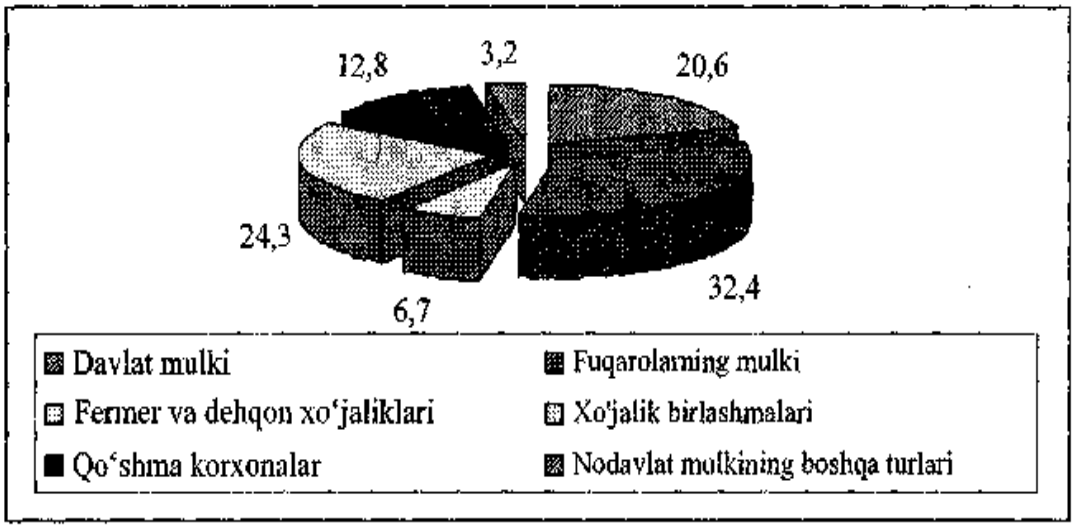

Diagrammadan ko‘rinadiki, mamlakatimizda ro‘yxatga olingan jami korxonalarning 7,0 foizini davlat mulkidagi korxonalar, 93,0 foizini mulkchilikning nodavlat shaklidagi korxonalar, shundan, 56,1 foizini – fermer va dehqon xo‘jaliklari, 20,8 foiz – xususiy korxonalar, 0,9 foiz – xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar, 0,4 foiz – aksiyadorlik jamiyatlari tashkil etgan.

Shuningdek, mamlakat yalpi ichki mahsuloti tarkibida nodavlat sektorining ulushi ham sezilarli darajada oshib bormoqda (3.2-diagramma).

3.2-diagramma

O‘zbekistonda YAIMning mulkchilik shakllari bo‘yicha ishlab chiqarilishi

Diagrammadan ko‘rinadiki, 2008-yilda YAIMning 20,6 foizi davlat mulkiga asoslangan korxonalarda yaratilgan bo‘lsa, 79,4 foizi nodavlat mulkiga asoslangan korxonalarda yaratilgan. Jumladan, 32,4% - fuqarolar mulki, 24,3% - xo‘jalik birlashmalari, 12,8% - qo‘shma korxonalar, 6,7% - fermer va dehqon xo‘jaliklari, 3,2% - nodavlat mulkining boshqa ko‘rinishlarida yaratilgan.

3.5. O‘zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish maqsadi, yo‘llari va usullari

Bozor munosabatlariga o‘tishning asosiy sharti ko‘p ukladli iqtisodiyotni va raqobat muhitini shakllantirish uchun shart-sharoitni vujudga keltirishdan iborat. Bunda asosiysi mulkchilik masalasini hal qilishdir. Shu sababli respublikamiz Prezidenti I.A. Karimov mulkchilik masalasini hal qilishni «...bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimining tamal toshi bo‘lib xizmat qiladi»[1] deb alohida ta’kidlab ko‘rsatadi. Uzoq yillar mobaynida respublikamiz iqtisodiyotida umumxalq mulki deb atalgan, aslida esa davlatlashtirilgan mulk to‘liq hukmronlik qilib keldi. Nazariya va amaliyotda umumxalq mulki deb hisoblangan mulk subyekti sifatida davlatning chiqishi jamiyat a’zolari o‘rtasida bu mulkka «hech kimniki», «davlatniki», «birovning mulki» deb qarashlarning shakllanishiga olib keldi. Bozor iqtisodiyotini vujudga

[1] Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3., - T.: O‘zbekiston, 1996, 202-b.

keltirish vazifasi o'tish davrida mulkchilikda davlat sektorining salmog'i ancha yuqori bo'lgan mamlakatlarda bu mulkning ma'lum qismini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni taqozo qiladi. Shunga ko'ra, O'zbekistonda ham mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga muhim ahamiyat kasb etuvchi jarayon sifatida qaralib, O'zbekiston Respublikasining «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi Qonunida (1991-yil 19-noyabr) quyidagicha ta'rif beriladi:

Davlat tasarrufidan chiqarish – davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, aksiyaldorik jamiyatlarga, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli mulk bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish – fuqarolarning va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki obyektlarini yoki davlat aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini davlatdan sotib olishidir[1].

Bundan ko'rinadiki, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishga qaraganda ancha keng tushuncha. **Xususiylashtirish** - davlat mulkiga egalik huquqining davlatdan xususiy shaxslarga o'tishidir. **Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish** xususiylashtirishdan tashqari, bu mulk hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarini vujudga keltirishni ham ko'zda tutadi. U bir qator yo'llar bilan amalga oshiriladi: davlat korxonalarini aksiyadorlik jamiyatiga aylantirish, davlat korxonasini sotib, uni jamoa mulkiga aylantirish; mulkni qiymatga qarab chiqarilgan cheklar (vaucher) bo'yicha fuqarolarga bepul berish; mulkni ayrim tadbirkor va ish boshqaruvchilarga sotish; ayrim davlat korxonalarini chet el firma va fuqarolariga sotish yoki qarz hisobiga berish; davlat mol-mulkini auksionlarda kim oshdi savdosi orqali sotish va h.k.

Xususiylashtirishning usullari ham turli-tuman bo'lib, ularni 3 guruhga ajratish mumkin: 1) davlat mulkini bepul bo'lib berish orqali xususiylashtirish; 2) davlat mulkini sotish orqali xususiylashtirish; 3) davlat mulkini bepul bo'lib berish hamda sotishni uyg'unlashtirish orqali xususiylashtirish (3.4-chizma).

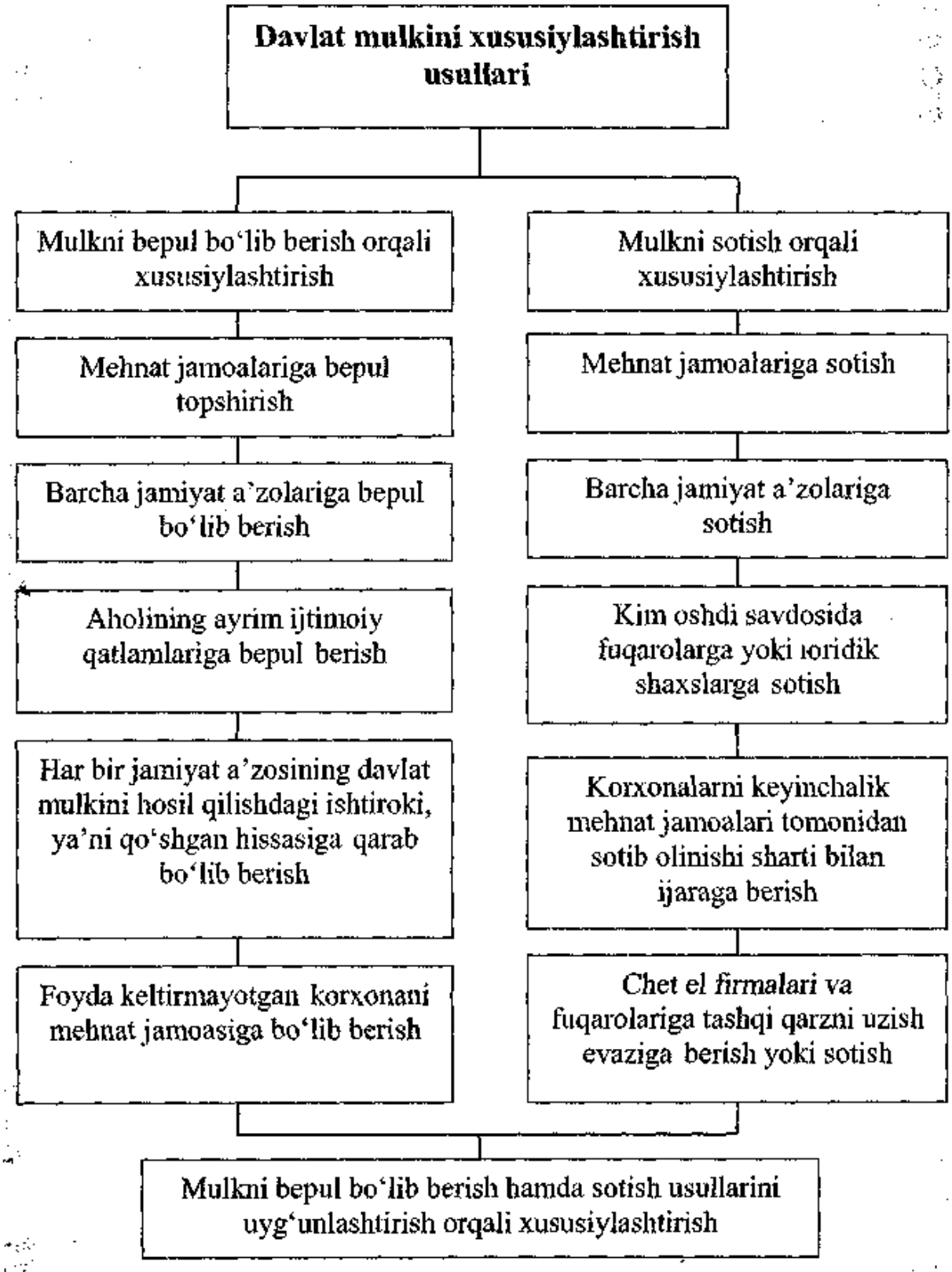
O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning dastlabki pallasidayoq mulkchilikning hamma shakllari teng huquqli ekanligi konstitutsion tarzda e'tirof etildi va davlat mulki monopolizmini tugatish hamda bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyotni real shakl-

---

[1] O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida/O'zbekiston Respublikasi: qonunlar va farmonlar. – T.: O'zbekiston, 1992, 65-b.

3.4-chizma

Davlat mulkini xususiylashtirishning usullari

lantirish vazifasi qo'yildi. Avvalo mulkchilikning turli xil shakllari qaror topishi uchun teng huquqiy me'yorlar va amal qilish mexanizmlari yaratildi[1].

O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga yondashuvning muhim xususiyati – uni maxsus dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirishdan iborat. 1992-1993-yillar xususiylashtirishning ***birinchi bosqichini*** o'z ichiga olib, bu bosqichda xususiylashtirish jarayoni umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko'rsatish korxonalarini hamda qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimini qamrab oldi (3.5-chizma).

3.5-chizma

O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini amalga oshirish bosqichlari

I bosqich (1992-1993 yillar)	Umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko'rsatish korxonalarini, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimi korxonalarini xususiylashtirish
II bosqich (1994-1995 yillar)	Ko'plab o'rta va yirik korxonalarni hissadorlik jamiyatlariga aylantirish hamda ularning aksiyalarini respublika qimmatli qog'ozlar bozorida sotish
III bosqich (1996-1998 yillar)	Aksiyalarining nazorat paketi davlat mulkida bo'lgan yirik korxona va tarmoqlarni xususiylashtirish
IV bosqich (1998-2002 yillar)	Xususiylashtirilgan korxonalarga xorijiy investitsiyalarni jalb etish, boshqaruv samaradorligini oshirish va mulkchilikning yangi munosabatlarini to'laqonli amal qilishi uchun sharoitlar yaratish
V bocqich (2003 yildan boshlab)	Xususiylashtirish jarayonlari samaradorligini oshirish va jadallashtirish, iqtisodiyotda xususiy sektorning ishtirokini faollashtirish va salmog'ini oshirish

[1] Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish chora-tadbirlari (1994-yil 21 yanvar) va mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risidagi (1994-yil 16 mart) farmonlar.

Yengil, mahalliy sanoatga, transport va qurilishga, boshqa tarmoqlarga qarashli ayrim o'rta va yirik korxonalar keyinchalik sotib olinish huquqi bilan ko'proq ijara korxonalariga, jamoa korxonalariga, yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi. Aksiyalarning nazorat paketi davlat ixtiyorida saqlab qolindi. Xususiylashtirishning birinchi bosqichida davlat iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lgan, biroq butun mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o'ynaydigan ayrim sektorlarni, ayrim korxonalarni saqlab turishni va mablag' bilan ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga oldi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichi natijasida kichik xususiylashtirish amalda tugallandi, davlat mulkini boshqarish va uni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish uchun kerak bo'lgan muassasalar tizimi vujudga keltirildi. Savdo, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, mahalliy sanoat korxonalari xususiy va jamoa mulki qilib berildi. Natijada 1997-yilda savdo-sotiq hajmi va umumiy ovqatlanish yalpi mahsulotining 95 foizdan ortiqrog'i davlatga qarashli bo'lmagan sektorga to'g'ri keldi. Uy-joylarni xususiylashtirish jarayonida ilgari davlat ixtiyorida bo'lgan bir milliondan ortiq kvartira yoki davlat uy-joy fondining 95 foizdan ortiqrog'i fuqarolarning xususiy mulki bo'lib qoldi.

Davlat ijtimoiy dasturida belgilab berilgan ***ikkinchi bosqich*** 1994-1995-yillarga to'g'ri keldi. Bu bosqichda ko'plab o'rta va yirik korxonalar aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi hamda ularning aksiyalari respublika qimmatli qog'ozlar bozorining asosini tashkil etdi. Davlat mulki aksiyadorlikka aylantirilishi bilan bir qatorda kichik xususiy biznes korxonalarini tashkil qilish jadallashtirildi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning bu bosqichida ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlarini vujudga keltirish, davlat mulkini tanlov asosida hamda kim oshdi savdosida sotish amaliyotga joriy qilindi. Ko'chmas mulk va qimmatli qog'ozlar bozorining yangi muassasalari barpo etildi. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdan keladigan samara ikki yoqlama tavsifga ega. Bir tomondan, u aholining bo'sh turgan mablag'larini o'ziga jalb qilib, ularning bozorga tazyiqini pasaytiradi. Ikkinchi tomondan, yangi mablag'larni ishlab chiqarishga jalb etish va tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobatni yuzaga keltirish uchun sharoit yaratadi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, xususiylashtirish iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan sektorini shakllantirishning yagona yo'li emas. Tashabbuskorlik asosida yakka tartibdagi xususiy mulkchilikka asoslangan, shuningdek, turli xil kooperativlar, shirkatlar, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar ko'rinishidagi kichik va o'rta korxonalarni tashkil qilish – ikkinchi qudratli jarayon hisoblanadi.

Respublika iqtisodiyoti 1996-yildan boshlab mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning ***uchinchi bosqichiga*** kirdi. Bu bosqich davrida (1996-1998-yillar) xususiylashtirilmaydigan obyektlar ro'yxatiga kirmagan barcha obyekt va korxonalar (jami 3146 ta) davlat tasarrufidan chiqarildi.

Xususiylashtirish jarayonlarining ***to'rtinchi bosqichi*** (1998-2003-yillar)ning asosiy vazifalari sifatida davlat budjetiga xususiylashtirishdan tushgan mablag'larni yo'naltirish, xususiylashtirilgan korxonalarga xorijiy investitsiyalarni jalb etish, boshqaruv samaradorligini oshirish va mulkchilikning yangi munosabatlarini to'laqonli amal qilishi uchun sharoitlar yaratish tadbirlarini amalga oshirish belgilandi. Mamlakatimizdagi davlat korxonalarini xususiylashtirishning 1995-2003-yillardagi asosiy natijalarini 3.6-jadval orqali kuzatish mumkin.

3.6-jadval

O'zbekistonda 1995-2003-yillarda davlat korxonalarini xususiylashtirishning asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Xususiylashtirilgan korxonalar soni, birlik	8537	1915	1231	451	448	374	1449	1912	1519
Xususiylashtirish natijasida tashkil etilgan nodavlat mulkidagi korxonalar soni	8537	1915	899	266	373	372	1238	1800	1452
Aksiyadorlik jamiyatlari	1026	1257	456	110	141	152	227	223	75
Xususiy korxonalar	6036	420	260	103	156	103	827	1252	981
Boshqa shakldagi korxonalar	1475	238	183	53	76	117	184	325	396
Xususiylashtirishdan tushgan mablag', mlrd. so'm	2,4	5,3	4,4	8,9	9,1	14,3	23,2	43,6	56,1

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Jadvaldan ko'rinadiki, tahlil qilinayotgan davr mobaynida 17836 ta davlat obyekti xususiylashtirilib, ular asosida 16852 ta nodavlat mulkidagi korxonalar tashkil etilgan. Jumladan, ushbu korxonalarning 3667 tasi (21,8%) aksiyadorlik jamiyatlari, 10138 tasi (60,2%) xususiy korxonalar, 3047 tasi (18,1%) boshqa shakldagi korxonalardan iborat. Bu

davrda xususiylashtirishdan tushgan mablag'lar hajmi 167,3 mlrd. so'mni tashkil etgan.

O'zbekistonda davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlarining hozirgi – ***beshinchi bosqichi*** O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 24-yanvardagi «O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni bilan bog'liq. Mazkur farmon asosida iqtisodiy nochor korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini jadallashtirish, shuningdek, mazkur korxonalarni modernizatsiyalash va barqaror rivojlantirish uchun to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish maqsadida xususiylashtirilgan obyektlarga narx belgilashning samarali mexanizmi joriy etildi. Xususan, xususiylashtirilgan korxonalar davlat aktivlarining boshlang'ich narxlarini sekin-asta pasaytirib borish hamda davlat, iqtisodiy nochor korxonalarni va past likvidli obyektlarni nol darajadagi xarid qiymati bo'yicha tanlov asosida investitsiya majburiyatlarini qabul qilish sharti bilan investorlarga sotish tartiblari tasdiqlandi[1].

Mamlakatimizda hozirda ham xususiylashtirish jarayonlari bosqichma-bosqich davom ettirilmoqda. Ma'lumotlarning ko'rsatishicha, 2004-2008-yillar davomida 3904 ta davlat obyekti xususiylashtirilib, buning natijasida tushgan mablag'larning jami hajmi 471,1 mlrd. so'mni tashkil etgan (3.7-jadval).

3.7-jadval

O'zbekistonda 2004-2008-yillarda davlat obyektlarining xususiylashtirilishi

Yillar	Xususiylashtirilgan obyektlar soni	Xususiylashtirishdan tushgan pul mablag'lari, mlrd. so'm
2004	1228	78,4
2005	980	80,5
2006	673	70,5
2007	631	111,1
2008	392	130,6

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

[1] Валижонов А.Р. Особенности современного этапа разгосударствления и приватизации. – Восемнадцатые Международные Плехоновские чтения «Реформирование и модернизация национальной экономики – стратегический курс на демократизацию и обновление общества»: Тезисы докладов профессорско-преподавательского состава и специалистов-практиков (26 марта 2005 г). Выездная сессия в г.Ташкенте. – М.: изд-во РЕА, 2005, с.22-23.

Respublikada xususiylashtirishning manzilli yo'naltirilganligi uning navbatdagi xususiyatidir. Bu aholining barcha qatlamlariga mazkur jarayonda aniqroq va natijaliroq qatnashishi imkonini beradi. Xususiylashtirishning manzilli yo'naltirilganligi uy-joylarning o'z egalariga imtiyozli yoki bepul berilishida, aholining ko'proq muhtoj va zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlashning turli xil dasturlari budjet mablag'lari hisobiga qoplanishida, qishloq aholisi o'z yordamchi xo'jaligi uchun chek yerlar olishi kabilarda ifodalanadi.

O'zbekistonda xususiylashtirishning to'lovliligi uning navbatdagi muhim xususiyatidir. Pulni to'lash orqali davlat tasarrufidagi korxona va obyektlarni xususiylashtirishda mulkni bepul taqsimlash bilan bog'liq salbiy holatlar bartaraf etilishi bilan birga qator muammolarni hal qilish imkoniyati yaratiladi. Bulardan asosiysi avvalo tadbirkorlikni, xususiylashtirilgan korxonalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning moliyaviy manbalari paydo bo'ladi, bozor infratuzilmasini barpo etish uchun resurslar vujudga keladi va aholini ijtimoiy muhofazalash dasturini ro'yobga chiqarish uchun mablag'lar jamlanadi. Davlat mol-mulkini yangi mulkdorlarga sotish yo'li orqali ularni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirilishi bilan birga xususiylashtirishdan olinadigan mablag'lar shu korxonaning o'zini qo'llab-quvvatlashga, yangi raqobatlashuvchi korxonalar barpo etishga ham sarflanadi.

Navbatdagi muhim xususiyat – respublikada mulkni davlat tasarrufidan chiqarish chog'ida aholi uchun kuchli ijtimoiy kafolatlar yaratildi va ta'minlandi. Ijtimoiy kafolatlar bir butun imtiyozlar tizimi orqali yaratildi. Bular xususiylashtirilayotgan korxona mehnat jamoasiga aksiyalarni imtiyozli shartlar bilan sotish, yangi mulkdorga eskirgan asosiy fondlar hamda ijtimoiy infratuzilma obyektlarini bepul topshirish, davlat korxonalarining mol-mulki, fermalar, bog'lar va shu kabilarni imtiyozli shartlar asosida xususiylashtirish hamda soliq to'lashda ayrim imtiyozlar berish kabilardir.

Respublikada davlat mulkini xususiylashtirishning o'ziga xos boshqa jihatlari Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan bayon qilingan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy qoidalaridan kelib chiqadi. Bular quyidagilar:

a) davlat mulkini xususiylashtirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning ichki mantiqiga bo'ysundiriladi va ularning asosini tashkil qiladi;

b) mulkni xususiylashtirish jarayoni davlat tomonidan boshqariladi;

d) xususiylashtirishni huquqiy-me'yoriy jihatdan ta'minlashda qonunlarga rioya etiladi.

Shuningdek, Prezidentimiz o'zining 2007-yil yakunlariga bag'ishlangan ma'ruzasida o'tgan yilda davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish sohasidagi yondashuvlar tubdan qayta ko'rib chiqilgani, korxonalar kapitalida davlat ishtirokini keskin kamaytirish bo'yicha qarorlar qabul qilinganini alohida ta'kidlab o'tdi. Ayni vaqtda davlat mulkini baholash va keyinchalik xususiy mulk sifatida sotishni tartibga soladigan me'yoriy bazani erkinlashtirish yuzasidan ishlar olib borilayotgani, davlat mulkini investitsiya kiritish va boshqa majburiyatlar asosida sotish uchun xorijiy va mamlakatimiz investorlari bilan tuzilgan shartnomalarning umumiy qiymati 3-4 barobar ko'payib, 310 million dollar hamda 57 milliard so'mni tashkil etgani, jami tushumlarning 65 foizdan ortig'i xususiylashtirilayotgan korxonalarni modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlashga yo'naltirilganligi qayd etildi.

«Davlat obyektlarini xususiylashtirishda biz uchun eng asosiy tamoyil, – deb ta'kidladi Prezidentimiz, – bu ishning ko'zini biladigan, omilkor mulkdorlarni jalb etish, korxonalarni haqiqiy egasiga, xususiylashtirilgan zavod yoki fabrikani modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash, jahon bozorida raqobatga bardoshli mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etishga qodir bo'lgan mohir menejerlarga topshirish kerak.

...Shunday natijaga erishishimiz kerakki, bizning pirovard maqsadimiz amalga oshsin – barcha korxonalarni o'z ishi uchun qayg'uradigan haqiqiy mulkdorlar, haqiqiy mulk egalari boshqarsin»[1].

Respublikamizda xususiylashtirish bo'yicha qo'yilgan vazifa davlat sektori bozor sharoitida ham sezilarli rol o'ynashini inkor qilmaydi. Chunki iqtisodiyotning davlat korxonalari saqlanib qolishi kerak bo'lgan sohalari ham mavjud. Bunday korxonalar uchun ularning bozor sharoitlariga tarkiban moslashuviga imkon beradigan xo'jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqish talab qilinadi.

Prezidentimizning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarlarida ta'kidlanishicha, mahalliy organlar va tarmoq tuzilmalari rahbarlari tomonidan sifatsiz mahsulotni ishlab chiqarish, eskirgan texnika va texnologiya asosida zarar ko'rib ishlayotgan korxonalarni saqlab qolish uchun urinishlariga mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Bunday korxonalar

---

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008-yil 9-fevral.

soni bugungi kunda 200 tadan oshib, ularning aksariyati engil va oziq-ovqat sanoati sohasida saqlanib qolmoqda. Holbuki, bu sohalarda tez o'zgaruvchan bozor talabi texnika va texnologiyani uzog'i bilan 5-7 yilda, rivojlangan mamlakatlarda esa bundan ham qisqa muddatlarda o'zgartirishni talab etadi. Bunday vaziyatni mazkur korxonalarni bankrot deb e'lon qilish yo'li bilan tubdan o'zgartirish darkor[1]. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 18-noyabrdagi PF-4053 sonli «Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmonida ko'zda tutilgan iqtisodiy nochor korxonalarni moliyaviy sog'lomlashtirish, modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan yangilash jarayoniga tijorat banklarining mablag'larini kengroq jalb qilishni yo'lga qo'yish tadbirlari muhim hisoblanadi.

Farmonda Respublika Komissiyasining qarori asosida bankrot korxonalarni tijorat banklariga sotish yoki to'g'ridan-to'g'ri balansiga berishning 3 ta mexanizmi ko'zda tutilgan:

1) bankrot korxona kreditorlik qarzi tarkibining 70% va undan ortiq qismini bank kreditlari tashkil etsa, u holda korxonani tijorat banklari balansiga berish;

2) bankrot korxonani auksion savdolari orqali eng yuqori narxni taklif qilgan va tegishli majburiyatni o'z zimmasiga olgan tijorat banklariga sotish;

3) bankrot korxonani tanlov savdolari orqali tijorat banklariga «nol» qiymatda investitsion majburiyat sharti bilan sotish.

Ushbu tadbirlar mamlakatimizdagi bankrot korxonalarni tarkibiy qayta tuzish hamda yangi xo'jalik faoliyatini yo'lga qo'yish jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtiradi[2].

Xulosalar

1. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti bir xilda va tekis kechmay, uni turli bosqichlarga ajratish mumkin. Mazkur bosqichlarni bilishda tarixiy-formatsion, madaniylashish (tsivilizatsiya) darajasi, texnika va texnologik taraqqiyot darajasi, iqtisodiy tizimlarning o'zgarishi kabi jihatlar bo'yicha yondashuvlar mavjud.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 40-41-b.

[2] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. – T.: Iqtisodiyot, 2009, 85-b.

2. Iqtisodiy tizim har bir davrda va makonda amal qilayotgan iqtisodiy munosabatlar – iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar majmuasini o'z ichiga oladi. Iqtisodiyot nazariyasida ko'pincha iqtisodiy tizim tushunchasini ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi bilan bog'lab, shu asosda dunyodagi mamlakatlar iqtisodiyoti an'anaviy iqtisodiyot, ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti va bozor iqtisodiyoti tizimlariga ajratiladi.

3. Mulkchilik munosabatlari – shaxsiy, jamoa va davlat manfaatlarini o'zida ifoda etib, ishlab chiqarish omillari va natijalaridan foydalanish borasida kishilar, jamoalar, tarmoqlar, hududlar va davlat o'rtasidagi munosabatlar majmuasidir.

4. Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmuni moddiy va ma'naviy ne'matlarni o'zlashtirish borasidagi iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks ettiradi. Agar mulkchilikning iqtisodiy mazmuni u yoki bu obyektni o'zlashtirish va foydalanish borasida subyektlar o'rtasidagi munosabatlarni bildirsa, mulkchilikning huquqiy mazmuni subyektning obyektga nisbatan bo'lgan munosabatini aks ettiradi.

5. Mulkni davlat tasarrufdan chiqarish va xususiylashtirish – korxonalar ustav fondida davlat ulushining qisqarishi, ularning investitsion jozibadorligini oshirish va xorijiy investorlarni xususiylashtirish jarayoniga jalb etishni kengaytirishga qaratilgan kompleks dasturdan iborat jarayondir.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishlab chiqarish usuli – ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari birligi hamda o'zaro ta'siri.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar – ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida kishilar bilan tabiat o'rtasidagi bog'lanishni amalga oshiruvchi shaxsiy va texnik-buyumlashgan unsurlar tizimi (ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalari).

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar – hayotiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida kishilar o'rtasida vujudga keladigan munosabatlar.

Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya – ishlab chiqarish usuli bilan jamiyat ustqurmasi majmui.

Ishlab chiqarishning texnologik usuli – mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya, axborotlar va ishlab chiqarishni tashkil etish majmui.

Oddiy kooperatsiya – bir xil ishni yoki xizmat vazifasini bajaruvchi xodimlarning eng oddiy shaklidagi uyushmasi.

Manufaktura – mehnat taqsimotiga asoslangan, lekin mashina hali mavjud bo'lmagan sharoitdagi kooperatsiya.

Yirik mashinalashgan ishlab chiqarish – mehnat taqsimoti hamda mashinali mehnatga asoslangan kooperatsiya.

Iqtisodiy tizim – mavjud iqtisodiy munosabatlar majmuasining iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar bilan birgalikdagi tizimi.

Mulkchilik munosabatlari – mulkka egalik qilish, undan foydalanish, uni o'zlashtirish va tasarruf etish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Mulkdan foydalanish – mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishi, ya'ni uning nafli jihatlarining bevosita iste'mol qilinishi.

Mulkni tasarruf etish – mol-mulk taqdirini mustaqil hal qilish.

Mulkka egalik qilish – mulkdorlik huquqining uning egasi qo'lida saqlanib turishi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning iqtisodiy shakli.

Mulk obyektlari – mulkka aylangan barcha boylik turlari.

Mulk subyektlari – mulk obyektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari.

Xususiylashtirish – mulkka egalik qilish huquqining davlatdan xususiy va boshqa shaxslarga o'tishi.

Davlat tassarrufidan chiqarish – mulkni davlat hisobidan chiqarilib, boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirilishi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Taraqqiyot bosqichlarini bilishda qanday yondashuvlar mavjud?
2. Ishlab chiqarish usuli nima va uning tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
3. Ishlab chiqarish usullarining eng muhim o'ziga xos belgilarini ajratib ko'rsating. Bir ishlab chiqarish usulining boshqasiga almashinishi sabablari haqida mulohaza bildiring.
4. Ishlab chiqarish texnologik usulining tarkibiy qismlarini sanab ko'rsating. Fan-texnika taraqqiyotining ishlab chiqarish texnologik usuliga ta'siri qanday?
5. Ishlab chiqarish texnologik usullarining bosqichlari bir-biridan nima bilan farqlanadi?
6. Iqtisodiy tizim nusxalarini farqlantiradigan asosiy belgilarini sanab ko'rsating.

7. Mulkchilikning mohiyatiga ta'rif bering va uning turli shakllarining iqtisodiy mazmunini tushuntiring. Mulkchilikning iqtisodiy va huquqiy mazmunini ajratib ko'rsating.

8. Mulk subyektlarining ko'p darajali bo'lishiga sabab nima? Mulkchilik shakllarining farqlanishi asosida nima yotadi?

9. Bozor iqtisodiyotiga o'tish nima uchun mulkchilikning turli shakllarini taqozo qiladi? Davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish nima uchun hozirgi bosqichda obyektiv zaruriyat hisoblanadi? Xususiylashtirish bosqichlari va shakllariga tavsif bering.

10. Xususiylashtirishning qanday usullarini bilasiz? Bu usullardan birini tanlab olishga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

4-bob. TOVAR-PUL MUNOSABATLARI RIVOJLANISHI BOZOR IQTISODIYOTI SHAKLLANISHI VA AMAL QILISHINING ASOSIDIR

Oldingi boblarda ishlab chiqarishning umumiy, hamma bosqichlariga xos bo'lgan qonun-qoidalari va tushunchalarini, ijtimoiy tizimlar va mulk shakllarining o'zgarib turishini ko'rib chiqdik. Lekin ayrim iqtisodiy jarayonlar tarixiy tavsifga ega bo'lsada, uzoq davrlar davomida saqlanib qolishi mumkin. Jumladan, insoniyat tarixiy taraqqiyotining ko'pgina bosqichlarida ijtimoiy-iqtisodiy shakllarning ayrim turlari uzoq vaqt mavjud bo'ladi. Masalan, ibtidoiy jamoa tuzimi yemirilayotgan sharoitdayoq vujudga kelgan tovar ayirboshlash bir ishlab chiqarish usulidan boshqasiga o'tib, bir necha ming yillardan beri amal qilib, rivojlanib kelmoqda. Shu bilan birga biron-bir ijtimoiy-iqtisodiy shaklning turli tarixiy davr sharoitidagi mazmuni, o'rni, roli va ijtimoiy oqibatlari ko'p jihatdan turlicha bo'ladi. Lekin ularning umumiy, eng xususiyatli belgilari saqlanib qoladi. Shu sababli ushbu bobda ijtimoiy xo'jalik, ya'ni ijtimoiy ishlab chiqarish shakllari tahlili, tovar va uning xususiyatlari, tovar qiymatining miqdori, uni aniqlashga bo'lgan turli yondashuvlar, pulning vujudga kelishi, mohiyati va vazifalari yoritiladi.

4.1. Natural ishlab chiqarishdan tovar ishlab chiqarishga o'tish va uning rivojlanishi

Kishilik jamiyatining rivojlanishida ijtimoiy xo'jalikni tashkil etishning ikkita umumiy iqtisodiy shakli ajralib turadi. Umumiy iqtisodiy shakllarning tarixan birinchisi natural ishlab chiqarish hisoblanadi. Ijti-

moiy xo'jalikning bu shaklida yaratilgan mahsulotlar ishlab chiqaruvchining o'z ehtiyojlarini qondirish uchun, xo'jalik ichki ehtiyojlari uchun mo'ljallangan. Demak, **o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqarish – natural ishlab chiqarish, bunday ishlab chiqarishga asoslangan xo'jalik esa – natural xo'jalik deb ataladi.** Iste'mol hajmi va tarkibi ko'pincha ishlab chiqarish hajmi va tarkibiga mos kelgan, ularning birbiri bilan bog'lanishi bir xo'jalik doirasida amalga oshganligi sababli juda oson kechgan. Bunday munosabatlar eng avvalo ibtidoiy jamoada, keyinchalik patriarxal dehqon xo'jaligi, feodal pomestyalarida hukm surgan. Natural ishlab chiqarish shakli barcha iqtisodiy jarayonlarni bir xo'jalik doirasida qat'iy cheklab qo'yadi, tashqi aloqalar uchun yo'l ochilmaydi. Ishchi kuchi muayyan xo'jalikka juda qattiq biriktirib qo'yiladi va ko'chib yurish imkoniyatidan mahrum bo'ladi. Natural xo'jalik shakllarining xuddi shu xususiyatlari qishloq xo'jalik jamoalarini ming yillar davomida barqaror saqlanib qolishining «siri»ni ochib beradi. Natural xo'jalik ishlab chiqarish maqsadlarini nihoyatda cheklab, hajmi va turi jihatidan kam bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga bo'ysungan. Shuning uchun ham jamiyat rivojlanish yo'lida asta-sekinlik bilan natural ishlab chiqarishdan tovar ishlab chiqarishga o'tadi.

Hozirda ijtimoiy xo'jalik yuritish shakli sifatida natural xo'jalik deyarli barham topgan. Shunga qaramay, hali u qadar rivojlanmagan hamda jahon hamjamiyati iqtisodiy aloqalaridan ajralib qolgan qoloq mamlakatlarda natural xo'jalik ko'rinishlari hamon saqlanib qolgan. Shuningdek, tovar ishlab chiqarish ommaviy tus olishiga qaramay, ijtimoiy hayotning ba'zi bir jabhalarida natural ishlab chiqarish elementlarini uchratish mumkin. Masalan, oiladagi shaxsiy ehtiyojlarni qondirish uchun uy bekalari tomonidan ovqatlar, turli xil konserva mahsulotlarining tayyorlanishi, kir yuvish, dazmollash, uylarni tozalash kabi xizmatlarning bajarilishi, shaxsiy tomorqada turli xil sabzavot va rezavor mevalarning yetishtirilishi kabilar shular jumlasidandir. Biroq, shunga qaramay, kishilik jamiyati taraqqiyotining yuksalib borishi bilan natural ishlab chiqarish miqyoslari qisqarib, o'z o'rnini tovar ishlab chiqarishga bo'shatib beradi.

Mahsulot va xizmatlarni o'z ehtiyojini qondirish uchun emas, balki bozorda ayirboshlash uchun ishlab chiqarish - tovar ishlab chiqarish, bunday ishlab chiqarishga asoslangan xo'jalik esa – tovar xo'jaligi deyiladi. Tovar xo'jaligida kishilar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar buyum orqali, ular mehnati mahsulini oldi-sotdi qilish orqali namoyon bo'ladi. Tovar ishlab chiqarish natural xo'jalikning rivojlanishi, mahsulotlar turi va miqdorining o'sishi natijasida paydo bo'ladi. Natural

va tovar xo'jaliklarining bir-biridan farqini 4.1-jadval orqali ko'rish mumkin.

4.1-jadval

Natural va tovar xo'jaligining asosiy farqlari

Asosiy jihatlar	Natural xo'jalik	Tovar xo'jaligi
1. Ne'matlar ishlab chiqarishning asosiy maqsadi	Shaxsiy ehtiyojlarni qondirishda foydalanish	Boshqa tovarlarga ayirboshlash, bozorda oldi-sotdi qilish
2. Ishlab chiqariladigan mahsulot tarkibining aniqlanishi	Ehtiyojlar va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda oldindan aniqlanadi	Bozordagi muayyan talab va ishlab chiqaruvchining xususiy manfaati asosida aniqlanadi
3. Iste'molchini o'ziga jalb etish uchun kurash	Bunday kurash mavjud emas	Bunday kurash mavjud va tovar xo'jaligining rivojlanishi bilan kuchayib boradi
4. Ishlab chiqarilgan mahsulotning iste'mol qilinish darajasi	Barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar to'liq iste'mol qilinadi	Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ayrim turlari va qismlari sotilmay qolishi, ya'ni iste'mol qilinmasligi mumkin
5. Ishlab chiqarish jarayonida ishchi kuchining ishtirok etish tamoyillari	Ishlab chiqarish jarayonida faqat o'zining va oila a'zolarining ishchi kuchidan foydalaniladi	Ishlab chiqarish jarayonida ustun ravishda yollanma ishchi kuchidan foydalanish mumkin

Tovar ishlab chiqarish ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarning, mehnatni o'lchash va uni jamiyatning jami mehnati tarkibiga kiritishning o'ziga xos usulidir. Natural xo'jalikni siqib chiqarish va tovar ayirboshlashning rivojlanish jarayoni mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi, xususiy mulkning vujudga kelishi va rivojlanishi asosida individual xo'jaliklarning tovar ayirboshlashga, oldi-sotdiga o'tish yo'li bilan boradi. Ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuv ularni turli xil ishlab chiqaruvchilar o'rtasida ayirboshlashni zarur qilib qo'yadi. Ayni paytda ixtisoslashuv mehnat unumdorligining oshishiga olib keladi, demak, tovar ayirboshlash faqat zarurgina emas, balki foydali bo'lib ham boradi. Vaqtni va moddiy resurslarni tejash tovar xo'jaligini rivojlantirishning harakatlantiruvchi kuchi bo'lib chiqadi. Ayirboshlash jarayoniga tortiladigan ishlab chiqaruvchilar tobora bir-birlariga ko'proq bog'lanib boradilar. Dastlabki davrlarda tovar xo'jaliklari jamoalar, quldorlik la-

tifundiyalari, feodal va dehqon xo'jaliklari o'rtasida aloqalar o'rnatilishiga yordam berib, ishlab chiqarishning va umuman jamiyatning rivojlanishi uchun qo'shimcha imkoniyatlar ochgan.

Ma'lum tarixiy davrlarga kelib tovar munosabatlari jamiyat iqtisodiyotining barcha tomonlarini keng va chuqur qamrab oladi.

Tovar xo'jaligining vujudga kelishi va amal qilinishining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari hamda shart-sharoitlari quyidagilardan iborat:

1) ijtimoiy mehnat taqsimotining ro'y berishi. Bunda ishlab chiqaruvchilar u yoki bu aniq mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Ixtisoslashuv, o'z navbatida, qiyosiy ustunlik tamoyili bo'yicha, ya'ni mahsulotni nisbatan kam muqobil qiymatda ishlab chiqarish layoqati bilan aniqlanadi;

2) shaxsiy va xususiy mulkchilikning shakllanishi, ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy jihatdan alohidalashuvi. Bunda ular o'z mulklari hamda mehnat natijalarini o'zlari tasarruf qiladilar. Iqtisodiy alohidalik xo'jalik faoliyatiga oid barcha qarorlarni ishlab chiqaruvchining o'zi hal qilishini bildiradi. Xuddi shu ikki holat tovar ishlab chiqarishni zarur qilib qo'yadi va bozor iqtisodiyoti vujudga kelishining shart-sharoiti hisoblanadi. Mehnat mahsuli tovarga, ya'ni bozorda ayirboshlash uchun, sotish uchun tayyorlanadigan narsaga, ishlab chiqaruvchilar esa tovar ishlab chiqaruvchilarga aylanadi. Tovar ishlab chiqarishning mohiyatini yanada kengroq tushunish uchun uning asosiy unsuri bo'lgan tovarning xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

4.2. Tovar va uning xususiyatlari

Tovar-pul munosabatlarini tushunishda tovarning mazmunini, uning xususiyatlarini bilish muhim ahamiyatga ega. Tovarga ta'rif berishda ham iqtisodchilar tomonidan turlicha yondashuvlar mavjud. Jumladan, Ye.F.Borisov ta'rifiga ko'ra «Tovar – bu bozorda boshqa tovarga ekvivalent asosida ayirboshlashga mo'ljallangan, mehnat orqali yaratilgan ijtimoiy naflilikdir»[1]. Bundan ko'rinadiki, u tovarga inson mehnati mahsuli sifatida qaraydi.

V.I.Vidyapin va boshqalar tahriri asosida tayyorlangan darslikda «ne'mat» va «tovar» tushunchalariga keng izoh berilgan. Unda tovar iqtisodiy ne'matning maxsus shakli bo'lib hisoblanishi ko'rsatib berilgan: «Tovar – bu ayirboshlash uchun ishlab chiqarilgan maxsus iqti-

[1] Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005, с.144.

sodiy ne'mat»[1]. Bu va boshqa qator olimlarning fikrlari asosida ta'kidlash mumkinki, **tovar — bu biron-bir naflilikka va qiymatga ega bo'lgan, ayirboshlash uchun yaratilgan mehnat mahsuli.**

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida mamlakatlarda ishlab chiqarilayotgan millionlab turdagi mahsulotlar va ko'rsatilayotgan xizmatlar tovar shaklini olgan. Jumladan, O'zbekistonda ham ishlab chiqarilayotgan ko'plab turdagi tovarlardan ba'zilarini misol keltirish mumkin (4.2-jadval).

4.2-jadval

O'zbekistonda 2007-2008-yillarda ishlab chiqarilgan ba'zi tovar turlari

Tovar mahsulotlari nomlari	2007-yil	2008-yil
Yengil avtomobillar (dona)	171809	195038
Avtobuslar (dona)	1116	1556
Avtomobillar uchun ehtiyot qismlar (mln. so'm)	103959,4	141522,4
Traktorlar (dona)	2411	2437
Traktor kultivatorlari (dona)	1562	1773
Akkumulyatorlar (ming dona)	443	447
Televizorlar (dona)	93527	47621
Muzlatgichlar va sovutgichlar (dona)	10774	6218
Paxta tolasi (ming tonna)	1125,4	1174,2
Gazlamalar (mln. kv.m)	160,5	114,1
Trikotaj buyumlar (ming dona)	30883	29163
Sut va sut mahsulotlari (ming tonna)	16,4	19,4
Meva-sabzavot konservalari (mln. shartli banka)	112,9	157,9
Shakar (ming tonna)	170,9	254,3
O'simlik yog'i (ming tonna)	277,5	284,6
Un (ming tonna)	1440,7	1425,6

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz sharoitida tovar ishlab chiqarishni rivojlantirish iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash jarayonlarini kuchaytirishni taqozo etib, bu mamlakatimizdagi 2009-2012-yillarga mo'ljallangan Inqirozga

[1] Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. — М.: ИНФРА-М, 2005, с.143.

qarshi choralar dasturida ham o'z ifodasini topgan[1]. Ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi choratadbirlarni o'z ichiga oluvchi ishlab chiqarishni modernizatsiyalash jarayoni pirovardida tovarlar miqdorining oshishi, sifatining takomillashuvi va turlarining ko'payishiga imkon yaratadi. Ayniqsa, ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish, ularning sifatini takomillashtirishdan iborat diversifikatsiya jarayoni tovar ishlab chiqarishni kengaytirishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tovar ikki xususiyatga ega: bir tomondan, u kishilarning qandaydir ehtiyojini qondira oladigan, ikkinchi tomondan esa, boshqa buyumlarga ayirboshlana oladigan buyumdir. Boshqacha aytganda, tovar naflilikka (iste'mol qiymatiga) va qiymatga egadir.

Buyumning iste'mol qiymati uning kishilar uchun nafli ekanligi, muayyan naf keltirishi orqali namoyon bo'ladi. U shaxsiy iste'mol buyumi yoki ishlab chiqarish vositalari sifatida kishilarning biron-bir narsaga bo'lgan ehtiyojini qondiradi.

Naflilikni aniqlashda ham turlicha yondashuvlar mavjud. Masalan, marjinalizm maktabi asoschilari ham, ularning keyingi davomchilari ham tovarlar nafliligini aniqlashda alohida olingan individning xayolidagi psixologik yondashuv bilan, ya'ni hech kim bilan aloqasi bo'lmagan o'rmondagi cholning yoki kimsasiz orolda bir o'zi qolib ketgan Robinzonning xayoli bilan aniqlash usulini qo'llaydilar. Holbuki, tovar ayirboshlash jamiyat a'zolari o'rtasida, gavjum bozor qatnashchilari o'rtasida real qaynoq hayot jarayonida sodir bo'ladi. Ular naflilikning negizida obyektiv iqtisodiy jarayon borligini, naflilik tabiat ashyosi bilan jonli mehnatning birikishi natijasida, to'g'rirog'i naflilik aniq mehnat bilan tabiat ashyosining xususiyatlari o'zgartirilishi natijasida vujudga kelishini o'ylab ham o'tirmaydilar. Albatta, tabiatda mavjud bo'lgan yoki inson mehnati bilan yaratilgan har qanday narsa ham naflilikka ega bo'lavermaydi. Shuning uchun iqtisodiyot nazariyasida ijtimoiy zaruriy naflilik degan tushuncha ishlatiladi va real bozor har qanday naflilikni emas, balki ijtimoiy zaruriy naflilikni tan oladi.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 39-b.

Ijtimoiy zaruriy naflilik deb talab miqdoriga mos keladigan miqdordagi naflilikka aytiladi.

Ne'matlar tovar bo'lishi uchun, ular ayirboshlashga mo'ljallangan, ma'lum mehnat sarflangan, bozorga sotishga chiqarilgan bo'lishi zarur. Shunga ko'ra, tovar mahsulotdan farqlanadi. Tovar, eng avvalo, o'z iste'moli uchun emas, balki boshqalarning iste'moli uchun bozorga sotish maqsadida tayyorlanadigan mahsulotdir. Tovarning natural-buyum va ijtimoiy-iqtisodiy tomonlari, xususiyatlari ana shundan kelib chiqadi.

Tovarning almashuv qiymati – bu biror turdagi naflilikning boshqa turdagi naflilikka ayirbosh qilinadigan miqdoriy nisbatidir. Masalan, bitta bolta 20 kg donga ayirbosh qilinadi. Ayirbosh qilinadigan tovarlarning bu miqdoriy nisbatida ularning almashuv qiymati ifodalanadi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari[1] fikriga ko'ra, tovarlar qiymatining umumiy asosi bo'lib mehnat hisoblanadi, shu sababli ular ma'lum miqdorlarda bir-biriga tenglashtiriladi. Tovarlarning og'irligi, hajmi, shakli va shu kabi tabiiy xususiyatlaridan birortasi qiymatning umumiy asosi bo'la olmaydi. Ayirboshlashning zarur sharti bo'lib tovarlarning turlicha nafliligi hisoblanadi. Biroq, turli tovarlarning nafliligi sifat jihatidan farq qilish bilan birga miqdoriy o'lchamga ega emas. Miqdor jihatdan taqqoslash uchun tovarlarda mavjud bo'lgan umumiy narsa – ularni yaratish uchun sarflangan mehnatdir.

Tovarlar o'lchovdosh bo'lishining boisi shuki, bularning hammasi umuman inson mehnati mahsulidir, ya'ni inson kuchi, miyasi, mushaklari, asablari va hokazolari sarfining mahsulidir. Tovarda mujassamlashgan ijtimoiy mehnat uning qiymatini tashkil qiladi. Bu qiymat tovar ayirboshlaganda ko'rinadi, shuning uchun almashuv qiymati (ya'ni iste'mol qiymatlarini ayirboshlash nisbati) qiymat shakli bo'lib, uning ichki mazmunini tashkil etadi. Bu holat L.M.Kulikov tomonidan qiymat va almashuv qiymatini tovarning alohida asosiy xususiyatlari sifatida ajratilib ko'rsatilishida namoyon bo'ladi. «Qiymat – bu tovar ishlab chiqarish va uni sotish (ko'pincha qisqacha qilib «ishlab chiqarish xarajatlari» deb ataydilar) qanchaga tushganligi ifodasidir. Tovarni ayirboshlaganda (sotilganda) ishlab chiqaruvchi (sotuvchi), tabiiyki, o'z xarajatlarini qoplashni istaydi, biroq bozorda boshqacha nisbatlar tarkib topishi mumkin. Endi ularni boshqa ko'rsatkich – almashuv qiymati ifodalaydi. Bu bir tovar boshqasiga ayirboshlanadigan miqdoriy nisbat-

[1] Tovar qiymatini mehnat bilan aniqlashga yondashuvlarida ma'lum farqlar mavjud bo'lsada, ularga A.Smit, D.Rikardo, U.Petti, J.S.Mill va boshqa ayrim iqtisodchilarni, ularning izdoshlarini kiritish mumkin.

dir».[1] Tovarning o'zi esa ikki tomon – naflilik va qiymatning uzviy birligidan iboratdir. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, L.Kulikov tomonidan qiymatga berilgan yuqoridagi ta'rif ba'zi hollarda iqtisodchilar tomonidan yo'l qo'yiladigan yanglish fikrlardan ham xoli emas. Ya'ni, qiymatning ishlab chiqarish xarajatlari bilan ayniylashtirilishini u tomonidan yo'l qo'yilgan xatolik deb hisoblaymiz. Aslida, ishlab chiqarish xarajatlari qiymatning bir qismi bo'lib, aksariyat hollarda miqdor jihatidan qiymatdan kam bo'ladi.

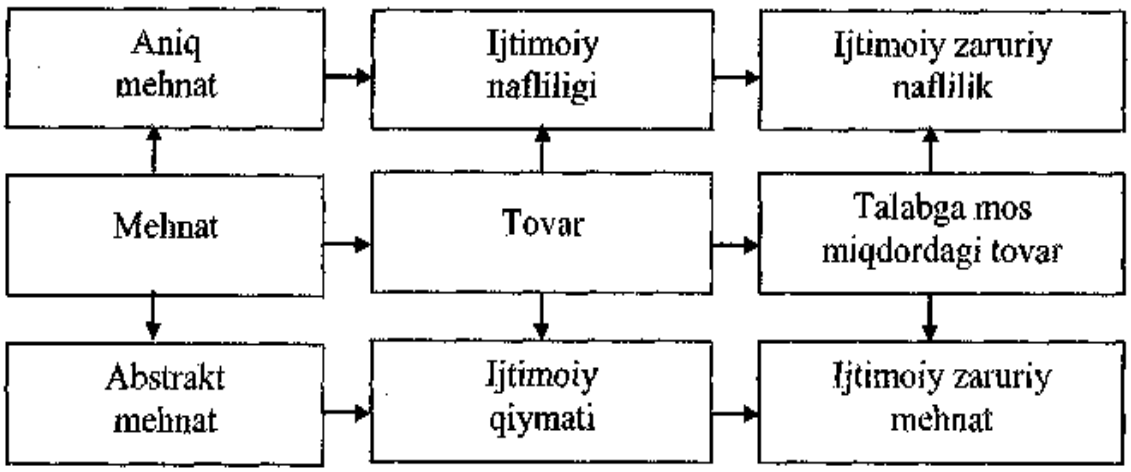
Tovar qiymatining miqdori **ijtimoiy-zaruriy ish vaqti** orqali hisoblanadi. **Ijtimoiy zaruriy ish vaqti muayyan ijtimoiy normal ishlab chiqarish sharoitida va muayyan jamiyatdagi mehnat malakasi va jadalligi darajasi o'rtacha bo'lgan sharoitda biron bir tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqtidir.**

Tovar qiymatining miqdorini hisoblashda mehnatning oddiy va murakkab, malakali va malakasiz, aqliy yoki jismoniy turlari hisobga olinadi. Qiymatni hisoblashda nisbatan murakkab mehnat ko'paytirilgan yoki darajaga ko'tarilgan oddiy mehnat sifatida hisobga olinadi, shu sababli oz miqdordagi murakkab mehnat ko'p miqdordagi oddiy mehnatga tenglashtiriladi.

Tovarning ikki xil xususiyatga ega bo'lishiga sabab tovar ishlab chiqaruvchi mehnati tabiatining ikki tomonlamaligidadir. Bir tomondan, bu – muayyan turdagi aniq mehnatdir. Shuning uchun, naflilikni yaratgan mehnat **aniq mehnat** deb nom olgan (4.1-chizma).

4.1-chizma

Mehnatning ikki yoqlama tavsifidan kelib chiquvchi tovarning ikki xil xususiyati

[1] Куликов Л.М. Экономическая теория: учеб. – М.: ТК Вебли, Изд-во Проспект, 2005, с.129.

Ikkinchi tomondan, mehnat – aniq shaklidan qat'iy nazar, umuman sarflangan inson ishchi kuchidir, jami ijtimoiy mehnatning bir qismidir. U o'zining shu sifatida **abstrakt mehnat** deb ataladi. Bu mehnat esa tovar qiymatini yaratadi. Qiymat tovarning emas, balki faqat mehnatning ijtimoiy xossasi bo'lib, unda tabiat ashyolarining birorta ham molekulasi, zarrachasi yo'qdir. Qiymatning asosida odamlar birbirlari uchun mehnat qilishlarini bildiruvchi ijtimoiy mehnat yotadi. Biroq, alohidalashgan tovar ishlab chiqaruvchilar mehnati o'zining ijtimoiy xususiyatini faqat mehnat mahsullarini ayirboshlash orqali ko'rsatadi.

Tovarlar qiymatining miqdori mehnat unumdorligiga qarab o'zgaradi. **Mehnat unumdorligi ma'lum ish vaqti birligi mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulotning miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan ish vaqti bilan o'lchanadi.** Misol uchun, duradgor bir ish kuni davomida 4 ta stol yasadi. Agar ish kunini 8 soatdan iborat, deb olsak, u holda 1 ta stol yasash uchun 2 soat vaqt sarflangan. Ya'ni, duradgorning 1 soatlik mehnat unumdorligi 0,5 ta stolga teng. Mehnat unumdorligining o'zgarishi tovar birligi qiymatining o'zgarishiga sabab bo'ladi. Mehnat unumdorligi o'ssa, tovar birligining qiymati kamayadi yoki aksincha, mehnat unumdorligi pasaysa, tovar birligining qiymati oshadi. Misolimizdagi duradgor yasagan bitta stolning qiymati 2 soatlik mehnat sarfiga teng edi. Deylik, uning mehnat unumdorligi ikki baravar ortib, bir ish kunida 8 ta stol yasash darajasiga yetdi. U holda, bitta stolning qiymati ham ikki barvar pasayib, 1 soatlik mehnat sarfiga teng bo'ladi.

Mehnat intensivligi ish vaqti birligi mobaynida sarflangan mehnat miqdori orqali tavsiflanuvchi ko'rsatkich hisoblanadi. **Mehnat intensivligi deganda ish vaqti birligi davomida mehnat sarfining oshib borishi, ya'ni mehnatning jadallashishi tushuniladi.** Mehnat intensivligining oshishi muayyan vaqt davomida ko'proq qiymat yaratilishiga imkon beradi.

4.3. Qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyalari

Tovar qiymatining negizini aniqlash doimiy ravishda tortishuvlar va munozaralarga sabab bo'lib, bu borada quyidagi ikki asosiy yo'nalish mavjud:

1) qiymatning mehnat nazariyasi;

2) qiymatning naflilik yoki keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi.

Qiymatning mehnat nazariyasi asoschilari Uilyam Petti, Adam Smit, David Rikardolar hisoblanadi. U.Petti – qiymatning mehnat nazariyasining dastlabki asoschisi bo'lib, u qiymatning manbayi mehnat hisoblanishini, aynan mehnat sarfi tovar qiymati miqdorini belgilab berishini ko'rsatib o'tgan. Biroq, U.Petti tovarning iste'mol qiymati va qiymati o'rtasidagi farqni ko'ra olmagan. U tovarning qiymati faqat qimmatbaho metallarni ishlab chiqarishga sarflanuvchi mehnat orqali yaratiladi, deb hisoblagan. A.Smit o'zining «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqotlar» (1776) nomli asarida tovarning iste'mol va almashuv qiymatini farqlab bergan. U tovar qiymatining yagona manbai bo'lib moddiy ishlab chiqarishning har qanday sohasida sarflangan mehnat hisoblanadi, degan xulosaga kelgan. Shu bilan birga, tovar qiymatining miqdorini har qanday mehnat emas, balki jamiyat uchun zarur bo'lgan o'rtacha mehnat belgilab berishini ko'rsatib o'tgan. D.Rikardo qiymatning yagona mezoni bo'lib tovar ishlab chiqarishga sarflangan hamda ish vaqti sarflari orqali aniqlanuvchi mehnat hisoblanishini isbotlab bergan. U tovarning iste'mol qiymati va qiymati o'rtasidagi farqni aniq ko'rsatib, har qanday ishlab chiqarishda tovarning qiymati sarflangan mehnat orqali aniqlanishini ta'kidlagan. Demak, yuqorida ta'kidlaganimizdek, qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlarining fikricha, tovarlarni ayirboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi. Qiymatning miqdori esa, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan, ya'ni ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan o'lchanadi. Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari tovar ishlab chiqarish sharoitda tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi aloqalarni, ijtimoiy mehnatni taqsimlash va rag'batlantirishni tartibga soluvchi obyektiv qiymat qonunining mavjudligini e'tirof etadilar. **Qiymat qonuni tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash uning qiymati asosida amalga oshishini, qiymatning o'zi esa ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari orqali o'lchanishini ifodalaydi.**

Qiymat qonuni individual mehnat sarfi ijtimoiy zarur mehnat sarfidan ozroq bo'lgan ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantiradi. Bu bilan ishlab chiqaruvchilarning mehnat unumdorligini oshirishga undaydi. Aks holda ular bozordan siqib chiqarilishlari yoki xonavayron bo'lishlari mumkin.

Qiymat qonuni tovar ishlab chiqaruvchilarni tabaqalashtiradi, mehnat va moddiy sarflarni kamaytirishni rag'batlantiradi va mehnatning ishlab chiqarish sohalari bo'yicha taqsimlanishini tartibga solib turadi. Masalan, eng yuksak mehnat unumdorligiga erishgan ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlarini ijtimoiy zarur sarflaridan kamroq, lekin ayrim individual sarflaridan yuqori narxlarga sotishlari va yuqori foyda

olishlari mumkin. Lekin ular ish faoliyatining muvaffaqiyati kafolatlangan deb bo'lmaydi. Chunki ular ishlab chiqarishga fan-texnika yangiliklarini, samarali ishlab chiqarish usullarini o'z vaqtida qo'llab turmasalar, ma'lum vaqtdan so'ng o'z ustunliklaridan ajralib qolishlari mumkin.

Qiymat qonunining tartibga solib turuvchi mexanizmi raqobat kurashi natijasida bozor narxlarining stixiyali ravishda tebranib turishidan, ularning ijtimoiy qiymatdan farq qilib turishidan iborat. Tovar narxining ijtimoiy qiymatidan chetga chiqish shart-sharoitlari quyidagilardan iborat deb hisoblanadi:

Talab = taklif bo'lgan holda narx = qiymat.

Talab > taklif bo'lgan holda narx > qiymat.

Talab < taklif bo'lgan holda narx < qiymat.

Shunday qilib, tovarlar narxining ular qiymatidan farq qilishi tovar ishlab chiqaruvchilarning xohishi bilan sodir bo'lmay, balki obyektiv qiymat qonunining kuchi ta'siri ostida bo'ladi.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi[1] **nazariyasining** asoschilari avstriya maktabi vakillari K.Menger(1840-1921), F.Vizer(1851-1926), Ye.Bem-Baverk (1851-1914) va boshqalar hisoblanadi. Mazkur nazariyaga ko'ra, kishilar tomonidan juda xilma-xil moddiy va ma'naviy ne'matlar (hamda xizmatlar) ularni ishlab chiqarishga ijtimoiy zaruriy mehnat sarflanganligi uchun emas, balki ushbu ne'matlar naflilikka ega bo'lganligi uchun qadrlanadi. Insonlar tomonidan ma'lum nafliliklarga ehtiyoj sezilganligi sababli u yoki bu tovarni ishlab chiqarishga mehnat sarflari amalga oshiriladi. Mazkur nazariya tarafdorlari fikrlariga ko'ra, faqat tovarning nafliligi uning qiymatiga va binobarin, narxiga asos bo'lishi mumkin. Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi bilan qiymatning mehnat nazariyasining bir-biriga to'g'ri kelmasligi turli xil iste'mol qiymatlarini yoki naflilikni hisobga olish muammosi bilan bog'liq. Chunki,

---

[1] «Keyingi qo'shilgan miqdor naffiligi» atamasini qo'llashda mualliflar tomonidan ko'plab mulohazalarga borildi. Sababi – bugungi kunda iqtisodiy adabiyotlarda bu atamaning turli variantlari («me'yoriy naflilik», «me'yoriy foydalilik», «chegaraviy naflilik», «chegaraviy foydalilik» va h.k.) qo'llanib kelinmoqda. Biroq, bu atamalar lug'aviy tarjima sifatida o'rinli qo'llanilgan bo'lsada, mazkur tushunchaning haqiqiy mazmunini ifodalay olmaydi. «Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi» atamasi esa bu mazmunga ko'proq mos tushadi. Bobning bayon etilishini osonlashtirish maqsadida keyingi o'rinlarda qo'llaniluvchi «so'nggi qo'shilgan miqdor nafliligi», «qo'shilgan miqdor nafliligi», «keyingi qo'shilgan naflilik» kabi iboralar bir xil ma'no kasb etadi.

turli ko'rinishdagi ikkita tovarning nafliligini shunchaki umumiy tarzda o'zaro taqqoslash mumkin emas.

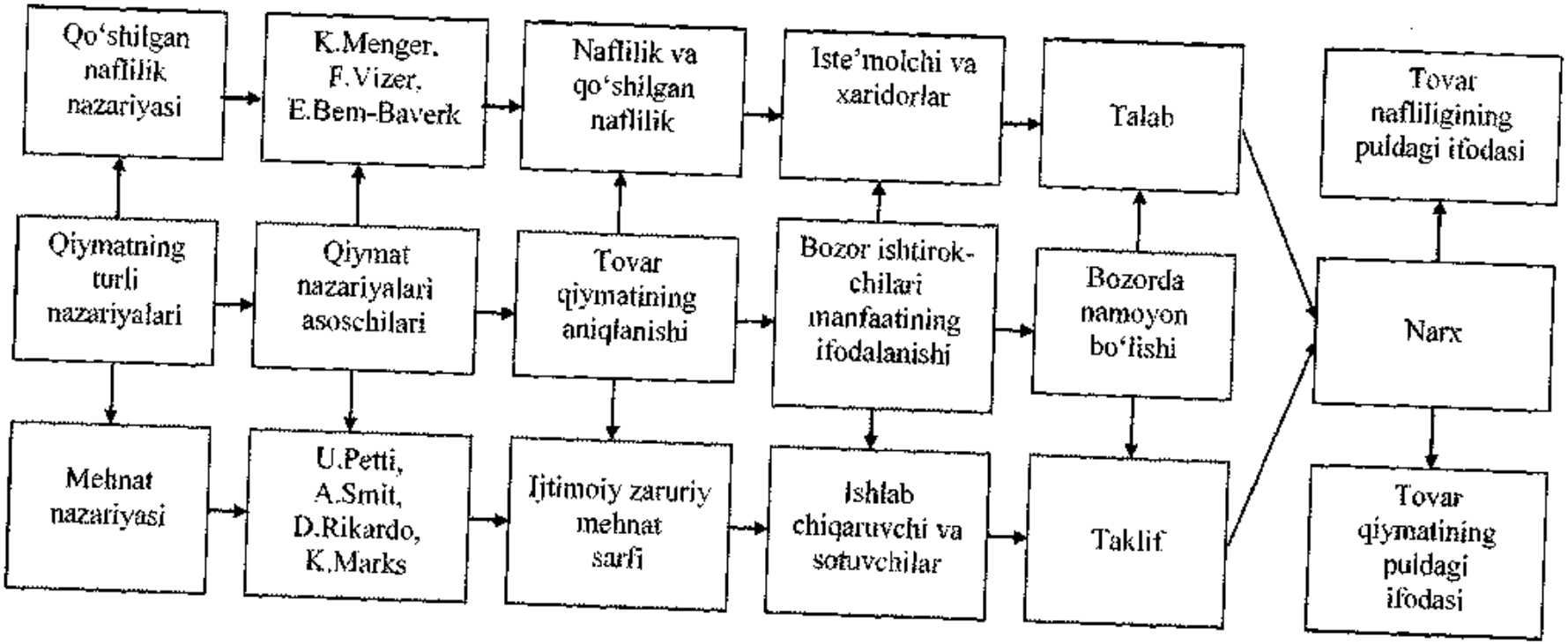
Bu nazariya tarafdorlari naflilikning ikki turini ajratib ko'rsatish zarur deb hisoblaydilar: a) abstrakt yoki umumiy naflilik, ya'ni ne'matlarning kishilar biron-bir ehtiyojlarini qondirish layoqati; b) aniq naflilik, bu ne'mat mazkur nusxasi foydaliligining subyektiv narxini bildiradi. Bu subyektiv narx ikki omilga bog'liq: mazkur ne'matning mavjud zaxirasi va unga bo'lgan ehtiyojning to'yinganlik darajasi. Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi muammosini o'rmonda yashovchi chol ega bo'lgan besh qop don misolida, uning ongida sodir bo'lgan psixologik hayol orqali tasvirlab ko'rsatadilar. Bu qoplardagi donning nafliligi kamayib boruvchi tartibda joylashadi: birinchi qopdagi don eng zarur, ya'ni cholning oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun iste'mol qilinadi, ikkinchisi – ovqatlanishni yaxshilash uchun, uchinchisi – uy parrandalarini boqish, to'rtinchisi – pivo tayyorlash, beshinchisi – cholning o'z uyi atrofida sayrab yurgan qushlarni boqib, ko'ngilxushlik qilishi uchun. Bundan ko'rinadiki, beshinchi qopning nafliligi chol uchun u qadar ahamiyatli emas, chunki agar bu qopdagi dondan mahrum bo'lsa u faqatgina ko'ngilxushlik qilish imkoniyatidan voz kechadi xolos. Biroq, to'rtinchi qopdagi donning yo'q bo'lishi cholni pivosiz, uchinchisi esa parrandalarsiz qoldirishi mumkin. Faqat bitta qopdagi don qolgan taqdirda chol uchun uning nafliligi eng yuqori darajaga yetadi, ya'ni u ovqatlanish ehtiyoji bilan tenglashadi. Shu o'rinda turli qoplardagi donlarning nafliligi turlicha ekan, ularning qaysi biri donlarning umumiy naflilik darajasini aniqlab beradi, degan savol tug'iladi. Holbuki, qoplardagi donlarning bir-biridan farqi yo'q ekan, chol uchun ularning nafliligi beshinchi, so'nggi qopdagi donning nafliligi orqali aniqlanadi. Demak, har bir ne'matning so'nggi qo'shilgan birligi, ya'ni uncha muhim bo'lmagan ehtiyojni qondiruvchi birligining nafliligi kamayib borish xususiyatiga egadir.

Agar uzoq davrlar mobaynida tortishuvlar va bo'linishlarga olib kelgan bu ikki yo'nalishdagi nazariyalarga e'tibor bilan qaralsa, ularning hammasi tovarda gavdalangan mehnatning ikki tomonlama tavsifini, undan kelib chiquvchi tovarning ikki xil xususiyati (nafliligi va qiymati)ni tushunmaslikdan, uni bilishga bir tomonlama yondashuvdan kelib chiqqanligi ma'lum bo'ladi (4.2-chizma).

Qiymat va narx nazariyasida yangi yo'nalishni boshlab bergan inson mashhur ingliz iqtisodchisi A.Marshall hisoblanadi. Tovarlarning qiymatini aniqlashda mehnat nazariyasi ham, qo'shilgan naflilik nazariyasi ham yetarli asosga ega emas, deb hisoblagan A.Marshall bir

4.2-chizma

Qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo‘shilgan miqdor nafliligi nazariyasining o‘zaro aloqasi hamda bir-birini to‘ldirishi

nechta nazariyalarni sintez qilish yo'li bilan aniqlik kiritishga harakat qildi. Qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasining bir tomonlamaligini u qiymatni faqat naflilik bilan tushuntirishda ko'rdi. A.Marshall keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasini talab va taklif nazariyasi hamda ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasi bilan bog'lashga harakat qildi.

A.Marshallning tovar qiymati nima bilan aniqlanishini bilishda qo'shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlarini sintez qilish (umumlashtirish) zarurligi haqidagi fikri juda mashhur. Neoklassiklarning qiymat va narxning bir negizli (monistik) nazariyasini yaratishga urinishdan chekinishlari xususan A.Marshall ishlari bilan bog'liq. Neoklassiklarning qoidalari qiymatning yagona manbayi, narxning yagona asosi va bozor xo'jaligida jamiyat daromadlarining yagona manbayi topilishi zarurligini bildiradi. Bunday yagona manba, masalan, ingliz klassik iqtisodiy maktabi va markscha nazariyalarda mehnat, marjinalistlarda qo'shilgan miqdor nafliligi kategoriyasi hisoblanadi. A.Marshall nazariyasida esa qiymat va narx ham talab (qo'shilgan miqdor nafliligi) va ham taklif (tovar ishlab chiqarish xarajatlari) tomonida yotuvchi bozor kuchlari o'zaro ta'siri orqali aniqlanadi. A.Marshall fikricha, tovar qiymati teng darajada keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi. Shunday qilib, A.Marshalldan boshlab iqtisodiyot nazariyasida turli nazariyalarni sintez qilishga o'tildi. Lekin A.Marshall ushbu sintezni oxirigacha yetkaza olmadi. U ijtimoiy zaruriy naflilik va ijtimoiy zaruriy mehnat tovarning ikki tomoni ekanligini aniq ko'ra olmadi. Shuning uchun, u ijtimoiy zaruriy naflilik o'rniga qo'shilgan naflilikni, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari o'rniga ishlab chiqarish xarajatlarini qo'ydi. Natijada tovarning qiymati ham, nafliligi ham to'liq hisobga olinmadi.

Umuman aytganda, uzoq tarixiy davrdan boshlab tortishuvga sabab bo'lgan narsa – tovarda gavdalangan ijtimoiy mehnatning ikki yoqlama tavsifi va shu asosda hosil bo'ladigan tovarning ikki xil xususiyatiga ega bo'lishini inobatga olmaslikdir. Mehnat nazariyachilari tovarga sarflangan mehnat miqdoriga asosiy e'tiborni qaratgan bo'lsa, marjinalistlar uning nafliligiga e'tibor berib keladilar. Ularning biri ko'proq tovarni ishlab chiqaruvchilar manfaati nuqtai nazaridan tahlil qilgan bo'lsa, ikkinchisi iste'molchi (xaridorlar) manfaati nuqtai-nazaridan qaraydilar. Holbuki tovarning qiymatini va binobarin narxini aniqlashda uning ikki tomoniga va sotuvchilar bilan xaridorlar manfaati to'qnashgan tugunga e'tibor qaratish zarur.

4.4. Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari

Pul uzoq zamonlardan beri odamlarga ma'lum. Pulning kelib chiqishi turli nazariyotchilar tomonidan tovar ayirboshlash jarayonining rivojlanishi bilan bog'liq holda tushuntiriladi.

Pulning vujudga kelishi va mohiyatining turli ilmiy konsepsiyalari mavjud bo'lib, ular orasida ratsionalistik va evolyutsion konsepsiyalar muhim o'rin tutadi.

Ratsionalistik konsepsiya pulning kelib chiqishini kishilar o'rtasidagi bitim, kelishuv natijasi sifatida izohlaydi. Bu holat ularning tovarlarni ayirboshlash chog'ida qiymatlarning harakatlanishi uchun maxsus vositalar zarurligiga amin bo'lishiga asoslanadi. Pulning o'zaro kelishuv sifatida amal qilishi to'g'risidagi mazkur g'oya XVIII asrning oxirlarigacha hukm surdi. Pulning kelib chiqishiga subyektiv psixologik yondashuv ko'plab hozirgi zamon xorijiy iqtisodchilarning qarashlarida ham uchrab turadi. Ularning fikricha, pul kategoriyasi obyektiv iqtisodiy kategoriya bo'lmay, kishilar kelishuviga yoki davlatning xohishiga bog'liq bo'lgan yuzaki, subyektiv kategoriyadir.

Pul kelib chiqishining evolyutsion konsepsiyasiga ko'ra ular ijtimoiy mehnat taqsimoti, tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Qiymat shakllari va ayirboshlash rivojlanishining tarixiy jarayonini tadqiq qilish orqali tovarlar umumiy olami ichidan pul rolini bajaruvchi alohida tovarning ajralib chiqishini tushunish mumkin. Bir tovarning qiymati uni boshqa bir tovarga ayirboshlash orqali aniqlanadi (T-T). Bir qarashda ayirboshlash bitimida har ikkala tovar ham bir xil rol o'ynaydigandek ko'rinadi. Aslida esa ularning roli turlichadir. Bir tovar o'z qiymatini boshqa tovarga nisbatan ifodalaydi. Ikkinchi tovar esa birinchi tovarning qiymatini o'zida ifodalab, ekvivalent rolini bajaradi, ya'ni qiymatning ekvivalent shaklini tashkil etadi. Xuddi mana shu yerda pulning dastlabki kurtagi paydo bo'ladi. Pulning paydo bo'lishi va rivojlanishida qiymat shakllarining rivojlanish bosqichlarini bilish muhim o'rin tutadi. Umuman olganda qiymatning **oddiy yoki tasodifiy, kengaytirilgan, umumiy va pul shakllari** mavjud.

Ayirboshlash jarayonining tarixan uzoq davom etgan davri mobaynida turli tovarlar umumiy ekvivalent rolini o'ynagan. Masalan, ayrim joylarda chorva mollari, ayrim joylarda tuz, ayrim joylarda mo'yna, nodir metallar (kumush, mis, oltin) va boshqalar. Ekvivalent rolini o'ynovchi turli tovarlar ichidan ba'zi birlari o'zining barcha tomonidan tan olinishi tufayli ajralib chiqa boshladi (masalan, nodir metallar). Chunki, ekvivalent rolini o'ynovchi tovarlarning barchasi ham ayirboshlash jara-

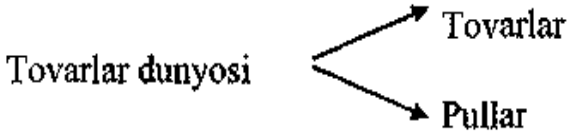
yonida vositachilik vazifasini bir xilda muvaffaqiyatli bajara olmas edi. Natijada, barcha tovarlarning qiymatini bir xil tovar qiymati orqali taqqoslash mumkin bo'lgan qiymatning umumiy shakli vujudga keldi.

XIX asrning oxirida mamlakatlar birin-ketin oltin valutaga, ya'ni monometall tiziniga o'ta boshladilar. Bu hol Avstriyada 1892, Yaponiyada 1897, Rossiyada 1898, AQSHda esa 1900-yilda sodir bo'ldi. Angliyada oltin pul tizimi XVII asrning oxirida, Germaniyada 1871-yilda, Gollandiyada 1877-yildayoq joriy etilgan edi. O'zbekiston hududida tarixan bundan ham oldinroq kumush va mis tangalar muomalada bo'lgan. Shayboniyxon Samarqandni zabt etgandan keyin, 1507-yilda pul islohotini o'tkazgan. Shayboniyxon (1501-1610) va Abdullaxon (1583-1598) zarb etgan tangalar bizgacha yetib kelgan. Abdullaxon davrida tanga (oltin va kumush) zarb qilish davlat poytaxti – Buxoroda markazlashtirilgan. 1695-1709-yillarda oltin tanga zarb qilish muntazam tus oldi. Tanga og'irligi 4,8 gramm, sifat sofligi juda yuqori – 958 bo'lgan[1].

Umumiy ekvivalent rolining nodir metallarga, jumladan oltinga yuklatilish sabablari quyidagilar orqali izohlanadi:

- sifat jihatdan bir xil o'lchamga keltirish mumkinligi;
- zanglamasligi va uzoq muddat saqlash mumkinligi;
- bo'linuvchanligi va bo'lgandan keyin yana yaxlit holga keltirish mumkinligi;
- bo'linganda ham o'z qiymatini saqlab qola olishi;
- tabiatda nisbatan kamyobligi;
- ozgina miqdordagi va og'irlikdagi nodir metallning qiymati ancha yuqoriligi. Shu xususiyatlarga ko'ra umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi ko'plab tovarlar ichidan maxsus tovar – oltin pul ajralib chiqdi. Shunday qilib, **pul – bu hamma tovarlarni sotish va sotib olish mumkin bo'lgan, umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi maxsus tovardir.**

Endi tovarlar dunyosi ikkiga – bir tomondan, naflilikning ifodasi bo'lgan tovarlarga va ikkinchi tomondan, qiymatning moddiylashgan ifodasi bo'lgan pulga ajraladi:

Pulning iqtisodiy mazmunini bilishda uning asosiy nazariyalarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Umuman olganda, pulning metal-

[1] Chjen V.A. Pul va moliya bozorlari. T.: 1996. 25-26-betlar.

listik, nominalisitik va miqdoriy nazariyalarini farqlash mumkin. Pulning kelib chiqishi va muomalada bo'lishi metall pullar bilan bog'liq bo'lganligi sababli dastlab, pulning metallistik nazariyasi vujudga kelgan. Uning asosiy mohiyati pulni nodir metallar (oltin va kumush) bilan ayniylashtirish orqali namoyon bo'lgan.

Pulning **metallistik** nazariyasining rivojlanishida merkantilistik maktab namoyandalarining qarashlari muhim o'rin tutadi. Ular pulning qadr-qimmatini oltin va kumushning tabiiy xossalarida deb bilib, uning tovar mazmunini tan olganlar. Biroq, pulni nodir metallar bilan ayniylashtirish ularning mohiyati va iqtisodiyotdagi roliga noto'g'ri baho berish hamda pul fetishizmining rivojlanishiga olib keldi.

Pulning **nominalistik** nazariyasi tarafdorlari metallistik nazariyaga qarshi chiqib, pullarning tovar tabiati hamda ular ichki qiymatini zarurligining o'zini inkor etadilar. Nominalistlar pulga shartli belgi sifatida qarab, ularning nodir metallar bilan aloqadorligini rad qiladilar. Nominalistik nazariya tarafdorlarining qarashlari o'rta asrlarda to'la qiymatga ega bo'lmagan metall tangalarning muomalaga chiqarilishi bilan paydo bo'ldi. Ba'zi bir namoyandalar pullar – davlat hokimiyatining mahsuli, shunga ko'ra faqat davlatgina pullarning qiymatini belgilashi mumkin, degan fikrlarni ilgari surdilar. XX asrning boshlarida, oltin standartning tan olinmasligi, uning bekor qilinishi bilan, nominalistik nazariya yanada rivojlandi.

Pulning **miqdoriy** nazariyasi – bu muomaladagi pul miqdori, tovar narxlari darajasi hamda pullarning qiymati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni izohlashga asoslangan iqtisodiy ta'limotdir. Uning mohiyati muomaladagi pul miqdori narxlar va pul qiymati darajasining mutanosib ravishda o'zgarishining dastlabki sababidir, degan qoidadan iborat.

Pulning mohiyatini to'laroq tushunish uchun uning quyidagi **asosiy vazifalarini** ko'rib chiqamiz: 1) qiymat o'lchovi; 2) muomala vositasi; 3) boylik to'plash vositasi; 4) to'lov vositasi.

Pulning **qiymat o'lchovi** vazifasini ideal pul bajaradi. Tovar egasi yoki sotib oluvchi fikran ideal ravishda shu tovarning almashuv qiymatini pul bilan ifodalaydi. Tovarning narxi talab va taklif miqdori teng bo'lgan taqdirdagina uning qiymatiga muvofiq keladi. Aks holda, narx qiymatdan farq qiladi. Demak, tovarlarning narxi ularning qiymati, pulning qiymati, talab va taklifning nisbati va boshqa omillarga bog'liq. Tovar almashuv qiymatining pul bilan ifodalanishi uning narxini anglatadi. Tovarning almashuv qiymatini o'lchash uchun muayyan miqdordagi pul materialini birlik qilib olish zarur. Bunday birlik **narxlar o'lchovi (masshtabi)** deb ataladi. Bir tomondan narxlar o'lchovi har qanday o'lchov birligi kabi shartlidir. Ikkinchi tomondan esa, u muayyan

mamlakatda hamma tomonidan e'tirof etilgan bo'lishi kerak. Shuning uchun davlat pul birligi huquqini qonun bilan mustahkamlaydi, bu birlik shu tariqa rasmiy tan olinadi.

Tovar muomalasi jarayonida naqd pul bo'lishi kerak, chunki tovarlarni oldi-sotdi paytida ularning ramziy narxlari real pulga aylanmog'i lozim. Bu jarayonda pul **muomala vositasi** vazifasini bajaradi. Dastlab tovarlarni ayirboshlashda pulning bevosita kumush yoki oltin quymalar shaklida mavjud bo'lishi muomala vaqtida qiyinchiliklar tug'dirgan: pul metallni o'lchash uni mayda bo'laklarga bo'lish, sifatini belgilash zarur bo'lgan. Keyinchalik metall quymalari o'rniga moneta (metall tanga)lar ishlatila boshlagan. Uzluksiz muomalada bo'lish natijasida oltin tangalar yeyilib ketishi, o'z vaznining bir qismini yo'qotishi sababli muomalaga to'la qiymatli bo'lmagan qiymat belgilari chiqarilgan.

Pul muomaladan chiqarilganda **boylik to'plash** vazifasini bajara boshlaydi. Natural xo'jalik sharoitida boylik to'plash, jamg'arish mahsulot jamg'arish shaklida amalga oshirilgan. Tovar xo'jaligining rivojlanishi boylik to'plashning pul jamg'arish shaklini keltirib chiqaradi. Tovar xo'jaligi taraqqiyotining dastlabki davrlarida pul jamg'arish uni muomaladan chiqarib olish yo'li bilan amalga oshirilgan. Keyinchalik foyda ketidan quvish hukmron ahamiyat kasb etib, bo'sh yotgan pul foyda keltirmasligi sababli pul egalari uni harakatga solishga, uni foydali joyda ishlatish yo'lini topishga intildilar.

Tovarlar nasiyaga to'lov muddati kechiktirib sotilganda, pul **to'lov vositasi** vazifasini bajaradi. Xaridorlar tovarning pulini to'lov muddati kelgandan keyingina to'laydi. Pulning bu vazifasi tovar muomalasi doirasi bilan cheklanmay, pul qarz berilganda, renta va soliqlarni to'lashda ham to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Qog'oz pullar, veksel va banknotlar – pulning to'lov vositasi sifatidagi vazifasidan kelib chiqqan.

Bugungi kunda zamonaviy, ya'ni qog'oz-kredit pullarning iqtisodiy mazmuni va tabiati to'g'risida so'z yuritilganda, g'arb iqtisodiy adabiyotlarida qog'oz pulning tovar emasligi qat'iy ta'kidlanadi. Bunda ayrim iqtisodchilar pulning tabiatini uning likvidligi, boshqa birlari esa uning dekret pul, ya'ni qonun tomonidan mustahkamlanganligi orqali belgilaydilar[1].

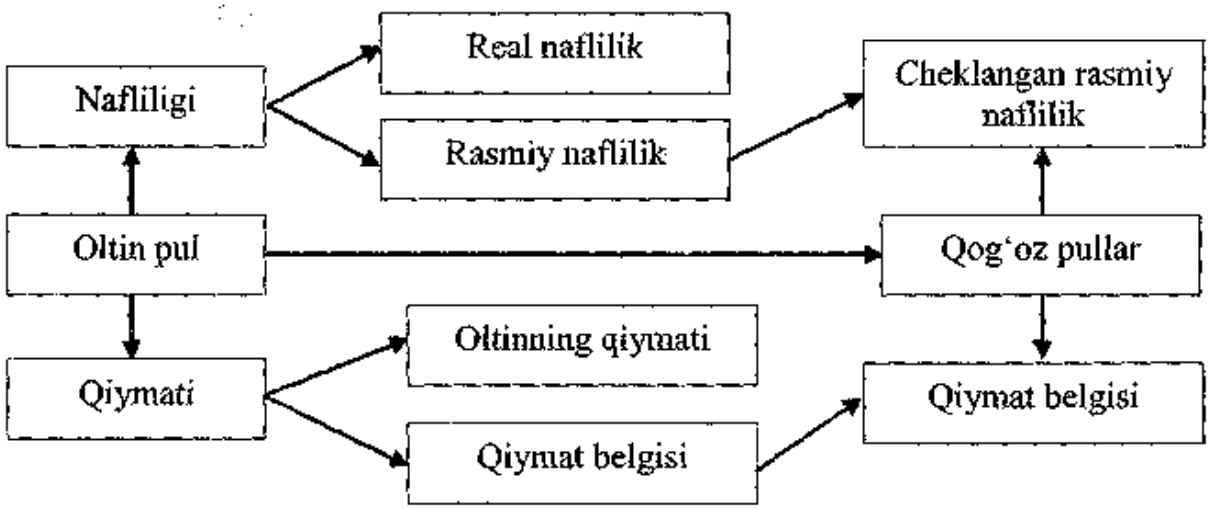
[1] Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, 163-б.; Экономическая теория: Учебник./ Под ред. А.Г.Грязновой, Т.В.Чечелевой. – М.: Издательство «Экзамен», 2004, 189-191-б.; Курс экономической теории. Учебное пособие под ред. Чепурина М.Н., Киселевой Е.А. Киров, изд-во «АСА», 1995, 96-б.

Klassiklar ham, miqdoriylik nazariyasi tarafdorlari ham pulning alohida tovar ekanligini va boshqa tovarlardan uning ana shu alohida xususiyati ajratib turishini tushunmaydilar. Bizning nazarimizda pul alohida tovar bo'lib, boshqa barcha tovarlarning qiymatini ifodalaydigan umumiy ekvivalent sifatida xizmat qiladi. U boshqa tovarlar kabi ikki tomonlama xususiyatga ega: bir tomondan, umuman tovar sifatida boshqa tovarlar singari qiymatga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan, naflilikka, ya'ni iste'mol qiymatiga ega. Uning iste'mol qiymati umumiy ekvivalent sifatida boshqa istalgan tovarga almashuvchanligida ifodalanadi. To'la qimmatli pullardan o'z qiymatiga ega bo'lmagan pul belgilarini qo'llashga o'tish hamda naqd pulsiz hisob-kitoblarning rivojlanishi natijasida qog'oz pul oddiy tovarlarga xos bo'lgan xususiyatlar – qiymat va iste'mol qiymatga ega bo'lmaydi. Ammo u maxsus tovar sifatida oltin puldagi ikki xususiyatni – qiymat belgisi va rasmiy naflilikni saqlab qoladi.

Qog'oz pul umumiy ekvivalentlik vazifasini bajarganda, boshqa tovarlar qiymati bevosita qiymatga ega bo'lgan tovar (oltin) bilan emas, balki qiymat belgisiga ega bo'lgan vakolatli «tovar» bilan o'lchanadi[1] (4.3-chizma).

4.3-chizma

Oltin va qog'oz pullarning o'zaro bog'liqligi

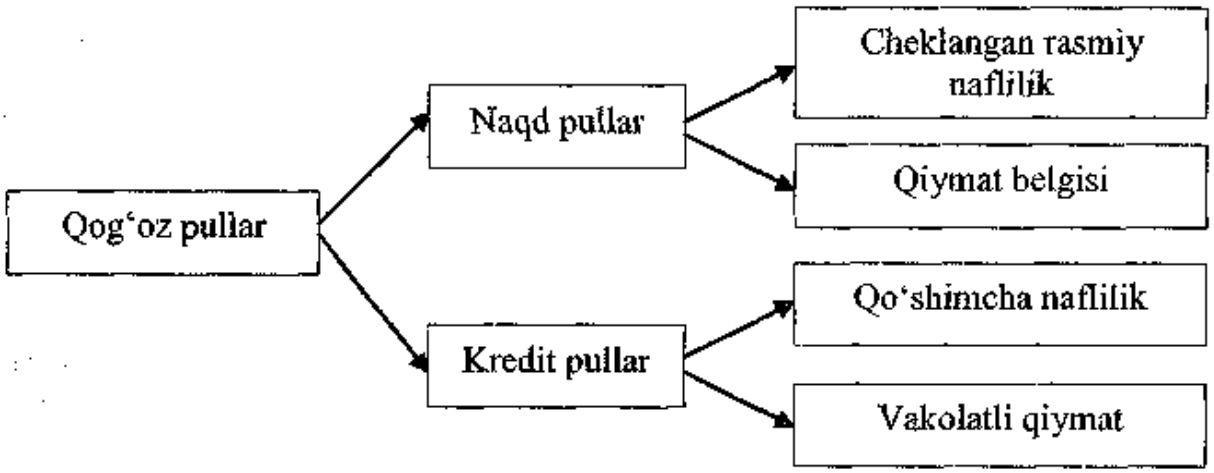
Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul faqatgina umumiy ekvivalent bo'lib emas, balki o'z egasining qo'lida foyda, daromad olish vositasi bo'lib

[1] Yusupov R.A. Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida milliy valyuta barqarorligini ta'minlashning nazariy asoslari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T., 2001, 9-11-b.

xizmat qiladi, o‘zidan-o‘zi o‘suvchi qiymatga, bir so‘z bilan aytganda kapitalga aylanadi. Buning natijasida qog‘oz pullar ikkita tarkibiy qismga ajraladi: naqd pullar (qog‘oz pul, tanga-chaqalar) va kredit pullar (chek, veksel, sertifikat, to‘lov talabnomalari va h.k.). Ularning tub xususiyatlari 4.4-chizmada aks ettirilgan.

4.4-chizma

Naqd va kredit pullarning xususiyatlari

Bundan ko‘rinadiki, pul kapital sifatida muomalada bo‘ladi, unga qo‘shimcha ijtimoiy vazifa yuklatiladi. Endi u daromad keltiradigan maxsus vositaga aylanadi[1].

Shunday qilib, tovar ayirboshlash, ishlab chiqarish va pulning kelib chiqishi hamda tovar-pul muomalasining rivojlanishi bozor va bozor iqtisodiyotining kelib chiqishiga sabab bo‘ldi va uning rivojlanishiga shart-sharoit yaratdi.

4.5. O‘zbekistonda milliy valuta — so‘mning muomalaga kiritilishi va uning barqarorligini mustahkamlash yo‘nalishlari

Har qanday mamlakatdagi tovar-pul munosabatlarining to‘laqonli amal qilishi, eng avvalo, muayyan mamlakat milliy valutasining mavjud bo‘lishi hamda barqaror amal qilishini taqozo etadi.

Mamlakatimizda milliy valutaning ahamiyatiga katta e’tibor qaratilmoqda. Bu borada Prezidentimiz I.Karimovning: «Milliy valuta — milliy iftixor, davlat mustaqilligining ramzi, suveren davlatga xos belgidir. Bu

[1] Shodmonov SH. Bozor iqtisodiyotiga o‘tishda pulning yangi mazmuni va roli. Bozor, pul va kredit. Maxsus nashr, 2001, 9-b.

respublikaga tegishli umumiy boylik va mulkdir»[1], degan so'zlarini eslash o'rinlidir. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng o'z milliy valutamizni muomalaga kiritish muhim va murakkab vazifalardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Bu borada hukumatimiz tomonidan har tomonlama asoslangan, izchil iqtisodiy siyosat amalga oshirildi. Unga binoan, respublikamiz o'z mustaqilligini e'lon qilgan bo'lsada, dastlabki yillarda sobiq Ittifoq pul birligi – rubl hududida amal qilish obyektiv zarurat sifatida tan olindi. Zero, ittifoqdosh respublikalarning siyosiy jihatdan mustaqillikka erishishlariga qaramay, ular iqtisodiyotining birdaniga, zudlik bilan rubl hududidan ajralib chiqishlari uchun iqtisodiy shart-sharoitlar mavjud emas edi. Bunday holat yagona pul makoni doirasida yuqori darajada muvofiqlashtirilgan iqtisodiy, birinchi navbatda, pul-kredit siyosatining amalga oshirilishini taqozo etar edi. Shunga ko'ra, dastlabki pallada Rossiya Federatsiyasi Markaziy banki pul emissiyasi bo'yicha monopolistik huquqni amalga oshirib, rubl amal qilgan barcha mamlakatlarning hududida pul barqarorligini ushlab turish bo'yicha chora-tadbirlarni ko'rish mas'uliyatini zimmasiga oldi. Biroq, bozor munosabatlarining shakllanishi bilan bog'liq holda narxlarni erkinlashtirish jarayonlari respublikalararo savdo jarayonlarida nomutanosibliklarni keltirib chiqara boshladi. Respublikalar savdo balanslari taqchilligini eksport narxlarini o'zgartirish, kredit emissiyasi hisobiga moliyalashtirishga majbur edilar. Bundan tashqari, davlat korxonalarini keng miqyosli subsidiyalash bo'yicha tadbirlar ahamiyatli darajada Rossiya Davlat bankining imtiyozli kreditlari hisobiga moliyalashtirilar edi. Ko'rsatib o'tilgan omillar natijasida rubl hududidagi pul-kredit nazoratining bo'shashib ketishi inflatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib keldi. O'zbekistonning o'z milliy valutasini muomalaga kiritishi zarurligi 1993-yilda dastlab Rossiyaning, keyinchalik MDH boshqa qator mamlakatlarining o'z milliy valutasini muomalaga kiritishi bilan yanada kuchaydi. Chunki, O'zbekistonga boshqa respubliklar hududida amal qilish huquqini yo'qotgan eski rubl pul birliklari oqib kela boshladi. Qolaversa, rubl hududida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mustaqil ravishda mamlakatdagi pul-kredit sohasining rivojlanishini to'liq nazorat qila olmas edi.

O'zbekiston rubl hududidagi bunday ahvol natijasida juda mushkul va zararli holatga tushib qolgan edi. Chunki boshqa davlatlar to'lov va hisob-kitoblarida foydalanilishi to'xtatilgan 1961-1992-yillar namu-

[1] Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – T.: O'zbekiston, 1995, 217-b.

nasidagi qadrsizlangan rubllar evaziga O'zbekistondan turli mahsulotlar olib chiqib ketila boshladi. O'zbekistonga boshqa davlatlarda o'z kuchini yo'qotgan sovet pullari oqib kelishining oldini olish hamda respublika iste'mol bozorini himoya qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1993-yil 5-mayda «Pul muomalasini tartibga solish hamda respublika iste'mol bozorini himoyalashni kuchaytirish to'g'risida»gi qarorni qabul qildi. Ushbu qarorga binoan aholi tomonidan tovarlarni xarid qilish va depozit operatsiyalarini amalga oshirishda pasport hamda kupon tizimi tatbiq etildi. Xususan, qarorda: 1993-yilning 10-mayidan boshlab omonatlarga pullarning qo'yilishi faqat O'zbekiston Respublikasi fuqarolari tomonidan pasport asosida amalga oshirilishi; 25 ming rubl gacha bo'lgan qiymatdagi tovarlarni – cheklar, chek daftarchalari yoki omonatchilarning topshirig'i bo'yicha ularning bank muassasalaridagi shaxsiy hisob raqamlaridan naqd pulsiz o'tkazish orqali sotilishi; cheklar va chek daftarchalarini faqat O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga berish va boshqa chora-tadbirlar belgilab berildi.

O'zbekistonning o'z milliy valutasini muomalaga kiritish ikki bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqich 1993-yilning noyabr oyidan 1994-yilning iyunigacha bo'lgan davrni, ikkinchi bosqich esa 1994-yilning iyun-iyul oylarini o'z ichiga oldi.

Pul islohotini o'tkazishda mamlakatimiz hukumati tomonidan aholini ijtimoiy himoya qilish, uning daromadlarining yo'qotilishiga yo'l qo'ymaslik tamoyiliga katta e'tibor qaratildi. Shunga ko'ra, muomaladagi eski pul birliklarining amal qilishini to'xtatish ham sekin-asta, bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Jumladan:

- 1993-yilning 15-noyabridan boshlab 1992-yil namunasidagi 5000 va 10000 rubl qiymatdagi pul belgilarining amal qilishi to'xtatildi;
- 1993-yilning 1-dekabridan boshlab SSSR Davlat bankining 1961-1992-yillardagi 200, 500 va 1000 rubl qiymatidagi pullarining barcha ko'rinishdagi to'lovlar sifatida qabul qilinishi to'xtatildi;
- 1993-yilning 15-dekabridan boshlab 50 va 100 rubl qiymatidagi pul belgilarining amal qilishi to'xtatildi;
- 1994-yilning 1-yanvaridan boshlab 1, 3, 5, 10 va 25 rubl qiymatdagi pul belgilari muomaladan chiqarildi;
- 1994-yilning 15-aprelidan boshlab O'zbekistonning barcha hududida Rossiya Banki banknotlarining muomalada bo'lishi to'xtatildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 30-noyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi hududida «so'm-kupon»ning muomalada bo'lish tartibini yanada takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarorida 1993-yilning 6-dekabridan boshlab 1,

3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000 so'm qiymatidagi «so'm-kuponlar» mamlakatimiz hududida qonuniy to'lov vositasi sifatida tan olindi.

O'zbekistonda milliy valutani joriy etishda dastlab «so'm-kupon»ning muomalaga kiritilishi quyidagilarga imkon yaratdi: birinchidan, milliy pul islohotining iqtisodiy, texnik va ijtimoiy tomonlarini optimallashtirish uchun respublika ichki iqtisodiyotidagi barcha real omillarni to'la aniqlash va hisobga olish; ikkinchidan, mustaqil moliya-kredit va narx siyosatini yuritish bo'yicha muayyan tajriba orttirish; uchinchidan, milliy pul birligini joriy etish strategiyasi va mexanizmini o'rganish, inflatsiya jarayoniga qarshi kurash tadbirlari ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish, o'zaro hisob-kitoblar mexanizmini yo'lga qo'yish va hokazo.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122-moddasi hamda «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi Qonunning 111-moddasiga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993-yil 3-sentyabrdagi 952-XII sonli qaroriga muvofiq, 1994-yilning 1-iyulidan boshlab O'zbekiston Respublikasi hududida milliy valuta — «so'm» muomalaga kiritildi. Milliy valutaning joriy etilishi munosabati bilan O'zbekiston Markaziy bankining kassa ishini tashkil etish to'g'risida, miliy valutani muomalaga chiqarish va hisobga olish tartibi to'g'risidagi ko'rsatmasi, shuningdek, qimmatliklarni qayta baholash hamda yuridik shaxslarning buxgalteriya hisobi va hisobotiga o'zgartirishlar kiritish tartibi ishlab chiqildi. Bank muassasalari tomonidan 1994-yilning 1-iyuli holati bo'yicha yuridik shaxslarning hisob va joriy raqamlaridagi barcha pul mablag'larini va boshqa qimmatliklarni inventarizatsiya qilish va buxgalteriya hisobi ma'lumotlari asosida 1000 so'm-kuponni 1 so'm nisbatida qayta hisoblash ishlari amalga oshirildi.

Tovar-pul munosabatlarining samarali amal qilishi ko'p jihatdan milliy valutaning barqarorligiga ham bog'liq. Bu borada Prezidentimiz I.A.Karimov: «Bugungi eng muhim vazifa — valutamizni baquvvat, dunyoda obro'li valutaga aylantirishdir. U yuksak qiymatga va katta kuchga ega bo'lishi lozim. So'mning barqarorligini ta'minlash va qadrini oshirish — umummilliy vazifa»[1], deya ta'kidlab, bunga erishish uchun aniq vazifalarni hal etishga qaratilgan to'rtta alohida dasturlar to'plamini ko'rsatib berdi (4.3-jadval).

---

[1] Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida, — T.: O'zbekiston, 1995, 218-b.

4.3-jadval

O'zbekistonda milliy valuta — so'mning barqarorligini oshirish vazifalarini hal etish borasidagi dasturlar[1]

Dasturning mazmuni	Dasturning asosiy yo'nalishlari	Amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlar
1	2	3
Milliy valutani tovar bilan barqaror ta'minlash	- respublika bozorini iste'mol mollari bilan to'ldirish; - aholining eng zarur talablarini qondiruvchi milliy ishlab chiqarishni kengaytirish	- iste'mol mollari ishlab chiqaruvchi korxonalarga har tomonlama yordam ko'rsatish; - zamonaviy iste'mol mollari ishlab chiqaradigan yangi korxonalarni jadal sur'atlarda tashkil etish; - kichik korxonalar faoliyati uchun keng maydon ochib berish; - aholining turli mamlakatlardan keltirilgan sifatli mollarni sotib olish imkoniyatiga ega bo'lishi uchun zarur sharoitlar yaratish; - import mollar tarkibini takomillashtirish; - milliy mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish
Yetarli valuta zaxirasi bilan ta'minlash	- tashqi iqtisodiy siyosatni tubdan qayta ko'rib chiqish; - mamlakatning eksport imkoniyatini kengay-tirish	- eksportga yo'naltirilgan korxonalar sonini ko'paytirish; - eksportga yo'naltirilgan korxonalar faoliyatini rag'batlantirish; - jahon bozorida raqobatga bardosh beradigan mahsulot ishlab chiqarishni rag'batlantiruvchi omillarni vujudga keltirish
Milliy valutani qadrlash va undan tejab-tergab foydalanish	- qat'iy moliyaviy-kredit siyosatini izchillik bilan o'tkazish; - kredit resurslaridan samarali va muayyan maqsad yo'lida foydalanish	- aholi va korxonalar tomonidan moliyaviy resurslardan tejamli foydalanishni kuchaytirish; - kreditlarning o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash; - kredit resurslarini eng ko'p samara beradigan sohalarga yo'naltirish

[1] Jadval quyidagi manba asosida tuzilgan: Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. — T.: O'zbekiston, 1995, 218-b.

1	2	3
Inflatsiyaga qarshi baquvvat, puxta o'ylangan siyosat o'tkazish	- milliy valutaning yuksak to'lov qobiliyatini uzoq muddat davomida saqlab qolishini ta'minlash; - ishlab chiqarish hajmi bilan to'lovga qobil talabning o'sishi o'rtasidagi maqbul nisbatni ta'minlash	- muomalaga chiqariladigan har bir so'mning muayyan tovarlar bilan ta'minlanishiga erishish; - savdo korxonalarining ishini tubdan yaxshilash; - iste'mol fondining o'sishini ishlab chiqariladigan mahsulot va ko'rsatiladigan xizmatning moddiy hajmi ko'payishiga bevosita bog'liq qilib qo'yish; - naqd pul va kredit emissiyasining o'sishiga, aholi qo'lida pulning harakatsiz turib qolishiga yo'l qo'ymaslik

Bu belgilangan dasturlarning izchil ravishda amalga oshirilishi milliy valutamizning mustahkamlanishiga, qat'iy valutalarga nisbatan uning almashuv kursining barqarorlashuviga ahamiyatli darajada ta'sir ko'rsatadi.

Xulosalar

1. Tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning paydo bo'lishi ijtimoiy mehnat taqsimotining hamda xususiy mulk kelib chiqib, ishlab chiqaruvchilar alohidalashuvining rivojlanishi bilan bog'liq.

2. Tovarning ikki xossasi – nafliligi (iste'mol qiymati) va qiymati inson mehnatining ikki yoqlama tavsifi natijasida vujudga keladi. Agar naflilik (iste'mol qiymat) aniq mehnat orqali yaratilsa, almashuv qiymati abstrakt mehnatning natijasi hisoblanadi.

3. Qiymat mehnatning ijtimoiy xossasi bo'lib, unda tabiat ashyolarining birorta ham molekulasi, zarrachasi yo'qdir. Qiymatning asosida odamlar bir-birlari uchun mehnat qilishlarini bildiruvchi ijtimoiy mehnat yotadi. Biroq, alohidalashgan tovar ishlab chiqaruvchilar mehnati singari o'zining ijtimoiy xususiyatini faqat mehnat mahsullarini ayirboshlash orqali ko'rsatadi.

4. Tovar qiymatini aniqlash borasida iqtisodiyot nazariyasida ikki xil yondashuv mavjud: qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi. Birinchi nazariya tovar qiymatini unda mujassamlashgan ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari tashkil qiladi desa, ikkinchi nazariya tovarning qiymatini uning nafliligi, ayniqsa keyingi qo'shilgan tovar nafliligi belgilab beradi, deb ko'rsatadi.

5. Tovarlarni ayirboshlash jarayonining uzoq vaqt rivojlanishi natijasida umumiy ekvivalent vazifasini bajaruvchi, boshqa hamma tovarlarni ayirboshlash mumkin bo'lgan alohida tovar pul sifatida ajralib chiqdi.

6. Pul o'zining rivojlanish tarixida quyidagi bosqichlarni bosib o'tdi: tovar pullar (pul o'rnini har xil mahsulotlar bosgan); to'la qiymatga ega pullar (oltin yoki kumush); to'la qiymatga ega bo'lmagan pullar (qog'oz pullar, oddiy metall tangalar); kredit pullar (veksel, banknot, chek, kredit kartochka).

Asosiy tayanch tushunchalar

Natural ishlab chiqarish – mahsulotlar ishlab chiqaruvchining o'z ehtiyojlarini qondirish, ichki xo'jalik ehtiyojlari uchun mo'ljallagan ishlab chiqarish.

Tovar ishlab chiqarish – mahsulotlarni o'z iste'moli uchun emas, balki bozorda sotish, ayirboshlash uchun va boshqalarning ehtiyojini qondirish maqsadida ishlab chiqarish.

Tovar – biron-bir naflilikka va qiymatga ega bo'lgan, ayirboshlash uchun yaratilgan mahsulot.

Naflilik – tovarning kishilarning biron-bir narsaga bo'lgan ehtiyojini qondirish layoqati.

Ijtimoiy zaruriy naflilik – talab miqdoriga mos keladigan miqdordagi naflilik.

Qiymat – tovarda gavdalangan ijtimoiy-zaruriy mehnat.

Almashuv qiymati – biror turdagi iste'mol qiymatning boshqa turdagi iste'mol qiymatga ayirbosh qilinadigan miqdoriy nisbati.

Ijtimoiy zaruriy ish vaqti – muayyan ijtimoiy normal ishlab chiqarish sharoitida va muayyan jamiyatdagi mehnat malakasi va jadalligi darajasi o'rtacha bo'lgan sharoitda biron bir tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqti.

Qiymat qonuni – tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash uning qiymati asosida amalga oshishini, qiymatning o'zi esa ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari orqali o'lchanishini ifodalovchi sabab-oqibat bog'liqligi.

Aniq mehnat – muayyan aniq iste'mol qiymatlarni vujudga keltiradigan mehnat.

Abstrakt mehnat – mehnatning aniq shaklidan qat'iy nazar umuman inson ishchi kuchining sarflanishi, ijtimoiy mehnatning bir qismi.

Mehnat unumdorligi – ma'lum vaqt davomida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun ketgan vaqt.

Mehnat intensivligi – mehnatning sarflanish tezligi yoki jadalligi.

Pul – umumiy ekvivalent rolini bajaruvchi maxsus tovar.

Diversifikatsiya – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish, ularning sifatini takomillashtirish.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash – ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ijtimoiy xo'jalik shakllariga umumiy tavsif bering. Natural va tovar xo'jaligining asosiy farqlari nimalardan iborat?

2. Tovar ishlab chiqarish va bozorning vujudga kelishining umumiy shart-sharoitlarini tushuntiring.

3. Nima uchun tovarga naflilik (iste'mol qiymat) va almashuv qiymatining birligi sifatida qaraladi? Tovardagi bu ikki xil xususiyat nimadan kelib chiqadi?

4. Qiymatning mehnat nazariyasi mazmunini tushuntirib bering.

5. Qiymatning so'nggi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi asosida nima yotadi?

6. Keyingi (so'nggi) qo'shilgan miqdor nafliligi nima va uning pasayish sababini tushuntiring.

7. Tovarlar qiymatini aniqlashga bo'lgan quyidagi fikrlarga o'z munosabatingizni bildiring:

a) ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan belgilanadi;

b) keyingi qo'shilgan tovarlarning nafliligi bilan aniqlanadi;

d) keyingi qo'shilgan tovarlarning nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi.

8. Pulning mazmunini va vujudga kelishining umumiy shart-sharoitlarini tushuntirib bering.

9. Pulning ratsionalistik va evolyutsion konsepsiyalarining mazmuni nimadan iborat?

10. Pul qanday vazifalarni bajaradi? Har bir vazifasining mazmunini tushuntirib bering.

11. Oltin pul va qog'oz pul o'rtasidagi umumiylik va farqlarini ko'rsatib bering.

12. Qog'oz va kredit pullarning qadr-qiymati va barqarorligi nima bilan belgilanadi?

II B O‘ L I M

BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI

5-bob. BOZOR IQTISODIYOTINING MAZMUNI VA AMAL QILISHI

Oldingi bobda tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonlarining rivojlanishi natijasida pulning vujudga kelganligi, tovar-pul munosabatlarining rivojlanib, iqtisodiyotning barcha jabhalarini qamrab olganligi, asta-sekin bozor iqtisodiyotining shakllanib kelayotganligi bayon etildi. Ushbu bobda bozor iqtisodiyotining mazmuni, uning asosiy belgilari, subyektlari va rivojlanish bosqichlari talqiniga alohida o‘rin ajratilgan. Bozor iqtisodiyotining doimiy va asosiy muammolari, uning afzalliklari va ziddiyatlari tahliliga ham o‘rin berilgan. Shuningdek, bozor va uning turlari, bozor infratuzilmasi, uning tarkibiy qismlari hamda unsurlarini yoritib berishga alohida e’tibor qaratilgan.

5.1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti dunyoning ko‘pchilik mamlakatlari uchun xos bo‘lib, u turli mamlakatlarda har xil darajada va o‘ziga xos xususiyatlar bilan amal qilmoqda va rivojlanmoqda. Bu iqtisodiyotning amal qilish mexanizmi ko‘plab asrlar davomida tarkib topib, shakllanib, hozirgi davrda madaniylashgan shaklni kasb etdi va ko‘pgina mamlakatlarda hukmron iqtisodiy tizimga aylandi. Mazkur iqtisodiyotning barqarorligi shu bilan izohlanadiki, uzoq davrli iqtisodiy evolyutsiya davomida uning amal qilishining asosiy klassik qoidalari saqlanib qoldi.

Oldingi bobda ta’kidlanganidek, xususiy mulkchilikning paydo bo‘lishi va ijtimoiy mehnat taqsimotining ro‘y berishi bozor iqtisodiyotining kelib chiqishi va mavjud bo‘lishing umumiy sharti hisoblanadi. Xususiy mulkchilik va mehnat taqsimoti ijtimoiy xo‘jalikning tovar shaklini taqozo qiladi, tovar ishlab chiqarishning mavjud bo‘lishi o‘z-o‘zidan pul muomalasi, ayirboshlash, taqsimlash va iste’molning bozorga oid xususiyatini ko‘zda tutadi. Tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bozor iqtisodiyoti taraqqiyotining asosini tashkil etadi.

Ishlab chiqarishning mustaqilligi, tadbirkorlikning erkinligi, resurslar erkin almashinuvining ta’minlanishi bozor iqtisodiyotini samarali amal qilishining muhim shartlari bo‘lib hisoblanadi. Tovar ishlab chiqaruvchi

qanchalik mustaqil bo'lsa, bozor ham shu darajada yaxshi rivojlanadi. Erkin ayirboshlash tovar ishlab chiqaruvchi faoliyatining nisbatan samarali yo'nalishlarini ko'rsatib beruvchi erkin narxlarning shakllanishiga imkon yaratadi.

Bozor iqtisodiyoti – bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar-pul munosabatlariga asoslanib, uning negizida tovar va pulning turli shakllardagi harakati yotadi, u iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Ayrim adabiyotlarda bozor iqtisodiyoti – bozor xo'jaligi subyektlari iqtisodiy xatti-harakatlarining erkin, mustaqil ravishda yuz berishi va ularning tovar-pul mexanizmi orqali bir-biriga bog'lanib muvofiqlashuvi deb baho beriladi. Bozor iqtisodiyotida bozor aloqalari butun tizimni, uning barcha bosqichlari – ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini hamda iqtisodiy munosabatlarning barcha subyektlarini qamrab oladi. Shuni ham e'tiborda tutish kerakki, hozirgi sharoitda o'rtacha rivojlangan iqtisodiyotda 24 mln.dan ortiq turdagi tovarlar mavjud bo'lib, har yili ularning 1/10 qismi yangilanib turadi. Bunday sharoitda bozorning ishtirokisiz tovar turlari va hajmi bo'yicha talab va taklifni tartibga solishni tasavvur ham qilib bo'lmaydi. Bu esa bozorning vazifasini hech qanday markazlashtirilgan rejalashtirish idoralari muvaffaqiyatli bajara olmasligining yaqqol dalilidir. Bozor iqtisodiyoti esa eng samarali va muammolarni tezlik bilan hal eta oluvchi ijtimoiy-iqtisodiy tizim hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti subyektlari tarkibiga tadbirkorlar ham, o'z mehnatini sotuvchi ishchilar ham, pirovard iste'molchilar, ssuda kapitali egalari va qimmatli qog'ozlar egalari ham kiradi. Odatda, bozor xo'jaligining barcha asosiy subyektlari uchta guruhga bo'linadi: uy xo'jaliklari, korxonalar (tadbirkorlik sektori) va davlat sektori.

Uy xo'jaliklari – iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat ko'rsatuvchi asosiy tarkibiy birlik. Uy xo'jaliklari doirasida moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida yaratilgan tovar va xizmatlar iste'mol qilinadi. Bozor iqtisodiyotida uy xo'jaliklari mulk egasi hamda ishlab chiqarish omillarini yetkazib beruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

Tadbirkorlik sektori – bu iqtisodiyotning daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi birlamchi bo'g'inidir. U ish yuritish uchun o'z kapitalini yoki qarz olingan kapitalni ishga solishni taqozo etadi, bu kapitaldan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish

uchun sarflanadi. Tadbirkorlar tovar xo'jaligida tovar va xizmatlarni yetkazib beradi.

Davlat sektori – o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan, iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan turli budjet tashkilotlari va muassasalarining majmui.

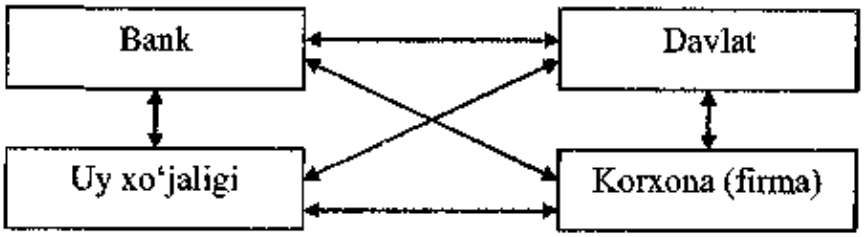
Shuningdek, ba'zi darslik va o'quv qo'llanmalarda bozor iqtisodiyotining yana bir alohida, mustaqil subyekti sifatida banklar ajratib ko'rsatiladi.[1]

Bank – iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur Bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi.

Shunday qilib, yuqorida keltirib o'tilgan bozor iqtisodiyoti subyektlarining o'zaro ta'siri va aloqasini quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin (5.1-chizma).

5.1-chizma

Bozor xo'jaligi subyektlari o'zaro aloqasining umumiy modeli

Har qanday bozor iqtisodiyotini tartibga solish mexanizmi, asosan, to'rtta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi: narx, talab, taklif, raqobat.

Narxlar nisbati o'zgarib turadi, shuning uchun narx ishlab chiqaruvchi uchun ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi zarurligini aniqlashda yo'l ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Talab va taklif hamda raqobatchilik muhitidagi o'zgarishlar o'z navbatida, narxlardagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

- turli shakllardagi mulkchilikning mavjud bo'lishi va unda xususiy mulkchilikning ustun turishi;
- tadbirkorlik va tanlov erkinligi;

---

[1] Экономическая теория (политэкономия): Учебник/ Под общ. ред. акад. В.И.Видяапин, акад. Г.П.Журавлёв – 4-е изд. - М.: INFRA-M, 2004, с.78-79.; Tojiboyeva D. Iqtisodiyot nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma./Akad. M.Sharifxo'jayevning ilmiy tahriri ostida. – T.: «O'qituvchi», 2002, 74-b.

- raqobat kurashining mavjudligi;
- davlatning iqtisodiyotga cheklangan holda aralashuvi;
- korxona va firmalarning ichki va tashqi shart-sharoitlar o'zgarishlariga moslashuvchanligi. Bozor iqtisodiyotining bu belgilari uning barcha bosqichlari uchun umumiydir. Lekin bozor iqtisodiyotining mazmuni va belgilari haqida gap borganda bu iqtisodiyotning tarixan tarkib topgan ikki turini bir-biridan farq qilish zarur. Uning birinchi ko'rinishi uzoq vaqt davomida shakllanib, g'arbdagi rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi. U iqtisodiy adabiyotlarda **klassik yoki sof bozor iqtisodiyoti** deb nom oldi. Uning asosiy belgilari: a) iqtisodiy faoliyat yuritishning xususiy mulkchilikka asoslanganligi; b) kapital va ishlab chiqarishning korxona miqyosida umumlashganligi; d) tadbirkorlar, ishchilar, tovar ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning shaxsan erkinligi; e) tadbirkorlarning yuqori foyda olish uchun kurashlari; f) iqtisodiyotning talab va taklif, erkin bozor narxi va raqobat kurashlari asosida tartiblanishi; g) aholining ijtimoiy himoya qilinmasligi, ishsizlikning va aholi ijtimoiy tabaqalashuvining kuchayishi.

Bozor iqtisodiyotining ikkinchi ko'rinishi **hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti** deb atalib, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan buyon amal qiladi. Uning asosiy belgilari:

a) iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyatini yuritishning turli mulkchilik shakllari, ya'ni xususiy, davlat, jamoa, aralash va boshqa mulk shakllariga asoslanganligi;

b) kapital va ishlab chiqarishning yuqori darajada umumlashganligi, mulkning bir qismi yirik monopoliyalar va davlat qo'lida to'planib, milliy va xalqaro miqyosda umumlashganligi;

d) iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol ishtiroki. Bunda davlat fan-texnika taraqqiyoti va boshqa omillarni hisobga olib, turli iqtisodiy tadbirlarni, rivojlanish istiqbolini aniqlash, turli sohalar va tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni tartibga solish chora-tadbirlarini belgilash vazifalarini bajaradi;

e) xo'jaliklarni yuritishda reja usulidan foydalanishning kuchayishi (biznes rejasi, marketing tizimi orqali boshqarish);

f) ijtimoiy himoyaning kuchayishi. Bunda davlatga, jamoalar va xususiy kishilarga tegishli turli xil ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy sug'urta fondlarining vujudga kelishi.

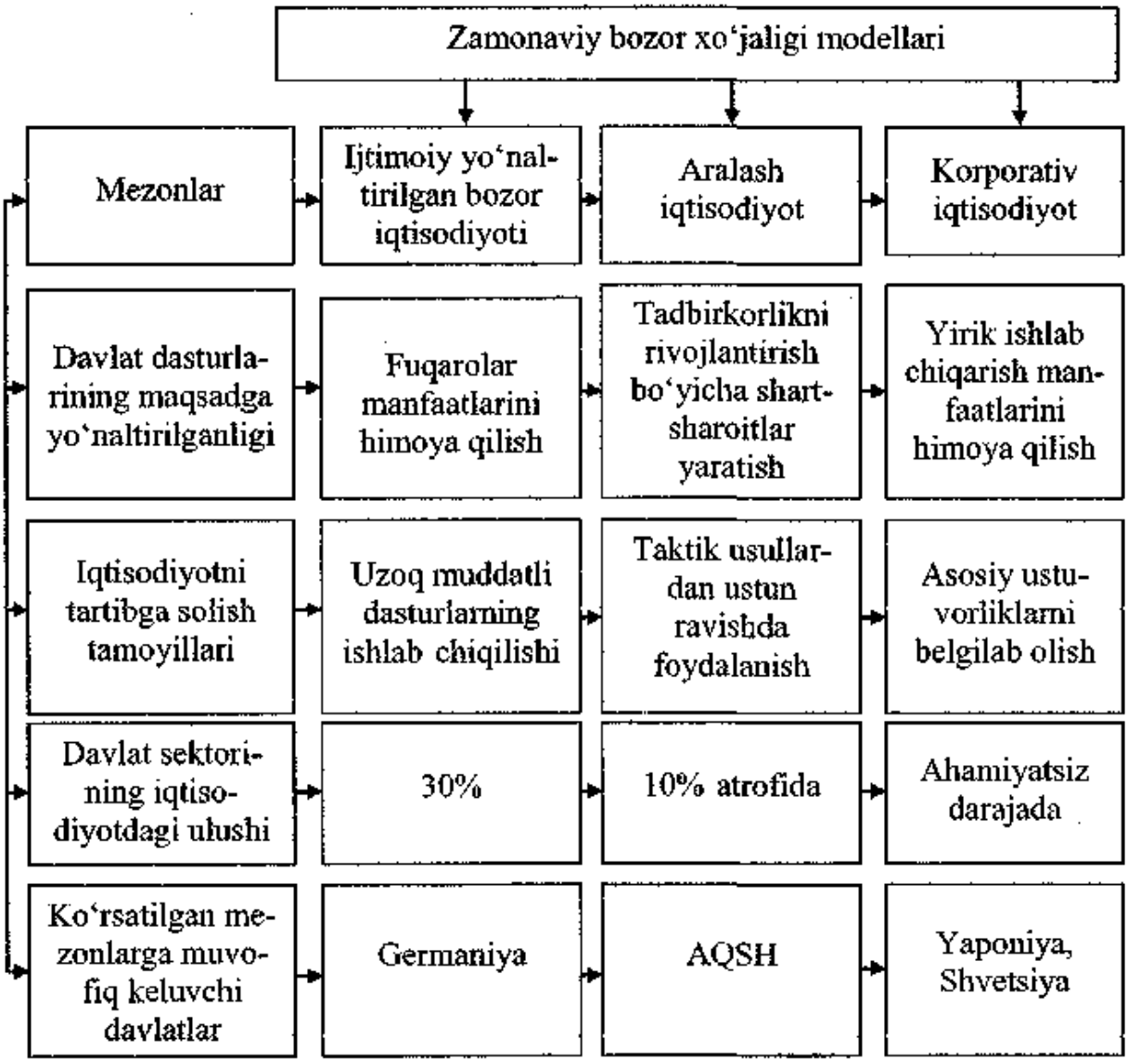
Bu har ikkala turda bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari va xususiyatlari saqlanib qoladi, ularda tovar va pulning harakati, ularning qonun-qoidalari rivojlanish uchun negiz va shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Hozirgi zamon bozor xo'jaligi iqtisodiyotdagi xususiy va davlat sektorlarining o'zaro aloqasiga asoslanadi. Iqtisodiyotga ta'sirning intensivligi darajasi hamda davlat tomonidan hal etiluvchi ustuvor vazifalardan kelib chiqqan holda, zamonaviy bozor iqtisodiyotining quyidagi modellari farqlanadi (5.2-chizma).

Bozor iqtisodiyotida yuqorida tilga olingan belgi va tartiblar bilan birga, barcha hozirgi zamon iqtisodiy tizimlariga xos bo'lgan bir qator shart-sharoitlar bo'lishi taqozo qilinadi. Bular quyidagilar: ilg'or texnologiya va yangi texnik vositalardan keng miqyosda foydalanish; ishlab chiqarishning ixtisoslashishi.

5.2-chizma

Zamonaviy bozor xo'jaligi modellari

5.2. Bozor iqtisodiyotida doimiy va asosiy muammolarning hal qilinishi

Ijtimoiy xo'jalik yuritishning bozor iqtisodiyotiga asoslangan yo'lini tanlagan har qanday mamlakat mazkur iqtisodiy tizimning qanday amal qilishini mukammal bilishi muhim hisoblanadi. Buning uchun, eng avvalo, har qanday iqtisodiy tizimning umumiy muammolarini ifodalovchi quyidagi savollarga javob topish kerak bo'ladi:

1) qanday mahsulot va xizmatlarni, qancha miqdorda ishlab chiqarish zarur?

2) ushbu mahsulot va xizmatlarni qanday texnika va texnologiya vositasida ishlab chiqariladi?

3) bu mahsulot va xizmatlar kim uchun ishlab chiqariladi?

Iqtisodiy adabiyotlarda ushbu muammolar qisqacha — «nima, qanday qilib, kim uchun ishlab chiqarish zarur?» tarzida ifodalanadi. Bu muammolar an'anaviy iqtisodiyotda asosan urf-odatlar, ko'p yillar davomida mavjud bo'lib kelayotgan an'analar, milliy, diniy, iqlim va boshqa omillar ta'sirida hal etilsa, ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiy tizimda markazlashtirilgan holdagi rejalashtirish orqali hal etiladi. Lekin bozor iqtisodiyoti bu muammolarni o'zgacha tarzda hal etadi. Bunda bozor iqtisodiyoti tizimining o'ziga xos xususiyatlaridan, uning talablari va qonun-qoidalaridan kelib chiqadi.

Nima va qancha miqdorda ishlab chiqarish zarurligi bozor iqtisodiyoti sharoitida eng avvalo iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanish darajasiga, talab va taklif nisbatiga bog'liq. Bunda mavjud bo'lgan resurslar qanday hajmda band qilinishi yoki qaysi qismi ishlab chiqarish jarayonida foydalanishi ham hisobga olinishi lozim.

Bu savolga javob berishda korxona zarar ko'rmaslik va yuqori darajada foyda olish uchun intilish qoidasiga amal qiladi. Shu bilan birga mahsulot va xizmatlarning qanday to'plami jamiyat talablarini to'la qondira olishi e'tiborga olinadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida faqat talab mavjud bo'lgan, binobarin, foyda keltirishi mumkin bo'lgan mahsulot va xizmatlar yaratiladi. Bunda korxona foydasi hajmini tovarni sotishdan olinadigan umumiy pul daromadi va uni ishlab chiqarishning umumiy xarajatlari o'rtasidagi nisbat aniqlaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy (sof) foyda oluvchi tarmoqning kengayib borish tamoyili amal qiladi. Chunki foyda darajasining nisbatan yuqoriligi bu tarmoqqa kam foydali tarmoqlardagi kapitallarning oqib o'tishini ta'minlaydi. Ammo tarmoqda yangi ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishi o'zini o'zi cheklovchi jarayon hisoblanadi.

Chunki tarmoqqa yangi korxonalarning kirib kelishi bilan uning mahsuloti taklifi bozor talabiga nisbatan jadal ravishda o'sadi. Bu asta-sekin mazkur mahsulot narxining pasayishiga hamda iqtisodiy foydaning yo'qolishiga olib keladi. Boshqacha aytganda, ra obat bu foydani yo'qqa chiqaradi. Bozordagi talab va taklifning iqtisodiy foyda nolga teng bo'lgan holdagi nisbati bu tarmoq mahsulotining umumiy miqdorini belgilab beradi. Shu vaziyatda tarmoq ishlab chiqarishning «muvozanatli» hajmiga yetadi. Bozor talabi yoki taklifida yangi o'zgarishlar ro'y bermaguncha bu muvozanat buzilmaydi. O'z-o'zidan aniqki, tarmoqdagi tovar ishlab chiqarishdan zarar ko'rilishi kutilgan holatda korxona bunday iqtisodiy faoliyat turidan voz kechadi. Buning natijasida zarar ko'ruvchi yoki past foyda darajasiga ega bo'lgan tarmoqda ishlab chiqarish hajmi keskin qisqarib, taklifning talabdan ortda qolishi ro'y beradi. Bu esa, sekin-asta mahsulot narxining ko'tarilishi hamda foyda darajasining oshishiga sharoit yaratadi. Natijada tarmoq o'zining ishlab chiqarish hajmini qayta tiklaydi va faoliyati barqarorlashadi.

Ishlab chiqariladigan mahsulot turi va miqdorini aniqlashda iste'molchi talabi alohida, muhim rol o'ynashini ta'kidlash lozim. Iste'molchilarning tovarlarni sotib olish maqsadida pul daromadlarini sarflashga tayyorliklari bozor talabi sifatida namoyon bo'ladi. Agar bunday talab hajmi ahamiyatli darajaga yetsa, korxona ushbu mahsulotni ishlab chiqarishga rag'bat sezadi, ya'ni iste'molchi talabining ko'payishi, bu mahsulotni ishlab chiqaruvchi tarmoq uchun iqtisodiy foyda keltiradi. Iste'molchi talabining qisqarishi esa tarmoq ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib keladi. Qisqasi, bozor iqtisodiyoti sharoitida iste'molchining talabi qanday mahsulot turlarini ishlab chiqarish masalasini hal qilishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, nima ishlab chiqarish zarurligini belgilash ko'p darajada resurslarni yetkazib beruvchilarga ham bog'liq. Resurslarga bo'lgan talab – bu hosilaviy talab, ya'ni bu resurslar vositasida ishlab chiqariluvchi tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabdan kelib chiqadi. O'z daromadlarini yuqori darajaga yetkazishda resurslarni yetkazib beruvchining ham bozor talabidan kelib chiqishi shubhasiz. Faqat iste'molchi talabiga muvofiq tushuvchi tovarlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar foyda olib ishlashi mumkin va shu korxonalarning resurslarga bo'lgan talabi kuchayadi. Qisqasi, iste'molchining afzal ko'rishi uning talabi orqali namoyon bo'ladi. Tovar ishlab chiqaruvchi va resurslarni yetkazib beruvchilar o'z manfaatlarini ta'minlash uchun bu talabga mos ravishda, ya'ni **yuqori foyda olish uchun pul to'lash qobiliyatiga ega bo'lgan iste'molchilarga zarur bo'lgan turdagi va miqdordagi tovarlarni ishlab chiqaradi va resurslarni yetkazib beradi.**

Tovarlar qanday usulda ishlab chiqariladi yoki ishlab chiqarish qanday tashkil qilinadi, degan savolga ham bozor iqtisodiyoti sharoitida o'ziga xos javob bo'ladi. Bunda uchta uzviy bog'liq masalaga e'tibor beriladi:

- resurslarning alohida tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishi;
- korxonalar tomonidan ishlab chiqarishning amalga oshirilishi;
- har bir korxona resurslarining uyg'unlashuvi va texnologiyani tanlash.

Bozor tizimi resurslarni avvalo yuqori talab va foyda darajasiga ega tarmoqlarga yo'naltiradi. Past foyda darajasiga ega yoki foyda olmaydigan tarmoqlar iqtisodiy resurslardan mahrum bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida eng zamonaviy texnologiyani qo'llashga layoqatli bo'lgan va shunga intilgan korxonalar samarali faoliyat ko'rsata oladi. Korxonalarning iqtisodiy samaradorligi quyidagi omillarga bog'liq: mavjud texnologiya, ya'ni mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlovchi resurslarning oqilona uyg'unlashuvi darajasi hamda iqtisodiy resurslarning narxlari. Boshqacha aytganda, iqtisodiy samaradorlik mahsulotning muayyan hajmini ishlab chiqarishga resurslarni eng kam darajada sarflagan holda erishishni bildiradi.

Bozor iqtisodiyoti o'zgaruvchan bo'ladi: u iste'molchilar, ishlab chiqarish texnologiyasi, iqtisodiy resurslar tarkibi o'zgarishiga muvofiq holda o'zgaradi. Ayni paytda resurslarni taqsimlashning ancha samarali hisoblangan tizimi vaqt o'tishi bilan iste'molchi didining o'zgarishi, ishlab chiqarish yangi texnologiyasining yaratilishi va taklif qilingan resurslar tarkibining qayta o'zgarishi oqibatida eskirishi va samarasiz bo'lib qolishi mumkin.

Iste'molchi dididagi o'zgarishlarning mahsulot narxi va foydaga ta'siri ayrim tarmoqlarni qisqartirish va boshqalarini kengaytirishni taqozo qiladi. Bu o'zgartirish resurslar bozori orqali amalga oshiriladi, chunki kengayib boruvchi tarmoq resurslarga ko'proq talab bildirsa, qisqarib boruvchi tarmoq ularga talabni kamaytiradi. Buning natijasida vujudga keluvchi resurs narxlarining o'zgarishi, resurslarni qisqaruvchi tarmoqlardan kengayuvchi tarmoqlarga qayta taqsimlaydi. Demak, bozor tizimi texnologiyaning o'zgarishi va har xil resurslar taklifi tarkibidagi o'zgarishlarga moslashadi.

Bozor iqtisodiyoti fan-texnika taraqqiyotini rag'batlantiradi. Birinchi bo'lib tejamli texnologiyalarni qo'llash korxonaning o'z raqobatchilari oldidagi vaqtinchalik ustunligini ta'minlaydi. Ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi korxonaning iqtisodiy foyda olishini bildiradi. Bundan tashqari, bozor tizimi yangi texnologiyaning tez tarqalishi uchun sharoit ham yaratadi. Shunday qilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir

korxona yuqori foyda berishi mumkin bo'lgan texnika va texnologiya yordamida ishlab chiqarishni amalga oshiradilar. Qisqacha xulosa qilinadigan bo'lsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida «nima, kim uchun va qanday qilib ishlab chiqarish zarur» degan muammoga quyidagicha javob beriladi:

a) yuqori foyda beradigan tovarlar va xizmatlar barcha to'lovga layoqatli iste'molchilar talabiga yetarli hajmda ishlab chiqariladi;

b) tovar va xizmatlar to'lov layoqatiga ega, yuqori foyda olish imkonini beradigan xaridorlar uchun ishlab chiqariladi;

d) yuqori foyda olishni ta'minlaydigan, resurslarni tejash imkonini beradigan texnika va texnologiya yordamida ishlab chiqariladi.

5.3. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari

Oldingi bobdan ma'lumki, mavjud iqtisodiy tizimlar orasida bozor iqtisodiyoti o'zining afzalliklari bilan ajralib turadi. Aynan shu afzalliklar mazkur iqtisodiy tizimning samarali va barqaror amal qilishi, rivojlanishiga zamin yaratadi. Eng avvalo, bozor iqtisodiyotining uchta ustun jihatini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

1. Resurslarni taqsimlashning samaradorligi. Bozor tizimi resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi. Buning mazmuni shuki, raqobatli bozor tizimi resurslarni jamiyatga eng zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltiradi. U ishlab chiqarish uchun resurslarni uyg'unlashtirishning ancha samarali usullarini va ishlab chiqarishga yangi, ancha samarali texnologiyani qo'llashni taqozo etadi. Qisqasi, bozor tizimi shaxsiy manfaatni shunday tartibda boshqaradiki, u jamiyat uchun mavjud resurslardan zarur tovarlarni talab darajasidagi miqdorda ishlab chiqarishni ta'minlaydi.

2. Iqtisodiy faoliyat va tanlov erkinligi. Bozor iqtisodiyoti tizimining muhim afzalliklaridan biri shundaki, u shaxsiy erkinlik roliga ustuvorlik beradi. Ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilishning asosiy muammolaridan biri bo'lib alohida shaxs va korxonalar iqtisodiy faoliyatini uyg'unlashtirish hisoblanadi. Bunday uyg'unlashtirishni amalga oshirishning ikki usuli mavjud. Birinchisi – markazdan boshqarish va majbur qilish tadbirlarini qo'llash bo'lsa, ikkinchisi – bozor tizimi vositasi orqali ixtiyoriy hamkorlikdir. Faqat bozor tizimigina iqtisodiy faoliyatni majbur qilmasdan uyg'unlashtirishga layoqatlidir. Bozor iqtisodiyoti tadbirkorlik va tanlash erkinligini namoyish qilib, aynan shu tufayli u muvaffaqiyatga erishadi.

3. Iqtisodiy subyektlar tinimsiz harakat va izlanishlarining ta'minlanishi. Bozor iqtisodiyotining yana bir afzalligi shundaki, unda

har bir shaxs, korxona, firma va korporatsiyalar tinimsiz harakatda va izlanishda bo'lishadi. Chunki xo'jasizlik, sustkashlik, beg'amlik har qanday xo'jalik tizimini xonavayron qilishga olib keladi. Jismoniy va yuridik shaxslar raqobatga bardosh berish, doimiy ravishda foyda olishni ta'minlash uchun kurashadi. Natijada bozor iqtisodiyoti million-million kishilarni harakatga soladi, ularni boqimandalik kayfiyatidan qutqaradi.

Bozor iqtisodiyotning yuqorida ko'rib chiqilgan asosiy afzalliklari bilan bir qatorda boshqa ko'plab **ijobiy jihatlarini** ham sanab o'tish mumkin. Jumladan:

- uning ishlab chiqarishning o'zgaruvchan sharoitlariga moslashuvi va ko'nikishining yuqori darajasi;
- fan va texnika yutuqlaridan foydalanish, ularni ishlab chiqarishga joriy etishning jadal sur'ati;
- turli-tuman ehtiyojlarni qondirish, mahsulot sifatini oshirish qobiliyati;
- buzilgan muvozanatni nisbatan tezlik bilan qayta tiklash;
- cheklangan axborot – turli resurslarning narx darajasi va ularning sarflanish darajasiga yo'nalgan holda bozor iqtisodiyotining muvaffaqiyatli amal qila olish imkoniyati. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, bozor iqtisodiyotining ham o'ziga xos kamchilik va ziddiyatlari mavjud. Bozor iqtisodiyotining asosiy ziddiyati shundan iboratki, u o'zining bosh nazorat mexanizmi – raqobatning kuchsizlanishiga yo'l qo'yadi va hatto buni rag'batlantiradi. Bunday iqtisodiyotda raqobat kuchsizlanishining ikkita asosiy manbayi mavjud:

1) bozor iqtisodiyoti sharoitidagi erkin muhitda tadbirkorlar foyda ketidan quvib va o'z iqtisodiy mavqelarini yaxshilashga intilib, raqobatning cheklangan yo'lidan ozod bo'lishga harakat qiladilar. Firmalarning qo'shilib ketishi, kompaniyalarning xufyona kelishuvi, raqobatlashuvning noqonuniy usullari (masalan, jismoniy kuch ishlatish, zo'ravonlik, tazyiq o'tkazish va h.k.)ni qo'llash – bularning barchasi raqobatning kuchsizlanishi va uning tartibga soluvchilik ta'sirining pasayishiga olib keladi;

2) bozor tizimi rag'batlantiradigan texnika taraqqiyoti ham raqobatning zaiflashishiga olib keladi. Eng yangi texnologiya, odatda: a) juda katta miqdordagi real kapitaldan foydalanishni; b) yirik bozorlar bo'lishini; d) kompleksli, markazlashgan va qat'iyan bir butun bo'lib birlashgan bozorning tarkib topishini; e) boy va ishonchli xomashyo manbalarini talab qiladi. Bunday texnologiya bozorning hajmiga nisbatan keng miqyosdagi hisoblanuvchi ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishi zarurligini bildiradi. Boshqacha aytganda, eng yangi texnologiyani

qo'llash asosida ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligiga erishish, aksariyat hollarda ko'p miqdordagi mayda firmalar emas, uncha ko'p bo'lmagan yirik ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishini taqozo qiladi.

Bozor tizimi jamiyatning yuqori ehtiyojli tovarlar bilan ta'minlanishiga ham kafolat bermaydi. Raqobatning kuchsizlanib borishi iste'molchining erkinligiga ham putur yetkazadi. Bozor tizimi o'zining iste'molchining xohishiga ancha mos keluvchi resurslarni taqsimlash layoqatini ham yo'qotib borishi mumkin.

Bozor iqtisodiyotning navbatdagi ziddiyati jamiyat a'zolari daromadlaridagi tengsizlikning kuchayib borishi va aholining tabaqalanishi bilan bog'liq. Bunday iqtisodiyot har qanday yuksak darajada rivojlanmasin daromadlar tengsizligini bartaraf qila olmaydi, faqat uni ma'lum darajada yumshatish mumkin.

Bozor iqtisodiyotining umumiy e'tirof qilingan kamchiliklaridan yana biri shundan iboratki, u ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarib, bozorga taklif qilishga qodir emas. Shu sababli jamiyat a'zolarini bunday ne'matlar va xizmatlar bilan ta'minlash davlat zimmasida bo'ladi.

Tovarlar hajmi bilan pul massasi o'rtasidagi ro'y berib turadigan nomuvofiqlikni bartaraf eta olmaslik ham bozor iqtisodiyotining ziddiyati hisoblanadi. Bu pulning qadrsizlanishi, ya'ni inflatsiya jarayoni orqali namoyon bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotining asosiy ziddiyatlari bilan bir qatorda quyidagi **kamchilik yoki salbiy jihatlari** ham mavjud:

- atrof - muhitni ishlab chiqarish va boshqa faoliyat turlari ta'siridan muhofaza qilish mexanizmining mavjud emasligi;
- resurslarning qayta tiklanmaydigan turlarini saqlash imkoniyatining yo'qligi;
- mehnat qilish bilan bog'liq kafolatlarning mavjud emasligi;
- fanda fundamental va amaliy tadqiqotlarning rivojlanishiga ko'maklashuvning yo'qligi;
- rivojlanishning beqarorligi hamda ijtimoiy ishlab chiqarishning pasayish holatlarining mavjudligi.Shuningdek, 2008-yildaAQSH ipoteka kreditlash tizimida vujudga kelgan hamda ko'plab rivojlangan mamlakatlarga tarqalib, avval iqtisodiyotning moliyaviy sektorida, keyinchalik esa real sektor hamda ijtimoiy sohasida jiddiy talofatlarga olib kelgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ham ko'p tomondan bozor iqtisodiyotining ziddiyatli jihatlari ta'siri bilan bog'liq. Aksariyat rivojlangan mamlakatlarda bozorning o'zini-o'zi tartiblash mexanizmini mutlaqlashtirish va bunda davlatning nazorat qilish, tartibga solish vazifalariga umuman e'tibor qaratmaslik pirovardida inqiroz holatlarining ro'y

berishiga olib keldi. O'zbekistonda davlat tomonidan bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni tartibga solish jarayonlariga doimiy e'tibor qaratilib, zarur bo'lganda iqtisodiyotda davlat tomonidan boshqaruv usullari qo'llandi va bunday yondashuv oxir-oqibatda o'zini to'la oqladi[1].

5.4. Bozor va uning vazifalari

Bozor tushunchasi bozor iqtisodiyotining markaziy kategoriyasi bo'lib, iqtisodiyot nazariyasida ham, xo'jalik yuritish amaliyotida ham, barcha mamlakatlar tajribasida ham qo'llaniladigan ilmiy-amaliy tushunchadir. Eng avvalo «*bozor*» va «*bozor iqtisodiyoti*» tushunchalarining bir-biridan farqlanishini ta'kidlab o'tishimiz lozim. Chunki, ko'pincha bu ikki tushunchani bir xil ma'noda ifodalash, ba'zi adabiyotlarda sinonim so'zlar sifatida qo'llash yoki ularni chalkashtirish hollari uchraydi. Bozor jamiyatda bozor iqtisodiyoti shakllangunga qadar mehnat taqsimotining ro'y berishi natijasida vujudga kelgan bo'lib, u ijtimoiy takror ishlab chiqarishning ayirboshlash jarayonini o'z ichiga oladi. Bozor iqtisodiyoti esa bozor munosabatlarining tarixan uzoq davr mobaynida rivojlanishi natijasi bo'lib, tovar-pul qonunlari asosida tashkil etiluvchi va faoliyat ko'rsatuvchi iqtisodiy tizimni anglatadi.

Bozor iqtisodiyoti takror ishlab chiqarishning barcha fazalarini: ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini qamrab oladi. Bozor esa faqat bitta fazani, ya'ni ayirboshlash fazasini o'z ichiga oladi. Bozor tushunchasi yuzaki qaraganda oddiy tushunchaga o'xshab ko'rinadi, ayrimlar bozorni tovarlar sotiladigan va xarid qilinadigan joy deb o'ylashadi. Lekin uning ichki mazmuniga e'tibor berilsa, u ko'p qirrali bo'lib, mazmuni o'zgaruvchan ekanligini, turli davrlarda turli ma'noni anglatishini bilib olish mumkin. Bozor tushunchasi tovar ayirboshlashning kelib chiqishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, u ibtidoiy jamoa tuzumining oxirlarida kelib chiqqan va dastlab tovar almashuv, tovar ayirboshlash joyi yoki maydoni degan mazmunni anglatgan. Dastlab, bozor ikki yoki bir necha qabila a'zolari bir-birlari bilan tovar almashuv joyi sifatida namoyon bo'lgan bo'lsa, hunarmandchilikning rivojlanishi, shaharlarning paydo bo'lishi bilan alohida maydonlar ajratilib, unda kishilar oldi-sotdi qilganlar. Lekin hali u davrlarda tovar ayirboshlash T – T ko'rinishida, ya'ni bir turdagi tovarga boshqa turdagi tovarni ayirboshlash shaklida bo'lgan. Bunday ayir-

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 8-b.

boshlashda vaqt va masofa bo'lmay, bir vaqtning o'zida o'sha joyda almashuv jarayoni sodir bo'lgan. Keyinchalik tovarlarni bunday tarzda ayirboshlashning ziddiyatlari kuchayib borishi natijasida pul kelib chiqib, sotish va sotib olish jarayoni ikkiga ajralgan va T – P – T ko'rinishini olgan. Endi tovarni sotish (T – P) va sotib olish (P – T) zamon va makon jihatidan mos kelmasligi mumkin. Chunki sotuvchi o'z tovarini bir joyda pulga ayirboshlab, o'ziga kerakli tovarni boshqa vaqt va boshqa joyda sotib olishi mumkin. Pulning kelib chiqishi bilan savdogarlar, ya'ni tovarlarni ishlab chiqaruvchidan olib iste'molchiga, bir joydan ikkinchi joyga olib borib sotish bilan shug'ullanadigan maxsus guruhlar paydo bo'ldi.

Mehnat taqsimoti chuqurlashib savdo sohasi vujudga keldi. Bu soha tovar-pul harakatini tezlashtirish imkonini berib, iste'molchi bilan ishlab chiqaruvchini bog'laydigan vositaga aylandi. Bunda ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi ham bir-birlari bilan uchrashishi shart bo'lmay, ular savdogarlar-vositachilar orqali aloqa qilishlari mumkin bo'lib qoldi. Endi bozor tushunchasining mazmuni o'zgarib, yangi ma'no kasb etadi, ya'ni tovar-pul muomalasining yangi shakli sifatida namoyon bo'la boshladi. Oldi-sotdi jarayonida yangi o'ziga xos muhim tovar – ishchi kuchining paydo bo'lishi bilan bozor umumiy tus olib, uning mazmuni yanada kengaydi. Endilikda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlargina emas, balki ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi ham bozor jarayoni orqali o'tib, ishlab chiqarishga jalb etila boradigan, ularning bir-biriga o'zaro ta'siri to'g'ridan-to'g'ri emas, balki bilvosita – bozor orqali sodir bo'la boshladi. Shunday qilib, hozirgi davrda bozor ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarning ko'p qirrali murakkab aloqalarini, ularning o'zaro bir-birlariga bo'lgan ta'sirini bog'laydigan bo'g'in, jamiyat taraqqiyotida modda almashuvini ta'minlaydigan jarayon sifatida shakllandi. **Bozor – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida vujudga keladigan munosabatlar majmuasi.**

Bozorning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- sotuvchi va xaridorlarning o'zaro kelishuvi, ekvivalentlilik prinsipi asosida ayirboshlash;
- sotuvchilarning xarajatlari qoplanib, foyda olishi;
- to'lovga layoqatli bo'lgan xaridorlarning talabini qondirish va raqobatchilik.

Bozor tovarlarni ishlab chiqarish va ayirboshlash, pulning vujudga kelishi, ularning rivojlanishi natijasida kelib chiqqan tarixiy tushuncha bo'lib, hozirgi davrda keng tarqalgan obyektiv iqtisodiy jarayondir.

Bozordagi tovar va xizmatlar miqdori talabga nisbatan kam bo'lsa narxlar oshib ketadi, ayirboshlashning ekvivalentlik muvozanati buziladi, natijada tovarni sotuvchi me'yoridan ortiqcha daromad olish imkoniga ega bo'ladi. Aksincha, bozorda tovarlar miqdori talab miqdoridan oshib ketsa, narxlar pasayib ketib, sotuvchilar zarar ko'radilar. Shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida sustkashlik, no'noqlik va xo'jasizlik yuz berib, ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'yilsa ham zarar oshib ketadi, chunki bozor bunday behuda sarflarni hisobga olmaydi. Bularning barchasini bozor o'z mexanizmi orqali amalga oshiradi. **Bozor mexanizmi – bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan dastak va vositalar.**

Bozorning iqtisodiy mazmunini ochib berishda uning obyekti va subyektini ajratib ko'rsatish lozim bo'ladi. **Bozor obyekti – ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyat natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar.**

Hozirgi sharoitda oziq-ovqat va qishloq xo'jalik mahsulotlari do'konlari, avtomobilga xizmat ko'rsatish stantsiyasi, benzin quyish shaxobchalari, sanoat tovarlari do'koni, tijoratchilarning savdo shaxobchalari, turli xil supermarketlar, yirik savdo markazlari va savdo yarmarkalari, umumiy ovqatlanish shaxobchalari bozorning odatdagi ko'rinishlari hisoblanadi. Fond birjalari, valuta bozori, don birjalari va auksion kabilar bozorning yuqori darajada rivojlangan ko'rinishlaridir.

Bozor subyekti – ayirboshlash munosabatlari qatnashchisi. Bozor subyektlari ikki guruhga – sotuvchi va xaridorlarga bo'linib, ular bozor munosabatlarining turli vazifalarini bajaradi. Sotuvchilar bozorga tovar va xizmatlarni taklif etadi, xaridorlar esa ularga talab bildiradi. Bozor o'z subyektlari manfaatini bir-biriga bog'lab, ularni muvofiqlashtiradi. Ayrim turdagi bozorlarda sotuvchi va xaridorlar o'rtasida bevosita aloqa mavjud bo'lsa, boshqalarida bilvosita aloqa mavjud bo'lib, ular hech qachon bir-birini ko'rmaydi yoki bilmaydi.

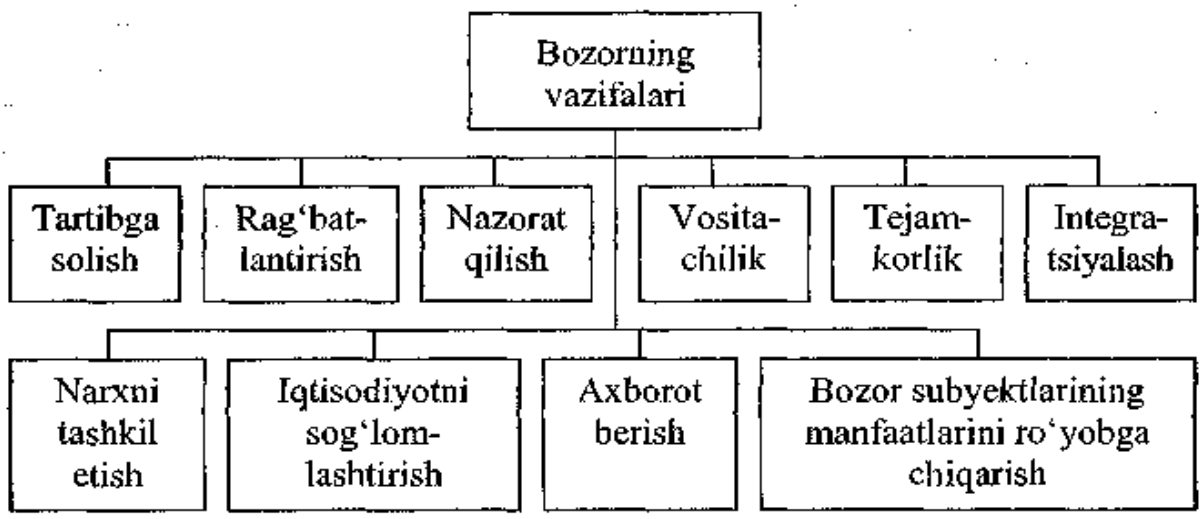
Bozorning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan tovar va xizmatlarni, iqtisodiy resurslarni iste'molchilarga yetkazib berishdan iboratdir. Bu yerda bozor ishlab chiqarish bilan iste'molni bir-biriga bog'laydi, ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmat o'z iste'molchisini topadi. Bunda bozor vositachi bo'lib xizmat qiladi. Bozorda qiymat shakllari almashadi. U qiymatni tovar shaklidan pul shakliga aylantiradi. Individual mehnat sarflari sifatida chiqqan tovarlar bozor tomonidan tan olinsa, ijtimoiy mehnat sarfini namoyon qiladi va tovarning bozor qiymati hosil bo'ladi.

Bozor ayirboshlash kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishning uzluksiz takrorlanib turishiga yordam beradi. Ishlab chiqarish, yangidan boshlanishi uchun yaratilgan tovarlar sotilishi va ularning pulga aylanishi, puldan esa kerakli iqtisodiy resurslar xarid qilinishi zarur. Bozor vositasida tovarni sotishdan tushgan mablag'lar hisobiga, ishlab chiqaruvchilar resurslar sotib olish yo'li bilan sarflangan ishlab chiqarish vositalari o'rnini qoplaydigan va ishlab chiqarishni kengaytirish uchun kerakli moddiy va mehnat resurslariga ega bo'ladilar. Bozor orqali resurslarning erkin harakati ta'minlanadi va ularning tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishi ro'y beradi. Iste'molchilar bozorda u yoki bu tovarga bo'lgan talabini bildiradi. Bozor bu talabni ishlab chiqaruvchilar va resurslarni yetkazib beruvchilarga uzatadi. Resurslar talab bildirgan tarmoqlar va sohalar o'rtasida taqsimlanib turadi.

Bozor iqtisodiyotni tartibga solib turish vazifasini talab, taklif, raqobat va narxlar yordamida bajaradi. U o'zida talab va taklifni jamlab, bu bilan nimani, qancha miqdorda va qaysi vaqtda ishlab chiqarish kerakligini aniqlab beradi. Bozor narx vositasida iqtisodiy resurslarni tovarlarga talab kamaygan tarmoqlardan talab ortgan tarmoqlarga oqib kelishini ta'minlaydi. Shuningdek, adabiyotlarda bozorning boshqa ko'plab qo'shimcha vazifalari ham keltiriladi. Bu vazifalarni yaqqolroq tasavvur etish uchun ularni maxsus chizma ko'rinishida ifodalash mumkin (5.3-chizma).

5.3-chizma

Bozorning vazifalari

Bozor turli xil vazifalarni bajarsa-da, ular o'zaro bog'liq va birbirini taqozo qiladi. Bozorning iqtisodiy mazmunini chuqurroq tushu-

nish uchun uning turlari va ichki tuzilishini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

5.5. Bozorning turlari va tuzilishi

Hozirgi davrda bozor murakkab tuzilishga egadir. Bozorning ichki tuzilishi murakkab bo'lganligi sababli uni turkumlashga quyidagi mezonlar asos qilib olinadi: bozorning yetuklik darajasi, sotiladigan va sotib olinadigan mahsulot turi, bozor subyektlari xususiyatlari, bozor miqyosi, iqtisodiy aloqalar tavsifi va boshqalar.

Bozorning **yetuklik darajasiga qarab** rivojlanmagan bozor, erkin (klassik) bozor, hozirgi zamon rivojlangan bozorlarga bo'linadi. **Rivojlanmagan, shakllanayotgan bozor tasodifiy tavsifga ega bo'lib, unda tovarni tovarga ayirboshlash (barter) usuli ko'proq qo'llaniladi.** Bozorning bu turi tarixan hali haqiqiy pul mavjud bo'lmagan davrga to'g'ri keladi. Lekin hozirgi davrda ham ayrim mamlakatlarda pul inqirozga uchrab, ijtimoiy ishonchni yo'qotgan, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ham bozorning bunday turi amal qilishi mumkin.

Erkin (klassik) bozor – tovar va xizmatlarning har bir turi bo'yicha juda ko'p ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, sotuvchilar va xaridorlar mavjud bo'lib, ular o'rtasida erkin raqobat amal qiluvchi, narxlar talab va taklif o'rtasidagi nisbatga qarab erkin shakllanuvchi bozordir. Erkin bozorda raqobatning turli usullari qo'llanilib, aholi va ishlab chiqaruvchilar keskin tabaqalanishi ro'y beradi.

Hozirgi zamon rivojlangan bozori ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash va aholini ijtimoiy himoyalash maqsadida bozor aloqalarining davlat tomonidan tartibga solib turilishiga asoslanadi. Demak, davlat ham bozor ishtirokchisi bo'lib, u bozor aloqalarini tartiblashtiradi va boshqaradi. Hozirgi zamon rivojlangan bozorida turli xil birjalar va boshqa oldi-sotdi jarayoniga xizmat qiluvchi sohalar taraqqiy etgan bo'ladi. Raqobatning asoratli kurashlari, aholining tabaqalashuvi yumshatilib, ularning daromadlari o'rtasidagi tafovutlar me'yor darajasida ushlab turiladi.

Bozor **hududiy jihatdan** ham turlicha bo'lishi mumkin. Bular mahalliy bozorlar (Toshkent bozori, Samarqand bozori, Urgut bozori, London bozori, Nyu-York bozori, Pekin bozori va boshqalar); milliy bozorlar (O'zbekiston bozori, Rossiya bozori, Ukraina bozori, Angliya bozori, Amerika bozori, Xitoy bozori va boshqalar); hududiy bozorlar (Markaziy Osiyo yoki Osiyo bozori, G'arbiy Yevropa bozori) va nihoyat jahon bozori.

Sotiladigan va sotib olinadigan tovar, xizmat turiga ko'ra bozorlar quyidagi turlarga bo'linadi: iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi (resurslar) bozori, valuta bozori va fond birjalari, ilmiy-texnika kashfiyoti va ishlanmalar bozori.

Muomalaga chiqadigan subyektlarning xususiyatiga ko'ra ulgurji va chakana savdoni ajratish mumkin. Chakana savdoda, asosan, sotib oluvchilar fuqarolar hisoblanadi. Turli shakldagi korxonalar, firmalar, xususiy do'konlar va boshqalar esa sotuvchi hisoblanadi. Ulgurji savdoda mahsulotlar yirik partiyalarda ko'tarasiga sotiladi.

Bozorning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib **iste'mol tovarlari va xizmatlar bozori** hisoblanadi. Bu bozorda xo'jalik subyektlarining barcha uchta turi: uy xo'jaliklari, davlat va korxonalar qatnashadi.

Iste'mol tovarlari va xizmatlari bozorining maxsus turi **intellektual tovarlar bozoridir**. Bu bozorda aqliy mehnat mahsuli bo'lgan tovarlar – ilmiy g'oyalar, texnika yangiliklari, san'at va adabiyot asarlari, har xil axborotlar oldi-sotdi qilinadi. Intellektual bozor tarkibida ilmiy-texnika ishlanmalarini ayirboshlash katta o'rin tutadi. U amalda patent, litsenziya va nou-xau sotishdan iborat bo'lib, bu bozorda asosan, innovatsiya firmalari ish ko'radi. Mazkur firmalar yangiliklar yaratish, bozorda sotish va ishlab chiqarishga joriy etish bo'yicha xizmat ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish vositalari (resurslar) bozorida tovar sifatidagi mehnat vositalari va materiallar oldi-sotdi qilinadi. Bu bozorda mashina, asbob-uskuna, xomashyo, yoqilg'i va materiallar kabi ishlab chiqarish vositalari ulgurji ravishda sotiladi. Resurslar bozoridagi tovarlar shaxsiy iste'molga emas, ishlab chiqarish iste'moliga xizmat qiladi, ya'ni ishlab chiqarish talabini qondiradi.

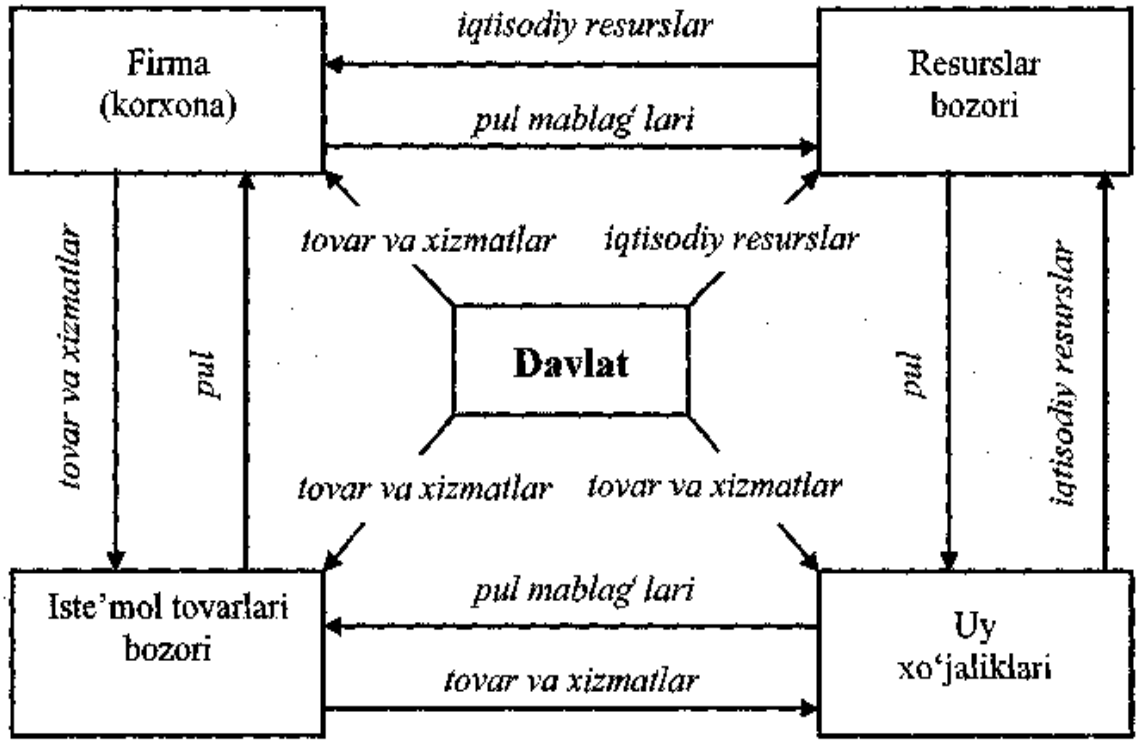
Bozorning barcha subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar iste'mol tovarlari va resurslar bozori orqali ancha to'liq va yorqin namoyon bo'ladi (5.4-chizma).

Chizmadan ko'rinib turibdiki, uy xo'jaliklari va davlat iqtisodiy resurslarga egalik qilib, ularni resurslar bozoriga yetkazib beradi. Korxonalar resurslarga talab bildiradi. Korxonalarning resurslarni sotib olishga sarflagan pul mablag'lari resurslarni yetkazib beruvchilarning daromadlari (ish haqi, renta, foiz va foyda) oqimini tashkil qiladi.

Uy xo'jaliklari resurslarni sotishdan olinadigan pul daromadlarini sarflash jarayonida ko'plab tovar va xizmatlarga o'zlarining talabini bildiradi. Bir vaqtda korxonalar aynan shu bozorda tovar va xizmatlarni taklif qiladi. Tovar va xizmatlarga iste'mol sarflari oqimi korxonalarning pul tushumi yoki daromadini tashkil qiladi.

5.4-chizma

Iste'mol tovarlari bozori va resurslar bozori hamda bozor subyektlari o'rtasida resurslar, mahsulot va daromadlar harakati

Iqtisodiy resurslar bozorining tarkibiy qismini ishchi kuchi bozori tashkil qiladi. Ishchi kuchi bozorida o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan iqtisodiy resursning oldi-sotdi bitimi amalga oshiriladi. Bu bozorda biznes tomonidan ishchi kuchiga bo'lgan talab, uy xo'jaliklari tomonidan bildirilgan ishchi kuchi taklifi bilan to'qnash keladi. Shunday ekan, ishchi kuchi bozorida iqtisodiy subyektlarning ikki turi – tadbirkorlar va yollanma ishchilar harakat qiladi. Ishchi kuchi insonning mehnat qilish qobiliyati sifatida tovarga aylanadi, bu qobiliyat bozor orqali uning egasidan ajratib olinishini bildirmaydi. Ishchi kuchi bozorida insonning o'zi emas, uning mehnat qilish qobiliyati ma'lum muddatga sotiladi.

Moliya bozori turli-tuman va ko'p jihatli bo'lsa ham oldi-sotdi obyekti bitta, ya'ni pul (pulga tenglashtirilgan qog'ozlar) hisoblanadi. Ortiqcha mablag'larga ega bo'lgan xo'jalik subyektlari o'z moliyaviy resurslarini ularga ehtiyoj sezgan subyektlarga taklif qiladi.

Moliya bozorini moliyaviy bitimlarning harakatiga qarab turkumlash mumkin. Bunda moliya bozori ikkiga ajraladi: qarz majburiyatlari bozori va kapital (mulk) bozori. **Qarz majburiyatlari bozorida pul vaq-**

tincha qarzga olinadi va shaxsiy iste'mol uchun ishlatiladi. Kapital (mulk) bozorida jamg'arishga qo'yilgan puldan daromad olish huquqi sotiladi va sotib olinadi. Bu bozorda mablag'lar kapital sifatida ishga solinib, foyda keltiradi. Shuni hisobga olib kapital bozorini ikkita bo'g'inga ajratish mumkin: ssuda kapitali bozori va qimmatli qog'ozlar bozori. **Ssuda kapitali bozori – pul shaklidagi kapitalning foiz to'lash sharti bilan qarzga berish bo'yicha oldi-sotdi munosabatidir.** Bu bozorda asosan davlat va banklarning qisqa muddatli majburiyatlari muomalada bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlar bozori – turli ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar (aksiya, obligatsiya, veksel, chek, depozit kabilar)ning oldi-sotdi munosabati. Mazkur bozor amalda fond birjalari, auksionlar va banklardan iborat bo'lib, unda broker va dilerlar vositachilik qiladi. Qimmatli qog'ozlarning harakati xususiyati bo'yicha moliya bozori birlamchi va ikkilamchi (hosila) bozorlarga bo'linadi. Birlamchi bozorda yangi nusxadagi qog'ozlar sotiladi va sotib olinadi, ikkilamchi bozorda oldin chiqarilgan qimmatli qog'ozlar harakat qiladi. Birlamchi bozorda qimmatli qog'ozlar sotilsa, ikkilamchi bozorda qayta sotiladi. Iqtisodiyot uchun qimmatli qog'ozlarning ikkilamchi bozori favqulodda muhim ahamiyatga ega. U xo'jalik subyektlari o'rtasida moliyaviy vositalarning erkin harakat qilishini ta'minlaydi.

5.6. Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari

Bozorning samarali amal qilishi ko'p jihatdan uning infratuzilmasining rivojlanganlik darajasiga bog'liqdir.

Bozor infratuzilmasi – bu bozor aloqalarini o'rnatish va ularning bir maromda amal qilishiga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir.

Bozor infratuzilmasi tarkibiga kiruvchi muassasalarni quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha guruhlash mumkin:

1) tovar va xizmatlar muomalasiga xizmat qiluvchi muassasalar (ombor xo'jaligi, transport va aloqa xizmatlari ko'rsatuvchi korxonalar, birjalar, auksionlar, savdo uylari, savdo-sotiq idoralari va agentliklari va h.k.);

2) moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasalar (bank, kredit muassasalari, sug'urta va moliya kompaniyalari, soliq idoralari va h.k.);

3) ijtimoiy sohaga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar (uy-joy va kommunal xizmat idoralari, aholini ishga joylashtirish firmalari va h.k.);

4) axborot xizmati idoralari (ma'lumotlarni to'plash, umumlashtirish va sotish bilan shug'ullanuvchi muassasalar).

Bozor infratuzilmasi muassasalari tovar ishlab chiqaruvchilarning savdo-sotiq, moliya-kredit faoliyatiga, asosiy hamkorlarni topishiga, ishchi kuchini yollashiga ko'maklashadi, davlatning iqtisodiyotni tartibga solish bo'yicha tadbirlarini amalga oshiradi, tijorat aloqalarini o'rnatishga yordam beradi. Ularning bir qismi davlat mulki doirasida faoliyat yuritib, bepul xizmat ko'rsatsa, boshqalari mustaqil tijorat muassasasi va uyushmalaridan iborat bo'lib, ko'rsatgan xizmatlari uchun haq oladi.

Bozor infratuzilmasi tarkibida tovar va xizmatlar muomalasiga xizmat qiluvchi muassasalar muhim o'rin tutishi sababli ulardan asosiylarining qisqacha tavsifiga to'xtalib o'tamiz.

Birja – namuna (yoki standart)lar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasasi. Uning tovar birjasi, fond birjasi, valuta birjasi, mehnat birjasi singari turlari keng tarqalgan.

Tovar birjasi – oldindan belgilangan qoidalar asosida ulgurji savdoni tashkil etish shakli.

Fond birjasi – qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bo'yicha rasmiy jihatdan tashkil etilgan va muntazam amal qiluvchi bozor shakli.

Valuta birjasi – milliy valutalar kurslari bo'yicha ularning erkin oldi-sotdisi amalga oshiriladigan, rasmiy jihatdan tashkil etilgan bozori shakli.

Mehnat birjasi – ishchilar va tadbirkorlar o'rtasidagi ishchi kuchini oldi-sotdi bitimini tuzishda vositachilikni amalga oshiruvchi va ishsizlarni ro'yxatga oluvchi muassasa.

Birjada ishtirokchilar tomonidan tovar ayirboshlash to'g'risidagi bitimlar tuziladi, lekin tovarni yetkazib berish va uning haqini to'lash birjadan tashqarida yuz beradi. Bunda tovarning egasi va xaridorlari qatnashishi shart emas. Ular nomidan ishni brokerlar (dallollar) yuritadi. **Broker (makler) – bu tovar, fond va valuta birjalarida oldi-sotdi bitimlarini tuzishda vositachilik qiladigan shaxs yoki maxsus firma.** Ular odatda mijozlar topshirig'iga ko'ra va uning hisobiga ish yuritadi, kafolat beruvchi hisobiga o'z nomidan savdo bitimlari tuzishi ham mumkin.

Birjaning yana bir xususiyati shundaki, bu yerda hali ishlab chiqarilmagan, lekin tayyorlanishi aniq bo'lgan, oldin sotib olinib, egasi ixtiyoriga kelib tushmagan tovarlar ham sotiladi.

Birjalar *ixtisoslashgan* yoki *universal* bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan birjalarda ayrim turdagi yoki bir guruh tovarlar, universal birjalarda har xil tovarlar sotiladi.

Auksion – alohida xususiyatlarga ega bo'lgan tovarlarni sotish uchun muayyan joylarda tashkil qilingan maxsus kim oshdi savdo muassasasi.

Auksionda savdo tovarlarning nisbatan cheklangan ro'yxati bo'yicha, ommaviy sotuvga qo'yish yo'li bilan o'tkaziladi. Auksion e'lon qilingan vaqtda va ma'lum davrda o'tkaziladi. Bunda tovarlarning bozorga kelib tushish mavsumi va hajmi hisobga olinadi. Auksion savdosida namuna tovarlar ro'yxatda ko'rsatilgan tartibda savdoga qo'yiladi, xaridorlar orasida eng yuqori narxni taklif qilgan kishi tovarni sotib oladi. Auksionlarda san'at asarlari, noyob buyumlar, kolleksiyalar ham sotilishi mumkin.

Savdo yarmarkasi – muayyan belgilangan vaqtda va joyda o'tkaziluvchi hamda o'tkazilish jarayonida ulgurji savdo bitimlari tuziluvchi tovar namunalari ko'rgazmasi. Savdo bitimlari tovar ishlab chiqaruvchi bilan savdo firmalari o'rtasida tuzilib, unda bevosita iste'molchi qatnashmaydi.

Savdo uyi – o'z ichiga tashqi savdo kompaniyasi bilan bir qatorda ishlab chiqarish, bank, sug'urta, transport, ulgurji-chakana va boshqa turdagi firmalarni oluvchi keng tarmoqli savdo kompaniyasi. U ixtisoslashgan yoki universal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan savdo uyi ayrim tovarlar bilan (kiyim-kechak, oyoq kiyim, gazlama va h.k.), universal savdo uyi har xil tovarlar bilan savdo qiladi. Savdo uylari tarkibida savdo firmalari muhim o'rin tutadi. Ular tijorat ishini yurituvchi va ixtisoslashgan savdo-sotiq korxonalaridir. Firmalar mustaqil yoki yirik sanoat korporatsiyalari tarkibida ish yuritib, ulgurji va chakana savdo bilan shug'ullanadigan turlarga bo'linadi. Ayrim firmalar har ikkala savdo turi bilan ham shug'ullanadi. Savdo uylari o'z nomidan va ko'pincha o'z hisobidan eksport-import hamda boshqa savdo aloqalarini olib boradi. Tashqi savdo uylari savdo korxonalarini sotib olish, jihoz va uskunalarni ijaraga topshirish, kreditlar berish, sug'urta xizmati ko'rsatish orqali moliyaviy va ishlab chiqarish xizmatida ham qatnashadi.

Ulgurji savdo firmalari tovarlarni o'z mulki sifatida sotib olib, keyin iste'molchilarga sotadi. **Chakana savdo firmalari** turlicha faoliyat yuritib, ular mustaqil do'konlar, maxsus do'konlar va supermarketlardan iborat bo'ladi.

Supermarket – bu xaridorning o'ziga o'zi xizmat ko'rsatishiga asoslangan keng tarmoqli savdo korxonasi. U tovarlarning deyarli barcha turlari bilan, jumladan import tovarlar bilan ham savdo qiladi. Supermarket xaridorlarga bepul maslahatlar beradi, tovarlarni buyurtma bo'yicha xaridor uyiga yetkazadi, ularga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatadi.

Infratuzilma tizimida moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasalar alohida o'ringa ega. Ular moliya bozori, uning asosi bo'lgan kapital bozorini shakllantiradi va amal qilish tartib-qoidalarini o'rnatadi.

Moliyaviy muassasalarning aksariyati o'ziga xos belgilar bilan bir qatorda yagona umumiy belgiga ham ega. Bu ular faoliyatining doimo moliyaviy majburiyatlar bilan bog'liqligidir. Ya'ni, moliyaviy muassasalar subyektlarning ortiqcha pul mablag'larini jalb etib, o'z nomidan moliyaviy mablag'larga ehtiyoj sezgan subyektlarga pul qarz beradi.

Bozor infratuzilmasining banklar, sug'urta kompaniyalari, soliq va bojxona idoralari kabi muassasalari moliya-kredit munosabatlarida alohida o'ziga xos o'ringa ega. Ularning iqtisodiy faoliyati va moliyaviy munosabatlarda tutgan o'rni bilan keyingi boblarda batafsil tanishamiz.

Bozor iqtisodiyoti subyektlarini moliyaviy axborotlar bilan ta'minlash bozor infratuzilmasining axborot xizmati idoralari, shu jumladan auditorlik firmalari zimmasiga tushadi. **Auditor firma – korxona, firma, kompaniyalar moliyaviy xo'jalik faoliyatini tekshirib boruvchi, ular hisobotini ekspertizadan o'tkazuvchi muassasa.** Ular odatda aksiyadorlik jamiyati yoki kooperativ shaklda faoliyat ko'rsatadi va to'liq mustaqillikka ega bo'ladi. Auditor firmalar o'z ishini har bir mamlakatda yoki xalqaro miqyosda qabul qilingan hisob-kitob va taftish qoidalariga binoan olib boradi. Auditor firma ishida qatnashuvchi taftishchilar **auditorlar** deb ataladi. Shunday qilib, bozor infratuzilmasi va uning ko'rib chiqilgan muassasalari barcha bozor turlarining faoliyat ko'rsatishi hamda davlatlararo iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni ta'minlaydi.

Xulosalar

1. Bozor va bozor iqtisodiyoti tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi natijasida vujudga keladi.

2. Bozor munosabatlari subyektlari o'zaro bog'liq holda va aloqada bandlik, milliy daromad va ishlab chiqarishning umumiy hajmi kabi ijtimoiy ishlab chiqarish natijalarini aks ettiradigan va doimiy harakatda bo'ladigan daromadlar va xarajatlar oqimini shakllantiradi.

3. Bozor munosabatlarining har bir ishtirokchisi o'z maqsad va manfaatlaridan kelib chiqib, mustaqil qaror qabul qiladi. Aynan xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy erkinligi va mustaqilligi bozor ko'rinishidagi iqtisodiy munosabatlarni vujudga keltiradi hamda o'z rivojlanishining tabiiy-evolyutsion, dinamik xususiyatini belgilab beradi.

4. Bozor iqtisodiyoti – murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim bo'lib, birlashgan, o'zaro bog'langan va birgalikda harakatlanadigan bir qator tarkibiy tuzilmalarni o'z ichiga oladi.

5. Bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishi uchun uning infratuzilmasi shakllantiriladi. Bozor infratuzilmasi – bu bozor muno-

sabatlariga ko‘mak berishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy institutlar tizimidir.

6. Bozor iqtisodiyoti tizimining afzalligiga qaramay, shunday muammolar borki, ularni bozor mexanizmi vositasida hal etish kam samara keltiradi yoki umuman hal etib bo‘lmaydi. Ana shunday muammolarni hal etish uchun davlat ularni o‘z zimmasiga olishi yoki zarur shart-sharoitlarni yaratib berishi kerak.

Asosiy tayanch tushunchalar

Bozor iqtisodiyoti — tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizim.

Bozor mexanizmi — bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uyg‘unlashtirishni ta’minlaydigan dastak va vositalar.

Bozor — ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o‘rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida bo‘ladigan munosabatlar yig‘indisi.

Bozor obyekti — ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyat natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar.

Bozor subyekti — ayirboshlash munosabatlari qatnashchisi.

Uy xo‘jaliklari — iqtisodiyotning iste’mol sohasida faoliyat ko‘rsatuvchi asosiy tarkibiy birlik.

Tadbirkorlik sektori — iqtisodiyotning daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi birlamchi bo‘g‘ini.

Davlat sektori — o‘z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo‘ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan turli budjet tashkilotlari va muassasalari majmui.

Bank — iqtisodiyotning me’yorda amal qilishi uchun zarur bo‘lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi.

Ssuda kapitali bozori — pul shaklidagi kapitalning foiz to‘lash sharti bilan qarzga berish bo‘yicha oldi-sotdi munosabati.

Qimmatli qog‘ozlar bozori — turli ko‘rinishdagi qimmatli qog‘ozlar (aksiya, obligatsiya, veksel, chek, depozit kabilar)ning oldi-sotdi munosabati.

Bozor infratuzilmasi — bu bozor aloqalarini o‘rnatish va ularning bir maromda amal qilishga xizmat ko‘rsatuvchi muassasalar tizimidir.

Birja – namuna (yoki standart)lar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasasi.

Tovar birjasi – oldindan belgilangan qoidalar asosida ulgurji savdoni tashkil etish shakli.

Fond birjasi – qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bo'yicha rasmiy jihatdan tashkil etilgan va muntazam amal qiluvchi bozor shakli.

Valuta birjasi – milliy valutalar kurslari bo'yicha ularning erkin oldi-sotdisi amalga oshiriladigan, rasmiy jihatdan tashkil etilgan bozori shakli.

Mehnat birjasi – ishchilar va tadbirkorlar o'rtasidagi ishchi kuchining oldi-sotdi bitimini tuzishda vositachilikni amalga oshiruvchi va ishsizlarni ro'yxatga oluvchi muassasa.

Broker (makler) – bu tovar, fond va valuta birjalarida oldi-sotdi bitimlarini tuzishda vositachilik qiladigan shaxs yoki maxsus firma.

Auksion – alohida xususiyatlarga ega bo'lgan tovarlarni sotish uchun muayyan joylarda tashkil qilingan maxsus kim oshdi savdo muassasasi.

Savdo yarmarkasi – muayyan belgilangan vaqtda va joyda o'tkaziluvchi hamda o'tkazilish jarayonida ulgurji savdo bitimlari tuziluvchi tovar namunalari ko'rgazmasi.

Savdo uyi – o'z ichiga tashqi savdo kompaniyasi bilan bir qatorda ishlab chiqarish, bank, sug'urta, transport, ulgurji-chakana va boshqa turdagi firmalarni oluvchi keng tarmoqli savdo kompaniyasi.

Supermarket – bu xaridorning o'ziga o'zi xizmat ko'rsatishiga asoslangan keng tarmoqli savdo korxonasi.

Auditor firma – korxona, firma, kompaniyalar moliyaviy xo'jalik faoliyatini tekshirib boruvchi, ular hisobotini ekspertizadan o'tkazuvchi muassasa.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari nimalardan iborat?
2. Klassik va hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining umumiy tomonlari va farqlarini tushuntirib bering.
3. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari nimalardan iborat?
4. Bozor iqtisodiyotining asosiy ishtirokchilari kimlar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar qay tarzda kechadi?
5. Bozor tushunchasining ta'rifini bering va uning asosiy vazifalarini ko'rsating.

6. Bozorni turkumlashda qanday mezonlar asos qilib olinadi? Ularni sanab ko'rsating.

7. Yetuklik darajasiga qarab bozorning qanday turlari ajratiladi?

8. Sotiladigan va sotib olinadigan tovar, xizmat turiga ko'ra bozorning qanday turlarini ajratish mumkin?

9. Hududiy jihatdan bozorning qanday turlari mavjud?

10. Bozor infratuzilmasi nima? Uning tarkibiy qismlari va asosiy unsurlariga ta'rif bering.

6-bob. BOZOR IQTISODIYOTIGA O'TISH DAVRI VA UNING O'ZBEKISTONDAGI XUSUSIYATLARI

Iqtisodiyotda bozor munosabatlarini shakllantirishda maxsus o'tish davri zarur bo'lib, bu davrning mazmuni va asosiy belgilarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu bobda o'tish davri nazariyasi, xususan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari bayon qilinadi. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning tamoyillari va xususiyatlari, respublikada bozor islohotlarini amalga oshirishning mazmuni, maqsadi va asosiy yo'nalishlari ko'rsatib beriladi. Shuningdek, bozor munosabatlariga o'tish, iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish jarayonida makroiqtisodiy barqarorlikka erishish, strategik vazifalarni amalga oshirish yo'llari tahlil qilinadi.

6.1. O'tish davrining mazmuni. Bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining umumiy mazmuni iqtisodiy munosabatlarning alohida unsurlarini isloh qilish yoki iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritish emas, balki butun iqtisodiy munosabatlar tizimini o'zgartirishdan iboratdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri – ma'muriy-buyruqbozlik tizimini bartaraf etish yoki tubdan o'zgartirish hamda bozor tizimining asoslarini shakllantirish jarayonlari amalga oshiriluvchi tarixiy davrdir.

1980-1990-yillarga kelib dunyoda ro'y bergan muhim o'zgarishlar iqtisodiy taraqqiyot istiqbollari to'g'risidagi nazariyalarni qaytadan ko'rib chiqish va ularga jiddiy o'zgartirishlar kiritishni zarur qilib qo'ydi. Chunki bu vaqtga kelib g'arb mamlakatlarida uzoq vaqtdan beri (A.Smit davridan boshlab) hukm surib kelgan erkin iqtisodiy tartibga solish, ya'ni iqtisodiyotning o'zini-o'zi tartibga solish g'oyasi ham, iqtisodiyotni

markazlashtirilgan tarzda tartibga solish va boshqarish g'oyasi ham inqirozga uchradi. Bunday sharoitda iqtisodiy taraqqiyotning sifat jihatdan yangi yo'llarini qidirib topish zarur bo'lib qoldi. Bu vaqtga kelib ko'pgina rivojlangan mamlakatlarning tajribalari umumlashtirilib, iqtisodiyotning yangi taraqqiyot yo'li – ongli ravishda boshqariladigan va tartibga solinadigan bozor iqtisodiyoti deb tan olindi va aksariyat davlatlar shu yo'lni tanladilar. Lekin bunday bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari (modellari) xilma-xil bo'lib, ularning umumiy va xususiy tomonlari farqlanadi.

Jahon tajribasida bozor iqtisodiyotiga o'tishning barcha yo'llari umumlashtirilib, quyidagi to'rtta asosiy turga bo'linadi:

1) rivojlangan mamlakatlar yo'li;
2) rivojlanayotgan mamlakatlar yo'li;
3) sobiq sotsialistik mamlakatlar yo'li;
4) sotsializm g'oyalarini samarali bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish mexanizmi bilan qo'shib olib borish yo'li. Bu yo'llar turli tuman va har xil bo'lishiga qaramay ularda umumiylik mavjuddir. Ularning umumiyligi shundaki, bu yo'llarning hammasi bozor iqtisodiyotiga o'tishni maqsad qilib qo'yadi va mazkur iqtisodiyotning qonun-qoidalari, amal qilish mexanizmi ko'p jihatdan umumiy bo'ladi. Shu bilan birga har bir yo'lning o'ziga xos xususiyatlari ham bor, bu esa bozor munosabatlarini shakllantirishning ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy, milliy sharoitlari har xil bo'lishidan kelib chiqadi. Masalan, bozor munosabatlariga o'tishning rivojlangan mamlakatlar yo'lida oddiy tovar xo'jaligidan erkin raqobatga asoslangan klassik yoki erkin bozor iqtisodiyotiga va undan hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga o'tiladi.

Mustamlakachilikdan ozod bo'lib, mustaqil rivojlanayotgan mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lining xususiyati – bu qoloq, an'anaviy iqtisodiyotdan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tishdir. Nihoyat, sobiq sotsialistik mamlakatlar yo'lining muhim belgisi markazlashtirilgan, ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan hozirgi zamon rivojlangan bozor tizimiga o'tishdan iboratdir. Bu yo'lning boshqa yo'llardan farqi shundaki, totalitar iqtisodiyotning bozor iqtisodiyoti bilan umumiyligi yo'q, ular batamom bir-biriga zid. Shu bilan birga ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarning o'zi o'tish sharoitlari, iqtisodiy rivojlanish darajasi, mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllari bilan bir-birlaridan farqlanadi.

Hozirda uzoq davr mobaynida ijtimoiy xo'jalikni sotsializm qurish g'oyalari asosida yuritib kelgan, keyinchalik ushbu g'oyalarning muhim jihatlarini saqlab qolgan holda bozor mexanizmlarini uyg'unlashtirish

orqali o'ziga xos o'tish yo'lini yaratgan mamlakatlar tajribasini ham alohida ko'rsatish mumkin. Jumladan, Xitoy, Vetnam kabi ilgari faqat *ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotiga* asoslangan *mamlakatlar* bugungi kunda tub islohotlar orqali samarali bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish borasida sezilarli muvaffaqiyatlarga erishmoqdalar. Bularning barchasi bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llarining o'ziga xos xususiyatlaridir.

Jahon tajribasi ko'rsatishicha, bozor iqtisodiyotiga **revolyutsion yo'l** bilan, ya'ni jadal usulda yoki **evolyutsion yo'l** bilan, ya'ni bosqichma-bosqich o'tish mumkin. Birinchi holda, tub islohotlarni o'tkazish, avvalgi tizimni va tarkib topgan iqtisodiy munosabatlarni birdaniga va batamom sindirish talab etilib, «karaxt qilib davolash» usuli («шоковая терапия») deb ataladi. Eski iqtisodiy munosabatlarni bosqichma-bosqich yangi bozor munosabatlariga aylantira borib, samarali bozor iqtisodiyotini shikastsiz vujudga keltirish mumkin. Islohotlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, evolyutsion yo'l kamroq ijtimoiy larzalarga olib keladi, ancha izchil va muqarrardir.

Tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llarigina emas, balki uning andozalari ham xilma-xildir. Eng avvalo, ular shunday bozor iqtisodiyoti vujudga keltirilayotgan va amal qilib turgan mamlakatlarning milliy xususiyatlari va an'analari bilan farq qiladi. Shu boisdan bozor iqtisodiyotining ma'lum andozalari ularni amalga oshiruvchi muayyan mamlakatga mansubligiga qarab ajratiladi. Masalan, *Germaniya, Janubiy Koreya, Turkiya, Argentina, Polsha andozalari* va hokazo[1].

Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga o'tishning zarurligi iqtisodiy o'sish ekstensiv omillaridan foydalanish imkoniyatlarining tugab borishi bilan notovar iqtisodiyotning amal qilish layoqatining pasayishi orqali ifodalanadi.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi ikkita ahamiyatli kamchilikka ega:

1) uning moslashuvchan emasligi, ro'y berayotgan o'zgarishlarga juda sekinlik bilan moslashib borishi;

2) xo'jalik yuritish tashabbuskorligini «yo'qotib yuborish» oqibatida samaradorlikning o'ta darajada pasayib ketganligi.

Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tish ko'plab mamlakatlarda umumiy tendensiyaga ega. Bu jarayon iqtisodiyotni erkinlashtirish, chuqur institutsional (eng avvalo, mulkchilik munosabatlarida) o'zgarishlarni o'z ichiga oladi, biroq, bir vaqtning

---

[1] Karimov I.A. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T.: O'zbekiston, 1993, 23-bet.

o‘zida moliyaviy barqarorlashtirish chora-tadbirlarini amalga oshirilishini taqozo etadi. Ma’muriy-buyruqbozlik tizimini o‘zgartirish mazkur tizim asosining o‘zgarishini hamda uni sifat jihatidan farq qiluvchi bozor tizimiga almashtirilishini anglatar ekan, bunday turdagi o‘zgarishlarni **tizimiy islohotlar** deb atash maqsadga muvofiq bo‘ladi.

O‘tish davrida bozor iqtisodiyotini shakllantirishning asosiy yo‘nalishlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Iqtisodiyotni erkinlashtirish. Erkinlashtirish — bu xo‘jalik hayotining barcha sohalaridagi to‘siq hamda cheklovlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar tizimidan iborat. U butun iqtisodiyotga tatbiq etilib, quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- xo‘jalik faoliyatini amalga oshirishda davlat monopoliyasini bekor qilish;
- resurslarning markazlashgan holdagi taqsimotini tugatish;
- narxlarning asosan, talab va taklif nisbati asosida shakllantirilishiga o‘tish;
- ichki va tashqi bozorlarda transaktsion bitimlar ustidan davlat nazoratini pasaytirish.

2. Iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish va raqobat muhitini yaratish. Bu yo‘nalish quyidagi jarayonlarning amalga oshirilishini taqozo etadi:

- barcha iqtisodiy agentlarning ish faolligi uchun teng imkoniyat va sharoitlar yaratilishi;
- bozorga xorijiy raqobatchilarning ham kirishi uchun imkon berilishi;
- kichik biznesning rivojlanishiga xalaqit beruvchi ma’muriy to‘siqlarni olib tashlash, imtiyozli kreditlar berish orqali qo‘llab-quvvatlash va tarmoqqa kirishidagi to‘siqlarni pasaytirish;
- tabiiy monopoliyalarning narx va mahsulot sotish siyosatini tartibga solish va boshqalar.

3. Institutsional o‘zgarishlar. Mazkur o‘zgarishlar quyidagi sohalarni qamrab oladi:

- mulkchilik munosabatlarini o‘zgartirish, jumladan, xususiy sektorni yaratish;
- bozor infratuzilmasini (tijorat banklari, tovar va fond birjalari, investitsiya fondlari va h.k.) shakllantirish;
- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi tizimini yaratish;
- bozor sharoitlariga mos tushuvchi xo‘jalik qonunchiligini qabul qilish va boshqalar.

4. Tarkibiy o'zgarishlar. Tarkibiy o'zgarishlar birinchi navbatda iqtisodiyot va uning alohida tarmoqlari tarkibida oldingi tizimdan qolgan nomutanosibliklarni yumshatish yoki bartaraf etishga yo'naltirilgan. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini qayta qurishdan asosiy maqsad — ichki va tashqi bozorlarda to'lovga qodir talabga ega bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarilishini rivojlantirishdan iborat.

5. Makroiqtisodiy, asosan, moliyaviy barqarorlashtirish. Aslini olganda bu jarayon tizimiy islohotlar qatoriga kirmaydi, chunki u bozor iqtisodiyoti barqaror amal qilayotgan mamlakatlarda ham tez-tez o'tkazilib turadi. Bu yo'nalishning muhim ahamiyati shundan kelib chiqadiki, ma'muriy-buyruqbozlik tizimining inqirozi eng avvalo va kuchli ravishda moliyaviy sohada, ayniqsa yuqori inflatsiya shaklida namoyon bo'ladi. Inflatsiyaning uzoq vaqt mavjud bo'lishi bozor munosabatlarining me'yorda qaror topishiga to'sqinlik qiladi, shuning uchun uni bartaraf etish o'tish davri iqtisodiyoti uchun o'ta muhim hisoblanadi. Makroiqtisodiy barqarorlashtirish chora-tadbirlari tizimiga pul emissiyasini cheklash, davlat budjeti taqchilligini qisqartirish, ijobiy foiz stavkasini ta'minlash va boshqalar kiradi.

6. Aholini ijtimoiy himoyalashning bozor xo'jaligiga mos bo'lgan tizimini shakllantirish. Bu tizim aholining nisbatan muhtoj qatlamini aniq ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga o'tishga yo'naltirilgan.

Bozor tizimining ko'rsatib o'tilgan asosiy unsurlari shakllanishining yakuniga yetishi o'tish davri tugaganligidan darak beradi.

6.2. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning tamoyillari va xususiyatlari

Markazlashgan ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishda maqsad bir xil bo'lsa-da, turli mamlakatlar turli yo'llarni tanlashlari mumkin. Yuqorida ta'kidlanganidek, bir tizimdan ikkinchi tizimga o'tishning revolyutsion va evolyutsion yo'llari mavjud. Polsha, Chexoslovakiya, Rossiya va boshqa ayrim mamlakatlar bozor iqtisodiyotiga o'tishning revolyutsion yo'lini, birdaniga katta to'ntarishlar qilish yo'lini tanladilar. O'zbekistonda esa o'ziga xos madaniy, tarixiy, iqtisodiy va tabiiy xususiyatlarni hamda bu yo'ldagi jahon tajribasini hisobga olgan holda revolyutsion to'ntarishlarsiz, ijtimoiy to'qnashuvlarsiz, ijtimoiy himoyani kuchaytirgan holda asta-sekinlik, lekin qat'iyatlilik bilan bosqichma-bosqich rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li tanlandi.

«Bizning bozor munosabatlariga o'tish modelimiz Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini, an'analar, urf-odatlar va turmush tarzini har tomonlama hisobga olishga, o'tishdagi iqtisodiyotni bir yoqlama, beso'naqay rivojlantirishning mudhish merosiga barham berishga asoslanadi»[1].

«O'zbekistonda qabul qilingan o'ziga xos islohot va modernizatsiya modeli orqali biz o'z oldimizga uzoq va davomli milliy manfaatlarimizni amalga oshirish vazifasini qo'yar ekanmiz, eng avvalo, «shok terapiyasi» deb atalgan usullarni bizga chetdan turib joriy etishga qaratilgan urinishlardan, bozor iqtisodiyoti o'zini-o'zi tartibga soladi, degan o'ta jo'n va aldamchi tasavvurlardan voz kechdik»[2], deb yozadilar mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov.

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish yo'li ijtimoiy-yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan. Bu yo'lni amalga oshirishga, iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan quyidagi beshta muhim tamoyil asos qilib olingan:

- iqtisodiyotni mafkuradan xoli qilish, uning ustunligini ta'minlash;
- o'tish davrida davlatning bosh islohotchi bo'lishi;
- butun yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanishi, qonunlar ustuvorligining ta'minlanishi;
- bozor munosabatlariga o'tish bilan bir qatorda aholini ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish.

Bozor munosabatlariga o'tishda bu tamoyillarning hammasi ham muhim ahamiyatga egadir, lekin ularning ichida bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish tamoyili alohida e'tiborga loyiq. Chunki tegishli huquqiy negizni, bozor infratuzilmalarini yaratish, odamlarda bozor ko'nikmalarini hosil qilish, yangi sharoitlarda ishlay oladigan kadrlarni tayyorlash uchun vaqt kerak bo'ladi.

Ushbu holatni yana bir bor e'tirof etgan holda, Prezidentimiz shunday yozadilar: «Ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan boshqaruvning bozor tizimiga o'tish jarayonida tadrijiy yondashuvni, «Yangi uy qurmasdan turib, eskisini buzmang» degan hayotiy tamoyilga tayangan holda, islohotlarni izchil va bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'lini

---

[1] Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.: O'zbekiston, 1998, 101-102-betlar.

[2] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 7-b.

tanladik. Eng muhimi, parokandalik va boshboshdoqlik ta'siriga tushib qolmaslik uchun o'tish davrida aynan davlat bosh islohotchi sifatida mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi zarurligini biz o'zimizga aniq belgilab oldik»[1]. Bundan tashqari, bozor munosabatlariga o'tish faqatgina iqtisodiyot sohalarini o'zgartirish bilan cheklanmaydi. U ijtimoiy hayotning bir-birlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan barcha sohalarini, shu jumladan siyosiy, ma'naviy-axloqiy, maishiy va boshqa sohalarni ham tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bularning hammasi bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich, evolyutsion yo'l bilan o'tish haqidagi g'oya juda muhim va afzal ekanligini ko'rsatadi. Bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish tamoyilini amalga oshirish iqtisodiyotni isloh qilishning asosiy bosqichlarini aniq farqlash, bu bosqichlarning har biri uchun aniq maqsadlarni, ularga erishish vositalarini belgilab olishni talab qiladi.

Prezidentimiz I.A.Karimovning asarlarida **bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida** quyidagi ikkita vazifani birdaniga hal qilish maqsad qilib qo'yilganligi ta'kidlanadi:

- totalitar tizimning og'ir oqibatlarini yengish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish;
- Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor munosabatlarining negizlarini shakllantirish[2].

Shu vazifalarni hal qilish uchun birinchi bosqichda isloh qilishning quyidagi muhim yo'nalishlari aniqlab olindi va amalga oshirildi:

- o'tish jarayonining huquqiy asoslarini shakllantirish, islohotlarning qonuniy-huquqiy negizini mustahkamlash;
- mahalliy sanoat, savdo, maishiy xizmat korxonalarini, uy-joy fondini xususiylashtirish, qishloq xo'jaligida va xalq xo'jaligining boshqa sohalarida mulkchilikning yangi shakllarini vujudga keltirish;
- ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish, moliyaviy ahvolning barqarorlashuvini ta'minlash.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tishning birinchi bosqichida iqtisodiyotda va ijtimoiy sohada yuz bergan tub o'zgarishlar uning o'z taraqqiyotida keyingi sifat jihatdan yangi bosqichga o'ta boshlash uchun mustahkam shart-sharoit yaratdi. Shu bilan birga isloh qilishning birin-

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 7-b.

[2] Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T.: «O'zbekiston», 1995, 19-bet.

chi bosqichi natijalari keyingi bosqichning strategik maqsadlari va ustun yo'nalishlarini aniq belgilab olish imkonini berdi.

Ikkinchi bosqichda investitsiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va shuning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yiladi. Shu maqsaddan kelib chiqib I.A.Karimov mazkur bosqichda amalga oshirilishi lozim bo'lgan quyidagi bir qator vazifalarni ko'rsatib berdi:

- davlat mulklarini xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish;
- ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash;
- milliy valuta – so'mni yanada mustahkamlash;
- iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xomashyo yetkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish[1].

O'tish davrining ikkinchi bosqichida aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish, ularga tegishli yordam ko'rsatish borasida birinchi bosqichda tutilgan yo'l davom ettirildi.

Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o'tganlaridek, hozirgi bosqichda «erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish nafaqat iqtisodiy, balki ham ijtimoiy, ham siyosiy vazifalarni hal qilishning asosiy shartidir»[2]. Bu esa iqtisodiyot sohasida quyidagi aniq vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi:

- iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan o'tkazish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish;
- xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish va shu asosida amalda mulkdorlar sinfini shakllantirish;
- mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yo'naltirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay xuquqiy shart-sharoit, kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish;
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy taraqqiyotda ustuvor o'rin egallashiga erishish;
- mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiy tizimiga keng ko'lamda integratsiyalashuvini ta'minlash;

---

[1] Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.: O'zbekiston, 1998. 332-333-betlar.

[2] Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot pirovard maqsadimiz. T.: O'zbekiston, 2000, 15-bet.

- iqtisodiyotda mamlakatimiz iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlashga qaratilgan tarkibiy o'zgarishlarni izchil davom ettirish.

6.3. O'zbekistonda bozor islohotlarini amalga oshirish va uning asosiy yo'nalishlari

Iqtisodiy munosabatlar va tashkiliy-boshqaruv tuzilmalarining bir turidan butunlay boshqa yangi turiga o'tish iqtisodiy islohotlar strategiyasini ishlab chiqish va uning asosiy yo'nalishlarini aniqlab olishni taqozo qiladi. **Iqtisodiy islohotlar – iqtisodiyotda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan iqtisodiy chora-tadbirlar majmui.**

Iqtisodiy islohotlardan ko'zda tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va faoliyat ko'rsatishning eng yaxshi sharoitlarini yaratish, ularning ma'naviy-axloqiy yetukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashdan iborat.

Islohotlarni amalga oshirishdan oldin bozor iqtisodiyotiga o'tishning nazariy modeli yaratildi (bu boradagi ma'lumotlar mazkur bobning 2-bandida bayon etildi).

Bu modelda yangi iqtisodiyotga o'tishning umumiy tomonlari va milliy xususiyatlari nazarda tutiladi, islohotlarning asosiy yo'nalishlari belgilanadi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning **asosiy yo'nalishlari** quyidagilardan iborat:

- mulkiy munosabatlarni isloh qilish;
- agrar islohotlar;
- moliya-kredit va narx-navo islohoti;
- boshqarish tizimini isloh qilish va bozor infratuzilmasini yaratish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar islohoti;
- ijtimoiy islohotlar.

Iqtisodiy islohotlarning bosh bo'g'ini **mulkchilik munosabatlarini tubdan o'zgartirishdir**, chunki shu orqali ko'p ukladli iqtisodiyot va raqobatlashish muhiti shakllantiriladi hamda bozor iqtisodiyotiga o'tishning shart-sharoitlari vujudga keltiriladi. Shu sababli respublikada mulkiy munosabatlarni isloh qilishdan ko'zda tutilgan maqsad davlat mulki monopolizmini tugatish va bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirishdan iborat.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichidayoq **qishloq xo'jaligini isloh qilishga** ustunlik berildi. Bunga quyidagilar sabab bo'ldi:

- Respublikamiz iqtisodiyotida agrar sohaning ustunlikka egaligi, aholining ko'pchiligi qishloq xo'jaligida bandligi, iqtisodiy o'sishning ko'p jihatdan shu tarmoq ahvoliga bog'liqligi;

- Respublika butun sanoat potensialining yarmiga yaqinini tashkil qiladigan sanoatning ko'pgina tarmoqlarini (paxta tozalash, to'qimachilik, yengil, oziq-ovqat, kimyo sanoati, qishloq xo'jalik mashinasozligi va boshqalar) rivojlantirish istiqbollari bevosita qishloq xo'jaligiga bog'liqligi;

- qishloq xo'jalik mahsulotlari (asosan paxta) hozirgi vaqtda valuta resurslari, respublika uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar, texnika va texnologiya uskunalarini chetdan sotib olishni ta'minlayotgan asosiy manba ekanligi;

- mustaqillik sharoitida qishloq xo'jaligining oziq-ovqat muammosini hal etishdagi rolining ortib borishi.

Mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor munosabatlariga o'sib o'tishida **moliya-kredit sohasini isloh qilish** alohida o'rin tutadi. Moliyaviy munosabatlarda davlat budjeti taqchilligini kamaytirib borish, budjetdan beriladigan dotatsiyalar va subsidiyalarni bosqichma-bosqich qisqartirish, birinchi darajali, eng zarur umumdavlat ehtiyojlari uchungina budjetdan mablag' ajratish, iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiya kreditlaridan keng foydalanish islohotlarning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning eng asosiy muammolaridan biri **narxlarni erkinlashtirishdir**. Narxlarning erkin shakllanishi uchun narxlar tizimini isloh qilish ham zarurdir. Dastlab davlat xarid narxlarining amal qilish doirasi qisqartiriladi va keyin ichki narxlar jahon narxlariga muvofiqlashtirib boriladi. Shuningdek, narxlarni erkinlashtirishda ayrim turdagi xomashyo va mahsulot narxlari bilan aholi va korxonalar daromadlari o'rtasidagi tenglikka erishishga harakat qilinadi.

Narxlar islohoti boshlangandan 1994-yilgacha hamma turdagi xomashyo va mahsulotlar bo'yicha erkin narxlarga o'tildi, barcha iste'mol mollari narxi ustidan davlat nazorati bekor qilindi.

Isloh qilishning **dastlabki bosqichida** (1992-yil) keng doiradagi ishlab chiqarish-texnik vositasi bo'lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste'mol mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning kelishilgan narxlari va tariflarga o'tildi. Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi. Narxlar islohotining **ikkinchi bosqichida** (1993-yil) kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish umuman to'xtatildi. Narxlarni erkinlashtirishning **uchinchi bosqichida** (1994-yil oktyabr-noyabr) xalq

iste'mol mollari asosiy turlarining narxi erkin qo'yib yuborildi. Shunday qilib, iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni to'liq erkinlashtirish bilan tugadi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish **boshqarishning tegishli tizimini yaratishni** talab qiladi. Shunga asosan respublikada butun iqtisodiyotni, tarmoqlar va hududlarni boshqarishning eng maqbul va hozirgi davrga mos bo'lgan tuzilmalari ishlab chiqildi. Ko'plab markaziy iqtisodiy organlar va vazirliklar tugatildi (Davlat reja qo'mitasi, Davlat ta'minot qo'mitasi, Davlat narxlar qo'mitasi, Davlat agrosanoat qo'mitasi va boshqa qo'mita hamda vazirliklar) yoki ularning faoliyati tubdan qayta qurildi. Faoliyati tugatilgan ma'muriy apparatlar o'rniga bozor iqtisodiyotiga xos yangi boshqarish bo'g'inlari tuzildi.

Boshqarishning mahalliy darajasida (viloyat, tuman, shahar) ijroiya-boshqaruv vazifalarini bajarish uchun hokimliklar joriy qilindi. Quyi bo'g'in boshqaruvida korxona va tashkilotlarga iqtisodiy erkinlik berilib, ular yangicha ish uslubiga o'tdi.

Isloh qilish natijasida tarkib topgan boshqaruv tizimi bozor iqtisodiyotiga o'tib borish bilan yanada takomillashib va rivojlanib boradi.

Bozor islohotlari **bozor infratuzilmasini yaratish** chora-tadbirlarini ham qamrab oladi. Bunda moliya, bank-kredit tizimi muassasalari, sug'urta, auditorlik, yuridik va konsalting firmalari hamda kompaniyalarini, birja tizimini yaratish taqozo qilinadi. Respublikada bozor infratuzilmasini yaratish bir qator yo'nalishlar bo'yicha bordi. **Birinchi yo'nalish** bo'yicha tovar-xomashyo birjasi tizimi rivojlandi. Bu, o'z navbatida, brokerlik va dilerlik idoralari, savdo uylari, vositachi firmalar paydo bo'lishiga olib keldi. **Ikkinchi yo'nalishda** kapital bozorining ishini ta'minlaydigan tuzilmalar vujudga keltirildi. Kredit resurslari bozori va valuta bozori vujudga keltirildi hamda davlatga qarashli bo'lmagan sug'urta kompaniyalari tuzildi. **Uchinchi yo'nalish** ishchi kuchi bozorini shakllantirishdan iborat bo'lib, bu sohada 240 dan ortiq mehnat birjasini o'z ichiga oluvchi katta tarmoq tuzildi.

Bozor islohotlari **tashqi iqtisodiy aloqalarga** ham tegishlidir. Bu sohada islohotlarni amalga oshirish borasida respublikaning zamonaviy tashqi iqtisodiy kompleksi mutlaqo yangidan shakllantirildi, tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishning mohiyat e'tibori bilan yangi mexanizmi vujudga keltirildi. Tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishi zarur bo'lgan muassasalar (Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, bojxonalar xizmati) barpo etildi. Respublikaning barcha vazirliklari va idoralari, korxonalarida tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi maxsus bo'limlar, tashkilotlar va firmalar tuzildi.

Amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asl maqsadi insonga munosib yashash va faoliyat ko'rsatish sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat. Shu sababli iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning butun davri davomida aholini ijtimoiy himoyalash bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish obyektiv zaruratdir.

Respublikada **aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari** quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi:

birinchi yo'nalish – narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish;

ikkinchi yo'nalish – Respublikaning ichki iste'mol bozorini himoya qilish hamda oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish;

uchinchi yo'nalish – islohotlarning dastlabki bosqichida aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash.

Respublika uchun ijtimoiy himoyalash tizimini tanlab olishda xalqning uzoq yillar davomida qaror topgan ma'naviy axloqiy qadriyatlari, turmush tarzi va dunyoqarash xususiyatlari hisobga olinadi. Shunday qilib, islohotlarning barcha yo'nalishlari mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor iqtisodiyotiga o'sib o'tishiga qaratildi. Bu islohotlar O'zbekistonning mustaqilligini iqtisodiy jihatdan ta'minlash, uni iqtisodiy jihatdan rivojlangan va xalqaro miqyosda obro'-e'tiborli mamlakatga aylantirishga xizmat qildi. «Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonlari ko'plab nufuzli xalqaro tashkilotlar tomonidan munosib baholanmoqda. Misol uchun, har yili dunyoning 162 ta mamlakati bo'yicha iqtisodiy erkinlik indeksini e'lon qiladigan «Nasledie» fondi xalqaro reyting agentligining bu boradagi xulosasi e'tiborga sazovor. Bu tashkilot 2000-2007-yillarda O'zbekistonda erkinlashtirish indeksi 18 punktga yaxshilanib, 53 foizni tashkil qilganini e'tirof etadi. Hech shubhasiz, bu ko'rsatkich milliy iqtisodiyotimizni erkinlashtirish sohasida sezilarli darajada rivojlanishga erishganimizdan dalolat beradi»[1].

---

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008-yil 9 fevral.

6.4. O‘zbekistonda milliy taraqqiyot bosqichlarining mazmuni, vazifalari va ahamiyati

Ma’lumki, har qanday darajadagi islohot mavjud tartib, shart-sharoitlar, vaziyat, tarkib topgan muvozanatning o‘zgarishiga olib keladi. Butun jamiyatning isloh etilishi, ya’ni uning eski – noto‘g‘ri asosga qurilgan, istiqbolsiz tizimidan butunlay yangi – ijtimoiy bozor munosabatlariga asoslangan, demokratik va huquqiy jamiyatga o‘tilishi esa juda murakkab jarayon hisoblanadi. Shunga ko‘ra, jamiyat a’zolari tomonidan mazkur islohotlarning mazmun-mohiyatini tushunib yetish, ularda faol ishtirok etish uchun ularning «hayot falsafasi» ham o‘zgarishi lozim. Bu esa islohot jarayonlarining sekin-asta, bosqichma-bosqich amalga oshirilishini taqozo etadi. Qolaversa, taraqqiyotning yuqori bosqichlariga erishish uchun islohotlarning ma’lum quyi darajasi navbatdagi yuqori, murakkab darajasi uchun maxsus shart-sharoit, zaminni tayyorlashi lozim. Shunga ko‘ra, Prezidentimiz I.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotimizning o‘ziga xos modelidagi muhim tamoyil – bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich va izchil ravishda o‘tish, ya’ni islohotlarni inqilobiy sakrashlarsiz amalga oshirish hisoblanadi. Ana shu modeldagi «bosqichma-bosqich» tamoyilining real hayotdagi ahamiyati shunda bo‘ldiki, uni amaliyotda qo‘llash bir tomondan, o‘tish davri muammolarini hal qilishda mamlakatimizning imkoniyati va xalqimizning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ularni yangi yuzaga kelgan shart-sharoitlarga «moslashtirib borish» orqali islohotlarni izchillik bilan amalga oshirish; ikkinchidan, o‘tish davrida davlat va boshqaruv tizimini mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlar, xalqimizning dunyoqarashi va ijtimoiy hayotida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga mos ravishda uni demokratik asosda shakllantirish; uchinchidan, «bosqichma-bosqich» tamoyilining qo‘llanilishi mamlakatimizda boshqa bir qator mamlakatlar o‘z boshidan kechirgan ichki sotsial ziddiyatlarning kuchayib ketishining oldini olish; to‘rtinchidan, mamlakatda mavjud bo‘lgan muammolar kompleksi ichidan birinchi navbatda hal qilinishi zarur bo‘lgan asosiylarini belgilab olish, ularni hal qilish uchun barcha kuchlarni yo‘naltirish imkoniyatlarini berdi.[1] Umuman olganda, mam-

[1] Otamuratov S. Hozirgi bosqichda jamiyatni demokratlashtirish va modernizatsiya qilishning dolzarb vazifalari / «O‘zbekistonda jamiyatni modernizatsiya qilishning dolzarb muammolari» Respublika ilmiy-nazariy konferentsiyasi materiallari. 2005-yil 19-20 may. TKTI. – T., 2005, 9-b.

lakatimizdagi iqtisodiy islohotlarning har bir yo'nalishi ham amalga oshirilgan chora-tadbirlarning bosqichliligi bilan tavsiflanadi. Jumladan, mulkiy munosabatlarni isloh qilishda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlari kichik, o'rta va yirik korxonalar bo'yicha bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Agrar sohadagi islohotlar esa ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan meros bo'lib qolgan davlat xo'jaliklarini dastlab jamoa xo'jaliklariga, so'ngra shirkat xo'jaliklariga aylantirish, keyinchalik muayyan shart-sharoitlar, zamin tayyorlangandan so'ng, ularni fermer va dehqon xo'jaliklariga aylantirishdan iborat bo'ldi. Narx islohoti ham narxlarni erkinlashtirishning bir necha bosqichlarini o'z ichiga oldi: dastlab keng doiradagi ishlab chiqarish-texnika vositasi bo'lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste'moli mollari narxi erkinlashtirilib, aholining kundalik ehtiyojida muhim o'rin tutuvchi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi davlat tomonidan belgilab qo'yildi. Keyinchalik, milliy ishlab chiqarishning o'sishi va iqtisodiyotning barqarorlashishi bilan deyarli barcha tovarlar narxlari erkinlashtirildi.

Yangi XXI asrning boshlariga kelib, Prezidentimiz I.A. Karimov mamlakatimizdagi islohotlarni chuqurlashtirishning ustuvor yo'nalishlari – mamlakat siyosiy, iqtisodiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada erkinlashtirish, jamiyat ma'naviyatini yanada yuksaltirish, yuqori malakali kadrlar tayyorlash, xalq turmush darajasining izchil va barqaror o'sishi, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlash, jamiyatdagi barqarorlik, tinchlik, millatlar va fuqarolararo totuvlikni, sarhadlarimiz va davlatimiz hududiy yaxlitligini ta'minlashni belgilab berdi. Har bir yo'nalish bo'yicha aniq vazifalar belgilab olinib, izchil ravishda hayotga tatbiq etildi.

2007-yilning 30-avgustida Prezidentimiz Islom Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasida Respublikamizning bosib o'tgan mustaqil taraqqiyot yo'li va oldimizda turgan vazifalarning ma'no-mohiyati va ahamiyati haqida so'z yuritib, bu yo'lni alohida ikki davrga ajratish to'g'ri bo'lishini ta'kidlab o'tdi. Bu davrlarning har biri mamlakatimiz tarixida o'ziga xos va o'ziga mos muhim o'rin egallashini bildirdi.

Jumladan, **dastlabki bosqich – 1991-2000-yillar mamlakatimiz va xalqimiz hayotida ulkan iz qoldirgan o'tish davri tom ma'noda tarixiy ahamiyatga egaligi e'tirof etildi.** Bu bosqichda o'tish davri va milliy davlatchilik asoslarini shakllantirish bilan bog'liq quyidagi dolzarb va muhim vazifalar belgilanib, amalga oshirildi:

- eski mustabid sovet tizimidan voz kechib, mamlakatimizda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq demokratik davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish;

- siyosiy va iqtisodiy taraqqiyot, davlat va jamiyat qurish strategiyasini barpo etishda xalqimizning tarixan shakllangan milliy va madaniy o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan, mamlakatimizning mavjud tabiiy-iqtisodiy, mineral-xomashyo va insoniy salohiyatini xolisona va jiddiy baholagan holda, jahon xo'jalik aloqalari tizimida o'ziga munosib joy egallash maqsadiga erishish;

- Asosiy qomus — O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini ishlab chiqish va qabul qilish;

- davlat va iqtisodiyotni boshqarishning mustabid, markazlashgan tizimiga barham berish, mustaqil O'zbekistonning yangi siyosiy va davlat tuzilishi asoslarini, avvalo qonunchilik tizimini shakllantirish, markazda va joylarda vakolatli hokimiyat organlarining yaxlit tizimini tashkil etish;

- tub ma'muriy islohotlarni amalga oshirish, jumladan: markazlashgan rejalashtirish va taqsimlash tizimining tayanchlari bo'lgan Davlat reja qo'mitasi, Davlat ta'minot qo'mitasi, Davlat narx qo'mitasi, Davlat agrosanoat qo'mitasi va ko'plab tarmoq vazirliklarini tugatish, mahalliy hokimiyat organlarini qayta tashkil qilish — viloyat, tuman va shaharlarda hokimlik institutini joriy etish. Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organi tizimi — mahalla institutini rivojlantirish va mustahkamlash;

- sudlarni jazolovchi va faqat davlat manfaatlarini himoya qiluvchi organdan qonun ustuvorligi va inson huquqlari himoyasini ta'minlovchi organga aylantirishga qaratilgan yaxlit sud hokimiyati tizimini shakllantirish;

- qisqa muddatlarda mamlakatimiz suvereniteti va hududiy yaxlitligi, konstitutsiyaviy tuzumni ishonchli himoya qiladigan, jamoat tartibini ta'minlaydigan, xalqaro terrorchilik, ekstremizm va narkoagressiya kabi kuchayib borayotgan xavf-xatarlarga qarshi kurashadigan milliy xavfsizlik organlari tizimini shakllantirish;

- mamlakatimizda yoqilg'i-energetika va g'alla mustaqilligiga erishishdan iborat strategik vazifani hal etish;

- bozor iqtisodiyoti asoslarini yaratish, bozor infratuzilmasi institutlarini tashkil etish va raqobat muhitini shakllantirish orqali bozor munosabatlari mexanizmini ishga tushirish;

- bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan moliya va bank tizimini shakllantirish, milliy valutani muomalaga kiritish;

- kuchli ijtimoiy siyosat yuritish va aholini himoya qilishning samarali mexanizmini ishlab chiqish va muvaffaqiyatli amalga oshirish;

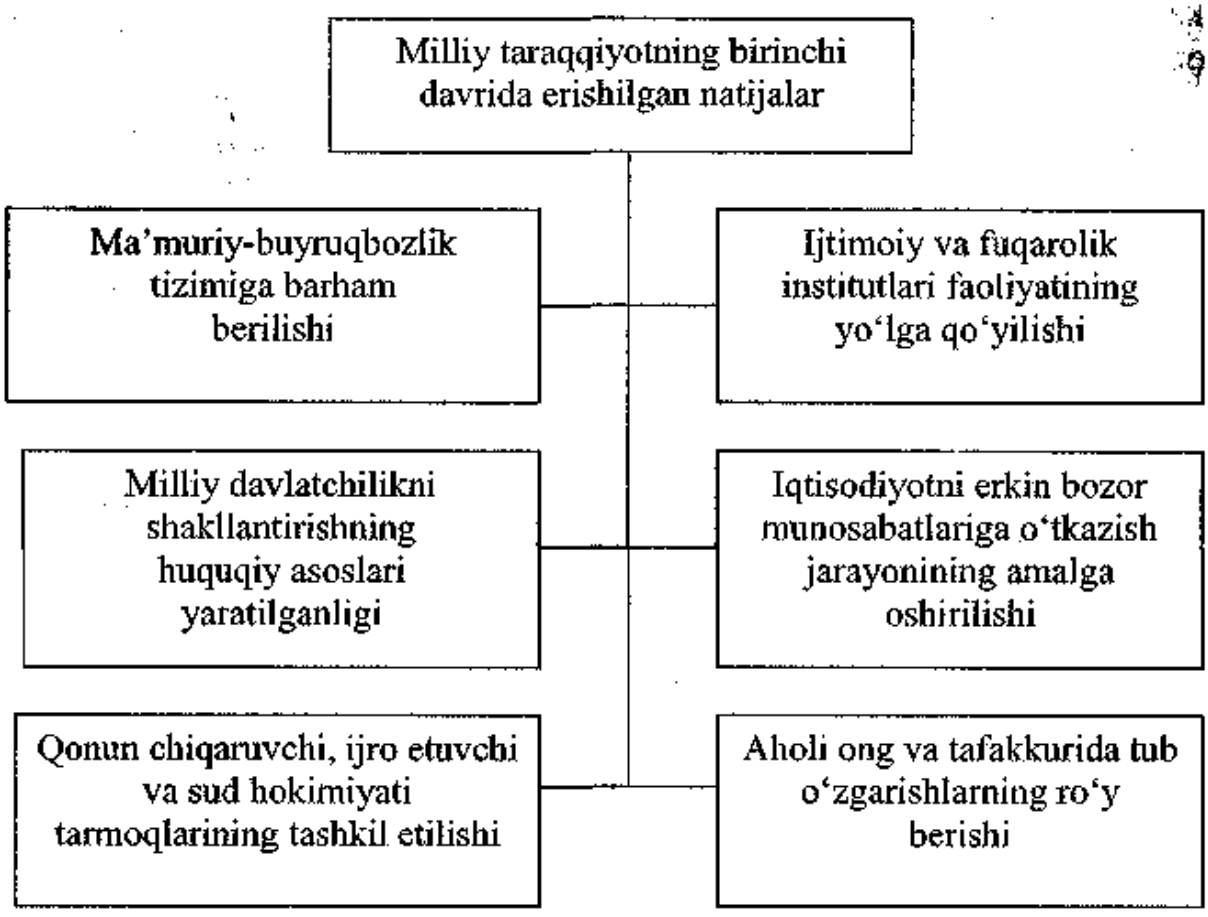
- mamlakatimizning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, uning barqarorligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida Qurolli Kuchlarni shakllantirish;

- tashqi siyosat vadiplomatikxizmatni shakllantirish vah.k.

Belgilangan vazifalarning izchil va samarali amalga oshirilishi natijasida o'tish davri va milliy davlatchilik asoslarini shakllantirish borasida bir qator salmoqli va ahamiyatli natijalar qo'lga kiritildi (6.1-chizma).

6.1-chizma

Milliy taraqqiyotimizning dastlabki bosqichida belgilangan vazifalarni amalga oshirish orqali erishilgan natijalar

Eski ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan voz kechib, bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lidagi tadbirlarning ahamiyatli ekanligiga baho berib, Prezidentimiz quyidagilarni ta'kidlaydilar: «Iqtisodiy rivojlanish haqida gapirganda, markazdan rejalashtirish va taqsimlash tizimi samarali mehnat, sifatli va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish, tashab-

buskorlik va tadbirkorlik yo'lida asosiy g'ov-to'siq bo'lib kelganini ta'kidlash lozim. Shu sababli o'zining mutlaqo yaroqsiz ekanini ko'rsatgan bu tizimning barcha-barcha illatlaridan butunlay voz kechganimiz ayniqsa printsipial ahamiyatga ega bo'ldi»[1].

Ikkinchi bosqich 2001-yildan 2007-yilgacha bo'lgan muddatni o'z ichiga olib, u Prezidentimiz tomonidan faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish davri deb nomlandi. Ushbu davrda quyidagi asosiy jihatlarga e'tibor qaratildi hamda muhim vazifalar amalga oshirildi:

- o'tish davri va milliy davlatchilikni barpo etish sharoitida obyektiv zarurat bo'lgan kuchli davlatdan — kuchli fuqarolik jamiyatiga izchil va bosqichma-bosqich o'tishga erishish;

- mamlakatimizning qonun chiqaruvchi oliy organi — O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining ikki palatali parlamentga aylantirilishi;

- davlat hokimiyati markaziy organlarining bir qator vakolat va vazifalarini, avvalambor iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni hal etish, budjet tashkilotlarini, kommunal xo'jalik va obodonlashtirish ishlarini moliyalashtirish, odamlarni ish bilan ta'minlash va aholi manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakolatlarini mahalliy hokimiyat, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, mahallalarga bosqichma-bosqich o'tkazilishi;

- sud-huquq tizimini huquqiy davlatni shakllantirishning muhim tarkibiy qismi sifatida chuqur isloh etish va erkinlashtirish bo'yicha yangi konsepsiyaning hayotga tatbiq qilinishi va h.k.

Natijada, faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish davrida iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish, siyosiy hayotimizni, qonunchilik, sud-huquq tizimi va ijtimoiy-gumanitar sohalarni izchil isloh qilishni ta'minlashda g'oyat muhim natijalar qo'lga kiritildi.

Milliy taraqqiyotimiz yo'lida bosib o'tilgan tarixiy dovon mamlakatimizda yangicha fikrlaydigan, o'z kelajagini jamiyatda demokratik qadriyatlarni mustahkamlash bilan, mamlakatimizning kelajagini jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi bilan bog'liq holda ko'radigan yangi avlod vakillarining hayotga kirib kelishi uchun har tomonlama mustahkam zamin tayyorladi. Bu esa mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tub siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy o'zgarishlarni ortga

---

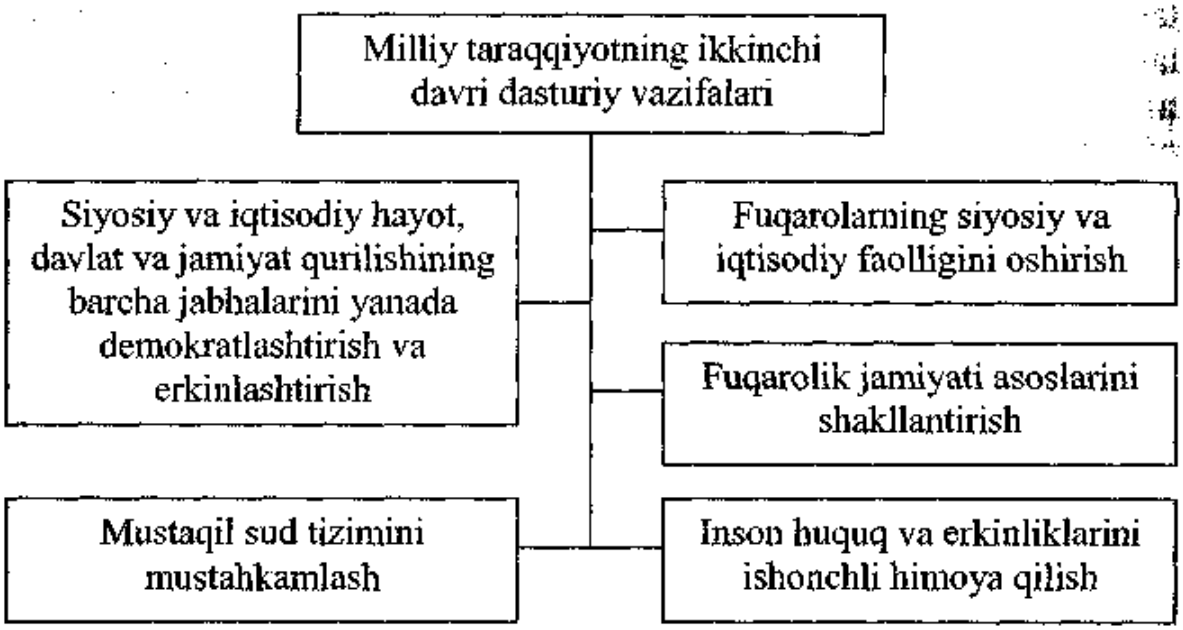
[1] O'zbekistonning 16-yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16-yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007-yil 31-avgust.

qaytarib bo'lmasligi, islohotlar muqarrarligining ishonchli kafolatidir[1]. Eng muhimi, hali milliy taraqqiyotimiz ikkinchi davrining o'z mantiqiy yakuniga yetmaganligi, balki mamlakatimizni jadal isloh etish va modernizatsiya qilishning yangi davri — milliy taraqqiyotimizning keyingi bosqichi izchil davom etayotganidir.

Prezidentimiz o'z ma'ruzasida ushbu bosqichning muhim dasturiy vazifalarini belgilab berdi (6.2-chizma). Bundan ko'rinadiki, milliy taraqqiyotimizning hozirgi pallasida mamlakatimizni isloh etish va modernizatsiyalash jarayonlari yanada kuchaytirilib, pirovard strategik maqsadimiz — ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq demokratik davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo'lidagi harakatlar izchil ravishda amalga oshiriladi.

6.2-chizma

Milliy taraqqiyotimizning keyingi mantiqiy bosqichining muhim dasturiy vazifalari

Mazkur bosqichning mazmuni, vazifalari va ahamiyatini yanada chuqurroq anglab yetish uchun uning asosiy belgisi bo'lgan iqtisodiyotni jadal isloh etish va modernizatsiyalashning mohiyati, tamoyillari va asosiy yo'nalishlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

[1] O'zbekistonning 16-yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16-yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007-yil 31-avgust.

6.5. Mamlakatni jadal isloh etish va modernizatsiyalashning mohiyati, tamoyillari va asosiy yo'nalishlari

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati va Qonunchilik palatasining 2005-yil 28-yanvardagi qo'shma majlisi mamlakatimiz taraqqiyotida yangi tarixiy bir davrni boshlab berdi. Unda Prezidentimiz jamiyatni demokratlashtirish va yangilash konsepsiyasi, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishning asosiy vazifalari to'g'risida ma'ruza qilib, ushbu ma'ruza asosida «Jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni isloh qilish hamda modernizatsiyalash maqsad va vazifalarini amalga oshirish Dasturi» qabul qilindi.[1]

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, qo'lga kiritilayotgan yutuq va muvaffaqiyatlarning asosida iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonining o'rni ahamiyatli hisoblanadi. Shunga ko'ra, hozirda modernizatsiya jarayonining nazariy va metodologik asoslarini tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Eng avvalo, modernizatsiya atamasining mazmuniga to'xtaladigan bo'lsak, odatda uni texnika, texnologiyaga oid tushuncha deb qaraladi. Jumladan, iqtisodiyotga oid aksariyat lug'atlarda unga quyidagi mazmundagi ta'rif beriladi: «Modernizatsiya — obyektni yangilash, yaxshilash, takomillashtirish, uni yangi talablar va me'yorlarga, texnik shartlarga, sifat ko'rsatkichlariga muvofiqlashtirish. Asosan mashina, asbob-uskunalar, texnologik jarayonlar modernizatsiyalanadi»[2]. Fikrimizcha, bu modernizatsiyaga tor ma'nodagi yondashuv bo'lib, bugungi kunda uning keng ma'nodagi mazmuni tobora dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda. **Modernizatsiya** — an'anaviy jamiyatning ilg'or, industrial jihatdan taraqqiy etgan jamiyatga aylanishini ta'minlovchi ijtimoiy-tarixiy jarayon. Klassik sotsiologiyada mazkur atama E.Dyurkgeym tomonidan ijtimoiy mehnat taqsimotini amalga oshiruvchi ijtimoiy tabaqalanish jarayoni sifatida tushunilgan. Veber esa modernizatsiyani ratsionallashtirish jarayoni sifatida tavsiflab, u orqali xo'jalik subyektlari o'z faoliyatlari iqtisodiy samarasini eng yuqori darajada oshirishga intiladilar. Shunday qilib, zamonaviy modernizatsiya jarayoni jahondagi texnologik va ijtimoiy o'zgarishlarning impulsi bo'lib xizmat qiluvchi asosiy, «o'zak» iqtisodiyotlarga nisbatan teng huquqli mavqega

---

[1] Saidov A.X. O'zbekistonda jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishda ijtimoiy fanlarning roli // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, №3, 2006, 3-b.

[2] http://ekonomic.doco.ru.

erishishni anglatadi[1]. Modernizatsiyaning keng ma'nodagi mazmunini tushunishda iqtisodchi olim R.Nureev uning neoklassik va keynscha talqinlarini farqlaydi. Jumladan, **neoklassiklar tomonidan modernizatsiyaga xususiy mulkchilik va demokratiyani mustahkamlash sifatida yondashilsa, keynschilar tomonidan, eng avvalo, xo'jalikning asosiy tarmoqlarini qamrab oluvchi tarkibiy o'zgarishlar sifatida tushuniladi. Dastlabki o'ringa texnik-iqtisodiy muammolar qo'yiladi. Xo'jalikning zamonaviy tarmoqlarining mavjud bo'lmasligi taraqqiyotning asosiy to'sqinlik kuchi sifatida qabul qilinadi[2].** Umuman olganda, modernizatsiya an'anaviy jamiyatdan industriallashgan, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishga hamda ijtimoiy jarayonlarni qonunlarga tayangan holda oqilona boshqarishga asoslangan jamiyatga o'tish jarayonlarini namoyon etadi. Nazariyada modernizatsiya deganda «an'anaviy tarzdagi yopiq jamiyat»ga qarama-qarshi o'laroq «zamonaviy ochiq tarzdagi jamiyat»ni shakllantirishga olib keluvchi industriyalashtirish, sekulyarlashtirish, urbanizatsiya, umumiy ta'lim, vakolatli siyosiy hokimiyat tizimlarining qaror topishi, hududiy va ijtimoiy safarbarlikning kuchayishi kabi jarayonlarning majmui tushuniladi.

Modernizatsiya jarayoni doirasida odatda quyidagi o'zgarishlar ro'y beradi:

1) ijtimoiy munosabatlar butun tizimining takomillashuvi va turmush tarzining o'zgarishi – ixtiloflarni tartibga soluvchi hamda ijtimoiy muammolarni hal etuvchi yangi tartib va mexanizmlarning paydo bo'lishi;

2) alohida individlarning ongliligi va mustaqilligining oshishi;

3) iqtisodiyot sohasida – tovar-pul munosabatlarining eng yuqori darajada yoyilishi, yangi ilg'or texnologiyalarning paydo bo'lishi, boshqaruvchilar va yollanma xodimlarning kasbiy ixtisoslashuvining yuqori darajasiga yetishi;

4) ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi – immobil tabaqalashgan jamiyatdan dinamik, yuqori ijtimoiy harakatchanlik va ijtimoiy raqobatga asoslangan jamiyatga o'tilishi.

Modernizatsiya jarayonining tavsiflari qatorida, shuningdek, uning quyidagi tamoyillarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

1) uning majmuaviyligi, ya'ni jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olishi;

2) uning tizimiyligi, ya'ni jamiyat hayoti har qanday tarkibiy qismi yoki yaxlit sohasining o'zgarishi boshqalarining o'zgarishiga olib kelishi.

---

[1] http://ru.wikipedia.org/wiki.

[2] Нуреев Р. Модернизация экономики: концепции и средства. - http://www.soob.ru.

Masalan, madaniy va siyosiy o‘zgarishlar iqtisodiyotdagi o‘zgarishlarga olib keladi va aksincha;

3) uning global tavsifi – u dastlab bir necha ilg‘or mamlakatlarda boshlanib, keyinchalik butun dunyoga yoyilmoqda;

4) uning davomiylik tavsifi – modernizatsiya qisqa davrda ro‘y bermaydi, balki u bosqichlarga bo‘linadi (islohotlarni amalga oshiruvchi yetakchi guruhning paydo bo‘lishi, o‘zgarishlarni ilgari surish, ular natijalarining tarqalishi va mustahkamlanishi);

5) tabaqalashganlik tavsifi – modernizatsiya turli mamlakatlarda turlicha ro‘y berib, u yoki bu holda milliy madaniyat va axloq an’analariga tayanadi (masalan, «yapon iqtisodiy mo‘’jizasi»), G‘arb va yevropa qadriyatlari foydasiga ulardan to‘liq voz kechishni taqozo etmaydi.[1] Ba’zi manbalarda modernizatsiyaning alohida jihatlariga e’tibor qaratiladi. Masalan, an’anaviy jamiyatdan zamonaviy (modernity) yoki industrial jamiyatga murakkab o‘tish jarayonining tarkibiy qismi bo‘lgan siyosiy modernizatsiya ajratilib, uning mazmunini umumiy tizimiy o‘tishning ajralmas tarkibiy qismi sifatidagi siyosiy tizimning o‘zgarishi tashkil etishi ta’kidlanadi.

Siyosatshunoslar S.Vebra va L.Pay siyosiy modernizatsiya jarayonining quyidagi asosiy belgi va tarkibiy qismlarini ajratib ko‘rsatadilar:

1) siyosiy tizim institutlarining tarkibiy tuzilishi jihatidan tabaqalashuvi – ya’ni, qat’iy ravishda belgilangan vazifalarni bajaruvchi hamda o‘zaro bog‘liq va o‘zaro ta’sir ko‘rsatuvchi yangi siyosiy institutlarning qaror topib borishi (masalan, ijro hokimiyati tarkibida yangi yo‘nalishdagi vazirlik va idoralarning tashkil etilishi);

2) siyosiy tizimning safarbarlik qobiliyatlari, ya’ni uning turli-tuman (siyosiy, iqtisodiy, axborot, demografik) resurslarni safarbar etish qobiliyatlarini oshirish hamda ularni taraqqiyotning yangi maqsadlariga erishish tomon yo‘naltirish;

3) siyosiy tizimning inqirozli holatlarda yashovchanligi hamda kommunikatsiya, sotsializatsiya va mobilizatsiyaning yangi vositalaridan foydalanish hisobiga inqirozlarni bartaraf etish qobiliyatlarini oshirish;

4) siyosiy tenglik tomon sezilarli darajada harakat qilish, ya’ni fuqarolarning siyosatda ishtirok etishidagi barcha (iqtisodiy, ma’muriy, milliy va h.k.) cheklovlarni sekin-asta tugatib borish.[2]

---

[1] Конкурентоспособность и модернизация российскойэкономики. - http://www.moderniz.org.ru.

[2] Конкурентоспособность и модернизация российскойэкономики. - http://www.moderniz.org.ru.

Umuman olganda, modernizatsiya juda keng tushuncha bo'lib, bugungi kunda uni jamiyat hayotining turli jabhalarini tubdan o'zgartirish, yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg'or andozalar tomon yo'naltirish va takomillashtirish jarayonlarining majmui sifatida ifodalash mumkin. Zero, bu holat mamlakatimiz Prezidenti I.A. Karimov tomonidan Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining 2005-yil 28-yanvardagi qo'shma majlisidagi ma'ruzada mamlakatni modernizatsiyalash va isloh etishning ustuvor yo'nalishlari hamda mazkur yo'nalishlar doirasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan dolzarb vazifalar orqali yaqqol namoyon bo'ladi. Jumladan:

1. Davlat qurilishi va boshqaruvi sohasida:

- mamlakatda ijro hokimiyati rolini oshirish, ayni paytda uning vakolatlari va huquqlarini kengaytirish orqali hukumatning mas'uliyatini yanada oshirish;
- mamlakatning Oliy qonunchilik organi – ikki palatali Parlamentni shakllantirish;
- hokimiyatning asosiy bo'g'ini va davlat tayanchi bo'lgan o'zini-o'zi boshqarish organlari – mahalla, mahalla qo'mitalari va qishloq fuqarolik yig'inlariga keng imkoniyatlar berish orqali ularning vakolatlarini oshirish va faoliyati hamda rolini amalda kuchaytirish;
- mamlakat istiqboli bilan bog'liq bo'lgan hamda davlat ahamiyatiga doir muhim qarorlar qabul qilishda ayni paytda faoliyat ko'rsatayotgan siyosiy partiyalar va fuqarolik institutlarining roli, ishtiroki hamda ta'sirini tubdan kuchaytirish va boshqalar.

2. Sud-huquq tizimi islohoti sohasida:

- sud-huquq tizimini isloh qilish va liberallashtirishni davom ettirgan holda uning faoliyatini demokratik tamoyillar asosida yanada takomillashtirib borish;
- prokuratura tizimining ayrim huquq va vakolatlarini sudlarga o'tkazilishini ta'minlash va boshqalar.

3. Ommaviy axborot vositalari rolini oshirish borasida:

- ommaviy axborot vositalari tizimini yanada rivojlantirish;
- matbuot, radio-televidenie faoliyatini yanada liberallashtirish, ularning mustaqil faoliyat yuritishlari va erkinligini amalda ta'minlash;
- ommaviy axborot vositalarining nodavlat shakllari yaxlit tizimini yaratish, ularning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga hamda tezkor axborotlarni olish va xalqqa yetkazish masalalarida erkinlikni oshirish;
- jamiyatda ommaviy axborot vositalarini erkinlashtirish orqali fuqarolar sog'lom fikrlari va g'oyalarini ayta oladigan «erkin so'z», «erkin fikr» minbariga aylantirishga erishish va boshqalar.

4. Tashqi siyosat sohasida:

- mintaqada tinchlik va barqarorlikni saqlash;
- global muammolardan biriga aylangan xalqaro terrorizmga qarshi kurashishni yanada kuchaytirish;
- diniy ekstremizm va narkoagressiyaga qarshi keskin kurash olib borish;
- boshqa mamlakatlar bilan tashqi integratsiya jarayonlarini yanada rivojlantirish;
- Markaziy Osiyo mintaqasida umumiy bozorni shakllantirishga alohida ahamiyat berish;
- jahonning yirik, nufuzli xalqaro moliya va iqtisodiy tuzilmalari hamda tashkilotlari bilan hamkorlikni yanada rivojlantirish va boshqalar.

5. Iqtisodiyot sohasida:

- mamlakatda amalga oshirilayotgan bozor islohotlarini yanada chuqurlashtirish;
- iqtisodiyotning turli sohalarini erkinlashtirish;
- bozor iqtisodiyoti sharoitida hozirgacha o'tmishdan meros sifatida saqlanib qolayotgan ma'muriy-taqsimot tizimi mezonlaridan butunlay voz kechish;
- xususiy sektorning yanada jadal rivojlantirilishini ta'minlash;
- davlat tuzilmalarining xususiy tadbirkorlik faoliyatiga aralashuvini yanada ko'proq cheklash;
- kichik biznes va fermerlikni rivojlantirishga e'tiborni qaratish;
- xususiy tadbirkorlik va kichik biznes bilan shug'ullanuvchilar faoliyat ko'rsatishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish hamda ularni rag'batlantirib borishni tashkil etish;
- soliq tizimini yanada takomillashtirish;
- soliqqa tortish borasida qo'shimcha imtiyozlar va pereferensiyalar berilishini ta'minlash va boshqalar.[1]

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, modernizatsiyalash jarayonlari mamlakatimiz hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab oladi. Ayniqsa, mazkur yo'nalishlar orasida iqtisodiyotni modernizatsiyalash muhim o'rin tutadi. Zero, milliy iqtisodiyotning barqaror va samarali amal qilishini ta'minlash, uni jahonning rivojlangan mamlakatlari taraqqiyoti darajasiga olib chiqish, turli siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar, jahon

---

[1] Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. // Xalq so'zi, 2005-yil 19 yanvar, №13, 3-b.

bozori konyunkturasidagi tebranishlar, inqiroz holatlariga nisbatan «chidamliligi», mustaqil rivojlana olish imkoniyat va salohiyatlari aynan iqtisodiyotdagi tub islohotlar va ularning natijalariga bog'liqdir. Biroq, shu bilan birga iqtisodiyotni modernizatsiyalash ijtimoiy hayotning boshqa sohalaridagi o'zgarishlarga chambarchas bog'liq. Ya'ni, barcha soha va jabhalar o'rtasida jadal isloh etish va modernizatsiyalash jarayonlarining amalga oshirilishida izchillik va mantiqiy muvozanatni ta'minlashga harakat qilish lozim. Shu o'rinda modernizatsiyalash jarayonining jamiyat har bir a'zosining ongliligi va mustaqilligini oshirishdagi o'rniga alohida e'tibor qaratish lozim deb hisoblaymiz. Chunki, iqtisodiyot hamda mamlakat hayotining boshqa sohalarini modernizatsiyalash eng avvalo ushbu jarayonlarda ishtirok etuvchi, ularni amalga oshiruvchi va doimiy ravishda takomillashtirib boruvchi jamiyat a'zolari dunyoqarashi, tafakkurining o'zgarishi, ularning demokratik va tub islohot jarayonlaridagi faolligi oshishiga bevosita bog'liqdir.

Xulosalar

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining umumiy mazmuni iqtisodiy munosabatlarning alohida unsurlarini isloh qilish yoki iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritish emas, balki butun iqtisodiy munosabatlar tizimini o'zgartirishdan iboratdir.

2. O'tish davri quyidagi mezonlar bilan tavsiflanadi: sikllilik (jamiyatda u yoki bu tarkibiy o'zgarishlarning qaytarilib turishi), beqarorlik (jamiyatda mavjud bo'lgan turli kuchlarning kurashi va o'zaro ta'siri), muqobillik (islohotlar va rivojlanish yo'llarini tanlash imkoniyati), tarixiylik (eski tizimning yo'qolib ketishi, o'rniga boshqa tizimning vujudga kelishi, uning rivojlanishi).

3. O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishda tanlagan yo'li – o'ziga xos madaniy, tarixiy, iqtisodiy va tabiiy xususiyatlarini hamda bu yo'ldagi jahon tajribasini hisobga olgan holda revolyutsion to'ntarishlarsiz, ijtimoiy to'qnashuvlarsiz, ijtimoiy himoyani kuchaytirgan holda astasekinlik, lekin qat'iyatlilik bilan bosqichma-bosqich rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tishdan iboratdir.

4. Iqtisodiy islohotlar – bu bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir. Iqtisodiy islohotlardan ko'zda tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va xo'jalik faoliyati yuritishning eng yaxshi sharoitlarini yaratish, ularning ma'naviy-axloqiy yetukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashdan iborat.

5. Iqtisodiy islohotlarning bosh bo‘g‘ini mulkchilik munosabatlarini tubdan o‘zgartirishdir, chunki shu orqali ko‘p ukladli iqtisodiyot va raqobatlashish muhiti shakllantiriladi hamda bozor iqtisodiyotiga o‘tishning shart-sharoitlari vujudga keltiriladi.

6. Respublikada bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida, iqtisodiyotni rivojlantirish borasida bir qator vazifalar turadi. Bular xususiylashtirish va raqobatchilik muhitini shakllantirish jarayonlarini chuqurlashtirish; makroiqtisodiy barqarorlikka erishish; milliy valutani mustahkamlash; iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini tubdan o‘zgartirish; ijtimoiy kafolatlari kuchli bo‘lgan demokratik davlatni shakllantirish vazifalaridir.

7. O‘tish davrida olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarni keng aholi qatlamlari tomonidan qo‘llab-quvvatlanishining asosiy sharti islohotlarning ijtimoiy yo‘naltirilganligidir.

8. Milliy taraqqiyotimizning hozirgi pallasida mamlakatimizni isloh etish va modernizatsiyalash jarayonlari yanada kuchaytirilib, pirovard strategik maqsadimiz — ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq demokratik davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo‘lidagi harakatlar izchil ravishda amalga oshiriladi. Modernizatsiya juda keng tushuncha bo‘lib, bugungi kunda uni jamiyat hayotining turli jabhalarini tubdan o‘zgartirish, yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg‘or andozalar tomon yo‘naltirish va takomillashtirish jarayonlarining majmui sifatida ifodalash mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davri — ma’muriy-buyruqbozlik tizimini bartaraf etish yoki tubdan o‘zgartirish hamda bozor iqtisodiyoti tizimining asoslarini shakllantirish jarayonlari amalga oshiriluvchi tarixiy davr.

Bozor islohotlari — bozor iqtisodiyotini va bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui.

Iqtisodiy islohotlar — iqtisodiyotda tub o‘zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan iqtisodiy chora-tadbirlar majmui.

Iqtisodiy uklad — turli mulkchilikka asoslangan xo‘jalik yuritishning shakllari va turlari.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish — bu xo‘jalik hayotining barcha sohalaridagi to‘siq hamda cheklovlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar tizimi.

Islohotlar kontseptsiyasi – ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo'nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo'llarining umumiy g'oyasi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish – tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirish.

Modernizatsiyalash – jamiyat hayotining turli jabhalarini tubdan o'zgartirish, yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg'or andozalar tomon yo'naltirish va takomillashtirish jarayonlari majmui.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning jahon tajribasida sinalgan asosiy yo'llari (modellari) ni ta'riflab bering. Ularning umumiy va o'ziga xos tomonlarini ko'rsating.

2. O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish yo'li qanday xususiyatlarga ega? Respublika iqtisodiyotini isloh qilishga qanday tamoyillar asos qilib olinadi?

3. Bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish tamoyilining mazmunini batafsil tushuntiring. Har bir bosqichning maqsad va vazifalarini to'laroq bayon qiling.

4. Mamlakatimizda iqtisodiyotni isloh qilish qanday yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi? Har bir yo'nalish bo'yicha o'zingizning fikr-mulohazalaringizni bildiring.

5. Bozor munosabatlariga o'tishda iqtisodiy islohotlar o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi? Bu vazifalarning to'laroq tavsifini bering.

6. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish davrida davlatning yetakchilik faoliyati nimadan iborat ekanligini tushuntirib bering.

7. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotini qaror toptirishning qanday davlat dasturlarini bilasiz? Ular bir-biri bilan qanday bog'langanligini tahlil qiling.

8. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirishning mazmunini tushuntiring. Respublikamizda iqtisodiyotni erkinlashtirish o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi?

9. Prezidentimiz tomonidan belgilab berilgan milliy taraqqiyotimiz alohida davrlarining maqsad va vazifalari nimalardan iborat? Bu davrlarda qanday iqtisodiy chora-tadbilar amalga oshirildi?

10. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va isloh etishning asosiy ustuvor vazifalarini so'zlab bering.

7-bob. TALAB VA TAKLIF NAZARIYASI. BOZOR MUVOZANATI

Bozor mexanizmining amal qilishida talab va taklif qonunlari muhim o'rin tutadi. Talab va taklif narxni shakllantiradi, shu bilan birga narx talab va taklif o'rtasidagi nisbatni aniqlab beradi. Bu bobda dastlab talab va taklifga narxning ta'sirini alohida qarab chiqamiz. Keyin talab va taklif ta'sirida muvozanatlashgan narxning o'rnatilishi tushuntirib beriladi. Shu o'rinda talab va taklif qonunlari, ularning miqdoriga ta'sir etuvchi omillar, ular o'rtasidagi mutanosiblikni bayon etishga alohida e'tibor beriladi. Shuningdek, talabning shakllanishi va amal qilishi, unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganishda iqtisodiyot nazariyasida muhim yo'nalishlardan biriga aylangan iste'molchi xatti-harakati nazariyasi bilan tanishib chiqamiz.

7.1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni

Ehtiyoj kishilarning hayotiy vositalarga bo'lgan zaruriyatini ifodalovchi ilmiy kategoriya sifatida taraqqiyotning hamma bosqichlari uchun umumiy va doimiydir. Uning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi tarixiy ko'rinishi talab tushunchasidir. Talab ehtiyojdan farq qilib, mustaqil iqtisodiy kategoriya (ilmiy tushuncha) sifatida amal qiladi.

Ehtiyojning faqat pul bilan ta'minlangan qismi talabga aylanadi. Demak, **talab — bu pul bilan ta'minlangan ehtiyojdir.** Ehtiyoj zarur miqdordagi pul bilan ta'minlanmasa, u «xohish», «istak» bo'lib qolaveradi. Masalan, talaba yangi rusumdagi qo'l telefonini xarid qilish maqsadida do'konga kirdi. Qo'l telefonining narxi 300 ming so'm bo'lib, talabada faqat 200 ming so'm mavjud, deb faraz qilaylik. Bu holda talabaning yangi rusumdagi telefonga nisbatan ehtiyoji talabga aylanmaydi va binobarin, qondirilmaydi. Bu o'rinda talaba yana 100 ming so'm miqdorida pul qidirib topishi yoki narxi 200 ming so'mgacha bo'lgan telefon xarid qilishi mumkin. Shu holdagina uning qo'l telefoniga nisbatan ehtiyoji talabga aylanadi.

Talabning bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi, chunki narx o'zgarishi bilan tovarning sotib olinadigan miqdori ham o'zgaradi. Shu bog'liqlikdan kelib chiqib, talabga quyidagicha ta'rif berish mumkin: **ma'lum vaqt oralig'ida, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilarning tovar va xizmatlar ma'lum turlarini sotib olishga qodir bo'lgan ehtiyoji talab deyiladi.**

Talablar turlicha bo'lib, odatda bir xil tovar yoki xizmatlarga bo'lgan talabning ikki turi farqlanadi: yakka talab va bozor talabi. **Har bir iste'molchining, ya'ni alohida shaxs, oila, korxona, firmaning tovarning shu turiga bo'lgan talabi yakka talab deyiladi. Bir qancha (ko'pchilik) iste'molchilarning shu turdagi tovar yoki xizmatga bo'lgan talablari yig'indisi bozor talabi deyiladi.**

Yakka talab ham bozor talabi ham miqdor jihatdan aniqlanadi. Lekin bu miqdor har doim ham bir xil bo'lib turmaydi, balki o'zgaruvchan bo'ladi. Talab miqdorining o'zgarishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Ularning ichida eng ko'p ta'sir qiladigan omil narx omilidir.

Narx va sotib olinadigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bo'ladigan bog'liqlikni quyidagi jadval ma'lumotlari asosida qarab chiqamiz (7.1-jadval).

7.1-jadval

Narx va sotib olinadigan tovar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik

Bir kilogramm kartoshka narxi (so'm)	Kartoshkaga bo'lgan yakka talab miqdori (bir oyda kilogramm)	Kartoshkaga bo'lgan bozor talabi miqdori (bir oyda tonna)
700	10	10
600	20	20
500	30	30
400	50	50
300	60	60

Jadvaldagi misolda kartoshkaning 300 so'mdan 700 so'mgacha bo'lgan narx darajalarida ularga bo'lgan talab miqdorlari ifodalangan. Ma'lumotlar tovar narxining pasayishi sotib olinadigan tovar miqdorining o'sishiga va aksincha, narxning o'sishi talab miqdorining kamayishiga olib kelishini ko'rsatadi. Narxning eng yuqori – 700 so'm darajasida yakka talab (masalan, o'rtacha bir oilaning talabi) eng oz miqdor – 10 kg ni tashkil etgan bo'lsa, narx pasayishi bilan talab miqdori ko'payib bormoqda: 600 so'mda – 20 kg, 500 so'mda – 30 kg va h.k. Narxning eng past darajasi – 300 so'mga talabning eng yuqori miqdori – 60 kg to'g'ri kelmoqda. Jadvalning navbatdagi ustunida kartoshkaga bo'lgan bozor talabi miqdori ifodalangan. Bunda muayyan hududda taxminan 1000 ta oila istiqomat qiladi va ular kartoshka narxining o'zgarishiga nisbatan deyarli bir xil xatti-harakat, munosabatda bo'ladilar, degan shartga asoslanildi. Misoldan ko'rinadiki, bozor tala-

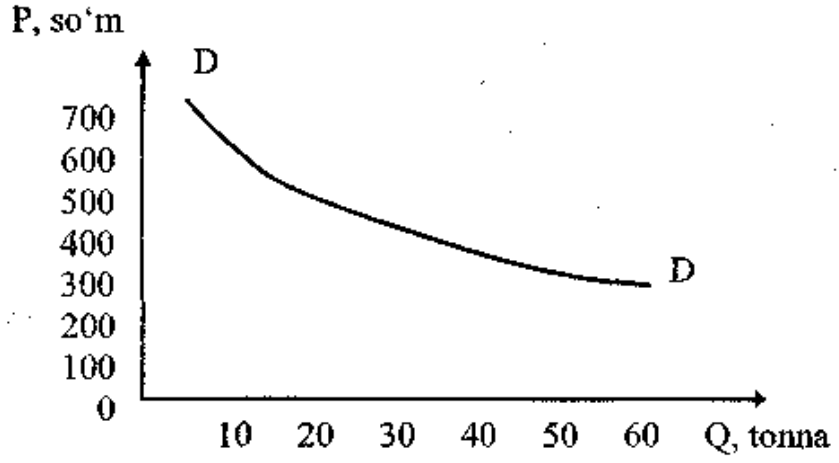
bi miqdorining narxga nisbatan o'zgarishi ham yakka talabning o'zgarishiga mutanosib ravishda ro'y bermoqda.

Tovar narxi va sotib olinadigan tovar miqdori o'zgarishi o'rtasida bo'ladigan teskari yoki qarama-qarshi bog'liqlik talab qonuni deyiladi. Real iqtisodiy hayotda ba'zan bu qoidaga zid bo'lgan, ya'ni ayrim tovar narxining o'sishi bilan unga bo'lgan talab miqdorining yanada ortishi holati ham uchraydi. Bu holat Giffen samarasi deb (ingliz iqtisodchisi R.Giffen nomi bilan) ataladi. Giffen kambag'al ishchi oilalari kartoshka qimmatlashishiga qaramasdan uni iste'mol qilishlari kengayishini kuzatib, bu samarani tasvirlab ko'rsatgan. Tushuntirish shunga asoslanadiki, kartoshka kambag'al oila ovqatida mahsulotlarning asosiy qismini egallaydi. Agar kartoshka narxining o'sishi ro'y bersa, bunda kambag'al oila go'sht sotib olishdan umuman voz kechishga majbur bo'ladi, o'zining ko'p bo'lmagan daromadining barchasini kartoshka sotib olishga sarflaydi. Demak, bunday vaziyatda narxlarning oshishi zarur tovarlarga talab miqdorining kamaymasdan, aksincha ko'payishiga olib kelishi mumkin.

Tovar narxi va uning xarid qilinadigan miqdori (talabning) o'rtasidagi teskari bog'liqlikni oddiy ikki o'lchamli grafikda ham tasvirlash mumkin: yotiq chiziq bozor talabi miqdorini, tik chiziq narxni ko'rsatadi (7.1-chizma).

7.1-chizma

Talab egri chizig'i

Grafikdagi DD chiziq narx va talab hajmi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni tasviriy aks ettiradi. Undagi har bir nuqta tovarning aniq narxi va iste'molchi shu narxda sotib olishi mumkin bo'lgan tovar miqdorini ko'rsatadi.

Narx va talab hajmining o'zgarishi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ko'rsatuvchi bu chiziq talab egri chizig'i deyiladi.

Talab miqdoriga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillar. Talab hajmining o'zgarishi faqat tovar narxiga emas, balki boshqa bir qator omillarga ham bog'liq bo'ladi. Bu omillar **talabning narxdan tashqari omillari** deyiladi.

Talabga narxdan tashqari quyidagi asosiy omillar ta'sir ko'rsatadi:

1) iste'molchining didi;
2) bozordagi iste'molchilar soni;
3) iste'molchining daromadlari;
4) bir-biriga bog'liq tovarlarning narxi;
5) kelajakda narx va daromadlarning o'zgarishi ehtimoli.

Bu omillarning o'zgarishi talab hajmining o'zgarishiga qanday ta'sir ko'rsatishini qarab chiqamiz.

1. Biror mahsulotga iste'molchi dididagi ijobiy o'zgarish ro'y bersa, narxning tegishli darajasida unga bo'lgan talab ortadi. Bu o'rinda real hayotda iste'molchilar «moda», ya'ni biron-bir tovarning keng rusum bo'lgan turini sotib olishga harakat qilishlarini misol keltirish mumkin. Iste'molchi didiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan holatlar talabning qisqarishiga olib keladi.

2. O'z-o'zidan aniqki, bozorda iste'molchilar soni ko'paysa, talab ortadi, iste'molchilarning soni kamaysa, talab qisqaradi. Masalan, aloqa vositalarining takomillashuvi xalqaro moliyaviy bozor doirasini, undagi qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi jarayonlarida ishtirok etuvchilar sonini mislsiz kengaytiradi hamda aksiya va obligatsiya kabi moliyaviy aktivlarga bo'lgan talabning o'sishiga olib keladi. Tug'ilish darajasining pasayishi bolalar bog'chasi va maktabga bo'lgan talabni kamaytiradi.

3. Pul daromadi o'zgarishining talab hajmiga ta'siri boshqa omillarga qaraganda ancha murakkab. Pul daromadining ortishi juda ko'p tovarlarga talabni nisbatan oshiradi, daromadning kamayishi esa bunday tovarlarga talabni kamaytiradi. Daromad oshsa, uning o'sishiga qarab iste'molchilar aksariyat hollarda narxi yuqori bo'lsada, ko'proq sifatli tovarlarni xarid qilishga harakat qilishadi. Bunda ular non, kartoshka, karam kabi mahsulotlarni kamroq sotib olishlari mumkin. Chunki ortiqcha daromad ularga ancha yuqori oqsil tarkibiga ega bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, masalan, go'sht va sut mahsulotlari xarid qilish imkonini beradi. **Daromadning o'zgarishi bilan talab miqdori to'g'ri bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar oliy toifali tovarlar deyiladi.**

Daromadning o'zgarishi bilan talab miqdori teskari bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar past toifali tovarlar deyiladi.

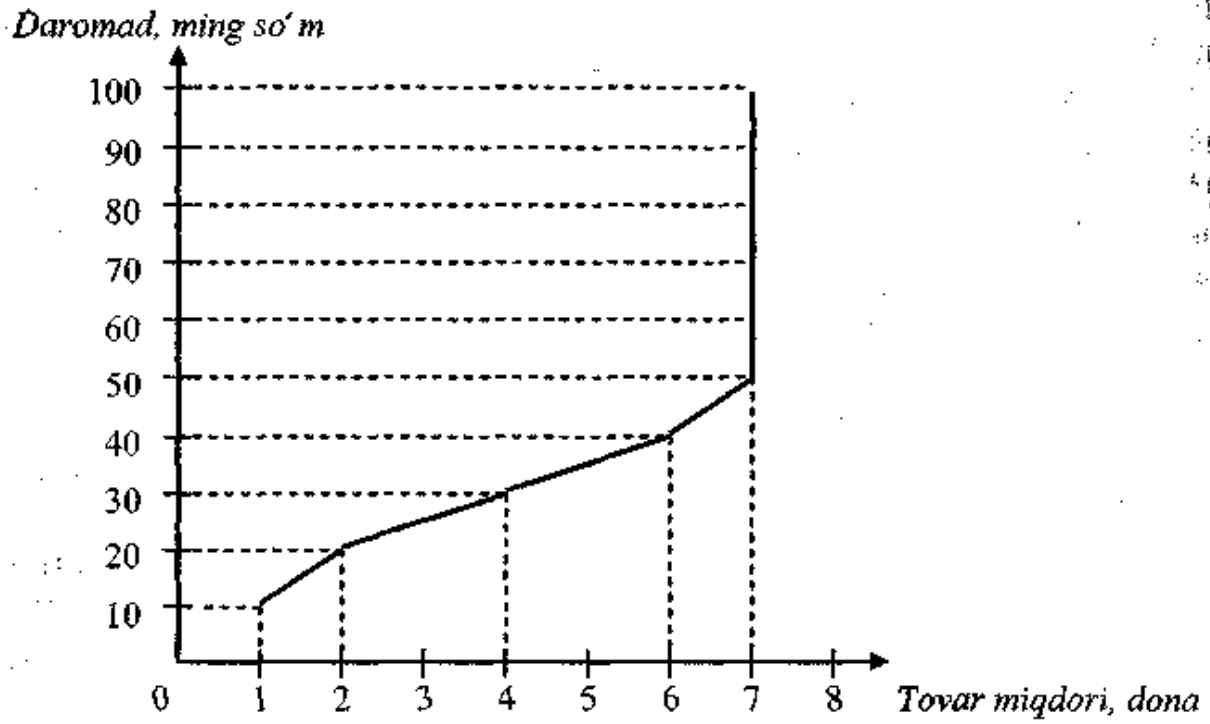
Iste'molchilar daromadi va ular tomonidan sotib olinadigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik nemis iqtisodchisi va statisti Ernst

Engel (1821-1896) tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Shunga ko'ra, **iste'molchi daromadi bilan u tomonidan sotib olinishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdori o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik Engel qonuni deyiladi.**

Bu qonunning amal qilishini **Engel egri chizig'i** orqali ifodalash mumkin (7.2-chizma).

7.2-chizma

Engel egri chizig'i

Oliy toifali yoki normal tovarlar uchun Engel egri chizig'i o'suvchan ko'rinishda bo'ladi. Haqiqatan ham, aholi daromadlari o'sib borishi bilan bu turdagi tovarlar ko'proq xarid qilinadi. Past toifali tovarlar uchun Engel egri chizig'i pasayuvchan ko'rinishda bo'lib, daromadlar oshib borishi bilan iste'molchilar ularni kamroq miqdorda sotib oladilar. Agar tovarning iste'moli daromad darajasiga bog'liq bo'lmasa, u holda Engel egri chizig'i tik holda bo'ladi. Chizmadan ko'rinadiki, iste'molchining bir oylik daromadi 10 ming so'mdan 20 ming so'mga oshganda, u sotib olgan mahsulot miqdori 1 donadan 2 donaga, 20 ming so'mdan 30 ming so'mga oshganda 2 donadan 4 donaga oshmoqda. Daromadlarning keyingi o'sishi bilan tovarlar sotib olish hajmining o'sishi sekinlamoqda: 30 ming so'mdan 40 ming so'mgacha – 4 donadan 6 donagacha, 40 ming so'mdan 50 ming so'mgacha – 6 donadan 7 donagacha. Daromadning bundan yuqori darajalarida esa sotib olish hajmining o'sishi butunlay to'xtagan (daro-

madning 60 ming so'm va undan yuqori darajalarida mazkur tovarning 7 donasi sotib olinmoqda). Engel egri chizig'i iste'molchilar pul daromadlari o'zgarishining talabga qanday ta'sir qilishi to'g'risida axborot beradi. Bu axborot tovar ishlab chiqaruvchilar uchun o'z tovarlarining mumkin bo'lgan sotish hajmi va bozor konyunkturasini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

4. O'zaro bog'liq tovarlar narxi o'zgarishining talabga ta'sirini o'rganishda ularni ikki guruhga ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi: 1) o'zaro bir-birini almashtiruvchi yoki o'rinbosar tovarlar; 2) o'zaro bir-birini to'ldiruvchi tovarlar.

O'zaro bir-birini almashtiruvchi tovarlardan birining narxi o'zgarishi bilan boshqasiga bo'lgan talabning o'zgarishi to'g'ri bog'liqlikda bo'ladi. Masalan, sariyog' narxining oshishi margaringa bo'lgan talabning ortishiga olib keladi. Sariyog' narxining pasayishi esa margaringa bo'lgan talabni kamaytiradi.

O'zaro bir-birini to'ldiruvchi tovarlardan birining narxi o'zgarishi bilan boshqasiga bo'lgan talabning o'zgarishi teskari bog'liqlikda bo'ladi. Masalan, agar avtomobilning narxi oshsa, benzinga bo'lgan talab qisqaradi. Aksincha, avtomobilning narxi tushsa, benzinga bo'lgan talab oshadi.

5. Kelgusida iste'molchi daromadlari, tovar narxi o'zgarishining kutilishi va tovarlar miqdorining yetarli bo'lishi yoki bo'lmasligi kabi omillar talab hajmini o'zgartirishi mumkin. Kelgusida narxning nisbatan oshishining kutilishi iste'molchi joriy talabining oshishiga olib keladi. Aksincha, narxning pasayishi va daromadning ko'payishining kutilishi tovarlarga bo'lgan joriy talab hajmining qisqarishiga sabab bo'ladi. Shu o'rinda, global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz ham jahon va milliy bozorlardagi talab hajmiga salbiy ta'sir ko'rsatib, aksariyat hollarda uning qisqarishiga olib kelayotganligini ta'kidlash o'rinlidir. Jumladan, mazkur inqirozning O'zbekistonga ta'siri oqibati ham jahon bozorida eksport mahsulotlarimizga bo'lgan talabning pasayishi orqali namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, 2009-2012-yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturida «jahon bozorida talab pasayib borayotgan bir sharoitda, ichki bozorda talabni rag'batlantirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini saqlab qolish»[1] vazifasi belgilab berilgan.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 35-b.

7.2. Taklif tushunchasi. Taklif miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Taklif qonuni

Bozor holatining o'zgarishiga iste'molchi yoki xaridorning munosabati ularning talabi orqali namoyon bo'lsa, ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining munosabati taklif orqali namoyon bo'ladi.

Ma'lum vaqt oralig'idagi narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar tomonidan ma'lum turdagi tovar va xizmatlarning bozorga chiqarilgan miqdori taklif deyiladi. Narx o'zgarishi bilan sotishga chiqariladigan mahsulot miqdori ham o'zgarishi sababli talab kabi taklifning ham bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi. Alohida ishlab chiqaruvchi hamda bozor taklifini ifodalovchi misol 7.2-jadvalda ko'rsatilgan.

7.2-jadval

Narx va taklif miqdori o'rtasidagi bog'liqlik

Bir kilogramm kartoshka narxi (so'm)	Kartoshkaning yakka taklifi miqdori (bir oyda kilogramm)	Kartoshkaning bozor taklifi miqdori (bir oyda tonna)
700	60	60
600	50	50
500	30	30
400	20	20
300	10	10

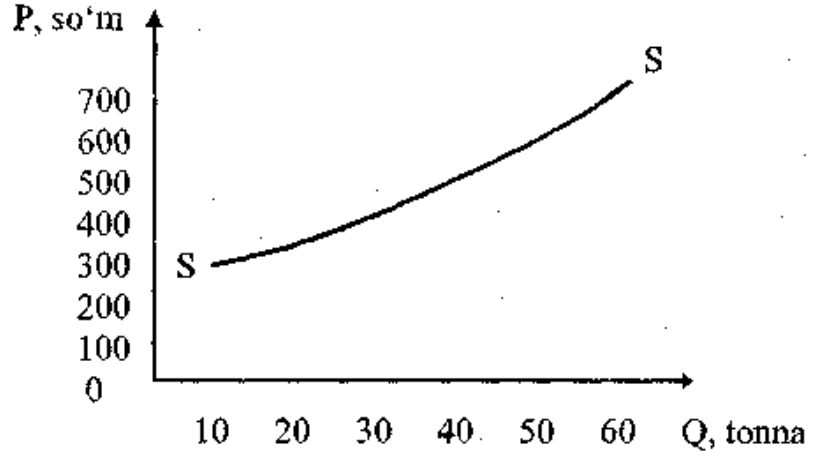
Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, kartoshka narxining 700 so'm darajasida yakka taklif (masalan, bitta sotuvchi taklifi) eng yuqori miqdor – 60 kg ni tashkil etgan. Narx pasayib borishi bilan esa taklif miqdori ham pasayib bormoqda: 600 so'mda – 50 kg, 500 so'mda – 30 kg va h.k.

Jadvalning navbatdagi ustunida esa kartoshkaning bozor taklifi (ya'ni, jami sotuvchilar tomonidan sotilishi mumkin bo'lgan) miqdori ifodalanib, u ham o'z tavsifiga ko'ra yakka taklifga mos tushadi. Demak, narxning oshishi bilan shunga mos ravishda sotishga chiqariladigan tovarlar taklifi miqdori ham ortadi, narxning tushishi bilan taklif hajmi qisqaradi. **Narxning o'zgarishi bilan taklif etilayotgan tovar miqdorining to'g'ri bog'liqlikdagi o'zgarishi taklif qonuni deyiladi.** Iste'molchi uchun narxning oshishi to'siq rolini o'ynasa, ishlab chiqaruvchi uchun rag'batlantirish vazifasini bajaradi.

Narx darajasi va taklif miqdori o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni ko'rsatuvchi ma'lumotlarni grafikda ifodalab, **taklif egri chizig'ini** tasvirlash mumkin (7.3-chizma).

7.3-chizma

Taklif egri chizig'i

Bozorda taklif qilinadigan tovar hajmiga **narxdan tashqari bir qator omillar** ham ta'sir qiladi. Bu omillarning asosiylari quyidagilar:

1) resurslar narxi;
2) ishlab chiqarish texnologiyasi;
3) soliq va subsidiyalar;
4) boshqa tovarlar narxi;
5) narx o'zgarishining kutilishi;
6) bozordagi sotuvchilar soni.

Mazkur omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi taklif hajmining o'zgarishini taqozo qiladi.

Taklifga ta'sir qiluvchi omillarni alohida-alohida qarab chiqamiz.

1. Resurslar narxi. Ishlab chiqarish xarajatlari va taklif o'rtasida mustahkam o'zaro bog'liqlik mavjud. Resurs narxlarining pasayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va taklifni oshiradi. Aksincha, resurslarga narxning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, mineral o'g'itlar narxining pasayishi bug'doy taklifini oshiradi, qurilish materiallari narxlarining oshishi uy-joy va ishlab chiqarish binolari taklifini qisqartiradi.

2. Ishlab chiqarish texnologiyasi. Texnologiyalarning takomillashuvi mahsulot ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkonini beradi. Resurslarning mavjud narxida ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va taklif ko'payadi. Masalan, paxta zararkunandalariga qarshi ancha samarali biologik usullarning yaratilishi paxta tolasining miqdori va sifatini, binobarin taklifini oshiradi.

3. Soliqlar va subsidiyalar darajasi. Soliqlarning aksariyat turlari ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradi. Shu sababli soliqlarning oshishi

ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, import tovarlarga boj to'lovlarining oshishi uning taklifini qisqartiradi. Aksincha, davlat qandaydir tovar ishlab chiqarish yoki biror sohaga subsidiya (subsidiya – davlat tomonidan aholi yoki korxonalarga o'z zararlarini qoplash yoki boshqa maqsadlar uchun qaytarilmaslik sharti bilan beriluvchi mablag') bersa, bu amalda xarajatlarni kamaytiradi va uning taklifini oshiradi.

4. Boshqa tovarlar narxi. Boshqa tovarlar narxlarining o'zgarishi ham mazkur tovar taklifini o'zgartiradi. Masalan, boshqa o'zgarmas sharoitlarda qo'y go'shti narxining pasayishi natijasida undan olinadigan foyda darajasi ham pasayib, qassoblar tomonidan mol go'shti taklifining oshirilishiga olib keladi.

5. Narx o'zgarishining kutilishi. Kelgusida mahsulot narxi o'zgarishining kutilishi ham ishlab chiqaruvchining bugungi kundagi bozorga mahsulot yetkazib berish xohishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, kelajakda neft narxining keskin pasayishining kutilishi neftning taklifini pasaytiradi.

6. Ishlab chiqaruvchilar yoki sotuvchilar soni. Tovar ishlab chiqaruvchilar qanchalik ko'p bo'lsa, taklif qilinadigan mahsulot miqdori shunchalik ko'p bo'ladi. Tarmoqdagi ishlab chiqaruvchilar soni ortib borishi taklifni ko'paytiradi, chunki tovar ishlab chiqarish ko'payadi.

Taklif hajmining o'zgarishiga tovarning saqlanish xususiyati, saqlash xarajatlari va transport-tashish imkoniyatlari ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, uzoq vaqt saqlab bo'lmaydigan qishloq xo'jalik va oziq-ovqat mahsulotlari uchun taklif kamdan-kam o'zgaruvchan bo'ladi. Ishlab chiqarish jarayonining xususiyati, tabiiy resurslarning mavjud darajasi ham taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, narxning o'zgarishiga javoban ishlab chiqarishni kengaytirish yoki boshqa xil mahsulot ishlab chiqarishga o'tish imkoniyati mavjud bo'lsa taklif o'zgaradi. Qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan yerlar cheklangan bo'lsa, uning narxi (renta) qanchalik oshmasin, yer taklifini oshirib bo'lmaydi.

Ijodiy kasb soha xodimlarining (masalan, olimlar, shoirlar, yozuvchilar, musavvirlar va boshqalar) mehnat mahsuli va noyob san'at asarlarining taklifi ham noo'zgaruvchan bo'ladi.

7.3. Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Bozor muvozanati

Biz yuqorida turli omillar ta'sirida talab va taklif miqdorining o'zgarib turishini ko'rdik. Lekin talab bilan taklif miqdorlari bir-birlari bilan

doimo ma'lum nisbatda bo'ladi, bu nisbatlar o'zgarib turadi. Ba'zan talab taklif miqdoridan oshib ketib, narx ko'tirilsa, ayrim paytda taklif talab miqdoridan oshib ketib, narx pasayib ketadi.

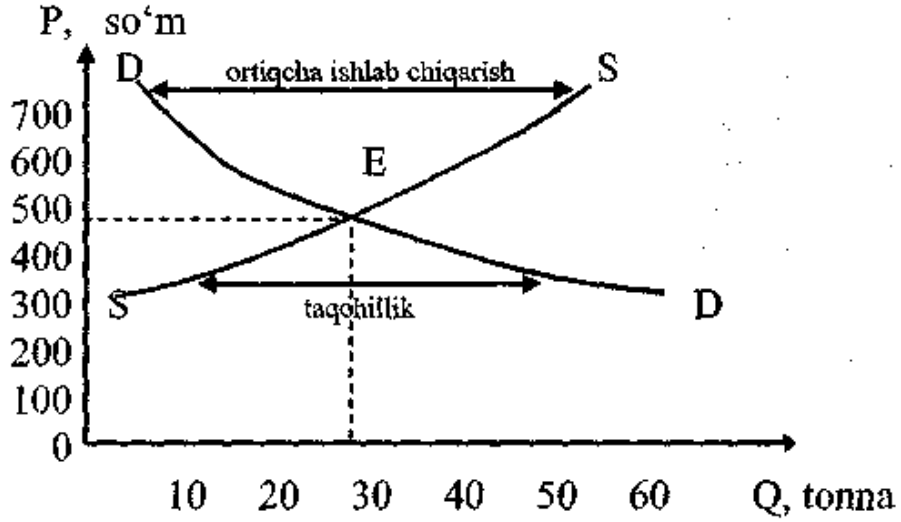
Talab miqdori bilan taklif miqdori bir-biriga teng bo'lgan holat bozor muvozanati deyiladi. Bozor muvozanati vujudga kelgan holda shakllangan narx bozor narxi deyiladi. Ba'zan uni **muvozanatlashgan narx** deb ham yuritiladi. Bozor muvozanati va muvozanatlashgan narx doimo mavjud bo'lmaydi, ularga ta'sir qiluvchi ko'plab omillar muvozanatning buzilishiga sabab bo'ladi. Ammo iqtisodiyotda bozor muvozanatiga intilish doimo mavjud bo'ladi.

Talab va taklif tushunchalari tahlili bizga sotuvchi va xaridorlar manfaatining muvofiq kelishini qarab chiqish imkonini beradi. Bunday muvofiqlik o'z ifodasini muvozanatlashgan narxda topadi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan bozor talabi va taklifi egri chiziqlarini bitta grafikka joylashtirib, bozorning muvozanatlashgan nuqtasini hosil qilamiz (7.4-chizma).

7.4-chizma

Bozor muvozanati

Grafikda E nuqtaga muvozanatlashgan narx (N_m) va mahsulotning muvozanatlashgan miqdori (M_m) mos keladi. Ya'ni, kartoshka narxi 500 so'm bo'lganda, xaridorlar 30 tonna kartoshkani sotib olishga, sotuvchilar esa 30 tonna kartoshkani bozorga chiqarishga tayyor va bunday imkoniyatga egadirlar. Narxning 400 so'm darajasida sotuvchilar va xaridorlar ahvoli butunlay o'zgaradi: sotuvchilar faqat 20 tonna kartoshkani sotishga, xaridorlar esa 50 tonna sotib olishga tayyor bo'ladilar va hokazo. Grafikda narxning 700 so'm darajasidagi bozor holati tovarlar ortiqcha ishlab chiqarilishini ko'rsatadi va to'yingan bozorni ifo-

dalaydi. Aksincha, 300 so'm darajasidagi bozor holatida tovar taqchilligi (defitsit) vujudga keladi va taqchil tovar bozorini tavsiflaydi.

Bozor muvozanatini o'ziga xos matematik tenglik sifatida ham ifodalash mumkin:

$$T_b = T_f = N_m = M_m,$$

bu yerda: T_b – talab, T_f – taklif, N_m – muvozanatlashgan narx, M_m – tovarning muvozanatli miqdori.

Muvozanatlashgan narxning mohiyatini tushunish uchun vaqt omili katta ahamiyatga ega bo'ladi. Shu sababli bozordagi bir zumlik, qisqa davrli va uzoq davrli muvozanat holatlarini farqlash zarur. Bir zumlik muvozanat uchun taqdim qilinadigan tovarlarning o'zgarmas yoki doimiy miqdori xos. Bu ishlab chiqarishning bozor vaziyatiga tez, birdaniga moslasha olmasligi bilan bog'liq. Qisqa davrli muvozanat vaqtinchalik amal qiluvchi omillardan foydalanish orqali ishlab chiqarish va taklifni ko'paytirish imkoniyatini taqozo qiladi. Bunday vaqtinchalik omillarga ish vaqtidan tashqari (masalan, dam olish va bayram kunlari) ishlash, ish smenasini ko'paytirish kabi tadbirlar kiradi. Uzoq davrli muvozanatni ta'minlash uzoq muddatli davrda amal qiluvchi omillardan foydalanishni taqozo qiladi. Bunda ishlab chiqarishni qayta qurollantirish, yangilash va qo'shimcha quvvatlarni vujudga keltirish bilan bog'liq investitsiyalar haqida gap boradi. Bu davrda yangi korxonalarni qurish ham mumkin bo'ladi.

Iste'molchining tovar narxlarining o'zgarishiga sezgirlik darajasini aniqlashda narx bo'yicha egiluvchanlik tushunchasidan foydalaniladi. Ayrim mahsulotlar narxidagi uncha sezilarli bo'lmagan o'zgarishlar sotib olinadigan mahsulot miqdorida katta o'zgarishlar bo'lishiga olib kelishi mumkin. Bunday mahsulotlarga talab nisbatan egiluvchan deyiladi. Boshqa xil mahsulotlar narxidagi sezilarli o'zgarish xarid miqdorida faqat katta bo'lmagan o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Talab hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgarmay qolgan sharoitda narxning bir foizga o'zgarishi talabning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich talabning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi. Bu ko'rsatkich ko'pincha oddiy qilib **talabning egiluvchanligi** deb ataladi. Talabning narx bo'yicha egiluvchanligi (E_t) darajasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E_t = \frac{\Delta Q}{\Delta P},$$

bu yerda: ΔQ – talab miqdorining foizli o'zgarishi;

ΔP – narxlarning foizli o'zgarishi.

Talabning narx bo'yicha egiluvchanligi tovarning muayyan narx darajasi uchun alohida hisoblanadi. Masalan, 7.1-jadval asosida kartoshkaga talabning narx bo'yicha egiluvchanligini ko'rib chiqaylik. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, 1 kg kartoshka narxi 700 so'mdan 600 so'mga tushganda bozor talabi miqdori 10 tonnadan 20 tonnaga qadar ortgan. Bunday holda talab elastikligi:

$$E_t = \frac{10}{10} : \frac{100}{700} \approx 7 \text{ ga teng.}$$

Ya'ni, kartoshka narxining 1 foizga pasayishi unga bo'lgan talab miqdorining 7 foizga o'sishiga olib kelgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, tovarning har bir muayyan narx darajasi uchun talabning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichlari farqlanadi. Jumladan, jadvaldagi ma'lumotlar bo'yicha, kartoshka narxi 600 so'mdan 500 so'mga pasayganda talab egiluvchanligi ko'rsatkichi 3% ni, 500 so'mdan 400 so'mga pasayganda 3,3% ni tashkil etadi va h.k.

Talab egiluvchanligini belgilab beruvchi bir qator omillar mavjud. Ularning asosiylari quyidagilar:

1. O'rinbosar tovarlarning mavjudligi. Odatda muayyan turdagi ehtiyojni bir qator tovarlar bilan qondirish imkoniyati mavjud bo'ladi. Masalan, qishda sovuqdan saqlanish uchun palto bilan bir qatorda kurtka, plashch va boshqa issiq kiyimlardan foydalanish mumkin. Yoki biror joyga sayohatga borish uchun samolyot bilan bir qatorda tezyurar poezd, avtomobildan foydalanish mumkin. Bu o'rinda kurtka, plashch va boshqa issiq kiyimlar paltoning, tezyurar poezd, avtomobil samolyotning o'rinbosar tovarlari hisoblanadi. Agar biror tovarning boshqa o'rinbosar tovarlari qanchalik ko'p bo'lsa, unga bo'lgan talab shunchalik ko'p egiluvchan bo'ladi. Jumladan, sof raqobatli bozorda taklif qilinadigan tovarlarning o'rinbosar tovarlari juda ko'p bo'lib, shu sababli har bir alohida sotuvchi mahsulotlariga talab butunlay egiluvchan hisoblanadi.

2. Tovar qiymatining iste'molchi daromadidagi salmog'i. Iste'molchi daromadida tovar qiymati qanchalik katta o'rinni egallasa, unga talab shunchalik yuqori egiluvchan bo'ladi. Masalan, daftar yoki qalam narxining 10 foizga o'sishi bir necha so'mni tashkil qiladi va bu talab qilinayotgan tovar miqdorida juda kam o'zgarish bo'lishiga olib keladi. Shu bilan birga, avtomobil yoki uy narxining 10 foizga o'sishi bir necha million so'mni tashkil qilishi mumkin. Narxlarning bunday oshishi juda ko'p oilalar bir necha yillik daromadining katta qismini tashkil qiladi va aytish mumkinki, bu sotib olinadigan mahsulot miqdorini sezilarli ravishda kamaytiradi.

3. Mahsulotlarning iste'mol xususiyatlari. Zeb-ziynat buyumlariga talab odatda egiluvchan, hayotiy zarur buyumlarga esa talab noegiluvchan hisoblanadi. Masalan, non va elektr energiyasi zaruriy iste'mol buyumlari hisoblanadi, shu sababli ular narxining oshishi non yoki elektr energiyasini iste'mol qilishning keskin kamayishiga olib kelmaydi. Boshqa tomondan, zeb-ziynat buyumlariga narxlar oshganda ularni osonlik bilan iste'moldan chiqarib tashlash mumkin.

4. Vaqt omili. Qaror qabul qilish uchun vaqt oralig'i qancha uzoq bo'lsa, mahsulotga talab shuncha egiluvchan bo'ladi. Masalan, agar mol go'shtining narxi 10%ga ko'tarilsa, iste'molchi uni xarid qilishni birdaniga qisqartirmasligi mumkin. Lekin bir qancha vaqt o'tishi bilan u o'zining moyilligini tovuq go'shti yoki baliqqa o'tkazishi mumkin. Shuningdek, daromad bo'yicha talab egiluvchanligi ham mavjud. Daromadlar ko'payishi bilan tovar va xizmatlarga bo'lgan talab ham oshadi. Bundan ko'rinadiki, daromad talabga ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir darajasini aniqlash uchun daromad bo'yicha talab egiluvchanligi ko'rsatkichidan foydalaniladi.

Iste'molchi daromadining bir foizga o'zgarishi talabning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich talabning daromad bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi va quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$E_I = \frac{\Delta Q}{\Delta D}.$$

Bu yerda: ΔQ – talab miqdorining foizli o'zgarishi;

ΔD – daromadning foizli o'zgarishi.

Misol uchun, iste'molchi daromadi oyiga 100 ming so'm bo'lganida 5 kg go'sht mahsulotlari iste'mol qilib, daromadi 150 ming so'mga qadar oshganda, uning go'sht mahsulotlari iste'moli hajmi oyiga 7 kg ga yetdi, deb faraz qilaylik. Iste'molchining go'sht mahsulotlariga talabining daromad bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichini hisoblaymiz:

$$E_I = \frac{2}{5} : \frac{50}{100} = 0{,}8.$$

Ya'ni, iste'molchi daromadining 1% ga ortishi o'z navbatida uning go'sht mahsulotlariga bo'lgan talabi miqdorining 0,8% ga ortishiga olib kelmoqda. Xuddi talabning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi singari taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichini ham aniqlash mumkin.

Taklif hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgarmay qolgan sharoitda, narxning bir foizga o'zgarishi taklifning necha foizga

o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi. Bu ko'rsatkich ko'pincha oddiy qilib **taklifning egiluvchanligi** deb ham ataladi.

Taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi (E_{tf}) darajasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E_{Tf} = \frac{\Delta Q}{\Delta P},$$

Bu yerda: ΔQ – taklif miqdorining foizli o'zgarishi;

ΔP – narxlarning foizli o'zgarishi.

Yuqoridagi 7.2-jadval ma'lumotlaridan foydalanib, kartoshka narxining turli darajalaridagi o'zgarishga muvofiq keluvchi taklif egiluvchanligi ko'rsatkichlarini aniqlash mumkin. Masalan, 1 kg kartoshkaning dastlabki narxi 700 so'mdan 600 so'mga pasayishi sotuvchilar tomonidan taklif miqdorini 60 tonnadan 50 tonnaga qadar qisqartirilishiga olib kelgan. Bu holda, kartoshka taklifining narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi:

$$E_{Tf} = \frac{10}{60} : \frac{100}{700} \approx 1{,}2 \text{ ga teng.}$$

Ya'ni, kartoshka narxining 1% ga pasayishi uni bozor taklifining 1,2% ga qisqarishiga olib kelgan. Ta'kidlash lozimki, talabning narx bo'yicha egiluvchanligi singari taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichlari ham tovarning har bir muayyan narx darajasi uchun farqlanadi. Jumladan, jadvaldagi ma'lumotlar bo'yicha kartoshka narxi 600 so'mdan 500 so'mga pasayganda taklif egiluvchanligi ko'rsatkichi 2,4% ni, 500 so'mdan 400 so'mga pasayganda 1,7% ni tashkil etadi va h.k.

Taklif egiluvchanligiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omil, mahsulotga narxning mavjud o'zgarishini hisobga olish uchun zarur bo'lgan vaqt oralig'i hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchi narxning mavjud o'zgarishiga moslashish uchun qanchalik uzoqroq vaqtga ega bo'lsa, ishlab chiqarish hajmi shunchalik katta o'zgaradi va shunga mos ravishda taklifning egiluvchanligi ham yuqori bo'ladi. Biz yuqorida vaqt omilining juda qisqa, qisqaroq va uzoq muddatli davrlaridagi taklifning o'zgarishiga ta'sirini tahlil qilib bergan edik. Bu ta'sir taklifning egiluvchanligida ham o'z ahamiyatini saqlab qoladi. Shu o'rinda, talab va taklif egiluvchanligi ko'rsatkichlarini aniqlashda ularning turli darajalarini umumiy holda baholash muhim o'rin tutadi. Bunda asosan, quyidagi uchta holatni ajratib ko'rsatish mumkin:

1) talab yoki taklif egiluvchanligi koeffitsiyenti 1 dan katta (E_T, $E_{Tf} > 1$). Bunday talab yoki taklif «egiluvchan» yoki «nisbatan egiluv-

chan» deb ataladi. U talab yoki taklif etilayotgan tovar miqdorining foizdagi o‘zgarishi narxning foizdagi o‘zgarishiga qaraganda ahamiyatli darajada ro‘y berishini anglatadi;

2) talab yoki taklif egiluvchanligi koeffitsiyenti 1 ga teng (E_T, E_{Tf}=1). Bunday talab yoki taklif «birga teng egiluvchan» deb ataladi. U talab yoki taklif etilayotgan tovar miqdorining foizdagi o‘zgarishi narxning foizdagi o‘zgarishi bilan teng borishini anglatadi;

3) talab yoki taklif egiluvchanligi koeffitsiyenti 1 dan kichik (E_T, E_{Tf}<1). Bunday talab yoki taklif «noegiluvchan» yoki «nisbatan noegiluvchan» deb ataladi. U talab yoki taklif etilayotgan tovar miqdorining foizdagi o‘zgarishi narxning foizdagi o‘zgarishiga qaraganda ahamiyatsiz darajada ro‘y berishini anglatadi.

Tovarlarning talab yoki taklif bo‘yicha egiluvchanlik darajasini bilish real hayotda ularning narx strategiyasini ishlab chiqish hamda tovar sotishdan olinadigan yalpi daromadni eng yuqori hajmiga yetkazishda ham muhim rol o‘ynaydi.

7.4. Iste’molchi xatti-harakati nazariyasi

Hozirda iqtisodiyot nazariyasiga oid ko‘plab darslik va o‘quv qo‘llanmalarda bozor talabining shakllanishi va namoyon bo‘lishini iste’molchining xatti-harakati orqali tushuntirishga harakat qilinmoqda. Bunda oldindan g‘arb adabiyotlarida mavjud bo‘lib kelgan turli nazariyalardan foydalanib, iste’molchi hatti-harakati nazariyasi alohida yo‘nalish sifatida bayon etilmoqda[1]. Talabalarni mazkur nazariyaning mohiyati bilan tanishtirish maqsadida uning asosiy tushunchalarini ko‘rib chiqamiz.

---

[1] Экономическая теория: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В.Д.Камаева. – 10-е изд., перераб. и доп. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004, VI-боб; Куликов Л.М. Экономическая теория: учеб. – М.: ТК Вебли, Изд-во Проспект, 2005, V-боб, 3-§; Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, X-XI-боблар; Экономика: Учебник, 3-е изд., перераб. и доп./Под ред. д-ра экон. наук проф. А.С.Булатова. – М.: Экономистъ, 2005, IX-боб; Иохин В.Я. Экономическая теория: Учебник / В.Я.Иохин. – М.: Экономистъ, 2005, IX-боб; Курс экономической теории: Общие основы экономической теории. Микроэкономика. Макроэкономика. Основы национальной экономики: Учебное пособие / Под ред. д.э.н., проф. А.В.Сидоровича. – М.: «Дело и Сервис», 2001, VII-VIII-боблар.boblar.

Iste'molchining bozordagi xatti-harakati so'nggi qo'shilgan naflilik nazariyasi hamda iste'molchi tanlovi nazariyasi orqali izohlanadi. So'nggi qo'shilgan naflilik nazariyasining mazmuni bilan IV bobda batafsil tanishib chiqqan edik. Bu nazariya yordamida iste'molchining manfaati nuqtayi nazaridan uning afzal ko'rishi qoidalari bayon etiladi. Agar naflilikka iste'molchi o'lchami bilan qaralsa, u iste'molchining biron-bir ne'matni iste'mol qilishidan olinadigan qoniqishni anglatadi. **Iste'molchi tomonidan o'zi uchun turli tovarlarning naflilik darajasining baholanishi iste'molchining afzal ko'rishi deyiladi.**

Naflilik funksiyasi ma'lum miqdordagi tovarlarga boshqa bir miqdordagi tovarlarni taqqoslashni bildiradi. Naflilikni mutlaq ko'rsatkichlarda o'lchashning ahamiyati bo'lmay, iste'molchi tanlovini naflilik darajasining ketma-ket joylashuvi bilan izohlash mumkin. Bir to'plamdagi tovarlar nafliligi boshqasidan qay darajada afzalligini ko'rsatib berish mumkin emas.

Naflilik funksiyasi iste'mol qilinayotgan tovarlar(X,Y)dan olinayotgan naflilikning hosilasini ifodalaydi:

$$U(X,Y) = XY .$$

So'nggi qo'shilgan naflilik – muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimcha naflilikdir. So'nggi qo'shilgan naflilik umumiy naflilikning o'sgan qismidan iborat ekan, u naflilik funktsiyasining hosilasi hisoblanadi. Muayyan ehtiyojni qondiruvchi har bir navbatdagi ne'mat oldingisiga qaraganda kamroq naflilikka ega bo'ladi. Ne'matlarning cheklangan miqdori sharoitida esa doimo ehtiyojni eng kam darajada qondiruvchi «so'nggi nusxasi» mavjud bo'ladi.

So'nggi qo'shilgan naflilik pasayib borish tendensiyasiga ega bo'lib, bu iqtisodiy tamoyil sifatida ifoda etiladi. Mazkur tamoyilning mohiyati shundan iboratki, agar alohida olingan yakka iste'molchining holatidan kelib chiqilsa, ne'matlarni iste'mol qilish hajmining ko'payib borishi bilan ma'lum vaqtdan boshlab, muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimcha naflilik oldingisiga nisbatan kamayib boradi.

Kishi qanchalik ko'p miqdordagi tovarni iste'mol qilsa, u shunchalik ko'p yalpi naflilikka ega bo'ladi. **Yalpi (umumiy) naflilik so'nggi qo'shilgan naflilik ko'rsatkichlarini jamlash orqali aniqlanadi.** Agar iste'molchi manfiy so'nggi qo'shilgan naflilikka ega bo'lsa, u holda yalpi naflilik kamayadi. So'nggi qo'shilgan naflilikning pasayib borish qonunini iste'mol qilingan muzqaymoq misolida 7.3-jadval orqali ifodalash mumkin.

7.3-jadval

Muzqaymoq iste'mol qilishdan olingan so'nggi qo'shilgan va yalpi naflilik

Iste'mol qilingan muzqaymoqlar soni	So'nggi qo'shilgan naflilik (MU)	Yalpi naflilik (U)
0	-	0
1	4	4
2	3	7
3	2	9
4	1	10
5	0	10
6	-3	7

Jadvaldan ko'rinadiki, musbat ishorali so'nggi qo'shilgan naflilikning oshib borishi bilan, yalpi naflilik miqdori o'sib bormoqda. Biroq, bu o'sish sur'ati muzqaymoqlarning navbatdagi soni qo'shilishi bilan pasayib bormoqda. Manfiy ishorali so'nggi qo'shilgan naflilik yalpi naflilikning qisqarishiga olib kelmoqda.

Iste'molchi tovarlarning turli to'plamini xarid qilishda doimo **naflilikni maksimallashtirish qoidasiga** amal qiladi. Bu qoidaning mazmuni quyidagicha bayon etiladi: **iste'molchi o'zining daromadini shunday sarflashi kerakki, daromad to'liq sarflangan holatda tovarni xarid qilishdan olingan so'nggi qo'shilgan naflilikning tovar narxiga nisbati barcha tovarlar uchun bir xil qiymatga ega bo'lishi lozim**, ya'ni:

$$\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y},$$

bu yerda: MU – X va Y tovarlarning so'nggi qo'shilgan nafliligi; P – ularning narxi.

Bu qoida **iste'molchining muvozanatli holatini** ifodalaydi. Iste'molchi o'zining didi va ruhiyatiga ko'ra turli xil tovarlar to'plamini ma'qul ko'rishi mumkin. Bunda u tovarlarning ma'lum bir to'plamini boshqa biriga taqqoslab ko'radi. Iste'molchi tanlovini tushuntirishda befarqlik egri chizig'i muhim rol o'ynaydi.

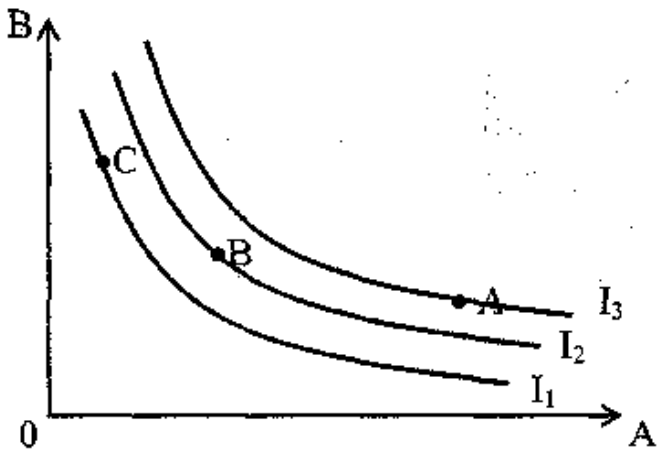
Befarqlik egri chizig'i ehtiyojlarni bir xil darajada qondirilishini ta'minlovchi iste'mol to'plamlari yig'indisini namoyon etadi. Ya'ni, iste'molchi uchun befarqlik egri chizig'ida joylashgan tovarlar to'plamini tanlashda farq mavjud bo'lmaydi. Befarqlik egri chizig'i pasayib boruvchi ko'rinishda bo'ladi. Befarqlik egri chizig'ining pasayib borishi shu bilan izohlanadiki, tanlanishi lozim bo'lgan har ikkala tovar ham

iste'molchi uchun nafli hisoblanadi. Shunga ko'ra, bir tovarlar to'plami (masalan, A)dan boshqa bir tovarlar to'plami (masalan, B ga) tomon harakat qilib, iste'molchi naflilik miqdorini oshiradi. Biroq, ayni paytda xuddi shuncha miqdordagi naflilikka ega bo'lgan A tovardan voz kechadi. Qisqasi, B tovar qanchalik ko'p bo'lsa, A tovar shunchalik oz bo'ladi, chunki A va B tovarlar o'rtasida teskari aloqa mavjud. O'zgaruvchilari o'rtasida teskari aloqa mavjud bo'lgan har qanday egri chiziq esa pasayib boruvchi ko'rinishda bo'ladi.

Agar iste'molchining A va B tovarlarning barcha to'plamlari bo'yicha afzal ko'rishlarini egri chiziqlar orqali tasvirlansa, **befarqlik kartasi** hosil bo'ladi. Har bir befarqlik egri chizig'i kishi har biriga bir xilda qaraydigan tovarlar to'plamini ifodalaydi. 7.5-chizmada befarqlik kartasining bir qismini aks ettiruvchi uchta befarqlik egri chizig'i tasvirlangan. I_3 befarqlik egri chizig'i ehtiyojlarni qondirilishining eng yuqori darajasini aks ettiradi.

7.5-chizma

Befarqlik kartasi

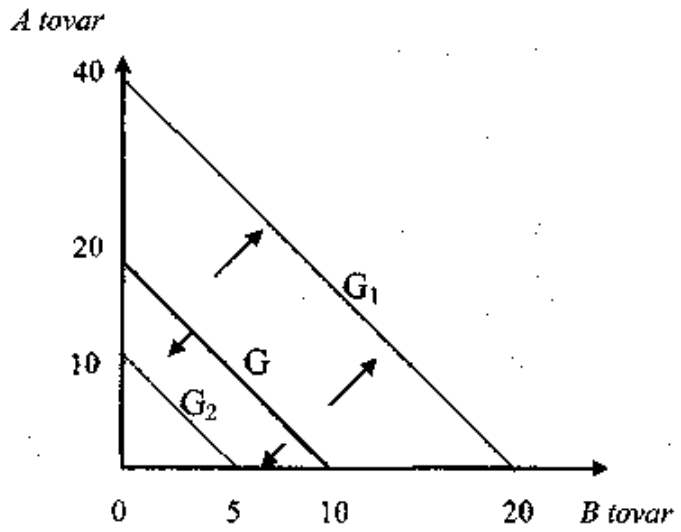
Ehtiyojlarning har bir darajasiga ko'ra cheksiz befarqlik egri chizig'i mavjud bo'lishi mumkin. Biz sodda ko'rinishda faqat uchta egri chiziqni ifodaladik. Bu uch egri chiziq tovarlar to'plamining ranjirovkasi (tartibini) ta'minlaydi. Ranjirlash to'plamlarni afzallikning eng yuqori darajasidan eng kam tomonga yo'naltirilgan tartibda qo'yib chiqadi. Biroq, bu tartib bir to'plamning boshqa biridan nechog'liq afzalligini ko'rsatib bera olmaydi.

Iste'molchi hatti-harakatini tushunishda **iste'molchi budjetining cheklanganligi** muhim ahamiyat kasb etadi. Budjet cheklanganligi iste'molchining muayyan pul daromadlari mavjudligi sharoitida narxlarning muayyan darajasida u yoki bu turdagi tovarlarning ma'lum cheklangan miqdorini sotib olish imkoniyati orqali ifodalanadi. Iste'molchi

budjetining cheklanganligini grafikda ikki turdagi tovarni sotib olishning turli kombinatsiyalarini ko‘rsatuvchi **budjet chizig‘i** shaklida ham aks ettirish mumkin. Iste’molchi budjeti chizig‘ining holatiga uning daromadlari va tovarlar narxining o‘zgarishi ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Misol uchun, iste’molchi daromadining muayyan miqdorida 20 birlik A tovar yoki 10 birlik V tovar sotib olish mumkin bo‘lsin. Birdaniga sotib olinishi mumkin bo‘lgan har ikkala tovarning turli kombinatsiyalari G budjet chizig‘ida joylashadi. Agar iste’molchining daromadi 2 barvar oshsa, u holda uning budjet chizig‘i ham tegishli ravishda G_1 holatiga siljiydi. Aksincha, daromadning kamayishi, budjet chizig‘ining ham qisqarishiga va G_2 holatiga siljishiga olib keladi (7.6-chizma).

7.6-chizma

Daromad o‘zgarishining budjet chizig‘iga ta’siri

O‘z navbatida narxning o‘zgarishi ham budjet chizig‘idagi turli o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi (7.7-chizma).

Jumladan:

1) B tovar narxining pasayishi budjet chizig‘i burchagining o‘zgargan holda yangi chiziq hosil bo‘lishiga olib keladi (M chiziq);

2) B tovar narxining oshishi budjet chizig‘i burchagining o‘zgargan holda yangi chiziq hosil bo‘lishiga olib keladi (N chiziq);

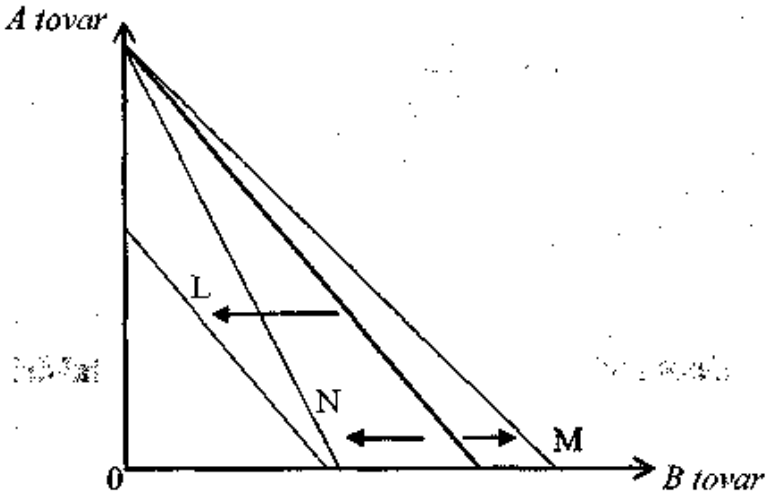
3) A va B tovarlar narxi ilgarigi nisbat saqlangan holda oshsa, u holda eski chiziqqa parallel bo‘lgan yangi chiziq hosil bo‘ladi (L chiziq). Iqtisodiyot nazariyasida iste’molchi tanlovini o‘rganishda mazkur tanlov oqilona ravishda amalga oshiriladi va quyidagi shartlar ta’minlanadi deb faraz qilinadi:

1) mavjud va cheklangan budjetdan to‘liq foydalaniladi;

2) ehtiyojlar maksimal darajada qondiriladi.

7.7-chizma

Narx o'zgarishining budjet chizig'iga ta'siri

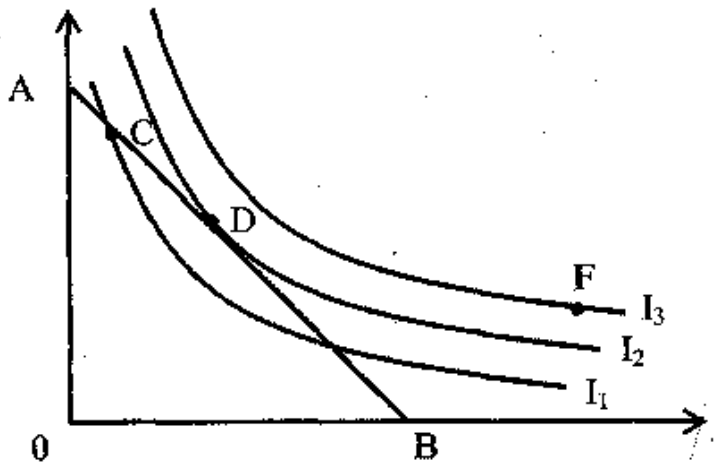
Optimal tanlov ham quyidagi shartlarni keltirib chiqaradi:

birinchidan, tanlov nuqtasining budjet chizig'ida yotishi. Iste'molchi amalda barcha daromadini iste'molga sarflamay, ma'lum qismini kelgusidagi iste'molga qoldirsada, nazariy jihatdan biz uning barchasi sarflanadi, deb faraz qilamiz. Agar nuqta budjet chizig'idan chapda yotsa – uning to'liq sarflanmaganligini, o'ngda yotsa – imkoniyat darajasidan chetda ekanligini tushunamiz;

ikkinchidan, tanlangan iste'mol tovarlari to'plami eng ma'qul ko'rilgan kombinatsiyada bo'lishi lozim (7.8-chizma).

7.8-chizma

Iste'molchining optimal tanlovi

Bunda uchta befarqlik egri chizig'i ifodalangan bo'lib, ular iste'molchiga turli darajadagi qoniqish beradi: I_3 – eng yuqori darajadagi qoniqish; I_2 – o'rtacha qoniqish; I_1 – eng kam qoniqish. Har bir egri chiziqda iste'molchi tanlovini ifodalovchi bittadan nuqta joylashgan: I_1 da – C; I_2 da – D; I_3 da – F nuqtalar. Iste'molchining C nuqtani tanlashi oqilona emas, chunki D nuqta unga nisbatan ko'proq ehtiyojni qondiradi; F nuqta eng ko'p ehtiyojni qondirishi mumkin, biroq u budjet imkoniyatidan tashqarida hisoblanadi. D nuqtada iste'molchi ehtiyojlarining qondirilishi maksimumlashadi, chunki bu nuqta ehtiyojlarning maksimal qondirilishini ta'minlovchi tovar va xizmatlar to'plami eng ko'p qoniqish beruvchi befarqlik egri chizig'ining budjet chizig'i bilan kesishgan joyida yotadi.

Xulosalar

1. Iqtisodiyotni boshqarishning bozor mexanizmi – iqtisodiy tizimning samarali va moslashuvchan dastagidir. Bozor mexanizmining o'ziga xos xususiyati shundaki, uning har bir elementi narx bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, narxning talab va taklif hajmiga ta'siri hamda ularning o'zaro aloqadorligi bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning faoliyatini belgilab beradi.

2. Talab – ehtiyojning pul bilan ta'minlangan qismidir. Talab qonuniga muvofiq narxning o'sib borishi talabning qisqarishiga olib keladi, talabning kengayishi esa narxning o'sishiga olib keladi. Shuning uchun narx (mustaqil o'zgaruvchi) bilan talab (tobe o'zgaruvchi) o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud.

3. Talab ikki xil yo'nalishda o'zgaradi: biri talab hajmining o'zgarishi bo'lib, talab egri chizig'i bo'ylab harakatlansa, ikkinchisi talab xususiyatning o'zgarishi bo'lib, talab egri chizig'ining o'zini o'ngga-yuqoriga yoki chapga-pastga qarab siljitadi.

4. Taklif ishlab chiqaruvchilarning bozorga sotishga chiqargan tovarlari miqdori bo'lib, tovarlar miqdori ishlab chiqarish bilan belgilanadi, ammo aynan unga bog'liq emas, chunki zaxira, eksport va import omillari ham taklif qilinadigan tovarlar miqdoriga ta'sir ko'rsatadi. Taklif bilan narx o'rtasida to'g'ri bog'liqlik mavjud, narxlarning o'sishi taklifning o'sishiga olib keladi va aksincha.

5. Talab va taklifning o'zaro ta'siri natijasida bozor muvozanati vujudga keladi. Bozor muvozanati – talab hajmining taklif hajmiga mos kelishidir. Bunday mos kelishlik bozorda muvozanatli narxni yoki bozor narxini shakllantiradi.

6. Bozordagi bir zumlik, qisqa davrli va uzoq davrli muvozanatlik holatni farqlash zarur. Bir zumlik muvozanat uchun taqdim qilinadi-

gan tovarlarning o'zgarmas yoki doimiy miqdori xos. Bu ishlab chiqarishning bozor vaziyatiga tez, birdaniga moslasha olmasligi bilan bog'liq. Qisqa davrli muvozanat vaqtinchalik amal qiluvchi omillardan foydalanish asosida ishlab chiqarish va taklifni ko'paytirish imkoniyatini taqozo qiladi.Uzoq davrli muvozanatga erishish uzoq muddatli davrdagi omillardan foydalanishni taqozo qiladi. Bular ishlab chiqarishni qayta qurollantirish, yangilash va qo'shimcha quvvatlarni vujudga keltirish bilan bog'liq investitsiyalarni amalga oshirish, shuningdek, yangi korxonalarni qurishdan iborat.

7. Xo'jalik amaliyoti uchun bozor subyektlarining narx o'zgarishiga bo'lgan munosabatini ifodalovchi talab va taklif egiluvchanligi tushunchasi muhim ahamiyat kasb etadi. Talab egiluvchanligi ko'rsatkichi asosida ishlab chiqaruvchilar yalpi tushum miqdorini oson aniqlab olishlari mumkin. Agar talab egiluvchan bo'lsa, narx bilan yalpi tushum qarama-qarshi tomon harakatlanadi, talab noegiluvchan bo'lsa harakat bir tomonlama bo'ladi.

8. Iste'molchining bozordagi xatti-harakati so'nggi qo'shilgan naflilik nazariyasi hamda iste'molchi tanlovi nazariyasi orqali izohlanadi. So'nggi qo'shilgan naflilik pasayib borish tendentsiyasiga ega bo'lib, bu iqtisodiy tamoyil sifatida ifoda etiladi. Mazkur tamoyilning mohiyati shundan iboratki, agar alohida olingan yakka iste'molchining holatidan kelib chiqilsa, ne'matlarni iste'mol qilish hajmining ko'payib borishi bilan, ma'lum vaqtdan boshlab, muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimcha naflilik oldingisiga nisbatan kamayib boradi. Iste'molchi tomonidan o'zi uchun turli tovarlarning naflilik darajasining baholanishi iste'molchining afzal ko'rishi deyiladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Talab – pul bilan ta'minlangan, to'lovga qodir ehtiyoj; ma'lum vaqt oralig'ida, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilarning tovar va xizmatlar ma'lum turlarini sotib olishga qodir bo'lgan ehtiyoji.

Yakka talab – har bir alohida iste'molchi (masalan, shaxs, oila, korxona, firma)ning tovarning shu turiga bo'lgan talabi.

Bozor talabi – bir qancha (ko'pchilik) iste'molchilarning shu turdagi tovar yoki xizmatga bo'lgan talablari yig'indisi.

Talab qonuni – tovar narxi va sotib olinadigan tovar miqdori o'zgarishi o'rtasida bo'ladigan teskari yoki qarama-qarshi bog'liqlik.

Talab egri chizig'i – narx va talab hajmining o'zgarishi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ko'rsatuvchi egri chiziq.

Oliy toifali tovarlar – daromadning o‘zgarishi bilan talab miqdori to‘g‘ri bog‘liqlikda o‘zgaradigan tovarlar.

Past toifali tovarlar – daromadning o‘zgarishi bilan talab miqdori teskari bog‘liqlikda o‘zgaradigan tovarlar.

Engel qonuni – iste’molchi daromadi bilan u tomonidan sotib olinishi mumkin bo‘lgan tovarlar miqdori o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik.

Taklif – ma’lum vaqt oralig‘idagi narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar tomonidan ma’lum turdagi tovar va xizmatlarning bozorga chiqarilgan miqdori.

Taklif qonuni – narxning o‘zgarishi bilan taklif etilayotgan tovar miqdorining to‘g‘ri bog‘liqlikdagi o‘zgarishi.

Bozor muvozanati – talab miqdori bilan taklif miqdori o‘rtasidagi nisbat bir-biriga teng bo‘lgan holat.

Bozor narxi – bozor muvozanati vujudga kelgan holda shakllangan narx.

Talabning narx bo‘yicha egiluvchanligi ko‘rsatkichi – talab hajmiga ta’sir qiluvchi boshqa omillar o‘zgarmay qolgan sharoitda narxning bir foizga o‘zgarishi talabning necha foizga o‘zgarishini ifodalovchi ko‘rsatkich.

Talabning daromad bo‘yicha egiluvchanligi ko‘rsatkichi – iste’molchi daromadining bir foizga o‘zgarishi talabning necha foizga o‘zgarishini ifodalovchi ko‘rsatkich.

Taklifning narx bo‘yicha egiluvchanligi ko‘rsatkichi – taklif hajmiga ta’sir qiluvchi boshqa omillar o‘zgarmay qolgan sharoitda narxning bir foizga o‘zgarishi taklifning necha foizga o‘zgarishini ifodalovchi ko‘rsatkich.

Iste’molchining afzal ko‘rishi – iste’molchi tomonidan o‘zi uchun turli tovarlarning naflilik darajasining baholanishi.

So‘nggi qo‘shilgan naflilik – muayyan ne’matning navbatdagi birligini iste’mol qilishdan olingan qo‘shimcha naflilik.

Yalpi (umumiy) naflilik – so‘nggi qo‘shilgan naflilik ko‘rsatkichlarining yig‘indisi.

Befarqlik egri chizig‘i – ehtiyojlarni bir xil darajada qondirilishini ta’minlovchi iste’mol to‘plamlari yig‘indisi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Talab qonunini tushuntiring. Talabga qanday omillar ta’sir qiladi? Bu omillardan har biri o‘zgarsa, talab egri chizig‘ida qanday o‘zgarish ro‘y beradi?

2. Taklif qonunini tushuntiring. Taklifga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o'zgarsa, talab egri chizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?

3. Don birjasida bug'doyga bo'lgan talab va taklifning umumiy hajmi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi deb faraz qilaylik:

Talab, ming sentner hisobida	Bir sentner narxi (so'm) hisobida	Taklif ming sentner hisobida	Ortiqcha (+) yoki kam (-)
85	3400	72	
80	3700	73	
75	4000	75	
70	4300	77	
65	4600	79	
60	4900	81	

a) Bozor narxi yoki muvozanatlashgan narx qanday bo'ladi? Bug'doyning muvozanatlashgan miqdori qancha? 4-ustunni to'ldiring va natijalarini tushuntirib bering;

b) jadval ma'lumotlaridan foydalanib bug'doyga bo'lgan talab va taklif egri chiziqlarini grafik shaklida tasvirlang. Muvozanatlashgan narx va muvozanatlashgan miqdorni aniqlang;

d) nima uchun 3400 so'm bu bozorda muvozanatlashgan narx bo'la olmaydi? 4900 so'm-chi?

e) davlat bug'doyning eng yuqori narxini 3700 so'm qilib belgiladi deb faraz qilaylik. Bunday narx qanday oqibatlarga olib kelishini batafsil tushuntiring. O'z javoblaringizni grafikda tasvirlang.

4. Talab va taklifning quyidagi o'zgarishlarining har biri raqobatli bozorda muvozanatli narx va mahsulotlarning muvozanatli miqdoriga qanday ta'sir ko'rsatadi? Javoblaringizning to'g'riligini tekshirish uchun talab va taklif egri chiziqlari grafigidan foydalaning:

a) taklif qisqaradi, talab esa o'zgarishsiz qoladi; b) talab qisqaradi, taklif esa o'zgarishsiz qoladi; d) taklif ko'payadi, talab esa o'zgarishsiz qoladi; e) talab ham, taklif ham ko'payadi; f) talab ortadi, taklif esa o'zgarishsiz qoladi; g) taklif ko'payadi, talab esa qisqaradi; h) talab ortadi, taklif esa qisqaradi; i) talab ham, taklif ham qisqaradi.

5. Engel qonunining mohiyatini tushuntirib bering.

6. Iste'molchi xatti-harakati nazariyasining asosida nimalar yotadi? Bu nazariyaning asosiy qonun-qoidalarini izohlang.

7. Iste'molchining afzal ko'rishi nima? U iste'molchi tanloviga qanday ta'sir ko'rsatadi?

8. Yalpi (umumiy) naflilik va so'nggi qo'shilgan naflilik tushunchalari o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?

9. Befarqlik egri chizig'i nimani ifodalaydi? Befarqlik kartasi-chi? Ularning iste'molchi xatti-harakatini tushuntirishdagi ahamiyatini izohlang.

10. Iste'molchi budjeti chizig'iga narx va daromaddagi o'zgarishlar qanday ta'sir ko'rsatadi?

8-bob. RAQOBAT VA MONOPOLIYA

Bozor mexanizmining asosiy tarkibiy qismlaridan biri raqobat hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti o'zining yetuklik darajasi va rivojlanish xususiyatlaridan qat'iy nazar raqobatning mavjud bo'lishini taqozo etadi. Shu bilan birga, bozor iqtisodiyoti rivojlanib borishi bilan raqobatchilik munosabatlari ham takomillashib, o'z shakllarini o'zgartirib boradi. Mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov raqobatning bozor iqtisodiyotidagi ahamiyatini ko'rsatib, «Raqobat bo'lmasa, bozor iqtisodiyotini barpo etib bo'lmaydi. Raqobat – bozorning asosiy sharti, aytish mumkinki, uning qonunidir», deb ta'kidlaydi[1]. Bu muhim amaliy ahamiyatga ega bo'lgan jihatlarni yoritib berish mazkur bobning asosiy vazifasi hisoblanadi. Shuningdek, monopoliyalarning iqtisodiy asosi, turlari va mamlakatimizda monopoliyaga qarshi qonunchilikning rivojlantirilishi bayon etiladi.

8.1. Raqobatning mohiyati, shakllari va usullari

Raqobat bozor iqtisodiyotining va umuman tovar xo'jaligining eng muhim belgisi, uni rivojlantirish vositasi hisoblanadi. Raqobatning iqtisodiy mazmunini tushunib olish unga turli tomondan yondashishini talab qiladi. **Mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar (korxonalar) o'rtasidagi raqobat** tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman iqtisodiyotda o'z mavqeini mustahkamlash uchun kurashdan iborat. Bunda ular kerakli ishlab chiqarish vositalari, xomashyo va materiallar sotib olish, ishchi kuchini yollash uchun ham kurashadi. Ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat pirovardida iste'molchilarni o'ziga jalb etish uchun kurashni ham anglatadi.

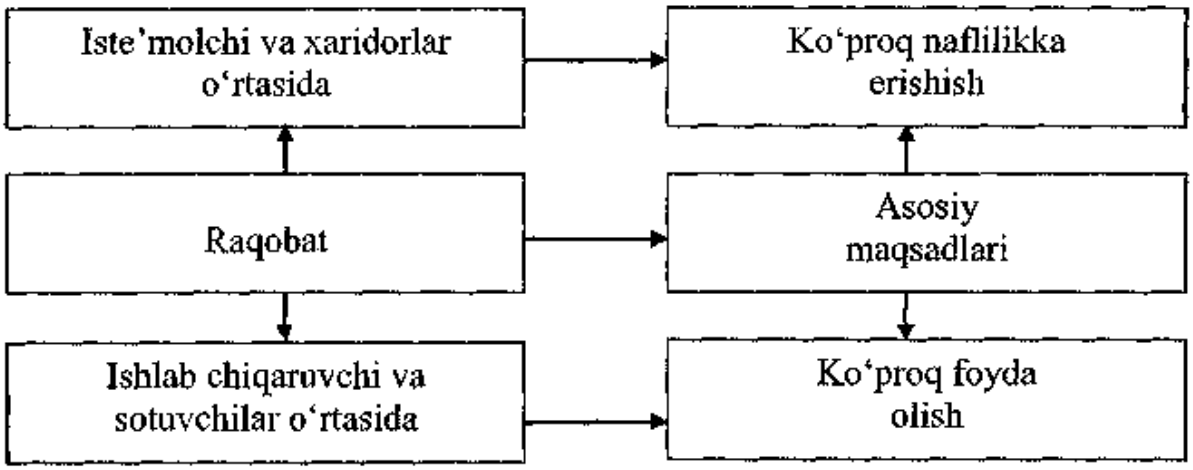
[1] Karimov I.A. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda». T.: O'zbekiston, 1999, 34-bet.

Resurslarni yetkazib beruvchilar o'zlarining iqtisodiy resurslarini (kapital, tabiiy resurslar, ishchi kuchi) yuqori narxlarda sotish uchun raqobatlashadilar. Ishlab chiqaruvchilar va resurslarni yetkazib beruvchilar o'rtasidagi raqobat bozor munosabatlari rivojlangan, iqtisodiyot to'liq erkinlashgan sharoitda yorqin namoyon bo'ladi.

Raqobat **iste'molchilar o'rtasida** ham yuz beradi: ular tovarlarni qulay va arzon narxlarda sotib olishga harakat qiladilar, ya'ni xaridorlar har bir sarflangan pul birligi evaziga ko'proq naflilikka ega bo'lishga harakat qiladilar. Arzon va sifatli tovarni sotib olish uchun kurashadilar. Shunday qilib, raqobat ko'p qirrali iqtisodiy hodisa bo'lib, u bozorning barcha subyektlari o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalaydi. **Raqobat – bozor subyektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq naflilikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi.** Bu munosabatlarni qiymatning mehnat va naflilik nazariyalarini sintez qilish usulini davom ettirgan holda quyidagi ko'rinishda ifodalash mumkin (8.1-chizma).

8.1-chizma

Raqobat ishtirokchilarining asosiy maqsadlari

Chizmadan ko'rinadiki, ishlab chiqaruvchilar sarflangan xarajatlarning har bir birligi evaziga ko'proq foyda olish maqsadida raqobatlashadilar. Mana shu foyda orqasidan quvish natijasida ular orasida tovarlarni sotish doiralarini kengaytirish, qulay bozorlar, arzon xomashyo, energiya va arzon ishchi kuchi manbalariga erishish uchun kurash boradi. O'z navbatida xaridorlar, ya'ni iste'molchilar sarflagan har bir so'm xarajati evaziga ko'proq naflilikka ega bo'lish uchun kurashadilar, ularning har biri arzon, sifatli tovar va xizmatlarga ega bo'lishga harakat qiladi.

Ishlab chiqaruvchilarning faoliyat ko'rsatuvchi tadbirkor va mulk egasi sifatida erkin va mustaqil bo'lishi raqobatning iqtisodiy asosini

tashkil etadi. Chunki har bir mulk egasining o'z manfaati bo'lib, ular shu manfaatga erishish uchun intiladi. Mulk egasining tovar ishlab chiqarish va barcha boshqa sohalardagi faoliyati shu manfaatga bo'ysundirilgan bo'ladi. Bu jihatdan qaraganda raqobat erkin iqtisodiy faoliyat qiluvchi subyektlar manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lishini aniq tavsiflaydi. Raqobat mavjud bo'lishining boshqa sharti tovar-pul munosabatlarining ma'lum darajada rivojlangan bozor tizimida amal qilishidir.

Raqobatning mazmuni uning vazifalarini ko'rib chiqish orqali yanada kengroq namoyon bo'ladi. Hozirgi bozor iqtisodiyotida raqobatning quyidagi asosiy vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1) tartibga solish vazifasi;
2) resurslarni joylashtirish vazifasi;
3) innovatsion vazifa;
4) moslashtirish vazifasi;
5) taqsimlash vazifasi;
6) nazorat qilish vazifasi.

Raqobatning **tartibga solish vazifasi** ishlab chiqarishni talab (iste'mol)ga muvofiqlashtirish maqsadida taklifga ta'sir o'tkazishdan iborat. Aynan shu vazifa yordamida iqtisodiyotda taklifning talab orqali, ishlab chiqarish tarkibi va hajmining yakka tartibdagi va ijtimoiy ehtiyojlar orqali belgilanishiga erishiladi, ya'ni iqtisodiyot bozor qonunlari asosida tartibga solinadi.

Raqobatning **resurslarni joylashtirish vazifasi** ishlab chiqarish omillarini ular eng ko'p samara beradigan korxona, hudud va mintaqalarga oqilona joylashtirish imkonini beradi.

Raqobatning **innovatsion vazifasi** fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslanuvchi hamda bozor iqtisodiyoti subyektlarining rivojlanishini taqozo etuvchi turli ko'rinishdagi yangiliklarning joriy etilishini anglatadi.

Raqobatning **moslashtirish vazifasi** korxona (firma)larning ichki va tashqi muhit sharoitlariga ratsional tarzda moslashishiga yo'naltirilgan bo'lib, ularning shunchaki o'zini-o'zi saqlab, iqtisodiy jihatdan yashab qolishidan xo'jalik faoliyati sohalarining ekspansiyasi (kengayishi)ga o'tishini bildiradi.

Raqobatning **taqsimlash vazifasi** ishlab chiqarilgan ne'matlar yalpi hajmi (yalpi ichki mahsulot)ning iste'molchilar o'rtasida taqsimlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Nihoyat, raqobatning **nazorat qilish vazifasi** bozordagi ba'zi ishtirokchilarning boshqa bir ishtirokchilar ustidan monopolistik hukmronlik o'rnatishiga yo'l qo'ymaslikka yo'naltiriladi.

Raqobat kurashining mazmuni to‘g‘risida to‘laroq tushunchaga ega bo‘lish uchun uning asosiy shakllari va belgilarini ko‘rib chiqish zarur. **O‘z miqyosiga ko‘ra** raqobat ikki turga – tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatga bo‘linadi.

Tarmoq ichidagi raqobat tovar ishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo‘lish, qo‘shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o‘rtasida boradi. Har bir tarmoqdagi mavjud korxonalarning texnika bilan ta’minlanish va mehnat unumdorligi darajalari turlicha bo‘lganligi sababli, ushbu korxonalarda ishlab chiqarilgan tovarlarning individual (alohida) qiymati bir xil bo‘lmaydi.

Tarmoq ichidagi raqobat tovarlarning ijtimoiy qiymatini, boshqacha aytganda, bozor qiymatini aniqlaydi va belgilaydi. Bu qiymat, odatda, o‘rtacha sharoitda ishlab chiqarilgan va muayyan tarmoq tovarlarining ahamiyatli qismini tashkil etadigan tovarlarning qiymatiga mos keladi.

Tarmoq ichidagi raqobat natijasida texnika darajasi va mehnat unumdorligi yuqori bo‘lgan korxonalar qo‘shimcha foyda oladilar va aksincha, texnika jihatdan nochor korxonalar esa ishlab chiqarilgan tovar qiymatining bir qismini yo‘qotadilar va zarar ko‘radilar.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoqlar korxonalari o‘rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Bunday raqobat kapitallarning foyda normasi kam bo‘lgan tarmoqlardan foyda normasi yuqori tarmoqlarga oqib o‘tishiga sabab bo‘ladi. Yangi kapitallar ko‘proq foyda keltiruvchi sohalarga intilib, ishlab chiqarishning kengayishiga, taklif ko‘payishiga olib keladi. Shu asosda, narxlar pasaya boshlaydi. Shuningdek, foyda normasi ham pasayadi. Kam foyda keltiruvchi tarmoqlardan kapitalning chiqib ketishi teskari natijaga olib keladi: bu yerda ishlab chiqarish hajmi o‘zgaradi, tovarlarga bo‘lgan talab ular taklif qilishidan oshib ketadi, buning oqibatida narxlar ko‘tariladi, shu bilan birga foyda normasi oshadi. Natijada tarmoqlararo raqobat obyektiv ravishda qandaydir dinamik muvozanatni keltirib chiqaradi. Bu muvozanat kapital qaerga sarflanganligidan qat’iy nazar, teng kapital uchun teng foyda olinishiga intilishni ta’minlaydi. Demak, tarmoqlararo raqobat kapital qaysi tarmoqqa kiritilmasin, xuddi shu tarmoq foyda normalarini o‘rtacha foyda normasiga «baravarlashtiradi».

Iqtisodiy adabiyotlarda **bir tarmoq ichidagi raqobatning** to‘rtta shakli alohida ajratib ko‘rsatiladi. Bular sof raqobat, sof monopoliya, monopolistik raqobat va oligopoliyadir.

Sof raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko‘p sonli korxonalar mavjud bo‘ladi. Yuqori darajada tashkil qilingan bozorda ko‘plab sotuvchilar o‘zlarining mahsulotlarini taklif qiladi-

lar. Ayni paytda, ushbu mahsulot xaridor va iste'molchilarining soni ham juda ko'p bo'ladi. Sof raqobatli bozorda alohida korxonalar mahsulot narxi ustidan nazorat o'rnata olmaydi yoki nazorat sezilarsiz darajada bo'ladi. Chunki har bir korxonada umumiy ishlab chiqarish hajmi uncha katta bo'lmaydi. Shu sababli alohida korxonada ishlab chiqarishning ko'payishi yoki kamayishi umumiy taklifga, demak mahsulot narxiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi. Sof raqobat sharoitida yangi korxonalar tarmoqqa erkin kirishi, tarmoqda mavjud bo'lgan korxonalar esa uni erkin tashlab chiqishi mumkin. Xususan, yangi korxonalarning paydo bo'lishi va ularning raqobatli bozorda mahsulotlarini sotishga huquqiy, texnologik, moliyaviy va boshqa jiddiy iqtisodiy to'siqlar bo'lmaydi.

Sof monopoliyada tarmoq bitta firmadan iborat bo'lganligi sababli, u mavjud mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakkahukmronlik shakllanadi. Monopoliya sharoitida firma narx ustidan sezilarli nazoratni amalga oshiradi. Buning sababi oddiy bo'lib, u mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va demak, taklifning umumiy hajmi ustidan nazorat qiladi.

Monopolistik raqobat o'z ichiga ham monopoliya, ham raqobat unsurlarini oladi. Bunda tarmoqdagi bir turdagi mahsulotning o'nlab ishlab chiqaruvchilari bir-birlari bilan qulay narx hamda ishlab chiqarish hajmiga erishish borasida raqobatlashadilar. Biroq, ayni paytda, har bir ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotini tabaqalashtirish, ya'ni shu turdagi boshqa mahsulotlardan qaysi bir jihati (sifat darajasi, shakli, qadoqlanishi, sotish sharoitlari va h.k.) bo'yicha farqlantirish orqali uning monopol ishlab chiqaruvchisiga aylanadi.

Oligopoliya – tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarning mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir. Bu oligopoliyaning eng muhim belgisi bo'lib, qaysi tovarlar va xizmatlar bozorida nisbatan kam sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi.

Oligopolistik tarmoq bir xil yoki tabaqalashgan mahsulot ishlab chiqarishi mumkin. Ko'pchilik sanoat mahsulotlari – po'lat, mis, aluminiy, qo'rg'oshin, temir va shu kabilar fizik ma'noda bir turdagi mahsulotlar hisoblanadi va oligopoliya sharoitida ishlab chiqariladi. Iste'mol tovarlari – avtomobillar, kir yuvish vositalari, sigaretlar, maishiy elektr buyumlari va shu kabilarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlar tabaqalashagan oligopoliya hisoblanadi.

Oligopoliya sharoitida korxonalar o'rtasidagi raqobat o'zaro bog'liq bo'ladi. Oligopolistik tarmoqda hech qaysi firma o'zining narx siyosatini mustaqil o'zgartirishga botina olmaydi.

Biz qarab chiqqan raqobatning to‘rtta shaklining har biri milliy iqtisodiyotda alohida-alohida, ya’ni sof holda uchramaydi. Iqtisodiyot sohalarini batafsil o‘rganish, cheksiz ko‘p har xil raqobatli vaziyatlar mavjudligi sharoitida ikkita bir xil tarmoqni topish qiyinligini ko‘rsatadi. Hozirda turli darajadagi monopolistik tuzilmalar rivojlanib borishi bilan ular o‘rtasidagi raqobatning shakllari ham turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘lib bormoqda. Jumladan, **turli monopollashuv darajasidagi tuzilmalar o‘rtasida mavjud bo‘lishiga ko‘ra** quyidagi raqobat turlarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

1) monopollashmagan korxonalar o‘rtasidagi raqobat;

2) monopoliyalar hamda monopolistik birlashmalarga kirmagan ishlab chiqaruvchilar o‘rtasidagi raqobat;

3) turli monopoliyalar o‘rtasidagi raqobat;

4) monopolistik birlashmalar ichidagi raqobat.

Shuningdek, iqtisodiy adabiyotlarda **g‘irrom va halol raqobatlashuv** usullari ham ajratib ko‘rsatiladi. **Raqobatlashuvning noan’anaviy, jamiyat tomonidan e’tirof etilmagan, ijtimoiy axloq qoidalari doirasidan chetga chiquvchi, noiqtisodiy (ya’ni, jismoniy kuch ishlatish, majburlash, raqiblarning obro‘siga putur yetkazish va h.k.) usullaridan foydalanish g‘irrom raqobat deb yuritiladi.** G‘irrom raqobat orqali firmalar o‘z raqiblarining tarmoqqa kirib kelishini tajovuzkorona va shafqatsiz bartaraf qilishi mumkin. Banklarni, moddiy resurs ta’minotchilarini kredit va materiallar yetkazib berishdan voz kechishga majburlash, yetakchi mutaxassislarni og‘dirib olish, narxni keskin pasaytirish g‘irrom raqobatning oddiy usullaridir.

Halol raqobat – raqobat kurashida jamiyat tomonidan tan olingan iqtisodiy usullarni qo‘llash, o‘zining maqsad va manfaatlariga erishishda umumjamiyat manfaatlariga zid keluvchi holatlarni qo‘llamaslik kabi qoidalarga asoslanadi. Shu o‘rinda halol raqobatning quyidagi belgilarini ham ko‘rsatib o‘tish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- qalbaki bellashuv, majburiy safarbarlikni tan olmaydi;
- boqimandalik, befarqlik, yuzakichilik, ko‘zbo‘yamachilik kabi salbiy holatlarga barham beradi;
- qarindosh-urug‘chilikni, oshna-og‘aynigarchilikni, tanish-bilishlikni, ma’muriy-buyruqbozlikni tan olmaydi[1].

Raqobat kurashining ikki usuli farqlanadi: narx vositasidagi raqobat va narxsiz raqobat.

---

[1] Abdullayev Yo. Bozor iqtisodiyoti asoslari: 100 savol va javob. – T.: «Mehnat», 1997, 58-59-b.

Narx vositasida raqobatlashuvda kurashning asosiy usuli bo'lib ishlab chiqaruvchilarning o'z tovarlari narxini boshqa ishlab chiqaruvchilarning shunday mahsulotlari narxiga nisbatan pasaytirishi hisoblanadi. Uning asosiy va eng ko'p qo'llaniladigan ko'rinishi – «narxlar jangi» deb ataladiki, bunda yirik ishlab chiqaruvchilar raqiblarini tarmoqdan siqib chiqarish uchun narxni vaqti-vaqti bilan yoki uzoq muddat pasaytirib turadi. Bu usulni qo'llash uchun ishlab chiqaruvchi boshqa raqiblariga qaraganda unumliroq texnologiyani kiritishi, malakaliroq ishchilarni yollashi va ishlab chiqarishni yaxshiroq tashkil qilishi kerak bo'ladi. Faqat shundagina uning tovarining individual qiymati bozor qiymatidan past bo'lib, mazkur tovar narxini pasaytirish imkonini beradi.

Narx vositasida raqobatlashish usullaridan biri – **demping narxlarni qo'llashdir**. Bunda milliy ishlab chiqaruvchilar o'zlarining tovarlarini boshqa mamlakatlarga ichki bozordagi narxlardan, ayrim hollarda tannarxidan ham past bo'lgan narxlarda sotadi. Shu orqali ular ichki bozorda narxlarning barqarorligiga erishish mamlakatdagi ortiqcha mahsulotni yo'qotish, yangi bozorlarga kirib olish va unda o'zlarining iqtisodiy mavqeyini mustahkamlashga harakat qiladi.

Ayrim hollarda narx yordamida raqobatlashishning belgilangan narxlardan chegirma qilish, asosiy xarid qilingan tovarlarga boshqa tovarlarni qo'shib berish, muayyan hollarda imtiyozli narxlarni belgilash kabi usullaridan ham foydalaniladi.

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda narx yordamida raqobat qilish o'z o'rniga ega emas, chunki ishlab chiqaruvchilardan birining o'z mahsuloti narxini pasaytirishi uning raqobatchilarining ham shunday harakat qilishiga olib keladi. Natijada firmalarning bozordagi mavqeyi o'zgarmay, faqat tarmoq bo'yicha foyda hajmini kamaytiradi.

Narxsiz raqobat shu bilan tavsiflanadiki, bunda raqobat kurashining asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat ko'rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obro'-e'tibori hisoblanadi. Narxsiz raqobat bilan bir vaqtda **yashirin narx yordamidagi raqobat** ham bo'lishi mumkin. Bunday holatda yangi tovarlar sifatining oshishi va iste'mol xususiyatlarining yaxshilanishi ular narxlarining oshishiga qaraganda tez ro'y beradi. Hozirgi davrda bir turdagi mahsulotlarning ko'payishi ularni sotishni rag'batlantiruvchi reklama, tovar belgilari va fabrika muhrlaridan foydalanishni keltirib chiqarmoqda. Iste'mol bozorlarida qo'shimcha xizmat ko'rsatish orqali xaridorlarni o'ziga jalb qilish keng tarqalmoqda.

Narxsiz raqobatning tovar sifatini tabaqalashtirish kabi usuli ham mavjudki, bunda tovarlar bir xildagi ehtiyojni qondirishi va bir turga

mansub bo'lishi, lekin turli-tuman iste'mol xossalariga ega bo'lishi mumkin.

Tovarlar talabga nisbatan ortiqcha bo'lgan sharoitda ishlab chiqaruvchilar tovarlarini kreditga sotish usulidan foydalanib raqiblaridan ustun kelishlari mumkin. Bunda dastlab, tovar narxining faqat bir qismi to'lanadi, uning qolgan qismi esa shartnomada kelishilgan aniq muddatlarda to'lanadi.

Fan-texnika taraqqiyoti avj olgan hozirgi sharoitda, **texnika va texnologiyaning eng yangi yutuqlari ustidan nazorat qilish** uchun kurash raqobatning asosiy usullaridan biriga aylanib bormoqda. Bundan tashqari, ishlab chiqaruvchi korxonalar xaridorlarni jalb qilish maqsadida uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlariga kafolatli va kafolatdan keyingi xizmat ko'rsatishni amalga oshirmoqdalar. Masalan, kompyuter ishlab chiqaruvchi firma o'z mahsulotini shunchaki sotish bilan cheklanmasdan, balki uni o'rnatib berish, korxona xodimlarini kompyuterdan foydalanishga o'rgatish, kafolatlangan muddatda va undan keyingi davrda ta'mir ishlarini bajarish, texnikaviy xizmat ko'rsatish kabilarni ham amalga oshiradi; mahsulot xossa va o'lchamlarini buyurtmachi ehtiyojlariga yaqinlashtiradi.

Narxsiz raqobat usullari ichida **marketing** muhim ahamiyatga ega bo'lib, u mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonini talabga moslashtiruvchi tadbirlar tizimidan iborat. Bozor iqtisodiyoti sharoitida talabni yaxshi o'rgangan va iste'molchilar ehtiyojlarini to'laroq qondira oladigan korxonalar har doim raqobat kurashida yutib chiqadi.

Yirik ishlab chiqaruvchilar bozordagi vaziyatni o'zgartirish uchun o'zlarining ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni kamaytirib tovar taklifini qisqartiradilar. Shu sababli iqtisodiy beqarorlik davrlarida ham narx barqarorligicha qolaveradi. Shunday qilib, monopoliyalar hukmron bo'lgan sharoitda narxsiz raqobat muhim o'rin tutadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, monopoliyalar tovar sifatini oshirish, iste'molchilarga xizmat ko'rsatishni yaxshilash yo'li bilan sotiladigan tovar hajmini ko'paytirishi mumkin. Ikkinchidan, ular moliyaviy jihatdan kuchli bo'lganligi sababli mahsulotini yangilash, ishlab chiqarishni qayta jihozlash va reklamaga zarur bo'lgan mablag'ni sarflay oladilar.

8.2. Monopoliyalarning iqtisodiy asoslari va ularning turlari

Iqtisodiyotda bozor mexanizmining samarali amal qilishi va raqobat muhitining ta'minlanishi monopoliyalar, ularning kelib chiqish sabablari va amal qilish xususiyatlarini ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Monopoliya tushunchasiga turli o'quv adabiyotlarida turlicha ta'rif beriladi. Jumladan, ba'zi o'rinlarda uni «davlat, korxonalar, tashkilotlar, sotuvchilarning qandaydir xo'jalik faoliyatini amalga oshirishdagi mutlaq huquqi»[1] sifatida qaralsa, boshqa holatlarda «faoliyatning u yoki bu sohasida shaxs yoki kishilar guruhining har qanday (ba'zi adabiyotlarda – yakka) hukmronlik holati»[2] deb ta'riflanadi. Bu ta'riflardagi monopoliyaning «mutlaq huquq» yoki «har qanday yoki yakka hukmronlik holati» kabi tavsiflari uning mohiyatini aniq yoritib berolmasligi sababli, uni quyidagicha ta'riflash o'rinli deb hisoblaymiz: **monopoliya – monopol yuqori narxlarni o'rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari**[3].

«Monopoliya» atamasining kelib chiqishi bozorga oid tushunchalardan (ya'ni, grekcha «monoc» - yagona, bitta va «poleo» - sotaman) tarkib topsada, biroq uning iqtisodiy asoslari aslida ishlab chiqarishga borib taqaladi.

Monopoliyalar vujudga kelishining moddiy asosi ishlab chiqarishning to'planishi hisoblanadi. **Ishlab chiqarishning to'planishi ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to'planishini namoyon etadi.** Ishlab chiqarish to'planishining asosiy sababi bo'lib olinayotgan foyda hajmining ko'payishi hisoblanadi. Foydani muntazam ravishda ko'paytirib borish maqsadida tadbirkor olingan qo'shimcha mahsulot (foyda)ning bir qismini kapitallashtiradi, ya'ni unga qo'shimcha ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi sotib oladi. Bu esa ba'zi bir korxonalarning o'sishi hamda ishlab chiqarish miqyoslarining kengayishiga olib keladi. Shu bilan birga

---

[1] Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, 121-б.

[2] Куликов Л.М. Экономическая теория: учеб. – М.: ТК Вебли, Изд-во Проспект, 2005, 191-б.; Tojiboyeva D. Iqtisodiyot nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. T.: «O'qituvchi», 2002, 246-b.

[3] Bu mazmundagi ta'riflar quyidagi manbalarda ham berilgan: Шишкин А.Ф. Экономическая теория: Учебное пособие для вузов. 2-е изд. Кн.1. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996, 597-б.; Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Вебли, Изд-во Проспект, 2005, 208-б.; Основы экономической теории. Политэкономия: Учебник /Под ред. д-ра экон. наук, проф. Д.Д.Москвина. Изд. 3-е, исправл. – М.: Едиториал УРСС, 2003, 499-b.

raqobat amaldagi kapitallarning ixtiyoriy yoki majburiy birlashtirish, markazlashtirish tendensiyasini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, ishlab chiqarish to'planishining moddiy asosi bo'lib kapitalning to'planishi va markazlashuvi hisoblanadi.

Kapitalning to'planishi – bu qo'shimcha qiymatning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshishidir. Bu jarayon quyidagi ko'rsatkichlar orqali tavsiflanadi: korxonadagi ishlovchilar soni, korxonaning ishlab chiqarish quvvati, qayta ishlanayotgan xomashyo miqdori, tovar aylanmasi hajmi, foyda hajmi. Kapitalning to'planishi kapitalning markazlashuvi jarayoni bilan yanada to'ldiriladi. **Kapitalning markazlashuvi – bu bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aksiyadorlik jamiyati shaklida ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining o'sishidir.**

Ishlab chiqarishning gorizontal va vertikal to'planishi farqlanadi.

Ishlab chiqarishning gorizontal to'planishi – bu milliy iqtisodiyotning ma'lum tarmog'i doirasidagi korxona va firmalarning yiriklashuvidir. U erkin raqobat davri, shuningdek, XX asrning boshlarida ishlab chiqarish to'planishining asosiy shakli sifatida maydonga tushgan edi.

Ishlab chiqarishning vertikal to'planishi – bu milliy iqtisodiyotdagi bir necha o'zaro bog'liq tarmoqlarda mahsulot ishlab chiqarishning to'planishidir. U ilmiy-texnika inqilobi sharoitlarida keng rivojlandi.

Ishlab chiqarishning to'planishi o'z rivojining ma'lum darajasida monopoliyalarning paydo bo'lishiga olib keladi. Ishlab chiqarishning to'planishi hamda monopoliyalarning paydo bo'lishi o'rtasidagi ichki aloqalar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1) tarmoqlarda bir necha yirik korxonalarning hukmron mavqega ega bo'lishi ularning bir-biri bilan kelishuviga hamda monopolistik birlashmalar tuzishiga imkon yaratadi;

2) yirik korxonalar o'rtasidagi raqobat juda qaltis bo'lib, ular uchun katta miqyosdagi yo'qotishlarga olib kelishi mumkin. Shunga ko'ra, raqobatni cheklash, tovarlarga yuqori narxlar belgilash va yuqori foyda olish uchun yirik ishlab chiqaruvchilarning monopolistik ittifoqlarga birlashishi lozim bo'ladi.

Monopoliyalarning vujudga kelishida ishlab chiqarishning to'planishidan tashqari yana bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi:

1) davlatning proteksionistik bojxona siyosati. U chet eldagi raqobatchilarning ichki bozorga kirish imkoniyatini yo'qotib, monopoliyalarning paydo bo'lishiga sharoit yaratadi;

2) banklarning faoliyati va moliyaviy siyosati. Banklar sanoat monopoliyalarining jadal o'sishiga imkon beradi.

Monopoliyalarning mohiyatini ochib berishda uning turlarini ko'rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Monopoliyalarning turlarini bir necha mezonlarga ko'ra ajratish mumkin.

1. Bozorni qamrab olish darajasiga ko'ra: sof monopoliya, oligopoliya va monopsoniya farqlanadi.

Sof monopoliya – tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi yakkahukmronlik holati hisoblanadi. O'zbekistonda sof monopoliyalar sifatida «O'zbekiston havo yo'llari» DAK, «O'zbekiston temir yo'llari» DAK, Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasini misol keltirish mumkin. Darhaqiqat, ular o'z tarmoqlaridagi tegishli faoliyatlarning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadilar. Shuningdek, ba'zi hollarda tarmoqdagi monopolist ishlab chiqaruvchilar sonining ko'payib borishi monopolistik raqobat holatining vujudga kelishiga sabab bo'ladi. **Monopolistik raqobat – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni ko'p hamda ular o'rtasida ma'lum darajada raqobat mavjud bo'lgan, biroq har bir ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi o'z tovar yoki xizmatining alohida, maxsus xususiyatlari mavjudligi sababli ularning narxi va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi ma'lum darajada hukmronlik holati hisoblanadi.** Bunga misol tariqasida ko'plab mebel, kiyim-kechak turlari, kir yuvish vositalari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaruvchilarini keltirish mumkin.

Oligopoliya – tarmoqdagi bir necha yirik ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi hukmronlik holati hisoblanadi. Oligopolist ishlab chiqaruvchilarga O'zbekistonda sement (asosan Bekobod, Quvasoy, Ohangaron, Navoiy shaharlarida joylashgan), ko'mir (Angren shahri, Surxondaryo viloyatining Sariosiyo (Sharg'un) va Boysun (To'da) tumanlarida joylashgan) ishlab chiqarishni misol keltirish mumkin.

Monopsoniya – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni juda ko'p bo'lib, ular tovar yoki xizmatlarining yagona iste'molchisi yoki xaridori mavjud bo'lgan sharoitdagi yakkahukmronlik holati hisoblanadi. Bunga «O'zDEUavto» korxonasi yaqqol misol bo'la oladi. Mazkur yirik korxona mamlakatimizda yengil avtomobillar ishlab chiqarishda zarur bo'lgan ko'plab ehtiyot va butlovchi qismlarni ularning nisbatan mayda ishlab chiqaruvchilaridan sotib olishda yakkahukmronlik mavqeiga ega bo'ladi.

2. Monopoliyaning vujudga kelishi sababi va tavsifiga ko'ra: tabiiy monopoliya, legal monopoliya, sun'iy monopoliya farqlanadi.

Tabiiy monopoliya tarkibiga kamyob va ishlab chiqarishning erkin tarzda takror hosil qilib bo'lmaydigan unsurlari (masalan, nodir metal-

lar, foydali qazilmalar va h.k.)ga ega bo'lgan mulkdorlar va xo'jalik tashkilotlari kiradi. Shuningdek, mazkur monopoliya tarkibiga o'ziga xos texnologiyaning qo'llanishi sababli raqobatni rivojlantirib bo'lmaydigan ba'zi bir tarmoqlar va ishlab chiqarish turlari ham kiritiladi.

Tabiiy monopoliya – korxonaning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo'lgan talabni qondirish raqobat mavjud bo'lmagan sharoitda samaralifoq amalga oshiriluvchi tovar bozorining holati. Bunday samaradorlik ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi bilan tovar birligiga to'g'ri keluvchi xo'jalik xarajatlarining ahamiyatli darajada pasayib borishida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, tabiiy monopoliya subyektlari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar iste'molini boshqa turdagi mahsulotlar bilan almashtirib bo'lmaydi.

Legal (qonuniy) monopoliya – bu qonuniy tarzda tashkil etiluvchi monopolistik holat. Ular tarkibiga raqobatdan himoya qiluvchi quyidagi monopoliya shakllarini kiritish mumkin:

1) patent tizimi – bu ixtirochi va mualliflar tomonidan yaratilgan ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalarini tasdiqlovchi hamda ularga mutlaq huquqni taqdim etish tizimi. Bu jarayon maxsus guvohnomalar – patentlar orqali amalga oshiriladi;

2) mualliflik huquqi – ilmiy, badiiy va san'at asarlari, ijro san'ati fonogrammalari, ko'rsatuvlar, efir to'lqini yoki kabel orqali tasvir uzatish kabilarni yaratish va ulardan foydalanish munosabatlarini qonuniy tarzda tartibga solish shakli. Mualliflik huquqi faqat mualliflar tomonidan o'z mahsulotlarini ma'lum vaqtga yoki butunlay sotish, ulardan nusxa olish va ko'paytirishga ruxsat berish imkonini ta'minlaydi;

3) tovar belgilari – bu savdo belgilari, nishonlari, maxsus ramzlari, nomi va boshqalarni ro'yxatga olish, huquqiy jihatdan himoya qilish va ulardan foydalanish bo'yicha paydo bo'lgan munosabatlarni qonuniy tarzda tartibga solish shakli.

Sun'iy monopoliya – monopol foyda olish maqsadida tashkil etiluvchi birlashmalarning shartli (tabiiy monopoliyalardan ajratib turish uchun) nomi.

Sun'iy monopoliya o'z manfaatlari yo'lida bozor muhiti tuzilishini ataylab o'zgartiradi, ya'ni:

- bozorga yangi raqiblarning kirib kelishiga yo'l qo'ymaslik uchun turli to'siqlar hosil qiladi (xomashyo va energiya manbalarini egallab oladi; banklarning yangi korxonalarga kredit berishini taqiqlashga harakat qiladi va boshqalar);
- ishlab chiqarishning eng yuksak darajadagi texnologiyasiga erishib, qolgan raqiblarining bu darajaga chiqishiga imkon bermaydi;

- ishlab chiqarish miqyosi samarasidan unumliroq foydalanish imkonini beruvchi nisbatan yirik hajmdagi kapitalni qo'llaydi;

- o'z faoliyatini yuqori darajada reklama qilish orqali boshqa raqobatchilarni bozordan siqib chiqarishga harakat qiladi.

Sun'iy monopoliyalar kartel, sindikat, trest, konsorsium, konsern kabi aniq shakllarda namoyon bo'ladi.

Kartel – bitta sanoat tarmog'idagi bir necha korxonalarning uyushmasi bo'lib, uning ishtirokchilari ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlariga o'z mulkiy egaligini saqlab qoladi, yaratilgan mahsulotlarni sotish esa kvota, ya'ni mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmidagi har bir ishtirokchining ulushi, sotish narxlari, bozorlarning bo'lib olinishi va h.k. bo'yicha kelishuv asosida amalga oshiriladi.

Sindikat – bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi bir necha korxonalarning birlashmasi. Bunda ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik birlashma ishtirokchilarining o'zida saqlanib qolgani holda, ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish maxsus tashkil etilgan yagona savdo tashkiloti orqali amalga oshiriladi.

Trest – ishlab chiqarish vositalari va tayyor mahsulotga birgalikdagi mulkiy egalikni ta'minlovchi ishlab chiqaruvchilarning yuridik shaxs ko'rinishidagi birlashmasi.

Konsorsium – tadbirkorlarning yirik moliyaviy operatsiyalarini birgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuvi (masalan, yirik miqyosli loyihalarga juda katta miqdorda va uzoq muddatli kredit berish yoki investitsiyalar qo'yish).

Konsern – rasmiy jihatdan mustaqil bo'lgan, ko'p tarmoqli korxonalar (sanoat, savdo, transport va bank kabi turli soha korxonalari) ning majmuini o'z ichiga oluvchi birlashma. Odatda bunday birlashma ma'lum ishlab chiqarish faoliyatini bosqichma-bosqich ravishda amalga oshirish uchun zarur bo'lgan turli soha korxona va tashkilotlaridan tuziladi. Bunda bosh tashkilot qolgan ishtirokchilar faoliyati ustidan moliyaviy nazorat olib boradi. Hozirda sun'iy monopoliyalarning sanab o'tilgan shakllari orasida konsernlar keng tarqalgan.

Monopoliyaning iqtisodiy taraqqiyotga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy tomoni mavjud. Uning **ijobiy tomoni** asosan quyidagi ikkita jihat orqali namoyon bo'ladi. Birinchidan, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, u ma'lum tarmoqlarda nisbatan samarali amal qiladi va xarajatlarning tejalishiga olib keladi. Ikkinchidan, monopolist bo'lmagan, mayda, raqobatlashuvchi soha korxonalariga nisbatan monopolistik korxonalarda ishlab chiqarishga ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etish uchun ko'proq rag'bat va imkoniyat mavjud bo'ladi. Chunki, uncha yirik bo'lmagan

raqobatlashuvchi korxonalarning odatda moliyaviy jihatdan imkoniyatlari cheklangan bo'lib, ular ishlab chiqarishga yangiliklarni tatbiq etish orqali kelgusidagi daromadlarni oshirishdan ko'ra, ko'proq joriy daromadga e'tibor qaratadilar. Bundan tashqari, yangi g'oyalar raqiblar tomonidan juda tez o'zlashtirib olinadi va buning oqibatida, bu g'oyalarni amalga oshirish xarajatlarini bir tomon qilgani holda, uning samarasidan barcha foydalanadi. Yirik monopolistik firmalarda moliyaviy imkoniyatlar keng bo'lib, innovatsiyadan olingan foyda ularning mualliflariga tegishi aniq kafolatlanadi. Monopoliyaning **salbiy tomoni** sifatida quyidagi jihatlarni ko'rsatish mumkin:

1) resurslarning oqilona taqsimlanmasligi. Bu holat monopoliyalarning yuqori foyda ketidan quvib, sun'iy ravishda ishlab chiqarishni cheklash vositasida narxlarni ko'tarishi, mahsulotlarning u qadar yaxshi bo'lmagan turlarini, past texnikaviy darajasini, past sifati hamda sotishning yomon sharoitlarini vujudga keltirishi orqali namoyon bo'ladi. Natijada, raqobat sharoitida amal qiluvchi iqtisodiyot samaradorligini bozor vositasida tartibga solish mexanizmi ishdan chiqadi.

Monopoliyalar bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy faoliyatlar erkin hamda oqilona tanlov imkoniyatidan mahrum bo'ladi, monopoliyalarning iqtisodiy jihatdan asoslanmagan shart-sharoit va narxlari tazyiqiga chiday olmaydi, ish faolligini pasaytirib, ba'zi hollarda xonavayron bo'ladilar. Oqibatda ishlab chiqarish qisqarib, ishsizlik va inflyasiya o'sadi, xo'jalikning izdan chiqishi kuchayadi. Jamiyat boyligi resurslarning oqilona raqobatli-bozor taqsimoti sharoitida qo'lga kiritilishi mumkin bo'lgan miqdoriga qaraganda kamayib ketadi;

2) daromadlardagi tengsizlikning kuchayishi. Bu holat ham narxlarning monopol tarzda oshirilishi (pasaytirilishi) hamda yuqori foyda olinishi bilan bog'liq bo'lib, bu aholi qolgan qismi daromadlarining nisbatan kamayishiga olib keladi;

3) iqtisodiy turg'unlik va fan-texnika taraqqiyotining sekinlashuvi. Bunday holatning vujudga kelishi monopolistlarning raqobatchilar bosimini sezmasliklari hamda aksariyat hollarda yuqori foydani qo'shimcha urinishlarsiz o'zlarining bozordagi hukmronliklari hisobiga olishlari mumkin. Bu esa ularni ishlab chiqarishni ratsionallashtirish, uning samaradorligini oshirish imkoniyatlarini qidirish, mahsulot sifatini oshirish, uning assortimentini kengaytirish, FTTni rivojlantirish va xaridorlar manfaatlari to'g'risida qayg'urish kabi xatti-harakatlardan qaytaradi;

4) iqtisodiyotda demokratik harakatlarning to'sib qo'yilishi. Monopolistlar iqtisodiyotdagi erkin va halol raqobatga to'sqinlik qilib, nisbatan kuchsiz bo'lgan korxonalarni o'zlariga bo'ysundirishlari, jamiyatga

o‘z ishchilarining mehnatiga pasaytirilgan miqdorda haq to‘lash, past sifatli tovarlarni ishlab chiqarish, o‘ta darajada oshirib yuborilgan sotish narxlari (yoki pasaytirilgan xarid narxlari), o‘z mahsulotini iste’mol qilishga bilvosita usul orqali majburlash kabi o‘zlarining kamsituvchi shartlarini ko‘ndalang qo‘yishlari mumkin. Bundan ko‘rinadiki, monopolistik faoliyat iqtisodiy rivojlanishiga ancha jiddiy ta’sir ko‘rsatishi, taraqqiyot yo‘liga g‘ov bo‘lishi ham mumkin. Shunga ko‘ra, bugungi kunda deyarli barcha mamlakatlar iqtisodiyotida monopoliyalarni davlat tomonidan tartibga solish chora-tadbirlari qo‘llanilib, bu **monopoliyaga qarshi siyosat** deb ataladi. Davlatning monopoliyaga qarshi siyosati asosini **monopoliyaga qarshi qonunchilik** tashkil etib, u turli mamlakatlarda turli darajada rivojlangan bo‘ladi.

Odatda AQSHdagi monopoliyaga qarshi qonunchilik nisbatan ilgariroq va mukammalroq ishlab chiqilgan, deb hisoblanadi. U quyidagi uchta qonunchilik hujjatlariga asoslanadi:

1. Sherman qonuni (1890-yilda qabul qilingan). Bu qonun savdoni yashirin monopollashtirish, u yoki bu tarmoqdagi yakka nazoratni qo‘lga olish, narxlar bo‘yicha kelishuvlarni taqiqlaydi.

2. Kleyton qonuni (1914-yilda qabul qilingan). Bu qonun mahsulot sotish sohasidagi cheklovchi faoliyatlarni, narx bo‘yicha kamsitish, ma’lum ko‘rinishdagi birlashib ketishlar, o‘zaro bog‘lanib ketuvchi direktoratlar va boshqalarni taqiqlaydi.

3. Robinson-Petmen qonuni (1936-yilda qabul qilingan). Bu qonun savdo sohasidagi cheklovchi faoliyatlar, «narxlar qaychisi», narx bo‘yicha kamsitishlar va boshqalarni taqiqlaydi.

1950-yilda Kleyton qonuniga **Seller-Kefover tuzatishi** kiritildi. Unda noqonuniy birlashib ketishlar tushunchasiga aniqlik kiritilib, aktivlarni sotib olish orqali birlashib ketish taqiqlandi. Agar Kleyton qonuni yirik firmalarning gorizontal ravishdagi birlashib ketishlariga to‘siq qo‘ygan bo‘lsa, Seller-Kefover tuzatishi vertikal ravishdagi birlashib ketishlarga cheklov kiritdi.

8.3. O‘zbekistonda raqobatchilik muhitining vujudga kelishi va monopoliyaga qarshi qonunchilik

Raqobatning amal qilishi ma’lum shart-sharoitlar mavjud bo‘lishini taqozo qiladi. Bu shart-sharoitlar faqat bozor munosabatlari qaror topgan muhitda bo‘lishi mumkin. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotini yuzaga keltirish ayni vaqtda raqobatchilik muhitining shakllanishini bildiradi. Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda raqobatchilik

muhiti uzoq davr davomida, o‘z-o‘zidan, evolyutsion yo‘l bilan vujudga kelgan. Bu asta-sekin erkin raqobat muhitini keltirib chiqargan.

Iqtisodiyotda monopollashuv prinsiplari kuchayib borishi bilan raqobat cheklanadi, shu sababli raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa, yuqorida ta’kidlanganidek, davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o‘z aksini topadi. Har bir mamlakatdagi aniq vaziyat, ya’ni iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va tavsifiga qarab, bu siyosat erkin raqobat muhitini yangidan yaratish, uni saqlab qolish, zarur bo‘lganda qaytadan tiklash, raqobat usullarini qaror toptirish kabilarga qaratiladi.

Ma’muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda, shu jumladan, bizning respublikada sog‘lom raqobatga shart-sharoit hozirlash, iqtisodiy subyektlar mustaqilligini kengaytirish orqali ularni raqobatchilikka jalb qilish iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarning muhim jihatlari hisoblanadi. Zero, Prezidentimiz ta’kidlaganidek, bugungi kunda «... kuchli talab va raqobat iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishni obyektiv shart qilib qo‘ymoqda. Bu borada ham juda ko‘p yechilmagan muammolar bor.Ya’ni, eski ma’muriy-taqsimot tizimi qoliplaridan butunlay voz kechish, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini yanada cheklash, erkin tadbirkorlik faoliyati uchun amaliy kafolatlarni ta’minlash, iqtisodiyot va biznesni barqaror rivojlantirish, to‘laqonli bozor infratuzilmasini shakllantirish yo‘lidagi mavjud g‘ov-to‘siqlarni bartaraf etishimiz zarur»[1].

Bugungi kunda O‘zbekistonda ham uyushmalar, kontsernlar, korporatsiyalar, kompaniyalar shaklidagi monopoliyalar saqlanib qolgan bo‘lib, ular ko‘pincha tarmoq vazirliklari mavqe va vazifalariga ega bo‘ladilar. Mahsulot va xomashyolarning alohida turlarini limit va fond ko‘rinishida taqsimlashning eskicha tizimi, shuningdek, biznesni amalga oshirish uchun ruxsat, litsenziya, sertifikatlar berish, kelishish kabi mavjud ma’muriy to‘siqlar monopolistik tendensiyalarga ko‘proq imkon yaratadi. Ushbu muammolarga mamlakatimiz Prezidenti I.Karimov o‘zining 2007-yil yakunlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasidagi yig‘ilishda so‘zlagan ma’ruzasida yana bir bor e’tibor qaratib, quyidagilarni ta’kidlab o‘tdi: «Ma’lumki, iqtisodiyot rivojining bugungi bosqichida monopolizm ko‘rinishlariga qarshi kurash va amalda raqobat

[1] Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O‘zbekiston», 2005, 76-77-b.

muhitini shakllantirish masalalari g'oyat muhim ahamiyatga ega. ...Shu bilan birga, ayrim tarmoqlarda iqtisodiyotning monopollashuvi asossiz ravishda yuqori darajada saqlanib qolayotgani ishlab chiqarish hajmining o'sishiga, mahsulot sifati va raqobatbardoshligining ortishiga, narxlarning pasayishiga hamon to'sqinlik qilmoqda. Jumladan, shular qatorida sement, shifer, polietilen, yengil va yog'-moy sanoati mahsulotlari va boshqa bir qator tovarlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish imkoniyati nisbatan cheklangan holda saqlanib qolmoqda. Bu esa ana shu mahsulotlarga konyunktura talablari oshib ketgan paytda monopolist korxonalarga o'z mahsulotining narxini asossiz ravishda oshirish uchun qo'l kelmoqda»[1].

Shunga ko'ra, O'zbekistonda samarali raqobat muhitini yaratish uchun quyidagilar bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi taqozo etiladi:

a) iqtisodiyotda davlat monopolizmining har qanday namoyon bo'lishini maksimal darajada bartaraf etish. Buning uchun tadbirkorlikni rivojlantirish va iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish tizimini takomillashtirish uchun nisbatan qulay shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan chuqur institutsional islohotlar zarur;

b) bozor sharoitida vujudga kelayotgan monopoliyalarning bozordagi o'z ustunlik mavqelarini suiiste'mol qilish imkoniyatlarining oldini olish. Davlat muassasalari raqobatning rivojlanishini ta'minlashlari lozim. Busiz samarali innovatsiyalar, past xarajatlar va narxlar, mahsulotning yuqori sifatiga erishish, boshqacha aytganda, butun iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish mumkin emas[2].

O'zbekistonda davlatning raqobatchilik muhitini shakllantirishga qaratilgan siyosatida xususiylashtirish, davlat mulki hisobidan mulkchilikning boshqa shakllarini vujudga keltirish asosiy o'rin tutadi. Xususiylashtirish natijasida, birinchidan, mulk o'z egalari qo'liga topshirilsa, ikkinchidan, ko'p ukladli iqtisodiyot va raqobatchilik muhitini vujudga keltiradi. Shunday qilib, O'zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirishning asosiy yo'li, bu raqobatni inkor qiluvchi davlat monopo-

---

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008-yil 9-fevral.

[2] Шадибаев Т. и др. Особенности антимонопольной политики в Узбекистане: общие принципы и правовая база. - Экономическое обозрение, №2, 2004, с.5.

liyasidan nodavlat, turli xo'jalik shakllarining mavjudligiga asoslangan va iloji boricha erkin raqobatni taqozo etuvchi bozor tizimiga o'tishdir. Bu yerda raqobatchilik munosabatlarini shakllantirish, avvalo, mustaqil erkin tovar ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishini taqozo qiladi, chunki raqobatning asosiy sharti alohidalashgan, mulkiy mas'uliyat asosida o'z manfaatiga ega bo'lgan va tadbirkorlik tahlikasini zimmasiga oluvchi erkin xo'jalik subyektlarining mavjudligi, ularning bozor orqali aloqa qilishidir. Shu maqsadda O'zbekistonda «Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida»gi qonun (1992-yil, avgust) kuchga kiritildi hamda uning asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir turkum me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Mazkur qonunga ko'ra, bozorda ataylab taqchillik hosil qilish, narxlarni monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to'sqinlik qilish, raqobatning g'irrom usullarini qo'llash man etiladi. Qonunni buzuvchilar raqibiga yetkazgan zararni qoplashlari, jarima to'lashlari, g'irromlik bilan olgan foydadan mahrum etilishlari shart.

Iqtisodiyot va monopoliyaga qarshi amaliyot sohasidagi ahamiyatli o'zgarishlar tegishli qonunchilik bazasini yanada takomillashtirishni taqozo etdi. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1996-yil 27-dekabrda «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi yangi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun monopolistik faoliyat va g'irrom raqobatning oldini olish, uni cheklash, to'xtatishning tashkiliy va huquqiy asoslarini belgilab berib, respublikaning tovar bozorlarida raqobat munosabatlarini shakllantirish va samarali amal qilishini ta'minlashga qaratilgan. Shuningdek, qonunda asosan ikkita muhim yo'nalish, ya'ni birinchidan, monopoliyaga qarshi taribga solishning printsipial yangi ko'rinishi bo'lib, u mavjud va saqlanib qolgan monopolistlar tomonidan bozorda hukmronlik mavqeyini suiiste'mol qilishning oldini olish va unga barham berishni ko'zda tutsa, ikkinchidan, eng asosiy muhim masalalardan bo'lib hisoblangan monopoliyadan chiqarish va sog'lom raqobat muhitini shakllantirish ekanligi belgilab qo'yilgan. Mazkur qonun monopoliyalarning amal qilishini taqiqlamay, balki bozorda ularning hukmronligi oqibatida kelib chiquvchi salbiy holatlarning oldini olishga qaratilgan. Qonunda ko'zda tutilgan taqiqlar ham rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlari uchun, ham O'zbekiston va boshqa o'tish davri iqtisodiyoti mamlakatlari uchun xos bo'lgan monopolistlar xatti-harakatiga qarshi o'rnatilgan.

Quyidagi xatti-harakatlar monopoliyaga qarshi qonunchilikka zid hisoblanadi:

- xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan bozordagi ustunlik holatining suiiste'mol qilinishi (5-modda);

- xo'jalik subyektlarining raqobatni cheklashga qaratilgan bitimlari (o'zaro kelishilgan xatti-harakatlari) (6-modda);

- davlat boshqaruvi organlari va mahalliy hokimiyat organlarining raqobatni cheklashga yo'naltirilgan xatti-harakatlari (7-modda);

- insofsiz raqobat (8-modda).

Monopoliyaga qarshi faol choralarni amalga oshirish uchun 1992-yilda O'zbekistonda monopoliyaga qarshi organ sifatida Moliya vazirligining Monopoliyaga qarshi va narx siyosati bosh boshqarmasi tashkil etildi. Boshqarmaga ro'yxatga kiritilgan monopoliya mavqeidagi korxonalar mahsuloti bo'yicha narxlarni va rentabellikni tartibga solib turish huquqi berildi. 1996-yilda ushbu boshqarma negizida Moliya vazirligi huzuridagi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo'mitasi tashkil qilindi. 2000-yilda Respublika Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida»gi farmoniga asosan monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligi tarkibidan chiqarildi va mustaqil davlat qo'mitasiga aylantirildi. Keyinchalik mazkur qo'mitaning faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 30-apreldagi farmoniga binoan u Monopoliyadan chiqarish, raqobatni va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasiga aylantirildi[1].

Respublikada raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda amalga oshirilayotgan barcha ishlar bozor iqtisodiyotini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan monopoliyaga qarshi siyosatning muhim yo'nalishlaridan biri – bu monopolist korxonalarning tovar bozoridagi egallab turgan ustunlik mavqeyini suiiste'mol qilishning oldini olish va unga yo'l qo'ymaslik bo'yicha nazorat olib borishdan iboratdir. Aynan shu maqsadda monopolist korxonalar Davlat reestri yuritilib, unga muayyan tarmoqda ustun mavqega ega bo'lgan korxonalar kiritiladi.

O'zbekiston Respublikasining «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi qonuni 3-moddasida «ustun mavqe» tushunchasi quyidagicha izohlanadi: «O'rnini bosuvchisi bo'lmagan tovar bozorida yoki bir-birining o'rnini bosadigan tovarlar

---

[1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida. 2005-yil 30-aprel.

bozorida xo'jalik yurituvchi subyektning (bir guruh shaxslarning) o'ziga (o'zlariga) raqobatni cheklashga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatish, boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning bozorga kirish erkinligini qiyinlashtirish yoki ularning iqtisodiy faoliyat erkinligini boshqacha tarzda cheklash imkoniyatini beradigan hukmron mavqe. Bozordagi ulushi 65 va undan ortiq foizni tashkil etadigan xo'jalik yurituvchi subyektning (bir guruh shaxslarning) mavqeyi ustun mavqe deb e'tirof etiladi. Shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektning bozordagi ulushi 35 foizdan 65 foizgacha bo'lib, bu hol monopoliyaga qarshi davlat organi tomonidan: xo'jalik yurituvchi subyektning bozordagi ulushi barqarorligiga; bozordagi raqobatchilarga tegishli ulushlarning nisbiy miqdoriga; ushbu bozorga yangi raqobatchilarning kirishi mumkinligiga; muayyan tovar bozorini tavsiflovchi boshqa mezonlarga qarab aniqlangan bo'lsa, uning bozordagi mavqeyi ustun mavqe deb hisoblanadi»[1].

Reestrga olingan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'z mahsulotlarining narx (tarif)lari yoki rentabellik darajalarini Moliya vazirligida yoki joylardagi moliya organlarida deklaratsiyadan o'tkazishlari shart.

Respublikada monopoliyalar ro'yxatiga kirgan korxona (tarmoq) larning bozordagi mavqeyini tartibga solishda davlat bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullardan ikkitasini ajratib ko'rsatish lozim:

1. Monopol mavqedagi korxonalar mahsulotlariga narxlarning eng yuqori darajasini yoki rentabellikning chegarasini belgilab qo'yish.

2. O'z monopol mavqeyini suiiste'mol qilgan monopolistik birlashmalarni bo'lib tashlash yoki maydalashtirish. Bu usul Vazirlar Mahkamasining (1994-yil 18-iyuldagi 366-sonli) qarori bilan tasdiqlangan «Obyektlarning xo'jalik yurituvchi jamiyatlar va shirkatlar tarkibidan chiqish tartibi to'g'risidagi Nizom» asosida amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida» (1996-yil, aprel) qonuni asosida g'irrom raqobatga, shu jumladan Respublika bozorlariga belgilangan talablarga javob bermaydigan tovarlarni chiqarishga yo'l qo'ymaydigan mexanizmni yaratishga ham alohida e'tibor beriladi. Tabiiy monopoliyalarni davlat yo'li bilan tartibga solish ular mahsulot (xizmat)lariga narxlar va tariflar darajasini, shuningdek, taklif etiladigan tovarlar va xizmatlar turiga doir asosiy ko'rsatkichlarni belgilashni o'z ichiga oladi.

Keyingi yillarda Davlat reestrini yuritish uslubiyotini takomillashtirib borish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi, chet

---

[1] O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida. 1996-yil 27-dekabr.- T.: "Adolat", 2001.

el investitsiyalarining kirib kelishi natijasida barpo etilayotgan korxonalar salmog'ining oshishi va boshqa omillar ta'sirida ko'pgina monopolist korxonalar tovar bozorlaridagi ulushining kamayishi munosabati bilan Davlat reestridan chiqarilmoqda. Agar 1996-yil holatiga reestrda 827 xo'jalik yurituvchi subyekt 4351 turdagi mahsulot, ish, xizmat bo'yicha ro'yxatga olingan bo'lsa, 2007-yilning 1-iyul holatiga 240 ta xo'jalik yurituvchi subyektlar 170 ta mahsulot (tovar, ish va xizmat)lar turlari bo'yicha hisobga olingan.

Mamlakatimizda monopoliyaga qarshi siyosat olib borish natijasida so'nggi 10 yil mobaynida monopolist korxonalar soni 3,5 barobar, monopol mahsulotlar turi esa 26 barobar qisqardi. Faqat 2004-2007-yillar davomida yalpi ichki mahsulotning umumiy hajmida monopol mahsulotlar ulushi 26 foizdan 21 foizga tushdi[1]. Natijada sobiq tarmoq vazirliklari negizida tuzilgan respublika xo'jalik birlashmalari («O'zgo'shtsutsanoat», «Oziq-ovqat sanoat», «O'zeltexsanoat» uyushmalari va boshqalar) ustav fondida davlat ulushi bo'lgan korxonalar deyarli qolmadi, boshqalarida esa, («O'zbekengilsanoat» DAK, «O'zdonmahsulot» AK va boshqalar) bunday korxonalar soni keskin qisqardi. Tarmoqlarda monopol hisoblangan bir qancha uyushmalar tugatilib, o'rnida mustaqil korxonalar vujudga keltirildi, bu esa raqobat muhitining yanada kuchayishiga olib keldi. Shuningdek, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan tovarlarning jahon bozoridagi raqobatbardoshligini ta'minlash ham dolzarb vazifa hisoblanadi. Bu masala respublikamizning 2009-2012-yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturida ham e'tiborga olinib, unda «joriy konyunktura keskin yomonlashib borayotgan hozirgi sharoitda eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarning tashqi bozorlarda raqobatdosh bo'lishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha konkret chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag'batlantirish uchun qo'shimcha omillar yaratish, xususan:

- aylanma mablag'larni to'ldirish uchun korxonalarga Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 70 foizidan ortiq bo'lmagan stavkalarda 12 oygacha bo'lgan muddatga imtiyozli kreditlar berish;

- tayyor mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, xorijiy investitsiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalarni budjetga barcha turdagi soliq va

---

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008-yil 9-fevral.

to‘lovlardan qo‘shimcha qiymat solig‘i bundan mustasno ozod qilish muddatini 2012-yilgacha uzaytirish;

- banklar kreditlari bo‘yicha to‘lov muddati o‘tgan va joriy qarzlar miqdorini qayta ko‘rib chiqish, budjetga to‘lanadigan to‘lovlarning penyasidan kechish va boshqa muhim imtiyoz va preferensiyalar berish»[1] belgilab berilgan. Bunday samarali chora-tadbirlarning amalga oshirilishi pirovardida mamlakatimizdagi raqobatchilik muhitining yanada kuchayishiga imkon yaratadi.

Xulosalar

1. Raqobat bozorning muhim xususiyatlaridan biri bo‘lib hisoblanadi. U bir tomondan, ishlab chiqarish munosabati sifatida namoyon bo‘lsa, ikkinchi tomondan esa ijtimoiy ishlab chiqarishni muvofiqlashtiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Raqobatli bozor ishlab chiqarish samaradorligiga erishish va iqtisodiy resurslarni optimal taqsimlashga imkon yaratadi.

2. O‘z miqyosiga ko‘ra raqobat eng avvalo ikki turga – tarmoq ichidagi raqobatga va tarmoqlararo raqobatga bo‘linadi. Iqtisodiy adabiyotlarda bir tarmoq ichidagi raqobatning to‘rtta shakli alohida ajratilib ko‘rsatiladi. Bular sof raqobat, monopollashgan raqobat, sof monopoliya va oligopoliyadir.

3. Sof raqobat va sof monopoliya real hayotda kam uchraydi. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining holatini monopollashgan raqobat va oligopoliya tavsiflaydi. Monopollashgan raqobatda juda ko‘p mayda firmalar tomonidan turli-tuman tabaqalashgan mahsulot ishlab chiqariladi, shuning uchun sohaga kirish qiyin emas.

4. Raqobat – xo‘jalik yuritishning asosiy usuli hisoblangani uchun raqobat muhitining shakllanishi bozor iqtisodiyotining rivojlanish darajasiga bog‘liqdir. Raqobat muhiti deb bozor munosabatlari ishtirokchilarining xo‘jalik yuritishda teng imkoniyatlarni ta’minlaydigan iqtisodiy, qonuniy, tashkiliy va siyosiy sharoitlar majmuasiga aytiladi. Raqobat muhitining mavjudligi – alohida olingan firmaning bozor sharoitida erkin harakat qilib hukmronlik mavqeyiga erishishiga xalaqit beruvchi asosiy omildir.

5. Monopoliyani tartibga solish – miqdoran hisoblash imkoniyati kam bo‘lgan juda murakkab jarayondir. O‘zbekistonda davlatning mo-

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009, 33-b.

nopoliyaga qarshi chora-tadbirlari nafaqat monopoliyani cheklash, balki monopoliyadan chiqarish jarayoni bilan uzviy ravishda olib borilmoqda. Juda ko'plab tarmoqlarda hukmron mavqega ega bo'lgan korxonalar (ular yagona korxona-tarmoq sifatida ish yuritishar edi) xususiylashtirilib, mustaqil korxonalarga aylantirildi va natijada tarmoqda raqobat muhiti shakllantirildi.

6. Davlatning monopoliyaga qarshi qonunchiligi raqobatlashuvchi subyektlar ishchanligini susaytirmaydigan darajada yetarlicha moslashuvchan bo'lishi darkor.

Asosiy tayanch tushunchalar

Raqobat – bozor subyektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq naflilikka ega bo'lish uchun kurash.

Tarmoq ichidagi raqobat – ishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida boruvchi kurash.

Tarmoqlararo raqobat – turli tarmoqlar korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurash.

G'irrom raqobat – raqobatlashuvning noan'anaviy, jamiyat tomonidan e'tirof etilmagan, ijtimoiy axloq qoidalari doirasidan chetga chiquvchi, noiqtisodiy (ya'ni, jismoniy kuch ishlatish, majburlash, raqiblarning obro'siga putur yetkazish va h.k.) usullaridan foydalanish.

Halol raqobat – jamiyat tomonidan tan olingan iqtisodiy usullarni qo'llash, o'zining maqsad va manfaatlariga erishishda umumjamiyat manfaatlariga zid keluvchi holatlarni qo'llamaslik kabi qoidalarga asoslangan raqobat kurashi.

Narx vositasida raqobatlashuv – ishlab chiqaruvchilarning o'z tovarlari narxini boshqa ishlab chiqaruvchilarning shunday mahsulotlari narxiga nisbatan pasaytirishi asosidagi kurash.

Narxsiz raqobatlashuv – asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat ko'rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obro'-e'tibori hisoblangan kurash.

Monopoliya – monopol yuqori narxlarni o'rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari.

Ishlab chiqarishning to'planishi – ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to'planishi.

Kapitalning to'planishi – qo'shimcha qiymatning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshishi.

Kapitalning markazlashuvi – bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aksiyadorlik jamiyati va boshqa shakllarda ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining o'sishi.

Sof monopoliya – tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi va binobarin, foyda olishdagi yakkahukmronlik holati.

Oligopoliya – tarmoqdagi bir necha yirik ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi hukmronlik holati.

Monopolistik raqobat – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni ko'p hamda ular o'rtasida ma'lum darajada raqobat mavjud bo'lgan, biroq har bir ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi o'z tovar yoki xizmatining alohida, maxsus xususiyatlari mavjudligi sababli ularning narxi va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi ma'lum darajada hukmronlik holati.

Monopsoniya – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni juda ko'p bo'lib, ular tovar yoki xizmatlarining yagona iste'molchisi yoki xaridori mavjud bo'lgan sharoitdagi yakkahukmronlik holati.

Tabiiy monopoliya – korxonaning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo'lgan talabni qondirish raqobat mavjud bo'lmagan sharoitda samaraliroq amalga oshiriluvchi tovar bozorining holati.

Legal (qonuniy) monopoliya – qonuniy tarzda tashkil etiluvchi monopolistik holat.

Sun'iy monopoliya – monopol foyda olish maqsadida tashkil etiluvchi birlashmalarning shartli (tabiiy monopoliyalardan ajratib turish uchun) nomi.

Kartel – ishtirokchilari ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlariga o'z mulkiy egaligini saqlab qolib, yaratilgan mahsulotlarni sotish esa kvota asosida amalga oshiriladigan bitta sanoat tarmog'idagi bir necha korxonalarning uyushmasi.

Sindikat – ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik birlashma ishtirokchilarining o'zida saqlanib qolgani holda, ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish maxsus tashkil etilgan yagona savdo tashkiloti orqali amalga oshiriluvchi, bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi bir necha korxonalarning birlashmasi.

Trest – ishlab chiqarish vositalari va tayyor mahsulotga birgalikdagi mulkiy egalikni ta'minlovchi ishlab chiqaruvchilarning yuridik shaxs ko'rinishidagi birlashmasi.

Konsorsium – tadbirkorlarning yirik moliyaviy operatsiyalarini birgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuvi.

Konsern – rasmiy jihatdan mustaqil bo'lgan, ko'p tarmoqli korxonalar (sanoat, savdo, transport va bank kabi turli soha korxonalari) ning majmuini o'z ichiga oluvchi birlashma.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Raqobatning mohiyati va maqsadini tushuntirib bering.
2. Raqobatning asosiy vazifalari nimalardan iborat? Bu vazifalarning bir-biridan farqini ajratib ko'rsating.
3. Raqobat shakllariga tushuncha bering va ularning har biriga xos belgilarini ko'rsating.
4. Tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatning farqini tushuntirib bering.
5. Halol va g'irrom raqobatlashuv usullariga nimalar kiradi?
6. Raqobatlashuvning demping narxlarni qo'llash usuli qanday sharoitlarda amalga oshiriladi?
7. Monopoliya nima va uning vujudga kelishining iqtisodiy asoslari nimalardan iborat? Monopoliyaning qanday turlari mavjud?
8. Kapitalning to'planishi va markazlashuvi o'rtasida qanday farq bor?
9. Tabiiy, legal va sun'iy monopoliyalarning bir-biridan farqlanishini ko'rsating.
10. Monopoliyaning ijobiy va salbiy tomonlari nimalarda namoyon bo'ladi?
11. Monopoliyaga qarshi siyosat va monopoliyaga qarshi qonunchilikning mohiyati qanday?
12. Raqobat muhitining shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
13. O'zbekistonda raqobatni qo'llab-quvvatlovchi va monopoliyaga qarshi kurashuvchi qanday tashkilotlar mavjud?

9-bob. NARXNING MOHIYATI VA SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

Narx – bozor mexanizmining muhim tarkibiy unsurlaridan biri. U o'zining vazifalari orqali barqaror iqtisodiyotning shakllanishi hamda samarali amal qilishiga, bozor muvozanatining ta'minlanishiga, milliy daromadning iqtisodiyot turli tarmoq va sohalari, xo'jalik yurituvchi subyektlari bo'yicha taqsimlanishiga, aholining ijtimoiy jihatdan hi-

moya qilinishiga sharoit yaratadi, ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirib, sog'lom raqobat muhitining yaratilishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu bobda narxning iqtisodiy mazmuni va vazifalari, shakllanish tamoyillari, narx darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, narx turlari batafsil bayon etiladi. Shuningdek, turli darajadagi raqobat sharoitida narxning shakllanish xususiyatlari, davlatning narx siyosati va uning O'zbekistondagi o'ziga xos jihatlari ham ko'rib chiqiladi.

9.1. Narxning mazmuni va uning vazifalari

Tovarlar qiymati va ularning nafliligi o'zlarining namoyon bo'lishini narxda topadi. Amaliy hayotda qiymat tovar ishlab chiqaruvchilarni, naflilik esa iste'molchilarni rag'batlantiruvchi, ularni harakatga keltiruvchi kuch sifatida amal qiladi.

Tovarning bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan, lekin doimo bir-birini taqozo etadigan, birisiz ikkinchisi bo'lmaydigan ikki xususiyatga, ya'ni ma'lum bir naflilikka (iste'mol qiymatiga) va qiymatga ega ekanligi, tovar yoki xizmat shu ikki xususiyat birligidan iborat ekanligi o'quvchiga oldingi boblardan ma'lum. Oldingi o'rinlarda biz tovarning qiymati har qanday sarflarni emas, balki mavjud sharoitda shu tovarni ijtimoiy zaruriy miqdorda va sifatda ishlab chiqarish, ya'ni ijtimoiy-zaruriy naflilikni yaratish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy zaruriy sarflarni ifoda etishini aytib o'tgan edik. Narxlar mazmunini aniqlashda tovardagi mana shu ikki xil xususiyatning, ya'ni ijtimoiy qiymat va ijtimoiy naflilik birligini, bunda iste'mol qiymati (naflilik) qiymatni o'zida olib yuruvchi moddiy asos ekanligini to'g'ri hisobga olmaslik natijasida narx mazmuni turli olimlar va oqimlar tomonidan turlicha aniqlanmoqda va unga turlicha ta'rif berilmoqda. Buning ustiga narxning darajasiga (yuqori yoki past bo'lishiga), uning o'zgarishiga turli xil omillar ta'sir qiladiki, bu ham masalani to'g'ri tushunishni bir oz chigallashtiradi. Masalan, ingliz klassik siyosiy iqtisod maktabi vakillari g'oyalarida hamda oldingi siyosiy iqtisod darsliklarida narxning asosini qiymat tashkil qiladi deyilgan bo'lsa, marjinalizm yo'nalishidagi va hozirgi davrdagi P.Samuelson, K.Makkonnell va S.Bryularning «Ekonomiks» darsliklarida, shuningdek, yaqinda chop etilgan ayrim iqtisodiyot nazariyasi darsliklari va o'quv qo'llanmalarida tovar narxining asosini uning nafliligi, aniqroq aytganda, qo'shilgan miqdor nafliligi tashkil qiladi deyiladi. Bunda so'nggi qo'shilgan miqdor nafliligiga alohida e'tibor beriladi. Uchinchi guruh olimlar esa narx talab va taklif asosida tashkil topadi deyishadi. Ularning har biri o'zlaricha turli dalillar topib, o'z g'oyalarini isbotlashga harakat qiladilar.

Rossiyada chop etilgan bir qator «Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida tovarning ikki xil xususiyati va binobarin, har ikki nazariyaning mohiyati, mazmuni va ularning narxni to'g'ri aniqlashdagi roli beriladi, lekin narxning asosida nima yotishi haqida aniq fikr berilmaydi.

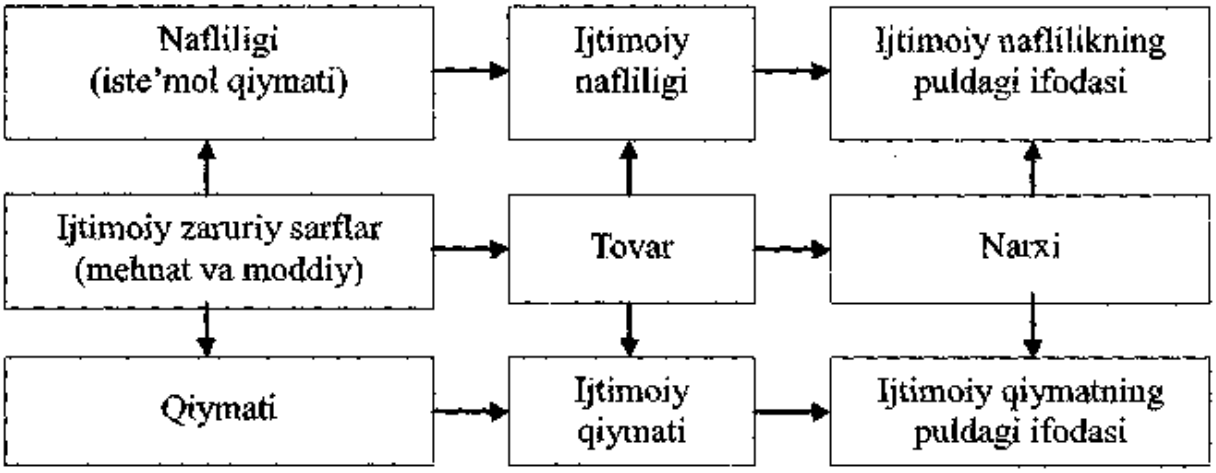
Alohida tovarlarga qilingan mehnat sarflari turlicha bo'lib, ulardan ayrimlari ijtimoiy mehnat sarfi sifatida to'liq tan olinsa, boshqasi qisman tan olinadi, uchinchisi esa umuman tan olinmasligi mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, bozordagi mavjud narxlarga mehnat sarflari yoki qiymatning aynan o'zi deb qarash noto'g'ridir. Chunki unga mehnat sarfidan boshqa omillar ham ta'sir qilib, natijada narx qiymatdan past yoki yuqori bo'lishi mumkin. Jumladan, o'zgarib turuvchi talab va taklif ta'siri ostida biror tovarning bozor narxi tebranib, uning qiymatidan u yoki bu tomonga farqlanishi mumkin. Raqobat ham qiymat – narx nisbatiga xuddi talab va taklif kabi ta'sir ko'rsatadi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, xaridor u yoki bu tovarni sotib olishda, nafaqat uning qancha turishini, balki mazkur tovarning iste'mol xususiyatlari o'zining ehtiyoji va didiga qanchalik mos kelishini, ya'ni uning naflilig ini ham hisobga oladi. Tovarning xarid qilinishi uning alohida olingan bir kishi uchun emas, balki jamiyat uchun naflilig ini va shu bilan birga ijtimoiy qiymatini ham tan olishni bildiradi. Shu sababli, «ijtimoiy naflilik» tushunchasining o'zi biror tovar (xizmat) ning jamiyat uchun nafliligi, qadr-qimmatga egaligini ko'rsatadi. Shu mulohazalardan kelib chiqib aytish mumkinki, **narx o'zida faqatgina qiymat yoki naflilikning birini emas, balki har ikkalasining bir vaqtda mavjudligini va ularning ma'lum miqdorini pul ko'rinishida ifoda etadi.** Tovardagi ikki xususiyat birdaniga tan olinmasa, u pulda ifodalanmasa oldi-sotdi sodir bo'lmaydi. Chunki tovarning qiymati tomonida sotuvchining manfaati, nafliligi (iste'mol qiymati) tomonida esa xaridorning manfaati yotadi. Tovar egasi tovar ishlab chiqarish sarflarini qoplab, ma'lum darajada, iloji boricha ko'proq foyda olishni ta'minlashi mumkin bo'lgan qiymatni pul shaklida o'zlashtirishga intilsa, xaridor iloji boricha sarflayotgan pulining har bir birligiga ko'proq naflilik (iste'mol qiymati) olishga harakat qiladi. Ularning manfaatlari to'g'ri kelgan nuqtada, darajada narx o'rnatilib, tovar-pul almashuvi, oldi-sotdi sodir bo'ladi. Bu holatni yaxshiroq tasavvur qilish uchun quyidagi 9.1-chizmaga e'tiborni jalb etamiz.

Bu chizmadan tovarning narxi ma'lum bir iqtisodiy jarayonni ifoda etuvchi mustaqil ilmiy tushuncha ekanligi, tovarning ikki xususiyatiga asoslanishini, ular bilan chambarchas bog'liqlikda o'zgarishini ko'rish mumkin. Undan tashqari, hozirgacha iqtisodiy fanlarda real hayotda tur-

li-tuman tovarlar va xizmatlar nafliligini, ularning o'zgarishini bir ko'rsatkichga keltirib hisoblashning pul ko'rinishidan boshqa o'lchami topilgan emas. Naflilikning marjinalistlar tomonidan kiritilgan shartli o'lchami – yutil (inglizcha utility – naflilik) ham turli tovarlar naflili-gi hisobini olib borishga qodir emas. Bulardan xulosa qilib aytish mumkin-ki, **narx – real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasidir.**

9.1-chizma

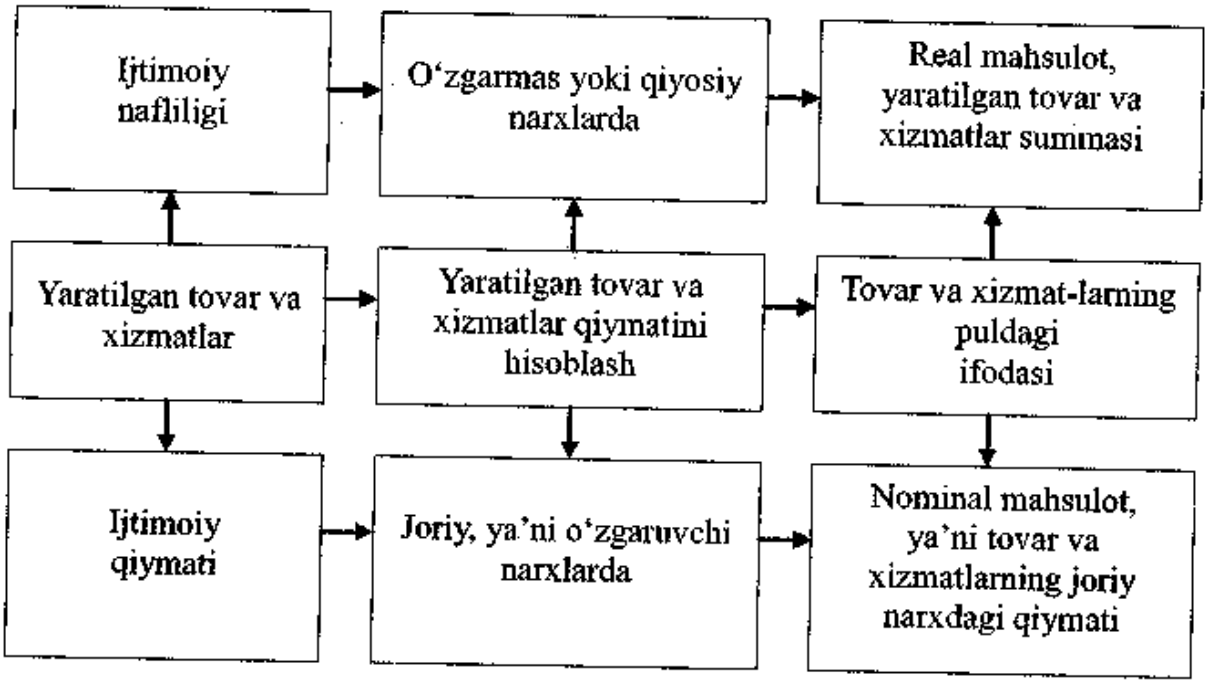
Tovardagi ikki xil xususiyatlarning narxdagi ifodasi

Bu yerda shuni yana bir bor ta'kidlash joizki, narxda alohida olin-gan ishlab chiqaruvchilarning individual sarflari emas yoki alohida olin-gan individual shaxslarning psixologik jihatdan naflilikka bergan bahosi ham emas, balki jamiyat tomonidan tan olingan ijtimoiy sarflar va jamiyat uchun zarur bo'lgan miqdorda va sifatda yaratilgan va tan olin-gan ijtimoiy naflilik (iste'mol qiymat) o'z ifodasini topadi. Tovarlar va xizmatlar uchun qilingan ijtimoiy sarflarning asosli ravishda o'sishi yoki tovar va xizmatdagi sifat ko'rsatkichlarining o'sishi ushbu tovar narxining oshishiga olib keladi. Masalan, avtomobil dvigatelida ot ku-chining oshishi, saloni, boshqaruv tizimi va tezligida bo'lgan o'zgarishlar uning narxi oshishiga sabab bo'ladi. Chunki shu o'zgarishlar bilan bir vaqtda unga sarflangan xarajatlar ham oshgan bo'ladi. Bunday ikki to-monlama o'zgarishlar natijasida narxlarning o'zgarishi hamma tovarlar va xizmatlarga xosdir. Narx tovar va xizmatlardagi ikki xususiyatning puldagi ifodasi sifatida, ularning o'zgarishi natijasida o'zgaradi. Shu-ning uchun real hayotda turli tovarlar va xizmatlardagi ikki xil xusu-siyat o'zgarishlari ularning hajmini hisoblashda ikki xil narxda hisobga olinadi (9.2-chizma).

9.2-chizma

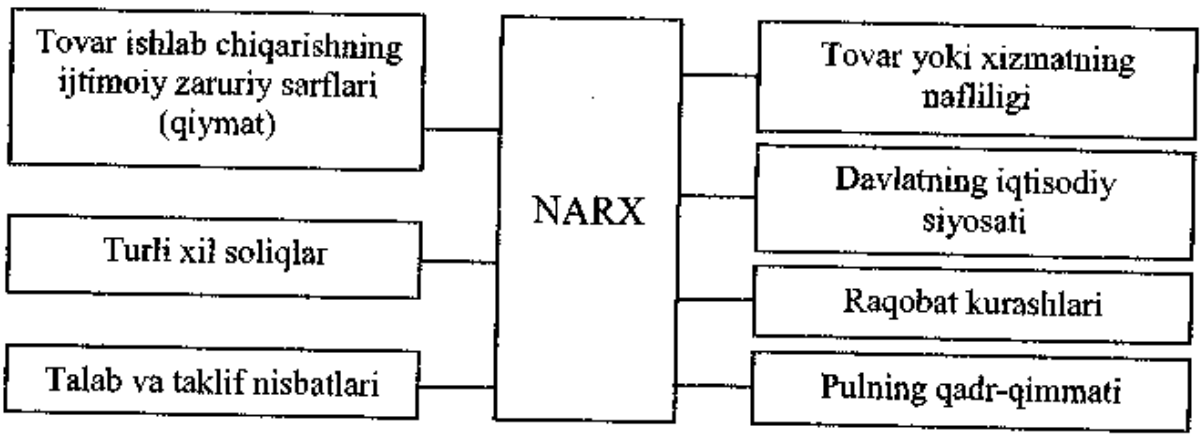
Tovardagi ikki xil xususiyatni ifodalovchi narxlarning mahsulot hajmini hisoblashda qo'llanishi

Narxning mazmunini to'laroq tushunishda, uning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhim ahamiyatga egadir. Bulardan asosiylari - qiymat yoki ishlab chiqarish sarflari; tovarning naflilik darajasi; mazkur tovarga talab va taklif nisbati; raqobat holati; davlatning iqtisodiy siyosati va h.k. hisoblanadi. Bu omillar ichida tovar qiymati va nafliligi uning narxini belgilovchi asos bo'lib xizmat qiladi (9.3-chizma).

9.3-chizma

Narxga ta'sir qiluvchi omillar

Boshqa omillar esa narxning ijtimoiy qiymat bilan ijtimoiy naflilik miqdori atrofida goh birinchisining, goh ikkinchisining foydasiga tebranishiga sabab bo'ladi. Masalan, talab va taklif nisbatini olaylik. Agar tovarlarning ayrim turiga talab taklifga nisbatan baland bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi nisbatan yuqori bo'ladi, yoki aksincha taklif talabga nisbatan ko'proq bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi unga nisbatan past bo'ladi.

Hozirgi davrda iqtisodiyot nazariyasi bo'yicha chop etilayotgan ko'plab darslik va o'quv qo'llanmalarda narx darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar qatorida pulning qadr-qimmati e'tibordan chetda qolmoqda. Holbuki, pulning qadr-qimmatining o'zgarishi ham narx darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu ayniqsa, milliy valutani chet el valutalariga ayirboshlash nisbatining o'zgarishi orqali yaqqolroq namoyon bo'ladi. Masalan, 1 AQSH dollari 1300 so'mga teng bo'lgan chog'da 10 dollar turuvchi qandaydir tovarning narxi 13000 so'm bo'ladi. Agar so'mning qadri oshib, 1 dollar 1000 so'mga tenglashsa, u holda shu tovarning narxi 10000 so'm bo'ladi. Narx darajasiga boshqa omillarning ta'siriga alohida to'xtalmasa ham bo'ladi. Chunki soliq miqdori qancha ko'p bo'lsa, narx darajasi shuncha yuqori bo'lishi hammaga ayondir. Narxning iqtisodiy mazmuni uning vazifalari ko'rib chiqilganda yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Narx quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

1. Muvozanatlikni ta'minlash vazifasi. Bunda narx bozorda talab va taklifning hajmi va tarkibiga ta'sir etish orqali ularni muvozanat holatiga keltiradi. **Bozor narxi – bu muvozanatlashgan narx bo'lib, u birinchidan, tovarlarning sotilishini ta'minlaydi, ikkinchidan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydi.**

2. Qiymat va naflilikni o'lchash vazifasi. Narx qiymat va naflilikning puldagi ifodasi deb aytamiz, chunki qilingan sarf-xarajatlar va olingan natijalar (foyda yoki zarar) narxlar asosida hisob-kitob qilinadi. Ishlab chiqarish va uning natijalarining natural ko'rsatkichlari ham mavjud (tonna, kg, m^2, m^3, kvt-soat va hokazo). Bu ko'rsatkichlarni shu holicha taqqoslab, umumiy ko'rsatkichga keltirib bo'lmaydi. Barcha natural ko'rsatkichlarning umumiy o'lchovi ularning pulda ifodalangan narxidir. Hisob-kitob uchun joriy va qiyosiy narxlar qo'llaniladi. **Joriy narxlar amaldagi narxlar bo'lib, ular yordamida yil davomidagi ishlab chiqarish natijalari hisoblanadi. Qiyosiy narxlarda ma'lum yil (bazis yil) asos qilib olinib, ishlab chiqarishning natijalari shu narxda hisoblanadi va boshqa yillar bilan taqqoslanadi.** Yalpi milliy mahsulot, milliy daromad, real ish haqi va shu kabi ko'rsatkichlar dinamikasi qiyosiy

narxlarda hisoblanadi. Chunki joriy narxlar inflyasiya tufayli o'zgarishi va real iqtisodiy natijani ko'rsatmasligi mumkin.

3. Tartibga solish vazifasi. Bozor holati (konyunkturasi) talab va taklif hamda ularning nisbatiga bog'liq. Talabning ortishi muayyan tovarni ishlab chiqarishni kengaytirishni, aksincha holatda esa tovar ortiqchaligini, uni ishlab chiqarishni qisqartirish zarurligini bildiradi. Narx tovar ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ularning daromadlari orqali ta'sir ko'rsatadi. Muayyan ishlab chiqarish xarajatlari saqlangan holda narx yuqori bo'lsa, foyda miqdori ortadi, narx tushsa, foyda kamayadi va hatto ishlab chiqaruvchilar zarar ko'rishi ham mumkin. Bu ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Narx oshsa, ishlab chiqarish kengayadi. Boshqa kapitallar ham foyda yuqori bo'lgan soha va tarmoqlarga oqib kela boshlaydi. Xullas, narx ishlab chiqarishni tartibga solib, uni o'zgartirib turadi va rivojini ta'minlaydi.

4. Raqobat vositasi vazifasi. Narx raqobat kurashining eng muhim vositasi hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchilar o'z raqiblarini yengish uchun narxni pasaytirish usulidan foydalanishlari mumkin. Demak, narxni o'zgartirib turish usuli raqobatda keng qo'llaniladi.

5. Ijtimoiy himoya vazifasi. Narx aholining kam daromad oluvchi ayrim qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish vazifasini ham bajaradi. Narxning bu vazifasi tovar (xizmat)lar ijtimoiy dotatsiyalangan narxlar bo'yicha sotilganda bajariladi. Bunda ular davlat budjeti va turli xayriya mablag'lari hisobiga moliyaviy ta'minlanadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish bosqichida ijtimoiy himoya vazifasini o'tovchi narxlar, aholining keng qatlamlarini hayotiy zarur iste'molchilik tovarlari bilan minimal darajada ta'minlash maqsadida ham qo'llaniladi. Masalan, bizning respublikamizda 1991-yildan 1995-yilgacha un va un mahsulotlari, qand-shakar, go'sht, o'simlik moyi, choy, sovun kabi mahsulotlar dotatsiyalangan narxlarda, cheklangan miqdorda sotildi. Ularning dotatsiyalangan va haqiqiy narxlari o'rtasidagi farq budjet mablag'lari hisobiga qoplab borildi. Shunday qilib, narx bozor munosabatlarining vositasi sifatida bir-biri bilan uzviy bog'langan muhim vazifalarni bajaradi.

9.2. Narx turlari va ularning mazmuni

Iqtisodiyotning turli sohalari va tarmoqlaridagi ishlab chiqarish va sotish sharoitlarining xilma-xilligi hamda bozor munosabatlarining rivojlanishi darajasidagi farqlar narx turlarini farqlash zaruratini tug'diradi. **Iqtisodiyotda amal qilib turgan barcha narx turlari narx tizimini tash-**

kil qiladi. Narxlar tizimida ularning ayrim turlarining iqtisodiy mazmunini qisqacha qarab chiqamiz.

Ulgurji narx – ishlab chiqaruvchilar tomonidan katta miqdordagi tovarlar bir yo'la ko'tarasiga sotilganda qo'llaniladigan narx. Ulgurji narx ishlab chiqaruvchilar va ta'minlash-sotish tashkilotlari xarajatlarini qoplashi hamda ularning ma'lum miqdorda foyda ko'rishini ta'minlashi zarur. Ulgurji narx tovar birjalari va savdo uylarida ham qo'llaniladi.

Shartnoma narx – sotuvchi va xaridorning roziligi bilan belgilanadigan, ular tomonidan tuzilgan shartnomada qayd qilingan narx. Shartnoma narx odatda shartnoma bitimi amal qilib turgan davrda o'zgarmaydi. Mazkur narx ham milliy, ham xalqaro bozorlarda qo'llaniladi. U xalqaro bozorda qo'llanilganda tovar (xizmat)larning jahon narxlariga yaqin turadi.

Chakana narx – tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladigan narx. Chakana narxga tovarning ulgurji narxi, chakana savdo tashkilotlarining xarajatlari va ularning oladigan foydasi kiradi. Chakana narx tovarlarga bo'lgan talab va taklifni bog'lovchi rolini o'ynaydi hamda ularning nisbatiga qarab yuqori yoki past bo'lishi mumkin.

Davlatning narxlarni tartibga solish faoliyati chegaralangan (limitlangan) va dotatsiyalangan narxlarni vujudga keltiradi. **Chegaralangan narx – davlat tomonidan yuqori va quyi chegaralari belgilanib, shu doirada o'zgarishi mumkin bo'lgan narx.** Bunday narx yordamida davlat inflatsiyani jilovlaydi, narx darajasini nazorat qiladi. **Dotatsiyalangan narx – davlat budjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narx.** Bunday narxdan kam daromadli oilalar, beva-bechoralar, ishsiz va nogironlarni hayotiy zarur ne'matlar bilan eng kam darajada ta'minlab turishda foydalaniladi.

Demping narx – bozorda o'z mavqeyini mustahkamlash va raqiblarini bozordan siqib chiqarish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan maxsus narx. U «bozorga kirib olish narxi» deb ham ataladi. Demping narxda rasmiy narxning bir qismidan kechib yuboriladi.

Nufuzli narx – sotish hajmini o'zgartirmasdan, yuqori foyda olishga erishish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan narx. Bu narxni qo'llash uchun bozorda raqobat cheklangan bo'lib, monopol vaziyat mavjud bo'lishi zarur. Mazkur vaziyatda talab narxga bog'liq bo'lmaydi, shu sababli narxning ko'tarilishi tovar sotilishini keskin kamaytirmaydi. Bundan tashqari aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan nufuzli tovarlar ham mavjudki, ular nufuzli narxlarda sotiladi. Rivojlangan mamlakatlarda yuqori daromad oluvchi aholi qatlami uchun dala hovliga ega bo'lish, mashhur kurortlarda dam olish, so'nggi

nusxadagi kiyimlar kiyish, yangi modeldagi avtomashinada yurish — martabali yoki obro'talab iste'mol hisoblanadi. Martabali iste'mol nufuzli narxlarni yuzaga keltiradi. Ular odatdagi narxlardan ancha yuqori bo'ladi. Nufuzli narxlarni qo'llashda tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari va rentabellik darajasi, bozordagi talab, uning o'zgarishi va bozordagi raqobatlashuv sharoiti hisobga olinadi. Shunga qarab, **ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy (standart) narx va o'zgaruvchan narx qo'llaniladi.** Shunday tovarlar borki, iste'molchilar ularning narxi o'zgarmasligini afzal ko'radi. Masalan, kommunal xizmat, transport xizmati tariflari shunday narxlar jumlasiga kiradi.

Erkin bozor narxi — bu talab va taklif asosida vujudga keladigan bozor narxidir. Madaniylashgan bozor sharoitlarini vujudga keltirishda erkin narx jamiyat va bozor munosabatlari barcha subyektlari manfaatlarini eng maqbul tarzda uyg'unlashtirishga imkon beradi.

Narx diapazoni narxlar oralig'ining puldagi ifodasidir. Narx diapazoni quyi, o'rta va yuqori narxlarni o'z ichiga oladi. Narx diapazoni qanchalik keng bo'lsa, tovar muomalasi shunchalik tez yuz beradi, chunki talab bilan narx o'zaro bog'lanadi.

Bozor ko'lami hisobga olinganda hududiy (mintaqaviy), milliy va xalqaro narxlar mavjud bo'ladi. **Hududiy narx faqat ma'lum hududiy bozorga xos bo'lib, u shu hudud doirasidagi omillar ta'sirida hosil bo'ladi. Milliy bozor narxi bir mamlakat doirasida amal qiluvchi va ularning xususiyatini aks ettiruvchi narxdir.** Milliy narx mamlakat doirasidagi ijtimoiy sarf-xarajatlarni, milliy bozordagi talab va taklifni, tovar nafliligini, uning qanchalik qadrlanishini hisobga oladi. **Jahon bozori narxi muayyan tovarni ishlab chiqarishga sarflangan baynalminal xarajatlarni, tovarning jahon standarti talabiga mos kelish darajasini va xalqaro bozordagi talab va taklif nisbatini hisobga oladi.**

Narxning xilma-xil turlari mavjud bo'lsada, ular bir-biri bilan o'zaro bog'langan, chunki ularda jamiyatdagi iqtisodiy resurslarning ishlatilish samarasi o'z ifodasini topadi. **Iqtisodiyot nazariyasida narx nisbati degan tushuncha bor, u narx pariteti deb ham yuritiladi.** Iqtisodiyot va undagi jarayonlar bir-biriga bog'liq bo'lganidan narxlar bir-birini yuzaga chiqaradi. Masalan, ruda narxi metall narxiga, metall narxi mashina narxiga, mashina narxi kiyim narxi tarkibiga kiradi, chunki bu narxlarning har biri o'zidan keyingi mahsulot xarajatlarini shakllantiradi. Bozorga shunday o'ziga xos tovarlar chiqadiki, ular ko'pchilik sohalarda ishlatiladigan eng muhim iqtisodiy resurslar hisoblanadi. Bular metall, neft, ko'mir, gaz, yog'och, bug'doy, paxta kabi tovarlar bo'lib, ular narxining o'zgarishi butun narxlar nisbatini o'zgartiradi.

9.3. Raqobatning turli ko'rinishlari sharoitida narxning shakllanish xususiyatlari

Narxning shakllanishiga bozorning holati bevosita ta'sir ko'rsatadi, chunki narxning shakllanishida bozordagi talab va taklif nisbati asosiy omillardan biri hisoblanadi. Talab va taklif miqdoriga ta'sir ko'rsata olish imkoniyatiga ko'ra, bozordagi raqobatning turli ko'rinishlari *farqlanadi*. **Mukammal raqobat sharoitida** ishlab chiqaruvchi (yoki sotuvchi) hamda iste'molchi (yoki xaridor)larning soni juda ko'p bo'lib, ularning ishlab chiqarish hajmini o'zgartirish orqali narx shakllanishiga ta'siri umuman sezilmaydi. **Nomukammal raqobat sharoitida** esa ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) yoki iste'molchilar (xaridorlar)dan birining soni cheklangan bo'lishi ularning bozordagi ishlab chiqarish hajmiga va pirovardida, bozordagi narxning shakllanishiga sun'iy ta'sir ko'rsatish imkonini beradi. Bunday raqobatning turli darajalarida narxlarning shakllanish xususiyatlari bir-biridan farq qiladi. Shu sababli, biz quyida mukammal raqobat, sof monopoliya, oligopoliya va monopsoniya sharoitida narxlarning shakllanish xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

Mukammal raqobat sharoitida narxning shakllanishi. Erkin raqobat kurashi sharoitida narxning tashkil topish xususiyatlarini tadqiq etgan dastlabki iqtisodchilardan biri A.Marshall hisoblanadi. Uning fikricha, tovarning oldi-sotdi jarayoniga qadar ikki xil, ya'ni **sotuvchi va xaridor narxlari** mavjud bo'ladi. Nazariy jihatdan har ikki narxning yuqori va quyi darajalari mavjud. Sotuvchi o'z tovari narxining imkon qadar yuqori bo'lishidan manfaatdor, chunki bunday narx uning foydasi hajmini oshiradi. Biroq, erkin raqobat sharoitida narxni boshqalardan yuqori darajada belgilashga intilish mazkur sotuvchining bozordan siqib chiqarilishiga olib kelishi mumkin. Sotuvchi narxining eng past darajasi shu tovarni ishlab chiqarish uchun ketgan xarajatlarni qoplashi kerak. Xaridor tovarni eng past narxda sotib olishdan manfaatdor, biroq erkin raqobatli bozor sharoitida uning ham tovar sotib ololmay qolish xavfi mavjud bo'ladi. Xaridor narxining yuqori darajasi esa, Marshall ta'biricha, so'nggi qo'shilgan miqdor nafliligiga teng bo'lishi kerak.

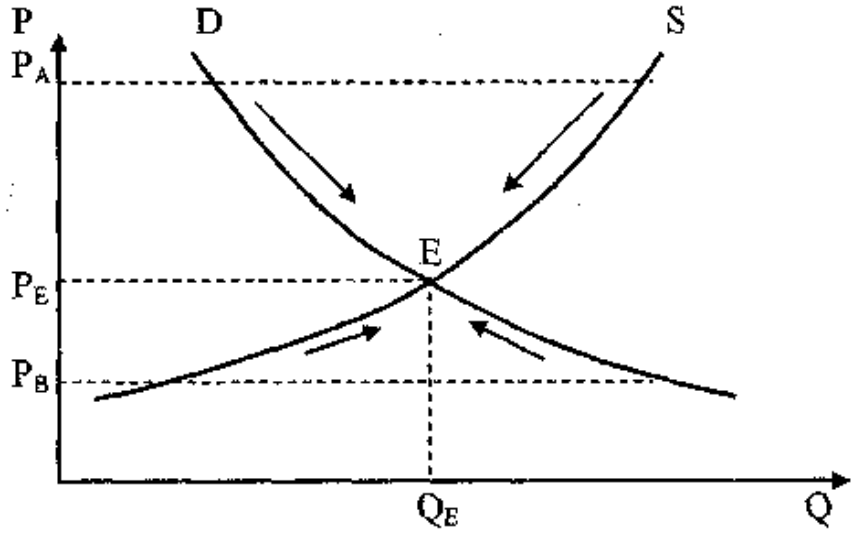
Sotuvchi va xaridor o'rtasidagi qulay narxga erishish borasidagi kurash har ikki narxning mosligi ta'minlangunga, ya'ni bozor narxi paydo bo'lgunga qadar davom etadi. Shunday qilib, sotuvchining narxi tomonidan ishlab chiqarish xarajatlari, xaridor narxi tomonidan esa so'nggi qo'shilgan miqdor nafliligi maydonga tushib, ularning nisbati asosida bozor narxi paydo bo'ladi. Bu holatni Marshall shunday ifodalaydi: «...«ishlab chiqarish xarajatlari» prinsipi hamda«so'nggi qo'shilgan naf-

lilik» prinsipi, shubhasiz, yagona talab va taklif umumiy qonunining tarkibiy qismi hisoblanib, ulardan har birini qaychining bitta kesuvchi tomoniga qiyoslash mumkin»[1]. Shu o'rinda, IV bobda bildirilgan fikr-mulohazalarni yana bir bor esga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ya'ni, mukammal raqobatli bozor sharoitida narxning shakllanishida talab va taklifning ta'sirida A.Marshall ta'kidlaganidek, so'nggi qo'shilgan naflilik va ishlab chiqarish xarajatlari emas, balki ijtimoiy zaruriy naflilik va ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari yotadi.

Talab va taklifning muvozanati mukammal raqobat bozoridagi narxning shakllanishiga muvofiq keladi (9.4-chizma).

9.4-chizma

Mukammal raqobatli bozor sharoitida narxning shakllanishi

Chizmadan ko'rinadiki, faqat narxning P_E darajasidagi talab miqdoriga ishlab chiqaruvchilar tomonidan taklif miqdori muvofiq keladi. Narxning bu darajadan har qanday pasayishi talabning taklifdan oshib ketishini, narxning bu darajadan har qanday yuqori bo'lishi esa, taklifning talabdan oshib ketishini keltirib chiqaradi.

Narxning P_A darajasidagi holat uzoq vaqt mavjud bo'la olmaydi. Chunki, tovarlarning sotilmay, to'planib qolishi bilan sotuvchilar o'rtasidagi raqobat kuchayib, ular o'z tovarlarini tezroq sotish maqsadida narxni tushira boshlaydilar.

Narxning P_B darajasidagi holat ham barqaror turmaydi. Chunki, bu holatda talab taklifdan oshib ketib, tovarlar taqchilligi boshlanadi. Taqchil tovarga ega bo'lish uchun bir-biri bilan raqobatga kirishgan xaridorlar uning narxini oshira boshlaydilar.

---

[1] Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 т. М., 1993. Т.III. С.282.

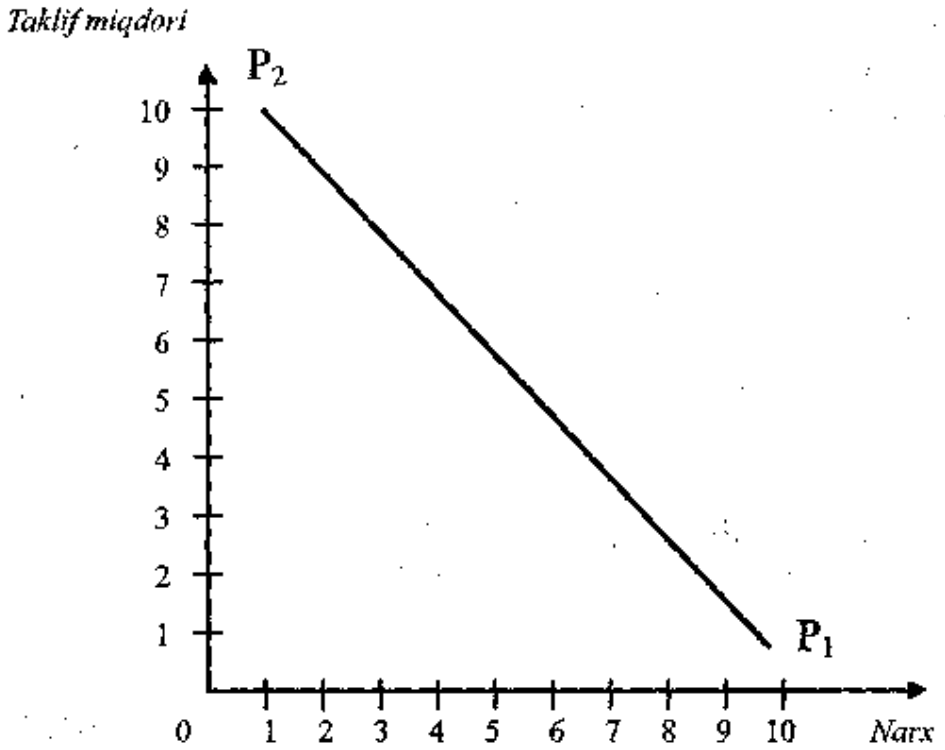
Bozordagi yagona muvozanatlashgan, nisbatan uzoq vaqt barqaror amal qiluvchi narx sifatida talab hajmi taklif hajmiga muvofiq kelgan holdagi narx P_e maydonga tushadi. Raqobatlashuv asosida paydo bo'lgan muvozanat doimo talab va taklif egri chiziqlarining kesishuv nuqtasida joylashadi. Muvozanat narxi har doim ham darhol, bir zumda tarkib topmaydi. Unga erishishda toki talab va taklif muvozanatga kelgunga qadar narx atrofidagi tebranishlarni o'z ichiga oluvchi ma'lum davrlar taqozo etilishi mumkin.

Monopoliya sharoitida narxning shakllanishi. Monopoliya sharoitida narx shakllanishining o'ziga xos jihati shundaki, agar mayda tovar ishlab chiqaruvchilar faqat o'zlarining individual narxlarini o'zgartira olsalar, ulardan farqli o'laroq bozor ishtirokchilari sifatidagi monopoliyalar bozor narxlarini o'zlari belgilay oladilar. Bunda monopoliyalar ommaviy talabning oshishi bilan narxning oshishi hamda ommaviy taklifning oshishi bilan narxning pasayib borishidan o'ziga xos tarzda foydalanadilar. Ommaviy tartibda tovarlarni sotuvchi monopoliyalar o'z manfaatlari yo'lida taklif kam bo'lganda narxning oshishi tendensiyasidan foydalanadilar.

Ommaviy taklif bo'yicha narx o'zgarishi quyidagi miqdoriy bog'liqlikni aks ettiradi: talabga nisbatan tovarlar taklifi qanchalik yuqori bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik past bo'ladi va aksincha, taklif kamayishi bilan narx oshib boradi (9.5-chizma).

9.5-chizma

Taklif bo'yicha narx egri chizig'i

Chizmadan ko'rinadiki, tik o'qda muayyan tovarlar taklifi hajmining ko'payib borishi, yotiq o'qda esa mahsulot birligiga bo'lgan narx darajasining oshib borishi aks ettirilgan. Taklif bo'yicha narx egri chizig'i (P_1P_2) bozor narxining tovarlar ommaviy taklifiga bog'liqligini ifodalaydi.

Monopolistlar mahsulotlarning sun'iy taqchilligini vujudga keltirish maqsadida o'z tovarlarining sotish hajmini ataylab qisqartiradilar. Bozorda tovarlarning yetishmasligi monopol yuqori narxlarning o'sishiga olib keladi.

Monopoliyalar narxni oshirishning har bir yangi jarayonida tovarlarni ishlab chiqarish va sotish hajmini qisqartirishdan ko'rilgan zararni hisobga oladi. Daromaddan bunday yo'qotishlarning oldini olish maqsadida ular yangi narxlarni yanada yuqori darajada belgilaydilar. Shu bilan bir vaqtda monopoliyalar mahsulotlarning qisqargan hajmini sotishdan olingan tushum yo'l qo'yilgan yo'qotishni qoplashi hamda daromad miqdorining o'sishini ta'minlashini nazorat qilib turadilar.

Monopsoniya sharoitida narxning shakllanishi. Monopsoniya mayda tovar ishlab chiqaruvchilardan tovarlarning katta hajmini sotib olib, talab bo'yicha narx qonunidan o'ziga xos tarzda foydalanadi.

Ommaviy talab bo'yicha narxning o'zgarishi quyidagi miqdoriy bog'liqlikni aks ettiradi: taklifga nisbatan xaridorlarning ommaviy talabi qanchalik katta bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik yuqori bo'ladi va aksincha, talabning kamayishi bilan bozor narxi pasayib boradi. Bu bog'liqlik 9.5-chizmada yaqqolroq aks ettirilgan.

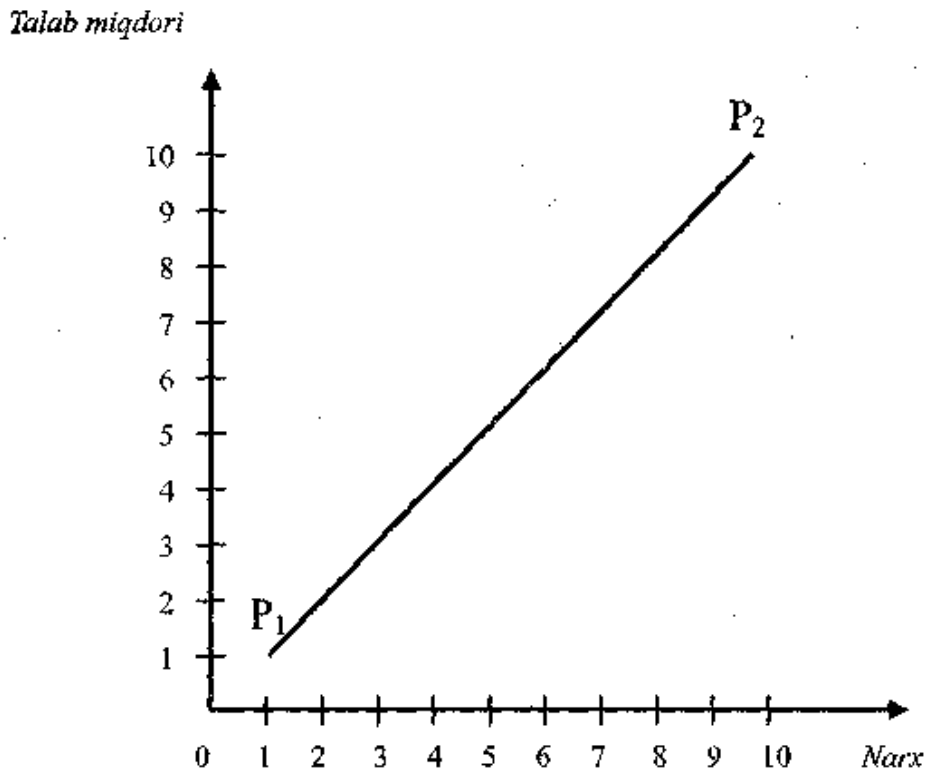
Chizmadan ko'rinadiki, tik o'qda muayyan tovarlarga talab hajmining ko'payib borishi, yotiq o'qda esa mahsulot birligiga bo'lgan narx darajasining oshib borishi aks ettirilgan. Talab bo'yicha narx egri chizig'i (P_1P_2) bozor narxining xaridorlarning ommaviy talabiga bog'liqligini ifodalaydi.

Monopsonist o'zi uchun zarur bo'lgan tovarni, masalan qishloq xo'jaligi xomashyosini oldindan past narxlarda sotib olib, uning katta miqdordagi zaxirasini tayyorlab qo'yadi. Bu esa unga yangi hosilning yig'im-terimi davrida o'zi sotib olayotgan xomashyoga monopol past narxlarni o'rnatish imkonini beradi. Bunday past narxlarda monopsonist juda katta foyda oladi. Sun'iy ravishda sotilayotgan mahsulot ortiqchaligi hududining vujudga keltirilishi xarid narxlarining navbatdagi pasayishiga olib kelib, natijada monopsonistning foydasi oshib boradi. Bunga g'arb mamlakatlari monopsoniyalari tomonidan ancha vaqtdan buyon Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari tadbirkorlari va mayda tovar ishlab chiqaruvchilaridan sotib olinayotgan arzon xomashyoni misol tariqasida keltirish mumkin. Afrikadan an'anaviy tarzda eksport

qilinuvchi bir qator tovarlar (choy, kofe, kakao va h.k.)ga ham azaldan o'ta past narxlar o'rnatib kelinadi.

9.6-chizma

Talab bo'yicha narx egri chizig'i

Bir vaqtning o'zida monopoliya va monopsoniya hisoblanuvchi firma o'zining daromadini «narxlar qaychisi» usuli orqali ahamiyatli darajada oshiradi. Bunda monopol yuqori va monopol past narxlardan foydalanilib, ular o'rtasidagi farq xuddi qaychining ikkita kesuvchi tomoni bir-biridan uzoqlashgandagi singari kattalashib boradi. Narxlarning bunday harakati tovarlar ortiqchaligi va taqchilligi hududlarining kengayishiga asoslanadi. U sanoatning ko'plab qayta ishlovchi korxonalari uchun xosdir. Bu korxonalar o'zlarining tayyor mahsulotlariga undirma sanoat tarmoqlarida o'rnatilgan narxlarga nisbatan bir necha marta yuqori narx o'rnatadilar.

XX asrning ikkinchi yarmida AQSH, Fransiya, Buyuk Britaniya va boshqa g'arb mamlakatlarida agrobiznes sohasining kengayishi bilan narxlar qaychisi asosiy usullardan biriga aylanib, uning yordamida yirik firmalar o'rta va mayda fermerlarni qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidan siqib chiqardilar.

Oligopoliya sharoitida narxning shakllanishi. Oligopoliya sharoitida narxning shakllanishi tarmoqdagi tovar ishlab chiqaruvchilar tomonidan

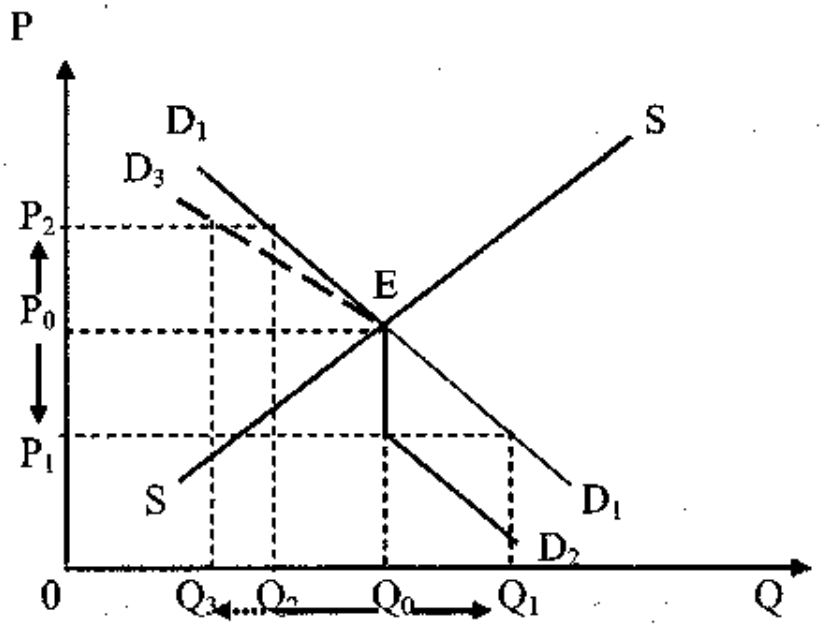
qo‘llaniluvchi «ergashish» hamda «inkor etish» xatti-harakatlari orqali izohlanadi.

«Ergashish» holatida bir oligopolist tomonidan narx bo‘yicha qilingan o‘zgarish (narxning pasayishi yoki oshirilishi)ga qolgan oligopolistlar tomonidan ham ergashish, ya’ni shunday o‘zgarishlar qilish kuzatiladi. Odatda, bozorda o‘z tovarlariga narxni pasaytirish orqali iste’molchilari soni hamda sotish hajmini oshirishga qaror qilgan oligopolist xatti-harkatiga javoban qolgan oligopolistlar ham narxlarni pasaytiradilar. Natijada narxning umumiy pasayishi ro‘y berib, bozordagi ulush oldingi holda qoladi, ya’ni oligopolistning xatti-harakati samara bermaydi.

«Inkor etish» holatida bir oligopolist tomonidan narx bo‘yicha qilingan o‘zgarish (narxning pasayishi yoki oshirilishi)ga qolgan oligopolistlar tomonidan inkor etish, ya’ni hech qanday javob o‘zgarishlari qilmaslik kuzatiladi. Ko‘pincha bunday holat oligopolist tomonidan o‘z tovariga narxni oshirgan chog‘ida ro‘y beradi, ya’ni qolgan oligopolistlar tovarlari narxlarini oshirmaydilar. Natijada narxni oshirgan oligopolist o‘z iste’molchilarini yo‘qotib, bozordan siqib chiqariladi. Yuqorida bayon etilgan holatlar natijasida oligopolist firmaning talab egri chizig‘i «siniq egri chiziq» ko‘rinishini oladi (9.7-chizma). Bunday holatni birinchi bo‘lib XX asrning 40-yillarida amerikalik iqtisodchi P.Suizi tavsiflab bergan.

9.7-chizma

Oligopolistik bozordagi narxning shakllanishida talab egri chizig‘ining «sinishi»

Chizmadan ko‘rinadiki, dastlab oligopolist firmaning mahsulotiga talab egri chizig‘i D_1D_1 ko‘rinishida bo‘lib, P_0 narx darajasida Q_0 sotish hajmini ta’minlar edi. Oligopolist firma o‘z tovari narxini P_1 darajaga pasaytirishi talabni o‘stirib, mahsulot hajmini Q_1 ga qadar oshirishi ko‘zda tutilar edi. Biroq, boshqa oligopolistlarning «ergashish» xatti-harakatini tutishi, ya’ni ularning ham o‘z tovarlari narxini pasaytirishi natijasida talab egri chizig‘ining «sinishi» ro‘y berib, u endi D_1ED_2 ko‘rinishini oladi. Oqibatda sotish hajmi oldingi Q_0 darajasida qolgani holda tovarning narxi pasayib, oligopolistlar o‘z foydalarining ma’lum bir qismini yo‘qotadilar.

Oligopolist firma o‘z tovari narxini P_0 dan P_2 ga oshirgan taqdirda qolgan oligopolistlar «inkor etish» xatti-harakatini qo‘llashlari natijasida talab egri chizig‘i yana «sinadi». Oldingi D_1D_1 ko‘rinishdagi talab egri chizig‘i endi D_3ED_1 ko‘rinishini oladi. Agar boshqa oligopolistlar ham o‘z tovarlari narxini oshirganlarida, mazkur oligopolist firmaning tovariga bo‘lgan talab hajmi Q_2 ga qadar qisqarishi lozim bo‘lsa, bunday xatti-harakatning amalga oshirilmasligi natijasida bu qisqarish Q_3 ga qadar davom etadi, ya’ni bozordagi sotish hajmini yo‘qotish darajasi oshib ketadi. Yuqoridagi fikr-mulohazalardan ko‘rinadiki, oligopoliya sharoitida ishlab chiqaruvchilar narxni ko‘proq o‘zaro kelishish orqali belgilashga harakat qiladilar.

O‘z mahsulotlariga bozor narxini o‘rnatishda oligopolistlar tomonidan **«narx bo‘yicha yetakchilik»** xatti-harakati keng qo‘llaniladi. Bu xatti-harakat narx vositasida raqobatlashuvni inkor etib, mazkur tarmoqqa kiruvchi barcha oligopolist firmalarning narxni shakllantirish va uni o‘zgartirishda yetakchi oligopolist firmaga ergashishlarini taqozo etadi. Odatda tarmoqdagi eng yirik firma yetakchi sifatida maydonga tushadi. Narx bo‘yicha yetakchi firma boshqalarga qaraganda iqtisodiy jihatdan ancha ustun bo‘lsada, u o‘zining xatti-harakatini faqat narx jihatdan tazyiq o‘tkazish asosida amalga oshira olmaydi. Narxni shakllantirishda yetakchi firma boshqa ergashuvchi firmalarning ham manfaatlarini e’tiborga olmog‘i lozim. Bu manfaatlar ularning xarajatlarini qoplash, me’yordagi foydani ta’minlash, mahsulotlarini sotishga sharoit yaratish kabi holatlar orqali namoyon bo‘ladi. Agar talab yoki ishlab chiqarish xarajatlarining o‘zgarishi natijasida bozor narxi oligopolistik kelishuv doirasidagi firmalarning manfaatlariga muvofiq kelmay qolsa, yetakchi firma darhol narxlarni o‘zgartirishi lozim bo‘ladi.

9.4. Narx siyosati va uning O‘zbekistonda amalga oshirilish xususiyatlari

Ma’muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan barcha mamlakatlarda davlatning narx sohasidagi siyosati ko‘p jihatdan narxlarni erkinlashtirish, milliy bozor narxlarini jahon bozori narxlariga yaqinlashtirishga qaratiladi.

Narxlarni erkinlashtirish — iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari ko‘p jihatdan shu muammoning hal etilishiga bog‘liq bo‘ladi.

Narxlarni erkinlashtirish xomashyo bilan mahsulot ayrim turlarining narxlari, narx bilan aholi va korxonalar daromadlari o‘rtasida mutanosiblikka erishishga qanday yondashilishi bilan farqlanadi. Shu yondashuvlarga asoslanib, narxlar quyidagi yo‘llar bilan erkinlashtiriladi:

a) narxlarni birdaniga yoki «esankiratadigan» tarzda qo‘yib yuborish;

b) narxlarning o‘sishini sun’iy ravishda to‘xtatib qo‘yish;

d) narxni davlat tomonidan boshqarish va nazorat qilishni ma’lum darajada saqlab qolish.

Bozor munosabatlariga o‘tayotgan har bir mamlakat shu yo‘llardan birini tanlashda ulardan har birining mavjud real shart-sharoitlarga qanchalik mos kelishi, aholi asosiy qismining moddiy ahvoliga qanday darajada ta’sir ko‘rsatishi, isloh qilishning tanlab olingan yo‘liga qanchalik darajada javob berishi va kutiladigan salbiy oqibatlarini hisobga olishi muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Sobiq ittifoq mamlakatlari negizida vujudga kelgan bir qancha mustaqil davlatlar narxlarni erkinlashtirishning «esankiratuvchi» yo‘lini tanlab oldi. Barcha turdagi xomashyo resurslari, iste’mol mollari hamda xizmatlar narxlari bir yo‘la erkin qo‘yib yuborilishi natijasida narxlar keskin oshdi. Bu aholi keng qatlamining birdaniga qashshoqlashuviga, ijtimoiy ahvolining keskinlashuviga olib keldi. Ishlab chiqarishning pasayishiga, milliy sanoat va qishloq xo‘jaligining izdan chiqishiga sabab bo‘ldi.

O‘zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilishning o‘ziga xos tamoyillari, mamlakatdagi vaziyat va aholining turmush darajasi hisobga olinib, narxlarni asta-sekinlik bilan va bosqichma-bosqich erkinlashtirish yo‘li tanlab olindi. Shu yo‘l bilan **narxlarni erkinlashtirishning dastlabki bosqichida (1992-yilning boshida)** keng doiradagi ishlab chiqarish-texnika vositasi bo‘lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste’moli mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning erkin narxlari va tariflariga o‘tildi. Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va sanoat

tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi, ayrim turdagi xizmatlarning eng yuqori tariflari joriy qilindi.

Narxlarni erkinlashtirishning keyingi bosqichida (1993-yil) kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tortibga solish to'xtatildi. Qat'iy belgilangan va davlat tomonidan tartibga solib turiladigan narxlarda sotiladigan tovarlar va ko'rsatiladigan xizmatlarning soni ancha qisqardi.

Narxlarni erkinlashtirishning navbatdagi bosqichida (1994-yil oktabr-noyabr) xalq iste'mol mollari asosiy turlarining narxlari erkin qo'yib yuborildi, transport va kommunal xizmatlarning tariflari oshirildi. Shunday qilib, respublikada iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni bosqichma-bosqich (uch bosqichda) to'liq erkinlashtirish bilan tugadi. Narxlarni erkinlashtirish aholini ishonchli iqtisodiy va ijtimoiy himoyalash tadbirlari bilan birga olib borildi. Davlat tomonidan turli kompensatsiyalar maqsadidagi jamg'armalar tuzildi, ish haqi, pensiya va stipendiyalarning eng kam miqdori muntazam sur'atda oshirib borildi, bolalar uchun nafaqalar joriy etildi. Aholining muhtoj qismiga yordam ko'rsatildi, imtiyozli soliq stavkalari joriy etildi. Aynan samarali va oqilona narx siyosati vositasida mamlakatimizda birlamchi ehtiyojga ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Bu esa, birinchidan, aholining mazkur tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarini milliy ishlab chiqarish tomonidan to'la va sifatli ta'minlash imkonini berdi. Ikkinchidan esa, oziq-ovqat va boshqa strategik ahamiyatga ega bo'lgan tovarlarning o'zimizda yetarli hajmda ishlab chiqarish imkoniyatining qo'lga kiritilishi, respublikamizning boshqa mamlakatlardan qaramligini bartaraf etib, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minladi. Bu borada, Prezidentimiz I.Karimovning quyidagi so'zlarini keltirib o'tish o'rinlidir: «Barchamizga bir holat yaxshi ma'lum, deb o'ylayman. Keyingi vaqtda qo'shni mamlakatlarda va jahon bozorida oziq-ovqat mahsulotlari narxining keskin ko'tarilib borayotgani kuzatilmoqda. Bunday vaziyatda respublikamiz ichki bozorining, aholimizning oziq-ovqat mahsulotlari bilan ishonchli ta'minlanishi alohida ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan bizning 90-yillardanoq g'alla mustaqilligiga erishish, aholining un va nonga, boshqa hayotiy muhim oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini to'la ta'minlash vazifasini o'z oldimizga qo'yganimiz va uni muvaffaqiyatli hal etganimiz uzoqni o'ylab qilingan oqilona ish bo'lganini eslash o'rinlidir.

Bugungi kunda O'zbekiston bug'doy, un, paxta yog'i, meva-sabzavot, quruq mevalar va uzum, poliz mahsulotlari kabi o'ta zarur oziq-ovqat tovarlari bilan nafaqat o'z ichki ehtiyojlarini to'liq ta'minlamoqda, balki ularni yurtimizdan tashqariga ham eksport qilmoqda. Hozirgi paytda

go'sht va sut mahsulotlari, guruch, kartoshka va boshqa muhim oziq-ovqat mollariga bo'lgan talabni o'zimizda ishlab chiqarilayotgan tovarlar hisobidan to'liq qoplanmoqda va bunday holatni o'zimizning ulkan yutug'imiz deb hisoblaymiz»[1].

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi hamda barqarorligini oshirishda narxning ahamiyati oshib bormoqda. Jumladan, O'zbekistonda qat'iy tejamkorlik tizimini rag'batlantirish orqali korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish ko'p jihatdan mahsulotlar tannarxini pasaytirishga bog'liqdir. Shunga ko'ra, «Inqirozga qarshi choralar dasturida 2009-yilda barcha turdagi energiya manbalari va kommunal xizmatlarning asosiy turlari bo'yicha narxlarning ko'tarilishini cheklash, ya'ni ularni 6–8 foizdan oshirmaslik mexanizmi ishlab chiqilgan»[2] bo'lib, mazkur choralar mahalliy ishlab chiqaruvchilarning raqobatbardosh mahsulotlar yaratish va eksport qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Xulosalar

1. Narx o'zida faqat naflilik yoki ijtimoiy mehnat sarflarining birini emas, balki har ikkalasining bir vaqtda puldagi ko'rinishini ifoda etadi. Demak, narx – real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasidir.

2. Narxning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhim ahamiyatga egadir. Bulardan asosiylari qiymat yoki ishlab chiqarish sarflari; tovarning naflilik darajasi; mazkur tovarga talab va taklif nisbati; raqobat holati; davlatning iqtisodiy siyosati, pulning qadr-qimmati va h.k. hisoblanadi. Bu omillar ichida tovar qiymati va nafliligi uning narxini belgilovchi asos bo'lib xizmat qiladi.

3. Narx quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi: muvozanatlikni ta'minlash vazifasi; qiymat va naflilikni hisobga olish vazifasi; tartibga solish vazifasi; raqobat vositasi vazifasi; ijtimoiy himoya vazifasi.

---

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008-yil 9-fevral.

[2] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 34-b.

4. Narxning juda ko'p turlari mavjud bo'lsada, ularning barchasi bir-biri bilan o'zaro bog'langan, chunki ularda jamiyatdagi iqtisodiy resurslarning ishlatilish samarasi o'z ifodasini topadi.

5. Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan barcha mamlakatlarda davlatning narx sohasidagi siyosati ko'p jihatdan narxlarni erkinlashtirish, milliy bozor narxlarini jahon bozori narxlariga yaqinlashtirishga qaratiladi.

6. O'zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilishning o'ziga xos tamoyillari, mamlakatdagi vaziyat va aholining turmush darajasi hisobga olinib, narxlarni asta-sekinlik bilan va bosqichma-bosqich erkinlashtirish yo'li tanlab olindi.

7. Respublikada narxlarni bosqichma-bosqich erkinlashtirish aholini ishonchli iqtisodiy va ijtimoiy himoyalash tadbirlari bilan birga olib borildi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Narx – real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy naflilig'ining puldagi ifodasi.

Bozor narxi – bir tomondan, tovarlarning sotilishini ta'minlovchi, boshqa tomondan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydigan muvozanatlashgan narx.

Joriy narx – yil davomidagi ishlab chiqarish natijalarini hisoblashda qo'llaniluvchi amaldagi narx.

Qiyosiy narx – ishlab chiqarishning natijalari ma'lum yil (bazis yil) asosida hisoblanuvchi va boshqa yillar bilan taqqoslanuvchi narx.

Narx tizimi – iqtisodiyotda amal qilib turgan barcha narx turlari.

Ulgurji narx – ishlab chiqaruvchilar tomonidan katta partiyadagi tovarlar bir yo'la ko'tarasiga sotilganda qo'llaniladigan narx.

Shartnoma narx – sotuvchi va xaridorning roziligi bilan belgilanadigan, ular tomonidan tuzilgan shartnomada qayd qilingan narx.

Chakana narx – tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladigan narx.

Chegaralangan narx – davlat tomonidan yuqori va quyi chegaralari belgilanib, shu doirada o'zgarishi mumkin bo'lgan narx.

Dotatsiyalangan narx – davlat budjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narx.

Demping narx – bozorda o'z mavqeyini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan maxsus narx.

Nufuzli narx – sotish hajmini o'zgartirmasdan, yuqori foyda olishga erishish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan narx.

Erkin bozor narxi – talab va taklif asosida vujudga keladigan bozor narxi.

Narx diapazoni – narxlar oralig'ining puldagi ifodasi.

Hududiy narx – faqat ma'lum hududiy bozorga xos bo'lib, shu hudud doirasidagi omillar ta'sirida hosil bo'ladigan narx.

Milliy bozor narxi – bir mamlakat doirasida amal qiluvchi va ularning xususiyatini aks ettiruvchi narx.

Jahon bozori narxi – muayyan tovarni ishlab chiqarishga sarflangan baynalminal xarajatlarni, tovarning jahon standarti talabiga mos kelish darajasini va xalqaro bozordagi talab va taklif nisbatini hisobga oladigan narx.

Ommaviy talab bo'yicha narxning o'zgarishi – taklifga nisbatan xaridorlarning ommaviy talabi qanchalik katta bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik yuqori bo'lishi va aksincha, talabning kamayishi bilan bozor narxi pasayib borishi o'rtasidagi miqdoriy bog'liqlik.

Ommaviy taklif bo'yicha narxning o'zgarishi – talabga nisbatan tovarlar taklifi qanchalik yuqori bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik past bo'lishi va aksincha, taklif kamayishi bilan narx oshib borishi o'rtasidagi miqdoriy bog'liqlik.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Narxning iqtisodiy mazmunini uning vazifalari orqali tushuntirib bering. Narxlarning asosiy turlariga qisqacha tavsif bering.
2. Narxning tashkil topishi borasida qanday nazariyalar mavjud? Ularning afzallik va kamchilik tomonlarini ko'rsatib bering.
3. Narxning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar nimalardan iborat?
4. Mukammal raqobat sharoitida narxning tashkil topish mexanizmini tushuntirib bering.
5. Sof monopoliya sharoitida narx qanday shakllanadi?
6. Monopsoniya sharoitida narxning shakllanishi qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?
7. Oligopoliya sharoitida firmalarning «inkor etish» va «ergashish» xatti-harakatlarining mazmuni nimadan iborat? «Narx bo'yicha yetakchilik» tushunchasini izohlab bering.
8. «Narxlar qaychisi» nima va undan qanday sharoitlarda foydalaniladi?
9. Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida O'zbekistonda narxni erkinlashtirish jarayoni qay tarzda amalga oshirildi?
10. Narx siyosati nima? O'zbekistonda narx siyosati amalga oshirilishining qanday xususiyatlari mavjud?

10-bob. TADBIRKORLIK FAOLIYATI. TADBIRKORLIK KAPITALI VA UNING AYLANISHI

Bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotda tadbirkorlik qobiliyati iqtisodiy resurs hisoblanib, inson omilining tarkibiy qismini tashkil etadi. Tadbirkorlik faoliyatining mohiyati, maqsadi va bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida amal qiladigan shakllarini batafsil bayon etish, tadbirkorlik kapitalining mazmunini va uning harakat shakllarini tahlil qilish, kapital harakatida vujudga keladigan jarayonlar va uning namoyon bo'lishini, shuningdek, kapitalning aylanish tezligi va undan foydalanish samaradorligini oshirish masalalarini yoritish ushbu bobning asosiy vazifasi hisoblanadi.

10.1. Tadbirkorlik faoliyati tushunchasi, uning vazifalari va rivojlanish shart-sharoitlari

Hozirgi paytda turli ilmiy-nazariy adabiyotlarda tadbirkorlik faoliyati va biznes xususida, uning yo'nalishlari, tamoyillari, huquqiy-iqtisodiy jihatlari to'g'risida ko'plab olimlarning fikrlari, mulohazalari keng o'rin egallamoqda. Ularda ko'pincha tadbirkorlik faoliyati va biznesni bir xil tushuncha sifatida talqin qilinmoqda. Fikrimizcha, tadbirkorlik biznesdan farq qilib, tadbirkorlik – bu mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga ijodkorlik, yangilik yaratish ruhi asosida yondashish bilan bog'liq faoliyatdir. Biznes esa unga nisbatan keng tushuncha bo'lib, umuman foyda olish nuqtai-nazaridan yuritiluvchi faoliyatdir.

O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida»gi qonunida ta'riflanishicha **«Tadbirkorlik (tadbirkorlik faoliyati) – yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan mulkiy mas'uliyat ostida, mavjud qonunlar doirasida, daromad (foyda) olish maqsadida, tahlika bilan amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir»**[1].

Bugungi kunda tadbirkorlik faoliyati nazariyasining rivojlanishida «uch to'lqin» – ya'ni, mazkur sohani ilmiy jihatdan tadqiq etishdagi alohida bosqichlar shartli ravishda ajratiladi.

Birinchi bosqich dastlabki bozor munosabatlari shakllanish davri – XVIII asrda paydo bo'lib, u tadbirkor tomonidan amalga oshiriladigan tavakkalchilik jarayonlari bilan bog'liq. Aynan iqtisodiyot fanida tadbir-

[1] O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi qonuni.

korlik faoliyatiga oid dastlabki tadqiqotlar ham shu davrda R.Kantilon, A.Tyurgo, F.Kene, A.Smit va J.B.Sey asarlarida amalga oshirilgan.

Fransuz iqtisodchisi R.Kantilon tadbirkorlikning muhim tavsifiy xususiyatlaridan biri sifatida tavakkalchilikni ajratib ko'rsatadi. Uning fikricha, tadbirkor – voqea va hodisalarni oldindan ko'ra bilish xususiyatiga ega bo'lgan, o'z zimmasiga barcha mas'uliyatni olib tavakkal qiluvchi, o'z xatti-harakatlari tufayli daromad olishga umid qiluvchi va har qanday yo'qotishlarga tayyor bo'lgan shaxsdir[1]. R.Kantilondan keyin neoklassik maktab namoyandalari o'z asarlarida o'ziga xos tavakkalchilik asosida raqobatlashib, savdo faoliyati bilan shug'ulanuvchi korxona egasini tadbirkor deb hisoblay boshladilar.

Tadbirkorlik faoliyati to'g'risidagi nazariyalar rivojlanishining **ikkinchi bosqichida** tadbirkorlikning asosiy xususiyati sifatida innovatsion faoliyat ajratib ko'rsatiladi. Bu oqimning asoschisi Y.SHumpeter bo'lib, uning fikricha, iqtisodiy o'sishning negizida tadbirkorni ishlab chiqarish omillarining yangi kombinatsiyasini ishlatishga, qo'llashga bo'lgan intilishi yotadi va bu intilishning natijasi innovatsiya, yangiliklar hisoblanadi.

Mazkur nazariyalar rivojlanishi **uchinchi bosqichining** asosiy g'oyasi - tadbirkorning muhim shaxsiy fazilatlari, jumladan izlanish va tadqiqot hisoblanadi. Bu oqim namoyandalari F.Xayek va L.Mizes tadbirkorlikka yangi iqtisodiy imkoniyatlarni izlab topish va tadqiq qilish deb qaraydi, shu bilan birga faoliyati izlanish tarzida kechadigan har qanday shaxsni bo'lg'usi tadbirkor deb hisoblashadi.

K.Makkonnell va S.Bryu tadbirkorlikka asosida uzluksiz shartlar va talablar yotuvchi muhim faoliyat turi sifatida qaraydilar. **Birinchidan,** tadbirkor tovar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish omillarini birlashtiradi va «katalizator» vazifasini bajaradi. **Ikkinchidan,** biznesni yuritish jarayonida u qarorlar qabul qilishdek qiyin bir vazifani zimmasiga oladi. **Uchinchidan,** tadbirkor – tashkilotchi shaxs bo'lib, yangi ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy qilib, yangi mahsulotlar ishlab chiqarishga intiladi. **To'rtinchidan,** tadbirkor bu tahlikaga boruvchi insondir. U nafaqat o'z mol-mulki, vaqti, mehnati bilan, balki o'z sheriklari, aksiyadorlari qo'shgan mablag'lar bilan ham tahlikaga boradi[2].

Tadbirkorlik faoliyatiga yuqorida keltirilgan turli xil fikrlar va yondashuvlarni umumlashtirgan holda qisqa qilib quyidagicha ta'rif berish mumkin: **tadbirkorlik faoliyati – shakli, turi va sohasidan qat'iy nazar**

---

[1] Предпринимателрства в конце XX века. М., 1992, 20-b.

[2] Макконнелл К., Брю С. Экономика. Принципы, проблемы и политика. - М.: Республика, 1992, с.38.

foyda olish va uni ko'paytirish maqsadida amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir. Tadbirkorlikning rivojlanishi, o'z navbatida, bir qator sharoitlarning mavjud bo'lishini taqozo etib, ular asosida umuman tovar ishlab chiqarishning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari yotadi. **Birinchidan,** tadbirkor xo'jalik yuritishda uning biron turini tanlash, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish, uni o'zgarishlarga moslashtirish, manbalarni tanlash, resurs topish, mahsulot sotish, ularning narxini belgilash, foydani tasarruf qilish va shu kabilar bo'yicha ma'lum huquq va erkinliklar mavjud bo'lishini taqozo etadi.

Ikkinchidan, tadbirkor ishlab chiqarish vositalariga, ishlab chiqarilgan mahsulot va olingan daromadga mulkchilik huquqiga ega bo'lishi kerak. Tadbirkorlik faoliyati mulkdorning o'zi tomonidan ham, uning mol-mulki asosida ish yurituvchi subyekt tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Uchinchidan, xo'jalik yuritish yo'lini erkin tanlash, daromadni investitsiyalash imkoniyati va shu kabilarni real ta'minlaydigan ma'lum iqtisodiy muhit va ijtimoiy-siyosiy sharoit yaratishi zarur.

To'rtinchidan, tadbirkorlik mulkchilik va o'zlashtirish turli-tuman shakllari va turlarining mavjudligini taqozo qiladi. O'z navbatida mulkchilik va o'zlashtirish sohalaridagi turli-tumanlilikning o'zi obyektiv hodisa bo'lib, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi oqibati sifatida maydonga chiqadi.

Beshinchidan, yetarli moliyaviy manbalarga, yaxshi ma'lumot va malakali tayyorgarlikka ega bo'lish, umumiy tijorat qonunchiligi, soliq bo'yicha imtiyozlar, tadbirkorlik muhiti va uni rivojlantirishda jamiyat manfaatdorligining mavjud bo'lishi tadbirkorlikni rivojlantirishning navbatdagi shart-sharoitlari hisoblanadi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan barcha shart-sharoitlar mavjud bo'lgan davlatlarda tadbirkorlik yaxshi rivojlanadi, aks holda faoliyatning bu turi xufyona iqtisodiyot sohasiga o'tib ketishi ehtimoli ham yuqori bo'ladi.

10.2. Tadbirkorlik faoliyatining shakllari, ularni tashkil etish va boshqarishning bozor tizimlari

Hozir jahonda ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi va o'ziga xos tomonlarining beqiyos darajada bir-biriga qo'shilib ketishi kuzatiladi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning ijtimoiy, umumdavlat maqsadlarida foydalanadigan va nihoyat, jamoa, guruh, xususiy va shaxsiy maqsadlarda ishlatiladigan turlari mavjud. Shunga mos ravishda tadbirkorlikning turli-tuman: davlat, jamoa, xususiy, aralash va boshqa hosila shakllari rivojlanadi.

Turli mamlakatlarda davlat korxonalarining huquqiy maqomi turlitumanligi bilan ancha farqlanadi. Hatto biron-bir mamlakatda barcha davlat korxonalari faoliyatini tartibga soluvchi yagona qonuniy hujjat mavjud emas. Yuqorida ko'rib o'tilgan sharoitlar asosida davlat korxonalarini uchta guruhga bo'lish mumkin:

- budjet korxonalari;
- davlat ishlab chiqarish korxonalari;
- aralash kompaniyalar.

Budjet korxonalari — davlatning vazifalarini bajarish bilan bog'liq holda faoliyat ko'rsatuvchi hamda davlat budjeti hisobidan moliyalashtiriluvchi huquqiy va xo'jalik mustaqilligiga ega bo'lmagan korxonalar. Ular o'zlarining holati bo'yicha davlatning ma'muriy-boshqarish tizimiga kiradi va biron-bir vazirlik, mahkama yoki mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlariga bevosita bo'ysunadi yoki ularning tarkibiy qismi hisoblanadi. Barcha daromad va xarajatlari davlat budjeti orqali o'tib, olingan foydasidan soliq to'lamaydi.

Davlat ishlab chiqarish korxonalari — xo'jalik faoliyati bilan birga davlat tomonidan belgilangan doirada boshqarish va tartibga solish vazifalarini ham bajaruvchi, alohidalashgan mol-mulkka ega bo'lgan korxonalar. Bundan ko'rinadiki, davlat ishlab chiqarish korxonalari yoki korporatsiyalari o'zida tijorat korxonalari va davlat organlari belgilarini mujassamlashtirib, korxonalarning ancha keng tarqalgan tashkiliy, huquqiy shakli hisoblanadi.

Aralash kompaniyalar — davlat va xususiy omonatchilarning aksiyalarini birlashtirish asosida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlari va majburiyatlari cheklangan shirkatlar shaklidagi korxonalar. Aralash kompaniyalar aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonun asosida ish yuritadi va yuridik shaxs hisoblanadi, xo'jalik faoliyatida xususiy firmalar bilan barobar tijorat asosida qatnashadi. Shu bilan birga, ular xususiy firmalarga nisbatan ma'lum imtiyozlardan foydalanadi. Bu imtiyozlarga davlat tomonidan moliyaviy yordam va dotatsiyalar berish, chet el litsenziyalarini yengil shartlar bilan olish, boshqa davlat korxonalaridan xomashyo va yarim fabrikatlarni qat'iy belgilangan narxlarda olish, ishlab chiqargan mahsulotni sotish uchun bozor bilan ta'minlanganlik va shu kabilar.

Korxonalarning mulkchilik mavqeyidan tashqari xilma-xil tashkiliy-huquqiy shakllari ham mavjud bo'ladi. Korxonalar xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, ishlab chiqarish kooperativlari, jamoa korxonalari, ijara korxonalari, xo'jalik birlashmalari shaklida tuzilishi mumkin.

Kooperativ tadbirkorlik — jamoa mulkiga asoslanib, kooperatsiya a'zolarining uning faoliyatida o'z mehnati bilan ishtirok etishini taqozo

etuvchi jamoa tadbirkorligining alohida shakli. Kooperativ mulkchilikka asoslangan tadbirkorlikning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: ishlovchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan bevosita qo'shilishi (xususiy mulkchilikda bunday qo'shilishda mulkdor, davlat mulkchiligida esa davlat vositachi hisoblanadi); kooperatsiya a'zolarining ishlab chiqarish vositalaridan keng foydalana olishi; ularning iqtisodiy jihatdan teng huquqqa egaligi; jamoaning o'zini o'zi boshqarishni amalga oshirishi; jamoa va shaxsiy manfaatlar uyg'unligining yuzaga kelishi va h.k.

Xususiy tadbirkorlik alohida shaxs yoki korxona tomonidan xususiy tashabbus asosida tashkil qilinadi. Tadbirkorlikning bu shaklida mulk va ishlab chiqarish natijalari xususiy shaxslarga tegishli bo'lib, ishlab chiqarishni tashkil qilish yollanma mehnatga asoslanadi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik shaxsiy mulkka asoslanadi, ishlab chiqarishni tashkil qilish o'zi yoki oila a'zolari mehnati asosida amalga oshiriladi. Shaxsiy korxona egasi uning menejeri ham hisoblanib, korxonaning barcha majburiyatlari uchun shaxsiy javobgar bo'ladi. Xo'jalik huquqi nuqtai nazaridan yakka tartibdagi tadbirkorlik huquqiy shaxs hisoblanmaydi, shu sababli uning egasi cheklanmagan mas'uliyatga ega bo'lib, faqat fuqarolardan olinadigan daromad solig'ini to'laydi. Bu odatda kichik magazin, xizmat ko'rsatish sohasidagi korxonalar, dehqon xo'jaliklari, shuningdek, huquqshunos, vrach, advokat kabi turli malakali mutaxassislar xizmati ko'rinishida tashkil qilingan tadbirkorlikdir.

Tabdirkorlik faoliyatini amalga oshirishning muhim shakllaridan biri aksiyadorlik jamiyatlaridir.

Aksiyadorlik jamiyati — kapitali qimmatli qog'oz shaklida rasmiylashtirilgan turli omonatchilarning pul mablag'laridan tarkib topuvchi korxona. Yirik ishlarni amalga oshirib, katta foyda olish maqsadida bir necha tadbirkorlar o'zlarining moddiy (ishlab chiqarish vositalari) va pul mablag'larini birlashtirib ittifoq (jamiyat) tuzadilar. Ular iqtisodiy adabiyotlarda aksiyadorlik jamiyati deb yuritiladi. Aksiyadorlik jamiyatining dastlabki kapitali ichki manba — ta'sischilar kapitali hamda tashqi manba — aksiyalarni sotish orqali jalb etilgan kapitaldan iborat bo'ladi. Shunga ko'ra, aksiya chiqarish va uni erkin joylashtirish aksiyadorlik munosabatlarining muhim tomonlaridan birini tashkil qiladi.

Aksiyadorlik jamiyati ochiq va yopiq ko'rinishda bo'ladi. **Ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyati — ishtirokchilari o'zlariga tegishli aksiyalarni boshqa aksiyadorlarning roziligisiz sotib olish va ularni erkin sotish huquqiga ega bo'lgan jamiyat. Yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyati — aksiyalari faqat uning ta'sischilari yoki oldindan belgilangan boshqa shaxslar doirasida taqsimlanuvchi jamiyat.**

Aksiya – bu uning egasi aksiyadorlik jamiyati kapitaliga o'zining ma'lum hissasini qo'shganligiga va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog'oz. Bundan tashqari aksiya korxonani boshqarishda qatnashish huquqini ham beradi.

Aksiyaning egasi yozilgan va egasi yozilmagan, oddiy va imtiyozli turlarini farqlash mumkin. **Egasi yozilgan aksiya – aksiyadorlik jamiyati reestrida aksiya egasining nomiga qayd qilinib, faqatgina uning yozma ruxsati bilan oldi-sotdi qilinishi mumkin bo'lgan aksiya.** Yopiq aksiyadorlik jamiyatining aksiyalari faqat egasi yozilgan aksiyalardan iborat bo'lishi mumkin. **Egasi yozilmagan aksiya – jamiyat aksiyadorlarining reestriga kiritilmagan holda boshqa shaxslarga mulk qilib beriluvchi hamda erkin tarzda oldi-sotdi qilinuvchi aksiya.**

Oddiy aksiya – dividendni qo'yilgan mablag'ga mutanosib ravishda taqsimlash imkonini beruvchi aksiya. Oddiy aksiya imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar to'lanib, aksiyadorlik jamiyati zaxiralar to'ldirilib bo'lgandan so'ng qolgan sof foydani dividend shaklida taqsimlashda ishtirok etadi. Uning egasi aksiyadorlar umumiy yig'ilishida masalalarni hal etishda ovoz berish huquqiga ega bo'ladi.

Imtiyozli aksiya – aksiyadorlik jamiyati dividendi va mol-mulkini taqsimlashda oddiy aksiya egasiga nisbatan ustunlik beruvchi aksiya. U, agar aksiyadorlik jamiyati nizomida boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, ovoz berish huquqini bermaydi, lekin qat'iy belgilangan dividendni keltiradi.

Aksiyalar maxsus tovar sifatida sotiladi va sotib olinadi, shu sababli o'zining narxiga ega. **Aksiyada ifodalangan pul summasi uning nominal qiymati deyiladi. Aksiyaning fond bozorida sotiladigan narxi aksiya kursi deb atalib, u olinadigan dividend miqdoriga to'g'ri mutanosib, bankka qo'yilgan pul foizi miqdoriga esa teskari mutanosiblikda bo'ladi.** Xaridor aksiyani undan olinadigan daromadi bankka qo'yilgan puldan keladigan foizdan kam bo'lmagan taqdirdagina sotib oladi.

Aksiya kursi quyidagicha aniqlanadi:

$$AK = \frac{D}{F_s} \times 100\%,$$

bu yerda: AK – aksiya kursi; D – dividend; F_s – ssuda foizi.

Ssuda foizi o'sganda aksiya kursi tushadi. Agar dividend ssuda foiziga qaraganda yuqori darajada o'ssa, aksiya kursi ko'tariladi.

Aksiyadorlik jamiyatining tashkil topishi ta'sischilik foydasi kabi daromad turining paydo bo'lishi bilan bog'liq. **Ta'sischilik foydasi so-**

tilgan aksiyalar summasi va aksiyadorlik korxonasiga haqiqatda qo'yilgan mablag' miqdori o'rtasidagi farqdan iborat.

Aksiyadorlik korxonasida ta'sischilik foydasi bilan bir qatorda dividend kabi daromad turi shakllanadi.

Dividend (lotincha dividendus - bo'lishga tegishli) – aksiya egasiga to'lanadigan daromad. Dividend vositasida aksiya egasi qimmatli qog'ozning shu turiga qo'yilgan pul mablag'lari (kapital) ning tegishli qismiga o'zining mulkchilik huquqini iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqaradi. Dividend orqali faqat aksiyadorlik jamiyati olgan foydaning bir qismi taqsimlanadi. Uning boshqa qismi jamg'arishga, soliq to'lashga va shu kabilarga ketadi. Dividend miqdori olinadigan foyda va chiqarilgan aksiya miqdoriga bog'liq va hamda odatda ssuda foizidan yuqori bo'ladi.

Aksiyalarning nazorat paketi – aksiyadorlik jamiyati faoliyati ustidan nazorat o'rnatishni ta'minlash imkonini beruvchi aksiyalar soni. Nazariy jihatdan olinganda, aksiyadorlik jamiyati faoliyati ustidan nazorat olib borish uchun ovoz berish huquqiga ega bo'lgan aksiyalarning 51 foiziga egalik qilish zarur. Amalda esa, aksiyalarning ko'plab aksiyadorlar o'rtasida taqsimlanib ketganligi u qadar yuqori salmoqqa ega bo'lmagan aksiyalar sonini qo'lga kiritish orqali ham nazorat paketiga egalik qilish imkonini beradi.

Aksiyadorlik jamiyatlari aksiya bilan birga obligatsiya ham chiqaradi.

Obligatsiya – sotib olishga sarflangan mablag'ni kelgusida qat'iy belgilangan foizi bilan qaytarish majburiyatini ifodalovchi qimmatli qog'oz shakli. U egasining jamiyatga qayd qilingan foiz olish sharti bilan pul qo'yganligini tasdiqlaydi. Obligatsiya aksiyadorlik jamiyati moliyaviy mablag'larini ko'paytirish uchun chiqariladi. Aksiya egasi korxona mulkdori, obligatsiya egasi esa uning kreditori hisoblanadi. Undan tashqari, obligatsiya aksiyadan farq qilib, o'z egasiga yillik kafolatlangan daromad keltiradi, ammo aksiyadorlik jamiyati ishlarini hal qilishda ovoz berish huquqini bermaydi. Obligatsiyalar bo'yicha to'lanadigan daromad odatdagi ssuda foizi miqdoridan ortiq bo'lmaydi. Uning qiymati aksiyadorlik jamiyati tomonidan ma'lum muddat o'tgandan so'ng to'lanadi. Aksiyaga qo'yilgan mablag' obligatsiyaga joylashtirilgandan farq qilib, aksiyador talabi bo'yicha qaytarilishi mumkin emas va faqat sotish orqali qoplanadi.

Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va boshqarishning zamonaviy tizimlari sifatida marketing va menejment katta ahamiyat kasb etadi.

Marketing – tovar-pul munosabatlari sharoitida tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishning yaxlit tizimi bo'lib, bunda xo'jalik muammo-

larini hal etishda bozor talablari, xaridorlarning tovar va xizmatlarga real talablari va ehtiyojlari yotadi.

Marketing faoliyati korxona amal qilishining tashqi sharoitlari to'g'risidagi axborotning olinishi; raqobatchilarning tovarlariga qaraganda bozor talablarini to'laroq qondiruvchi tovarlar to'plamini yaratish; sotish sohasining eng yuqori nazoratini belgilab beruvchi iste'molchi, talab, bozorga zarur darajada ta'sir ko'rsatishni ta'minlashi lozim. Marketingning zamonaviy konsepsiyasi bozor uchun zarur bo'lgan va bozorda sotish mumkin bo'lgan tovarlarni zarur hajmda ishlab chiqarishni tashkil etish tamoyiliga asoslanadi. Korxonaning ishlab chiqarish-texnikaviy, tashkiliy, investitsiya va boshqa faoliyati iste'molchining ehtiyojlariga, ularning yaqin istiqboldagi o'zgarishiga yo'naltiriladi. Xaridorlarning talablari tovar ishlab chiqarish hajmi va nomenklaturasini, mazkur talab va ehtiyojlarni qondirishni yuqori darajasi esa eng ko'p foyda olishni belgilab beradi. Marketingning maqsadi va vazifalarini belgilab olish muhim hisoblanadi. **Marketingning maqsadi** — eng yuqori iste'mol qoniqishi, iste'mol, turmush sifatini oshirish, tovar va xizmatlarning keng tanlovini ta'minlovchi korxona mahsulotini sotishning zarur hajmiga erishish uchun ishlab chiqarishning yuqori daromadliligi va samaradorligini ta'minlash. Bu maqsadga **marketingning quyidagi vazifalari** orqali erishiladi: korxonaning ichki va tashqi marketing muhitini tahlil qilish; marketing chora-tadbirlarini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan bozor va muammolarni kompleks o'rganish; iste'molchilar va talabning shakllanishini tahlil qilish; raqobatchilar va raqobatni o'rganish; sotishni jadallashtirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish; yangi tovarning kontseptsiyasini shakllantirish; marketing tadqiqotlari asosida tovar ishlab chiqarishni rejalashtirish; narx siyosatini shakllantirish va amalga oshirish; marketing dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish; marketingni axborot bilan ta'minlash; marketingni boshqarish.

Marketing tamoyillari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- yuqori darajada foydali va samarali xo'jalik yuritishni ta'minlash;
- ishlab chiqarish-sotish faoliyatini bozor talablari asosida yo'naltirish;
- tovar ishlab chiqarishning xaridorlarning ehtiyojlariga funksional bog'liqligini ta'minlash;
- faoliyatni ishlab chiqarish imkoniyatlari asosida emas, balki bozor ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tashkil etish;
- bozorda yuqori raqobatbardoshlikni ta'minlash;
- xaridorlarning ehtiyojlarini qondiruvchi tovarlarni tayyorlash va takomillashtirish bo'yicha ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik hamda ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etish;

- bozor holatini, uning rivojlanish istiqbolini, tovar va xizmatlarga mavjud va potensial talabni kompleks o'rganish;

- ishlab chiqarish va moliyalashtirishni muvofiqlashtirish va rejalashtirish;

- mahsulot tayyorlash va sotishning an'anaviy shakl va kanallarini takomillashtirish, shuningdek, yangilarini topish;

- boshqaruv tizimining moslashuvchan va samarali tashkiliy tuzilmalarini joriy etish;

- ishlab chiqarish va sotish jarayonlarining o'zaro aloqasi va ta'sirining yuqori darajasini ta'minlash[1].

Menejment — ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va yuqori natijalarga erishish maqsadida qo'llaniluvchi ishlab chiqarishni boshqarishning shakllari, vositalari, usullari va tamoyillari majmui.

Menejmentning asosiy maqsadi iste'molchilarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda mavjud moddiy va ishchi kuchi resurslari asosida tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni tashkil etish hamda korxona faoliyati rentabelligini va uning bozordagi barqaror holatini ta'minlash hisoblanadi. Shunga ko'ra, **menejment quyidagi vazifalarni** bajarishga qaratilgan bo'ladi:

- ishlab chiqarishni avtomatlashtirishni ta'minlash va yuqori malakaga ega bo'lgan ishchilardan foydalanishga o'tish;

- korxona xodimlari uchun mehnatning qulay sharoitlarini ta'minlash va nisbatan yuqori ish haqi belgilash orqali ish faoliyatini rag'batlantirish;

- korxona faoliyati samaradorligi ustidan muntazam nazorat o'rnatish, uning barcha bo'linmalari ishini muvofiqlashtirish;

- yangi bozorlarni muntazam izlash va o'zlashtirish;

- korxona rivojlanishining aniq maqsadlarini aniqlash;

- maqsadlarning ustuvorligi, ularning ketma-ketligi va yechimning izchilligini ochib berish;

- turli davrlarga mo'ljallangan muammolarning hal etilishi uchun chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish;

- zarur resurslar va ularni ta'minlash manbalarini aniqlash;

- belgilangan vazifalarning bajarilishi ustidan nazoratni o'rnatish[2].

---

[1] Экономическая теория: Учебник. / Под общ.ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, с.199.

[2] Экономическая теория: Учебник. / Под общ.ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, с.212.

Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va boshqarishning zamonaviy bozor tizimi sifatida marketing va menejmentning rivojlantirilishi, milliy iqtisodiyotda ularning usul va vositalaridan keng foydalanish pirovardida korxona va tashkilotlar faoliyatining yuksalishi va iqtisodiy o'sishning ta'minlanishiga qulay zamin yaratadi.

10.3. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yanada erkinlashtirilishi va rag'batlantirilishi

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning jadal rivojlanishini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, shu asosda aholining bandligi va farovonligini oshirish muammolarini hal etish iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Prezidentimiz I.A.Karimov O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish orqali quyidagi uchta muhim masalaning hal etilishi ko'zda tutilishini belgilab berganlar:

1) yaqin besh-o'n yil ichida ushbu sohada yalpi ichki mahsulotning 50-60 foizini ishlab chiqarishga erishish;

2) bu sohani rivojlantirish aholini ish bilan ta'minlash va uning daromadlari o'sishining eng muhim manbalaridan biriga aylanishi;

3) mamlakatimizdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikning poydevori bo'lmish kichik va o'rta mulkdorlar sinfini shakllantirish[1].

Mamlakatimizda kichik tadbirkorlikning rivojlanishiga mazkur sohani turli darajalarda qo'llab-quvvatlashning samarali tizimi katta ta'sir ko'rsatdi. Davlat tomonidan uning me'yoriy-huquqiy asoslari ishlab chiqildi va takomillashtirildi, kichik korxonalarni moliya-kredit va investitsiya jihatidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirildi. Kichik tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat va mintaqaviy dasturlar ishlab chiqildi va bugungi kunda ham hayotga izchil ravishda tatbiq etilmoqda. Bu sohada mintaqalararo va xalqaro aloqalar yo'lga qo'yilmoqda, hukumatlararo va xalqaro shartnomalar tasdiqlanmoqda, tadbirkorlarning jamoatchilik uyushmalari faoliyati jonlantirilmoqda, axborot ta'minoti tizimi vujudga keltirilmoqda.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sektorining shakllanishi va mustahkamlanishida Savdo-sanoat palatasi, Dehqon va fermer

---

[1] Karimov I.A. 2003-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2004-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi, «Ishonch» gazetasi, 2004-yil 10-fevral, 22-son.

xo'jaliklari uyushmasi, «Madad», «Kafolat», «O'zagrosug'urta» kabi qator sug'urta kompaniyalari, Respublika biznes-inkubatori, Dehqon va fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi, Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining Ish bilan ta'minlashga ko'maklashish jamg'armasi kabi budjetdan tashqari jamg'armalarning roli juda katta bo'ldi.

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yanada erkinlashtirish va rag'batlantirish chora-tadbirlari kuchaytirilmoqda. Jumladan, keyingi yillarda xususiy mulk va xususiy tadbirkorlik huquqini himoya qilish borasidagi qonunchilik mustahkamlandi, bozor infratuzilmasini shakllantirish ishlari jadallashtirildi, biznesni ro'yxatga olish, ixtiyoriy ravishda yopish va tugatish, faoliyatning alohida turlari bilan shug'ullanish huquqini beradigan litsenziya va ruxsatnomalar berish jarayonlari soddalashtirildi va tartibga solindi. Moliya, soliq va statistika hisobotlarining barcha shakllari va muddatlari keskin qisqartirilmoqda. Soliqqa tortish stavkalari unifikatsiya qilindi va kamaytirildi. Xususan, 2007-yilda kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi stavkasi 13 foizdan 10 foizga tushirildi. Shuningdek, tadbirkorlarga, avvalo, kichik biznes subyektlariga asosiy, shu jumladan, talab yuqori bo'lgan moddiy resurslardan keng foydalanish imkonini beradigan barqaror bozor mexanizmi shakllandi. Masalan, o'tgan yilda O'zbekiston tovar-xomashyo birjasida umumiy savdo aylanmasi qariyb 2 barobar oshdi. Bugungi kunda birja tarkibida markaziy savdo maydonchasi va viloyatlardagi 12 filiallar faoliyat ko'rsatmoqda. Ularda akkreditatsiyadan o'tgan 2300 dan ziyod brokerlar xizmat ko'rsatadi. 340 tadan ortiq ixtisoslashgan savdo maydonchalarida (xorijiy mamlakatlardagi maydonchalar bilan birga) paxta va undan ishlab chiqariladigan mahsulotlar, neft mahsulotlari, qora va rangli metallar, polietilen, un, shakar, paxta yog'i, mineral o'g'itlar va boshqa tovarlar sotilmoqda. Jumladan, birja tovar aylanmasining 2007-yildagi tarkibi quyidagicha bo'lgan: iste'mol tovarlari – 22%, qurilish materiallari – 23%, neft mahsulotlari – 13%, paxta va undan ishlab chiqariladigan mahsulotlar – 7%, qora va rangli metallar – 6%, suyultirilgan gaz – 4%, polietilen – 4%, boshqalar – 21%. Amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning samarasi o'laroq, keyingi yillarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining yalpi ichki mahsulot hajmidagi ulushi sezilarli ravishda ortib bormoqda.

«2008-yilda mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasi barqaror rivojlandi. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning soliq yukini yanada kamaytirish, mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovining 10 foizdan 8 foizga, 2009-yildan boshlab esa 7 foizga tushirilishi, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalarining

kamaytirilishi va ayni paytda uni hisoblash tartiblarining takomillashtirilishi tadbirkorlik, kichik va xususiy biznesni izchil rivojlantirish uchun kuchli rag'batlantiruvchi omillar yaratdi. Natijada so'nggi olti yil mobaynida faoliyat yuritayotgan kichik biznes subyektlari soni 1,9 barobar ko'paydi va 2008-yili qariyb 400 mingtani tashkil etdi.

Kichik biznes subyektlari tomonidan ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlari hajmi o'tgan yili salkam 22 foizga ko'paydi. Bu sanoat tarmog'idagi o'rtacha o'sish ko'rsatkichidan ancha ko'pdir. Shuning natijasida kichik biznesning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2007-yildagi 45,5 foizdan 2008-yilda 48,2 foizga ko'tarildi. Bugungi kunda mamlakatimizda ish bilan band bo'lgan jami aholining 76 foizdan ko'prog'i aynan shu sohada mehnat qilayotgani ayniqsa e'tiborlidir»[1]. Mamlakatimizdagi kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining tashqi iqtisodiy faoliyatdagi ishtiroki ham yildan-yilga kengayib bormoqda. Respublikamiz mustaqilligining dastlabki yillarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari umuman eksport faoliyatida ishtirok etmagan bo'lsa, 1996-yilga kelib bu ulush 2,5 foizni tashkil etgan. Mazkur ko'rsatkich 2007-yilda 14,8 foizga yetgan, ya'ni 1996-yildagi darajadan deyarli 6 baravar oshgan[2].

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati jadal rivojlanib, iqtisodiyotning mustaqil va samarali sektoriga aylanib bormoqda.

10.4. Tadbirkorlik kapitali va uning harakati bosqichlari

Tadbirkor ixtiyorida bo'lib, foyda olish maqsadida ishlatiladigan va yollanma mehnat tomonidan harakatga keltiriladigan barcha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag'lari birgalikda tadbirkorlik kapitali deb ataladi. Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida doimo harakatda bo'ladi va bu harakat jarayonida bir qator bosqichlarni bosib o'tadi.

Kapital ikki xil xususiyatga ega bo'lib, uning qiymati – ko'pchilikka ma'lum bo'lganidek, ushbu kapitalni ishlab chiqarishga sarflangan ijtimoiy zaruriy mehnat sarfidan iboratdir. Kapitalning nafliligi esa uning:

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 24-b.

[2] Bekmurodov A.SH., G'afurov U.V. O'zbekiston – iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda islohotlarni chuqurlashtirishning yangi va yuksak bosqichi yo'lida: O'quv qo'llanma. – T.: «Iqtisodiyot» nashr, 2008, 32-34, 59-60-b.

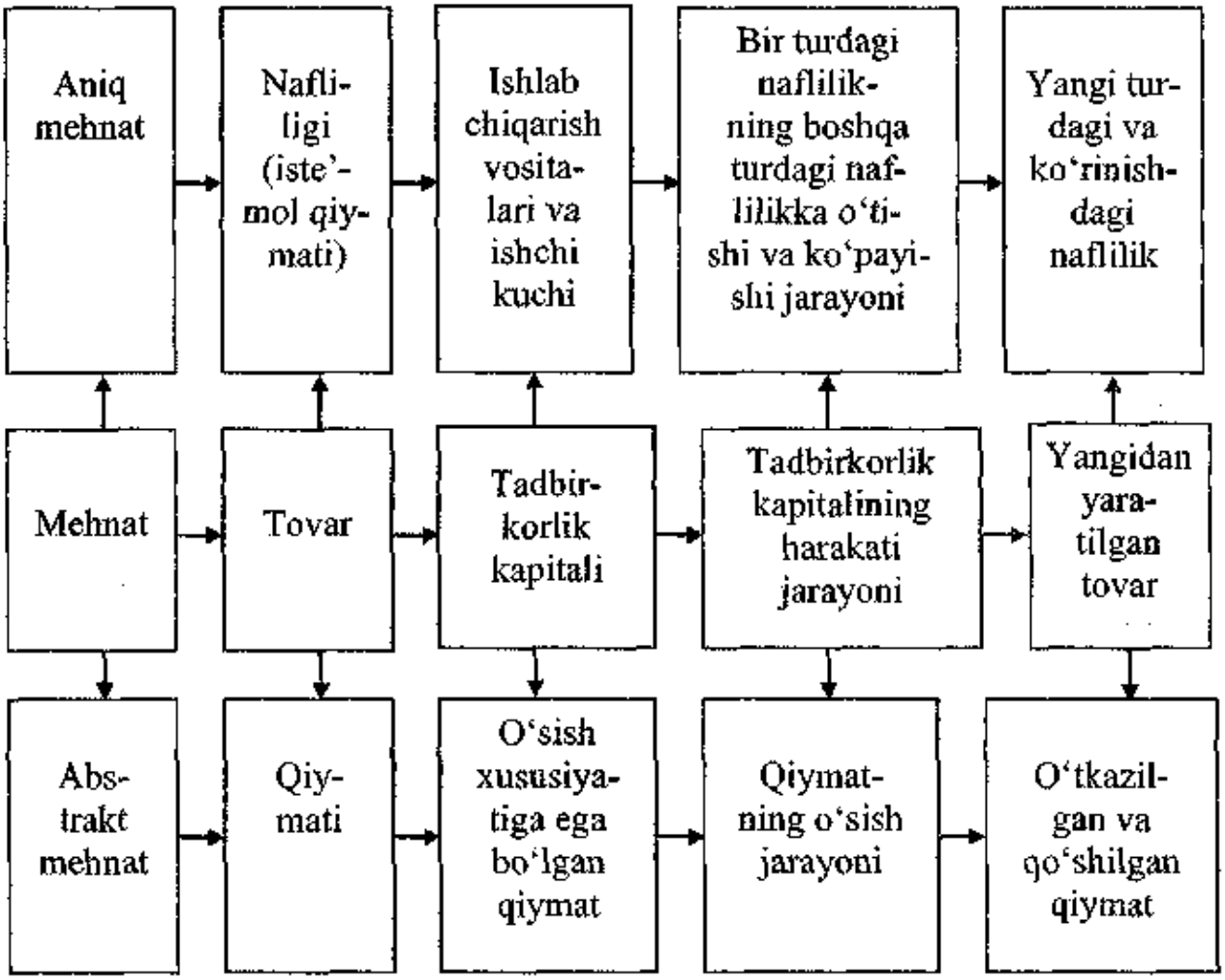
a) ko'plab turdagi va miqdordagi naflilikiarni (tovar va xizmatlarni) yaratishda; b) ishchi kuchining ish bilan bandligini ta'minlashda; d) qisman qiymatning tashkil topishida, ya'ni shakllanishida; e) eng muhimi, qo'shimcha mahsulotni yaratishda va o'zlashtirishda to'liq ishtirok etishi orqali namoyon bo'ladi.

Kapital qaysi sohada va qanday shaklda amal qilmasin hamda qanday tarkibiy qismlardan iborat bo'lishidan qat'iy nazar, u barcha ko'rinishlarda ikki tomonlama xususiyatga ega bo'ladi va shu xususiyatlarning birligi sifatida amal qiladi. Kapitalning bu xususiyatlari tovardagi ikki xil xususiyatdan va uni keltirib chiqaruvchi sabab – tovarda gavdalangan mehnatning ikki yoqlama tavsifidan kelib chiqadi. Chunki pul tovar ayirboshlash rivojlanishining mahsuli bo'lib, tarixiy va mantiqiy jihatdan kapitalning boshlang'ich bo'g'ini hisoblanadi.

Tadbirkorlik kapitali va uning harakatidagi ikki tomonlama xususiyatni quyidagicha ifodalash mumkin (10.1-chizma).

10.1-chizma

Tadbirkorlik kapitali va uning harakatidagi ikki tomonlama xususiyatning namoyon bo'lishi

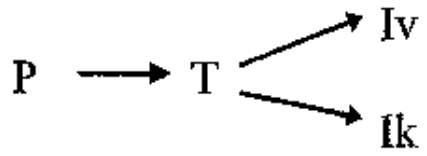

Chizmadan ko'rinadiki, tovardagi ikki tomonlama xususiyat o'z navbatida tadbirkorlik kapitaliga ham o'tadi. Chunki, u pul, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi ko'rinishidagi unumli kapital hamda tayyor tovarlardan iborat bo'ladi. Ayni paytda, kapital tovarlari o'sish xususiyatiga ega bo'lgan qiymatni ham namoyon etadi.

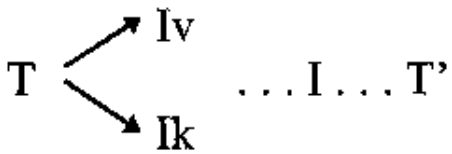
Tadbirkorlik kapitalining harakat jarayoni ikki jihatdan, ya'ni – bir turdagi naflilikning sifat jihatdan boshqa turdagi naflilikka o'tishi va miqdor jihatdan ko'payishi hamda qiymatning o'sish jarayonidan iborat.

Tadbirkorlik kapitali va uning harakatidagi ikki tomonlama xususiyat pirovardida yangidan yaratilgan tovarning ikki tomoni, birinchidan, sifat jihatdan yangi turdagi va ko'rinishdagi, miqdor jihatdan esa ko'paygan naflilik, ikkinchidan esa, o'tkazilgan va qo'shilgan qiymatda namoyon bo'ladi[1]. Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida doimo harakatda bo'ladi va bu harakat jarayonida bir qator bosqichlarni bosib o'tadi.

Ishlab chiqarishga sarflanadigan har qanday sarmoya o'z harakatini **pul shaklidan** boshlaydi. Pul (P) tegishli resurslar bozoridan zarur tovarlar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari (Iv) va ishchi kuchi (Ik) sotib olishga sarflanadi (avanslanadi). Bu holda pul shunchaki tovarlar sotib olishgagina emas, balki ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy faoliyat omillarini sotib olishga sarflanadi. Ushbu muomala sohasida pul kapitali o'z harakatining birinchi bosqichidan o'tadi:

Mazkur jarayon natijasida pul shaklidagi mablag'lar **unumli kapital shakliga** aylanadi va ular ishlab chiqarish jarayonining potentsial omillari hisoblanadi. Kapital harakatida **ikkinchi bosqich** ishlab chiqarish (I) jarayoni hisoblanib, uning natijasida iste'molga tayyor **tovar tovar** (T) **shaklini** oladi. Bu yerda hosil qilingan tovarlar qiymati ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchiga sarflangan qiymatdan ortiq bo'ladi, ya'ni:

[1] Xajiyev B.D. Tadbirkorlik kapitali va uning samarali amal qilishi. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan diss. avtoref. – T., 2008, 13-14 -b.

Chunki hosil qilingan tovarlar qiymatida ishlab chiqarish vositalarining ko‘chgan qiymati, ishchi kuchi qiymatining ekvivalenti va ular tomonidan vujudga keltirilgan qo‘shimcha mahsulot qiymati ham mavjud bo‘ladi.

Uchinchi bosqichda ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish sodir bo‘ladi T’aP’ ushbu bosqichda tovarlar pulga aylanadi va o‘zining dastlabki shakliga qaytib keladi. Dastlab, pul shaklida sarflangan mablag‘ yana pul shaklida, ammo miqdor jihatidan ko‘proq bo‘lib qaytadi. Shu sababli uni P’=P+p ko‘rinishida ifodalash mumkin.

Tovarlarni sotishdan tushgan pul kapitali yana ishlab chiqarish omillari sotib olish uchun sarflanadi va shu tariqa yuqoridagi harakat to‘xtovsiz takrorlanaveradi.

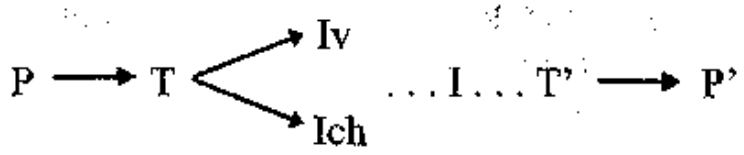
Tadbirkorlik kapitalining o‘z harakatida uch bosqichni izchil bosib o‘tib, muntazam ravishda bir shakldan boshqa bir shaklga aylanib, yana dastlabki shakliga qaytib kelishi uning doiraviy aylanishi deyiladi.

Doiraviy aylanishning birinchi va uchinchi bosqichlari muomala sohasida, ya’ni resurslar va tovarlar bozorida, ikkinchi bosqichi esa ishlab chiqarishda ro‘y beradi. Shuning uchun formulada ishlab chiqarish jarayoni va muomala sohasi o‘rtasidagi oraliqlar nuqtalar (...) bilan ajratilib ko‘rsatiladi. Har bir bosqichda kapital muayyan harakat shakliga kiradi. Birinchi bosqichda u pul shaklida, ikkinchi bosqichda unumli yoki ishlab chiqarish omillari va uchinchi bosqichda tovar shaklida yuzaga chiqadi. Kapital doiraviy aylanish jarayonida uning har bir shakli alohida vazifani bajaradi va shunga ko‘ra ular **kapitalning harakati shakllari** deyiladi.

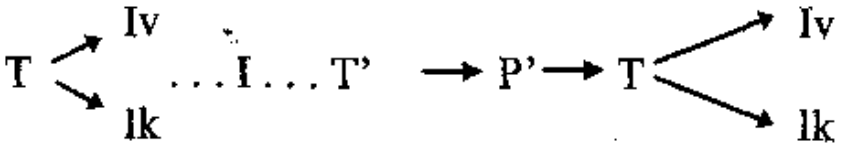
Kapital **pul shaklining harakati** iqtisodiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. Bunga pulni ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi sotib olishga avanslash orqali erishiladi. Kapital **unumli shaklining harakati** tovarlar ishlab chiqarish va xuddi shu jarayonda qiymatning o‘sishiga erishishni ta’minlash vazifasiga qaratiladi.

Kapital **tovar shaklining harakati** orqali ishlab chiqarilgan tovarlar qiymatining narx shaklida ro‘yobga chiqishi sodir bo‘ladi va o‘sgan qiymatning pulga aylanishi bilan tadbirkorning foyda olish maqsadi ta’minlanadi.

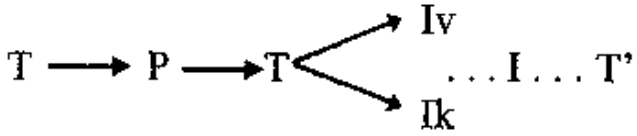
Ishlab chiqarish uzluksiz davom etishi uchun tadbirkorlik kapitali o‘zining bir shaklidan boshqa bir shakliga aylanib turishi va ayni paytda har uchala shaklda ham mavjud bo‘lmog‘i lozim. Agar tadbirkorlik kapitali bu shakllarning birortasida to‘xtab qolgudek bo‘lsa, uning harakatidagi uzluksizlik buziladi. Tadbirkorlik kapitalining har uchala shakli bir vaqtda o‘z doiraviy aylanishiga ega bo‘ladi. **Tadbirkorlik kapitali pul shaklining doiraviy aylanishi:**

Unumli kapitalning doiraviy aylanishi:

Tadbirkorlik kapitali tovar shaklining doiraviy aylanishi:

Kapital o'z harakatini qanday ijtimoy-iqtisodiy shakllarda amalga oshirmasin, ular uchun yuqorida ta'kidlaganimizdek, doiraviy aylanish va uning bosqichlarining harakat ko'rinishi umumiy. Shu bilan birga xo'jalik yuritishning ayrim shakllarida tadbirkorlik kapitalining doiraviy aylanishi, ularning bosqichlari va harakat shakllari o'zlarining iqtisodiy mazmuni jihatidan farqlanadi.

10.5. Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylanma kapital

Tadbirkorlik kapitalining harakati bir doiraviy aylanish bilan to'xtab qolmaydi, balki u uzluksiz davom etib, takrorlanib turadi. **Doiraviy aylanishlarning bunday uzluksiz takrorlanib, yangilanib turishi tadbirkorlik kapitalining aylanishi deyiladi.**

Kapitalning ayrim qismlari turli tezlikda harakat qilishi tufayli sarflangan mablag'larning aylanish tezligi turlicha bo'ladi. Masalan, unumli iste'molda bo'lgan xomashyo va materiallar qiymati, bir doiraviy aylanishdan keyin boshqa qismi masalan, mehnat qurollari qiymati bir necha doiraviy aylanishdan keyin o'zining boshlang'ich shakliga qaytadi.

Kapital o'zining aylanish tavsifiga ko'ra ikki qismga: asosiy va aylanma kapitalga bo'linadi.

Asosiy kapital – ishlab chiqarish jarayonida bir nechta doiraviy aylanishlar davomida qatnashadi, o'zining qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga (xizmatga) bo'lib-bo'lib, asta-sekinlik bilan o'tkazib boradi va bir necha yillik xizmat muddati davomida ashyoviy-buyum shaklini o'zgartirmaydi.

Aylanma kapital – bir doiraviy aylanish davomida to'liq iste'mol qilinadi, o'zining qiymatini ishlab chiqarish natijalariga to'liq o'tkazadi va ashyoviy-buyum shaklini ham yo'qotadi.

Asosiy va aylanma kapitallar bir-biridan quyidagi belgilar asosida farqlanadi.

1. Ishlab chiqarish jarayonida harakat qilish xususiyatlari. Asosiy kapital uzoq davr (masalan stanok 10 yil, bino 50-100 yil) davomida faoliyat qiladi, o'zining oldingi natural-buyum shaklini shu davrdagi doiraviy aylanishlar davomida saqlab qoladi. Aksincha, aylanma kapital (masalan paxta, jun, metall va b.) har bir doiraviy aylanishda to'liq unumli iste'mol qilinadi, o'zining ashyoviy-buyum shaklini yo'qotadi va yangi turlari bilan almashinadi.

2. Qiymatini ishlab chiqarish natijalariga o'tkazish xususiyati. Asosiy kapital ishlab chiqarish jarayonida qator yillar davomida faoliyat qilib, ularning qiymati tovarlarga qisman-qisman o'tib boradi. Xomashyo va materiallar, yoqilg'i va energiya kabi aylanma kapital elementlari har bir doiraviy aylanishda to'liq unumli iste'mol qilinadi va ularning qiymati mahsulot va xizmatlar qiymatiga to'liq o'tadi.

3. Kapital qiymatining aylanish usuli. Qiymatining aylanish usuli bo'yicha asosiy kapital qiymati ikkiga bo'linadi. Qiymatning mahsulotga o'tgan qismi tovarlar va xizmatlar bilan birga muomalada bo'ladi va doiraviy aylanish jarayonida tovar shaklidan pul shakliga o'tadi hamda qoplash fondi shaklida asta-sekin jamg'ariladi. Mahsulotga o'tmagan qismi ishlab chiqarish doirasida mavjud bo'lgan asosiy kapitalda gavdalanganicha qolaveradi. Iste'mol qilingan mehnat predmetlari qiymati to'la-to'kis aylanib, yangi mahsulotlar qiymati tarkibiga kiradi.

4. Qayta tiklanish usuli. Qayta tiklanish usulida asosiy kapitalning ishlab chiqarish natijlariga o'tkazilgan qiymati, bu vositalar bir qator doiraviy aylanishlarni o'z ichiga olgan muayyan davr davomida yeyilib, ishdan chiqqandan keyin pul shaklidan yangi asosiy kapital shakliga aylanadi. Aylanma kapital har bir doiraviy aylanishdan keyin ashyoviy-buyum shaklida qaytib tiklanadi.

Tadbirkorlik kapitali o'z harakatida ishlab chiqarish va muomala bosqichlarini bosib o'tadi. Shu sababli uning **aylanish vaqti** (Av) ishlab chiqarish vaqti (Iv) va muomala vaqti (Mv) yig'indisidan iborat:

$$Av = Iv + Mv.$$

Sarflangan mablag'larning ishlab chiqarish jarayonida bo'lish vaqti, ya'ni ishlab chiqarish vositalari sotib olingandan tayyor tovar bo'lgan

davrgacha o'tgan vaqt ishlab chiqarish vaqtini, muomala jarayonida bo'lish vaqti, ya'ni ishlab chiqarish vositalari sotib olish va tayyor tovarlarni sotish uchun ketgan vaqt muomala vaqtini tashkil etadi. Ishlab chiqarish vaqti uch qismdan iborat bo'ladi:

1) bevosita mehnat jarayoni yoki ish davri (Id);

2) turli tanaffuslar davri (Td);

3) ishlab chiqarish vositalarining ishlab chiqarish zaxiralarida bo'lish davri (Zd).

Demak,

$$Iv = Id + Td + Zd .$$

Ish davri – ishlab chiqarish vaqtining asosiy tarkibiy qismidir. Bu vaqt davomida mahsulot mehnatning bevosita ta'siri ostida bo'ladi. Ish davrining uzunligi ishlab chiqariladigan mahsulot xususiyatiga, qo'llaniladigan mehnatning miqdori va uning unumdorligi darajasiga bog'liqdir.

Tanaffuslarni tabiiy jarayonlarning mehnat buyumlariga ta'sir ko'rsatish zarurligi va tashkiliy tavsifdagi sabablar taqozo etadi. Birinchi holda, mehnat buyumlari u yoki bu darajada uzoq davom etadigan jismoniy, kimyoviy va biologik jarayonlarning ta'siri ostida bo'ladi (quritish, achitish va shunga o'xshash jarayonlar). Bunda mehnat jarayoni qisman yoki to'liq to'xtaydi, ishlab chiqarish jarayoni esa davom etadi. Tashkiliy sabablarga ko'ra tanaffuslar vaqti korxonalarning ish rejimi bilan, shuningdek, ishlab chiqarishni tashkil qilish xususiyatlari bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish vositalarning zaxira va ehtiyotlar sifatida bo'lish vaqti – bu ularning ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan davrdir. Tez quritadigan, tez achitadigan, umuman texnologik jarayonlarni tezlashtiradigan yangi texnika va texnologiyalarning qo'llanilishi tanaffus davrining va binobarin, ishlab chiqarish vaqtining qisqarishiga olib keladi. Transport shoxobchalarini rivojlantirish, xo'jalik aloqalarining samarali tizimini belgilash, ishlab chiqarish vositalari bozorini shakllantirish, ehtiyojlarni puxta hisobga olish, muomala vaqtini qisqartirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Kapitalning aylanish tezligi ulardan foydalanish samaradorligiga jiddiy ta'sir qiladi. **Aylanish tezligi** muayyan davr ichida (A) qilingan aylanishlar soni (n) yoki bir aylanishning uzun-qisqaligi (a) bilan belgilanadi: n=A/a; a=A/n.

10.6. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish va undan foydalanish samaradorligi

Kapitalning samaradorlik darajasi turli omillar ta'sirida shakllanadi. Ular orasida asosiy kapitalning tarkibi (tarmoq tarkibi, turlar bo'yicha tarkibi); asosiy kapitaldan foydalanish va uni taqsimlash samaradorligi; eskirgan mehnat vositalarini yangilari bilan amashtirish yo'llari va usullari muhim ahamiyatga ega.

Asosiy kapitalning tarmoq tarkibi ularning ayrim tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishi va har bir tarmoqning kapitalning umumiy qiymatidagi hissasi bilan tavsiflanadi. Agar asosiy kapital tarkibida ko'proq texnika taraqqiyoti va ishlab chiqarish samaradorligini belgilaydigan tarmoqlarning ulushi oshsa, ularning tarmoq tarkibining yaxshilanganligini bildiradi.

Asosiy kapitalning turlari bo'yicha tarkibi ular har bir turining kapital umumiy qiymatidagi hissasi va nisbati bilan tavsiflanadi.

Asosiy kapitalning ayrim turlari ishlab chiqarishda o'z ishtiroki bo'yicha bir xil rol o'ynamaydi. Agar binolar asosan ishlab chiqarish jarayonining bir me'yorda borishini ta'minlab, mehnatning umumiy sharoitini tashkil qilib, ishlab chiqarish samaradorligiga bilvosita ta'sir ko'rsatsa, mehnat qurollari (ish mashinalari, uskunalar va boshqalar) ishlab chiqarish jarayonida faol rol o'ynaydi va ishlab chiqarish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Asosiy kapitalning mulk shakllari bo'yicha tarkibi kapitalning umumiy qiymatida har bir mulk shaklining hissasi bilan tavsiflanadi.

Ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko'lamdagi bozor islohotlari, iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiyalash jarayonlari korxonalardagi mavjud asosiy va aylanma kapitallar qiymatining o'sishiga hamda tarkibining o'zgarib, sifat jihatidan takomillashib borishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda (10.1-jadval).

Jadvaldan ko'rinadiki, 2002–2006-yillar davomida asosiy kapital tarkibida inshootlar (19,3%), uzatish qurilmalari (15,5%) hamda transport vositalarining (13,7%) salmog'i sezilarli darajada oshgan. Aksincha, binolarning solishtirma salmog'i 4,7 foiz punktiga, mashina va uskunalar – 4,1, ish qurollari, ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlarining solishtirma salmog'i 0,6 foiz punktiga pasaygan. Bu davrda aylanma kapital tarkibida pul mablag'lari solishtirma salmog'ining 4,5, tovar-moddiy zaxiralari – 2,1 foiz punktiga oshganligi, debitorlik qarzlari salmog'ining 13,1 foiz punktiga pasayganligini ijobiy holat sifatida baholash mumkin.

10.1-jadval

O'zbekiston Respublikasidagi korxonalarning asosiy va aylanma kapitallari tarkibi dinamikasi, foizda (budjet va sug'urta tashkilotlari, banklar, kichik korxonalar va mikrofirmalar, dehqon va fermer xo'jaliklaridan tashqari)

Ko'rsatkichlar	2002-yil	2003-yil	2004-yil	2005-yil	2006-yil	2006-yilda 2002-yilga nisbatan o'zgarishi (+,-)
Asosiy kapital	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
shu jumladan:						
-binolar	18,3	16,6	15,2	14,0	13,6	-4,7
-inshootlar	15,7	15,3	15,7	17,6	19,3	+3,6
-uzatish qurilmalari	11,3	12,1	13,3	14,6	15,5	+4,2
-mashina va uskunalar	40,0	38,5	37,7	36,5	35,9	-4,1
-transport vositalari	10,3	14,0	14,6	14,4	13,7	+3,4
-ish qurollari, ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari	1,6	1,4	1,4	1,2	1,0	-0,6
-boshqa asosiy vositalar	2,8	2,2	2,1	1,7	1,0	-1,8
Aylanma kapital	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
shu jumladan:						
-tovar-moddiy zaxiralari	24,7	25,7	24,7	24,9	26,8	+2,1
-debitorlik qarzlari	54,8	49,0	43,4	44,3	41,7	-13,1
-pul mablag'lari	3,0	4,2	4,8	5,4	7,5	+4,5
-boshqa aylanma mablag'lar	17,5	21,1	27,0	25,5	24,0	+6,5

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Respublika bo'yicha asosiy kapitalni ko'paytirish manbalari tuzilmasining tahlili hamon davlat budjeti mablag'lari hissasining yuqoriligini (2006-yilda 10,7%), bank kreditlari, chet el investitsiyalari va kreditlari, budjetdan tashqari fondlarning hissasi esa pastligini ko'rsatmoqda (10.2-jadval).

Korxonalar va aholining o'z mablag'lari hissasi dastlab, 1994-yildagi 58,4% dan 2000-yilga kelib 39,1% ga qadar pasaygan. Chunki bu davrda korxonalarning moliyaviy mustaqillik darajasi ancha past edi. 2008-yilga kelib bu ko'rsatkich 53,9% ni tashkil etishi ularning moliyaviy mustaqilligi oshib borayotganligini ko'rsatadi.

10.2-jadval

O‘zbekiston Respublikasida asosiy kapitalni moliyalashtirish manbalari tarkibiy tuzilmasi, foizda

Moliyalashtirish manbalari	Yillar								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Shu jumladan:									
- budjet mablag‘-lari	30,3	21,5	25,0	17,7	14,9	12,8	10,7	9,0	9,0
- korxona va aholi mablag‘lari	39,1	41,3	52,0	52,9	55,6	60,3	60,0	59,0	53,9
- bank kreditlari	7,5	8,1	1,6	1,9	2,3	2,9	3,4	3,1	5,0
- chet el inves-titsiyalari va kreditlari	21,7	28,0	20,4	26,3	24,5	19,2	19,0	22,8	25,9
- nobudjet fondlar va boshqa qarz mablag‘lari	1,4	1,1	1,0	1,2	2,7	4,8	6,9	6,1	6,3

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Keyingi yillarda kapitalni ko‘paytirish manbalarida qarz mablag‘lari ishtirokining roli keskin oshsada, lekin kreditning solishtirma hissasi ko‘tarilmayapti. 2000-2008-yillarda qarz mablag‘larining hissasi 30,6% dan 37,2% gacha tebranib turgan bo‘lsa, bank kreditining hissasi 7,5% dan 5,0% gacha pasayib bordi. Buning sababi – 2002-yildan boshlab markazlashgan kreditlarning to‘xtatilib, kreditlashning faqat tijorat banklari tomonidan amalga oshirilishidir. Biroq, bu tadbirkorlikni rivojlantirishda tijorat banklari rolining ortib borayotganligini anglatmaydi. Hozirgi vaqtda tijorat banklari aktivlari va jami kapitalining hajmlari 2000-yilga nisbatan tegishli ravishda 7,6 va 7,4 baravar ko‘paydi. Aholining omonat qo‘yilmalari hajmi 38 baravar, bank kassalariga naqd pul mablag‘larining tushumlari – 8,1 baravar, iqtisodiyotning real sektoriga kredit qo‘yilmalari – 5 baravar ko‘paydi. Shu bilan birga, tijorat banklari hamon samarali investitsiya markazlariga aylangani yo‘q, korxonalarni modernizatsiya qilish va texnologik qayta jihozlashda o‘z kapitali bilan sust qatnashmoqda. Banklarning kapitallashuv darajasini keskin oshirish, bank tizimi barqarorligi, ishonchli pul muomalasi, banklar tomonidan naqd mablag‘lar to‘siqsiz va to‘liq berilishi kafolatlarini yaratish

vazifalari dolzarbligicha qolmoqda[1]. Tahlillar ko'rsatadiki, tadbirkorlik kapitalini ko'paytirish manbalarida qarz mablag'lari rolining oshishi asosan xorijiy kreditlarning ko'payishi hisobiga yuz bergan. Bu esa respublikada chet el kreditlari bo'yicha kafolatlarning yuqori darajasi va tijorat banklari kreditlari bo'yicha foiz stavkalarining beqarorligi bilan izohlanadi.

Respublika hukumati tadbirkorlik kapitalini ko'paytirishda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish va qo'shma korxonalarni rivojlantirishga katta e'tibor bermoqda. 2008-yilda iqtisodiyotga kiritilgan xorijiy investitsiyalar hajmi 1,7 mlrd. AQSH doll.ni tashkil etib, bu 2007-yilga nisbatan 46 foiz ko'p. Mazkur investitsiyalarning 74 foizini to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar tashkil etadi. Zamonaviy texnologiyalarni tatbiq qilish zaruriyati, tadbirkorlik bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalarni o'zlashtirish va investitsiya muhitining yaxshilanishi borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida mamlakatga bevosita chet el investitsiyalarini olib kirish faollashib, kapital qo'yilmalarning umumiy hajmida chet el investitsiyasi tarkibi sezilarli darajada o'zgardi. Agar chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar soni 1992-yilda 120 taga yaqin bo'lgan bo'lsa, 2007-yil boshiga bu miqdor 2919 taga yetdi, ya'ni 24 baravar ortdi. Chet el investitsiyalari uchun yoqilg'i-energetika kompleksi, avtomobilsozlik va maishiy elektronika, oltin qazib olish asosiy tarmoqlarga aylandi[2].

Asosiy kapitalni shakllantirishda chet el investitsiyalarining ishtirokini barqarorlashtirish tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish, investitsiya muhitini rivojlantirish va investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishda quyidagi o'zgarishlarni taqozo etadi:

- ishlab chiqarish texnologiyalarini sotib olish, global ilmlarni egallash, soliqlarning tartiblovchi rolini takomillashtirish, ularning rag'batlantiruvchilik rolini kuchaytirish;
- to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni uzoq muddatli hududiy, maqsadli dasturlarga muvofiq olib borish;
- importga cheklovlarni iqtisodiyotda import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish bilan mutanosib ravishda kiritib borish, mazkur tarmoqlarni asosan xorijiy investitsiyalar hisobidan moliyalashtirish;

---

[1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. "Bank tizimini yanada rivojlantirish va bo'sh pul mablag'larini bank aylanmasiga jalb etish chora-tadbirlari to'g'risida", 2007-yil 7-noyabr // Xalq so'zi, №221 (4374), 2007-yil 8-noyabr, 1-b.

[2] O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

- mamlakatga xorijiy kapitalni keng miqyosda jalb qilishda kreditlar hissasini kamaytirish va bevosita xorijiy investitsiyalar hissasini o'stirishga erishish lozim[1].

Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish o'zaro bog'langan ikki jarayonga: asosiy kapitalning eskirishi, ya'ni amortizatsiya jarayoni va amortizatsiya fondidan mehnat vositalarini jismoniy shaklda tiklash uchun foydalanishga tayanadi.

Mehnat vositalari jismoniy eskirishining ikki shakli mavjud: 1) ulardan bevosita foydalanish natijasidagi jismoniy eskirish; 2) harakatsiz turish natijasida, tabiiy kuchlarning ta'sirida jismoniy eskirish.

Mehnat vositalari ishlab chiqarish jarayonida foydalanish natijasida jismoniy eskirganda, ular texnik, ishlab chiqarish xossasini va iste'mol qiymatini asta-sekin yo'qotib boradi. Ayni vaqtda asosiy kapital tabiiy kuchlarning ta'sirida jismoniy eskirishi ham mumkin. Bunday eskirish qiymati qoplanmaydi va u yo'qotishni bildiradi. Bu yo'qotish asosiy kapitalning harakatsiz turish natijasidagi eskirishiga teng bo'ladi.

Mehnat vositalari jismoniy eskirish bilan birga ma'naviy jihatdan ham eskiradi. Ma'naviy eskirishning ham ikki xil turi mavjud bo'lib, ular bir-biridan farq qiladi.

Ma'naviy eskirishning birinchi turi mehnat vositalari tayyorlanadigan tarmoqlarda mehnat unumdorligi oshganligi natijasida ular qiymatining pasayishida ifodalanadi. Bu ishlab turgan uskunalarni yangilari bilan almashtirishni zarur qilib qo'ymaydi, chunki ishlab turgan va yangi uskunalarning texnika darajasi bir xil bo'lib qolaveradi. Biroq, ancha past qiymatga ega bo'lgan mehnat vositalarining keng qo'llanishi shunga olib keladiki, ilgari sotib olingan mehnat vositalari qiymatining bir qismi yo'qoladi. Ma'naviy eskirishning ikkinchi turida ancha mukammal, arzon va unumli mashinalarning ishlab chiqarishga kirib kelishi bilan ilgari o'rnatilgan mehnat vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'lmay qoladi va natijada ular yangilari bilan almashtiriladi. Ma'naviy eskirishdan ko'riladigan zararning oldini olishning asosiy yo'li mehnat qurollaridan ancha samarali foydalanish hisoblanadi.

Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlarning bir qismi amortizatsiya fondi yordamida qoplanadi.

Amortizatsiya asosiy kapital eskirib borishiga qarab, uning qiymatini asta-sekin ishlab chiqarilgan mahsulotga o'tkazish, asosiy kapi-

---

[1] Xajiyev B.D. Tadbirkorlik kapitali va uning samarali amal qilishi. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan diss. avtoref. – T., 2008, 17-20-b.

talni keyinchalik qayta tiklash maqsadlarida mahsulotning amortizatsiya miqdoriga teng qismini ajratib borish jarayonidan iborat.

Amortizatsiya ajratmalari belgilangan amortizatsiya normalari (me'yorlari) asosida ajratilib boriladi.

Asosiy kapitalning eskirishi bilan amortizatsiya o'rtasida mustahkam aloqa bor. Biroq bular bir xil tushunchalar emas. Eskirish mehnat vositalaridan foydalanish vaqtida ularning texnik-ishlab chiqarish xossalarini asta-sekin yo'qotish jarayonini aks ettiradi. Amortizatsiya ancha murakkab jarayon bo'lib, iste'mol qilingan mehnat vositalari qiymatini ularning eskirishiga muvofiq ravishda mahsulotga o'tkazish, iste'mol qilingan mehnat vositalarining o'rnini qoplash maqsadida pul fondini jamg'arish jarayonini aks ettiradi. Shunday qilib, eskirish amortizatsiyaning dastlabki shart-sharoitidir.

Amortizatsiya normasi amortizatsiya ajratmalari yillik summasining shu asosiy kapital qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi va foizda ifodalanadi. Amortizatsiya ajratmalarining umumiy normasi asosiy kapitalni takror ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq ravishda ikki qismdan iborat bo'ladi: bir qismi asosiy kapitalni to'la qoplashga (qayta tiklashga), ikkinchisi ularni qisman qoplashga (kapital ta'mirlashga) mo'ljallanadi.

Amaliyotda umumiy yillik amortizatsiya normalarini (A_n) belgilashda asosiy kapital qiymati (K_{as}) asosiy kapitalning harakat qilishi muddati davomida kapital ta'mirlash uchun sarflar (T_k), eskirgan mehnat vositalarini tugatishdan olingan mablag' (M_t) va shu vositaning xizmat davri (X_d) hisobga olinadi:

$$A_n = \frac{K_{as} + T_k - M_t}{K_{as} \times X_d} \times 100\%.$$

Amortizatsiya normalari mehnat vositalari jismoniy va ma'naviy eskirishining haqiqiy miqdorini aks ettirishi kerak. Oshirilgan normalar mahsulot tannarxini sun'iy ravishda o'stirib yuboradi, pasaytirilgan normalar esa asosiy kapitalning tiklanish davrini kechiktiradi va shu tariqa taraqqiyotga to'siq bo'ladi.

Hozirgi sharoitda amortizatsiya ajratmalari rivojlangan mamlakatlarda kapital qo'yilmalarni moliyalashtirishning asosiy manbai hisoblanadi. Shunga ko'ra, davlat ko'pincha firmalarga jadallashtirilgan amortizatsiyani qo'llashga ruxsat beradi. Jadallashtirilgan amortizatsiya ajratmalarining yuqori normalarini belgilash orqali asosiy fondlar qiymatini nisbatan qisqaroq vaqt ichida ro'yxatdan chiqarish imkonini beradi. Odatda jadallashtirilgan amortizatsiyani qo'llash asosiy fondlarning aktiv qismi

uchun ruxsat etiladi. Biroq, bu holat nafaqat asosiy kapitalning tezroq yangilanishini, balki ishlab chiqarish xarajatlarini amortizatsiya ajratmalariga to'g'ri keluvchi qismining oshib ketishiga ham olib keladi.

Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligining oshishi, eng avvalo, qo'shimcha kapital mablag' sarfalanmasdan turib mahsulot hajmini ko'paytirishda o'z ifodasini topadi. Bir tomondan, milliy mahsulot yoki milliy daromadning o'sish sur'atlari bilan, ikkinchi tomondan, asosiy kapitalning o'sish sur'atlari o'rtasidagi nisbat milliy iqtisodiyot miqyosida asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligining umumlashuvchi ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi. Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi bilan asosiy kapital qiymati o'rtasidagi aloqani aks ettirib, u o'zaro bog'liq ikki ko'rsatkich – kapitaldan olinadigan samara (K_s) va mahsulotning kapital sig'imi (K_{sig}) ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi. **Milliy iqtisodiyot miqyosida asosiy kapitaldan olinadigan samara darajasi ishlab turgan asosiy kapitalning har bir so'miga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot yoki milliy daromadni, kapital sig'imi darajasi esa ishlab chiqarilgan milliy daromad yoki yalpi ichki mahsulotning bir so'mi hisobiga asosiy kapital qiymatining to'g'ri kelishini tavsiflaydi:**

$$K_s = \frac{YAIM}{K_{as}} \text{ yoki } K_s = \frac{MD}{K_{as}}.$$

$$K_{sig} = \frac{K_{as}}{YAIM} \text{ yoki } K_{sig} = \frac{K_{as}}{MD}.$$

Korxona miqyosida kapitaldan olinadigan samara darajasi asosiy kapitalning bir so'mi evaziga korxona ishlab chiqaradigan mahsulot miqdori (M) bilan, kapital sig'imi esa korxonada ishlab chiqarilgan mahsulotning (M) bir so'm hisobiga qancha asosiy kapital qiymati to'g'ri kelishi bilan tavsiflanadi:

$$K_{samara} = \frac{M}{K_{as}};\ K_{sig.kor.} = \frac{K_{as}}{M}.$$

Korxonadagi mehnat vositalarining ayrim turlaridan foydalanish samaradorligi natural ko'rsatkichlar yordami bilan aniqlanadi. Masalan, bir to'quv dastgohida metr hisobida bir kunda to'qilgan mato, bir avtomobilda bir kunda tonna hisobida tashilgan yuk va hokazo.

Asosiy kapital (fondlar) harakati aylanma kapital va muomala mablag'lari harakati bilan uzviy bog'liq. Shu sababli aylanma kapital va

aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini aniqlash va uni oshirish omillarini ko'rsatib berish muhim ahamiyatga ega.

Aylanma kapitaldan samarali foydalanishning umumlashuvchi ko'rsatkichi hisoblangan iqtisodiyot miqyosida mahsulotning material sig'imi ($M_{sig'}$) mahsulot yaratishda iste'mol qilingan aylanma kapital qiymatining yalpi ichki mahsulot (YAIM) yoki milliy daromadga (M_d) nisbati orqali aniqlanadi:

$$M_{sig} = \frac{AK}{MD}.$$

Korxona miqyosidagi material sig'imi ($M_{sig'.kor.}$) unda iste'mol qilingan aylanma kapital qiymatining ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatiga nisbati orqali aniqlanadi:

$$M_{sig.kor.} = \frac{AK}{M}.$$

Sarflangan aylanma kapital birligi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori material sig'imi ko'rsatkichiga teskari miqdordir.

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi u bilan aylanma kapital o'rtasidagi nisbatga bog'liqdir. Bevosita ishlab chiqarish jarayonida band bo'lgan aylanma kapitalning salmog'i qanchalik ko'p bo'lsa, aylanma mablag'lardan shunchalik samarali foydalaniladi. Amaliyotda aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi ularning aylanish koeffitsienti bilan o'lchanadi. Bu koeffitsient bir yil ichida sotilgan mahsulot qiymatining aylanma mablag'larning o'rtacha yillik summasiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Aylanish davri (a) yildagi kunlar sonining aylanishlar soniga (n) nisbati bilan aniqlanadi:

$$a = \frac{360}{n}.$$

Aylanma mablag'lar aylanishini tezlashtiradigan asosiy omil ishlab chiqarish vaqtini avvalo ish davrini, shuningdek, muomala vaqtini qisqartirishdir.

Xulosalar

1. Xo'jalik yuritishning bozor tizimiga o'tish – iqtisodiyotning tadbirkorlik turiga o'tish demakdir. Tadbirkorlikning iqtisodiy tabiati tashabbuskorlik, tavakkalchilik va mas'uliyat, ishlab chiqarish omillarini yan-

gicha usulda birlashtirish, novatorlik kabi bir qancha belgilar bilan tavsiflanadi.

2. Tadbirkorlik faoliyati deb shakli va sohasidan qat'iy nazar foyda olishga va undan samarali foydalanish maqsadiga qaratilgan iqtisodiy faoliyatga aytiladi.

3. Tadbirkorlik daromadining o'ziga xos xususiyati shunda-ki, birinchidan, u ishlab chiqarish jarayonida resurslarning eng optimal variantda qo'llanilishi natijasida vujudga keladi, ikkinchidan esa, bozorda ayirboshlash natijasida shakllanadi.

4. Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun mamlakatda ma'lum darajada shart-sharoit yaratilishi zarur. Tadbirkorlik vazifalarini amalga oshirish, rivojlantirish va shakllantirishga ta'sir ko'rsatadigan shart-sharoitlar majmuasi tadbirkorlik muhitini tashkil qiladi. Tadbirkorlik muhiti bir necha unsurlardan tashkil topgan: huquqiy asosning mavjudligi, iqtisodiy erkinlik, shaxsiy manfaat, bozorning rivojlanganligi, raqobat, davlatning cheklangan roli.

5. «Tadbirkorlik» va «biznes» tushunchalari mazmun va mohiyatan bir faoliyatni anglatadi. Ammo faoliyatning novatorlik tomoni haqida gap borganda «tadbirkorlik» tushunchasi ishlatiladi.

6. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotida tadbirkorlik faoliyatining quyidagi shakllari samarali amal qilib kelmoqda: xususiy tadbirkorlik, mas'uliyati cheklangan va mas'uliyati cheklanmagan jamiyatlar, hissadorlik jamiyatlari. Hissadorlik jamiyatlarining rivojlanishi milliy iqtisodiyot uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Hissadorlik jamiyatlarining paydo bo'lishi qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantiradi, iqtisodiyotga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimini ko'paytiradi, aholining keng qatlamini tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga undaydi.

7. Kapital o'zining amal qilish jarayonida bir necha shaklda namoyon bo'ladigan murakkab hodisadir. Ilk bosqichda kapital buyum, pul, qiymat ko'rinishida bo'lib, xo'jalik faoliyatiga yo'naltiriladi. Shuning uchun kapital avanslangan qiymat shaklini oladi. Natijada kapital qo'shimcha mahsulot, daromad olishni ta'minlaydigan qiymatga aylanadi.

8. Kapitalning aylanishi shunday harakatki, unda kapital barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tib, o'ziga xos bo'lgan vazifalarni bajarib o'zining dastlabki shakliga qaytadi. Kapitalning aylanishi avanslangan qiymat butunlay qoplangan taqdirda amalga oshgan hisoblanadi. Kapital aylanish tezligi kapitalning bir yilda aylanish tezligi va aylanish soni bilan o'lchanadi.

9. Kapital o'zining aylanish xususiyatiga qarab asosiy va aylanma kapitalga bo'linadi. Asosiy kapital ishlab chiqarish jarayonida to'liq ishtirok

etib, o‘z qiymatini mahsulot qiymatiga qismlar bilan o‘tkazadi. Mehnat vositalari o‘rnini qoplash uchun mo‘ljallangan va amortizatsiya fondida jamg‘ariladigan asosiy kapital qiymati amortizatsiya ajratmalari deyiladi. Amortizatsiya ajratmalari summasining asosiy kapital qiymatiga nisbati amortizatsiya normasi deyiladi va foizlarda hisoblanadi. Aylanma kapital ishlab chiqarish jarayonida o‘z qiymatini to‘laligicha tayyor mahsulot qiymatiga o‘tkazadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Tadbirkorlik faoliyati – shakli va sohasidan qat’iy nazar foyda olishga va undan samarali foydalanish maqsadiga qaratilgan iqtisodiy faoliyat.

Aksiyadorlik jamiyati – ko‘proq foyda olish maqsadida aksiyalar chiqarish orqali mehnat, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul resurs (kapital)larini birlashtirgan uyushma.

Aksiya – bu uning egasi aksiyadorlik jamiyati kapitaliga o‘zining ma’lum hissasini qo‘shganligi va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog‘oz.

Aksiya kursi – qimmatli qog‘ozlar bozorida aksiyalarning sotiladigan narxi.

Obligatsiya – uning egasi jamiyatga qayd qilingan foiz olish sharti bilan pul qo‘yganligini tasdiqlovchi qimmatli qog‘oz.

Ta’sischilik foydasi – sotilgan aksiyalar va aksiyadorlik korxonasiga haqiqatda qo‘yilgan mablag‘lar summasi o‘rtasidagi farq.

Dividend – aksiya egasi o‘zlashtiradigan daromad turi.

Tadbirkorlik kapitali – tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag‘lari.

Aylanma kapital – unumli kapitalning bir doiraviy aylanish davomidagi ishlab chiqarish jarayonida to‘liq iste’mol qilinadigan, o‘z qiymatini yaratilgan mahsulotga to‘liq o‘tkazadigan va ashyoviy-buyum shaklini ham yo‘qotadigan qismi.

Asosiy kapital – unumli kapitalning ishlab chiqarish (xizmat ko‘rsatish) jarayonida bir qator doiraviy aylanishlar davomida qatnashib, o‘zining qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga (xizmatga) bo‘lib-bo‘lib o‘tkazib boradigan va xizmat muddati davomida o‘zining ashyoviy-buyum shaklini o‘zgartirmaydigan qismi.

Amortizatsiya normasi – amortizatsiya ajratmalari yillik summasining asosiy kapital qiymatiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Tadbirkorlik faoliyatiga ta'rif bering. «Tadbirkorlik faoliyati» va «biznes» tushunchalarini izohlang.

2. Tadbirkorlikning vazifalarini sanab ko'rsating. Nima uchun tadbirkor tahlika (tavakkalchilik) bilan faoliyat ko'rsatadi?

3. Tadbirkorlikning rivojlanish shart–sharoitlari nimalardan iborat?

4. Tadbirkorlikning shakllari va ularning xususiyatlarini ko'rsating.

5. Aksiyadorlik jamiyatiga ta'rif bering. Aksiya nima, aksiya kursi qanday aniqlanadi? Aksiya kursiga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rsating.

6. Tadbirkorlik kapitali nima? Uning tarkibiy tuzilishi qanday?

7. Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida qanday bosqichlardan o'tadi hamda qanday shakllarga kiradi?

8. Kapitalning aylanishiga tavsif bering. Aylanish vaqti qanday vaqtlarni o'z ichiga oladi? Ularga tushuncha bering.

9. Kapitalning aylanish tezligi qanday aniqlanadi? Kapitalning aylanish uzunligi ikki oyni tashkil qiladi deb faraz qilsak, bir yilda necha marta aylanadi va bir aylanishining uzunligi qancha davom etadi?

10. Unumli kapital asosiy va aylanma kapitalga qanday mezonlar bo'yicha ajratiladi? Asosiy va aylanma kapitalga tavsif bering.

11. Amortizatsiyaning iqtisodiy mazmuni nimadan iborat? Uning normasi qanday aniqlanadi?

12. Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligi qanday ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi? Aylanma kapital va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlarini tushuntiring.

11-bob. KORXONA (FIRMA) XARAJATLARI VA FOYDASI

Korxonalarning bozorga mahsulot yetkazib berishga bo'lgan layoqatini aniqlab beruvchi muhim omil sarf-xarajatlar darajasi hisoblanadi. Har qanday tovarni ishlab chiqarish iqtisodiy resurs sarflarini taqozo qilib, ular ham ma'lum narxga ega bo'ladi. Korxona bozorga taklif qiladigan tovar miqdori iqtisodiy xarajatlar (resurs narxlari) darajasiga, resurslardan foydalanish samaradorligi va tovarlar bozorida sotiladigan narxlarga bog'liq. Bu bobda sarf-xarajatlarning umumiy tabiati va tarkibiga to'xtalib, foydaning tashkil topishi jarayoni tahlil qilinadi. Shu bilan bir qatorda, kishilarning hayot kechirishi va turmush darajasini aniqlab beruvchi daromadlarning asosiy turi bo'lgan ish haqini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bobda ish haqining iqtisodiy tabiati bilan bog'liq

muammolar va uning shakllari hamda bozor munosabatlari sharoitida ish haqi darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar ko'rib chiqiladi.

11.1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning tarkibi

Milliy iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish birliklari (korxona, firma) o'z faoliyati natijalaridan ko'proq foyda olishga harakat qiladilar. Har qanday korxona oladigan foyda nafaqat o'zining tovarini ancha yuqori narxlarda sotishga, balki tovar ishlab chiqarish va uni sotishga qilinadigan xarajatlarni kamaytirishga ham intiladi.

Tovarlarni sotish narxlari asosan, korxona faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tashqi sharoitlar bilan belgilansa, ishlab chiqarish xarajatlari korxonaning ishlab chiqarish va tayyor tovarlarni sotish jarayonlarini tashkil qilish samaradorligi darajasiga bog'liq. Lekin har qanday tovarni ishlab chiqarish va sotish uchun ma'lum sarf-xarajatlar talab etiladi. Hozirda ishlab chiqarish xarajatlarini tadqiq etishda ikki xil yondashuv – klassik va neoklassik yoki zamonaviy kontseptsiyalardan foydalaniladi. Klassik nazariya yondashuviga ko'ra, ishlab chiqarish xarajatlari – bu mahsulot ishlab chiqarish uchun amalga oshirilgan barcha jonli mehnat, pul va moddiy sarflardir.

Umumiy nazariy jihatdan quyidagilarni farqlash lozim:

1) ishlab chiqarishning ijtimoiy xarajatlari yoki mahsulot qiymati;

2) korxona (firma)ning individual ishlab chiqarish xarajatlari.

Ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlari – bu mahsulot ishlab chiqarish uchun ijtimoiy zaruriy mehnatning umumiy (jonli va moddiylashgan) sarflaridir. Ular mazkur mahsulotni ishlab chiqarish jamiyat uchun qanchaga tushganligini ko'rsatadi. Tovar ishlab chiqarish sharoitida ijtimoiy xarajatlar pul shaklida namoyon bo'ladi va tovar qiymatiga muvofiq tushadi, ya'ni:

$$w = c + v + m,$$

bu yerda: w – ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlari yoki mahsulot qiymati; c – iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati; v – ishchi kuchi qiymati (ish haqi); m – qo'shimcha qiymat.

Korxona ishlab chiqarish xarajatlari deganda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha sarflar tushuniladi:

$$k = c + v.$$

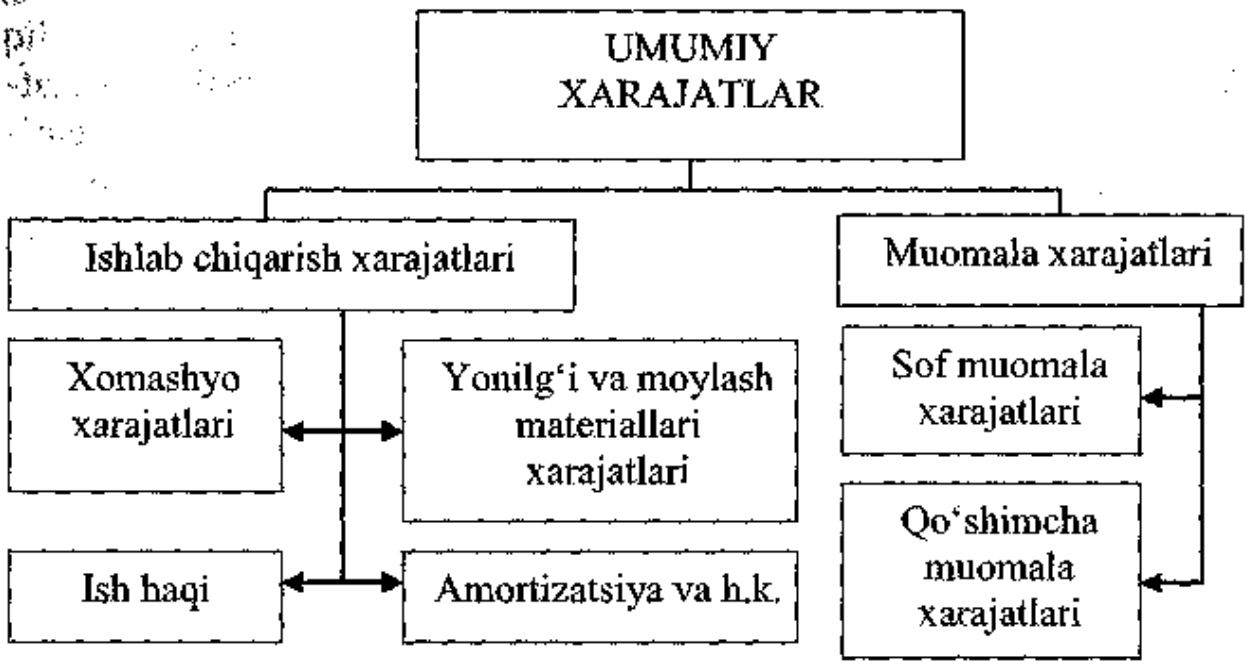
Korxona ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yonilg'i va energiya xarajatlari, asosiy kapital

amortizatsiyasi, ish haqi va ijtimoiy sug'urta ajratmalari, foiz to'lovlari va boshqa xarajatlar kiradi. Korxona tomonidan **ishlab chiqarishga qilingan barcha sarf-xarajatlarning puldagi ifodasi mahsulot tannarxini tashkil qiladi.**

Korxona ishlab chiqarish xarajatlarini ikkiga bo'lib o'rganish mumkin: bevosita ishlab chiqarish xarajatlari va muomala xarajatlari (11.1-chizma).

11.1-chizma

Xarajatlarning namoyon bo'lish sohasiga ko'ra turkumlanishi

Bevosita ishlab chiqarish xarajatlari faqat tovar ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga olib, tovar birligi qiymatining faqat bir qismini tashkil qiladi. Ishlab chiqarish xarajatlari tovar qiymatidan foyda miqdoriga kam bo'ladi.

Muomala xarajatlari tushunchasi tovarlarni sotish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, shu tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga yetkazilguncha ketadigan sarflarga aytiladi. Ular ikki guruhga bo'linadi: qo'shimcha muomala xarajatlari va sof muomala xarajatlari. **Tovarlarni o'rash, qadoqlash, saralash, transportga ortish, tashish va saqlash xarajatlari qo'shimcha muomala xarajatlari hisoblanadi.** Muomala xarajatlarining bu turlari ishlab chiqarish xarajatlarining davomi hisoblanib, tovar qiymatiga kiradi va uning qiymatini oshiradi. Xarajatlar tovarlar sotilgandan keyin olingan pul tushumi summasidan qoplanadi.

Sof muomala xarajatlari tovarni sotish bilan bog'liq bo'lib, sotuvchilarning maoshi, marketing (iste'molchilar talabini o'rganish), rekla-

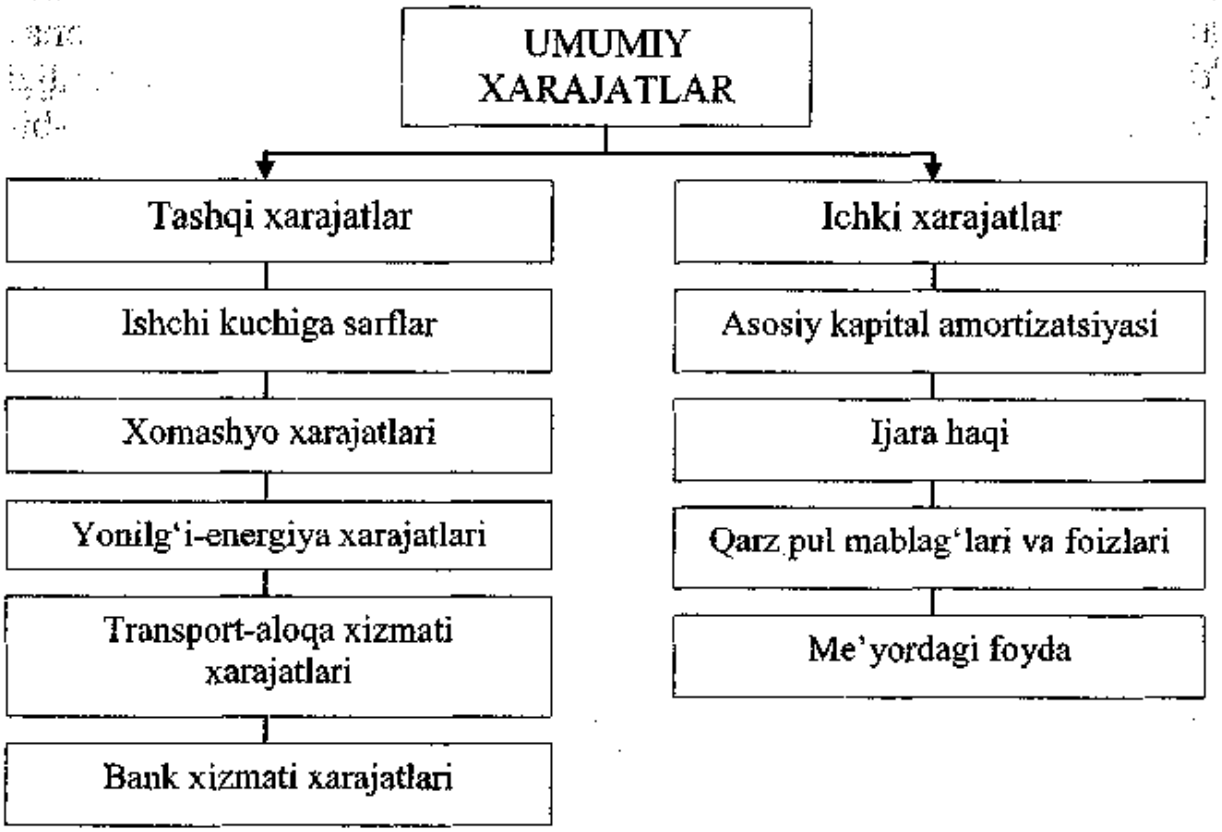
ma va shu kabi xarajatlardan iborat bo'ladi. Sof muomala xarajatlari tovar qiymatini oshirmaydi va ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tovarni sotgandan keyin olingan foyda hisobidan qoplanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining ikkinchi yo'nalishdagi konsepsiyalari marjinalistlar va neoklassiklar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular bu boradagi klassik nazariyalarni ham ma'lum darajada hisobga oladilar. Biroq, bu kontseptsiyalarning o'ziga xos tomoni shundaki, ular ishlab chiqarish xarajatlarini tushuntirishda resurslarning cheklanganligi va ulardan muqobil foydalanish imkoniyatlaridan kelib chiqadilar.

Marjinalistik sarf-xarajatlar nazariyasi bo'yicha korxona ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan resurslar o'z resurslari yoki jalb qilingan resurslar bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra xarajatlar ichki yoki tashqi xarajatlarga bo'linadi (11.2-chizma).

11.2-chizma

Xarajatlarning jalb etilish manbayiga ko'ra turkumlanishi

Tashqi xarajatlar korxona tomonidan zarur resurs va xizmatlarni tashqaridan to'lov asosida jalb etishi uchun sarf qilingan xarajatlardir. Bunday xarajatlarga yollanma ishchilar ish haqi, xomashyo va materiallar uchun to'lovlar, kredit uchun foiz to'lovlari, ijaraga olingan yer uchun renta, transport xizmati va boshqa har xil xizmatlar uchun

to‘lovlar kiradi. Tashqi xarajatlar to‘lov hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi, shu sababli buxgalteriya xarajatlari deb ham ataladi.

Korxonaning o‘ziga tegishli bo‘lgan resurslardan foydalanishi bilan bog‘liq xarajatlar ichki xarajatlar deyiladi. Bunday xarajatlar pul to‘lovlari shaklida chiqmaydi. Shu sababli ichki xarajatlar darajasini baholash o‘z resurslari qiymatini shunga o‘xshash resurslarning bozordagi narxlariga taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

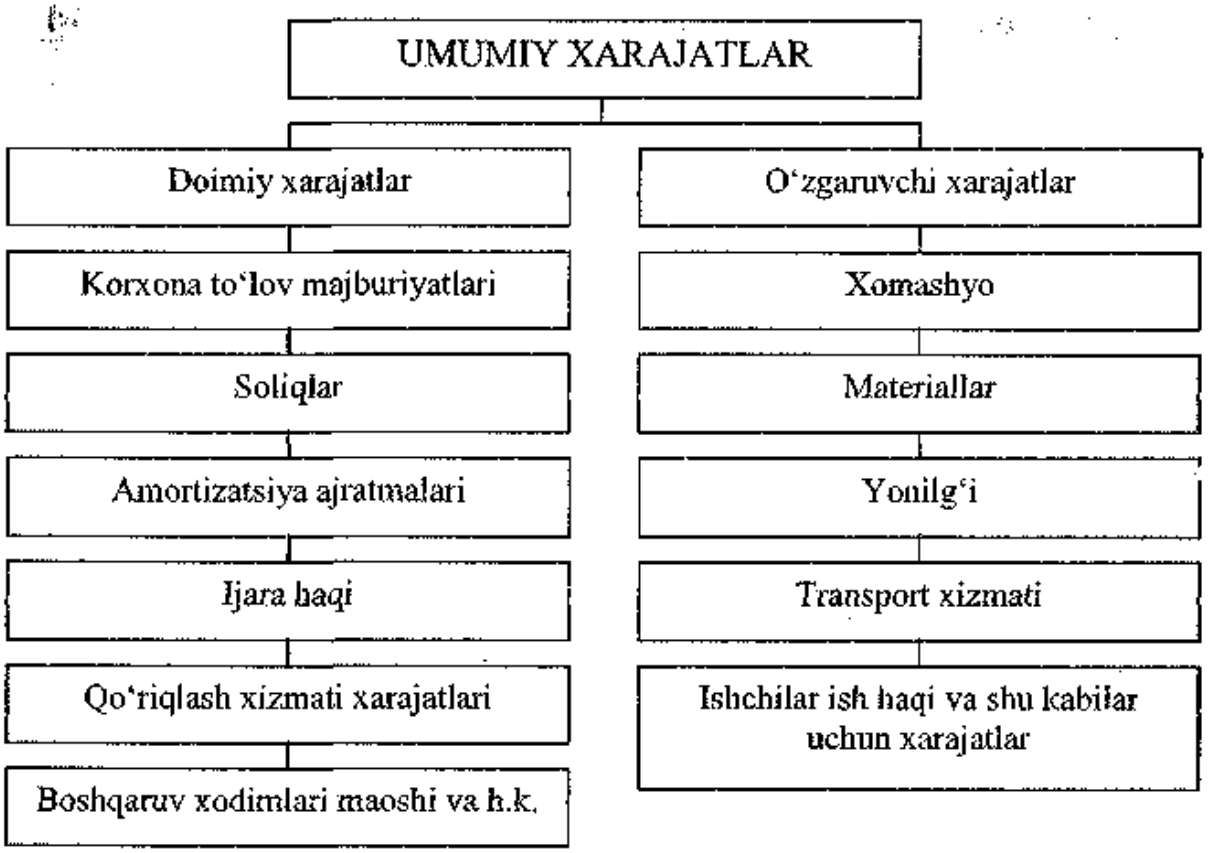
Tashqi va ichki xarajatlarning mohiyatini ochib berish, ularning biribiridan farqini tushuntirishda bugungi kunda xo‘jalik amaliyotimizda faoliyat yuritayotgan ko‘plab yakka tartibdagi tadbirkorlarni yaqqol misol tariqasida keltirish mumkin. Aytaylik, biron-bir tadbirkor o‘ziga qarashli bo‘lgan xonadonda kichik ishlab chiqarish sexi tashkil qildi. Bu yerda uning tashqi xarajatlari aniq: ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan xomashyo uchun to‘lov, elektr energiyasi, suv va boshqa kommunal xizmatlar uchun to‘lovlar, transport xizmatlari uchun to‘lov va boshqalar. Bu o‘rinda ichki xarajatlar nimadan iborat bo‘ladi, degan savol tug‘ilishi tabiiy. Misolimizdan ko‘rinadiki, tadbirkor sex binosi sifatida o‘z xonadonidan foydalanyapti. Shubhasiz, u o‘z xonadonidan foydalanganligi uchun o‘ziga haq to‘lamaydi, biroq agar u ushbu xonadonni biron-bir kishiga ijaraga berganida ma’lum miqdorda (aytaylik, bir oyga 200 ming so‘m) pul daromadi olgan bo‘lar edi. Uning xonadonidan sex sifatida foydalanish muqobil holatda kelishi mumkin bo‘lgan ijara to‘lovidan, ya’ni 200 ming so‘mdan mahrum etmoqda. Demak, bu o‘rinda tadbirkor «ko‘zga ko‘rinmagan» holda 200 ming so‘m sarflamoqda, ya’ni ichki xarajat qilmoqda. Bu turdagi ichki xarajatlarga yana tadbirkorning o‘z ish haqini, agar oila a’zolari mehnatidan foydalansa, ularning ish haqini va shunga o‘xshash boshqa xarajatlarni kiritish mumkin. Shu bilan birga tadbirkorlik faoliyatini ushlab turish uchun zarur bo‘lgan to‘lov – me’yordagi foyda ham renta va ish haqi bilan birga xarajatlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Me’yordagi foyda iqtisodiy foydadan farq qiladi. **Me’yordagi foyda – bu iqtisodiy resurs sifatidagi tadbirkorlik qobiliyatini rag‘batlantirib turish uchun to‘lanadigan haq hisoblanadi.** Agar biron-bir faoliyat turi me’yordagi foyda keltirmasa, tadbirkor bu faoliyat turi bilan shug‘ullanishdan to‘xtaydi va o‘zining kuch-quvvatini boshqa faoliyatga sarflaydi. Sarf-xarajatlarni ichki va tashqi xarajatlarga ajratish korxona iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirish yo‘llarini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishiga ta’sir qilish yoki qilmasligiga qarab xarajatlar doimiy va o‘zgaruvchi xarajatlarga bo‘linadi (11.3-chizma).

Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga (qisqarishi yoki ortishiga) ta'sir qilmaydigan xarajatlar doimiy xarajatlar deyiladi. Doimiy xarajatlar (DX) ishlab chiqarish hajmining o'sishiga bevosita ta'sir etmaydi va ishlab chiqarishning har qanday, hatto nolinchi hajmida ham mavjud bo'ladi. Bunga korxonaning to'lov majburiyatlari (qarzlar bo'yicha foiz va boshqalar), soliqlarning ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan turlari, amortizatsiya ajratmalari, ijara haqi, qo'riqlash xizmatiga to'lov, uskunalarga xizmat ko'rsatish sarflari, boshqaruv xodimlari maoshi va shu kabilar kiradi.

11.3-chizma

Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'siriga ko'ra xarajatlarning turkumlanishi

O'zgaruvchi xarajatlar (O'X) deb ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir qiladigan xarajatlarga aytiladi. Unga xomashyo, material, yonilg'i, transport xizmati, ishchilar ish haqi va shu kabilarga qilinadigan sarflar kiradi.

Ishlab chiqarishning har bir darajasida doimiy va o'zgaruvchi xarajatlar yig'indisi umumiy xarajatlar (UX)ni tashkil qiladi.

Doimiy (DX), o'zgaruvchi (O'X) va umumiy (UX) xarajatlarning grafikdagi ifodasini 11.4-chizma orqali ko'rishimiz mumkin.

Mahsulot birligini ishlab chiqarishga qilinadigan sarf-xarajatlarni hisoblash uchun o‘rtacha umumiy, o‘rtacha doimiy va o‘rtacha o‘zgaruvchi xarajatlar tushunchalaridan foydalaniladi. **O‘rtacha umumiy xarajatlar yalpi (umumiy) xarajatlarning ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori nisbatiga teng:**

$$O'UX = \frac{UX}{M};$$

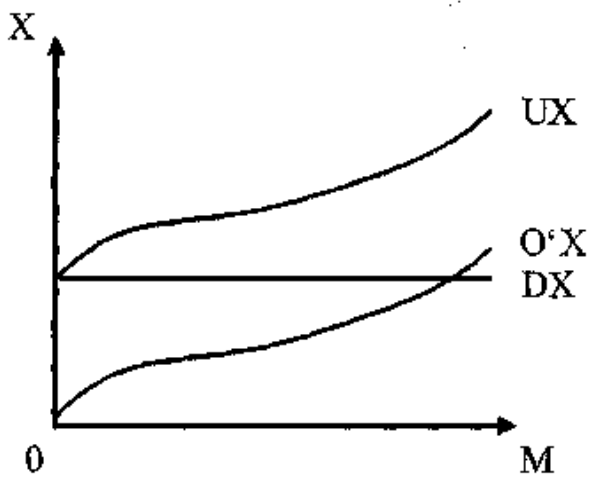
bu yerda: O‘UX – o‘rtacha umumiy xarajatlar;

UX – umumiy xarajatlar;

M – ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

11.4-chizma

Doimiy, o‘zgaruvchi va umumiy (yalpi) xarajatlarning grafikdagi tasviri

O‘rtacha doimiy xarajatlar doimiy xarajatlarning ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:

$$O'DX = \frac{DXS}{M};$$

bu yerda: O‘DX – o‘rtacha doimiy xarajatlar;

DXS – doimiy xarajatlar summasi.

O‘rtacha o‘zgaruvchi xarajatlar o‘zgaruvchi xarajatlarni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:

$$O'O'X = \frac{O'XS}{M};$$

bu yerda: O‘O‘X – o‘rtacha o‘zgaruvchi xarajatlar;

O‘XS – o‘zgaruvchi xarajatlar summasi.

Shartli raqamlar yordamida korxonaning doimiy, o‘zgaruvchi, umumiy va o‘rtacha xarajatlari to‘g‘risidagi misolni ko‘rib chiqamiz (11.1-jadval).

11.1-jadval

Korxonaning doimiy, o‘zgaruvchi, umumiy va o‘rtacha xarajatlari

Ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori, dona	Korxona xarajatlari, ming so‘m			O‘rtacha xarajatlar, so‘m		
	Doimiy xarajat-lar	O‘zga-ruvchi xarajatlar	Umumiy xarajat-lar	Doimiy xarajat-lar	O‘zga-ruvchi xarajatlar	Umumiy xarajat-lar
0	100	0	100	100000	0	100000
100	100	120	220	1000	1200	2200
200	100	240	340	500	1200	1700
300	100	360	460	333	1200	1533
400	100	490	590	250	1225	1475
500	100	640	740	200	1280	1480
600	100	810	910	167	1350	1517

Jadvaldan ko‘rinadiki, o‘rtacha doimiy xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmining o‘sishi bilan kamayib bormoqda. Bu ishlab chiqarish hajmining kengayishi bilan korxonaning doimiy xarajatlari mahsulotlarning tobora ko‘payib boruvchi miqdoriga taqsimlanib borishi natijasida ro‘y beradi. O‘rtacha o‘zgaruvchi va o‘rtacha umumiy xarajatlar esa ishlab chiqarish hajmining o‘sishi bilan turlicha o‘zgarishi mumkin. Bizning misolimizda o‘rtacha o‘zgaruvchi xarajatlar 100 dan 300 donagacha bir xilda bo‘lib, ishlab chiqarishning yanada kengayishi bilan ortib bormoqda. O‘rtacha umumiy xarajatlar esa 400 donagacha miqdorda pasayib borib, undan yuqori miqdorlarda o‘smoqda. Jadvaldan ko‘rinadiki, o‘rtacha umumiy xarajatlarni o‘rtacha doimiy va o‘rtacha o‘zgaruvchi xarajatlarning yig‘indisi sifatida ham ifodalash mumkin:

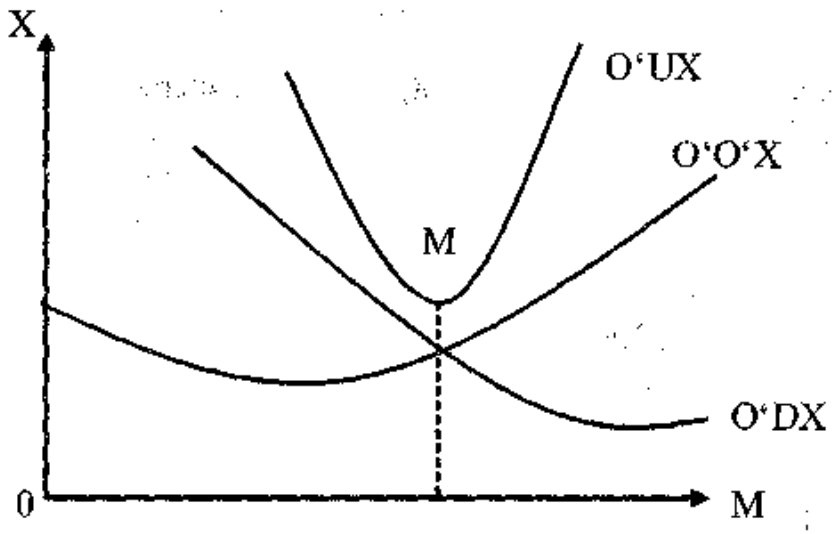
$$O‘UX = O‘DX + O‘O‘X.$$

Bu o‘rtacha umumiy, doimiy va o‘zgaruvchi xarajatlarning egri chiziqlari quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi (11.5-chizma):

Eng yuqori darajada foyda olishga erishish uchun tovar ishlab chiqarishning zarur miqdorini aniqlash lozim. Bunda iqtisodiy tahlil vositasi bo‘lib so‘nggi qo‘shilgan xarajat tushunchasi xizmat qiladi. **So‘nggi qo‘shilgan xarajat deb mahsulotning navbatdagi birligini ishlab chiqarish bilan bog‘liq qo‘shimcha xarajatlarga aytiladi:**

11.5-chizma

O‘rtacha xarajatlarning egri chiziqlari

$$SQX = \frac{\Delta UX}{\Delta M};$$

bu yerda: SQX – so‘nggi qo‘shilgan xarajat;

ΔUX – umumiy xarajatlarning o‘zgarishi;

ΔM – mahsulot miqdorining o‘zgarishi.

Qo‘shilgan xarajatlarni har bir navbatdagi qo‘shilgan mahsulot birligi uchun aniqlash mumkin. **Tovar yoki xizmatlarning keyingi qo‘shilgan birligini ishlab chiqarishga to‘g‘ri keladigan xarajatlar o‘rtacha qo‘shilgan xarajatlar deyiladi.**

11.2. Qisqa muddatli va uzoq muddatli davrlarda ishlab chiqarish xarajatlarining o‘zgarish tamoyillari

Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishda vaqt omili, ya’ni xarajat qilingandan pirovard natija olinguncha o‘tgan davr sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli vaqt omilidan kelib chiqib, ishlab chiqarish xarajatlarini qisqa va uzoq muddatli davrda alohida tahlil qilinadi.

Qisqa muddatli davr – bu korxonaning faqat o‘zgaruvchi xarajatlari miqdorini o‘zgartirish uchun taqozo etiladigan davrdir. Misol uchun, korxona mahsulotiga talab keskin oshdi, deb faraz qilaylik. Taklifning muayyan hajmida talabning oshishi narxning ham ko‘tarilishiga va binobarin, korxona foydasining ko‘payishiga olib keladi. O‘z o‘rnida, ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali korxona foyda massasini yanada oshi-

rish imkoniga ega. Buning uchun u eng avvalo qisqa muddatli davrdagi ishlab chiqarish xarajatlarini amalga oshiradi. Bunday xarajatlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) jonli mehnat xarajatlarini oshirish, ya'ni qo'shimcha ishchi kuchini yollash va ulardan foydalanish;

2) xomashyo, material, elektr energiyasi va boshqa xarajatlar miqdorini ko'paytirish;

3) nisbatan arzon va ishlab chiqarishga osonlik bilan joriy etish mumkin bo'lgan mehnat vositalari miqdorini ko'paytirish va h.k. Bundan ko'rinadiki, korxona ishlab chiqarish hajmini o'stirish uchun qisqa davrda faqat o'zining o'zgaruvchi xarajatlari miqdorini o'zgartirishi mumkin bo'lib, ular qisqa muddatli xarajatlar hisoblanadi. Ishlab chiqarish quvvatlari esa (ishlab chiqarish bino va inshootlari maydoni, mashina va uskunalar miqdori) doimiy bo'lib qoladi, hamda bu davr faqat ulardan foydalanish darajasini o'zgartirish uchun yetarli bo'lishi mumkin.

Uzoq muddatli davr – bu korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini va barcha band bo'lgan resurslari miqdorini o'zgartirish uchun yetarli bo'lgan davrdir. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish quvvatlarining o'zgarishini taqozo qiladigan davr davomiyligi ayrim tarmoq va korxona xususiyatidan kelib chiqib farqlanishi mumkin. Misol uchun, tikuvchilik korxonasida ishlab chiqarish quvvatlarini nisbatan qisqa muddatda, masalan bir necha kunda o'zgartirish mumkin. Buning uchun bir necha ish stoli va tikuvchilik mashinalari sotib olish va o'rnatish kifoya qiladi. Mashinasozlik yoki neftni qayta ishlash zavodidagi qo'shimcha quvvatlarni ishga tushirish esa bir necha yilni taqozo etishi mumkin.

Uzoq muddatli davrda barcha xarajatlar, shu jumladan, doimiy xarajatlar ham o'zgaruvchi hisoblanadi.

Qisqa muddatli vaqt davomida korxona o'zining doimiy (qayd qilingan) quvvatlariga o'zgaruvchi resurslar miqdorini qo'shib borish yo'li bilan ishlab chiqarish hajmini o'zgartirishi mumkin. Biroq, ishlab chiqarish quvvatlariga (doimiy resurslarga) qo'shilgan o'zgaruvchi resurslar ma'lum vaqtdan so'ng kamayib boruvchi natija (mahsulot) beradi.

Bu holat marjinalistlar tomonidan ishlab chiqilgan **unumdorlikning pasayib borishi qonuni** orqali izohlab beriladi. Unga ko'ra, ma'lum davrdan boshlab korxonaning ishlab chiqarish quvvatlariga (masalan kapital yoki yerga) o'zgaruvchi resurslar birligi (masalan, jonli mehnat)ni ketma-ket qo'shib borish, har bir keyingi o'zgaruvchi resurs birligi qiymatiga kamayib boruvchi qo'shilgan mahsulot beradi. Boshqacha aytganda, agar asosiy kapitalga xizmat ko'rsatuvchi ishchilar soni ko'payib

borsa, ishlab chiqarishga ko'proq ishchini jalb qilib borish bilan ishlab chiqarish hajmining o'sishi tobora sekinlik bilan ro'y beradi. Bu qonunni tasvirlash uchun quyidagi misolni keltiramiz. Faraz qilaylik, fermer foydalanadigan yerning doimiy miqdoriga (masalan 20 ga) ega bo'lib, unda don yetishtiradi. Agar fermer ekinga qayta ishlov bermasa, har bir gektar yerdan 40 sentnerdan hosil oladi deb hisoblaymiz. Agar ekinga qo'shimcha bir marta ishlov berilsa, hosildorlik 50 s/ga ga qadar ko'tarilishi mumkin. Ikkinchi ishlov berish hosildorlikni 57 s/ga, uchinchisi - 61 s/ga, to'rtinchisi, aytaylik 63 s/ga ga qadar ko'tarishi mumkin. Ekinga keyingi ishlov berishlar juda kam yoki nolga teng bo'lgan qo'shimcha hosil beradi. Bu yerda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, unumdorlikning pasayib borish qonuni, o'zgaruvchi resurslarning barcha birligi (masalan barcha ishchilar) sifat jihatidan bir xil degan farazga asoslanadi. Ya'ni, har bir qo'shimcha ravishda jalb qilingan ishchi bir xil aqliy layoqatga, bilimga, malakaga, harakat tezligi va shu kabilarga ega deb hisoblanadi. Demak, qo'shilgan mahsulot keyingi jalb qilingan ishchi kam malakaga ega bo'lgani uchun emas, balki kapital (fondlar)ning mavjud miqdoriga nisbatan ko'p miqdorda ishchilarni band qilish sababli kamayib boradi. Bu yerda ishlab chiqarish omillari o'rtasidagi nisbat, mutanosiblik buzilishi sodir bo'ladi. Bundan ko'rinib turibdiki, unumdorlikning pasayib borishi degan qonun tabiiy ravishda o'zidan o'zi emas, balki omillarning boshqasi o'zgarmagani holda ayrimlarini ko'r-ko'rona ko'paytirib, ular o'rtasidagi mutanosiblik buzilganda sodir bo'ladi.

Qulay iqtisodiy muhit tufayli ishlab chiqarish quvvatlarining to'xtovsiz kengayib borishi natijasida korxona o'rtacha umumiy (yalpi) xarajatlarida qanday o'zgarish ro'y beradi? Dastlab, qandaydir vaqt oralig'ida ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishi o'rtacha umumiy xarajatlarning pasayishi bilan birga boradi. Ammo oxir-oqibatda ko'proq va yanada ko'proq quvvatlarni ishga tushirish o'rtacha umumiy xarajatlarning o'sishiga olib keladi. Bunday hollarni samaraning kamayib borish qonuni tushuntirib berolmaydi, chunki uning amal qilish shart-sharoiti ishlab chiqarishda foydalanadigan resurslardan bittasi miqdorining o'zgarmasligi hisoblanadi. Uzoq muddatli davrda barcha resurslar miqdori o'zgaradi. Bundan tashqari biz tahlilda barcha resurslar narxini doimiy deb faraz qilamiz. Shu sababli uzoq muddatli davrda o'rtacha xarajatlarning o'zgarishi tamoyilini ishlab chiqarish miqyosi o'sishining ijobiy va salbiy samarasi yordamida tushuntirish mumkin.

Ishlab chiqarish miqyosining ijobiy samarasi shunda namoyon bo'ladi-ki, korxonada ishlab chiqarish hajmi o'sib borishi bilan, bir qator omillar ishlab chiqarish o'rtacha xarajatlarining pasayishiga ta'sir

ko'rsata boshlaydi. Bu omillar quyidagilar: 1) mehnatning ixtisoslashuvi; 2) boshqaruv xodimlarining ixtisoslashuvi; 3) kapitaldan samarali foydalanish; 4) qo'shimcha turdagi mahsulotlarning ishlab chiqarilishi. Quyida bu omillarning har biriga batafsil to'xtalib o'tamiz.

1. Mehnatning ixtisoslashuvi. Korxona ko'lamining o'sib borishi bilan foydalanilayotgan mehnatning ixtisoslashuv darajasini oshirish imkoni kengayib boradi. Qo'shimcha ravishda ishchilarning yollanishi topshiriqning ular o'rtasida borgan sari aniqroq taqsimlanib borishini anglatadi. Ishlab chiqarish jarayonida 5-6 tadan turli operatsiyalarni bajarish o'rniga endilikda har bir ishchi bitta – yagona topshiriqni bajarishi mumkin bo'ladi. Butun ish kuni davomida u o'zining malakasiga ko'proq mos keladigan vazifani bajarish bilan band bo'ladi. Kichik korxonalarda malakali ishchilar ko'pincha o'z ish vaqtlarining deyarli yarmini hech qanday malaka talab etmaydigan ishlarni bajarishga sarflaydilar. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlarining oshib ketishiga olib keladi. Shuningdek, ishlab chiqarish miqyosining o'sishi bilan ta'minlanuvchi mehnat operatsiyalarining taqsimlanishi imkoniyati ishchilar uchun o'z vazifalarini bajarishlarida katta tajriba orttirishga zamin yaratadi. 5-6 ta topshiriq bilan band qilingan eng mahoratli ishchi ham bu vazifalarning har birini bajarishda u qadar malakali bo'la olmaydi. Yagona vazifani bajarish imkoniga ega bo'lgach, xuddi shu ishchi yanada unumliroq ishlay oladi. Va nihoyat, mehnat ixtisoslashuvining yuqori darajasi ishchi tomonidan bir topshiriqni bajarishdan boshqa biriga o'tishdagi vaqt yo'qotilishi holatining oldini oladi.

2. Boshqaruv xodimlarining ixtisoslashuvi. Ishlab chiqarishning yirik miqyoslari, shuningdek, boshqaruv bo'yicha mutaxassislar mehnatidan yaxshiroq foydalanish imkonini beradi. Birdaniga 20 nafar ishchini nazorat qilishga qodir bo'lgan rahbarning mehnati bir necha ishchiga ega bo'lgan kichik korxonada yetarli darajada foydalanilmaydi. Bu holatda ma'muriy apparatni ta'minlash xarajatlarini oshirmagan holda korxona ishlab chiqarish xodimlarining sonini ikki baravar ko'paytirish mumkin bo'ladi. Shu bilan birga, kichik firmalar boshqaruvchi mutaxassis mehnatidan bevosita maqsadga muvofiq foydalana olmaydilar. Kichik korxonada sotish muammolari bo'yicha mutaxassis o'z vaqtini boshqaruvning turli sohalari – masalan, marketing, ishchi kuchi resurslarini boshqarish, moliyaviy boshqarish bo'yicha taqsimlashga majbur bo'lishi mumkin. Operatsiyalar miqyosining kengayishi marketing bo'yicha mutaxassis o'zini mahsulotlarni taqsimlash va sotish ustidan nazorat o'rnatishga to'liq bag'ishlashi mumkinligidan darak berib, boshqaruvning boshqa funksiyalarini bajarish uchun qo'shimcha ravishda tegishli mu-

taxassislar jalb etiladi. Pirovardida bu holat samaradorlikning oshishi hamda mahsulot birligiga bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishiga olib keladi.

3. Kapitaldan samarali foydalanish. Ko'p hollarda kichik firmalar ishlab chiqarish jihozlaridan texnologik nuqtayi nazardan nisbatan samarali foydalanishga qodir bo'lmaydilar. Mahsulotlarning ko'plab turlarini ishlab chiqarish uchun mashinalarni faqat juda yirik va qimmat turuvchi komplektlarda sotib olish mumkin. Buning ustiga mazkur mashina jihozlaridan samarali foydalanish ishlab chiqarishning katta hajmlarini taqozo etadi. Demak, yaxshi jihozlarni sotib olish va samarali foydalanishga faqat yirik ishlab chiqaruvchilargina erishishlari mumkin. Misol uchun, avtomobilsozlikda ishlab chiqarishning nisbatan samarali usullari yig'ish liniyasi uchun robot texnikasi hamda murakkab jihozlarning qo'llanishini taqozo etadi. Mazkur jihozlarning samarali ishlatilishi uchun ba'zi bir hisob-kitoblarga ko'ra, yiliga 200 mingdan to 400 mingga qadar avtomobil ishlab chiqarish hajmiga erishish lozim bo'ladi. Faqat yirik ishlab chiqaruvchilargina bunday jihozlarni sotib olishlari va samarali foydalanishlari mumkin. Bu holat mayda ishlab chiqaruvchilar uchun muammolarni keltirib chiqaradi. Avtomobillarni boshqa jihozlar yordamida ishlab chiqarish samarasiz va mahsulot birligiga nisbatan ko'proq xarajatlar qilinishiga olib keladi. Biroq, nisbatan samarali jihozni sotib olib, undan ishlab chiqarishning kichik hajmi tufayli to'liq foydalanmaslik ham samarasiz va qimmatga tushuvchi yo'l hisoblanadi.

4. Qo'shimcha turdagi mahsulotlarning ishlab chiqarilishi. Yirik miqyosdagi ishlab chiqarishning tashkilotchisi qo'shimcha mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun kichik firmaga qaraganda kengroq imkoniyatga ega bo'ladi. Go'sht qadoqlash bo'yicha yirik fabrika ishlab chiqarish chiqindisidan yelim, o'g'itlar, dorivor mahsulotlar va boshqa shu kabi qo'shimcha mahsulotlarni tayyorlaydi-ki, kichik firma bu chiqindilarni zarur bo'lmaganligi uchun shunchaki tashlab yuborishi mumkin edi.

Ishchi va boshqaruvchilar mehnatini ixtisoslashtirish darajasini oshirish, nisbatan samarali asbob-uskunalardan foydalanish imkoniyati, chiqindilardan samarali foydalanish kabi barcha texnologik omillar o'z ishlab chiqarish miqyosini kengaytirishga layoqatli bo'lgan tadbirkor tomonidan mahsulot birligini ishlab chiqarish xarajatlarining pasaytirilishiga ta'sir ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, ishlab chiqarishga jalb etilgan barcha resurslar miqdorining 10%ga oshirilishi ishlab chiqarish hajmining nisbatan ko'proq, masalan 20%ga oshishiga olib keladi, natijada o'rtacha umumiy xarajatlar pasayadi. Vaqt o'tishi bilan firmaning kengaytirilishi salbiy iqtisodiy oqibatlarga, va shundan

kelib chiqqan holda, mahsulot birligi ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishiga olib kelishi mumkin.

Salbiy miqyos samarasi ro'y berishining asosiy sababi yirik miqyosdagi ishlab chiqaruvchiga aylangan firmaning faoliyatini samarali nazorat qilish va muvofiqlashtirishga harakat qilish chog'ida vujudga keluvchi ma'lum boshqaruv qiyinchiliklari bilan bog'liq. Uncha katta bo'lmagan korxonada bitta – yagona boshqaruvchi uning faoliyatiga doir barcha muhim qarorlarni shaxsan o'zi qabul qilishi mumkin. Firma hajmining uncha katta bo'lmaganligi tufayli mazkur boshqaruvchi barcha ishlab chiqarish jarayonini yaxshi tasavvur qila oladi hamda firma faoliyatining barcha yo'nalishlarini tezlik bilan o'zlashtira olishi, o'z qo'l ostidagilaridan olayotgan axborotlarni osonlik bilan tahlil qilishi, ular asosida aniq va samarali qaror chiqara olishi mumkin bo'ladi. Biroq bunday qulay holat firma miqyosining kengayishi bilan o'zgaradi. Ma'muriy xodimlar va ishlab chiqarish jarayonini alohidalashtiruvchi boshqaruv qatlamlari ko'payib boradi; yuqori rahbariyat korxonadagi haqiqiy ishlab chiqarish jarayonidan alohidalashib qoladi. Yirik korxona miqyosida oqilona qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan barcha ma'lumotlarni yig'ish, tushunish va qayta ishlash bir kishi uchun imkon darajasidan tashqarida bo'ladi. Boshqaruv apparatining chuqurlashuvi va kengayishi esa axborot almashinuvi, qarorlarni muvofiqlashtirishdagi muammolarni hamda byurokratik holatni keltirib chiqaradi, boshqaruvning turli bo'g'inlari tomonidan qabul qilingan qarorlar bir-biriga zid kelish ehtimoli kuchayadi. Natijada samaradorlikka putur yetib, ishlab chiqarishning o'rtacha xarajatlari oshadi. Boshqacha aytganda, barcha resurslar miqdorining 10%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining nomuvofiq ravishda, aytaylik 5%ga o'sishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish miqyosining o'sishidan doimiy ravishda olinuvchi samara. Ba'zi hollarda ijobiy miqyos samarasi ta'siri barham topuvchi ishlab chiqarish hajmi bilan salbiy miqyos samarasi kuchga kiruvchi ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi tafovut juda ahamiyatli bo'lishi mumkin. Bu ikkala chegara orasidagi maydonda barcha resurslarning 10%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining ham mutanosib ravishda 10%ga ko'payishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish miqyosining kengayib borishi chuqur ixtisoslashuv tufayli boshqarish bo'yicha mutaxassislar mehnatidan ancha yaxshi foydalanish imkoniyatini beradi. Bu oxir-oqibatda samaradorlikning oshishi va mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishiga olib keladi.

11.3. Foydaning mazmuni. Foyda normasi va massasi

Korxonalarning faoliyatiga baho berishda sotilgan mahsulotlarning hajmi, ularga qilingan sarf-xarajatlar va foyda tushunchalaridan keng foydalaniladi.

Korxonalarda tovar va xizmatlarni sotishdan olingan mablag'lar ularning pul tushumlari yoki pul daromadlari deyiladi. Aytaylik, korxonada bir oy davomida 100 ming dona «A» mahsuloti ishlab chiqarildi. Har bir mahsulotning narxi 1000 so'm. Agar barcha mahsulotlar sotilgan taqdirda, korxonaning bir oylik pul tushumi 100 mln. so'm (100000 × 1000) ga teng bo'ladi. Biroq, korxonaning pul tushumlari uning faoliyatining samaradorligiga baho bera olmaydi. Chunki, bu pul tushumlari qanday xarajatlar evaziga olinganligi aks ettirmaydi. Shunga ko'ra, pul tushumlarining xarajatlardan ajratib olingan qismi – foyda muhim o'rin tutadi.

Korxona pul daromadlaridan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi foyda deb yuritiladi. Ayrim adabiyotlarda bu **iqtisodiy foyda** deb ham yuritiladi.

Bizning misolimizdagi korxonada «A» mahsulotni ishlab chiqarishning bir oylik xarajatlari 60 mln. so'mni tashkil etgan bo'lsin. U holda, korxonaning bir oylik foydasi 40 mln. so'm (100 mln. – 60 mln.) ga teng bo'ladi.

Foydaning tarkib topishi ikki bosqichdan o'tadi:

birinchi bosqichda foyda ishlab chiqarish jarayonida yangi qiymatning yaratilish chog'ida vujudga keladi. Yangidan yaratilgan qiymat tarkibidagi qo'shimcha qiymat foydaning asosiy manbai hisoblanadi, biroq u hali aniq foyda shaklida namoyon bo'lmaydi;

ikkinchi bosqichda ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan foyda tovarlarni sotilgandan so'ng olingan pul daromadi bilan xarajatlarning farqi ko'rinishida to'liq namoyon bo'ladi. Demak, tovar va xizmatlar sotilganda ularning umumiy qiymati pul daromadlariga, undagi qo'shimcha mahsulot esa foydaga aylanadi. Bundan ko'rinib turibdiki, foydaning haqiqiy manbayi qo'shimcha mahsulot yoki qo'shimcha qiymatdir. Odatda ishlab chiqarish sohasidagi yirik korxonalar tovarlarni katta hajmda ishlab chiqarib, ularni savdo vositachilariga ulgurji narxlarda sotadilar. Shunga ko'ra, ular tovarning ulgurji narxi uning tannarxidan yuqori bo'lgan taqdirda foyda oladilar. Demak, **ishlab chiqaruvchi foydasi (F_{ich}) – bu mahsulot tannarxi (T) va ulgurji narxi (N_u) o'rtasidagi farqdan iborat:**

$$F_{ich} = N_u - T .$$

Bundan ko'rinadi-ki, mahsulot birligidan olinadigan foyda ikkita asosiy omilga bog'liq bo'ladi: 1) mahsulot tannarxi darajasi; 2) ulgurji narxlar darajasi.

Tannarx – bu mahsulotning har bir birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarning puldagi ifodasidir.

Mahsulot tannarxini xarajatlarning asosiy turkumlari bo'yicha hisoblash mumkin. Misolimizdagi «A» mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari va tannarxini hisoblab chiqamiz (11.2-jadval).

11.2-jadval

«A» mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari va tannarxini hisoblash

Xarajatlar	Jami ishlab chiqarish xarajatlari, mln. so'm	1 birlik mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari, so'm
Xomashyo va materiallar	24,0	240
Yoqilg'i va energiya	9,0	90
Ish haqi va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar	15,0	150
Transport xarajatlari	6,0	60
Boshqaruv xarajatlari	6,0	60
Jami	**60,0**	**600**

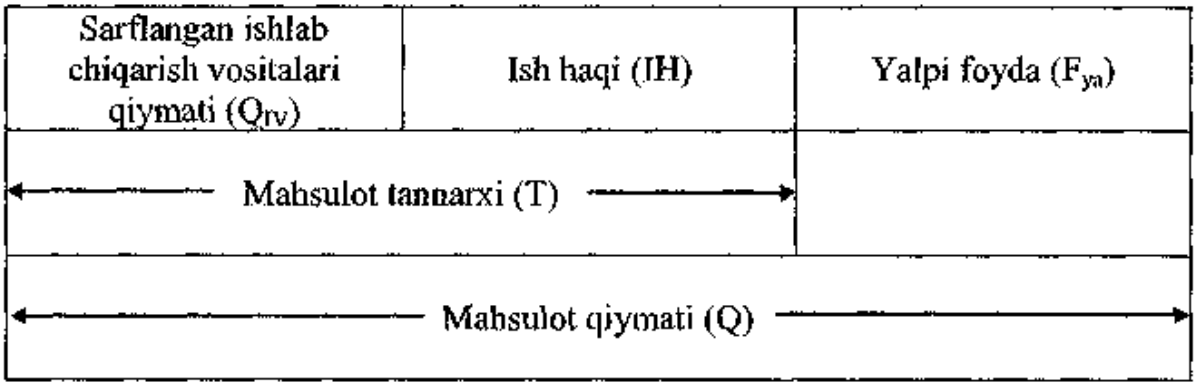
Jadvaldan ko'rinadiki, korxonada «A» mahsulotning bir oylik ishlab chiqarish xarajatlari 60 mln. so'mdan iborat bo'lib, jami 1000 dona mahsulot ishlab chiqarilgan. Demak, 1 dona mahsulotning tannarxi 600 so'mga teng.

Hozirgi global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz sharoitida mamlakatimiz eksport salohiyatini yuksaltirish va milliy iqtisodiyotimiz raqobatbardoshligini oshirish ko'p jihatdan tejamkorlikka erishish hamda mahsulot va xizmatlar tannarxini pasaytirishga bog'liq. Shunga ko'ra, 2009-2012-yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturida tannarxni pasaytirishga oid quyidagi kompleks chora-tadbirlar ham belgilangan: «...qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag'batlantirish hisobidan korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish. Shu maqsadda 2008-yili xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiyotimizdagi yetakchi tarmoq va sohalarda mahsulot tannarxini kamida 20 foiz tushirishga qara-

tilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish borasidagi takliflari ma'qullanganini qayd etish lozim»[1].

11.6-chizma

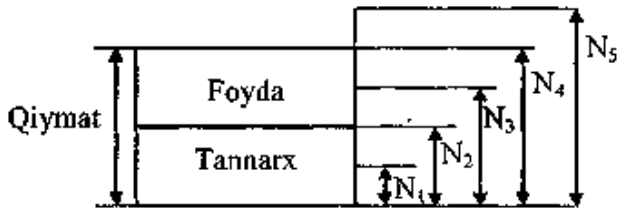
Mahsulot qiymati tarkibi

Bu o'rinda mahsulot tannarxini uning qiymatidan farqlash lozim. Ma'lumki, mahsulot qiymati (Q) o'z ichiga sarflangan ishlab chiqarish vositalari qiymati (Q_{IV}) hamda yangidan yaratilgan qiymat (Q_{YA})ni to'liq oladi. O'z navbatida yangidan yaratilgan qiymat ish haqi (IH) va yalpi foydaga (F_{ya}) ajraladi. Bu holatni 11.6-chizma orqali ko'rish mumkin.Foyda miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi ikkinchi omil – korxona o'z mahsulotlarini sotuvchi narx darajasi bo'lib, bu o'rinda mahsulot narxi, qiymati va tannarxi o'rtasidagi nisbatning beshta asosiy holatini ajratib ko'rsatish mumkin (11.7-chizma).

11.7-chizma

Tovar qiymati va narxining nisbati

Chizmadan ko'rinadiki, birinchi holatda narx mahsulotlar tannarxidan past darajada o'rnatilib (N_1 daraja), buning natijasida ular zarariga sotilishi mumkin. Ikkinchi holatda narxning N_2 darajada o'rnatilishi mahsulotni sotishdan olingan pul tushumining korxona xarajatlariga teng

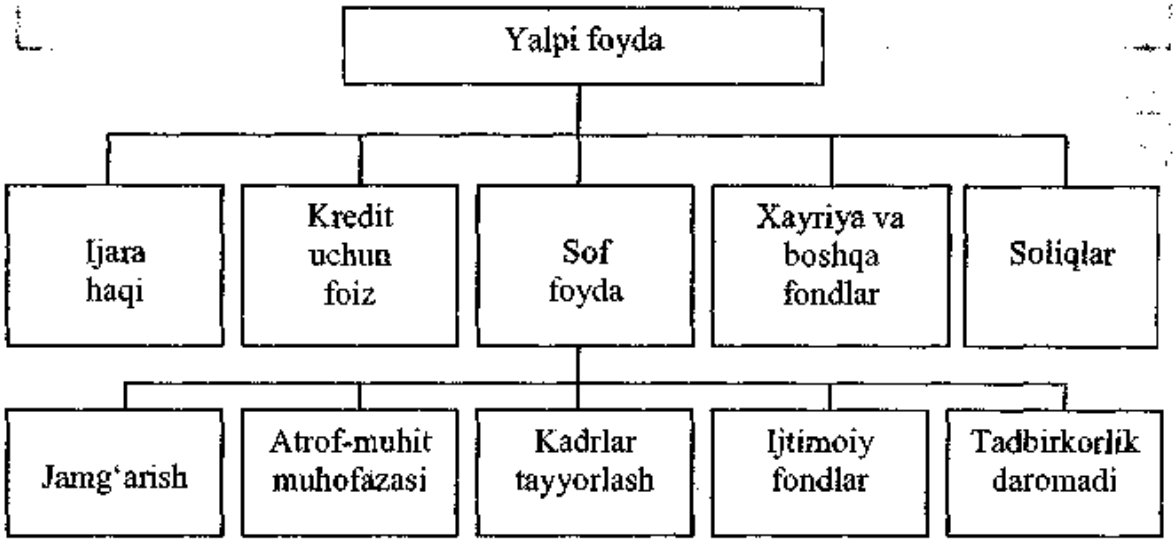
[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 33-34-b.

kelishi, ya'ni ishlab chiqarishning faqat o'zini-o'zi qoplashi ta'minlanishi mumkin. Uchinchi holatdagi N_3 narx darajasi tannarxdan yuqori, biroq qiymatdan past bo'lib, bunda korxona foydasi tovarda mujassamlashgan foyda miqdoridan kam bo'ladi. To'rtinchi holatdagi N_4 narx darajasi qiymat miqdoriga teng bo'lib, korxona tovarda mujassamlashgan barcha foydani oladi. Va nihoyat, beshinchi holatdagi N_5 narx darajasini o'rnatish korxonaga tovar qiymatidan ko'proq pul daromadi olish imkonini beradi. Buni yuqorida keltirilgan misoldagi «A» mahsulot qiymati va narxi orqali aniqroq ifodalash mumkin: N_1 = 500 so'm; N_2 = 600 so'm; N_3 = 800 so'm; N_4 = 1000 so'm; N_5 = 1200 so'm.

Korxona yalpi foydasining taqsimlanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi (11.8-chizma).

11.8-chizma

Yalpi foydaning taqsimlanishi

Chizmadan ko'rinadiki, eng avvalo yalpi foydadan boshqa iqtisodiy subyektlarga turli to'lovlar amalga oshiriladi. Bu to'lovlarga boshqalarning yer va binolaridan foydalanganlik uchun ijara haqi, qarzga olingan pul mablag'lari uchun to'lanadigan foizni kiritish mumkin. Bundan tashqari, korxonalar davlat va mahalliy hokimiyat organlari budjetiga soliqlar to'laydilar, turli xayriya va boshqa fondlarga mablag'lar kiritadilar. Mablag'larning qolgan qismi korxona sof foydasini tashkil etadi. U korxonaning ishlab chiqarish va ijtimoiy ehtiyojlariga, shuningdek, jamg'arish (ishlab chiqarishni kengaytirish)ga, atrof-muhit muhofazasi, xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash va boshqa maqsadlarga sarflanadi.

Iqtisodiy foyda va buxgalteriya foydasini o'zaro farqlash lozim.

Iqtisodiy foyda umumiy pul tushumidan barcha ichki va tashqi xarajatlar, shuningdek, me'yordagi foydani chegirib tashlash orqali aniqlanadi.

Buxgalteriya foydasi sotilgan mahsulot uchun tushgan umumiy pul summasidan ishlab chiqarishning tashqi xarajatlar chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi. Shu sababli buxgalteriya foydasi iqtisodiy foydadan ichki xarajatlar miqdoriga ko'proqdir. Bunda ichki xarajatlar har doim o'z ichiga me'yordagi foydani ham oladi. Korxona umumiy pul tushumi tarkibidagi umumiy va buxgalteriya xarajatlari hamda foydasining farqlanishini quyidagi tasvir orqali yaqqolroq tasavvur etish mumkin (11.9-chizma).

11.9-chizma

Korxona umumiy pul tushumi tarkibidagi iqtisodiy va buxgalteriya foydasining farqlanishi

Buxgalteriya atamasi bo'yicha

Buxgalteriya foydasi	=	Umumiy pul tushumi	–	Tashqi xarajatlar

Iqtisodiy atama bo'yicha

Iqtisodiy foyda	=	Umumiy pul tushumi	–	Tashqi xarajatlar	–	Ichki xarajatlar	–	Me'yordagi foyda

Korxona foydasining mutlaq miqdori uning massasini tashkil qiladi. Foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga nisbati va uning foizda ifodalanishi foyda normasi deyiladi.

Amaliyotda foyda normasini hisoblashning ikki variantidan foydalaniladi. Bular foydaning joriy sarflarga – korxona xarajatlariga yoki avanslangan mablag'larga (asosiy va aylanma kapital) nisbatidir.

Bular quyidagicha aniqlanadi:

1. $P' = (P/W) \times 100\%$,

bu yerda: P' – foyda normasi; P – foyda massasi; W – ishlab chiqarish xarajatlari;

2. $P' = (P/K_{avans}) \times 100\%$,

bu yerda: P' – foyda normasi; P – foyda massasi; K_{avans} – korxona avanslangan mablag'lari yoki asosiy va aylanma kapitalning o'rtacha yillik qiymati.

Bizning misolimizdagi korxonaning «A» mahsulot ishlab chiqarishdan olgan foyda massasi 40 mln. so'mni, foyda normasi esa 66,7 % ((40 mln. so'm / 60 mln. so'm) · 100%) ni tashkil etadi.

Foyda normasi ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga to'g'ri mutanosib hamda ishlab chiqarish xarajatlari yoki avanslangan mablag'lar qiymatiga teskari mutanosibdir. Shu tufayli foyda normasi korxona ish samaradorligining integral ko'rsatkichi hisoblanadi.

Foydaning o'sishiga chiqarilayotgan mahsulot umumiy hajmi o'zgarmagan holda ikki yo'l bilan: 1) ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hisobiga; 2) narxni oshirish hisobiga erishish mumkin.

Xulosalar

1. Ishlab chiqarish xarajatlari – iqtisodiyot nazariyasining eng muhim tadqiqot kategoriyalaridan biridir. Uning vazifasi korxonaning barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan mahsulot ishlab chiqarishga sarflanadigan xarajatlarning miqdori va tarkibini aniqlashdan iborat.

2. Xarajatlarni tadqiq qilish shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotdan olingan pul tushumi nafaqat ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashi, balki foyda olishni ham ta'minlashi kerak. Foyda – tadbirkorlik faoliyatining mazmunini anglatadigan, uni harakatga keltiruvchi omildir. Ammo bu maqsadga erishish ishlab chiqarish xarajatlariga bevosita bog'liq. Shuning uchun ishlab chiqarish xarajatlarini tadqiq etish iqtisodiy tahlilning muhim bo'g'ini hisoblanadi.

3. Tadbirkor korxona xarajatlari va foydasiga turlicha yondashadi. Muayyan xarajatlar doirasida foyda ishlab chiqarishning eng yaxshi imkoniyatlarini ta'minlashi kerak. Muayyan foyda doirasida esa xarajatlarni shunday optimal darajaga keltirish kerakki, bunda ishlab chiqarishni moliyalashtirish ko'p sarf talab etmasin.

4. Korxona umumiy xarajatlari ikkiga bo'linadi: ishlab chiqarish xarajatlari va muomala xarajatlari. Ishlab chiqarish xarajatlari mahsulotni yaratish uchun sarflanadigan xarajatlardir. Ushbu xarajatlar xomashyo, yoqilg'i, energiya, ishchi kuchi, amortizatsiya va boshqalarga sarflanadi. Muomala xarajatlari tovarlarni realizatsiya jarayoni bilan bog'liq bo'lgan sarflardir. Ular sof muomala va qo'shimcha muomala xarajatlariga bo'linadi.

Sof muomala xarajatlari foyda hisobidan qoplansa, qo'shimcha muomala xarajatlari esa tovar narxiga kiritiladi.

5. Korxona ishlab chiqarish jarayonida foydalanadigan resurslar o'z resurslari yoki jalb qilingan resurslar bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra xarajatlar ichki yoki tashqi xarajatlarga bo'linadi. Tashqi xarajatlar korxona o'zi uchun zarur resurs va xizmatlarga to'lovlarni amalga oshirishi natijasida vujudga keladigan xarajatlardir. Tashqi xarajatlar to'lov hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi, shu sababli buxgalteriya xarajatlari deb ham ataladi. Korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan foydalanishi bilan bog'liq xarajatlar ichki xarajatlar deyiladi. Bunday xarajatlar pul to'lovlari shaklida chiqmaydi. Shu sababli ichki xarajatlar darajasini baholash o'z resurslari qiymatini shunga o'xshash resurslarning bozor narxlariga taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

6. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir etish darajasiga qarab doimiy va o'zgaruvchi xarajatlar ham farqlanadi. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga (qisqarishi yoki ortishi) ta'sir etmaydigan xarajatlar doimiy xarajatlar deyiladi. Doimiy xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmaydi, uning o'sishiga ham bevosita ta'sir etmaydi va ishlab chiqarishning har qanday, hatto nolinchi hajmida ham mavjud bo'ladi. O'zgaruvchi xarajatlar deb ishlab chiqariladigan tovar miqdorining oshishiga yoki kamayishiga bevosita ta'sir qiladigan xarajatlarga aytiladi. Ishlab chiqarishning har bir darajasida doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indisi umumiy yoki yalpi xarajatlarni tashkil qiladi.

7. Korxona ishlab chiqarish hajmini o'stirish uchun qisqa muddatli davrda faqat o'zining o'zgaruvchi xarajatlari miqdorini o'zgartirishi mumkin. Bu qisqa muddatli xarajatlardir. Ishlab chiqarish quvvatlari esa (ishlab chiqarish bino va inshootlari maydoni, mashina va uskunalar miqdori) doimiy bo'lib qoladi, hamda bu davrda faqat ulardan foydalanish darajasini o'zgartirish uchun yetarli bo'lishi mumkin. Boshqacha aytganda, qisqa muddatli davr oralig'ida korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari o'zgarishsiz qoladi, ishlab chiqarish hajmi jonli mehnat, xom ashyo va boshqa resurslar miqdorini ko'paytirish orqali o'zgarishi mumkin. Bunda mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish intensivligini oshirish mumkin.

8. Qisqa muddatli davr – bu korxonaning faqat o'zgaruvchi xarajatlari miqdorini o'zgartirish uchun taqozo etiladigan davrdir. Uzoq muddatli davr – bu korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini va butun band bo'lgan resurslari miqdorini o'zgartirish uchun yetarli bo'lgan davrdir. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish quvvatlarining o'zgarishini taqozo qiladigan davr davomiyligi ayrim tarmoq va korxona xususiyatidan kelib chiqib farqlanish mumkin.

9. Korxona pul daromadlaridan sarflangan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi foyda yoki iqtisodiy foyda deb yuritiladi. Tovar va xizmatlar sotilganda ularning umumiy qiymati pul daromadlariga, undagi qo'shimcha qiymat esa foydaga aylanadi. Bundan ko'rinib turibdiki foydaning haqiqiy manbai qo'shimcha mahsulot yoki qo'shimcha qiymatdir.

10. Korxonaning umumiy foydasidan budjetga (asosan soliq to'lovlari), banklarga (olingan ssuda uchun foiz) to'lovlar va boshqa majburiyatlar chiqarib tashlansa korxona sof foydasi qoladi. Buxgalteriya foydasi sotilgan mahsulot uchun tushgan umumiy pul summasidan ishlab chiqarishning tashqi xarajatlari chiqarib tashlanishi natijasida hosil qilinadi. Shu sababli buxgalteriya foydasi iqtisodiy foydadan ichki xarajatlar miqdoriga nisbatan ko'proqdir. Bunda ichki xarajatlar har doim o'z ichiga normal foydani ham oladi.

11. Foydaning o'sishiga, chiqarilayotgan mahsulot umumiy hajmi o'zgarmagan holda ikki yo'l bilan: yoki ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hisobiga, yoki narxni oshirish hisobiga erishish mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishlab chiqarish xarajatlari – tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha sarflar.

Ichki xarajatlar – korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan foydalanish natijasida vujudga keladigan xarajatlar.

Tashqi xarajatlar – tashqaridan jalb qilingan resurslarga to'lovlarni amalga oshirishga ketgan xarajatlar.

Doimiy xarajat – ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etmaydigan, u o'zgarganda ham miqdorini o'zgartirmaydigan xarajatlar.

O'zgaruvchi xarajat – ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir etadigan xarajatlar.

O'rtacha xarajatlar – mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlar.

Qo'shilgan xarajatlar – mahsulotning navbatdagi qo'shimcha birligini ishlab chiqarishga qilinadigan xarajatlar.

To'g'ri xarajatlar – mahsulot tannarxiga bevosita qo'shilib, uning tarkibiga kiradigan xarajatlar.

Egri xarajat – mahsulot tannarxiga ustama bo'lib, narxda aks etadigan xarajatlar.

Iqtisodiy yoki sof foyda – yalpi pul tushumidan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi.

Foyda normasi – foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga bo‘lgan nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ishlab chiqarish sarf-xarajatlarining mohiyatini va tarkibini tushuntiring.
2. Ichki va tashqi xarajatlar o‘rtasidagi farq nimadan iboratligini misol orqali tushuntiring.
3. O‘rtacha doimiy, o‘zgaruvchi va umumiy xarajatlarning mazmuni hamda ularning ahamiyatini tushuntirib bering.
4. Foydaning mazmuni va manbayini tushuntiring.
5. Iqtisodiy foyda va buxgalteriya foydasining farqi nimada? Ularning shakllanish tartibini tushuntirib bering.
6. Yalpi foydaning taqsimlanish tartibini tushuntirib bering. Mulkchilik va xo‘jalik yuritish shakllarining turliligi foydaning taqsimlanish tartibiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
7. Foyda massasiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni izohlab bering.
8. Ishlab chiqarish resurslari tarkibidagi quyidagi o‘zgarishlardan qaysilari uzoq muddatli davrdagi xarajatlarga kiradi:

a) kompaniya neftni qayta ishlovchi yangi uskunani o‘rnatadi;

b) korxona yana 200 ishchini yollaydi;

d) fermer o‘z uchastkasida qo‘llaniladigan o‘g‘it miqdorini ko‘paytiradi;

e) fabrikada uchinchi smena joriy qilinadi.

9. Sarflarning quyidagi turlari xarajatlarning qaysi turkumiga tegishli ekanligini aniqlang: mahsulot reklamasiga sarflar, korxona chiqargan zayomlar bo‘yicha foiz to‘lovlari; xomashyoga sarflar, ko‘chmas mulkka soliq to‘lovlari, boshqaruv xodimlari maoshi; ishchilarga ish haqi to‘lovlari; amortizatsiya ajratmasi.
10. Quyidagi keltirilgan ma’lumotlardan foydalanib foyda normasini har ikkala usulda hisoblang: umumiy foyda – 250 ming so‘m; ishlab chiqarish xarajatlari – 1250 ming so‘m; avanslangan mablag‘lar (asosiy va aylanma kapital) – 2500 ming so‘m.
11. Natijalarni taqqoslab, izohlab bering.

12-bob. ISH HAQI VA MEHNAT MUNOSABATLARI

Mamlakatda yaratilgan milliy mahsulotning taqsimlanish tamoyillari, shakllari, usullari muhim ahamiyat kasb etib, ulardan amalda foydalanish masalalari iqtisodchi-mutaxassislar o'rtasida turli tortishuv, bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda. Ayniqsa, kishilarning hayot kechirishi va turmush darajasini aniqlab beruvchi daromadlarning asosiy turi bo'lgan ish haqini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu bobda ish haqining iqtisodiy tabiati bilan bog'liq muammolar, ish haqi shakllari va bozor munosabatlari sharoitida uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, ish haqi stavkasini tabaqalashtirish masalalari, shuningdek, mehnat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va ularni shakllantirishda turli shartnomalarning va kasaba uyushmalarining roliga alohida o'rin beriladi.

12.1. Yaratilgan mahsulot va daromadlarning taqsimlanish tamoyillari

Ish haqining mazmunini to'g'ri tushunib olish uchun eng avvalo yaratilgan milliy mahsulotning taqsimlanish tartibi to'g'risida tasavvurga ega bo'lish lozim. Mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotning (tovar va xizmatlarning) taqsimlanish tamoyillari bo'yicha turlicha nazariyalar mavjud. Bozor iqtisodiyotiga doir adabiyotlarning ko'pchiligida «uch omil» deb nomlanuvchi nazariya keng tarqalgan. Bu nazariyaning asoschilaridan biri fransuz olimi J.B.Sey **«ishlab chiqarishning uch omili»** degan g'oyani ilgari surib, unda tovarlarni ishlab chiqarishda mehnat, yer va kapital bab-baravar qatnashadi, ular hamma daromadlar manbayidir va binobarin daromadlar ham shu omillar o'rtasida taqsimlanadi, deb ko'rsatadi. Uning bu g'oyasi amerikalik iqtisodchi olim J.B.Klarkning **qo'shilgan omil (so'nggi qo'shilgan kapital yoki ishchi kuchi) unumdorligi** degan g'oyasiga asos bo'lib xizmat qiladi. Klark o'zining «Boyliklarning taqsimlanishi» nomli asarida yaratilgan boylik uchala omil o'rtasida ularning har biri yaratgan mahsulot miqdoriga (ya'ni unumdorligiga) qarab taqsimlanadi, deb ko'rsatdi.

Sey va Klark g'oyalarining ijobiy tomoni quyidagilardan iborat:

a) kapital, yer va ishchi kuchi (jonli mehnat)ning har uchalasi tovar yoki xizmatning nafliligini yaratishda qatnashishi ko'rsatiladi;

b) yaratilgan naflilik miqdori bilan bu uchala omilning miqdori va unumdorligi o'rtasida bog'liqlik mavjudligi, agar bu uchala omil bir-biriga mos ravishda miqdor va sifat jihatidan oshsa, tovarlar va xizmat-

lar hajmi ham ko'payishi asoslanadi. Ammo bu g'oyalarning kamchiligi ham mavjud bo'lib, ular hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitiga to'g'ri kelmaydi.

1. Sey va Klark iqtisodiyot nazariyasi hali yetarli darajada rivojlanmagan davrda yashab ijod etganliklari uchun tovar va xizmatlarda gavdalangan mehnatning ikki yoqlama tavsifini va undan kelib chiquvchi tovarning ikki xil xususiyatini tushunmaganliklari tufayli, kapital va yer tovar nafliligini yaratishda passiv ravishda qatnashsada, qiymat yaratmasliklarini, ular faqat eskirishiga teng, ya'ni amortizatsiya ajratmalariga teng qiymatni yangi tovarga jonli mehnat ta'sirida o'tkazishini, yangi qiymat esa faqat jonli mehnat tomonidan yaratilishini ko'rsatib berolmaganlar.

2. Klark tomonidan yaratilgan qo'shilgan mehnat unumdorligining kamayib borish qonuni turli omillarning bir-biriga mosligi ta'minlanmagan, ko'r-ko'rona xarajatlar oshirib borilgan hamda ilmiy-texnika taraqqiyoti mutlaqo to'xtab qolgan davrga (holatga) mos kelib, hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitiga to'g'ri kelmaydi.

3. Sey va Klark aytganlaridek, hozirgi davrda yaratilgan boylik, to'g'rirog'i milliy mahsulotning hammasi bu uchala omilning miqdori va unumdorligiga qarab taqsimlanmaydi, balki uning amortizatsiya ajratmalari, markazlashgan fondlar tashkil qilingandan qolgan qismi shu omillarga qarab uning egalari o'rtasida taqsimlanadi.

Sey va Klarklardan tashqari ayrim oqimlar, masalan lassalchilar mehnat hamma boylikning va madaniyatning manbaidir, shuning uchun hamma daromad jamiyat a'zolari o'rtasida teng taqsimlanishi zarur, deb ko'rsatadilar. Lassalchilar, birinchidan, boylik faqatgina mehnatning natijasi bo'lmasdan, uni yaratishda yer (tabiat resurslari) va kapital ham qatnashishini, ya'ni uning nafliligi har uchala omil natijasi ekanligini unutdilar. Ikkinchidan, ularning yaratilgan mahsulotni barcha jamiyat a'zolari o'rtasida teng taqsimlash zarur degan g'oyalari mutlaqo noto'g'ri bo'lib, bunday holatda mahsulotni ko'paytirishga ishlab chiqaruvchilar o'rtasida hech qanday qiziqish bo'lmasligi o'z-o'zidan tushunarlidir. Keyinchalik sobiq sotsialistik mamlakatlarda, jumladan sobiq Ittifoqda mahsulot va daromadlar davlat qo'lida bo'lib, mehnatning miqdori va sifatiga qarab taqsimlanadi degan g'oya hukmron bo'ldi. Lekin uning talablari bajarilmadi. Davlat, partiya va xo'jalik rahbarlari yaratilgan mahsulotning ko'pchilik qismini o'z xohishlaricha davlat foydasiga taqsimladilar va turli yo'llar bilan o'zlashtirib, undan foydalandilar, shu vaqtning o'zida mehnatkashlar o'z mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga yarasha haq ola olmadilar.

Mana shu yuqoridagi aytilgan nazariy fikrlar va amaliy tajribalarni hamda hozirgi davrda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar talablarini hisobga olib, yaratilgan mahsulotni taqsimlashning quyidagi asosiy yo'nalishlarini ko'rsatishga harakat qilamiz:

a) umuman olganda mahsulotni, binobarin daromadlarni taqsimlash ham doim bir xil bo'lmay, balki shu davrda amal qilib turgan iqtisodiy munosabatlar tizimiga, jumladan mulkchilik munosabatlariga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoitlari, ya'ni kapitalga mulkchilikning turli shakllari, yerga esa davlat mulki mavjud bo'lgan sharoitda yaratilgan milliy mahsulot mulk egalari (davlat, jamoa, xususiy, shaxsiy) va ishchi kuchining egasi bo'lgan ishchi-xizmatchilar o'rtasida taqsimlanadi. Bunda daromadlarning bir qismi albatta umumjamiyat manfaatlarini ko'zlab ish olib boruvchi davlat ixtiyoriga kelib tushadi;

b) milliy mahsulotdan eng avvalo shu mahsulotni yaratishda qatnashgan ishlab chiqarish vositalarining qiymati, aniqrog'i, amortizatsiya summasi ajratib qo'yiladi, chunki bu summa asosiy ishlab chiqarish vositalarini (asosiy kapitalni) qayta tiklash uchun zarurdir;

d) undan keyin turli xil tabiiy ofat va favqulodda hodisalarning ta'sirini bartaraf qilish, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni bir maromda to'xtovsiz amalga oshirishni kafolatlash uchun sug'urta fondlari, qariyalar, bolalar, nogironlar va turli boshqa kam ta'minlangan oilalarni himoya qilish uchun nafaqa hamda ijtimoiy himoya fondlariga ajratiladi;

e) davlatni boshqarish, mamlakat mudofaasini mustahkamlash, aholining tinch hayotini va mehnatini qo'riqlash, mamlakat miqyosida fan-madaniyatni, ta'lim tizimini, sog'liqni saqlashni rivojlantirish uchun fondlar ajratiladi (bu ajratmalar ko'pdan-ko'p davlat soliqlari tarzida amalga oshiriladi).

Yalpi ichki mahsulotning yuqorida aytilganlardan qolgan qismi hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital, yer egalari va ishchi kuchi egalari o'rtasida taqsimlanadi va jamiyat a'zolarining ixtiyoriga kelib tushadi. Chunki bu jarayon natijasida ishlab chiqarishda qatnashgan ishchi kuchi egasi va boshqa omillar egalari — mulkdorlarning mahsulotdagi ulushi aniqlanadi hamda ularning omilli daromadlari sifatida shakllanadi. Bu ish haqi, foiz, renta va foyda shaklidagi daromad turlari ko'rinishini oladi.

12.2. Ish haqining iqtisodiy mazmuni

Yaratilgan yalpi ichki mahsulotning ma'lum qismi, ya'ni ishchi va xizmatchilarga, ya'ni ishchi kuchiga tegishli qismi uning ishlab chiqaruv-

chilari o'rtasida mehnatning miqdori, sifati va unumdorligiga qarab taqsimlanadi, bu iqtisodiy adabiyotlar va hujjatlarda ish haqi deb yuritiladi. Ish haqi hozirgi davrda barcha mamlakatlar iqtisodiyotida muhim o'rin tutadi. Shuning uchun ham iqtisodchi olimlar ish haqining mazmuniga katta e'tibor beradilar. Ish haqining mazmunini aniqlashda turli iqtisodchilar turli tomondan yondashib, unga har xil ta'rif beradilar.

Masalan, D.Rikardo va T.Maltuslarning «Yashash uchun vosita minimumi» kontsepsiyasida ish haqini **yashash uchun zarur vositalarning fiziologik minimumi** bilan bir xil deb hisoblanadi. Lekin bunday qarash to'g'ri emas. Bu minimum o'z ichiga ishchi kuchi shakllanadigan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy shart-sharoitlar tug'dirgan ehtiyojlarni ham oladi. Shu bilan birga. ishchi kuchi narxining quyi chegarasini yashash uchun zarur vositalar miqdorining minimumi bilan aniqlash, ishga yollovchilarning ish haqini mazkur quyi chegaradan pasaytirishga intilishiga olib kelishi mumkin. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarning xo'jalik amaliyotidagi ish haqining darajasini kuzatish shuni ko'rsatadiki, ishchi kuchi bozorida real ish haqining o'rtacha darajasi yashash uchun zarur jismoniy vositalar minimumiga qaraganda ancha yuqori darajada o'rnatilgan.

Qiymatning mehnat nazariyasi (ingliz klassik siyosiy iqtisod maktabi, marksistik yo'nalishidagi iqtisodchilar) ishchi kuchini alohida, o'ziga xos tovar deb hisoblaydi. Shu sababli bu nazariya ish haqiga **tovar bo'lgan ishchi kuchi qiymatining o'zgargan shakli, ya'ni puldagi ifodasi** sifatida qaraydi va uni ishchi kuchini takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan tirikchilik vositalari qiymati sifatida aniqlaydi. Mazkur g'oya tarafdorlari ishchi kuchi qiymatiga bir qator omillar, avvalo tabiiy shart-sharoitlar, aholining madaniy rivojlanishi, ularning malakasi va ishchi oilasini saqlash hamda ularning tabiiy takror ishlab chiqarish sharoitlari ta'sir qilishini ko'rsatadi. Shu bilan birga bu g'oyada hayotiy ehtiyojlar hamda ularning qondirilish usullari mamlakatning ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishida erishilgan darajaga bog'liqligi ta'kidlanadi. Bu fikrlar hozirgi davrda ham ko'pgina ko'zga ko'ringan iqtisodchi olimlar tomonidan ma'qullanib kelinmoqda. Masalan, A.F.Shishkin, Ye.F.Borisovlar o'zlarining «Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida ish haqini ishchi kuchi tovar qiymatining puldagi ifodasi deb ta'riflaydilar[1]. Bu mualliflar o'z fikrlarini asoslashda ko'pgina

---

[1] Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 544 с.; Шишкин А. Ф. «Экономическая теория», учебник, книга 2, М. изд-ва «Владос», 1996, 154 с.

olimlar mehnat jarayoni bilan ishchi kuchining farqiga bormaganligini, shu sababli bozorda mehnat sotiladi deb fikr yuritishini tanqid qilib, bozorda mehnat emas, balki ishchi kuchi tovar sifatida sotilishini, bu jarayon yuzaki qaralganda mehnatga haq to'lashga o'xshab ko'rinishini isbotlashga harakat qilganlar. Lekin ish haqiga «ishchi kuchi qiymatining puldagi ifodasi» sifatida qarash, aniq ishchi kuchi bozorida ish haqi darajasiga uning unumdorligi, mehnat intensivligi, talab va taklif kabi omillarning ta'sirini yetarli hisobga olmaydi.

Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasida ayrim mualliflar (jumladan, «Ekonomiks» darsliklarida, V.D.Kamaev rahbarligida nashr etilgan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligi va boshqalarda)[1] ish haqini **mehnat narxi** sifatida, ayrimlari esa[2] **mehnat bozoridagi talab va taklifning muvozanat narxi** sifatida talqin etadilar. Bunda ular asosan bozorda mehnat sotiladi degan bizningcha noto'g'ri tushunchaga asoslanishadi. Mehnat ishchi kuchining funktsiya qilishi, uning ma'lum maqsadga qaratilgan faoliyat jarayoni bo'lib, uning na qiymati, na narxi yo'qligi, bu jarayonni bozorga olib chiqib sotib bo'lmasligi fanda ham, real hayotda ham, iqtisodiy amaliyotda ham hammaga ayon bo'lgan va allaqachon isbotlangan masaladir. Shuning uchun buni isbotlashga harakat qilmasak ham bo'ladi. Lekin bu g'oyaning negizida bir ijobiy tomon borki, uni albatta hisobga olish zarur. Bu ham bo'lsa ular mehnatni ishchining malakasi, intensivligi va natijasi bilan bog'lashga harakat qilganlar. Ish haqining mazmuni to'g'risidagi turli nazariyalarni, (turli mamlakatlardagi va o'z mamlakatimizdagi amaliyotni) umumlashtirib, quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin.

1. Ish haqi to'g'risidagi nazariyalarda unga bir tomonlama yondashish xususiyati mavjud bo'lib, uning murakkab va ko'p qirrali iqtisodiy jarayon ekanligi ma'lum darajada e'tibordan chetda qolgan. Lekin bu nazariyalarning har birida ish haqining u yoki bu tomoniga to'g'ri baho berilgan bo'lib, ularda foydalanish mumkin bo'lgan ijobiy mazmun mavjuddir.

---

[1] Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. Т.2. – М.: Республика, 1992, 156-б.; Экономическая теория: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений/ Под ред. В.Д.Камаева. М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004, 175-б.

[2] Курс экономической теории. Учеб. пособ. под ред. Чепурина М.Н., Киселевой Е.А. Киров, изд-во «АСА», 1995, 233-b.; Tojiboyeva D. Iqtisodiyot nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. – T.: «O'qituvchi». 2002, 227-b.

2. Ish haqining umumiy darajasi har doim har bir mamlakatda iqtisodiyotning erishgan darajasiga, ya'ni umumiy mehnat unumdorligi, milliy mahsulot hajmi, uning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan miqdoriga bog'liq bo'ladi. Chunki shu mahsulotlarning bir qismi mehnatning miqdori va sifatiga qarab taqsimlanadi. Shuning uchun ham u turli mamlakatlarda turli miqdorlarda bo'ladi.

3. Ish haqining miqdori ishchi kuchini takror ishlab chiqarishga, ishchining o'zini, oila a'zolarini boqishga yetadigan darajada bo'lishi lozim.

4. Ish haqining miqdori va darajasi ishchi kuchining malakasi, uning mehnati unumdorligi bilan bog'liq bo'ladi.

5. Ish haqining darajasi har bir firma yoki korxonada ishlab chiqarishning erishgan darajasi bilan, ya'ni ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot hajmi va bir ishchiga to'g'ri kelgan miqdori bilan bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham u mehnat miqdori, malakasi bir xil bo'lsa-da, turli korxonalarda turlicha miqdorda bo'lishi mumkin.

Ushbu xulosalardan keyin ish haqining mazmuniga ta'rif berib aytish mumkinki, **ish haqi – ishchi va xizmatchilar mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasidir.**

Ish haqi ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan zaruriy mahsulot bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki ish haqi uning asosiy qismini tashkil etadi.

Ish haqining asosiy vazifasi ishchi va xizmatchilarning turmush va mehnat sharoitini yaxshilash, boshqacha qilib aytganda, mehnat me'yori bilan iste'mol me'yori o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlashdan iboratdir.

Albatta ishchi kuchini takror hosil qilishda ish haqidan tashqari foiz, renta, foyda, dividend, turli imtiyozlar va nafaqalarning ham roli bor. Ish haqining mazmunini to'laroq tushunish uchun nominal va real ish haqi tushunchalarini bilish zarur.

Ishchi uchun qanday shaklda va qancha miqdorda ish haqi olishi emas, balki unga qancha miqdorda tovarlar va xizmatlar sotib olishi mumkinligi muhim. Shu sababli nominal va real ish haqi farqlanadi. **Nominal ish haqi – bu ma'lum vaqt davomida olingan pul summasi yoki pul shaklidagi ish haqi.** Misol uchun, mexanika zavodi ishchisi yanvar oyida 200 ming so'm, fevral oyida 190 ming so'm, mart oyida 220 ming so'm ish haqi oldi. Bular nominal ish haqi hisoblanadi.

Real ish haqi – bu nominal ish haqi summasining qanchalik tovarlar va xizmatlar miqdorini sotib olishga yetadigan quvvatidir. Boshqacha aytganda real ish haqi – bu nominal ish haqining «xarid

etish» qobiliyatidir. O‘z-o‘zidan aniqki, real ish haqi nominal ish haqi miqdoriga va xarid qilinadigan tovarlar (va xizmatlar) narxiga bog‘liq. Shunday ekan, real ish haqi boshqa sharoitlar bir xil bo‘lganda, nominal ish haqiga to‘g‘ri mutanosibdir va iste’mol buyumlari va xizmatlar narxining darajasiga teskari mutanosibdir. Bu miqdorlar nisbatini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$V_r = \frac{V_n}{P},$$

bu yerda: V_r – real ish haqi; V_n – nominal ish haqi; P – iste’mol buyumlari va xizmatlarning narx darajasi. Bizning misolimizda ishchining nominal ish haqi yanvar oyiga nisbatan fevral oyida 95 foizni, mart oyida 110 foizni tashkil etgan edi. Real ish haqi darajasining o‘zgarishini aniqlash uchun esa iste’mol buyumlari va xizmatlarning narx darajasi to‘g‘risida ma’lumot zarur bo‘ladi. Aytaylik, narx darajasi yanvar oyiga nisbatan fevralda 1,08, martda esa 1,2 baravar oshgan bo‘lsin. U holda ishchining real ish haqi fevralda 176 ming so‘mni, mart oyida esa 183 ming so‘mni tashkil etadi. Ya’ni, ishchining real ish haqi yanvar oyiga nisbatan fevral oyida 88 foiz, mart oyida 91,5 foiz darajasida bo‘ladi.

Real ish haqi darajasiga tovarlar va xizmatlar narxidan tashqari belgilangan soliqlar miqdori va boshqa turli sharoitlar ham ta’sir qiladi. Masalan, soliq turlari va miqdori qancha ko‘p bo‘lsa real ish haqi shuncha pasayadi, yoki aksincha.

Nominal ish haqi ishchining ishlab topgan pul daromadi darajasini, real ish haqi esa uning iste’moli va farovonlik darajasini tavsiflaydi.

Ish haqi aholi daromadlarining asosiy tarkibiy qismlaridan birini tashkil qilib, u istiqbolda ham o‘zining yetakchi rolini saqlab qoladi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida keyingi yillardagi o‘rtacha nominal hisoblangan ish haqi miqdorlarini quyidagi jadval ma’lumotlari orqali ko‘rish mumkin (12.1-jadval).

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Prezidentimiz tomonidan mamlakatimizdagi real ish haqini oshirish masalalari ilgari surilib, real ish haqining oshishi – bu iqtisodiyotning qanday sur’atlarda rivojlanayotganini, mamlakatning moliyaviy ahvoli mustahkamlanayotganini, mutanosib monetar siyosat qanday ta’minlanayotganini yaqqol aks ettiradigan o‘ziga xos ko‘zgu va ko‘rsatkichdir, deb ta’riflanadi.

Statistik ma’lumotlar va sotsiologik tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, mamlakatimizda 2006-yilning oxirida o‘rtacha real oylik ish haqi 185

ming so'mni yoki salkam 150 AQSH dollarini tashkil etgan[1]. 2007-yilda ish haqi, pensiya, stipendiya va nafaqalar miqdori 1,5 barobar ko'paytirildi. 2007-yilning dekabrida o'rtacha oylik ish haqi, xo'jalik subyektlari va budjet sohalarini hisobga olganda, 210 AQSH dollari miqdoriga teng bo'ldi[2].

12.1-jadval

O'zbekistonda o'rtacha nominal hisoblangan ish haqi

Yillar	Davrning so'nggi oyidagi o'rtacha nominal ish haqi miqdori, so'm	Oldingi yilga nisbatan o'sish, marta
2005	108609,9	1,72
2006	183940,1	1,69
2007	270575,9	1,47
2008	418126,5*	1,54

*Izoh: dastlabki ma'lumotlar.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

2008-yilda o'rtacha ish haqi budjet tashkilotlarida 1,5 barobardan ziyod, butun iqtisodiyot bo'yicha esa 1,4 barobar oshdi. Natijada o'rtacha ish haqi miqdori 300 AQSH dollaridan ortiq bo'ldi. Aholining real daromadlari esa yil davomida jon boshiga 23 foiz ko'paydi.

2009-yilni oladigan bo'lsak, o'rtacha ish haqi miqdorini budjet sohasida – va shunga mos ravishda xo'jalik yurituvchi subyektlarda ham – 1,4 barobar oshirish ko'zda tutilmoqda[3].

Ish haqining muttasil oshib borishi aholi iste'mol talabining o'sishida kuchli omil bo'lishini, bu esa iqtisodiyotimizda ishlab chiqarish hajm-

---

[1] Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo'lidan yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish – asosiy vazifamizdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2006-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007-yil 13-fevral.

[2] Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008-yil 9-fevral.

[3] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 16-b.

larining kelajakda yanada ortishini rag'batlantirishga xizmat qilishini nazarda tutib, Prezidentimiz iqtisodiy imkoniyatlarni e'tiborga olgan holda, 2010-yilga borib ish haqini 2,5 barobar oshirish vazifasini qo'ydi.

12.3. Ish haqini tashkil etish shakllari va tizimlari

Ishlab chiqarishning texnik asoslari, ishchilar mehnatining mazmuni, ularga bilim berish va kasb-hunarga o'rgatish borasidagi o'zgarishlar munosabati bilan ish haqi shakli va tizimlari ham o'zgarib boradi. Ish haqini tashkil etishda uning ikkita asosiy shakli — vaqtbay va ishbay shakllari farqlanadi. **Vaqtbay ish haqi xodimning malakasi, mehnatining sifati va ishlagan vaqtiga qarab to'lanadigan ish haqidir.** U odatda mehnatning natijalarini miqdoran aniq hisoblab bo'lmaydigan, balki ular muayyan vazifalar doirasini bajarish bilan belgilanadigan vaqtda (masalan, injener-texnik xodimlar va xizmatchilar, sozlovchilar, elektromontyorlar va shu kabilarga haq to'lashda) yoki mahsulot ishlab chiqarish texnologik jarayonining borishi bilan belgilanadigan va bevosita ishchiga bog'liq bo'lmagan paytlarda (masalan, konveyerlar va avtomat liniyalarida ishlash) qo'llaniladi. **Ishbay ish haqi ishchining ishlab chiqargan mahsulot miqdori va sifati yoki bajargan ishining hajmiga qarab to'lanadigan ish haqidir.** Mahsulot birligi uchun to'lanadigan ish haqi miqdori tarif stavkasidagi haqni ishlab chiqarish me'yoriga taqsimlash yo'li bilan aniqlanadi.

Ish haqi tizimi o'z ichiga haq to'lash shakllarining aniq mehnat sharoitlarini hisobga oladigan turlari majmuini oladi. Jumladan:

- to'g'ri ishbay haq to'lash tizimi;
- ishbay-mukofotli haq to'lash tizimi;
- ishbay-progressiv haq to'lash tizimi. **To'g'ri ishbay haq to'lash tizimida** ishlab chiqarish me'yori qay darajada bajarilishidan qat'iy nazar, ish haqi yagona mahsulot birligi uchun belgilangan tarif bo'yicha to'lanadi. **Ishbay-mukofotli haq to'lash tizimi** bir qancha ko'rsatkichlar, masalan, reja topshirig'idan ortiqcha hajmda ishlab chiqarilganligi, yuqori sifat darajasi ta'minlanganligi va boshqalar uchun mukofot berishni nazarda tutadi. **Ishbay-progressiv haq to'lash tizimida** ishchining belgilab qo'yilgan me'yor doirasida ishlab chiqargan mahsulotiga uning birligi uchun belgilangan tarif bo'yicha ish haqi beriladi, me'yordan yuqorisiga esa oshirilgan haq (tarif) bo'yicha pul to'lanadi. Ishbay ish haqi tizimida yakka tartibdagi, jamoa va ijara pudratida qo'llaniladigan mehnatga haq to'lash farqlanadi. Bunda olingan tayyor mahsulot uchun uning sifati va ishlab chiqarish chiqimlarini hisobga olib haq to'lanadi. Haq

to'lashning jamoa shaklida ish haqi brigada, sex va boshqa bo'linmaning pirovard mehnat natijalariga bog'liq qilib qo'yiladi. Bunda har bir xodim faqat o'ziga berilgan shaxsiy topshiriqlargagina emas, balki shu bilan birga bo'linmaning butun ish hajmini ham bajarishdan manfaatdor bo'ladi.

Ishchilarning ish haqini tabaqalashtirish eng avvalo davlat tarif tizimi yordamida amalga oshiriladi. **Tarif tizimi — tarmoqlar va mamlakat mintaqasi bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasini tartibga solib turuvchi me'yorlar majmui.**

Tarif tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- tarif-malaka ma'lumotnomalari;
- tarif stavkalari;
- tarif setkalari;
- ish haqiga nisbatan qo'llaniluvchi turli koeffitsiyentlar.

Tarif-malaka ma'lumotnomalari ayrim kasblar va mehnat turlarining batafsil tavsifi, u yoki bu aniq ishni bajaruvchining bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablardan iborat bo'lib, ularda muayyan ishni tariflash uchun qo'yiladigan razryadlar ham ko'rsatiladi.

Tarif setkasida razryadlardan tashqari tarif koeffitsiyentlari ham bo'lib, ular birinchi razryadli ishchiga haq to'lash bilan keyingi razryadli ishchilar mehnatiga haq to'lashning o'zaro nisbatini ko'rsatadi (birinchi razryadning tarif koeffitsiyenti hamma vaqt birga teng bo'ladi).

Tarif stavkalari tegishli razryadga ega bo'lgan ishchining mehnatiga to'lanadigan haq miqdorini belgilab beradi.

Mehnat qilish sharoiti og'ir va zararli bo'lgan ishchilarga tarif stavkasiga **qo'shimcha haqlar** belgilanadi. Tarif stavkalariga ustamalar shaklidagi haq (razryadlar bo'yicha farqlantirilgan) kasbiy mahorat uchun belgilanadi.

Alohida tarmoqning iqtisodiyotdagi ahamiyatiga qarab amalda ish haqini va mansab maoshlarini farqlantirish ishlari amalga oshiriladi. Bunda mamlakat uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan yetakchi tarmoqlarga tajribali, malakali kadrlarni jalb etish, bu tarmoqlarda ishchi va xizmatchilar tarkibi barqaror bo'lishini ta'minlaydigan sharoitlarni vujudga keltirish maqsadi ko'zlanadi.

Respublikamizda ham tarif tizimi orqali ish haqi tabaqalashtirilib, turli kasblar va ish turlari uchun ish haqi to'lashning yagona razryadlari aniqlangan. Narxlar o'sishi bilan minimal ish haqi darajasi (1-razryad) hamda barcha razryadlar ular o'rtasidagi nisbat saqlangan holda oshirib

boriladi. Masalan oxirgi o‘zgarish, 2008-yilning 1-aprelidan boshlab Respublikamizda ish haqining minimal darajasi oyiga 20865 so‘m qilib belgilanib, boshqa razryadlarga to‘g‘ri keladigan ish haqi summasi ham shunga mos ravishda oshiriladi.

12.4. Mehnat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va kasaba uyushmalarining roli

Mehnat munosabatlari – ish beruvchilar va yollanma ishchilar o‘rtasidagi mehnat sharoitlari va mehnatga haq to‘lash bo‘yicha munosabatlardir.

Ishga yollash bo‘yicha korxona ma’muriyati va ishchilar o‘rtasidagi munosabat mehnat shartnomalari yordamida shakllanadi. Mehnat shartnomalari – korxona ma’muriyati va ishchilar o‘rtasidagi ishga yollash bo‘yicha munosabatni namoyon etuvchi va tartibga soluvchi huquqiy hujjat. Mehnat shartnomalari avvalo ish haqi stavkasi, me’yordan ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka, dam olish kunlari va tanaffuslar, pensiya fondlari va sog‘liqni saqlashga ajratmalar hamda narxlarning o‘zgarishini hisobga olib iste’mol savati qiymatini tartibga solish kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi. Keyin mehnat sharoiti masalalari qarab chiqiladi. Nihoyat, qator tashkiliy masalalar hal qilinadi. Odatda kelishuv bir necha yilga (asosan uch yilga) tuziladi. Ayrim hollarda davlat ham korxona ma’muriyati va ishchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarga, masalan, ish tashlash masalalariga tegishli munosabatlarga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ammo ish tashlash huquqi «Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar haqidagi xalqaro pakt»da mustahkamlangan asosiy ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklar jumlasiga kiradi.

Ko‘pchilik mamlakatlarda mehnat munosabatlarining rivojlanishida bosh masala ishsizlikni ijtimoiy kafolatlashga, ishlovchilarning mehnat sharoitini yaxshilash va ish haqini oshirish imkoniyatlari bilan bog‘liq masalalar hisoblanadi. Bu muammolarni hal qilishda asosiy rol kasaba uyushmalariga tegishli bo‘ladi. Aksariyat ishchi kuchi bozorlarida ishchilar o‘zlarining ishchi kuchini kasaba uyushmalari orqali jamoa bo‘lib «sotadilar». Kasaba uyushmalari nisbatan ko‘p sonli ishga yollovchilar bilan muzokaralar olib boradi va ularning asosiy iqtisodiy vazifasi ish haqini oshirishdan iborat bo‘ladi. Kasaba uyushmalari bu maqsadga turli xil yo‘llar bilan erishishi mumkin.

1. Ishchi kuchiga bo‘lgan talabni oshirish. Kasaba uyushmalar nuqtayi nazaridan ish haqini oshirishning eng qulay usuli ishchi kuchiga bo‘lgan talabni kengaytirish hisoblanadi. Ishchi kuchiga bo‘lgan talab-

ning ortishi natijasida ish haqi stavkasi ham, ishchi o'rinlari soni ham ortadi. Kasaba uyushmalari bu talabni belgilovchi bir yoki bir necha omillarni o'zgartirish yo'li bilan ishchi kuchiga bo'lgan talabni ko'paytirishlari mumkin. Xususan, ular quyidagilarga erishishga harakat qiladilar: 1) ishlab chiqariladigan mahsulot yoki ko'rsatiladigan xizmatga talabni oshirish; 2) mehnat unumdorligini oshirish; 3) ishchi kuchi bilan birgalikda foydalanadigan boshqa ishlab chiqarish omillari narxlarini o'zgartirish.

2. Ishchi kuchi taklifini qisqartirish. Kasaba uyushmalari ishchi kuchi taklifini qisqartirish yo'li bilan ish haqi stavkasini oshirishlari mumkin. Bunga quyidagi yo'llar bilan erishiladi: a) immigratsiyani cheklash; b) bolalar mehnatini qisqartirish; d) pensiyaga muddatida chiqishni qo'llab-quvvatlash; e) ish haftasini qisqartirishga yordam berish. Bulardan tashqari kasaba uyushmalari tadbirkorlarni o'z a'zolarini ishga yollashga majbur qilib, ishchi kuchi taklifi ustidan to'liq nazorat o'rnatadi. Kasaba uyushmalari o'z a'zolari sonini qisqartirish siyosati orqali (masalan, uzoq muddatli o'qitish, yangi a'zolarni qabul qilishni cheklash yoki taqiqlash) ishchi kuchi taklifini sun'iy ravishda qisqartiradi. Bu, o'z navbatida, ish haqi stavkasining ortishiga olib keladi.

3. Kasb bo'yicha malaka darajasini litsenziyalash. Bu ma'lum mehnat turi taklifini cheklash vositasi hisoblanadi. Bunda kasaba uyushmalari korxona ma'muriyatiga ma'lum kasbdagi ishchilar aniq ko'rsatilgan talablarga javob bergan taqdirda ishga qabul qilishga ta'sir ko'rsatadi. Bu talablar o'z ichiga ishchining ta'lim darajasi, mutaxassislik bo'yicha ish staji, imtihon natijasi va shaxsiy tavsiflarini oladi.

4. Kasaba uyushmalari jamoa shartnomalari tuzishda monopol holatga ega bo'lgan tadbirkorlarga qarshilik ko'rsatish yo'li bilan ham ish haqi stavkasini oshirishga erishishi mumkin. Buning natijasida ish haqini oshirish bilan bog'liq qo'shimcha sarflar, yangi ishchi kuchini yollash natijasida olinadigan qo'shimcha mahsulot hajmidan ortiq bo'ladi.

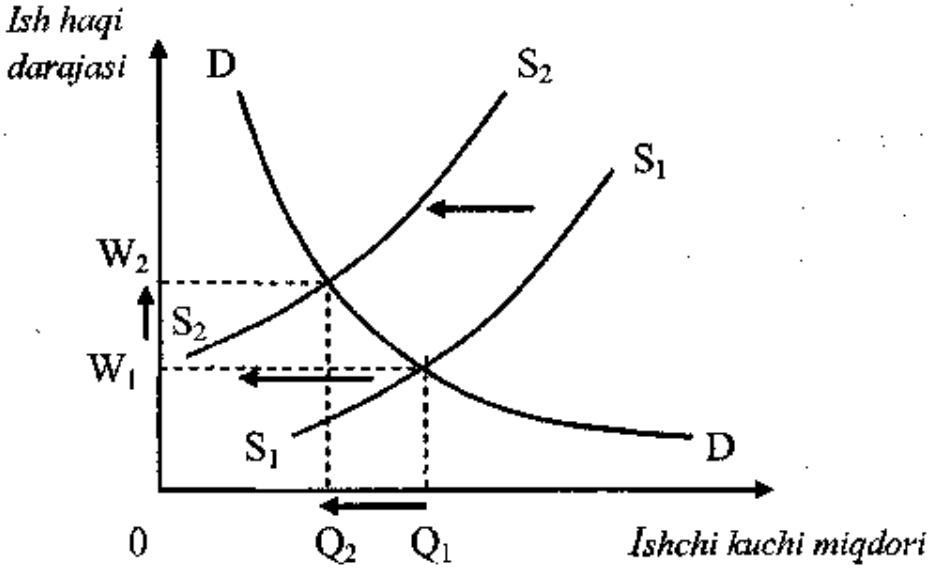
Kasaba uyushmalari o'zlarining iqtisodiy vazifalarini amalga oshirishlarida manfaatlari himoya qilinayotgan mehnatkashlar guruhining kasbiy ixtisosligi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yopiq (tor) yoki ochiq (keng) turda tashkil etilishi mumkin. **Yopiq turdagi kasaba uyushmalari** ish haqi darajasini oshirish uchun ishchi kuchi taklifini qisqartirishga harakat qiladilar. Bu ko'proq ma'lum kasb egalari, masalan, duradgorlar, g'isht teruvchilar, elektr payvandchilar kabilarni o'ziga birlashtiruvchi sex kasaba uyushmalari tarzida tashkil etiladi. Sex kasaba uyushmalari ish beruvchilarni faqat mazkur kasaba uyushmasiga a'zo bo'lgan ishchilarni yollashga majbur etib, shu orqali ishchi kuchi tak-

lifi ustidan nazorat o'rnatadilar. Zarur holda kasaba uyushmasiga a'zolikni qisqartirish orqali ishchi kuchi taklifini sun'iy yo'l bilan qisqartiradilar. Bunda ular quyidagi yo'llardan foydalanishlari mumkin:

- o'qitish, kasbga tayyorlash muddatini cho'zish;
- kasaba uyushmasiga a'zo bo'lish badallarini oshirish;
- yangi a'zolarni qabul qilishni cheklash yoki umuman taqiqlash va boshqalar. Bu tadbirlar asosida ishchi kuchi taklifini qisqartirish hamda ish haqi darajasini oshirish jarayonini quyidagi chizma orqali ko'rish mumkin (12.1-chizma).

12.1-chizma

Yopiq turdagi kasaba uyushmasining ish haqi darajasiga ta'siri

Chizmadan ko'rinadiki, kasaba uyushmalari ishchi kuchi taklifini S_1S_1 dan S_2S_2 ga qadar qisqartirish orqali ish haqi darajasini W_1 dan W_2 ga qadar oshirishga erishadilar. Biroq, ishchi kuchi taklifining pasayishi yollangan ishchilar sonining Q_1 dan Q_2 ga qadar qisqarishiga olib keladi. Aksariyat kasaba uyushmalari o'z a'zolari sonini cheklashga harakat qilmaydilar. Aksincha, ular barcha mavjud yoki keyinchalik yollanuvchi ishchilarni birlashtirishga harakat qiladilar. Bu **ochiq turdagi yoki tarmoq kasaba uyushmalari** uchun xos bo'lib, tarmoqdagi barcha ishchilarni, ularning malakasidan qat'iy nazar, o'z saflariga a'zo bo'lishiga intiladilar. Bu o'rinda, agar kasaba uyushmasi a'zolari faqat malakali mutaxassislardan tarkib topsa, uni yopiq tarzda tashkil etish ham mumkin bo'ladi.

Chunki ish beruvchilar bu qadar katta miqdordagi malakali mutaxassislarni ishdan bo'shatib, ular o'rniga boshqalarini qabul qilish

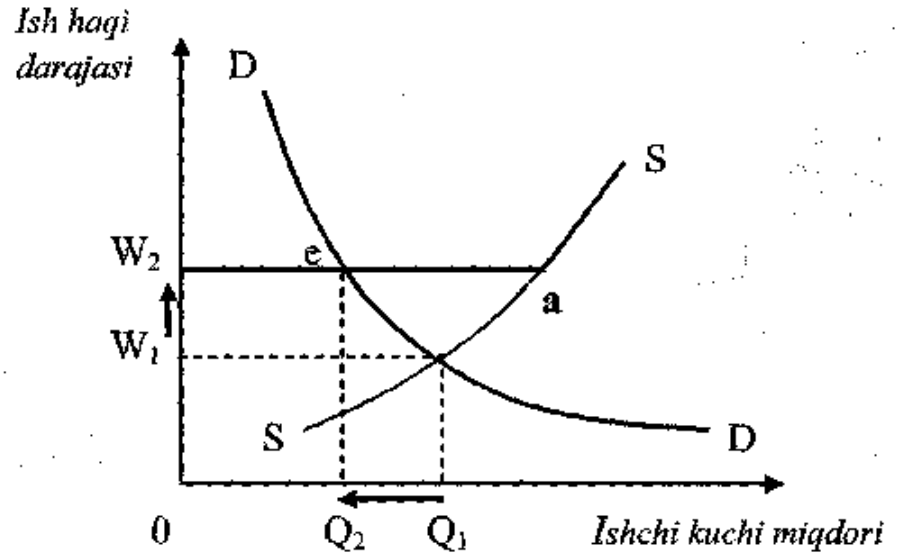
imkoniyatiga ega bo'lmaydilar. Biroq, o'ziga malakasiz yoki past malakali ishchilarni birlashtirgan kasaba uyushmasi a'zolikni cheklay olmaydi, bunday holatda ish beruvchilar bu ishchilarni kasaba uyushmasiga a'zo bo'lmagan ishchilar bilan almashtirish imkoniyatiga ega bo'lib, bu holat kasaba uyushmasining amal qilish zaruratini yo'qqa chiqaradi.

Agar tarmoq kasaba uyushmasi mazkur tarmoqdagi deyarli barcha ishchilarni birlashtira olsa, u holda ish haqi darajasi bo'yicha shartnoma tuzishda kasaba uyushmalari korxona ma'muriyatini o'z ta'siri doirasida ushlab tura oladi. Ma'muriyat tomonidan ularning shartlari inkor etilgan holda, ishchilarni ish tashlashga undash orqali kasaba uyushmalari korxonani ishchi kuchi taklifidan to'liq mahrum etishi mumkin.

Ochiq turdagi kasaba uyushmasining ish haqi darajasiga ta'sirini quyidagi chizma orqali ko'rish mumkin (12.2-chizma).

12.2-chizma

Ochiq turdagi kasaba uyushmasining ish haqi darajasiga ta'siri

Ochiq turdagi yoki tarmoq kasaba uyushmasi deyarli barcha ishchilarni o'z tarkibiga kiritish orqali ishchi kuchi taklifini nazorat qilib, ish haqi darajasini erkin raqobat sharoitidagi W_1 dan W_2 ga qadar oshiradilar. Natijada ishchi kuchi taklifi egri chizig'i SS dan W_2aS ga siljiydi. W_2 ish haqi darajasida ish beruvchilar bandlik darajasini Q_1 dan Q_2 ga qadar qisqartiradilar.

Hozirgi zamon mehnat munosabatlari o'zida davlatning ta'sirini ham aks ettiradi. Davlatning qonunchilik faoliyati mehnat munosabatlarining barcha tomonlarini qamrab oladi. U nafaqat iqtisodiyot davlat sektorining ishchi kuchiga bo'lgan talabini bildiradi, balki uni xususiy sektorda ham

tartibga soladi, milliy iqtisodiyot miqyosida ishga yollashning asosiy o'lchamlarini aniqlaydi.

Mehnat munosabatlariga davlatning ijtimoiy dasturlari (kam ta'minlangan oilalarga yordam, ishsizlik bo'yicha nafaqa, har xil ijtimoiy to'lovlar, pensiya ta'minoti va boshqalar) katta ta'sir ko'rsatadi. Bu dasturlar bozor tahlikasi yuqori bo'lgan davlatlarda aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini barqarorlashtirishga ma'lum bir darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlatning ishchi kuchi bozoridagi vositachilik roli ham mehnat munosabatlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin. Jumladan, o'ziga qisman ishchi o'rinlarini qidirish va tavsiya qilish hamda ishga joylashtirish bo'yicha umummilliy dasturni ishlab chiqarish vazifalarini oladi. Ishchilarni o'qitish va qayta tayyorlashning davlat tizimi bozorning o'zgaruvchan talablariga tez moslashishga imkon beradi.

Xulosalar

1. Mahsulot va daromadlarni taqsimlash ham doim bir xil bo'lmay, balki shu davrda amal qilib turgan iqtisodiy munosabatlar tizimiga, jumladan mulkchilik munosabatlariga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoitlari, ya'ni kapitalga mulkchilikning turli shakllari mavjud bo'lgan, yerga esa davlat mulki bo'lib turgan sharoitda yaratilgan milliy mahsulot mulk egalari (davlat, jamoa, xususiy, shaxsiy) va ishchi kuchining egasi bo'lgan ishchi-xizmatchilar o'rtasida taqsimlanadi.

2. Yaratilgan yalpi ichki mahsulotning uning ishlab chiqaruvchilari o'rtasida mehnatning miqdori, sifati va unumdorligiga qarab taqsimlanadigan qismi ish haqi deb yuritiladi.

3. Ish haqining asosiy vazifasi ishchi va xizmatchilarning hayot va mehnat sharoitini yaxshilash, boshqacha qilib aytganda, mehnat me'yori bilan iste'mol me'yori o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlashdan iboratdir.

4. Ishchi uchun qanday shaklda va qancha miqdorda ish haqi olishi emas, balki unga qancha miqdorda tovarlar va xizmatlar sotib olishi mumkinligi muhim. Shu sababli nominal va real ish haqi farqlanadi. Nominal ish haqi bu ma'lum vaqt davomida olingan pul summasi yoki pul shaklidagi ish haqi. Real ish haqi — bu nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori. O'z-o'zidan aniqki, real ish haqi nominal ish haqiga va xarid qilinadigan tovarlar narxiga bog'liq. Shunday ekan, real ish haqi, boshqa sharoitlar bir xil bo'lganda, nominal ish haqiga to'g'ri mutanosibdir va iste'mol buyumlari va xizmatlar narxining darajasiga teskari mutanosibdir.

5. Real ish haqi uch omil bilan aniqlanadi: birinchidan, nominal ish haqining miqdori bilan; ikkinchidan, amaldagi soliqlar yuki bilan; uchinchidan, iste'mol narxlari darajasi bilan.

6. Ish haqini tashkil etishda uning ikkita asosiy shakli: vaqtbay va ishbay shakllari farqlanadi. Vaqtbay ish haqi xodimning malakasi, mehnatining sifati va ishlagan vaqtiga qarab to'lanadigan ish haqidir. Ishbay ish haqi ishchining ishlab chiqargan mahsulot miqdori yoki bajargan ishining hajmiga qarab beriladigan ish haqidir. Mahsulot birligi uchun miqdori, tarif stavkasidagi haqni ishlab chiqarish me'yoriga taqsimlash yo'li bilan aniqlanadi. Haq to'lash shakllarining aniq mehnat sharoitlarini hisobga oladigan turlari ish haqining tizimini tashkil qiladi.

7. Ishchilarning ish haqini tabaqalashtirish eng avvalo davlat tarif tizimi yordamida amalga oshiriladi. Tarif tizimi yordamida tarmoqlar va mamlakat mintaqasi bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasi tartibga solib turiladi.

8. Ko'pchilik mamlakatlarda mehnat munosabatlarining rivojlanishidagi ishsizlikni ijtimoiy kafolatlash, ishlovchilarning mehnat sharoitini yaxshilash va ish haqini oshirish imkoniyatlari bilan bog'liq muammolarni hal qilishda kasaba uyushmalari asosiy rol o'ynaydi.

9. Kasaba uyushmalari o'zlarining iqtisodiy vazifalarini amalga oshirishlarida manfaatlari himoya qilinayotgan mehnatkashlar guruhining kasbiy ixtisosligi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yopiq (tor) yoki ochiq (keng) turda tashkil etilishi mumkin. Yopiq turdagi kasaba uyushmalari ish haqi darajasini oshirish uchun ishchi kuchi taklifini qisqartirishga harakat qilsalar, ochiq turdagi kasaba uyushmalari ish haqi darajasi bo'yicha shartnoma tuzishda korxona ma'muriyatiga bevosita ta'sir o'tkazishga harakat qiladilar.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ish haqi – ishchi va xizmatchilar mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasi.

Vaqtbay ish haqi – ishchining ishlagan vaqti (kun, hafta, oy) hisobga olinib to'lanadigan ish haqi.

Ishbay ish haqi – ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki bajarilgan ish hajmiga qarab to'lanadigan ish haqi.

Nominal ish haqi – pul shaklida olingan ish haqi summasi.

Real ish haqi – nominal ish haqi summasiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori yoki nominal ish haqining sotib olish layoqati.

Ishbay-mukofotli haq to'lash tizimi – bajarilgan ish uchun haq to'lashni erishilgan turli natija ko'rsatkichlariga qarab mukofot berish bilan qo'shib olib borilishini nazarda tutuvchi tizim.

Ishbay-progressiv haq to'lash tizimi – ishchining belgilab qo'yilgan me'yor doirasida ishlab chiqargan mahsulotiga uning birligi uchun belgilangan tarif bo'yicha, me'yordan yuqori qismiga esa oshirilgan haq (tarif) bo'yicha ish haqi to'lanishini ko'zda tutuvchi tizim.

Tarif tizimi – ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasini tarmoqlar va mamlakat mintaqasi bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab tartibga solib turuvchi me'yorlar majmui.

Tarif-malaka ma'lumotnomalari – ayrim kasblar va mehnat turlarining batafsil ta'rifi, ishchi va mutaxassislarning bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablar, turli tavsifdagi ishlarni tariflash uchun qo'yiladigan razryadlar majmui.

Tarif setkasi – turli razryadlar va tarif koeffitsiyentlari majmui bo'lib, ular birinchi razryadli ishchiga haq to'lash bilan keyingi razryadli ishchilar mehnatiga haq to'lashning o'zaro nisbatini ko'rsatadi.

Tarif stavkalari – tegishli ravishda belgilab berilgan turli razryadga ega bo'lgan ishchilarning mehnatiga to'lanadigan haq miqdori majmui.

Mehnat shartnomalari – korxona ma'muriyati va ishchilar o'rtasidagi ishga yollash bo'yicha munosabatni namoyon etuvchi va tartibga soluvchi hujjat bo'lib, unda ish haqi stavkasi, me'yordan ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka, dam olish kunlari va tanaffuslar, pensiya fondlari va sog'liqni saqlashga ajratmalar hamda narxlarning o'zgarishini hisobga olib iste'mol savati qiymatini tartibga solish kabi masalalar ifoda etiladi.

Kasaba uyushmasi – ish beruvchi va ishga yollanuvchi o'rtasidagi mehnat munosabatlarining shakllanishi, amalga oshirilishi va tartibga solinishida ishga yollanuvchilarning manfaatlarini himoya qiluvchi jamoat tashkiloti.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Yaratilgan milliy mahsulotning qanday qismi ish haqi shaklini oladi?
2. Ish haqi bilan zaruriy mahsulot o'rtasida qanday aloqadorlik mavjud?

3. Ish haqining turlicha nazariyalarini tahlil qilib, ularga o‘z qarashingizni bildiring.

4. Real ish haqi darajasi qanday omillar ta’siri ostida o‘zgaradi?

5. Nima uchun ish haqining umumiy darajasi har xil mamlakatlarda turlicha?

6. Tarif tizimi o‘z ichiga qanday tarkibiy qismlarni oladi? Ularning har birining ahamiyati va farqlanishini tushuntirib bering.

7. Mehnat munosabatlari deganda nimani tushunasiz? Mehnat munosabatlari kimlar tomonidan tartibga solinadi?

8. Kasaba uyushmasi nima va uning qanday turlari mavjud?

9. Kasaba uyushmalari ish haqini oshirishning qanday usullaridan foydalanadilar?

10. Mehnat shartnomasi nima va unda qanday masalalar o‘z ifodasini topadi?

13-bob. AGRAR MUNOSABATLAR VA AGROBIZNES

Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalarning amal qilishi iqtisodiyotning barcha sohalari, tarmoqlari va bo‘g‘inlari uchun umumiy bo‘lsada, lekin ulardagi tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga bog‘liq holda o‘ziga xos xususiyatlar ham kasb etadi. Ayniqsa, bu o‘ziga xos xususiyat agrar sohada yaqqol namoyon bo‘ladi. Chunki bu yerda takror ishlab chiqarish ko‘p jihatdan tirik organizm (hayvon, o‘simlik va boshqalar) bilan ham bog‘liq. Ushbu bobda iqtisodiyotning umumiy tomonlari bilan birgalikda uning agrar sohada namoyon bo‘ladigan o‘ziga xos xususiyatlari ko‘rib chiqiladi, shuningdek, agrar munosabatlarning mazmuni tahlil qilinib, yer rentasining vujudga kelishi va taqsimlanishi muammolari hamda ularning qisqacha tavsifi beriladi. Agrosanoat integratsiyasi va agrosanoat majmuasining mazmuni, ularning tarkibi va vazifalariga to‘xtalib o‘tilib, agrobiznes va uning turlari bayon etiladi.

13.1. Agrar munosabatlarning iqtisodiy mazmuni. Qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishining xususiyatlari

Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotning muhim sohasi bo‘lib, unda insoniyat hayoti uchun eng zarur bo‘lgan oziq-ovqat mahsulotlari va aholi uchun iste’mol buyumlari tayyorlovchi sanoat tarmoqlariga xomashyo ishlab chiqariladi. Shuning uchun ham mamlakatimiz rahbari bu sohaga har doim alohida e’tibor berib kelmoqdalar.

«Alohida e'tibor qaratish lozim bo'lgan navbatdagi eng muhim ustuvor vazifa, – deb ta'kidlaydi Prezidentimiz I.Karimov, – qishloqda turmush darajasini yuksaltirishga, qishloqlarimiz qiyofasini o'zgartirishga qaratilgan uzoq muddatli va bir-biri bilan chambarchas bog'liq keng ko'lamli chora-tadbirlarni amalga oshirish, ijtimoiy soha va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishni jadallashtirish, mulkdorning, tadbirkorlik va kichik biznesning maqomi, o'rni va ahamiyatini tubdan qayta ko'rib chiqish, fermer xo'jaliklari rivojini har tomonlama qo'llab-quvvatlashdan iboratdir»[1].

Bu vazifalarni bajarish uchun agrar sohani va ular bilan bog'liq bo'lgan sanoat tarmoqlari, xizmat ko'rsatish va infratuzilma sohalarini har tomonlama rivojlantirish zarurdir. Boshqa sohalar kabi qishloq xo'jaligida ham kishilar o'rtasida iqtisodiy aloqa va munosabatlar sodir bo'ladi.

Agrar sohada ishlab chiqarish ko'p jihatdan yer bilan bog'liq bo'ladi. **Yerga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar agrar munosabatlar deyiladi.**

Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarishning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bu yerda ishlab chiqarish jarayoni bevosita tirik mavjudotlar – yer, o'simlik, chorva mollari bilan bog'liq bo'ladi va tabiiy qonunlar iqtisodiy qonunlar bilan bog'lanib ketadi. Bunda yer mehnat quroli va mehnat predmeti sifatida qatnashadi. Yerning boshqa ishlab chiqarish vositalaridan farqi shundaki, undan foydalanish jarayonida u yeyilmaydi, eskirmaydi. Aksincha, agar undan to'g'ri foydalanilsa, uning unumdorligi oshib boradi.

Yerning hosil berish qobiliyatiga tuproq unumdorligi deyiladi. U tabiiy yoki iqtisodiy bo'lishi mumkin. **Uzoq yillar davomida kishilarning hech qanday aralashuvisiz, tabiiy o'zgarishlar natijasida yerning ustki qatlamida o'simlik «oziqlanishi» mumkin bo'lgan turli moddalarning vujudga kelishi yerning tabiiy unumdorligi deyiladi.**

Agar tuproq unumdorligi kishilarning tabiatga ta'siri natijasida, ya'ni tuproq tarkibi va dehqonchilik usullarini yaxshilash sun'iy yo'l bilan (masalan, yerni organik va kimyoviy o'g'itlash, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash, ilmiy asoslangan holda sug'orish, irrigatsiya va melioratsiya kabi ishlab chiqarish usullarini joriy qilish hamda boshqa shu kabi yo'llar bilan) amalga oshirilsa, bu iqtisodiy unumdorlikni tashkil qiladi.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 41-b.

Yerdan olinadigan hosil ko'proq mana shu yerning tuproq unumdorligini saqlash va uni oshirish, ya'ni insonning, aniqrog'i ishchi kuchining, jonli mehnatning yerga faol ta'siri bilan bog'liq bo'ladi. Iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari kabi qishloq xo'jaligida ham ishlab chiqarish uning omillarining bevosita birikishi asosida sodir bo'ladi. Bunda ishchi kuchi faol bo'lib, asosiy rolni o'ynaydi. Qishloq xo'jalik korxonalarida yerdan boshqa barcha ishlab chiqarish vositalari xususiy, shaxsiy, jamoa mulk shaklida bo'lishi mumkin. Turli mulkchilik shaklidagi ishlab chiqarish vositalaridan jamiyat barcha a'zolarining turmush darajasini yaxshilash yo'lida foydalaniladi. Hozirgi paytda qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritishning asosiy ko'rinishlari fermer va dehqon xo'jaligi shakllarida bo'lib, ulardagi ishlab chiqarish jarayonlari turli iqlim va tuproq sharoitlarida olib boriladi.

Qishloq xo'jalik korxonalarida ham asosiy kapital turli xil traktorlar, mashinalar, transport vositalari, bino, inshootlar, ko'p yillik daraxtlar, mahsuldor chorva hamda ish hayvonlari, shuningdek, xizmat muddati bir yildan ortiq bo'lgan turli xil asbob-uskunalardan tashkil topadi.

Qishloq xo'jaligida muhim ishlab chiqarish vositasi hisoblangan yer pul bilan baholanmasligi, ya'ni qiymati o'lchanmasligi tufayli, kapital qiymati tarkibida hisobga olinmaydi. Qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan asosiy kapitalning ayrim turlari masalan, ko'p yillik daraxtlar, mahsuldor chorva, ish hayvonlari, sug'orish inshootlari va boshqalar sanoat tarmoqlarida bo'lmaydi. Bundan tashqari, ishlab chiqarish vositalari hisoblangan binolar, sug'orish inshootlari va boshqalar ishlab chiqarish natijasini oshirishga faol ta'sir o'tkazadi, sanoat tarmog'ida esa ular birmuncha sustroq va bilvosita ta'sir o'tkazadi. Shunga binoan qishloq xo'jaligida kapitalning tarkibida turli inshootlar, binolar, uzatma mexanizmlar va boshqalarning hissasi ko'proq. Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarishni amalga oshirishda asosiy kapital ham qatnashadi. Qishloq xo'jaligi korxonalarida aylanma kapital quyidagilardan tashkil topadi: yosh va boquvdagi hayvonlar, yem-xashak, urug'lik fondlari, kimyoviy o'g'itlar, xizmat muddati bir yildan kam bo'lgan turli xil ishlab chiqarish vositalari — inventarlar, yoqilg'i va moylash materiallari hamda shu kabilar. Ishlab chiqarish jarayoni qishloq xo'jaligida aylanma kapitalning ko'pgina qismi hali tugallanmagan ishlab chiqarish shaklida bo'ladi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va ularni sotish jarayonida kapital boshqa tarmoqlardagidek doiraviy aylanib turadi, ya'ni pul shaklidan ishlab chiqarish shakliga, undan tovar shakliga o'tib, yana pul shakliga qaytib keladi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, qishloq xo'jaligida ishlab chiqaril-

gan mahsulotlarning miqdori yerning hosildorligi, uning sifatiga bevosita bog'liq bo'ladi. Yerning tabiiy, biologik, iqtisodiy va texnikaviy sharoitlarini yaxshilash ham qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan kapitalning doiraviy aylanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun bu omillardan to'laroq foydalanish har bir xo'jalikning muhim vazifasidir. Tabiiy omillar qishloq xo'jalik mahsulotining bevosita ko'payishiga ta'sir etsa ham, mahsulotning qiymatini oshirmaydi, ya'ni qiymat yarata olmaydi. Ishlab chiqarish tabiiy sharoitlar bilan bog'liq bo'lganligi uchun ham bu yerda ish davri va umumiy ishlab chiqarish vaqti o'rtasidagi muddat sanoatga nisbatan birmuncha uzoqroq bo'ladi. Masalan, qishloq xo'jaligida turli ekinlarni ekib bo'lingandan to hosil yig'ishtirib olinguncha ishlab chiqarish vaqti davom etadi. Ish davri esa shu vaqt ichida qishloq xo'jalik ekinlari mehnat ta'sirida bo'lgan kunlar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayoni mavsumiyligi bilan xususiyatlidir. Bu hol qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan mehnat vositalaridan, ya'ni kombayn, turli ekish asboblari va shu kabilardan foydalanish vaqtiga bevosita ta'sir o'tkazadi. Boshqacha qilib aytganda, bu mehnat vositalaridan yilning ma'lum muddatlaridagina foydalaniladi, qolgan vaqtda esa ular bekor turadi. Masalan, seyalkadan ekish davomida foydalanilsa, g'alla o'rish kombaynlari, paxta terish mashinalari esa yiliga 20-30 kun yig'im-terim paytida ishlatiladi, xolos. Shuning uchun ham qishloq xo'jaligida mehnatning kapital va energiya bilan qurollanish darajasi moddiy ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlariga nisbatan yuqori bo'lishini taqozo qiladi, lekin bu yerda asosiy va aylanma kapital harakati sustroq. Bulardan tashqari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va mehnat jarayonlarining mavsumiyligi sababli yil davomida aylanma mablag'larning sarfi bir me'yorda bo'lmaydi. Qish va yoz mavsumlarida xarajat qilinadigan aylanma mablag'lar tarkibida birmuncha tafovutlar mavjud. Masalan, qish mavsumida aylanma mablag'larning ko'pgina qismi (urug'lik, yem-xashak, turli ozuqalar) ishlab chiqarish ehtiyot qismi shaklida turadi, yoz faslida esa tugallanmagan ishlab chiqarish, texnikaning butlash qismlari, neft mahsulotlari va shu kabilarning hissasi ortib boradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil qilishda yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlarni hisobga olib, ishni tashkil qilish uning samaradorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir. Bizning mamlakatimizda aholining nisbatan zichligi va qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning cheklanganligini hisobga olib, yerga xususiy mulkchilik joriy qilinmadi, unga davlat mulki saqlanib qoldi. Lekin, bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqib, oqilona agrar islohotlar amalga oshirilmoqda va bu jarayon chuqurlashtirilmoqda.

O‘zbekistonda amalga oshirilgan agrar islohotlarning diqqat markazida qishloq xo‘jaligidagi yerni haqiqiy egasiga berish masalasi turadi. Shunga ko‘ra, bu borada olib borilgan chora-tadbirlar natijasida «eng muhimi, qishloqda haqiqiy mulkdor — yer egasi paydo bo‘ldi, uning mehnatga munosabati, o‘z ishining natijalaridan manfaatdorligi butunlay o‘zgarmoqda. Keyingi yillarda qishloq xo‘jaligi ekinlaridan, birinchi navbatda, paxta va g‘alladan eng yuqori hosil olingani, sohada ishlab chiqarish hajmi keskin ko‘paygani dehqonchiligimizdagi tub sifat o‘zgarishlarining samarasidir desak, ayni haqiqatni aytgan bo‘lamiz. O‘tgan yili paxta xomashyosi yetishtirish 3 million 650 ming tonnadan, yalpi g‘alla hosili esa 6 million 250 ming tonnadan oshib ketgani buning yaqqol tasdig‘idir»[1].

2008-yilda ham qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida muhim ijobiy natijalar qo‘lga kiritilib, o‘tgan yilga nisbatan 4,5 foiz o‘sishga erishildi. 3 million 410 ming tonna paxta xomashyosi tayyorlandi, 6 million 330 ming tonna g‘alla, shu jumladan, 6 million 145 ming tonna bug‘doy yetishtirildi[2]. Aksariyat qishloq xo‘jaligi mahsuloti turlarini ishlab chiqarish bo‘yicha o‘sishga erishildi (13.1-jadval).

13.1-jadval

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari asosiy turlarining ishlab chiqarilishi

Mahsulot turi	O‘lchov birligi	2007-yil	2008-yil	O‘sish sur’ati, %da
Sabzavotlar	ming tonna	4669,9	5217,4	111,7
Kartoshka	ming tonna	1188,1	1398,7	117,7
Poliz mahsulotlari	ming tonna	840,0	981,2	116,8
Mevalar	ming tonna	1269,1	1402,8	110,5
Uzum	ming tonna	880,3	791,0	89,9
Go‘sht	ming tonna	1208,6	1287,9	106,6
Sut	ming tonna	5097,4	5426,3	106,5
Tuxum	mln. dona	2214,7	2429,0	109,7

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta’minlash — barcha islohot va o‘zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma’ruzasi // Xalq so‘zi, 2008-yil 9-fevral.

[2] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. — T.: O‘zbekiston, 2009, 15-b.

Jadvaldan ko'rinadiki, 2008-yilda qishloq xo'jaligi mahsulotlari tarkibida kartoshka (117,7%), poliz mahsulotlari (116,8%), sabzavotlar (111,7%) yetishtirish nisbatan ahamiyatli darajada o'sgan bo'lsa, faqat uzum o'tgan yilga taqqoslaganda 89,9% darajasida yetishtirilgan.

O'zbekistonda yer davlat mulki hamda umummilliy boylik bo'lganligi sababli yerga bo'lgan mulkchilik, yerga egalik qilish va yerdan foydalanish masalalari alohida ajratib tahlil qilinishi lozim.

Yerga egalik jismoniy va huquqiy shaxslarning ma'lum yer uchastkasiga tarixan tarkib topgan asoslardagi yoki qonun hujjatlarida belgilangan tartibdagi egalik huquqini tan olishini bildiradi. Yerga egalik deganda avvalo yerga bo'lgan mulkchilik huquqi va uni iqtisodiy jihatdan realizatsiya qilish ko'zda tutiladi. Yerga egalikni yeri bo'lgan mulkdor (bizda davlat) amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksida ta'kidlanganidek «Yer uchastkalari yuridik va jismoniy shaxslarga doimiy va muddatli egalik qilish hamda ulardan foydalanish uchun berilishi mumkin»[1].

Yerdan foydalanish huquqi – bu o'rnatilgan urf-odatlar yoki qonuniy tartibda undan foydalanishni bildiradi. Yerdan foydalanuvchi yer egasi bo'lishi shart emas. Real xo'jalik hayotida yerga egalik qilish va yerdan foydalanishni ko'pincha har xil jismoniy va huquqiy shaxslar, xususan hozir bizda asosan dehqon va fermer xo'jaliklari amalga oshiradi. Xulosa qilib aytganda, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ham to'rt omil – yer, kapital, tadbirkorlik qobiliyati va ishchi kuchi qatnashib, bunda yer muhim ishlab chiqarish vositasi sifatida ishtirok etadi. Ammo biz avval aytganimizdek, ishlab chiqarish jarayonida hamma ishlab chiqarish vositalarini, jumladan, yerni harakatga keltirib, undan unumli foydalanadigan, uning iqtisodiy unumdorligini oshiradigan omil – ishchi kuchidir. Agrar munosabatlarni o'rganishda ham ishchi kuchining, jonli mehnatning faol rol o'ynashini, uning hamma moddiy vositalarga jon ato etib, harakatga keltiruvchi rolini tushunmaslik go'yo kapital foyda yoki foiz, yer esa renta yaratadi, degan ko'pgina xato fikr-mulohazalarga, yolg'on tasavvurlarga olib keladi. Bu masalalarni to'g'ri tushunishda renta munosabatlarini o'rganish muhim rol o'ynaydi.

---

[1] O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi». T., «O'zbekiston», 1999-y., 20-modda.

13.2. Renta munosabatlari

Agrar munosabatlarning asosini renta munosabatlari tashkil qiladi. Renta nazariyasi hozirgacha to'liq yoritib berilmagan nazariyalardan hisoblanadi. Iqtisodchilar o'rtasida uning mohiyatini tushuntirish bo'yicha turlicha yondashuv va qarashlar mavjud bo'lib, ularning ayrimlari noaniqligicha qolmoqda. Shu sababga ko'ra rentani miqdoriy aniqlash va uning mohiyatini tushuntirish bo'yicha asosiy va ko'pincha bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan nazariyalarga duch kelamiz.

Renta nazariyasi dastlab, fiziokratlar maktabining asoschilari F.Kene va A.Tyurgolarning ilmiy asarlarida ko'rib chiqilgan. Ular rentaning vujudga kelish sababini tabiat, yerning qandaydir sirli kuchi, tabiat ehsoni, yerning qo'shimcha mahsulot yarata olish qobiliyati natijasi orqali izohlaganlar. Ular qishloq xo'jalik mahsulotlarini yaratishda, jumladan, sof va qo'shimcha mahsulot yaratishda tabiat rolini ko'rsatishga harakat qilganlar. Keyinchalik renta nazariyasining asoslari klassik iqtisodchilar U.Petti, J.Anderson, A.Smit va D.Rikardolar tadqiqotlarida turli darajada takomillashtirilgan. Jumladan, Anderson differensial renta to'g'risidagi qarashlarni ilgari surgan, biroq rentaning tovar qiymatining bir qismi ekanligini tushuntirib berolmagan. Rikardo esa, fiziokratlardan farqli o'laroq, rentaga mahsulot ijtimoiy va individual qiymatlari o'rtasidagi farq sifatida qarab, renta nazariyasini qiymatning mehnat nazariyasi, qiymat qonuni bilan bog'lagan.

Renta nazariyasini rivojlantirishda rus iqtisodchilaridan N.G.Chernishevskiy va N.I.Ziberlar salmoqli hissa qo'shganlar.

Hozirgi vaqtda Rossiyada «Iqtisodiyot nazariyasi» bo'yicha chop etilgan qator o'quv qo'llanma va darsliklarda ham yer rentasi munosabatlari keng bayon etilmoqda. D.D.Moskvin tahriri ostida tayyorlangan darslikda yozilishicha, resurslarning turli-tumanligi natijasida ulardan foydalanish chog'ida renta daromadlarining turli ko'rinishlari paydo bo'ladi, jumladan: qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda vujudga keluvchi yer rentasi; foydali qazilmalarni qazib olish chog'ida vujudga keluvchi renta; o'rmon resurslaridan foydalanishda hosil bo'luvchi renta; qurilish uchastkalaridan olinuvchi renta va h.k. Barcha turdagi tabiiy resurslar yer bilan uzviy bog'liq bo'lganligi sababli ulardan foydalanishda rentaning vujudga kelishi uchun bir-biriga o'xshash shart-sharoitlar mavjud bo'ladi. Qishloq xo'jalik ekinlaridan foydalanishning iqtisodiy shart-sharoitlariga nisbatan ishlab chiqilgan renta munosabatlarini tahlil qilish uslubiyoti rentaning barcha turlariga tegishli bo'ladi, shunga ko'ra ularni yer rentasiga kiritish to'g'ri bo'ladi. Haydaladigan

yer, qurilish uchastkasi, ruda koni, bàliq ovi, o‘rmon va boshqalardan to‘lanishidan qat’iy nazar, renta ko‘rinishidagi mazkur pul summasi yer rentasi deb ataladi[1].

Yer rentasi – yer egaligini iqtisodiy jihatdan amalga oshirish (realizatsiya qilish)ning shaklidir. Yer rentasining bir qancha tarixiy ko‘rinishlari mavjud. Masalan, uch shakldagi: barshchina (ishlab berish), obrok (natural soliq) va pul solig‘i shakllaridagi feodal rentalari shular jumlasidandir. Hozirgi paytda turli mamlakatlarda mavjud renta vujudga kelish sabablari va shart-sharoitlariga qarab quyidagi turlarga ajratiladi: absolyut yer rentasi, differensial (tabaqalashgan) rentaI va II, monopol renta, qazilma boyliklar, qurilishlar joylashgan yerlardan olinadigan renta.

Rentaning mohiyatini tushunishdagi asosiy qiyinchilik tadbirkorlar o‘rtasida qayta taqsimlanmaydigan qo‘shimcha sof daromadni vujudga kelishi shart-sharoit va sabablarining ochib berilishi hisoblanadi. Bunday holat vujudga kelishining sabablaridan biri samarali xo‘jalik yuritish uchun yaroqli bo‘lgan yerlarning cheklanganligi va qayta tiklab bo‘lmasligida o‘z ifodasini topadi. Ikkinchi sababi – yerga yoki boshqa tabiiy resurslarga mulkchilik obyekti yoki xo‘jalik yuritish obyekti sifatidagi monopoliyaning mavjudligi hisoblanadi. Uchinchi sababi esa, ko‘p mamlakatlarda qishloq xo‘jaligidagi kapital uzviy (organik) tuzilishi, ya’ni doimiy va o‘zgaruvchi kapital o‘rtasidagi nisbatning pastligi hisoblanadi.

Yer uchastkalarining unumdorligi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida vujudga keladigan qo‘shimcha daromad (qiymat)ning bir qismi renta shaklini oladi hamda u differensial renta deb ataladi.

Qishloq xo‘jaligida eng muhim ishlab chiqarish vositasi – yerning miqdori va sifatini tabiatning o‘zi cheklab qo‘ygan, uni inson ko‘paytirishga qodir emas. Shuning uchun qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishini faqat yaxshi va o‘rtacha unumdor yer uchastkalarida tashkil etish bilan cheklanish mumkin emas. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga talab ko‘p bo‘lganligi uchun yomon, kam unumli yerlarda ham ishlab chiqarishni tashkil etish zarur. Agar ishlab chiqarilgan mahsulot to‘lovga qodir talab bilan ta’minlangan bo‘lsa, yerning mahsuldorligi yoki joylashuvi jihatidan yomon sharoit qishloq xo‘jalik tovarlariga narx shakllanishini tartibga soluvchi ijtimoiy normal sharoit hisoblanadi. Natijada o‘rtacha

---

[1] Основы экономической теории. Политэкономия: Учебник /Под ред. д-ра экон. наук, проф. Д.Д.Москвина. Изд. 3-е, исправл. – М.: Едиториал УРСС, 2003, с.216-217.

yoki yaxshi yerlarda xo'jalik yurituvchi ishlab chiqaruvchilar ustama qo'shimcha mahsulot va binobarin qo'shimcha foyda oladilar. Demak, differensial renta hosil bo'lishining tabiiy sharti miqdori cheklangan yerning sifati (unumdorligi) dagi farqlardir, uning ijtimoiy-iqtisodiy sababi esa foydalaniladigan yerlarda iqtisodiy jihatdan alohidalashgan tarzda mustaqil xo'jalik yuritishdir.

Differensial renta o'zining kelib chiqish sharoitlarga qarab differensial renta I va differensial renta II ga bo'linadi.

Differensial renta I yerning tabiiy unumdorligi bilan bog'liq bo'lgan, sanoat markazlariga, bozorlarga va aloqa yo'llariga yaqin joylashgan serunum yer uchastkalarida vujudga keladi. Differensial renta I ning hosil bo'lishini shartli misol yordamida ko'rib chiqamiz (13.2-jadval).

13.2-jadval

Differensial renta I ning hosil bo'lishi

Yer uchastkasi	Ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlari (so'm)	O'rtacha foyda (so'm)	Ijtimoiy qiymat (so'm)	Yalpi mahsulot (tonna)	Mahsulotning individual qiymati (so'm)	Ijtimoiy qiymat – bozor narxi (so'm)	Yalpi sotilgan mahsulot (so'm)	Differensial renta I (so'm)
A	8000	2000	10000	20	500	500	10000	-
B	8000	2000	10000	25	400	500	12500	2500
D	8000	2000	10000	30	333	500	15000	5000

Misolimizdagi uch xil yer uchastkalaridan olingan mahsulotning ijtimoiy qiymati bir xil, ya'ni 10000 so'mni tashkil qiladi. Yalpi hosildorlik A uchastkasida 20 tonna, B va D uchastkalarda 25 va 30 tonnani tashkil qiladi. Har bir uchastkadan turlicha hosil olinganligi tufayli ularda yetkazilgan mahsulotlarning individual qiymati ham turlicha bo'lib chiqadi. Ya'ni, A uchastkasida har bir mahsulot birligining qiymati 500 so'm bo'lsa, B uchastkasida 400 so'm, D uchastkasida esa 333 so'mni tashkil qiladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari sifati yomon uchastkada yetishtirilgan mahsulot narxida sotiladi (misolimizda 500 so'm). Natijada yomon yer uchastkasi (A) o'zining yakka ishlab chiqarish xarajatlarini qoplash va foyda olish imkoniga ega bo'ladi. O'rtacha (B) va yaxshi (D) yer uchastkalarida esa yomon yer uchastkasi (A)ga nisbatan 2500 va 5000 so'm miqdorda qo'shimcha daromad olinadi. Bu olingan qo'shimcha daro-

mad yerning tabiiy unumdorligi bilan bog'liq bo'lgan differensial renta I ni tashkil qiladi.

Differensial renta II xo'jaliklarni intensiv rivojlantirish, yerning hosildorligini oshirish uchun qo'shimcha xarajatlar sarf qilish bilan, ya'ni qishloq xo'jaligida kimyoviy o'g'itlarni qo'llash, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash va elektrlashtirish darajasi bilan bog'liq holda vujudga keladi.

Bu holni biz 13.3-jadvalda shartli misol bilan ifoda etishimiz mumkin.

13.3-jadval

Differensial renta II ning hosil bo'lishi

Ishlab chiqarish davri	Ishlab chiqarish xarajatlari (so'm)	Yalpi mahsulot (tonna)	1 tonna mahsulotning individual qiymati (so'm)	1 tonna mahsulotning ijtimoiy qiymati (so'm)	Sotilgan mahsulot summasi, so'm	Qo'shimcha mahsulot, ya'ni differensial renta II, so'm
Birinchi yil	10000	20	500	500	10000	-
Ikkinchi yil	15000	40	375	500	20000	10000

Misolimizda yerga qo'shimcha 5 ming so'm xarajat qilish natijasida qo'shimcha 20 tonna mahsulot olinsa, u holda birinchi yilga nisbatan qo'shimcha olingan 10 ming so'm daromad differensial renta II ni tashkil etadi. Bunday intensiv rivojlanish qishloq xo'jaligida bosh yo'l hisoblanadi. Chunki qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirmay turib, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni va jamiyat a'zolarining o'sib borayotgan talabini qondirib bo'lmaydi. Shuning uchun ham qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish uchun alohida e'tibor beriladi. Buning uchun qishloq xo'jaligini agrar sanoatlashgan asosga qo'yish, intensivlashtirishni tezkorlik bilan amalga oshirish choralari ishlab chiqilishi lozim. Keyingi yillarda mamlakatimizda qishloq xo'jaligini zamonaviy texnika bilan ta'minlash uzluksiz o'smoqda. Qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish uchun ajratilgan kapital mablag'lar ham ortmoqda.

Agar hamma joyda bir xil xarajat qilinib, hosildorlik bir xil oshirilsa edi, unda hech qanday differensial renta II bo'lmas edi. Gap shundaki, yer birligiga sarflangan bu xarajatlar turli hududlarda, viloyatlarda,

xo'jaliklarda turlicha darajada amalga oshiriladi va natijada hosildorlik ham turlicha oshadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotining ijtimoiy qiymati bilan yakka tartibdagi qiymati o'rtasidagi tafovut xo'jaliklarning ustama qo'shimcha mahsulotini tashkil qiladi. Ya'ni, differensial rentaning har ikkala ko'rinishini (renta I va II ni) o'z ichiga oladi. Differensial renta I va II mahsulotning muayyan ijtimoiy qiymati bilan hudud bo'yicha yoki alohida olingan xo'jalikning individual qiymati o'rtasidagi tafovutdan iboratdir. Shu hosil qilingan daromadlar davlat bilan xo'jalik o'rtasida taqsimlanadi. Uning davlatga to'langan qismi yer rentasi ko'rinishini oladi (chunki bizda yer davlat mulkidir).

Differensial renta I yuqorida qarab chiqilganidek, xo'jaliklar faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tabiiy sharoitda vujudga keladi. Shuning uchun ham qishloq xo'jaligi korxonalarida hosil qilingan bu xildagi renta yer davlat mulki bo'lganligi sababli uning manfaatlari yo'lida sarf qilish maqsadida markazlashtirilgan davlat fondida (budjetida) to'planishi lozim. Bu hol o'rta va yaxshi unumli yerda joylashgan xo'jaliklarning iqtisodiy manfaatdorligiga putur yetkazmaydi, balki boshqa xo'jaliklar bilan ozmi-ko'pmi iqtisodiy sharoitlarni tenglashtirish imkonini beradi. Markazlashtirilgan davlat fondiga o'tgan bu mablag'lar (differensial renta I)ni mamlakat oldida turgan vazifalarni bajarish, xususan yangi yerlarni o'zlashtirish va yer unumdorligini yuksaltirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlarni amalga oshirish uchun yo'naltirilishi mumkin bo'ladi.

Differensial renta II yerdan intensiv foydalanish, ya'ni uning iqtisodiy unumdorligini oshirish bilan bog'liq bo'lganligi uchun ham bu xildagi rentaning asosiy qismi xo'jaliklarning o'zlarida qoldirilishi mantiqan to'g'ri bo'ladi. Uning faqat bir qismi davlat fondiga jalb qilinishi mumkin, chunki davlat ma'lum darajada bu rentani hosil qilishda o'z hissasini qo'shadi, ya'ni transport yo'llari qurilishiga, irrigatsiya-melioratsiya ishlarini amalga oshirish uchun kapital mablag'lar sarflaydi, texnikalar, kadrlar, mineral o'g'itlar yetkazib beradi. Shunday qilib, differensial renta I va differensial renta II yer egasi bo'lgan davlat bilan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida taqsimlanadi.

Absolyut renta. Ko'pgina mamlakatlarda qishloq xo'jaligida yerga xususiy mulkchilik monopoliyasi sharoitida ishlab chiqarishni olib borishga to'g'ri keladi. Hozirgi davrda yerga xususiy mulkchilik bilan bir qatorda boshqa mulkchilik shakllari ham mavjud. Masalan, davlat mulki, vaqf (machit, cherkov) mulklari va boshqalar. **Yerga bo'lgan mulkchilik monopoliyasi ijaraga beriladigan barcha yer uchastkalarining sifatidan qat'iy nazar, yer egalariga absolyut renta deb atalgan rentani olishga**

imkon beradi. Absolyut yer rentasining vujudga kelish mexanizmi shundan iboratki, yer egalari yerni ishlovchi ijarachilarga foydalanish uchun ijaraga beradilar va ulardan yerdan foydalanganlik uchun to'lovlar oladilar. Mana shu to'lov absolyut yer rentasi deb nom olgan. Agar yer ijaraga berilganda shu yerda turli xil inshootlar, binolar qurilgan bo'lsa, ularning ijara haqi alohida hisoblanadi.

Agrar munosabatlarni tadqiq qilar ekanmiz, nima uchun qishloq xo'jalik ishchilari yaratadigan qo'shimcha mahsulot jamiyat miqyosida barcha mulk egalari o'rtasida qayta taqsimlanmaydi, nima uchun qishloq xo'jaligida olinadigan daromad o'rtacha foydadan yuqori bo'ladi, bu hodisaning sababi nimada, degan savollar tug'iladi.

Tarixan shunday bo'lib qolganki, ko'pgina mamlakatlarda, jumladan, bizning mamlakatimizda ham qishloq xo'jaligidagi kapitalning uzviy tuzilishi sanoatdagidan pastdir. Shuning uchun qishloq xo'jaligida yaratilgan tovarlarning bozor qiymati, ishlab chiqarishning ijtimoiy qiymatidagi qo'shimcha qiymat miqdori jamiyatda shakllangan o'rtacha foydadan ortiq bo'ladi. Qishloq xo'jalik tovarlarining bozor narxi bilan ijtimoiy ishlab chiqarish narxi o'rtasidagi bu tafovut absolyut renta manbayi bo'lib xizmat qiladi.

Renta nazariyasiga ko'ra qishloq xo'jaligida rentaning yana bir turi — **monopol renta** ham mavjud bo'ladi. Boshqa yerda uchramaydigan tabiiy sharoit, ba'zan noyob qishloq xo'jalik mahsulotlari (uzumning alohida navlarini, sitrus ekinlari, choy va hokazolarning alohida turlarini) yetishtirish uchun imkoniyat yaratadi. Bunday tovarlar monopol narxlar bilan sotiladi. Bu narxlarning yuqori bo'lishi ko'pincha to'lovga qodir talab darajasi bilan belgilanadi. Natijada monopol narxlar shunday mahsulotlarning individual qiymatidan ancha yuqori bo'lishi mumkin. Bu esa yer egalariga monopol renta olish imkonini beradi.

Faqat qishloq xo'jaligida emas, balki **undirma sanoatda** ham qo'shimcha daromad olinadi. Ma'lumki foydali qazilma konlari joylashuvi (va demak, ishlash uchun qulayligi) jihatidan ham, konning boyligi jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. Xuddi qishloq xo'jaligidagi singari, o'rta va yaxshi konlardagi korxonalar qo'shimcha foyda oladilar, u ham differentsial rentaga aylanadi.

Ijara haqi. Renta munosabatlarini qarab chiqishda rentaning ijara haqidan farqiga e'tiborni qaratish zarur. Agar ijaraga beriladigan yerga oldin bino, inshoot va shu kabilar qurish bilan bog'liq ravishda kapital qo'yilmalar sarflanmagan bo'lsa, ijara haqi va renta miqdoran bir-biriga to'g'ri keladi. Aks holda, ijara haqi yer rentasidan farq qiladi. Ijara haqi quyidagilardan iborat: yerdan foydalanganlik uchun to'lanadigan renta

(R), yerga ilgari sarflangan kapital uchun foiz (r); yer uchastkasini ijaraga bergunga qadar unga qurilgan inshootlar amortizatsiyasi (A). Buni formulada quyidagicha yozish mumkin:

$$IH = R + r + A.$$

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida yer faqat ijara obyekti emas, balki oldi-sotdi obyekti hamdir. Yer ham qishloq xo'jalik mahsuloti yetishtirish va tabiiy qazilma boyliklar qazib olish uchun, har xil ishlab chiqarish va turar joy binolari, inshootlar, yo'llar, ayeroportlar va hokazolar qurish uchun sotib olinadi. Bunday hollarda yerning narxi nima bilan belgilanadi?

Yer narxi. Ma'lumki, yer inson mehnati mahsuli bo'lmaganligi sababli almashuv qiymatiga ega emas. Shunga ko'ra, nazariyotchilar yer va boshqa tabiat in'omlari narxini **irratsional narxlar** deb ataydilar. Yer uchastkasining egasi uni sotishda olingan summani bankka qo'yilganda, u keltiradigan foiz tarzidagi daromad shu yer uchastkasidan olinadigan rentadan kam bo'lmagan taqdirdagina yerni sotadi. Boshqacha aytganda, **yerning narxi kapitallashtirilgan rentadir.** Boshqa sharoitlar teng bo'lganda, xuddi shu renta miqdori yer narxini belgilaydi. U renta miqdoriga to'g'ri va ssuda foizi normasiga teskari mutanosibdir. Shunday qilib, yerning narxi ikkita miqdorga bog'liq: 1) yer uchastkasi egasi olish mumkin bo'lgan yer rentasi miqdoriga; 2) ssuda foizi me'yoriga. Shundan kelib chiqib yerning narxi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$N_{ye} = \frac{R}{r'} \times 100\%,$$

bunda: N_{ye} – yer narxi;

R – renta;

r' – ssuda foizi me'yori.

Faraz qilaylik, R = 15 ming doll., r' = 5%. Bunda yerning narxi (N_{ye}) 300 ming doll.ga teng bo'ladi. Yer egasi faqat shu narxdagina yerini sotishi mumkin, chunki muayyan miqdordagi kapitaldan olinadigan foiz unga bankdan rentaga teng miqdorda yillik daromad olish imkonini beradi.

Renta miqdori o'sib, ssuda foizi me'yori pasayib borgan taqdirda yerning narxi o'sib boradi. Yer narxini aniqlashning bu usuli nazariy ahamiyatga ega. Amalda yer narxi yer uchastkasiga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi ko'plab omillarga bog'liq. Jumladan, yerga narxning o'sishini, unga noqishloq xo'jalik maqsadlari uchun foydalanishga talabning o'sishi bilan tushuntirilishi mumkin. Inflatsiyava asosan giperinflatsiya sharoiti-

da yerga talab keskin o'sadi, bu tegishli ravishda yer narxining o'sishiga olib keladi. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan g'arb mamlakatlarida XX asr boshlaridan to hozirgi davrgacha yer narxi barqaror o'sish tamoyiliga ega bo'lib, faqat ayrim davrlardagina uning pasayishi kuzatiladi.

13.3. Agrosanoat integratsiyasi va agrobiznes

Iqtisodiy rivojlanish jarayonida qishloq xo'jaligi hamma vaqt sanoat, savdo va boshqa tarmoqlar bilan mustahkam bog'liq bo'lib kelganligini hisobga olish kerak. Chunki mamlakatning oziq-ovqat mahsulotlariga va qishloq xo'jalik xomashyosidan tayyorlangan tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish faqat qishloq xo'jaligining holatiga emas, balki sanoat tarmoqlari bilan uyg'un rivojlanishiga ham bog'liq bo'ladi. Xuddi ana shu holat iqtisodiyot tarkibida agrosanoat majmuasini bitta pirovard natijani ro'yobga chiqarishga bo'ysundirilgan tarmoqlarning yagona, yaxlit tizimini keltirib chiqarish uchun asos bo'ladi.

Agrosanoat integratsiyasi – qishloq xo'jaligi bilan sanoat, ayniqsa, unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayonidir.

Agrosanoat integratsiyasi ko'p qirrali bo'lib, u g'oyat xilma-xil shakllarda namoyon bo'ladi. Bular eng avvalo ana shu jarayon qaysi darajada, ya'ni butun mamlakat ko'lami, viloyat doirasi yoki korxona darajasida yuz berishiga bog'liq. Butun mamlakat va mintaqalar ko'lamida agrosanoat integratsiyasi qishloq xo'jaligining tarmoqlararo aloqalari kuchayishida, iqtisodiyotning oziq-ovqat (tarmoq) va mintaqa agrosanoat majmualari tashkil bo'lishi va rivojlanishida ifodalanadi.

Agrosanoat majmuasi (ASM) – bu qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiyot tarmoqlari birikmasidir. ASM to'rtta sohani o'z ichiga oladi. **Birinchi soha** – qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish vositalari yetkazib beradigan sanoat tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga texnika xizmati ko'rsatish bilan band bo'lgan tarmoqlar; **ikkinchi soha** – qishloq xo'jaligining o'zi; **uchinchi soha** – qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchiga yetkazib berishni ta'minlaydigan tarmoqlar (tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, tashish, sotish); **to'rtinchi soha** – odamlar hayoti va faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan infratuzilma (yo'l-transport xo'jaligi, aloqa, moddiy-texnika xizmati, mahsulotni saqlash tizimi, ombor va tara xo'jaligi)dan iborat.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi bevosita ishlab chiqarishga xizmat qiladigan tarmoqlarni, ijtimoiy infratuzilma odamlar turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalarni (uy-joy, madaniy-maishiy xizmat, savdo, umumiy ovqatlanish va hokazo) o'z ichiga oladi.

Qishloq xo'jalik sohalaridagi tadbirkorlik faoliyati agrobiznes deyiladi. Agrobiznes tushunchasiga bevosita qishloq xo'jaligi sohasiga kirmaydigan, biroq u bilan bog'liq bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanuvchi biznes turlari ham kiritiladi. Bu qishloq xo'jaligiga texnikaviy, ta'mirlash xizmati ko'rsatish, uning mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlik faoliyatidir. Qisqacha qilib aytganda, agrobiznes agrosanoat integratsiyasi natijasida vujudga kelgan agrosanoat majmuasining barcha bo'g'inlarini qamrab oladi. Agrobiznes faoliyatining maqsadi iste'mol bozorini yetarli miqdorda sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlari, sanoatni esa xomashyo bilan uzluksiz ta'minlash orqali foyda ko'rishdan iborat.

Agrobiznesning asosiy shakli va birlamchi bo'g'ini **fermer va dehqon xo'jaliklaridir**. Chunki ular bevosita qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradi. Bu xo'jaliklar o'z yerida yoki ijaraga olingan yerda ish yuritib, unda mulk egasi va ishlab chiqaruvchi fermerning o'zi va oila a'zolari hisoblanib, ayrim hollarda yollanma mehnatdan foydalanish ham mumkin. Fermer xo'jaligining afzalligi shundan iboratki, unda mulk va mehnat bevosita qo'shiladi, bu esa ishlab chiqarishning yuqori samaradorligini ta'minlaydi. Fermer xo'jaliklari mustaqil tuzilma bo'lish sababli o'z faoliyatini bozor kon'yunkturasiga tez moslashtira oladi. Unda iqtisodiy manfaat va pirovard natija uchun mas'uliyat bitta faoliyatning ikki tomonini tashkil qiladi. Bularning hammasi fermer xo'jaligining yashovchanligini ta'minlaydi.

Agrobiznes turlaridan biri agrofirmalardir. **Agrofirma ma'lum turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish va uni pirovard mahsulot darajasigacha qayta ishlashni qo'shib olib boradigan korxonadir.** Agrofirmalar ham qishloq xo'jaligi, ham sanoatga xos resurslarni ishlatib, iste'molga tayyor bo'lgan mahsulot yaratadi. Mazkur turdagi korxonalar turli mulkchilikka asoslanishi, chunonchi oilaviy xo'jalik asosida ham tashkil topib, kichik zavodlar bilan birikishi mumkin. Agrosanoat birlashmalari va kombinatlari agrobiznesning yangi turlaridir.

Agrosanoat birlashmalari bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi va unga bog'liq ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi bir necha xo'jalik hamda korxonalarning birlashmasidir. Masalan, bog'dorchilik va uzumchilik bilan shug'ullanuvchi xo'jaliklar, ular mahsulotini qayta

ishlovchi sex va zavodlar, iste'molchilarga yetkazib beruvchi savdo-sotiq korxonalari bir texnologik jarayonga birlashib agrosanoat birlashmalarini tashkil qiladi. Birlashma ishtirokchilari ishlab chiqarish, xo'jalik va moliyaviy mustaqilliklarini saqlab qolishi bilan birga, ularning umumiy mulki ham tarkib topib boradi.

Agrosanoat kombinatlari qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berishgacha barcha texnologik jarayonga xizmat qiluvchi xo'jalik va korxonalarning ma'lum bir hududida birlashuvidir. Agrobiznes turiga ko'ngilli va paychilik mablag'lari asosida tashkil qilingan turli xil uyushma va ittifoqlarni ham kiritish mumkin.

Qishloq xo'jaligidagi davlat korxonalari, jamoa xo'jaliklari va shirkatlari, turli xil mulkchilik asosida tashkil qilingan qo'shma korxonalar ham agrobiznes turlari sifatida faoliyat ko'rsatadi.

13.4. O'zbekistonda agrar islohotlarni amalga oshirish va yanada chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari

O'zbekistonda agrar islohotlar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini oshirish, mulkchilik munosabatlari va shakllarini tubdan isloh qilish, fermer xo'jaliklarini rivojlantirish va mustahkamlash, qishloqlarni obod etish asosida qishloq aholisining daromadlari va turmush darajasini yuksaltirish vazifalarining amalga oshirilishini ko'zda tutadi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligi 2008-yilda mamlakat yalpi ichki mahsulotining 19,4 foizini yetishtirib berdi, iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lgan aholining 26,8 foizi qishloq xo'jaligi hissasiga to'g'ri keldi (13.4-jadval). Jadvaldan ko'rinadiki, Respublikamiz agrar tarmog'ida amalga oshirilayotgan tub iqtisodiy islohotlar va tarkibiy o'zgarishlar natijasida qishloq xo'jaligining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari o'sib bormoqda. O'tgan 2001-2007-yillar oralig'ida joriy narxlarda qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti qiymati o'sib borish dinamikasiga ega bo'lib, 2001-yildagi 1476,3 mlrd. so'mdan 2008-yilda 7134,6 mlrd. so'mga yetgan yoki 4,8 baravardan ko'proq o'sgan.

O'zbekistonda agrar islohotlarning negizini yerga bo'lgan mulkchilik masalasi tashkil etadi. Respublika Konstitutsiyasida yer xususiy mulk qilib sotilishi mumkin emasligi, balki uni uzoq muddatli ijara shartlari bilan topshirish mumkinligi ta'kidlangan. Shunday ekan, qishloqda bozor munosabatlarini shakllantirishga yerni meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod foydalanish uchun ijaraga berib qo'yish orqali erishish ko'zda tutilgan.

13.4-jadval

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining tutgan o‘rni (haqiqiy narxlarda, mlrd. so‘m)

Ko‘rsat-kichlar	Yillar							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Yalpi ichki mahsulot	4925,3	7450,2	9844,0	12261,0	15210,4	20759,3	28186,2	36839,4
Shu jumladan: qishloq xo‘-jaligi yalpi mahsuloti	1476,3	2244,2	2801,8	3242,3	3801,6	5757,9	6109,1	7134,6
Qishloq xo‘jaligining YAIMdagi salmog‘i (foizda)	30,0	30,1	28,4	26,4	25,0	24,1	21,7	19,4
Iqtisodiyotda band bo‘lgan aholi soni (ming kishi)	9136,0	9333,0	9589,0	9910,0	10196,3	10467,0	10735,4	11035,4
Shu jumla-dan: qishloq xo‘jaligida bandlar	3054,0	3038,3	3055,0	3035,2	2967,4	2963,5	2961,1	2958,7
Qishloq xo‘-jaligi salmo-g‘i (foizda)	33,4	32,6	31,9	30,6	29,1	28,3	27,6	26,8

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari

Respublikada yerga bo‘lgan mulkchilik munosabatlarini isloh qilishning boshqa xususiyati shundan iboratki, melioratsiya, irrigatsiya, yerlarning unumdorligini oshirish dasturlarini bajarishni davlat o‘z zimmasiga oladi.

Mamlakatimizda barcha haydaladigan yerlarning 3/4 qismidan ko‘prog‘i (4,2 mln.ga) sug‘oriladigan yerlar bo‘lib, uning yarmidan ko‘prog‘i yaxshi meliorativ holatda, qolgan yerlar esa melioratsiya ishlari (qayta o‘zlashtirish, kollektor-drenaj tarmoqlarini rekonstruksiya qilish)ni olib borishni talab qiladi. Hozirgi vaqtda sug‘orib kelingan har gektar yerni qayta o‘zlashtirish uchun 1990-yilgi darajadan 14-15 baravar ko‘p

xarajat talab qilinadi. Bundan xulosa shuki, birorta ham fermer irrigatsiya va melioratsiya ishlarini o'zi mustaqil amalga oshira olmaydi. Faqat davlatgina melioratsiya tarmoqlarini rekonstruksiyalashga, qurishga va irrigatsiya tadbirlarini amalga oshirishga qodirdir.

Prezidentimiz I.Karimov o'z ma'ruzasida sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va unumdorligini oshirish 2008 va undan keyingi yillarda biz uchun asosiy ustuvor yo'nalish bo'lishi zarurligini belgilab berdi. Hozirgi vaqtda sug'oriladigan yerlarning qariyb 8 foizining meliorativ holati yomon bo'lib, bu avvalo, tuproqning sho'rlanish darajasi yuqoriligi va yer osti suvlarining ko'tarilishi bilan bog'liq. Salkam 330 ming gektar yer meliorativ holati qoniqarsizligi tufayli qishloq xo'jaligi uchun yaroqsiz bo'lib turibdi. Sug'oriladigan yerlarning sifatini baholashning umumiy ko'rsatkichi bo'lgan yer boniteti so'nggi yillarda 55 ballgacha pasaydi. Ayniqsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm, Buxoro va Sirdaryo, Farg'ona va Toshkent hamda boshqa bir qator viloyatlarda ahvol murakkabligicha qolmoqda.

Bugungi kunda yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, unumdorligini oshirish qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish va uning samaradorligini yuksaltirishning muhim rezervi va hal qiluvchi omili, eng asosiysi — qishloq aholisining moddiy farovonligini ko'tarishning zarur sharti va garovi bulib xizmat qiladi.

Biz mazkur muammoni hal etishni, ko'p jihatdan 2008-2012-yillarga mo'ljallangan sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga qaratilgan davlat dasturini amalga oshirish bilan bog'liq holda ko'ramiz. Ushbu dasturda melioratsiya inshootlarini barpo etish, rekonstruksiya qilish va ta'mirlash, melioratsiya texnikasi parkini yangilash bo'yicha keng ko'lamli ishlarni bajarish belgilangan.

2008-2012-yillarda umumiy uzunligi 3,5 ming kilometrdan ziyod bo'lgan magistral, tumanlararo va xo'jaliklararo kollektorlarni, mingdan ortiq melioratsiya qudug'ini barpo etish va rekonstruktsiya qilish, 7,6 ming kilometrlik drenaj tarmog'ini qayta tiklash vazifasi qo'yilmoqda. Birgina 2008-yilning o'zida yerlarning meliorativ holatini yaxshilash maqsadlari uchun 75 milliard so'mdan ortiq mablag' ajratish mo'ljallanmoqda. Bu mablag'larning katta qismi kollektor-drenaj tarmoqlarini qayta tiklash va tozalash, pudratchi va suv xo'jaligi tashkilotlarini lizing asosida zamonaviy texnika bilan ta'minlashga yo'naltiriladi.

Bu borada melioratsiya ishlarini moliyalashtirish mexanizmini ham tubdan qayta ko'rib chiqish darkor. Bunda 2007-yili Moliya vazirligi

huzurida tashkil etilgan Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash jamg'armasi muhim rol o'ynashi lozim[1].

Qishloq xo'jaligini isloh qilish jarayonida qo'llanilgan muhim yo'nalishlardan biri – bu shaxsiy tomorqalarni kengaytirish, yangi sug'oriladigan yerlarni shaxsiy xo'jaliklar va bog'-dala hovli uchastkalariga ajratib berish yo'li bilan aholini yer bilan ta'minlashdan iboratdir. Shu ko'rilgan chora-tadbirlar hisobiga, birinchidan, qishloq joylarda ishsizlikning kuchayib borish xavfini barham toptirishga, ikkinchidan, aholining real daromadlarini oshirishga, uchinchidan, aholini hayotiy muhim oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashdagi keskinlikka barham berishga va to'rtinchidan, yakka tartibda uy-joy qurilish ko'lamini ancha kengaytirishga muvaffaq bo'lindi.

Islohotlar amalga oshirilgan dastlabki yillarda aholiga foydalanish uchun qo'shimcha 550 ming gektar sug'oriladigan yer ajratib berildi, shaxsiy tomorqa uchun berilgan yerning umumiy maydoni 700 ming gektarga yetdi. Natijada dehqon xo'jaliklarning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi umumiy hajmidagi ulushi 1992-yildagi 33% dan 1998-yilda 60,3% ga, 2008-yilda esa 65,3% ga qadar ko'tarildi[2].

Respublikada agrar islohotlarni amalga oshirishning navbatdagi yo'nalishi – bu qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining tarkibiy tuzilishini takomillashtirishdir. Bunda xo'jaliklarga ekin maydonlari tarkibini va ishlab chiqarish hajmini mustaqil belgilash huquqi beriladi.

Qishloq xo'jaligida paxta yakkahokimligiga barham berilib, ekin maydonlarining katta qismi don mahsulotlariga ajratildi. Natijada ozuqabop g'alla importiga qaramlik barham topib, tez orada g'alla mustaqilligi qaror topdi. Agar 1991-yilda 4003 ming tonna miqdordagi don mahsulotini import qilishga majbur bo'lgan bo'lsak, mustaqillikning dastlabki oltiyili ichida bu ehtiyojni keskin ravishda 5,4 barvar qisqartirishga, keyinchalik esa milliy ishlab chiqarish hisobiga qondirishga erishildi. Don ishlab chiqarish 1990-yildagi 1899,0 ming tonna hajmdan 2007-yilda 6655,1 ming tonnaga yetdi. 2008-yilda 6 million 330 ming tonna g'alla, shu jumladan, 6 million 145 ming tonna bug'doy yetishtirildi[3].

---

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008-yil 9-fevral.

[2] O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

[3] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 15-b.

O‘zbekistonda agrar islohotlarni chuqurlashtirishning navbatdagi yo‘nalishi barcha davlat va shirkat qishloq xo‘jalik korxonalarini (birinchi navbatda zarar ko‘rib ishlayotganlarini) fermer xo‘jaliklariga aylantirishdan iborat bo‘ldi.

Respublikada islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichlaridayoq, Prezidentimiz I.Karimov fermer xo‘jaliklari qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishini tashkil etishning asosi sifatida faoliyat ko‘rsatishi lozimligini ta’kidlab o‘tgan edi. Shu sababli respublikamizda qishloq xo‘jaligini fermerlashtirish agrar islohotlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Respublikada bu jarayon zarar ko‘rib ishlash natijasida og‘ir ahvolga tushib qolgan davlat xo‘jaliklarining tarkibi fermer xo‘jaliklaridan iborat shirkatlar uyushmasiga aylantirish, mavjud davlat va jamoa xo‘jaliklari tarkibida ular resurslari hisobidan fermer xo‘jaliklari tashkil etish hamda dehqonlarning mol-mulklari negizida dehqon xo‘jaliklarini tarkib toptirish yo‘li bilan boradi. Fermer xo‘jaligining barcha tashkiliy shakllarining umumiy tomoni shundaki, ular ijaraga olingan davlat yerida faoliyat ko‘rsatadi. Fermer va dehqon xo‘jaliklarini tashkil qilish, rivojlantirish va ular faoliyatini tartibga solish O‘zbekiston Respublikasining «Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida»gi, «Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida»gi, «Qishloq xo‘jaligi kooperativi (shirkat xo‘jaligi) to‘g‘risida»gi qonunlarga hamda qishloq xo‘jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan boshqa huquqiy bitimlarga va hukumat qarorlariga asoslanadi.

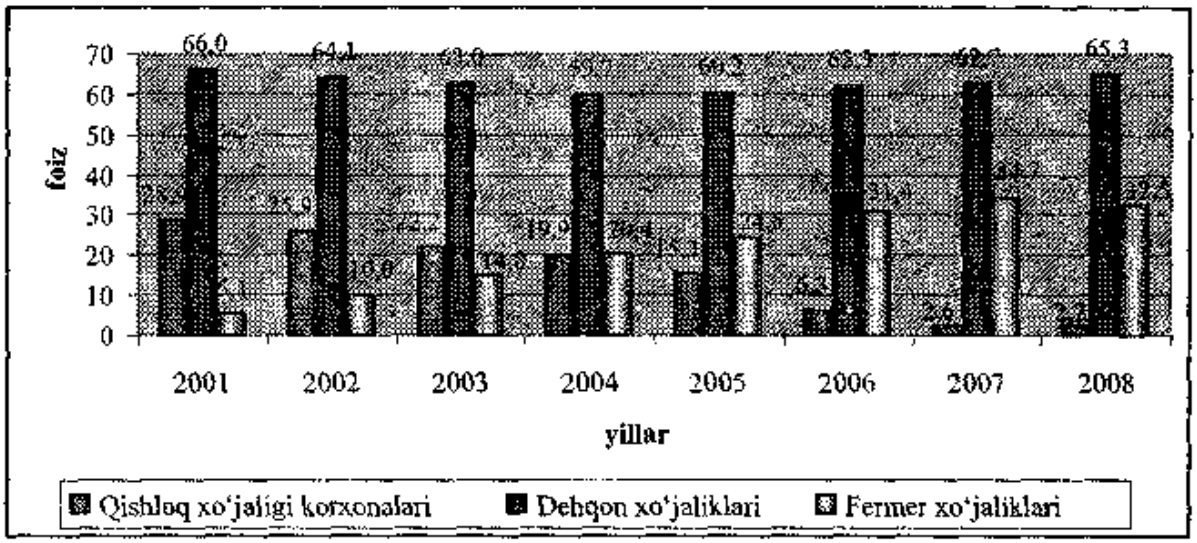
Bu qonuniy hujjatlarda fermerlarga ajratilgan yerlarni meros qilib qoldirish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga olish huquqi mustahkamlab qo‘yildi. Shu bilan, birga bu xo‘jalik uchun yerlarning unumdorligini saqlash va oshirishda davlat tomonidan kafolatlar yaratish yo‘li bilan ularni himoyalash tizimi vujudga keltirildi. Shunday qilib, fermer xo‘jaliklarini rivojlantirishni rag‘batlantirish uchun ham huquqiy, ham tashkiliy shart-sharoitlar yaratildi. Natijada Respublikada 2007-yil boshiga kelib fermer xo‘jaliklari soni deyarli 185,5 mingtani tashkil qildi. Ularga biriktirilgan qishloq xo‘jalik foydalanishidagi yerlar maydoni 4881,9 ming gektarni tashkil qilib, bir xo‘jalik ixtiyoridagi yer maydoni 26,3 gektarga to‘g‘ri keldi.

2008-yilda yalpi qishloq xo‘jaligi mahsulotining 65,3 foizi dehqon xo‘jaliklarida, 32,5 foizi fermer xo‘jaliklarida, 2,2 foizi qishloq xo‘jaligi korxonalarida yetishtirilgan (13.1-diagramma).

Respublikamiz bo‘yicha fermer xo‘jaliklarining qishloq xo‘jaligi yalpi mahsuloti tarkibidagi ulushi 2001-yildagi 5,1% dan 2008-yilda 32,5% ga, ya’ni 6,4 baravar o‘sgan. Agar 2000-yilda yetishtirilgan paxta hosilining 21 foizi fermer xo‘jaliklari hissasiga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, 2006-

yilda bu ko‘rsatkich 86 foizdan oshib ketdi, boshoqli don ekinlari yetishtirish 2000-yilda 15 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2006-yilda 75 foizdan iborat bo‘ldi. Bu esa Prezidentimizning o‘z ma’ruzasida «Shuni mamnuniyat bilan qayd etish joizki, fermer xo‘jaliklari amalda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining asosiy shakliga, uni barqaror rivojlantirishni ta’minlashda yetakchi harakatlantiruvchi kuchga aylandi»[1], degan fikrlari tugal xulosa chiqarish uchun asos bo‘ldi.

13.1-diagramma

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari

Keyingi yillarda zarar keltirib ishlayotgan shirkat xo‘jaliklarini bosqichma-bosqich tugatib, fermer xo‘jaliklariga aylantirish borasida yirik tadbirlar amalga oshirildi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan bir qator qarorlar, jumladan, 2003-yil 30-oktabrdagi «2004-2006-yillarda fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 476-sonli va 2004-yil 24-dekabrdagi 607-sonli «2005-2007-yillarda fermer xo‘jaliklarini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarorlar asosida istiqbolsiz shirkat xo‘jaliklari bosqichma-bosqich tugatilib, bugungi kunda ular negizida fermer xo‘jaliklari tashkil etish ishlari yakuniga

[1] Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo‘lidan yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish — asosiy vazifamizdir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2006-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma’ruzasi // Xalq so‘zi, 2007-yil 13-fevral.

yetkazilmoqda (13.5-jadval). 2006-yilning o'zida 666 ta shirkat xo'jaligini qayta tashkil etish hisobidan 74 mingta fermer xo'jaligi tuzilib, ularning yarmidan ko'pi meva-sabzavotchilikka ixtisoslashgan.

13.5-jadval

O'zbekistonda zarar keltirib ishlayotgan va istiqbolsiz shirkat xo'jaliklari negizida tashkil etilgan fermer xo'jaliklari

	Yillar								Jami
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	
Tugatilgan shirkat xo'jaliklari soni	8	8	52	91	177	326	445	666	1773
Ular negizida tashkil etilgan fermer xo'jaliklari soni	440	479	3031	3822	11383	15161	25023	74124	133463

Salimov B.T., Abdug'aniev A., Yusupov M.S. Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari / O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2007, 36-b.

Shuningdek, mamlakatimizda fermer xo'jaliklarini moddiy-texnik ta'minlash va moliyalash bo'yicha ishonchli tizim va mexanizmlar shakllantirildi va muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda. Mazkur xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash uchun har yili katta miqdorda moddiy resurs va mablag'lar ajratilmoqda. Agar 2008-yilning o'zida qishloq xo'jalik mahsulotlarining eng muhim turlarini yetishtirish uchun 1 trillion so'm mablag' avans tariqasida berilgan bo'lsa, 2009-yilda bu ko'rsatkichni 1 trillion 200 milliard so'mga yetkazish ko'zda tutilmoqda. 2008-yilda qishloq xo'jalik texnikasini lizing asosida sotib olish Fondi hisobidan 43 milliard so'mdan ziyod mablag' ajratilgan bo'lsa, 2009-yilda 58 milliard so'mdan ortiq mablag' yo'naltirish rejalashtirilmoqda.

«Shu bilan birga, - deb ta'kidlaydilar Prezidentimiz, - o'tgan davr mobaynida orttirgan tajribamiz fermerlikni yanada rivojlantirish uchun bir qator juda muhim muammolarni, xususan, fermer xo'jaliklarining barqarorligi, eng muhimi, ularning samaradorligini oshirish bilan bog'liq masalalarni hal qilishni qat'iy talab etmoqda. Faoliyat yuritayotgan aksariyat fermer xo'jaliklarining ish tajribasi shundan dalolat beradiki, fermer xo'jaliklarini shakllantirishning dastlabki bosqichida ularga ajratib berilgan yer maydonlarining kamligi mahsulot ishlab chiqarish renta-

belligining o'sishiga ko'p jihatdan to'sqinlik qilmoqda. Imkoniyati, kuch-quvvati kam bo'lgan fermer xo'jaliklari o'zini zarur texnika, aylanma mablag' bilan ta'minlash, kredit qobiliyatiga ega bo'lish, eng asosiysi, o'z xarajatlarini qoplash va foyda ko'rib ishlash, daromadni oshirishning ishonchli asosiga aylanolmasligini bugun hayotning o'zi ko'rsatmoqda»[1].

Fermer xo'jaliklariga ajratilayotgan kichik hajmdagi yerlarda samarali xo'jalik yuritib bo'lmasligi to'g'risidagi fikrlarni bu borada olib borilgan ba'zi ilmiy tadqiqot natijalari ham yaqqol tasdiqlaydi. Jumladan, B.Xolmatovning ta'kidlashicha, «fermer xo'jaliklari o'rtasida o'tkazilgan ijtimoiy so'rov natijalariga ko'ra, so'ralganlarning aksariyat qismi tejamkorlikka to'sqinlik qiluvchi sabablardan biri sifatida ajratilgan yer maydonlari hajmining samarali xo'jalik yuritish uchun yetarli darajada emasligini ko'rsatganlar. Farg'ona viloyatidagi bitta fermer xo'jaligiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yer maydoni 16,2 gektarni tashkil etmoqda. Natijada kichik hajmdagi yer maydonlariga ega bo'lgan fermer xo'jaliklari faoliyati ishlab chiqarish samaradorligi va tejamkorlik tamoyillariga zid kelmoqda. Jumladan:

- yirik hajmdagi yer maydonlariga mo'ljallangan texnika vositalaridan foydalanishdagi muammolar;
- doimiy ishchilardan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi;
- ba'zi bir resurs va xizmat turlaridan qonuniy va to'liq asosda foydalanishdan manfaatdor bo'lmaslik;
- to'laqonli faoliyat yuritishga qiziqishning sustligi, tezroq foyda olishga intilishga moyillikning paydo bo'lishi va boshqalar.

So'rovda ishtirok etgan aksariyat fermer xo'jaligi rahbarlarining fikricha, tijorat banklaridan kredit yoki asosiy vositalarni lizingga olish uchun xo'jaliklar kamida 40–50 gektar yer maydoniga ega bo'lish lozim»[2].

Shundan kelib chiqqan holda, mamlakatimizda yer maydonlarini to'liq inventarizatsiyadan o'tkazish va fermer xo'jaliklari faoliyatini tanqidiy baholash asosida ularning er maydonlarini optimallashtirish bo'yicha keng ko'lamli, shu bilan birga, puxta o'ylangan ishlar amalga oshirildi. Bunda fermer xo'jaliklarining qaysi sohaga ixtisoslashgani va mamlakatimizning turli hududlaridagi aholi zichligi alohida e'tiborga

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 22-23-b.

[2] Xolmatov B.A. Tejamkorlikning nazariy asoslari va amal qilish mexanizmi. – I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan diss. avtoref. – T., 2008, 17-18-b.

olindi. Ana shu ishlar natijasida fermer xo'jaliklari uchun ajratilgan yer maydonlari bugungi kunda paxtachilik va g'allachilikda o'rtacha 37-gektardan 93,7 gektargacha ko'paydi yoki 2,5 barobardan ziyod oshdi. Bu ko'rsatkich sabzavotchilikda – 10 gektardan 24,7 gektargacha yoki 2,5 barobar, chorvachilikda esa 154 gektardan 164,5 gektargacha ko'paydi[1].

2008-yilda asosiy e'tibor barcha toifa xo'jaliklarida chorva mol bosh soni va uning mahsuldorligini oshirishga qaratildi. Natijada jami qoramollar soni 8024,8 ming boshga yetib, shundan sigirlar soni 3327,0 ming boshni, qo'y va echkilar 13559,4 ming boshni, parrandalar 29498,4 ming boshni tashkil etdi. Tirik vaznda 1287,9 ming tonna (106,5%) go'sht, 5426,3 ming tonna (106,4%) sut, 2429,0 mln. dona (109,7%) tuxum, 23779,0 tonna (106,2%) jun va 896,8 ming dona (114,9%) qorako'l teri ishlab chiqarildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 23-martdagi PQ-308-son qaroriga muvofiq shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklariga qoramol sotib olish maqsadida 22,4 ming nafar fuqaroga 40,0 mlrd. so'm miqdorida imtiyozli kreditlar ajratildi.

Mavjud chorva mollari naslini yaxshilash maqsadida chet ellardan 39,3 mlrd. so'mga jami 6501 bosh naslli mollar keltirildi, bunda bir bosh naslli molning o'rtacha narxi 3,7 mln. so'mga (2007-yilda 3,6 mln. so'm) to'g'ri keldi.

2008-yilda amalga oshirilgan tashkiliy agrotexnik tadbirlar natijasida barcha toifdagi xo'jalik subyektlari tomonidan jami 9 mln. 791,1 ming tonna meva-sabzavot mahsulotlari, shundan 5217,4 ming tonna sabzavot, 1398,7 ming tonna kartoshka, 981,2 ming tonna poliz, 1402,8 ming tonna meva va 791,0 ming tonna uzum ishlab chiqarildi. Biroq, bizda hali ushbu mahsulotlarni iste'molchiga yetkazib berish muammolari to'liq hal etilgani yo'q. Bugungi kunda mamlakatimizda qishloq xo'jaligi mahsulotlari, ayniqsa, pilla, jun, teri, paxta va boshqalarni yetishtirish va ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqarish o'rtasida nomutanosiblik saqlanib qolmoqda. Jumladan, paxta xomashyosining 34%, mevalarning 17%, sabzavotlarning 12%, poliz ekinlarining 7%, uzumning 25%, terining 28%, junning 17%, go'shtning 27%, sutning 7% sanoatda qayta ishlanmoqda xolos. Shunga ko'ra, dasturda meva va sabzovotlarni qayta ishlash korxonalari uchun imtiyozlarni uzaytirish masalalari ham o'rin olgan.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 23-b.

Respublikada agrar islohotlarni amalga oshirishning barcha bosqichlarida xo'jalik yuritish mexanizmini takomillashtirishga ham katta ahamiyat berildi. Bunga dastlab, umumdavlat ehtiyojlari uchun yetkazib berilayotgan mahsulotlarga oqilona xarid narxlarini belgilash, keyinchalik mahsulotlarning ko'pchilik turlariga davlat buyurtmasini asta-sekin bekor qilish (1995-yildan faqat paxta va donga davlat buyurtmasi saqlanib qoldi) hamda qishloq xo'jalik korxonalarini qo'llab-quvvatlash (soliqlardan ozod qilish, kreditlarni qaytarish muddatini cho'zish va boshqalar) orqali erishildi.

Hozirgi davrda agrar islohotni tubdan hal etishni taqozo qilayotgan g'oyat muhim yo'nalish – qishloq xo'jaligida band bo'lgan ortiqcha ishchi kuchini bo'shatib olish va ularni iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga (sanoat, xizmat ko'rsatish sohalariga) jalb etishdan iboratdir. Bunda qishloq joylarda faoliyat shaklini tez o'zgartira oluvchi, zamonaviy texnologiyaga ega bo'lgan, qishloq xo'jalik xomashyosini qayta ishlaydigan, kasanachilik va xalq hunarmandchiligiga asoslangan kichik korxonalarni ochish ustuvor vazifa hisoblanadi.

Qishloq joylarida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish – agrar sohadagi islohotlarning hozirgi kundagi ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib, u 2009-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning asosiy vazifasi sifatida belgilab berilgan. Ya'ni, qishloqda turmush darajasini yuksaltirishga, qishloqlarimiz qiyofasini o'zgartirishga qaratilgan uzoq muddatli va bir-biri bilan chambarchas bog'liq keng ko'lamli chora-tadbirlarni amalga oshirish, ijtimoiy soha va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishni jadallashtirish, mulkdorning, tadbirkorlik va kichik biznesning maqomi, o'rni va ahamiyatini tubdan qayta ko'rib chiqish, fermer xo'jaliklari rivojini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturi nafaqat 2009-yil, balki o'rta muddatli istiqbol uchun belgilab olingan.

«Qishloqlarimiz qiyofasini, qishloqda hayot sifatini, ishlab chiqarish munosabatlarining mazmun-mohiyatini o'zgartirishga, agrosanoat majmuida olib borilayotgan islohotlarni chuqurlashtirishga, oxir-oqibatda qishloq aholisining ijtimoiy-siyosiy va madaniy saviyasini, uning ongi va fuqarolik mas'uliyatini oshirishga qaratilgan, biz uchun o'ta dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan ushbu davlat dasturini bajarishga kirishar ekanmiz, 2009-yildagi bosh vazifamiz uni amalga oshirish bo'yicha istiqboldagi barcha ishlarni mustahkam tashkiliy asosga qo'yishdan iboratdir»[1], deya ta'kidlaydilar Prezidentimiz I.Karimov.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 42-b.

«Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturidagi prinsipial ahamiyatga ega bo'lgan asosiy yo'nalishlar quyidagilardan iborat:

1) mazkur dastur ijrosi bilan bog'liq qonunchilik va normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish va mustahkamlash, yangi qonunlar qabul qilish, tegishli qonun hujjatlariga, Yer kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish;

2) qishloq aholi punktlarini me'moriy jihatdan loyihalashtirish va qurish ishlarini tashkil etish tizimini tubdan qayta ko'rib chiqish;

3) qishloqda sanoat ishlab chiqarishi va qurilishni jadal rivojlantirish, meva-sabzavot va chorva mahsulotlarini qayta ishlash bo'yicha zamonaviy texnika hamda texnologiyalar bilan jihozlangan ixcham korxonalarni tashkil etish chora-tadbirlarini amalga oshirish;

4) 2008-2012-yillarda sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash davlat dasturida ko'zda tutilgan chora-tadbirlar tizimini izchil amalga oshirish.

«Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturi doirasida quyidagi tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan:

- qishloq aholisining uy-joy sharoitini yaxshilash, eng avvalo yakka tartibda uy-joy qurish dasturini ishlab chiqish asosida qishloq joylarida 7100 ming kv.m uy-joy qurilishini amalga oshirish;

- uy-joy qurilishi jarayonlarini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash uchun imtiyozli kreditlar ajratish;

- qishloq hududlarini suv bilan barqaror ta'minlash bo'yicha 1836 km yangi suv tizimini qurish, 304 ta obyektni rekonstruksiya qilish, bu boradagi 2010-2015-yillarga mo'ljallangan dasturni ishlab chiqish;

- uzunligi qariyb 700 kilometrlik tabiiy gaz tarmoqlarini ishga tushirish, chekka tumanlarni suyultirilgan gaz bilan ta'minlashni tubdan yaxshilash;

- qishloq joylarda 67 ta yangi avtomobil marshrutini yo'lga qo'yish va 1913,9 km mahalliy yo'llarni ta'mirlash;

- qishloqda xizmatlar sohasida 140 ming yangi ish joylari tashkil etish, 452 ta savdo magazinlari, 1856 ta maishiy xizmat korxonalari, 500 dan ortiq minibanklar tashkil etish, qishloq aholi yashayotgan joylarda telefon va aloqa tizimini tubdan yaxshilash, sport va turizmni rivojlantirish;

- qishloq joylarida 77 ta yangi qurilish materiallari firma magazinlarini tashkil qilish va boshqalar.

Yuqorida tilga olingan agrar islohotlarni amalga oshirish va uni yanada chuqurlashtirishning barcha yo'nalishlari respublikaning xususiyatlari va bozor iqtisodiyotiga o'tish talablaridan kelib chiqadi.

Xulosalar

1. Yerga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar agrar munosabatlarni tashkil etadi.

2. Agrar munosabatlarning asosini renta munosabatlari tashkil qiladi. Yer egasi va uni ijaraga olib foydalanuvchi (tadbirkor) o'rtasida mazkur yerdan olinadigan foydani taqsimlash borasidagi munosabatlar renta munosabatlari deyiladi. Yer rentasi yer egaligini iqtisodiy jihatdan amalga oshirish (realizatsiya qilish)ning shaklidir.

3. Hozirgi paytda turli mamlakatlarda mavjud renta vujudga kelish sabablari va shart-sharoitlariga qarab quyidagi turlarga ajratiladi: absolyut yer rentasi, differentsial (tabaqalashgan) rentaI va II, monopol renta, qazilma boyliklar, qurilishlar joylashgan yerlardan olinadigan renta.

4. Agrosanoat integratsiyasi – qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayonidir.

5. Agrosanoat majmuasi (ASM) – bu qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiyot tarmoqlaridir. ASM to'rtta sohani o'z ichiga oladi. Birinchi soha – qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish vositalari yetkazib beradigan sanoat tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish texnika xizmati ko'rsatish bilan band bo'lgan tarmoqlar; ikkinchi soha – qishloq xo'jaligining o'zi; uchinchi soha – qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchiga yetkazib berishni ta'minlaydigan tarmoqlar (tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, tashish, sotish); to'rtinchi soha – qishloq aholisi hayoti va faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan infratuzilma (yo'l-transport xo'jaligi, aloqa, moddiy-texnika xizmati, maishiy xizmat ko'rsatish, mahsulotni saqlash tizimi, ombor va tara xo'jaligi).

6. Tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo'jalik sohalaridagi shakli agrobiznes ko'rinishida namoyon bo'ladi. Agrobiznes tushunchasiga qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanuvchi biznes turlari ham kiritiladi. Bu qishloq xo'jaligiga texnika, ta'mirlash xizmatlari ko'rsatish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlik faoliyatidir. Agrobiznes faoliyatining maqsadi iste'mol bozorini yetarli miqdorda sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlari, sanoatni esa xomashyo bilan uzluksiz ta'minlash orqali foyda ko'rishdan iborat.

Asosiy tayanch tushunchalar

Agrar munosabatlar – yerga egalik qilish, tasarruf etish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Renta munosabatlari – yerdan foydalanish natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromadni taqsimlash va o'zlashtirish bilan bog'liqlikda vujudga keladigan munosabatlar.

Differensial renta – yer uchastkalarining unumdorligidagi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Differensial renta I – yerlarning tabiiy unumdorligi farqlar natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Differensial renta II – yerlarning iqtisodiy unumdorligini oshirish natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Absolyut renta – qishloq xo'jaligida yerga bo'lgan xususiy mulkchilik monopoliyasi natijasida vujudga kelib, barcha turdagi – yaxshi, o'rtacha va yomon yerlardan olinadigan renta.

Monopol renta – alohida tabiiy sharoitga ega bo'lgan, noyob qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtiriladigan yerlardan olinadigan renta.

Undirma sanoatda renta – foydali qazilma konlarining joylashishi (yer yuzasiga nisbatan) va ularning boyligi jihatdan farqlar natijasida vujudga keladi.

Agrosanoat majmuasi – qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq xo'jalik tarmoqlarining birligi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish infratuzilmasi – bevosita qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga xizmat ko'rsatuvchi sohalar.

Ijtimoiy infratuzilma – odamlar yashash va turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalar.

Agrosanoat integratsiyasi – qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayoni.

Agrobiznes – tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq sohalardagi namoyon bo'lish shakli.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Agrar munosabatlarning mazmunini, iqtisodiy munosabatlarda tutgan o'rnini va xususiyatlarini ko'rsatib bering.

2. «Yerga egalik» va «yerdan foydalanish» tushunchalarini izohlang.

3. Yer rentasi nazariyalarining umumiy tomonlari va tub farqlarini ko‘rsatib bering.

4. Yer rentasining asl mazmunini tushuntiring.

5. Differensial (I va II) va absolyut rentaning hosil bo‘lish shart-sharoitlari, manbalari va taqsimlanishini tushuntirib bering.

6. Monopol renta nima?

7. Qazib oluvchi va undirma sanoatda renta qanday hosil bo‘ladi?

8. «Ijara haqi» va «yer rentasi» ning farqlarini izohlang.

9. Agrobiznesning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring va uning asosiy turlariga tavsif bering.

10. Agrosanoat majmuasi va agrosanoat integratsiyasi tushunchalarining iqtisodiy mazmuniga o‘z fikringizni bildiring.

III B O‘ L I M

MILLIY IQTISODIYOT (MAKROIQTISODIYOT)NING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

14-bob. MILLIY IQTISODIYOT VA UNING MAKROIQTISODIY O‘LCHAMLARI. YALPI MILLIY MAHSULOT VA UNING HARAKAT SHAKLLARI

Oldingi boblarda biz iqtisodiy jarayonlar va ularda sodir bo‘ladigan munosabatlarni umumiqtisodiy va korxonalar darajasida ko‘rib chiqqan edik. Mazkur bobda iqtisodiy munosabatlar makroiqtisodiy darajada tahlil qilinadi. Shuningdek, milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari tavsifi, milliy ishlab chiqarishning natijasi hisoblangan yalpi ichki mahsulot, uning tarkibiy qismlarining iqtisodiy mazmuni va harakat shakllari yoritiladi. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash tizimi hamda uning asosiy ko‘rsatkichlarini hisoblash usullari bayon etiladi.

14.1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari

Barchamizga ma’lumki, o‘tmishda O‘zbekiston iqtisodiyoti sobiq ittifoq iqtisodiyotining tarkibiy qismi hisoblanib, uni mustaqil milliy iqtisodiyot deb bo‘lmas edi. Bizga bir yoqlama rivojlangan paxta yakkahokimligiga, xomashyo ishlab chiqarishga va boy mineral xomashyo resurslaridan nazoratsiz, ayovsiz foydalanish asosiga qurilgan, yonilg‘i, g‘alla va boshqa ko‘pgina ishlab chiqarish vositalari, iste’mol tovarlarining ta’minlanishi bo‘yicha markazga qaram bo‘lgan iqtisodiyot meros bo‘lib qolgan edi. Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganlaridek, «O‘zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga – markazga butunlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga ega bo‘lgan»[1] mamlakat edi.

Lekin, eng yomoni O‘zbekiston iqtisodiyoti, asosan, xomashyo tayyorlashga yo‘naltirilgani, biryoqlama rivojlanish hisobidan mo‘rt va

[1] Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: «O‘zbekiston», 1999, 6-bet.

nochor holga tushib qolgan bo'lib, iqtisodiyotga, ekologiya va aholi genofondiga halokatli ta'sir o'tkazadigan paxta yakkahokimligi yurtimizdagi vaziyatni jar yoqasiga olib kelib qo'ygan edi. Buning oqibatida ulkan tabiiy, mineral-xomashyo, mehnat va inson salohiyatiga ega bo'lishiga qaramay, respublikamiz sobiq SSSRda aholi turmush darajasi, ijtimoiy va gumanitar sohalar rivoji bo'yicha oxirgi o'rinlardan birida turar edi[1].

1991-yil sentabridan buyon o'tgan qisqa davr mobaynida iqtisodiy mustaqillikni qo'lga kiritib, mamlakatimiz hududidagi barcha tabiiy, mineral xomashyo boyliklardan, butun iqtisodiy resurslar va quvvatlardan o'z xalqimiz va uning kelajagi manfaatlari yo'lida foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldik[2].

Yangi energetika, mashinasozlik va boshqa sanoat tarmoqlarining vujudga kelishi, ko'plab yirik inshootlar, korxonalar, zavod va fabrikalar qurilganligi, yonilg'i va g'alla mustaqilligiga erishilganligi iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, modernizatsiyalash, yangilash, diversifikatsiyalash, izchil o'sish sur'atlari milliy mustaqil iqtisodiyotni mustahkamlash sari harakat natijalaridir.

Mamlakatimizda mustaqil amal qiladigan bozor iqtisodiyotining qator infratuzilmalari: savdo, bozor, birja, moliya, bank, kredit, soliq, sug'urta, bojxona tizimlari va boshqa qator funksional iqtisodiyot tarmoqlari barpo etildi.

Shunday qilib, O'zbekistonda erkin, zamonaviy bozor munosabatlariga asoslangan yangi, mustaqil rivojlanayotgan, o'z xalqi, millati manfaatlariga xizmat qiladigan milliy iqtisodiyot shakllantirildi.

Milliy iqtisodiyot ko'plab o'zaro bog'liq iqtisodiy unsurlardan iborat bo'lgan murakkab iqtisodiy tizimni namoyon etadi. Mazkur unsurlar o'rtasidagi amalda tarkib topgan munosabatlarning butun majmui iqtisodiyotning tarkibiy tuzilmasini tavsiflab beradi.

Milliy iqtisodiyot – barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro- va makrodarajadagi iqtisodiyotlarni, funksional iqtisodiyotni, ko'plab infratuzilmalarni o'z ichiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir. Milliy xo'jalikning tarkib topgan tuzilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

---

[1] O'zbekistonning 16-yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16-yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007-yil 31-avgust.

[2] Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: «O'zbekiston», 1999, 8-bet.

Makrodarajada qaralganda milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi quyidagilar o'rtasidagi munosabat sifatida namoyon bo'ladi:

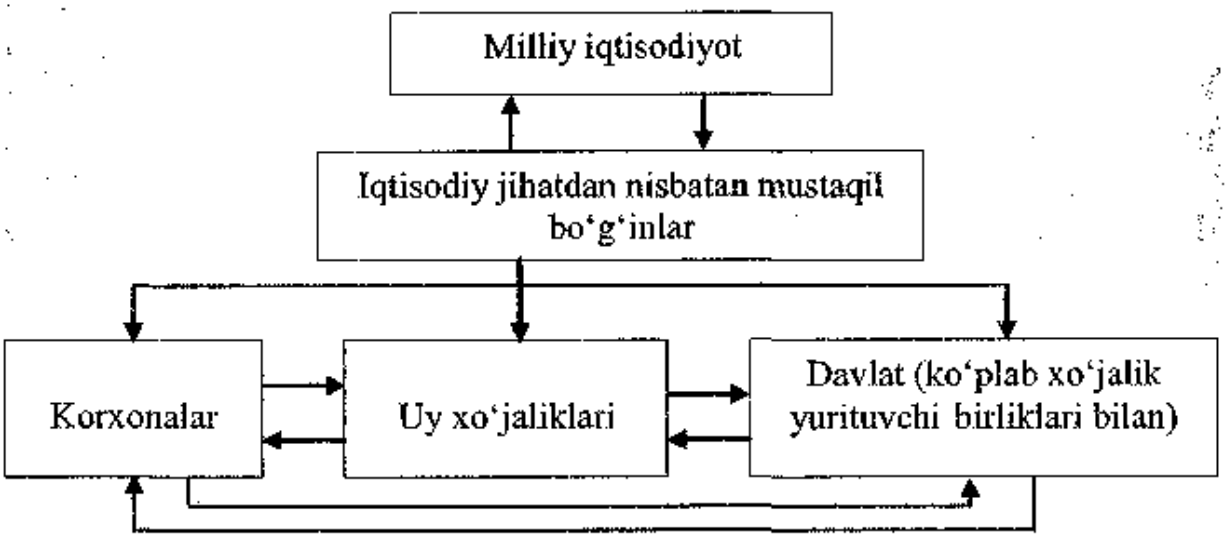
- mavjud ishlab chiqarish resurslari;
- resurslarning ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ajralib chiqqan iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi taqsimot hajmi;
- iqtisodiy subyektlarning ishlab chiqarish hajmlari;
- milliy mahsulotning ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonlarida shakllanuvchi tarkibiy qismlari.

Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini sodda ko'rinishda quyidagi chizma orqali tasvirlash mumkin (14.1-chizma).

Milliy iqtisodiyot me'yorida faoliyat qilish va barqaror o'sishi uchun barcha tarmoq va ishlab chiqarish sohalarining o'zaro bog'liqligi va muvozanatli rivojlanishi talab qilinadi. Milliy iqtisodiyot tarkibiy tuzilmasining shakllanishida quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: mavjud bozor konyunkturasi, bozorlar sig'imi va monopollashuv darajasi, mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtiroki, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanganlik darajasi, fan-texnika taraqqiyotining miqyoslari, tavsifi va rivojlanish sur'atlari, ishlab chiqarish resurslarining sifati, hududlarning yer maydonlari va infratuzilma obyektlari bilan ta'minlanganligi, ekologiya holati.

14.1-chizma

Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi

Milliy iqtisodiyotni barqaror va samarali rivojlantirish o'ta murakkab jarayon bo'lib, u uzoq muddatli, har tomonlama o'ylab olib boriluvchi iqtisodiy siyosatga asoslanadi. Chunki iqtisodiy rivojlanishda turli beqarorlik holatlari, inqirozlar ro'y berib turadi. Jumladan, 2008-yilda AQSHda

boshlangan jahon-moliyaviy iqtisodiy inqirozi ham milliy iqtisodiyotimizga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Bunday ta'sir quyidagi holatlar orqali namoyon bo'lmoqda:

birinchidan, mamlakatimiz eksport qiladigan mahsulotlar (qimmatbaho va rangli metallar, paxta, uran, neft mahsulotlari, mineral o'g'itlar va boshqalar)ning jahon bozoridagi narxlarining keskin tushib ketishi natijasida eksportdan olinadigan daromad hajmining pasayib ketishi;

ikkinchidan, umuman dunyo bozoridagi talabning keskin tushib ketishi oqibatida mahsulot sotish hajmining qisqarishi;

uchinchidan, jahondagi investitsion faollikning pasayishi natijasida uzoq muddatli investitsion loyihalarimizni amalga oshirish muddatlarining kechikishi va h.k.

Milliy iqtisodiyotimizning barqaror va muvozanatli rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ushbu holatlarni o'z vaqtida aniqlab, ularning oldini olish va ta'sir oqibatlarini yumshatish bo'yicha amalga oshirilgan tadbirlar evaziga iqtisodiyotimizning yuqori o'sish sur'atlari saqlab qolindi[1].

Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish hajmi va ularning o'sishi bir qator ko'rsatkichlar tizimi orqali, mikro- va makroiqtisodiy darajada aniqlanib, tahlil qilinadi. **Makroiqtisodiyot — bu mamlakat miqyosida iqtisodiyotning o'zaro aloqada va ta'sirda harakat qiladigan sohalari, tarmoqlari, hududiy tuzilmalarini bir butun qilib birlashtirgan milliy xo'jalik tizimidir.** Makroiqtisodiyot o'z ichiga iqtisodiyotning moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohalarini, bank, moliya, sug'urta, soliq, bojxona tizimlarini o'z ichiga oladi.

Makroiqtisodiyot milliy iqtisodiyot bilan birgalikda jahon iqtisodiyotini ham o'z ichiga oladi. Bu yerda ko'proq milliy iqtisodiyot haqida so'z yuritib, jahon xo'jaligi to'g'risida keyingi boblarda alohida to'xtalib o'tamiz. Milliy iqtisodiyotning asosiy funksional ahamiyati mamlakat aholisining doimiy ravishda o'sib boruvchi ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishda namoyon bo'ladi. Milliy iqtisodiyotning mazkur asosiy muammosi naqadar samarali hal etilayotgani makroiqtisodiy tahlil yordamida aniqlanadi. **Makroiqtisodiy tahlilning maqsadi — takror ishlab chiqarish jarayonini obyektiv ravishda aks ettiruvchi ko'rsatkichlardan foydalanish asosida mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida vujudga**

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. — T.: O'zbekiston, 2009, 14-15-b.

kelgan holatlarni ochib berishdan iborat. Bu maqsadga erishishning muhim shartlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning holati va harakatini obyektiv aks ettiruvchi statistik ma'lumotlarning mavjudligi;

2) mamlakat iqtisodiyotini tahlil qilishda keng miqyosda va tarixiy jihatdan yondashuv;

3) iqtisodiy tizim salohiyatini haqqoniy ravishda baholamasdan hamda iqtisodiy qonunlarning obyektiv amal qilishini bilmasdan turib mamlakat iqtisodiyotiga aralashuv salbiy holatlarni keltirib chiqarishini anglash;

4) makroiqtisodiy nazariya muayyan mamlakatlarning iqtisodiyotini obyektiv ravishda tadqiq etish asosida yaratilishini hamda undan boshqa mamlakatlar amaliyotida o'ta ehtiyotkorlik bilan foydalanish mumkinligini tushunish;

5) ishlab chiqarishni aholi daromadlari va iste'moli darajasini o'stirishga yo'naltirish;

6) aholi daromadlari, siyosiy va ijtimoiy barqarorlik o'sishining yagona manbayi bo'lib mamlakatdagi barcha ishchi kuchlarini ish joylari hamda ular daromadlarining oshishi bilan ta'minlovchi milliy ishlab chiqarishning barqaror va samarali o'sishi ekanligini tushunish.

Ko'pgina mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyatiga baho berilib, ular faoliyatining rivojlanish tamoyillari aniqlansa, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orqali butun iqtisodiyotning holati, uning o'sishi yoki pasayishi tahlil qilinib, xulosa chiqariladi. Ular yordamida davlat o'z iqtisodiy siyosatini belgilaydi. Bu tizimga kiruvchi turli xil ko'rsatkichlar, **birinchidan,** bizga ma'lum vaqt oralig'idagi ishlab chiqarish hajmini hisoblash va milliy iqtisodiyotning faoliyat yuritishiga bevosita ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. **Ikkinchidan,** makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi, milliy mahsulot va uning tarkibiy qismlari harakatining barcha bosqichlarida, ya'ni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol bosqichlarida ko'rgazmali shaklda aks ettirish imkonini beradi. Nihoyat, **uchinchidan,** mazkur ko'rsatkichlar tizimi mavjud resurslar va ulardan samarali foydalanish darajasini, iqtisodiyotning turli sohalari, tarmoqlari o'rtasidagi mutanosiblik va muvozanatlik holatini aks ettiradi.

Butun milliy iqtisodiyotning holatini tavsiflovchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar – yalpi ichki mahsulot (YAIM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad (MD), aholi daromadlari (AD), ishchi kuchi bandligi, ishsizlik, inflatsiya va boshqa shu kabilar hisoblanadi. Bu ko'rsatkichlar moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohala-

ridagi barcha xo'jaliklar iqtisodiy faoliyatining umumiy va pirovard natijalarini qamrab oladi.

14.2. Milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari

Jamiyat a'zolarining ehtiyojlari muntazam ravishda tarkibiy jihatdan o'zgarib, yangilanib, miqdoran ko'payib va sifat jihatidan takomillashib borar ekan, bu ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlari ham to'xtovsiz yangilanib, va takroran amalga oshib turadi. **Jamiyat miqyosidagi ishlab chiqarish jarayonlarining muntazam ravishda yangilanib va takrorlanib turishi ijtimoiy takror ishlab chiqarish deyiladi.**

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish ikki ko'rinishda amalga oshirilishi mumkin: oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish.

Oddiy takror ishlab chiqarish deb ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarining o'zgarmagan holda takrorlanishiga aytiladi. Odatda bunday ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ko'proq o'z ichki ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan natural xo'jalik va oddiy tovar xo'jaligi davri uchun xos bo'lgan.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish deb ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish miqyoslarining muntazam ravishda oshib borgan holdagi takrorlanishiga aytiladi. Bu turdagi takror ishlab chiqarish hozirgi davrdagi barcha rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga xosdir.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish natijasida mamlakat miqyosida milliy mahsulot yaratiladi. **Milliy mahsulot – mamlakat iqtisodiyotida yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmidir.** U barcha moddiy va nomoddiy ne'matlar ishlab chiqarish hamda xizmatlarni o'z ichiga olib, hozirgi bizning mamlakatimiz qo'llayotgan milliy hisoblar tizimida yalpi ichki mahsulot (YAIM) deb yuritiladi. Milliy mahsulot ko'rsatkichi oldingi davrlarda, masalan oldingi sobiq Sovet ittifoqi iqtisodiyotida jami ijtimoiy mahsulot (JIM) deb, boshqa ko'pgina mamlakatlarda esa yalpi milliy mahsulot (YAMM) deb yuritilar edi. **Yalpi milliy mahsulot – bu o'z mamlakati yoki xorijda joylashgan milliy korxonalar tomonidan yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmining jami qiymatidir.** Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini aniqroq ifodalash va taqqoslash uchun yalpi ichki mahsulot (YAIM) ko'rsatkichi qulayroqdir. Shuning uchun hozirgi davrda ko'pgina mamlakatlarda bu ko'rsatkichdan foydalaniladi. Yalpi **ichki mahsulot – ma'lum vaqt davomida, masalan, bir yilda yaratilgan va bevosita iste'-**

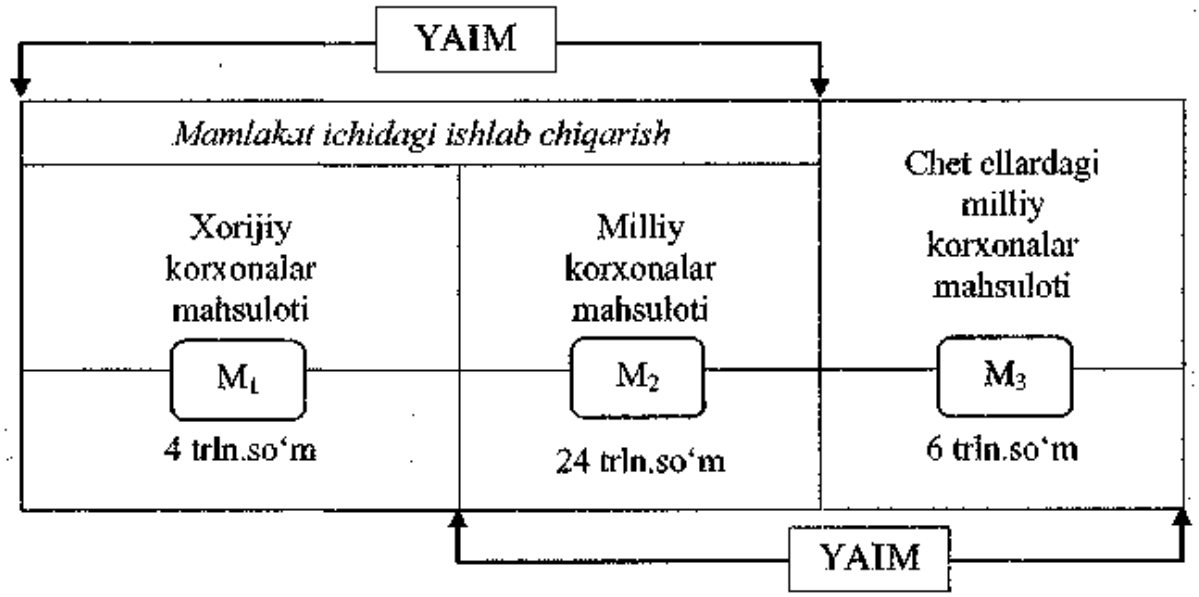
molchilarga borib yetadigan barcha tayyor mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor narxidagi qiymatidir.

Yalpi ichki mahsulot umumlashtiruvchi iqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u faqat mazkur mamlakat ishlab chiqarish omillaridan foydalangan holda mamlakat ichida yaratilgan tovar va xizmatlar jami qiymatining bozor narxlaridagi ifodasini namoyon etadi. U barcha ishlab chiqaruvchilar tomonidan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi. Yalpi ichki mahsulot xuddi yalpi milliy mahsulot kabi hisoblanadi, biroq YAIM ko'rsatkichiga mazkur mamlakatning chet ellardagi ishlab chiqarish omillaridan foydalanib olib borilgan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmlari kiritilmaydi, lekin shu mamlakat ichidagi xorijiy mamlakat korxonalari mahsuloti kiritiladi. Suning uchun YAMM bilan YAIM miqdor jihatdan qisman farq qiladi.

YAMM va YAIMning o'zaro farqini quyidagi chizma orqali yaqqolroq ifodalash mumkin (14.2-chizma). Demak, chizmadan ko'rinadiki, mamlakat YAMM 30 trln. so'mni (M_2 va M_3 shartli raqamlar yig'indisi), YAIM esa 28 trln. so'mni (M_2 va M_1 shartli raqamlar yig'indisi) tashkil etadi.

14.2-chizma

YAMM va YAIM o'rtasidagi tarkibiy nisbatlar

YAMM va YAIM o'rtasidagi farq u qadar ahamiyatli emas. Bu farq rivojlangan mamlakatlarda YAIMning ё1%ni tashkil etadi. BMT statistika xizmati asosiy ko'rsatkich sifatida YAIMdan foydalanishni tavsiya etadi. Yaqin vaqtlarga qadar AQSH va Yaponiyada YAMM ko'rsatkichi qo'llanilar edi, endilikda bu mamlakatlar ham YAIM ko'rsatkichini qo'llay boshladilar.

Hozirgi paytda O‘zbekistonda yalpi ichki mahsulot ko‘rsatkichi hisobga olinmoqda. Shuning uchun biz bundan keyingi o‘rinlarda yalpi ichki mahsulot to‘g‘risida so‘z yuritamiz. Jumladan, 2008-yilda mamlakatimizdagi yalpi ichki mahsulotning nominal hajmi 36839,4 mlrd. so‘mga yetib, uning o‘sish sur’atlari 9 foizni tashkil etdi[1].

Olib borilgan tarkibiy o‘zgarishlar natijasida sanoatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2000-yildagi 14,2 foiz o‘rniga 2008-yilda 22,3 foizni, xizmatlar ko‘rsatish sohasining ulushi 37,2 foiz o‘rniga 43,3 foizni tashkil etdi. Qishloq xo‘jaligida esa aksincha – bu ko‘rsatkich pasayib, 30,1 foizdan 19,4 foizga tushdi (14.1-jadval).

14.1-jadval

Yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish tarkibi, foizda

Ko‘rsatkichlar	Yillar								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Sanoat	14,2	14,1	14,5	15,8	17,5	20,7	22,1	24,0	22,3
Qishloq xo‘jaligi	30,1	30,0	30,1	28,6	26,4	25,0	24,0	21,7	19,4
Qurilish	6,0	5,8	4,9	4,5	4,8	4,9	5,1	5,5	5,6
Xizmatlar sohasi	37,2	38,2	37,9	37,4	37,2	38,4	39,5	39,4	43,3
Sof soliqlar	12,5	11,9	12,6	13,7	14,1	11,0	11,1	9,5	9,3

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Milliy ishlab chiqarishning yalpi hajmini to‘g‘ri hisoblab chiqish uchun mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlar bir marta hisobga olinishi zarur. YAIM hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko‘p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan qo‘shilgan qiymatlar yig‘indisi olinadi.

Qo‘shilgan qiymat – bu korxona yalpi mahsuloti bozor narxidan (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) joriy moddiy xarajatlar chiqarib tashlangandan qolgan qismidir.

YAIM yil davomida ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovarlar va xizmatlarning bozor narxidagi summasi bo‘lganligi uchun tovarning o‘zi yoki uning nafliligi ko‘paymagan holda narxlar oshishi evaziga uning hajmi oshib ketishi mumkin. Narx ishlab chiqarish ymumiy hajmining har xil elementlarini yagona ymumiy asosga keltirishning eng keng tar-

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009, 15-b.

qalgan ko'rsatkichi sifatida foydalaniladi. Shuning uchun yalpi ichki mahsulotga baho berishda nominal va real milliy mahsulot hisobga olinadi. **Joriy bozor narxlarida hisoblangan milliy mahsulot nominal milliy mahsulot, o'zgarmas, qiyosiy narxlarda hisoblangan milliy mahsulot esa real milliy mahsulot deb yuritiladi.** Har xil yillarda ishlab chiqarilgan YAIM qiymatini faqat narx o'zgarmagan taqdirda o'zaro taqqoslash mumkin bo'ladi. Bundan tashqari narx darajasi bizga iqtisodiyotda inflatsiya (narx darajasining o'sishi) yoki deflatsiya (narx darajasining pasayishi) o'rin tutganligini va uning miqyosi qandayligini bilish imkonini beradi.

Narx darajasi indeks shaklida ifodalanadi. **Narx indeksi joriy yildagi ma'lum guruh tovarlar va xizmatlar to'plami narxlari summasini xuddi shunday tovarlar va xizmatlar miqdorining bazis davrdagi narxlari summasiga taqqoslash orqali hisoblanadi.** Taqqoslashning boshlang'ich davri «bazis yil» deyiladi. Agar bu aytilganlarni formula shakliga keltirsak, u quyidagi ko'rinishni oladi:

$$Narx\ indeksi = \frac{joriy\ yildagi\ iste'mol\ tovarlari\ narxi}{bazis\ yildagi\ iste'mol\ tovarlari\ narxi}$$

Amaliyotda bir qator turli xil tovar va xizmatlar to'plami yoki iste'mol savatining narx indeksidan foydalaniladi. G'arb mamlakatlari va xususan AQSHda by indekslar ichida eng keng qo'llaniladigani iste'mol narxlari indeksi hisoblanadi. Uning yordamida yirik shahar aholisi sotib oladigan, iste'mol tovar va xizmatlarining 300 turini o'z ichiga oluvchi bozor savatining qayd qilingan narxlari hisoblanadi. Ammo narxning ymumiy darajasini hisoblash uchyn YAIM narx indeksidan foydalaniladi. YAIM narx indeksi ancha keng tushuncha bo'lib, u o'z ichiga nafaqat iste'mol tovarlari, balki investitsion tovarlar, davlat tomonidan sotib olinadigan hamda xalqaro bozorda sotilgan va sotib olingan tovarlar va xizmatlar narxlarini ham oladi. YAIM narx indeksi nominal YAIMni real YAIMga aylantirib hisoblash imkoniyatini beradi. Nominal YAIM shu mahsulot ishlab chiqarilgan davrda amal qilib turgan narxlarda ifodalangan ishlab chiqarish hajmini bildiradi.

Joriy yildagi nominal YAIMni real YAIMga aylantirishning ancha oddiy va to'g'ridan-to'g'ri usuli nominal YAIMni narx indeksi (NI)ga bo'lishdir, ya'ni:

$$Real\ YAIM = \frac{Nominal\ YAIM}{NI}$$

Iqtisodiyotda yillik ishlab chiqarish hajmining ko'rsatkichi YAIM bilan birga, uning tarkibiy qismlari sifatida hisoblanish mumkin bo'lgan

bir qator o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar mavjud bo'ladiki, ular milliy iqtisodiyotning turli tomonlarini tavsiflab beradi.

YAMM va YAIM ishlab chiqarish yalpi hajmining ko'rsatkichi sifatida bitta muhim kamchilikka ega. Ular mazkur yilda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan asosiy kapitalning o'rnini qoplash uchun zarur bo'lgan qiymatni ham o'z ichiga oladi.

Mamlakat iqtisodiyotining qanchalik rivojlanganligi va samarali ekanligini aniq bilish uchun aynan shu yilda jonli mehnatning unumli harakati natijasida vujudga keltirilgan sof milliy mahsulot (SMM) ko'rsatkichidan foydalaniladi.

YAIMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati yoki yillik amortizatsiya summasi ayirib tashlansa sof milliy mahsulot (SMM) ko'rsatkichi hosil bo'ladi:

YAIM – amortizatsiya yillik summasi = SMM

SMM qiymatiga davlat tomonidan o'rnatiladigan egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar korxona tomonidan o'rnatiladigan narxga qo'shimcha hisoblanadi. Bunday soliqlar og'irligi iste'molchi zimmasiga tushib, natijada ular daromadining bir qismini yo'qotadi. Hozirgi davrda qo'llanilayotgan milliy hisoblar tizimida **SMMdan egri soliqlar chiqarib tashlanib, milliy daromad (MD) ko'rsatkichi aniqlanadi:**

SMM – biznesga egri soliq = Milliy daromad.

Shunday qilib, hozirgi hisoblar tizimida SMM miqdori bilan MD miqdori bir-biridan farq qilib qolgan. Aslida mamlakat miqyosida ularning miqdori farq qilmasligi lozim. Chunki milliy daromad sof milliy mahsulotning sotilgandan keyingi puldagi ko'rinishidir. Shuning uchun ba'zi adabiyotlarda milliy daromadni sof mahsulotning o'zgargan shakli deb ham yuritiladi. Bu holat milliy hisoblar tizimini yanada takomillashtirishni taqozo etadi.

Amaliyotda ishlab chiqarilgan va foydalanilgan milliy daromad farqlanadi. **Ishlab chiqarilgan milliy daromad – bu yangidan yaratilgan mahsulotning butun hajmi. Foydalanilgan milliy daromad– bu ishlab chiqarilgan milliy daromaddan har xil yo'qotishlar (tabiiy ofatlar, mahsulotlarni zaxirada saqlashdagi yo'qotishlar va h.k.) va tashqi savdo qoldig'i chiqarib tashlangan miqdorga teng.** Milliy daromadni barcha turdagi daromadlarni (amortizatsiya ajratmasi va biznesga egri soliqlardan tashqari) qo'shib chiqish yo'li bilan ham aniqlash mumkin. Milliy daromadning bir qismi, jumladan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar, korxona foydasidan to'lanuvchi soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan

foydasi amalda uy xo'jaliklari ixtiyoriga kelib tushmaydi. Ikkinchi tomondan esa, uy xo'jaliklari oladigan daromadning bir qismi, masalan, ijtimoiy to'lovlar – ular mehnatining natijasi hisoblanmaydi.

Shaxsiy daromad ko'rsatkichini topish uchun milliy daromaddan uy xo'jaliklari qo'liga kelib tushmaydigan daromadlarning yuqoridagi uchta turini chiqarib tashlashimiz hamda joriy mehnat faoliyatining natijasi hisoblanmagan daromadlarni unga qo'shishimiz zarur:

Milliy daromad – Ijtimoiy sug'urta ajratmasi – Korxona foydasiga soliqlar – Korxonaning foydasi + Ijtimoiy to'lovlar = Shaxsiy daromad

Shaxsiy daromaddan soliqlar to'langandan keyin uy xo'jaliklarining to'liq tasarrufida qoladigan daromad shakllanadi.

Soliqlar to'langandan keyingi daromad shaxsiy daromaddan shu daromad hisobidan to'lanadigan soliqlar miqdorini chiqarib tashlash yo'li bilan hisoblanadi. Soliqlar to'langandan keyingi daromad uy xo'jaliklari eng oxirida ega bo'ladigan daromad hisoblanib, alohida shaxs va oilalar o'z tasarrufida by daromadlarning bir qismini iste'mol uchun sarflaydilar va boshqa qismini jamg'armaga yo'naltiradilar.

Milliy mahsulot hajmining aniq baholanishiga xufyona iqtisodiyot ta'sir ko'rsatadi. **Xufyona iqtisodiyot – bu tovar-moddiy boyliklar va xizmatlarning jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan harakati, ya'ni davlat boshqaruv organlaridan yashirin holda alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlar o'rtasida amalga oshiriluvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardir.** Bu munosabatlar o'z ichiga iqtisodiy faoliyatning barcha hisobga olinmagan, tartibga solinmagan turlarini oladi. Xufyona iqtisodiyot tarkibiga quyidagilar kiradi:

1) **jinoyatga aloqador iqtisodiyot** – rasmiy iqtisodiyot tarkibiga iqtisodiy jinoyatning kiritilishi (boyliklarning talon-taroj qilinishi; nazoratning har qanday shaklidan yashiringan holdagi xufyona iqtisodiy faoliyat – narkobiznes, qimor o'yinlari, fohishabozlik; daromadlarni noiqtisodiy qayta taqsimlash shakli sifatidagi fuqarolarning shaxsiy mulkiga qarshi umumjinoiy harakatlar – bosqinchilik, shaxsiy mulkni zo'rlik bilan tortib olish, o'g'irlash, reket);

2) **soxta iqtisodiyot** – hisobga olish va hisobotlarning amaldagi tizimiga soxta natijalarni haqiqiy natija sifatida kirituvchi rasmiy iqtisodiyot (qo'shib yozishlar);

3) **norasmiy iqtisodiyot** – tovar va xizmatlarning ayriboshlash va taqsimlash bo'yicha iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi norasmiy o'zaro aloqalar tizimi bo'lib, u mazkur subyektlar o'rtasidagi shaxsiy munosabatlar va bevosita aloqalarga asoslanadi;

4) **yashirin ikkalamchi iqtisodiyot** – yakka tartibdagi va kooperativ faoliyatning nazoratdan yashiringan, ya'ni qonun tomonidan taqiqlangan yoki belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tmagan turi.

14.3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari

Yalpi ichki mahsulot (YAIM)ni hisoblashda milliy hisoblar tizimidan foydalaniladi. **Milliy hisoblar tizimi (MHT) – bu barcha asosiy iqtisodiy jarayonlarni, takror ishlab chiqarish sharoitlari, jarayonlari va natijalarini tavsiflovchi o'zaro bog'liq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, tasniflar va guruhlar tizimi.**

MHT BMT tomonidan e'lon qilingan «Milliy hisoblar va yordamchi jadvallar tizimi» nomli hujjat asosida xalqaro statistikada standart tizim sifatida 1953-yildan boshlab qo'llanila boshladi. Shu davrdan (1953-yildan) to bugungi kungacha MHT to'rt marta o'zgartirilib, takomillashtirildi. Lekin u hali ham takomillashtirishga muhtoj. Hozirgi davrda dunyoning 100 dan ortiq mamlakatlarida, shu jumladan O'zbekistonda mazkur tizimning takomillashtirilgan shakli qo'llanilmoqda.

Milliy hisoblar tizimi asosini yig'ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va xarajatlar balansi misol bo'lishi mumkin. Daromadlar xo'jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning boshqa turlari, amortizatsiya) summasini aks ettiradi. Xarajatlar to'rtta guruhdan iborat bo'ladi: iste'mol, investitsiyalar, davlat xaridi, sof eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yordagi – muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi. Ushbu milliy hisoblar tizimi asosida YAIM uch xil usul bilan hisoblanishi mumkin:

Birinchi usul – bu YaIMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv. Bunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari bo'yicha yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi hisoblab chiqiladi. Qo'shilgan qiymatni aniqlash jami ijtimoiy mahsulotdan oraliq mahsulotlar va xomashyo, yoqilg'i, materiallar qiymatini chegirish orqali amalga oshiriladi. Biz YAIMni hisoblashning mazkur usuliga tegishli ba'zi tushunchalar (masalan, takroriy hisob, oraliq mahsulot) va shartli misollarni darslikning 2-bobida ko'rib chiqqan edik. Bu usul bilan hisoblangan YAIM alohida tarmoqlarning shu mahsulotni yaratishdagi o'rnini va hissasini aniqlash imkonini beradi.

Ikkinchi usul – bu YAIMni hisoblashga sarf-xarajatlar bo'yicha yondashuv. Bunda mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot (xizmat)lar hajmini sotib olishga qilingan hamma sarflar qo'shib chiqiladi. Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulotlarni

mamlakat ichida xo'jalikning uchta subyekti – uy xo'jaliklari, davlat, tadbirkorlar hamda tashqaridan chet ellik iste'molchilar sotib olishi mumkin.

Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari - bu kundalik ehtiyojdagi tovarlarga, xizmatlarga, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlariga va boshqalarga qilinadigan sarflardir.

Investitsion sarflar – tadbirkorlik sektorining asosiy va aylanma kapital tovarlarini (investitsion tovarlar) sotib olishga qiladigan sarflaridir. Investitsion sarflar asosan uchta qismdan iborat: a) tadbirkorlar tomonidan mashina, yskuna va stanoklarning barcha xaridi; b) barcha qurilishlar; d) zaxiralarning o'zgarishi. Birinchi guruh elementlarning «Investitsion sarflar» tarkibiga kiritilish sababi aniq: qurilishlarning bunday sarflar tarkibiga kiritilishi, o'z-o'zidan aniqki, yangi fabrika, ombor yoki elevator qurilishi Investitsiyalar shakli hisoblanadi. YAIM tarkibiga tovar zaxiralarining ko'payishi, ya'ni ishlab chiqarilgan, lekin mazkur yilda sotilmagan barcha mahsulotlar kiritiladi. Boshqacha aytganda YAIM o'z ichiga yil davomidagi zaxiralar va ehtiyotlar barcha o'sishining bozor qiymatini oladi. Zaxiralarning by o'sishi YAIMga joriy ishlab chiqarish hajmi ko'psatkichi sifatida qo'shiladi.

Zaxiralar kamayganda, bu kamayish YAIM hajmidan chiqarilishi zarur. Zaxiralarning kamayishi yil davomida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgandan ko'proq mahsulot sotilganligini bildiradi. Boshqacha aytganda jamiyat mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotni va bunga qo'shimcha oldingi yillardan qolgan zaxiralarning bir qismini iste'mol qilgan bo'ladi.

Milliy hisoblar tizimida YaIMni hisoblashda yalpi, xususiy va ichki Investitsiyalar tushunchasidan foydalaniladi. **Xususiy va ichki Investitsiyalar** mos ravishda xususiy va milliy kompaniyalar amalga oshiradigan investitsion sarflarni bildiradi. **Yalpi investitsiyalar** o'z ichiga joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan mashina, uskuna va qurilmalarning o'rnini qoplash uchun mo'ljallangan barcha investitsion tovarlar ishlab chiqarishni, hamda iqtisodiyotda kapital qo'yilmalar hajmiga har qanday sof qo'shimchalarni oladi. Yalpi investitsiyalar mohiyatiga ko'ra iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplash summasi va investitsiyalarning o'sgan qismidan iborat bo'ladi. Boshqa tomondan **sof xususiy ichki investitsiyalar** tushunchaci joriy yil davomida qo'shilgan investitsion tovarlar summasini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Davlat sarflari – bu mahsulotlar va iqtisodiy resurslarni, xususan ishchi kuchini sotib olishga davlatning (boshqaruvning quyi va mahalliy organlari bilan birga) qilgan barcha sarflarini o'z ichiga oladi.

Chet elliklarning milliy iqtisodiyot tovarlariga sarflari xuddi mamlakat ichidagi iste'molchilik sarflari kabi milliy ishlab chiqarish darajasiga bog'liq. Shu sababli YAIMni sarflar bo'yicha hisoblashda tovar va xizmatlarga chet elliklarning sarflari, ya'ni eksport qiymati ham qo'shiladi. Boshqa tomondan, iste'mol va investitsion sarflar hamda davlat mablag'larining bir qismi import qilingan, ya'ni chet elda ishlab chiqarilgan tovarlarga sarflanadi. Milliy ishlab chiqarish umumiy hajmi asossiz oshib ketmasligi uchun import hajmi YAIM tarkibidan chiqariladi. **Eksport va import miqdorlari o'rtasidagi farq tovar va xizmatlarning sof eksporti yoki oddiy qilib sof eksport deyiladi.** Sof eksport ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. **Agar eksport importdan ortiq bo'lsa ijobiy, import eksportdan ortiq bo'lsa salbiy bo'ladi.**

Qarab chiqilgan sarflarning to'rt toifasiga notijorat muassasalar (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar va ijtimoiy tashkilotlar) sarflari va moddiy aylanma vositalari zaxirasidagi o'zgarishlarni qo'shib chiqish yo'li bilan YAIM hajmi aniqlanadi.

Uchinchi usul – bu YAIMni hisoblashga daromadlar bo'yicha yondashuv.

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot hajmidan olingan barcha daromadlar uy xo'jaliklari ixtiyoriga ish haqi, renta to'lovlari, foiz va foyda shaklida kelib tushadi. Shu sababli bu usulda YAIM pirovard mahsulot hisobidan olingan ana shu barsha daromadlarni qo'shib chiqish orqali aniqlanadi.

YAIMni daromadlar bo'yicha hisoblashda uy xo'jaliklari, korxona va davlat muassasalarining dastlabki, ya'ni taqsimlangan daromadlarini mehnat haqi va yalpi foydaga (renta, ssuda foizi va tadbirkorlik foydasi va h.k.) ajratish mumkin. YAIMni mazkur usul bo'yicha hisoblashda daromadlarning barcha summasiga iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati (amortizatsiya ajratmasi) va biznesga egri soliqlar summasi ham qo'shiladi.

YAIMni hisoblashga sarflar va daromadlar bo'yicha yondashuvning asosiy tarkibiy qismlarini quyidagi jadval orqali o'zaro taqqoslash mumkin (14.2-jadval).

YAIMni hisoblashda uning tarkibiga kirgan daromadlarning alohida turlarini batafsil qarab chiqamiz. Amortizatsiya ajratmasi shu yil ishlab chiqarilgan mahsulot (YAIM) qiymati tarkibiga ishlab chiqarish xarajatlari sifatida kirib, mahsulot sotilishi natijasida pul shaklidagi daromad sifatida qaytib keladi va **amortizatsiya fondi** hisobida to'planib boradi.

Egri soliqlar korxonalar uchun ishlab chiqarish xarajatlari hisoblanadi va shu sababli mahsulot narxiga qo'shiladi. Bunday soliqlar aksiz to'lovlari, sotishdan olinadigan soliqlar, mulk solig'i, litsenziya va

bojxona to'lovlarini o'z ichiga olib, davlat budjetida daromad sifatida namoyon bo'ladi.

Daromadlarning eng muhim turi bo'lgan ish haqi tadbirkorlar va davlat tomonidan ishchi kuchini taqdim qilganlarga to'lanadi. U ish haqiga ko'plab qo'shimchalar, ijtimoiy sug'urta to'lovlari va nafaqa ta'minotining har xil xususiy fondlari, ishsizlik nafaqalari va boshqa turli mukofot hamda imtiyozlarlarni o'z ichiga oladi. Ish haqi va unga qo'shimchalar ham ishchi kuchini taklif qiluvchilar uchun daromadning bir qismi sifatida namoyon bo'ladi va shu sababli aholi daromadlarining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

14.2-jadval

YAIMni hisoblashga sarflar va daromadlar bo'yicha yondashuv

Milliy mahsulot hajmini sarflar summasi bo'yicha hisoblash	**Milliy mahsulot hajmini daromadlar summasi bo'yicha hisoblash**
1. Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari +	1. Daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarf va to'lovlar a) amortizatsiya, b) egri soliqlar +
2. Tadbirkorlarning investitsion sarflari +	2. Ish haqi +
3. Tovar va xizmatlarning davlat xaridi +	3. Renta to'lovlari +
4. Chet elliklar sarfi +	4. Foiz +
5. Notijorat muassasalari sarfi +	5. Foyda
6. Moddiy aylanma vositalar zaxirasidagi o'zgarishlar	
YAIM	YAIM

Renta to'lovlari iqtisodiyotni resurslar (kapital, yer) bilan ta'minlovchi uy xo'jaliklarining oladigan daromadi hisoblanib, korxona xarajatlari tarkibiga kiradi (yer davlat mulki bo'lsa renta davlat ixtiyoriga, budjetga borib tushadi va budjet daromadi hisoblanadi).

Foiz pul kapitali egalariga pul daromadi to'lovlaridan iborat. Bunda davlat tomonidan amalga oshiriladigan foizli to'lovlar foizli daromadlar tarkibidan chiqariladi.

Mulkdan olinadigan daromadlar ikki turga bo'linadi: bir qismi mulkiy daromad va boshqa qismi esa korporatsiyalar foydasi deyiladi.

Xulosalar

1. Milliy iqtisodiyot ko'plab o'zaro bog'liq iqtisodiy unsurlardan iborat bo'lgan murakkab iqtisodiy tizimni namoyon etadi. Milliy iqtisodiyot, barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro- va makrodarajadagi iqtisodiyotlarni, funktsional iqtisodiyotni, ko'plab infratuzilmalarni o'z ichiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir.

2. Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy sohalarini bir butun qilib birlashtirgan milliy va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir. Makroiqtisodiyot o'z ichiga xalq xo'jaligining moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohalarini oladi.

3. Ko'pgina mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyatiga baho berilib, ular faoliyatining rivojlanish tamoyillari aniqlansa, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orqali butun iqtisodiyotning holati uning o'sishi yoki orqaga ketishi tahlil qilinib, xulosa chiqariladi.

4. Butun milliy iqtisodiyotning holatini tavsiflovchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar – yalpi milliy mahsulot (YAMM), yalpi ichki mahsulot (YAIM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad (MD), ishchi kuchi bandligi, ishsizlik, inflatsiya va boshqa shu kabilar hisoblanadi.

5. Bozor munosabatlari sharoitida ijtimoiy mahsulot tarkibiga faqat tovar shaklida bo'lib, bozor narxi mavjud bo'lgan yoki, hech bo'lmaganda, ularni yaratish uchun haqiqatda sarflangan xarajatlar miqdori bo'yicha baholash mumkin bo'lgan mahsulot va xizmatlar kiritilishi mumkin.

6. YAIM hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko'p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi olinadi. Qo'shilgan qiymat – bu korxona tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan mol yetkazib beruvchilardan sotib olingan va iste'mol qilingan xomashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

7. Milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini taqqoslash uchun yalpi ichki mahsulot (YAIM) ko'rsatkichidan foydalaniladi. Yalpi ichki mahsulot umumlashtiruvchi iqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u faqat mazkur mamlakat ishlab chiqarish omillaridan foydalangan holda mamlakat ichida yaratilgan tovar va xizmatlar jami qiymatining bozor narxlaridagi ifodasini namoyon etadi.

8. Milliy hisoblar tizimi asosini yig'ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va xarajatlar balansi misol bo'lishi mumkin. Daromadlar xo'jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda,

daromadlarning boshqa turlari, amortizatsiya) summasini aks ettiradi. Xarajatlar to'rtta guruhdan iborat bo'ladi: iste'mol, investitsiyalar, davlat xaridi, sof eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yordagi — muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

9. YAIM uch xil usul bilan hisoblanishi mumkin: 1) qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv; 2) sarf-xarajatlar bo'yicha yondashuv; 3) daromadlar bo'yicha yondashuv.

Asosiy tayanch tushunchalar

Makroiqtisodiyot — moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.

Milliy hisoblar tizimi — milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni tavsiflaydigan o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar tizimi.

Yalpi milliy mahsulot (YAMM) — milliy iqtisodiyotda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga borib tushadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi summasi.

Yalpi ichki mahsulot (YAIM) — yil davomida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi qiymati.

Sof milliy mahsulot (SMM) — yil davomida jonli mehnatning unumli harakati bilan yaratilgan yangi mahsulotdir.

Milliy daromad — yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning puldagi ifodasi bo'lib, hozirgi hisoblar tizimida SMMdan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.

Shaxsiy daromad — milliy daromaddan ijtimoiy sug'urta ajratmalari, korxona foydasidan olinadigan soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasini chiqarib tashlash hamda aholi qo'liga kelib tushadigan ijtimoiy to'lovlar summasini qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Nominal YAIM — joriy narxlarda hisoblangan YAIM.

Real YAIM — narxlarning o'zgarishini hisobga olib, o'zgarmas yoki qiyosiy narxlarda hisoblangan YAIM.

Qo'shilgan qiymat — ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan sotib olingan va unumli iste'mol qilingan xomashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Oraliq mahsulot — ishlov berish, qayta ishlash va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan mahsulotlar.

Pirovard mahsulot — ishlab chiqarish jarayoni yakunlangan, shaxsiy va unumli iste'mol qilishga tayyor bo'lgan mahsulotlar.

Xufyona iqtisodiyot – YaIMni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy iqtisodiyotdan yashirin qismi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Milliy iqtisodiyot tushunchasi nimani ifodalaydi? Uning qanday tarkibiy qismlari mavjud?
2. Oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning farqi nimada? Ular iqtisodiyotning qanday ko'rinishlari uchun xos ekanligini izohlang.
3. Milliy hisoblar tizimining mohiyati nimada? U o'z ichiga qanday ko'rsatkichlarni oladi.
4. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar nimalar va ular milliy iqtisodiyotda qanday rol o'ynaydi?
5. YAIM va SMM bir-biridan nima bilan farqlanadi? SMM va milliy daromad-chi?
6. Milliy mahsulot harakat shakllari tavsifini bering.
7. YAIM qanday usullarda hisoblanadi? Ularning farqi nimadan iborat.
8. Nominal va real YAIM tushunchalarini izohlang. Ularning farqini ko'rsating.
9. Agar joriy yildagi nominal YAIM hajmi 700 mlrd. so'mga, narx indeksi 1,5 ga teng bo'lsa, real YAIM hajmi qancha bo'ladi? Agar narx indeksi 0,8 ga teng bo'lsa-chi?
10. Sof iqtisodiy farovonlik ko'rsatkichining mohiyati hamda hisoblash tartibini tushuntirib bering.

15-bob. YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF

Mazkur darslikning 7-bobida talab va taklif tushunchalari, ularning miqdoriga ta'sir etuvchi omillar, shuningdek, talab va taklif qonunlari hamda ular o'rtasidagi muvozanatlik masalalari bayon etilib, unda talaba va o'quvchilarning tushunishini osonlashtirish maqsadida ushbu masalalar tovar va xizmatlarning alohida olingan turlari bo'yicha ko'rib chiqilgan edi. Milliy iqtisodiyot yaxlit holda, ya'ni makroiqtisodiyot darajasida o'rganilayotgan jarayonda mamlakat barcha fuqarolari, tadbirkorlar, davlat va chet el iste'molchilarining jami tovarlar va xizmatlar turlari bo'yicha talabi va taklifini o'rganish iqtisodiyotni samarali va muvozanatli yuritishda muhim ahamiyatga egadir. Shuning uchun bu bobda makroiqtisodiy tahlil davom ettirilib, eng avvalo yaxlit olingan ko'rib chiqiladi va uning makrodarajadagi asosiy ko'rsatkichlari bo'lgan yalpi

talab va yalpi taklif tushunchalarining iqtisodiy mazmuni tavsiflanadi. Tahlil davomida yalpi talab va yalpi taklifga ta'sir etuvchi omillar, ular ta'sirida narxlar darajasining o'zgarishi hamda ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi qanday o'rnatilishi bayon etiladi.

15.1. Yalpi talab tushunchasi va uning hajmiga ta'sir qiluvchi omillar

Iqtisodiyotni muvozanatli rivojlantirib, uning barqaror o'sishini ta'minlashda eng avvalo yalpi talabning mazmunini bilish zarur.

Yalpi talab (aggregate demand, AD) – barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlarning muayyan darajasida sotib olinishi mumkin bo'lgan turli tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabning umumiy hajmidir. Shuningdek, yalpi talabni milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi sifatida ifodalash ham mumkin. Yalpi talab barcha iste'molchilarning turli xil tovarlarga va xizmatlarga bo'lgan talablari yig'indisidan tashkil topadi. Bilamizki, tovar va xizmatlar ikki xil bo'ladi: shaxsiy iste'mol tovarlari va tadbirkorlar ishlab chiqarish jarayonida unumli iste'mol qiladigan ishlab chiqarish omillari – yer, kapital va ishchi kuchi.

Iste'mol tovarlari turli-tuman moddiy, ma'naviy tovarlar va xizmatlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, turli ko'rinishdagi (masalan, davlat, xususiy, jamoa, korporativ) tadbirkorlarning ishlab chiqarish omillariga bo'lgan talabi ham turli-tumandir (masalan, turli mashinalar, stanoklar, asbob-uskunalar, inshootlar, transport vositalari, yonilg'i, xomashyo, materiallar, ishchi kuchi va h.k.). Talabning umumiy miqdori sotib olishga mo'ljallangan tovarlarning turlari, miqdori, sifati hamda narxiga bog'liq bo'ladi. Uni quyidagi chizma orqali osonroq tushunish mumkin (15.1-chizma).

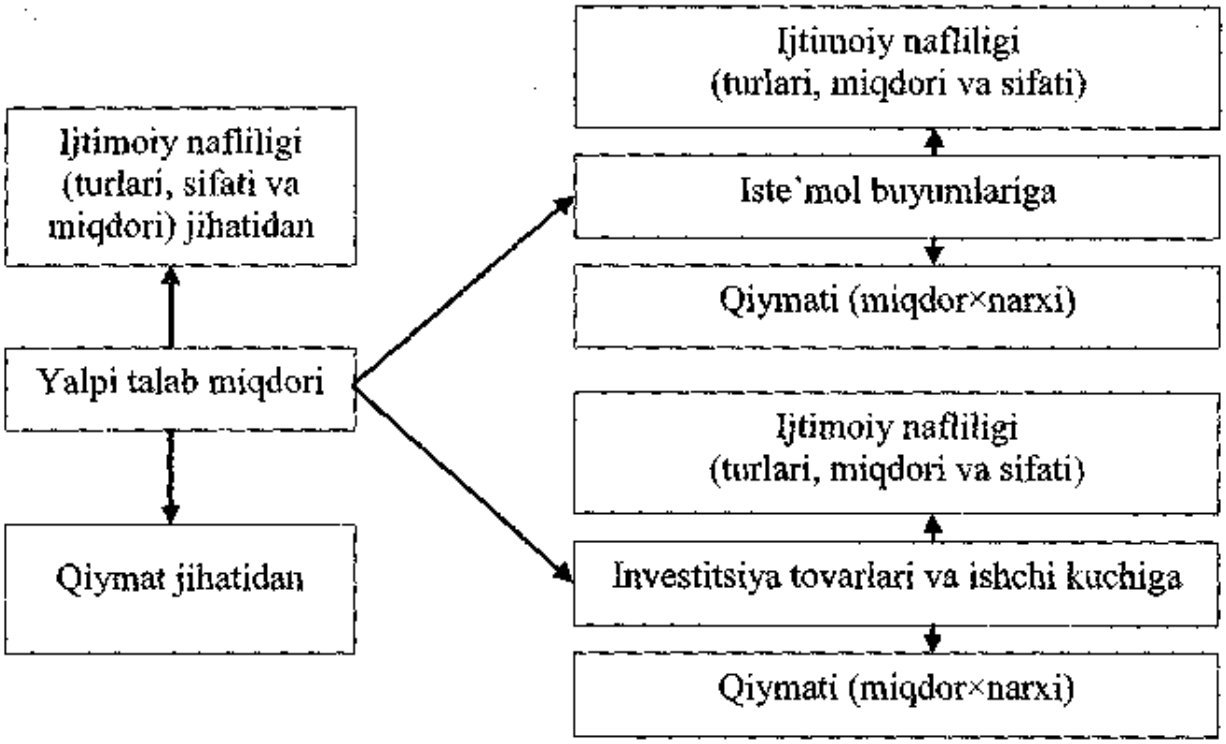
Yalpi talabni faqatgina pul miqdori bilan belgilash bizningcha unga bir tomonlama yondashuv bo'ladi. Masalan, investitsiya tovarlari miqdori, sifati, turi o'zgarmagan holda narx ikki barobar oshsa, belgilangan pul miqdori o'zgarmagan holda ikki barobar kam investitsiya tovarlarini sotib olish mumkin bo'ladi xolos.

Yalpi talab miqdor jihatidan aniqlanadi va uning umumiy miqdori turli omillar ta'sirida o'zgarib turadi.

Turli o'quv qo'llanmalari va darsliklarda yalpi talab miqdorini aniqlash usullari va unga ta'sir etuvchi omillarni bayon etishda turli jihatdan yondashiladi. Jumladan, akademik V.Vidyapin va boshqalar umumiy tahriri ostida chop etilgan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida yalpi talab

15.1-chizma

Yalpi talab miqdorining tovarlar turlari, miqdori, sifati hamda narxiga bog'liqligi

iqtisodiyotning alohida sohalari sarflarining yig'indisi sifatida ifodalanadi, ya'ni:

$$Y_d = C + I + G + NX,$$

bu yerda: Y_d – yalpi talab;

C – uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari;

I – xususiy sektorning investitsiya sarflari;

G – davlat xaridi;

NX – sof eksport.[1]

Professor V.Kamaev esa yalpi talabni real yalpi milliy mahsulot tarkibiy qismlariga bo'lgan umumiy pul miqdori sifatida namoyon bo'lishini hamda uni pulning miqdoriy nazariyasiga muvofiq quyidagi ko'rinishda ifodalanishini ta'kidlaydi:

$$AD = M \times V / P,$$

bu yerda: AD – yalpi talab;

---

[1] Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005. – с.412.

M – pul miqdori;
V – pulning aylanish tezligi;
P – narx darajasi[1].

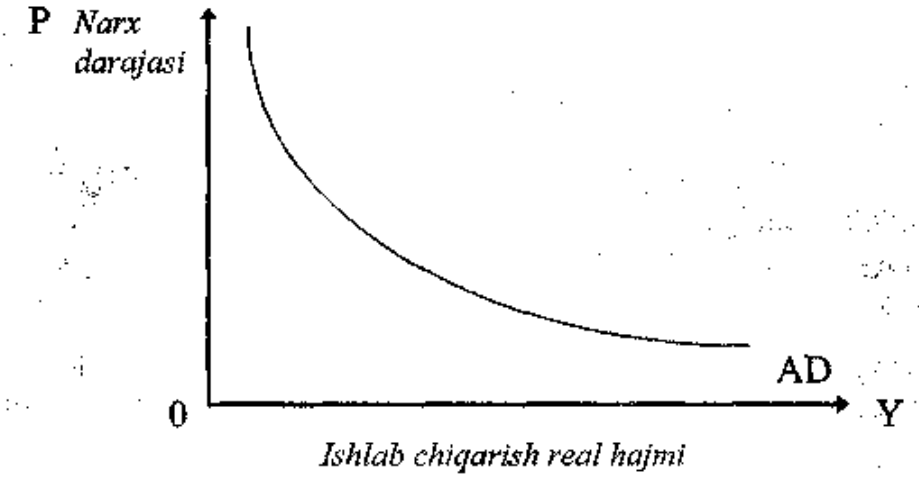
Bundan ko'rinadiki, V.Kamaevning fikricha, yalpi talab pulning miqdori va narx darajasiga bevosita bog'liqdir. Bu o'rinda u sotib olinadigan tovarlar turi, miqdori va sifatini e'tibordan chetda qoldiradi.

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, narx darajasi qancha past bo'lsa, iste'molchilar (mamlakat ichidagi hamda chet eldagi) ishlab chiqarilgan tovarlar real hajmining shuncha katta hajmini va aksincha, narx darajasi qancha yuqori bo'lsa, shuncha kam qismini sotib oladi. Shunday qilib, boshqa sharoitlar o'zgarmas deb faraz qilingan taqdirda ham birgina narx darajasining oshishi ishlab chiqarishning real hajmiga bo'lgan yalpi talab hajmining keskin kamayishiga, ya'ni ishlab chiqarilgan tovarlar massasining bir qismi sotilmay qolishiga sabab bo'ladi. Aksincha, narx darajasining pasayishi ishlab chiqarish hajmiga nisbatan yalpi talabning oshishiga, ya'ni tovarlarning yetishmasligiga olib keladi. Yalpi talabga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillarning o'zgarishi ham milliy ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga olib keladi.

Narx darajasi va talab ta'siridagi milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi bu teskari bog'liqlikni quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin (15.2-chizma).

15.2-chizma

Yalpi talab egri chizig'i

[1] Экономическая теория: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В.Д.Камаева. – 10-е изд., перераб. и доп. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004, с.291.

Chizmadan ko‘rinadiki, yalpi talab egri chizig‘i yakka talab egri chizig‘iga o‘xshaydi, biroq o‘zaro bog‘liq ko‘rsatkichlar bir-biridan farqlanadi. Agar yakka talab egri chizig‘i turli narx ko‘rsatkichlarida alohida iste’molchining muayyan tovarga bo‘lgan talabi miqdori o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalasa, yalpi talab egri chizig‘i mamlakatdagi narxlarning turli darajasi hamda ishlab chiqarishning real hajmi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi.

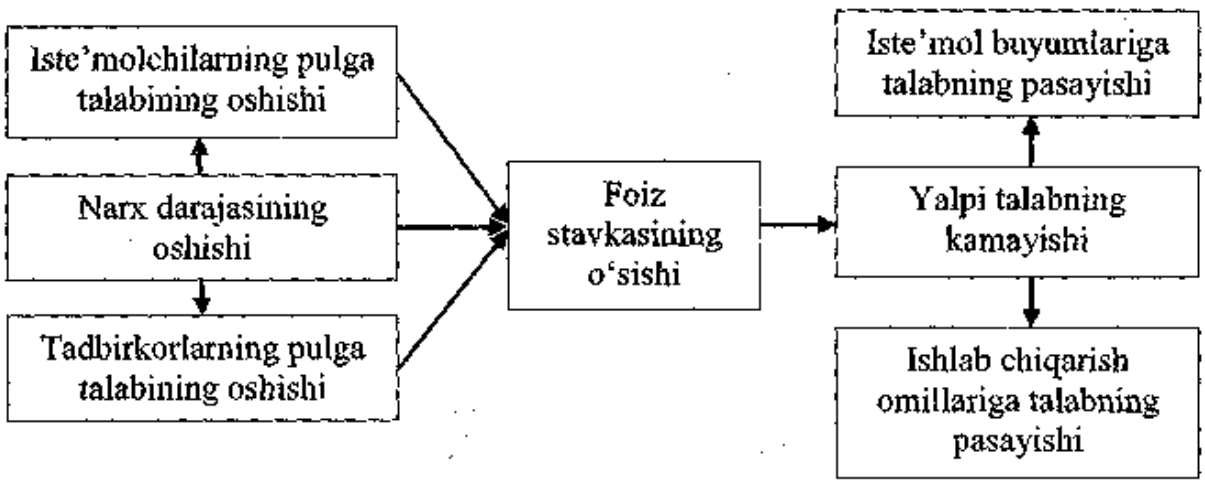
Agar yakka talab egri chizig‘ining pasayuvchanligi daromad va almashuv samaralarining amal qilishi bilan izohlansa, yalpi talab egri chizig‘ining pasayuvchan ko‘rinishda bo‘lishi narxlar umumiy darajasining o‘zgarishi natijasida ro‘y beruvchi foiz stavkasi samarasi, boylik samarasi va import tovarlar xaridi samarasi orqali izohlanadi.

Foiz stavkasi samarasi. Mazkur samaraning mohiyati shundan iboratki, narx darajasining o‘sishi bilan pulga bo‘lgan talab ham ortadi. Bu esa muomaladagi pul miqdorining o‘zgarmagan hajmi sharoitida foiz stavkasining o‘sishiga olib keladi. O‘z navbatida foiz stavkasining o‘sishi iste’mol va investitsiya sarflari hajmini pasaytiradi. Chunki foiz stavkalarining oshib ketishi aholi tomonidan uy va uy jihozlari, avtomobil kabi uzoq muddatli iste’mol tovarlarini sotib olish uchun kredit olishni samarasiz qilib qo‘yadi. Shuningdek, tadbirkorlar ham foizning yuqori darajasida o‘zlarining nisbatan past daromad keltiruvchi investitsiya loyihalarini amalga oshirishdan voz kechadilar.

Narx o‘zgarishi bilan foiz stavkalarining hamda yalpi talab umumiy miqdorining o‘zgarishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni chizma orqali osonroq tushunish mumkin (15.3-chizma).

15.3-chizma

Narx darajasi oshishining yalpi talabga ta’siri

Bu yerda biz narx oshgan holatda pulga bo'lgan talabning, foiz stavkasining oshishini va nihoyat, yalpi talab miqdorining kamayishini ifoda etdik. Narx pasaysa, shu holatning teskarisi, ya'ni pulga bo'lgan talab hamda foiz stavkasining pasayishi va oqibatda yalpi talab miqdorining oshishi ro'y beradi.

Boylik samarasi. U ba'zida real kassa qoldiqlari samarasi deb ham atalib, narx darajasining oshishi bilan moliyaviy aktivlar (bank omonatlari, aksiya va obligatsiyalar) real qiymatining pasayishini anglatadi. Buning natijasida aholi daromadlari ham pasayib, ular tomonidan sotib olinuvchi tovar va xizmatlar miqdori kamayadi.

Import tovarlar xaridi samarasi. Bu samara narx darajasi o'zgarishining u yoki bu mamlakatdagi ichki va jahon narxlari nisbatiga ta'siri orqali namoyon bo'ladi. Mamlakatdagi narxlar umumiy darajasining oshishi, chet el tovarlari narxi o'zgarmagan yoki sekinroq o'sgan holatda, milliy iste'molchi uchun chetdan xorijiy tovarlarni olib kelishni foydali qilib qo'yadi. O'z navbatida, mazkur mamlakat tovar va xizmatlarini xorijiy iste'molchilar tomonidan xarid qilish hajmi ham qisqaradi. Natijada bu mamlakatning eksport hajmi kamayadi. Eksport hajmining kamayishi va import hajmining oshishi sof eksportning va pirovardida, yalpi talab umumiy hajmining qisqarishiga olib keladi.

Tashqi va ichki talabning ortishi va xo'jalik yuritish sharoitlarining yaxshilanishi sanoatning barqaror rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Jumladan, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 2007-yilda oldingi yilga nisbatan 12,1%ga ortdi va 18314,7 mlrd. so'mni tashkil etdi. 2008-yilda esa bu ko'rsatkich 12,7%ga oshdi. Sanoatning yuqori sur'atlar bilan rivojlanishida korxonalarni modernizatsiyalash va tarkibiy o'zgartirish, tarmoqlar boshqaruv tizimini isloh qilish, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish chora-tadbirlarining amalga oshirilishi sabab bo'ldi. Sanoatning YaIM tarkibidagi ulushi 2000-yildagi 14,2% dan 2008-yilda 22,3% ga oshdi. Qo'shilgan qiymat o'sishining yarmidan ko'prog'i tayanch tarmoqlarda ishlab chiqarishning kengayishi hisobiga yuz berdi.

Yalpi talab hajmiga narxdan tashqari omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Quyida ulardan eng muhimlarini ko'rib chiqamiz.

1. Iste'mol sarflaridagi o'zgarishlar. Narx darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda, narxdan tashqari bir yoki bir nechta omillar ta'sirida iste'molchilar xaridi hajmida o'zgarish ro'y berishi mumkin. Bu iste'molchi farovonligi, iste'molchining kutishi, iste'molchining qarzlari va soliqlarning o'zgarishi natijasi hisoblanadi.

Iste'molchining farovonligi uning moliyaviy aktivlarga (aksiya va obligatsiya) hamda uy va yer kabi ko'chmas mulklarga egaligiga bog'liq bo'ladi.

Ular real qiymatining keskin kamayishi tovar xarid qilish hajmining kamayishiga olib keladi. Iste'mol sarflarining qisqarishi natijasida yalpi talab kamayadi. Aksincha, moddiy va moliyaviy boyliklar real qiymatining oshishi natijasida, narxlarning mavjud darajasida iste'mol sarflari o'sadi. Bunga aksiya kursining keskin oshishi, hatto narxlar darajasi o'zgarmay qolganda iste'molchi farovonligining o'sishiga olib kelishini misol qilib keltirish mumkin. Uy va yer real qiymatining keskin kamayishi narx umumiy darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda iste'molchi farovonligining pasayishiga olib keladi.

Iste'molchining kutishi. Iste'mol sarflari hajmidagi o'zgarish, iste'molchining narxlar va daromadlar darajasidagi kelajakdagi o'zgarishlarni oldindan bilishiga bog'liq. Masalan, agar iste'molchi kelajakda o'zining real daromadi ko'payadi, deb hisoblasa, u joriy daromadlarining ko'proq qismini sarflashga tayyor bo'ladi. Natijada bu davrda iste'mol sarflari ko'payadi, jamg'arish esa kamayadi va yalpi talab ortadi. Aksincha, agar iste'molchi kelajakda o'zining real daromadlari kamayadi deb hisoblasa, ularning iste'mol sarflari va demak, yalpi talabi qisqaradi. Xuddi shunday tarzda inflatsiyaning kutilishi bugungi yalpi talabni oshiradi. Chunki iste'molchilar narxlar oshgunga qadar tovarlarni xarid qilib qolishga harakat qiladi. Aksincha, yaqin kelajakda narxlar pasayishining kutilishi, bugungi iste'mol miqdorining kamayishiga olib keladi.

Iste'molchi qarzlari. Iste'molchi qarzlari ko'p bo'lganda, u joriy daromadini qarzlarga to'lab, o'zining bugungi sarflarini qisqartirishi mumkin. Aksincha, iste'molchi qarzdor bo'lmasa, u bugungi sarflarini ko'paytirishga tayyor bo'ladi.

Soliq. Daromad solig'i stavkasining kamayishi, narxlarning mavjud darajasida iste'mol sarflarini ko'paytiradi, soliqlarning oshishi iste'mol sarflarini kamaytiradi.

2. Investitsion sarflar. Investitsion sarflar, ya'ni ishlab chiqarish vositalarini xarid qilish, yalpi talabning narxdan tashqari muhim omili hisoblanadi. Narxlarning mavjud darajasida korxona sotib olishi mumkin bo'lgan yangi ishlab chiqarish vositalarining kamayishi yalpi talabning kamayishiga, aksincha korxona sotib oladigan investitsion tovarlar hajmining ko'payishi yalpi talabning ko'payishiga olib keladi. Investitsion sarflarni o'zgartirish mumkin bo'lgan narxdan tashqari omillarni alohida-alohida qarab chiqamiz.

Foiz stavkalari. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, foiz stavkasining oshishi investitsion sarflarning kamayishiga va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Bu yerda gap mamlakatda pul massasi hajmining

o‘zgarishi oqibatida foiz stavkalarining o‘zgarishi haqida boradi. Pul massasining ko‘payishi foiz stavkasini pasaytiradi va shu orqali kapital qo‘yilmalar hajmini ko‘paytiradi. Aksincha, pul massasining kamayishi foiz stavkasining oshishiga va investitsiyalarning qisqarishiga olib keladi.

Investitsiyalardan kutiladigan foyda. Kapital qo‘yilmalardan yuqori foyda olishning kutilishi investitsion tovarlarga talabni oshiradi va aksincha, istiqbolda investitsion dasturlardan foyda olish noaniq bo‘lsa, investitsiyalarga sarflar kamayish tamoyiliga ega bo‘ladi, demak, yalpi talab ham kamayadi.

Soliqlar. Korxonadan olinadigan soliqlarning ko‘payishi kapital qo‘yilmalardan olinadigan foydaning kamayishiga va demak, investitsion sarflar va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Aksincha, soliqlarning qisqarishi bunday foydani va investitsion sarflarni ko‘paytiradi.

Texnologiya. Yangi va takomillashgan texnologiya investitsion sarflarni va shu orqali yalpi talabni rag‘batlantirish tamoyiliga ega bo‘ladi.

Ortiqcha quvvatlar. Ortiqcha quvvatlar, ya’ni mavjud foydalanilmaydigan asosiy kapitalning ko‘payishi, yangi investitsion tovarlarga talabni va natijada yalpi talabni kamaytiradi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan to‘liq foydalanilganda tadbirkorlar ko‘proq mashina va uskunalar sotib olishga tayyor bo‘ladi, demak investitsion sarflari ko‘payadi.

3. Davlat sarflari. Narxlarning mavjud darajasida, milliy mahsulotda davlat xaridining ko‘payishi yalpi talabning o‘sishiga olib keladi. Bunga davlatning milliy armiyani tuzish yoki uning sonini oshirish to‘g‘risidagi qarori misol bo‘la oladi. Davlat sarflarining kamayishi yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Masalan, yangi avtomobil yo‘li qurishga davlat sarflarining qisqarishi shunday natijaga olib keladi.

4. Sof eksportdagi o‘zgarish. Sof eksportning ko‘payishi yalpi talabni ham ko‘paytiradi. Birinchidan, eksportning yuqori darajasi, chet ellarda milliy tovarlarga bo‘lgan talabni oshiradi. Ikkinchidan, importning qisqarishi milliy tovarlarga ichki talabning ko‘payishini taqozo qiladi. Sof eksport hajmining o‘zgarishiga avvalo chet davlatlar milliy daromadi va valuta kurslarining o‘zgarishi ta’sir ko‘rsatadi. Chet mamlakatlarda daromadlar darajasi oshganda, ularning fuqarolari ham milliy tovarlarni, ham xorij tovarlarini ko‘proq miqdorda sotib olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Chet ellarda milliy daromadning kamayishi esa sof eksport hajmini qisqartiradi.

Valuta kurslari. Boshqa valutalarga nisbatan milliy pul kursining o‘zgarishi sof eksportga va demak yalpi talabga ta’sir ko‘rsatadi. Faraz qilaylik, ienaning dollardagi narxi o‘sdi. Bu dollarning ienaga nisbatan qadrsizlanganligi va iena kursi ko‘tarilganligini bildiradi. Dollar va iyena

o‘rtasidagi yangi nisbat natijasida yaponiyalik iste’molchilar iyenaning ma’lum summasiga ko‘proq dollar sotib olishi mumkin. Demak, yaponiyalik iste’molchilar uchun amerika tovarlari yapon tovarlariga qaraganda arzonroq bo‘ladi. Shu bilan birga amerikalik iste’molchilar dollarning ma’lum summasiga yapon tovarlarini nisbatan kamroq miqdorda sotib olishi mumkin. Bunday holda AQSH eksportining o‘sishi, importining esa kamayishi holatini kutish mumkin. Sof eksportning ko‘payishi o‘z navbatida AQSH iqtisodiyotida yalpi talabning ko‘payishiga olib kelishini bildiradi.

15.2. Yalpi taklif tushunchasi. Yalpi taklif tarkibi va unga ta’sir qiluvchi omillar

Iqtisodiyotni muvozanatli yuritishda yalpi taklif va unga ta’sir etuvchi omillarni bilish muhimdir.

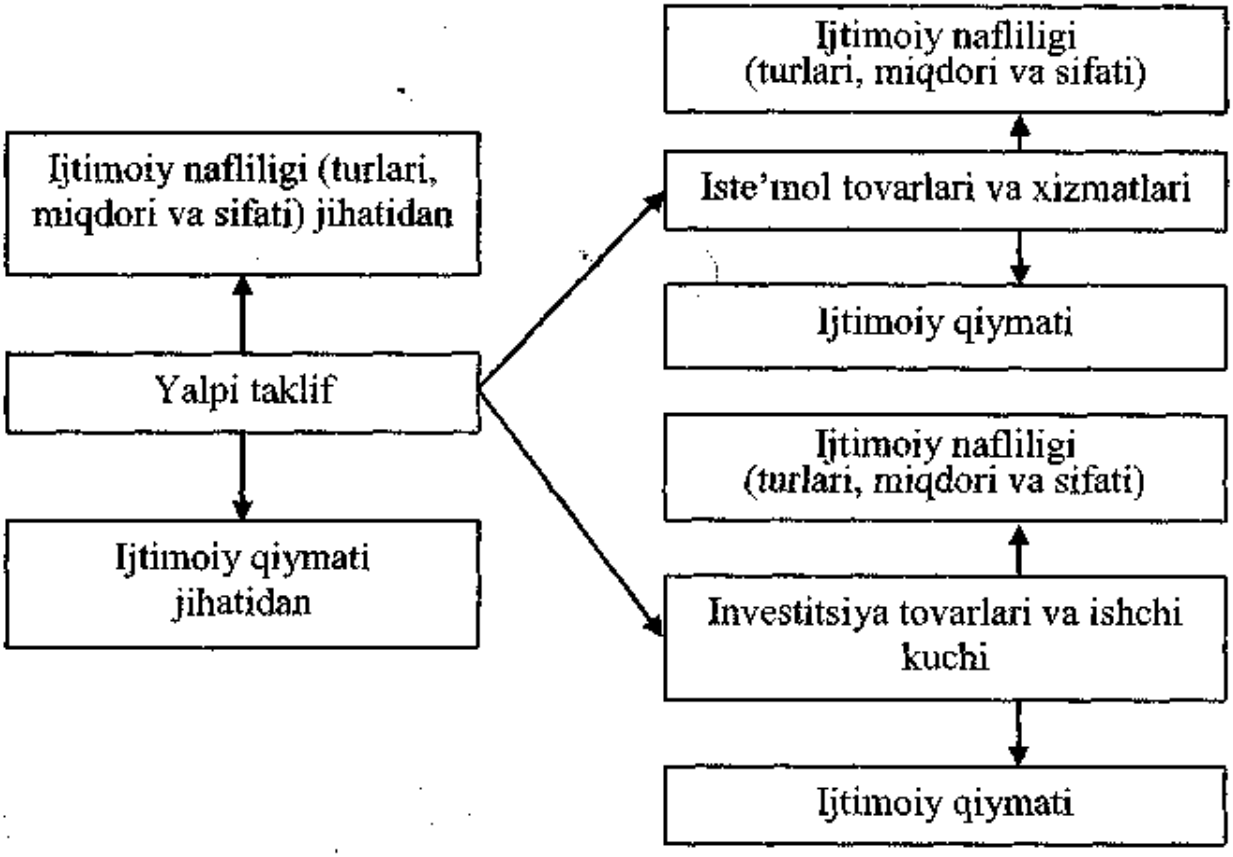
Yalpi taklif (aggregate supply, AS) – mamlakatda muayyan vaqtda ishlab chiqarilib, narxlarning muayyan darajasida sotishga tayyor turgan, o‘zining ijtimoiy nafliligi, turlari, sifati, miqdori va ijtimoiy qiymati bo‘yicha shu davrdagi talabga javob beradigan barcha tovarlar va xizmatlar hajmidir. Bu narxlarning har xil mumkin bo‘lgan o‘rtacha darajasida milliy ishlab chiqarishning mavjud real hajmini ko‘rsatadi.

Yalpi taklif turli xil ishlab chiqarilgan iste’mol tovarlari va xizmatlardan hamda investitsiya tovarlaridan iborat bo‘ladi. Bundan tashqari yalpi taklifga uy xo‘jaliklari taklif qiladigan ishchi kuchi resurslari ham kiradi. Albatta ishlab chiqarilgan va sotishga mo‘ljallangan iste’mol tovarlari va xizmatlari ham, shuningdek, investitsiya tovarlarining turlari ham juda ko‘p va turli-tumandir. Lekin yalpi talab o‘zining ijtimoiy zaruriy nafliligi bilan, ya’ni o‘zining turlari, miqdori va sifati bo‘yicha hamda ijtimoiy qiymati bo‘yicha shu davrdagi ishlab chiqarish va jamiyat a’zolari talabiga mos kelishi kerak. Yalpi taklifni va uning miqdorini umumlashtirib quyidagi chizma ko‘rinishida ifodalash mumkin (15.4-chizma).

Yalpi taklifga eng avvalo bozor narxlari darajasi bilan ijtimoiy qiymat miqdori o‘rtasidagi nisbatning o‘zgarishi ta’sir ko‘rsatadi. Narxlar darajasining qiymat miqdoridan oshishi qo‘shimcha tovarlar ishlab chiqarish uchun rag‘bat yaratadi. Narxlar darajasining qiymatdan pasayishi esa tovar ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi. Shu sababli turli tovarlar narxlari va milliy ishlab chiqarish hajmi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bevosita bog‘liqlik mavjud bo‘ladi. Bu bog‘liqlik yalpi taklif egri chizig‘ida aniq aks etadi (15.5-chizma).

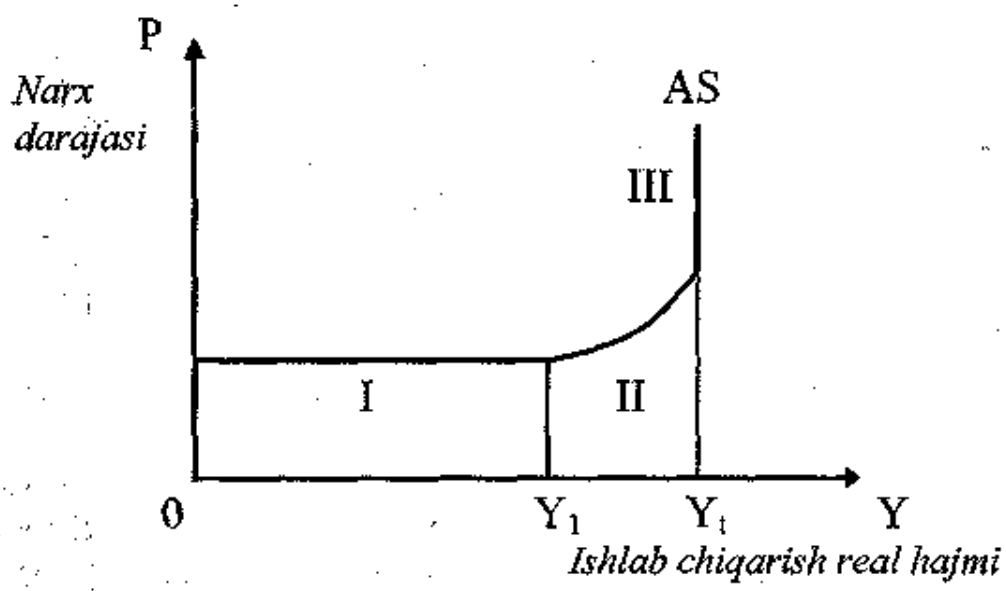
15.4-chizma

Yalpi taklif umumiy miqdorining tovarlar turlari, miqdori, sifati hamda narxiga bog'liqligi

15.5-chizma

Yalpi taklif egri chizig'i

Chizmadan ko'rinadiki, yalpi taklif egri chizig'i o'z shakli jihatidan yakka yoki bozor taklifining an'anaviy egri chizig'idan farq qiladi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, uzoq muddatli va qisqa muddatli davrdagi yalpi taklif egri chizig'i bir-biridan farqlanadi. Uzoq davrdagi yalpi taklif egri chizig'i o'z shakliga ko'ra chizmadagi Y_t nuqtaga qadar joylashgan har qanday tik chiziqdan iborat bo'ladi. Iqtisodiy resurslarning ishlab chiqarishga tobora ko'proq jalb etilishi mazkur chiziqni Y_t nuqtaga yaqinlashtiradi va pirovardida shu nuqtada joylashgan chiziqqa tenglashadi. Chunki qo'shimcha resurs va imkoniyatlarni ishga solish uchun vaqtning yetarli bo'lishi uzoq muddatli davrda iqtisodiyotda to'la bandlik holatiga olib keladi.

Qisqa muddatli davrda yalpi taklif egri chizig'ining ko'rinishi bir oz murakkabroq bo'lib, uchta kesmani o'z ichiga oladi.

I. Yotiq kesma. U ba'zida «keynscha» kesma deb ham atalib, iqtisodiyotning tanazzul yoki turg'unlik pallasidagi holatini aks ettiradi. Yotiq kesma milliy ishlab chiqarish potentsial hajmi (chizmadagi Y_t nuqta)dan ancha kam bo'lgan ishlab chiqarishning real hajmi (chizmadagi Y_f nuqtaga qadar bo'lgan hajm)ni o'z ichiga oladi. Ya'ni, bu oraliqda mamlakatdagi mavjud ko'plab ishlab chiqarish quvvatlari, mashina, uskuna va ishchi kuchi ishlab chiqarishga jalb etilmaydi yoki ulardan to'liq foydalanilmaydi. Shunga ko'ra, mazkur resurslarning ishlab chiqarishga jalb etilishi narx darajasiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. Bu oraliqda ishlab chiqarish real hajmi qisqarganda ham tovar va resurslar narxi eski darajada qoladi. Shunday qilib, yotiq kesmada narx darajasi o'zgarmagan holda milliy ishlab chiqarish hajmini oshirish imkoniyati mavjud.

II. Oraliq kesma. Y va Y_f nuqtalar orasidagi mazkur kesma milliy ishlab chiqarish real hajmining ko'payishi narx darajasining o'sishi bilan birga borishini ko'rsatadi. Bu ishlab chiqarishning to'liq quvvat bilan ishlay boshlaganidan, korxonalarning ancha eski va kam samarali uskunalardan foydalana boshlaganligidan guvohlik beradi. Ishlab chiqarish hajmining kengayib borishi bilan qo'shimcha ishchi kuchi ham ishga jalb qilinadi. Shu barcha sabablarga ko'ra mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlar ortadi, korxonalar ishlab chiqarishining rentabelli bo'lishi uchun tovarlarga ancha yuqori narx belgilaydi. Shu sababli oraliq kesmada milliy mahsulot real hajmining ko'payishi narxlarning o'sishi bilan birga boradi.

III. Tik kesma. U ba'zida «klassik» kesma deb ham atalib, iqtisodiyot o'zining to'liq yoki tabiiy darajasiga erishganligini ko'rsatadi. Bunda iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatining shunday nuqtasida (chizmada-

gi Y_t nuqta) joylashadiki, bunda qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmini yanada kengaytirishga erishish mumkin emas. Iqtisodiyot to'liq quvvat bilan ishlay boshlaganligi sababli narxning to'xtovsiz oshib borishi ham ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga olib kelmaydi. Qisqacha aytganda, bu kesma milliy ishlab chiqarish hajmi doimiy bo'lib qolishi, narx darajasi esa o'zgarishi mumkinligini ko'rsatadi.

Yalpi taklif hajmiga ta'sir qiluvchi omillar. Yalpi taklifga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi yalpi taklifning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Yalpi taklifning narxdan tashqari bu omillari bitta umumiy xususiyatga ega: agar ular o'zgarsa, mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarish xarajatlari ham o'zgaradi. Natijada yalpi taklif egri chizig'i joyini o'zgartiradi.

1. Resurslar narxining o'zgarishi. Resurslar narxi tayyor mahsulot narxidan farq qilib, yalpi taklifning muhim omili hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda resurslar narxining oshishi mahsulot birligiga xarajatlarning ko'payishiga, resurs narxlarining pasayishi esa xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Resurs narxlariga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Resurslar taklifining ko'payishi ular narxini pasaytiradi va natijada mahsulot birligiga xarajatlar kamayadi. Resurslar taklifining kamayishi esa qarama-qarshi natijaga olib keladi. Endi alohida resurslar taklifi o'zgarishining yalpi taklifga ta'sirini qarab chiqamiz.

Yer resurslari taklifi yangi yerlarning ochilishi, sug'orish inshootlarining qurilishi, yerga ishlov berish texnik imoniyatlarning takomillashuvi tufayli ko'payishi mumkin. Yer resurslari taklifining ko'payishi yerga bo'lgan sarflarning kamayishiga olib keladi va shu orqali mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni pasaytiradi. Irrigatsiya qurilmalari shoxobchalarining kengayishi, dehqonchilikning intensiv usullarini qo'llash tufayli yer resurslarining kamayishi qarama-qarshi natijaga olib keladi.

Ishchi kuchi resurslari. Korxona xarajatlarining asosiy qismi ishchi va xizmatchilarga ish haqi to'lash uchun ketadigan xarajatlar hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, ish haqining o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlar darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mavjud ishchi kuchi resurslarining ko'payishi ish haqining pasayishiga, ularning kamayishi esa ish haqining oshishiga olib keladi.

Kapital. Agar jamiyat asosiy kapital zaxirasini o'stirib borsa, yalpi taklif o'sish tamoyiliga ega bo'ladi. Masalan, agar jamiyat o'z daromadining asosiy qismini tejab, uni investitsion tovarlar sotib olishga yo'naltirsa, yalpi taklif o'sadi. Xuddi shunday asosiy kapital sifati yaxshilanganda ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va yalpi taklif ko'payadi.

Korxona o'zining eski, sifati past bo'lgan qurilmalarini yangi va ancha takomillashgan qurilmalar bilan almashtirishi bunga misol bo'la oladi. Agar mamlakat asosiy kapitalining miqdori kamaysa va sifati yomonlashsa, yalpi taklif qisqaradi.

Tadbirkorlik qobiliyati. Vaqt o'tishi bilan mamlakatda tadbirkor kishilar soni ko'payadi va bu yalpi taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, keyingi vaqtda respublikamizda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga asosiy e'tiborning qaratilishi bunday faoliyat bilan shug'ullanishga harakat qiluvchi kishilar sonining ko'payishiga olib kelishi muqarrar va bu o'z navbatida yalpi taklifni oshiradi.

Import resurslar narxlari. Chet ellardan resurslar importi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifning ko'payishiga olib keladi. Import resurslariga narxlarning pasayishi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifni oshiradi, narxning oshishi esa yalpi taklifni kamaytiradi. Keyingi davrda import resurslarga narxning o'zgarishiga olib kelayotgan asosiy omillardan biri — valuta kurslarining o'zgarib turishi hisoblanadi. Bu qanday ro'y berishini tushunib olish uchun chet el valutalarining so'mga nisbatan narxi tushdi, ya'ni so'mning qiymati ko'tarildi, deb faraz qilamiz. Bunda korxonalarga har bir so'm uchun ko'proq chet el valutalari olish imkoniyati vujudga keladi va bu milliy ishlab chiqaruvchilar uchun chet el resurslarining so'mda ifodalangan narxi tushganligini bildiradi. Bunday sharoitda milliy korxonalar chet el resurslari importini ko'paytiradi va ishlab chiqarishning mavjud darajasida mahsulot birligiga bo'lgan xarajatlarni kamaytirishga erishadi. Aksincha, chet el valutalarining so'mga nisbatan narxi oshgan taqdirda, ya'ni so'm qadrsizlanganda import resurslari narxlari ko'tariladi. Natijada bu resurslarning importi kamayadi, mahsulot birligiga xarajatlar ortadi.

Bozordagi hukmronlik. Resurslarni yetkazib beruvchilarning bozordagi hukmronligining susayishi yoki kuchayishi ham resurs narxlariga va yalpi taklifga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bozordagi hukmronlik — narxlarni raqobat mavjud bo'lgan sharoitdagidan ancha yuqori o'rnatish imkoniyatidir. Keyingi 20 yil davomida OPEK mamlakatlari bozor monopoliyasining vujudga kelishi va halokatga uchrashi buning ishonchli misoli bo'lib xizmat qilishi mumkin. 70-yillarda OPEK mamlakatlari neft narxini o'n martalab oshirishga erishdi, bu mahsulot birligiga xarajatlarni keskin ko'paytirdi. 80-yil o'rtalarida OPEK mamlakatlarining bozordagi hukmronligining sezilarli susayishi, aksincha ishlab chiqarish qiymatining kamayishiga olib keldi.

2. Samaradorlikning o'zgarishi. Samaradorlik — bu ilgari ta'kidlanganidek, milliy ishlab chiqarish real hajmining sarflangan re-

surs miqdoriga nisbatidir. Boshqacha aytganda, samaradorlik – xarajat birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarishning o'rtacha hajmi yoki ishlab chiqarish real hajmi ko'rsatkichi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda bir ishchi hisobiga ko'proq miqdorda mashina va uskunalardan foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish; ancha bilimli va malakali ishchi kuchini qo'llash kabi omillarning o'zaro ta'siri samaradorlikning o'sishi va yalpi taklifning oshishiga olib keladi. Qisqacha qilib aytganda, mahsulot birligiga xarajatlar kamayganda samaradorlikning oshishi yalpi taklifning oshishiga, aksincha, unumdorlikning kamayishi natijasida mahsulot birligiga xarajatlarning ko'payishi yalpi taklifning qisqarishiga olib keladi.

3. Huquqiy me'yorlarning o'zgarishi. Korxonalar o'z faoliyatida amal qiladigan huquqiy me'yorlarning o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni va yalpi taklifni o'zgartirishi mumkin.

Huquqiy me'yorlar o'zgarishining ikki turi mavjud:

a) soliq va subsidiyalarning o'zgarishi;

b) davlat tomonidan tartibga solish tavsifi va usullarining o'zgarishi.

Korxonalardan olinadigan soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i, ish haqi fondiga nisbatan ajratmalar)ning oshishi mahsulot birligiga xarajatlarni ko'paytirishi va yalpi taklifni qisqartirishi mumkin.

Korxonaga davlat tomonidan beriladigan subsidiyalarning ortishi yoki soliq yukining kamayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va yalpi taklifni oshiradi.

Davlat tomonidan tartibga solish tavsifi va usullarining o'zgarishi ham ko'p hollarda mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarini va shu orqali yalpi taklifni o'zgartiradi.

15.3. Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat va uning o'zgarishi

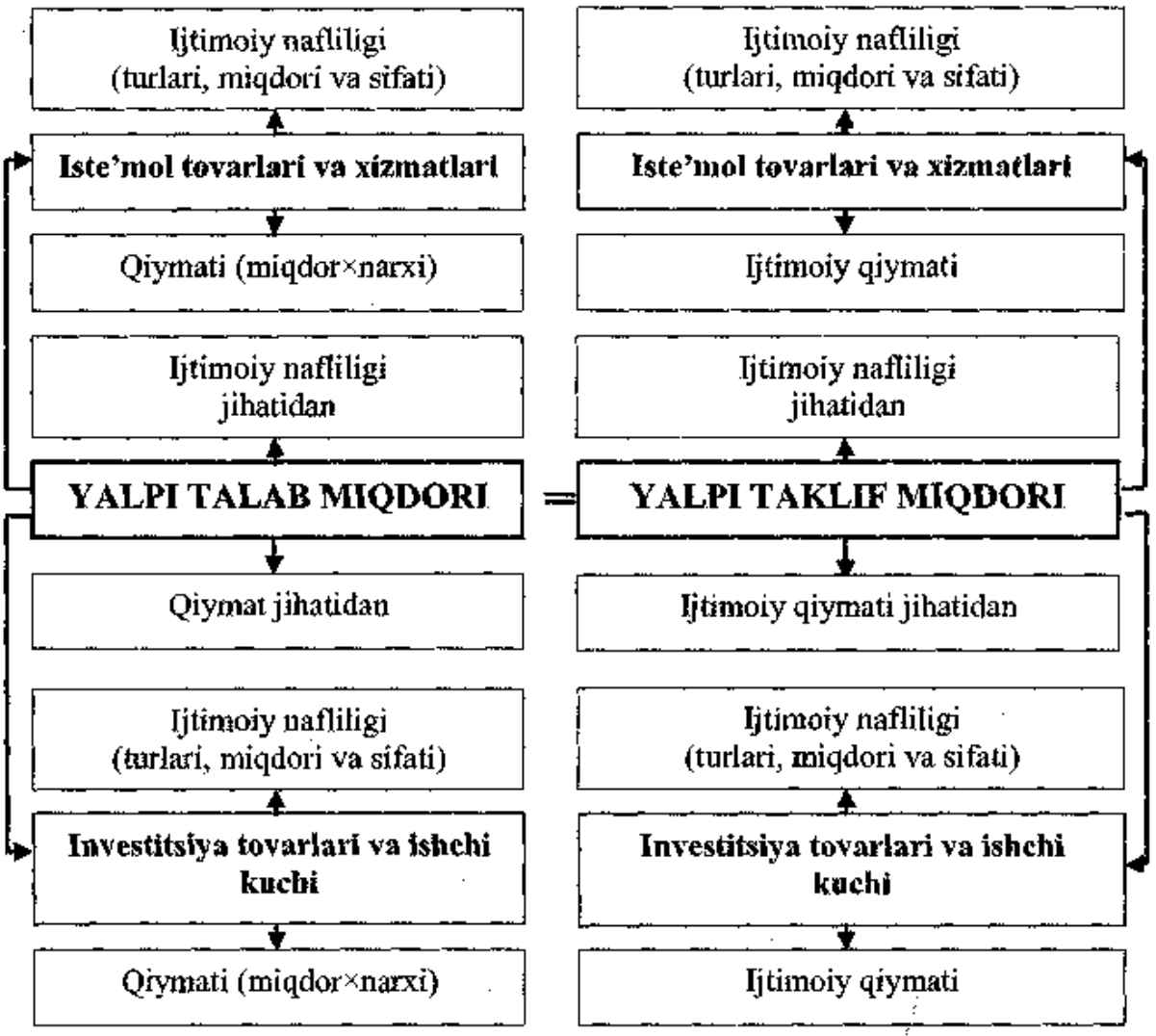
Yuqorida yalpi talab mamlakat miqyosida iqtisodiyotning hamma bo'limlarida va tarkibiy qismlarida yaratilgan turli tovar va xizmatlarni sotib olishga mo'ljallangan pullar miqdori sifatida, yalpi taklif esa iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va hududlari, korxona va tashkilotlarida sotish uchun ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning yalpi miqdori sifatida namoyon bo'lishini aytib o'tgan edik. Endi shuni ta'kidlash joizki, milliy bozorda, oldi-sotdi jarayonida pul egalari, ya'ni iste'molchilar ixtiyoridagi pullar tovar va xizmatlar egalariga, aksincha, yaratilgan tovar va xizmatlar esa pul egalariga o'tishi lozim. Boshqacha aytganda tovarlar dunyosi bilan pul dunyosi o'rtasidagi harakat qara-

ma-qarshi oqim hosil qiladi. Buning uchun esa pul egalari sotib olmoqchi bo'lgan tovar va xizmatlar tarkibi, miqdori, sifati hamda narxi bo'yicha ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar turi, miqdori, sifati hamda qiymati bilan mos tushishi lozim. Bunday moslikning qanchalik ta'minlanishi turli bozorlar orqali aniqlanadi va tartibga solinadi. Bu moslik darajasi yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat va uning o'zgarishi orqali aniqlanadi.

Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi nisbatni quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin (15.6-chizma). Albatta, real hayotda bunday to'liq muvozanatlik sodir bo'lishi juda qiyin va murakkabdir. Lekin tovar va xizmatlarning u yoki bu turlari, miqdori va sifati bo'yicha mos kelish hollari uchrab turadi. Yalpi talab bilan yalpi taklifning bir-biriga mosligi iqtisodiy muvozanat deb ham yuritiladi.

15.6-chizma

Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat

Yalpi talab egri chizig'i va yalpi taklif egri chizig'i kesishgan nuqta umumiqtisodiy muvozanatni ifodalab, bu holatga narxning muvozanatli darajasi va milliy ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmi orqali erishiladi.

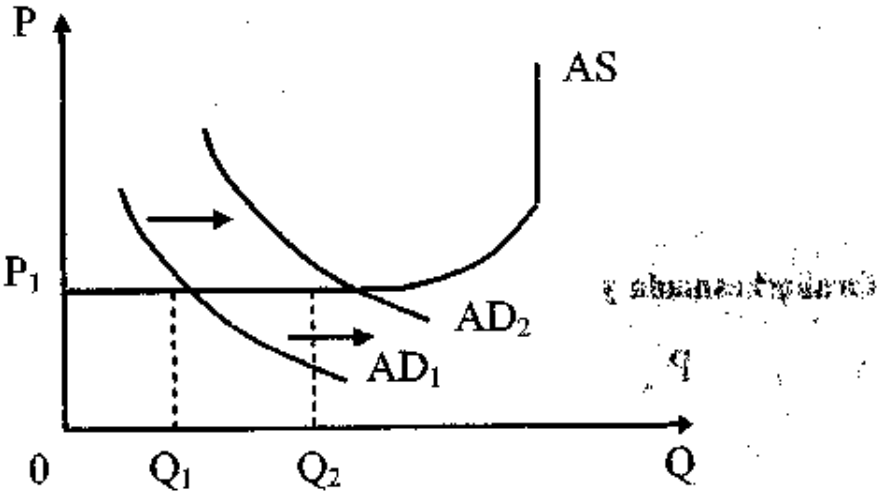
Iqtisodiyot doimiy ravishda makroiqtisodiy muvozanat tomon harakat qiladi va ma'lum darajada bu tenglik ta'minlab turiladi. Biroq, yalpi talab va yalpi taklifga ta'sir etuvchi omillarning o'zgarib turishi natijasida muvozanat buziladi va iqtisodiyot yangi muvozanat tomon harakat qiladi.

Yalpi talab va yalpi taklif muvozanati yalpi taklif egri chizig'ining qaysi kesmasida ro'y berishiga qarab o'ziga xos xususiyat kasb etadi.

Yalpi talab egri chizig'i yalpi taklif egri chizig'ini yotiq kesmada kesib o'tsa, narx darajasi milliy ishlab chiqarish muvozanatli real hajmining shakllanishiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. Bunda yalpi talab miqdorining o'sishi milliy ishlab chiqarish real hajmining oshishiga, uning kamayishi esa bu hajmning kamayishiga olib keladi. Biroq, bu o'zgarishlar iqtisodiyotdagi umumiy narx darajasining o'zgarishisiz ro'y beradi (15.7-chizma).

15.7-chizma

Yotiq kesmada yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining o'zgarishi

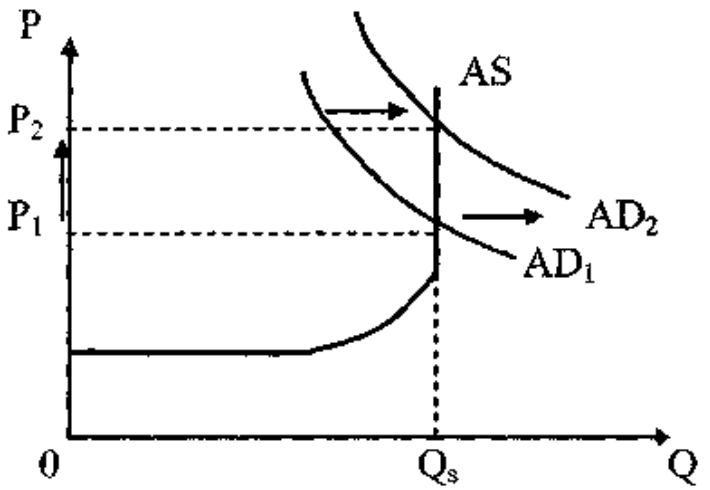
Chizmadan ko'rinadiki, yotiq kesmada yalpi talabning o'sishiga taklif egri chizig'i bo'yicha muvozanat nuqtasining o'ng tomonga silijishi orqali javob beriladi. Ya'ni, AD_1dan AD_2ga qadar o'sgan talab miqdori iqtisodiyotda to'liq foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvatlarining ishga tushirilishi orqali milliy ishlab chiqarish hajmini Q_1dan Q_2ga qadar o'stirish orqali qondiriladi.

Tik kesmada ishchi kuchi va ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalaniladi, shu sababli yalpi talabning kengayishi faqat narx daraja-

siga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni uni oshiradi. Milliy ishlab chiqarishning real hajmi esa o'zgarishsiz qoladi (15.8-chizma).

15.8-chizma

Tik kesmada yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining o'zgarishi

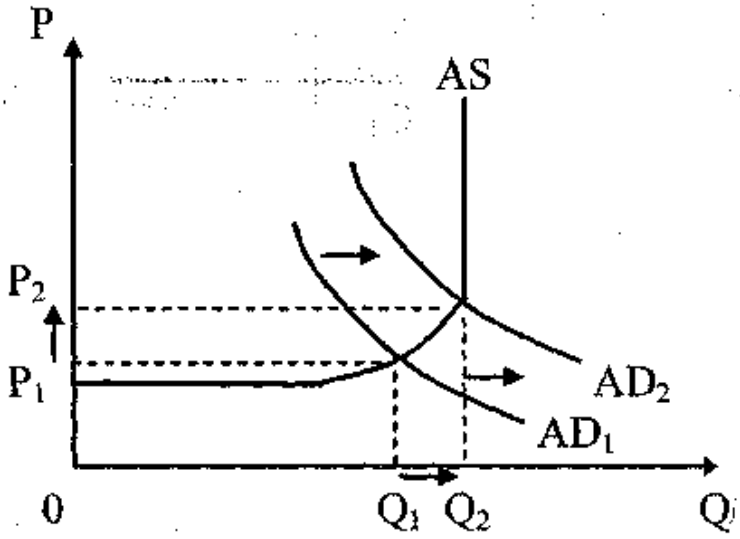

Chizmadan ko'rinib turibdiki, tik kesmada yalpi talab miqdorining AD_1dan AD_2ga oshishi faqat narx darajasini P_1dan P_2ga qadar o'sishiga olib kelmoqda, milliy ishlab chiqarish hajmi esa potentsial daraja – Q_s hajmida qolmoqda. Chunki bu chegarada iqtisodiyot o'zining barcha ishlab chiqarish imkoniyatlarini ishga solib bo'lgan hisoblanadi.

Oraliq kesmada yalpi talabning kengayishi bir vaqtning o'zida milliy ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga va narx darajasining oshishiga olib keladi (15.9-chizma).

15.9-chizma

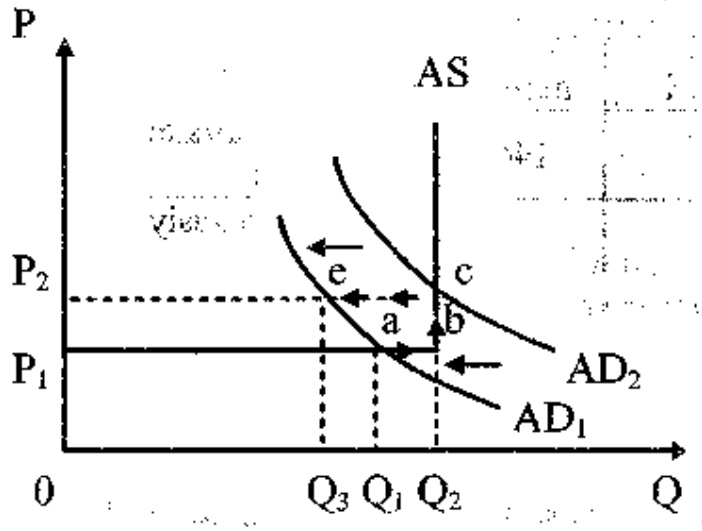
Oraliq kesmada yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining o'zgarishi

Chizmadan ko‘rinadiki, yalpi talabning AD_1dan AD_2ga o‘sishi yalpi taklif egri chizig‘i bo‘ylab milliy ishlab chiqarish hajmining Q_1dan Q_2ga qadar ko‘payishiga olib kelmoqda. Biroq, bu ko‘payish ayni paytda narxlar darajasini ham R_1dan R_2ga oshirmoqda. Bu esa oraliq kesmada iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish resurslari asta-sekin to‘la bandlik holatiga o‘tayotganligini, qo‘shimcha quvvatlarning ishga tushirilishi tobora o‘sib boruvchi xarajatlar orqali amalga oshishini anglatadi. Demak, yalpi talabning o‘sishi yalpi taklifning qaysi kesmasida ro‘y berishidan kelib chiqqan holda narx darajasiga turlicha ta’sir ko‘rsatar ekan. Yalpi talabning kamayishi ham turli kesmalarda turlicha kechadi. Agar yotiq kesmada yalpi talab kamaysa, milliy ishlab chiqarishning real hajmi kamayib, narx darajasi o‘zgarishsiz qoladi. Tik kesmada narx tushadi, milliy ishlab chiqarish to‘liq bandlik darajasida bo‘lganligi sababli, uning real hajmi o‘zgarishsiz qoladi. Oraliq kesmada milliy ishlab chiqarishning real hajmi qisqaradi va narx darajasi pasayadi. Ayni paytda bu yerda shuni ta’kidlash lozimki, oraliq va tik kesmalarda yalpi talabning qisqarishi vaziyatni murakkablashtiruvchi omillar ta’sirida birdaniga narxning pasayishiga olib kelmasligi mumkin. Buning murakkablik tomoni shundan iboratki, tovarlar va resurslar narxi pasayish tamoyiliga ega bo‘lmaydi. Shu sababli ayrim iqtisodchilar bunday tamoyilni **xrapovik samarasi** deb ataydilar (xrapovik – bu g‘ildirakni faqat oldinga harakat qilishga majbur etuvchi mexanizm). **Xrapovik samarasi shunga asoslanadiki, narx osonlik bilan ko‘tariladi, lekin juda qiyinchilik bilan, sekin pasayadi.** Shu sababli yalpi talabning oshishi narx darajasini ko‘taradi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narxning pasayishini kutish mumkin emas (15.10-chizma).

15.10-chizma

Xrapovik samarasi

Chizmadan ko'rinadiki, yalpi talab AD_1 dan AD_2ga oshganda, muvozanat holati a dan s ga ko'chadi, ishlab chiqarish hajmi Q_1dan Q_2ga ko'payib, narx ham P_1dan P_2 darajaga qadar o'sadi. Biroq, yalpi talab o'zining dastlabki holatiga qaytsa, endi narx pasaymaydi, balki muvozanat yangi ye holatiga ko'chib, ishlab chiqarish hajmi o'zining dastlabki Q_1 darajasidan ham pasayib, Q_3 darajasiga qadar tushib ketadi. Shu o'rinda nima uchun narx pasayish tamoyiliga ega emas, degan savolga aniq javob berish qiyin bo'lsada, uning ayrim sabablarini ko'rsatish mumkin. Birinchidan, korxona umumiy xarajatlarining asosiy qismini (70-75 foiz) ish haqi tashkil qilib, u qisqa davr ichida pasayish tamoyiliga ega bo'lmaydi. Chunki ishchilarning asosiy qismi shartnoma (kasaba uyushmalar orqali) bo'yicha ishlab, shartnoma muddati tugagunga qadar ish haqini pasaytirish taqiqlanadi. Shuningdek, tadbirkorlarning o'zlari ham ish haqi darajasini pasaytirishni xohlamasliklari mumkin. Buning ikkita sababi bor. Bir tomondan, ancha past ish haqi ishchilarning mehnat unumdorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bilan birga, ish haqining past darajasi mahsulot birligiga mehnat sarflarini kamaytirsa, mehnat unumdorligining past darajasi esa mehnat sarflarini oshiradi. Agar ular ish haqini pasaytirishga qaror qilsalar, malakali ishchi kuchidan ajrab qolishlari mumkin. Ikkinchidan, juda ko'pchilik korxonalar yetarli darajada monopol mavqega ega bo'ladi va bu ularga talab kamayganda ham narxning pasayishiga qarshi turish imkonini beradi.

Ishlab chiqarilgan va sotib olingan mahsulotning real hajmi teng bo'lganda, iqtisodiyotda muvozanatlikka erishiladi.

O'zbekistondagi yalpi talab va yalpi taklifning o'lchamlarini quyidagi jadval ma'lumotlari orqali ifodalash mumkin (15.1-jadval).

15.1-jadval

O'zbekistondagi yalpi talab va yalpi taklifning o'lchamlari (2007-y., mlrd. so'm hisobida)

Yalpi taklif ko'rsatkichlari	Miqdori, mlrd. so'm	Yalpi talab ko'rsatkichlari	Miqdori, mlrd. so'm
Mahsulot ishlab chiqarish hajmi	14431,3	Uy xo'jaliklari iste'mol sarflari	12409,8
Ko'rsatilgan xizmatlar hajmi	11077,2	Yalpi xususiy ichki investitsiya sarflari	3852,1
		Davlat sarflari	1627,6*
		Sof eksport	3755,9
Yalpi taklif	**25508,5**	**Yalpi talab**	**21645,4**

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.
*Davlat investitsiya sarflari hajmi misolida.

Jadvaldan ko'rinadiki, 2007-yilda mamlakatimizdagi yalpi taklif va yalpi talab o'rtasidagi farq 3861,3 mlrd. so'mni tashkil etmoqda. Biroq, bunday farqning hosil bo'lishida davlat sarflari (investitsiya sarfidan tashqari) ning hisobga olinmaganligi ham ta'sir ko'rsatgan.

Ta'kidlash lozimki, 2007-yilda aholining pul daromadlari 16872,7 mlrd. so'mni tashkil etgani holda, uning faqat 12409,8 mlrd. so'migina (73,5%) talab shaklida namoyon bo'lgan. Pul daromadlarining 4462,9 mlrd. so'mi esa jamg'armalarni o'stirish, turli to'lov va badallar ko'rinishida sarflangan, ya'ni yalpi talabga aylanmagan.

Hozirda jahonda ro'y berayotgan global iqtisodiy inqiroz ayni paytda ko'plab mamlakatlar iqtisodiyotidagi yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanatning buzilishini ham ifodalaydi. Odatda, tashqi talab qisqarib borayotgan bir paytda, ushbu muvozanatni tiklash maqsadida ichki talabni kuchaytirishga harakat qilinadi. Shunga ko'ra, respublikamizning Inqirozga qarshi choralar dasturida ham mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlashda ularning mahsulotiga bo'lgan ichki talabni rag'batlantirish tadbirlari alohida o'rin tutadi.

Respublikamizda belgilangan qulay shart-sharoitlar va imtiyozlar natijasida Mahalliylashtirish dasturi doirasidagi ishlab chiqarish hajmi yildan-yilga oshib bormoqda. Agar mazkur ko'rsatkich 2006-yilda 1635,1 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2008-yilga kelib 3096,7 mlrd. so'mga yetgan, ya'ni 1,9 marta o'sgan. 2009-yilda ushbu dastur doirasidagi loyihalar hajmini 3-4 barobar ko'paytirish mo'ljallanmoqda[1].

Mamlakatimizda mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash borasida 2009-yilga sanoat kooperatsiya negizida tayyor mahsulot, butlovchi qismlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliylashtirish dasturi, O'zbekiston elektrotexnika sanoati korxonalarini modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlash dasturi, «O'zbekcharmpoyabzali» assotsiatsiyasi korxonalarini modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlash dasturi, O'zbekiston milliy avtomagistrali qurilishi dasturi va boshqalar ishlab chiqilganligi diqqatga sazovordir.

Xulosalar

1. Yalpi talab – bu barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlarning muayyan darajasida turli tovarlar va xiz-

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 35-b.

matlarni sotib olish mumkin bo'lgan milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi.

2. Yalpi talab turli tovarlarning miqdori, sifati va narx darajasiga bevosita bog'liq. Agar yakka talab egri chizig'i turli narx ko'rsatkichlarida alohida iste'molchining muayyan tovarga bo'lgan talabi miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalasa, yalpi talab egri chizig'i mamlakatdagi narxlarning turli darajasi hamda ishlab chiqarishga bo'lgan talab hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi.

3. Yalpi taklif – bu mamlakatda narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqarilib, sotishga chiqarilayotgan barcha tovarlar va xizmatlar hajmidir. Bu narxlarning har xil mumkin bo'lgan o'rtacha darajasida milliy ishlab chiqarishning mavjud real hajmini ko'rsatadi.

4. Yalpi taklifga eng avvalo narxlar darajasi bilan ishlab chiqarilgan tovarlar ijtimoiy qiymati o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Narxlar darajasining qiymatdan oshishi qo'shimcha tovarlar ishlab chiqarish uchun rag'bat yaratadi. Narxlar darajasining qiymatdan pasayishi esa tovar ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi. Shu sababli narxlar va milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita bog'liqlik mavjud bo'ladi.

5. Yalpi taklifga narxdan tashqari yana bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi: a) resurslar narxining o'zgarishi; b) samaradorlikning o'zgarishi; d) huquqiy me'yorlarning o'zgarishi.

6. Iqtisodiyot nazariyasida yalpi taklifga uch xil nuqtayi nazardan yondashuv mavjud: yalpi taklif narxlar darajasiga bog'liq emas; narxlar darajasiga bevosita bog'liq; yalpi taklifning o'sishida yoki kamayishida narxlar darajasi o'zgarishsiz qoladi. Shuning uchun yalpi taklif egri chizig'i grafigi uchta kesmaga ega: tik, yotiq va oraliq kesmalar.

7. Yalpi talabning o'sishi yalpi taklifga turlicha ta'sir qiladi: taklif egri chizig'ining keynscha kesmasida taklif aynan o'sha miqdorga ortadi, oraliq kesmada – narxlar darajasining o'sganligi uchun taklif oz miqdorda ortadi; klassik kesmada esa – yalpi taklifda o'zgarish bo'lmaydi, chunki barcha resusrlar jalb etilgan bo'ladi, lekin narxlar darajasi keskin o'sadi.

8. Yalpi talab egri chizig'i va yalpi taklif egri chizig'i kesishgan nuqta umumiqtisodiy muvozanatni ifodalab, bu holatga narxning muvozanatli darajasi va milliy ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmi orqali erishiladi.

9. Iqtisodiyot doimiy ravishda makroiqtisodiy muvozanat tomon harakat qiladi va ma'lum darajada bu tenglik ta'minlab turiladi. Biroq, yalpi talab

va yalpi taklifga ta'sir etuvchi omillarning o'zgarib turishi natijasida muvozanat buziladi va iqtisodiyot yangi muvozanat tomon harakat qiladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Yalpi talab – barcha istę'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlarning muayyan darajasida turli tovarlar va xizmatlarni sotib olish mumkin bo'lgan milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi.

Yalpi taklif – mamlakatda narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqarilgan va sotishga tayyor bo'lgan barcha tovarlar va xizmatlar hajmi.

Xrapovik samarasi – yalpi talab oshganda narxning o'rtacha darajasi ko'tarilishi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narx pasayish tamoyiliga ega bo'lmasligini ifodalovchi ko'rsatkich.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Yalpi talab va yalpi taklifni tahlil qilish nima uchun zarur?
2. Yalpi talab nima? Nima uchun yalpi talab egri chizig'i o'zgaradi?
3. Yalpi talabga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
4. Yalpi talab egri chizig'ining pasayuvchan shaklda bo'lishiga foiz stavkasi, boylik va import tovarlar xaridi samaralarining ta'sirini tushuntirib bering.
5. Yalpi taklif nima? Yalpi taklif egri chizig'idan uchta kesmani tasvirlang va ular nimani ko'rsatishini tushuntiring?
6. Yalpi taklifga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
7. Hozirgi sharoitda O'zbekistonda yalpi taklifning o'zgarishiga ko'proq qaysi omillar ta'sir ko'rsatmoqda?
8. O'zbekistonda yalpi taklif hajmini oshirishda davlat tomonidan qanday choralar ko'rilmoqda?
9. Huquqiy me'yorlarning o'zgarishi yalpi taklif hajmiga ta'sir ko'rsatishi borasida Respublikamiz tajribasidan misollar keltiring.
10. Nima sababdan xrapovik samarasi ro'y beradi? Bu samaraning real hayotda amal qilishiga misollar keltiring.
11. Yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining ahamiyati nimada? Bunday muvozanatga erishish yo'llarini izohlab bering.

16-bob. ISTE'MOL, JAMG'ARMA VA INVESTITSIYALAR

Yalpi ichki mahsulot harakat shakllari ichida amortizatsiya fondi, milliy daromadning keyingi harakatlari, ishlatilish shakl va yo'nalishlarini bilish muhim o'rin tutib, ular aholi farovonligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu bobda milliy daromad tarkibiy qismlari tahlili davom ettirilib, uning iste'mol hamda ishlab chiqarishni kengaytirishga ketadigan qismi bo'lgan jamg'arishning iqtisodiy mazmuni qarab chiqiladi. Ularning darajasini aniqlovchi asosiy omillar ko'rsatib beriladi. Shu bilan birga daromadning iste'moldan ortiqcha boshqa qismi – jamg'armaning iqtisodiy mazmuni va omillarini ko'rsatib berishga ham alohida e'tibor qaratiladi.

16.1. Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o'zaro bog'liqligi

Milliy iqtisodiyotda yalpi ichki mahsulotning asosiy qismi bo'lgan yangidan vujudga keltirilgan mahsulot, ya'ni sotilgandan keyingi uning puldagi ko'rinishi – milliy daromaddan iste'mol va jamg'arish maqsadlarida foydalaniladi. **Keng ma'noda iste'mol jamiyat a'zolari iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan foydalanish jarayonini bildiradi.** Bunda unumli va shaxsiy iste'mol farqlanadi.

Unumli iste'mol bevosita ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayoniga tegishli bo'lib, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan ishlab chiqarish maqsadida foydalanish jarayonini anglatadi.

Shaxsiy iste'mol ishlab chiqarish sohasidan tashqarida ro'y berib, bunda kishilarning iste'mol buyumlaridan va xizmatlardan bevosita o'zlarining shaxsiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida foydalanishi tushuniladi.

Iste'mol qilinadigan ne'mat turiga bog'liq ravishda moddiy hamda nomoddiy ne'mat va xizmatlarni iste'mol qilish farqlanadi.

Moddiy iste'mol – ehtiyojlarni qondirishda moddiy ko'rinishdagi ne'matlarning tegishli nafli xususiyatlaridan foydalanish. Bularga oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va boshqalardan foydalanishni misol keltirish mumkin.

Nomoddiy ne'mat va xizmatlar iste'moli – ehtiyojlarni qondirishda nomoddiy ko'rinishdagi ne'mat va xizmatlarning tegishli nafli xususiyatlaridan foydalanish. Bularga bilim olish, musiqa tinglash, sog'liqni tiklash, advokat xizmatidan foydalanish va boshqalarni misol qilish mumkin.

Yakka tartibdagi yoki jamoa bo'lib iste'mol qilish ham farqlanadi. **Alohida shaxsning o'z ixtiyorida bo'lgan ne'matlarni iste'mol qilishi yakka tartibdagi iste'molga, jamiyat a'zolari turli guruhlarining ne'matlardan birgalikda foydalanishi jamoa bo'lib iste'mol qilishga kiradi.** Masalan, ovqatlanish, kiyinish, badiiy asarlar o'qish yakka tartibdagi iste'molni, jamoat transportidan foydalanish, o'yingohlarda sport o'yinlarini tomosha qilish, sihat maskanlarida sog'liqni tiklash jamoa bo'lib iste'mol qilishni anglatadi.

Milliy daromadning jamiyat a'zolaring moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga sarflanuvchi qismi iste'mol fondi deb ataladi. Iste'mol fondi butun aholining shaxsiy iste'molini, aholiga ijtimoiy xizmat qiladigan muassasalardagi, shuningdek, ilmiy muassasalar va boshqarishdagi barcha sarflarni o'z ichiga oladi.

Iste'mol fondining shaxsiy daromad shaklida aholi qo'liga kelib tushadigan qismi iste'mol sarflari maqsadida ishlatiladi. **Iste'mol sarflari — bu aholi joriy daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.** Aholi o'z daromadini sarflar ekan, bugungi (joriy) iste'mol hamda kelgusidagi iste'mol hajmini oshirish o'rtasida tanlovni amalga oshiradi. Jumladan, O'zbekistonda 2008-yilda aholi jami pul daromadlarining 74,7 foizi iste'mol sarflariga, 6,5 foizi majburiy to'lov va badallarga sarflangan, 17,1 foizi kelgusidagi iste'mol uchun jamg'arib qo'yilgan.

Kelgusida iste'mol hajmini oshirish imkoniyati joriy davrdagi jamg'armaga ham bog'liq bo'ladi. **Jamg'arma — bu aholi, korxona (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadlarida to'planib borishi.** Uning hajmi barcha xo'jaliklar daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi. Daromad tarkibida iste'mol sarflari ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, jamg'arma hajmi shunchalik kam bo'ladi. Jamg'armaning o'sishi esa iqtisodiy ma'noda mablag'larning iste'mol buyumlari xarid qilishdan investitsion tovarlar xarid qilishga yo'naltirilishini bildiradi. Shunga ko'ra, jamg'arma — bu muddat jihatidan kechiktirilgan iste'molni anglatadi. Shu bilan birga joriy davrda amalga oshirilgan jamg'arma joriy iste'molning chegirilgan qismidir, chunki jamg'arma aholi va korxonalar ixtiyoridagi daromadning iste'molga sarflanmagan qismi hisoblanadi:

$$Y = C + S,$$

bu yerda:

Y — barcha xo'jaliklar ixtiyoridagi daromad;

C — iste'mol miqdori;

S — jamg'arma miqdori.

Shu sababli daromad tarkibidagi iste'mol sarflari va jamg'arma nisbatining o'zgarishi bir qator, ba'zan qarama-qarshi oqibatlarga olib kelishi mumkin. **Birinchidan,** daromadlarning qandaydir qismini jamg'armaga qo'yish oqibatida u tovarlarda bo'lgan talabda o'z aksini topmaydi. Jamg'arma, yuqorida ta'kidlanganidek, daromadlarning ma'lum bir qismini iste'mol qilishdan chegirib qo'yishni bildirib, natijada iste'mol sarflari hajmi barcha ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarni sotib olish uchun yetarli bo'lmay qoladi. Aholi daromadining jamg'arilgan qismi o'zining xususiy talabini vujudga keltirmaydi. Buning natijasida sotilmay qolgan tovarlarning ko'payishi, ishlab chiqarishning qisqarishi, ishsizlik va daromadlarning pasayishi ro'y berishi mumkin. **Ikkinchidan,** jamg'arma talabning yetishmasligiga olib kelmasligi ham mumkin, chunki jamg'arilgan mablag'lar tadbirkorlar tomonidan investitsion maqsadlarda ishlatiladi. Bu jamg'arma keltirib chiqaradigan iste'mol sarflaridagi har qanday yetishmaslikni to'ldiradi. **Uchinchidan,** korxonalar ham o'zining barcha mahsulotini pirovard iste'molchilarga sotishni ko'zda tutmaydi, balki uning bir qismidan o'z ishlab chiqarishida foydalanishi mumkin. Shunday qilib, agar tadbirkorlar aholining jamg'armalariga teng miqdordagi mablag'larni investitsiyalarga qo'yishni ko'zda tutsa, ishlab chiqarish darajasi doimiy bo'lib qoladi.

Iste'mol va jamg'arma darajasini aniqlab beruvchi asosiy omil milliy daromadning hajmi va uning o'zgarishi hisoblanadi. Uning yalpi ichki mahsulotdan amortizatsiya ajratmalari hamda biznesga egri soliqlarni chegirib tashlash orqali aniqlanishi 14-bobda aytilgan edi. Lekin milliy daromad tarkibida to'g'ri soliqlar ham mavjud bo'ladi. Shu sababli soliqlar to'langandan keyin **aholi qo'lida qoladigan daromad** iste'mol sarflari va shaxsiy jamg'arma yig'indisiga teng bo'ladi. Shaxsiy iste'mol va shaxsiy jamg'armaning darajasi bevosita soliqlar to'langandan keyingi qolgan daromad bilan aniqlanadi. Bu daromadni biz tahlil chog'ida **ixtiyoridagi** yoki **sof daromad** deb ataymiz. Demak, bu daromad iste'molning ham, jamg'armaning ham umumiy omili hisoblanadi. Chunki jamg'arma daromadning iste'mol qilinmaydigan qismi hisoblansa, soliqlar to'langandan keyingi daromad shaxsiy jamg'armani aniqlab beradigan asosiy omil bo'lib chiqadi. Har yilgi haqiqiy iste'mol miqdori va soliqlar to'langandan keyingi daromad o'rtasidagi farq shu yildagi jamg'arma miqdorini aniqlaydi.

Iste'mol va jamg'arma hajmi hamda unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar o'rtasidagi bog'liqlik iste'mol va jamg'arma funktsiyasi deyiladi. Bu funksiyalarni bayon etishda klassik iqtisodchilar va keynschi-

laming nuqtayi nazarlari farqlanadi. Klassik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, kishilar o'z mablag'larini qo'shimcha daromad keltirgan taqdirda jamg'armaga yo'naltirishga harakat qiladilar. Shunga ko'ra, banklarning real foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning jamg'armaga qiziqishlari shu qadar kuchli bo'ladi, ya'ni jamg'arma real foiz stavkasining o'sib boruvchi funktsiyasi hisoblanadi. Aholi daromadlari iste'mol va jamg'arma mablag'larining yig'indisidan iborat ekan, real foiz stavkasining o'sishi bilan iste'mol pasayib, jamg'arma esa ko'payib boradi. Boshqacha aytganda, klassik iqtisodchilar fikriga ko'ra iste'mol **real foiz stavkasining pasayib boruvchi funksiyasi** hisoblanadi.

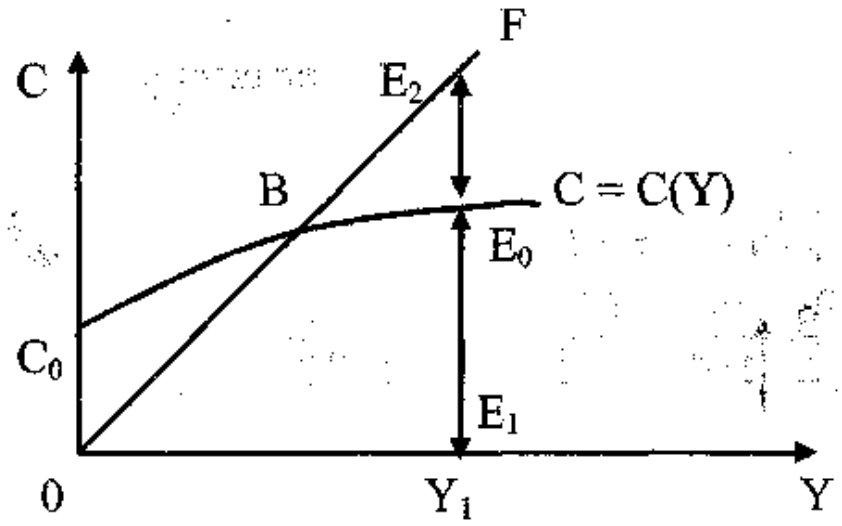
J.M.Keyns klassik iqtisodchilarning bu fikrlariga qarshi chiqib, uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari real foiz stavkasiga u qadar bog'liq emasligini, kishilar uchun hamma vaqt joriy iste'molning kelgusidagi iste'moldan afzalligini ta'kidlaydi. U iste'mol sarflari darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil sifatida uy xo'jaliklarining joriy daromadlarini ko'rsatadi. Demak, Keyns fikriga ko'ra, **iste'mol – uy xo'jaliklari joriy daromadlarining o'sib boruvchi funksiyasi** hisoblanadi:

$$C = f(Y).$$

Iste'mol funksiyasini grafik ko'rinishida ham tasvirlash mumkin (16.1-chizma). Bunda tik o'qqa iste'mol sarflari, yotiq o'qqa esa aholi ixtiyoridagi daromad miqdori joylashtiriladi.

16.1-chizma

Iste'mol funksiyasining grafikdagi tasviri

Chizmadagi B nuqtaning o'ng tomoni esa **ijobiy (musbat ishorali) jamg'arma** deb ataladi. Aynan B nuqtada aholi daromadlari va sarflarining muvozanatiga erishiladi. Daromad miqdori oshib borgan sari bu

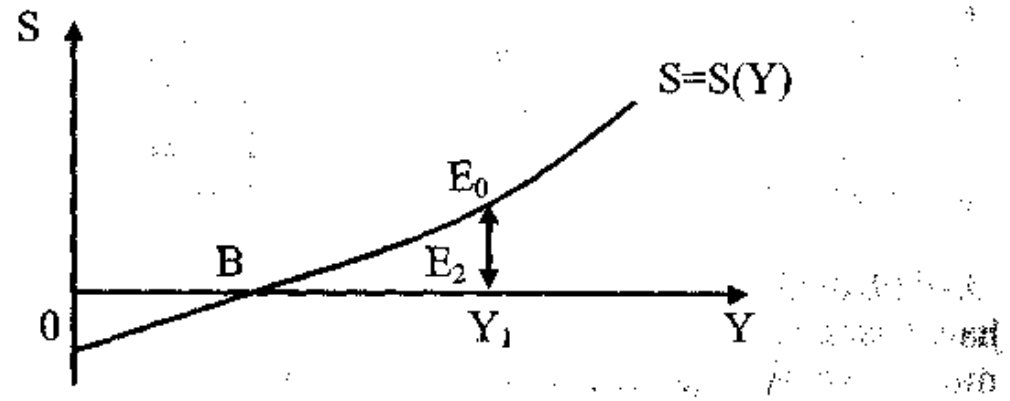
muvozanat buzilib, jamg'arma miqdori ortib boradi. Chizmadagi daromadning Y_1 darajasida iste'mol miqdori E_1E_0 kesmadan, jamg'arma miqdori esa E_0E_2 kesmadan iborat bo'ladi.

Har ikkala o'q o'rtasidan 45° ostida o'tuvchi 0F to'g'ri chiziq iste'mol sarflari va ixtiyordagi (sof) daromadning miqdoran tengligini ifodalaydi. 0Y o'qidagi har qanday daromad miqdorini ifodalovchi ushbu chiziqda joylashgan nuqta 0C o'qning tegishli miqdordagi iste'mol sarfiga teng bo'ladi. Boshqacha aytganda, uy xo'jaligi sof daromadning barcha hajmini to'liq iste'molga sarflaydi. Biroq, bunday tenglik amalda doimo ham ro'y beravermaydi. Iste'mol sarflari miqdori ba'zida joriy sof daromadlar miqdoridan past bo'lishi, ba'zida esa oshib ketishi ham mumkin. Shuning uchun iste'mol egri chizig'i **C** sof daromad 0F chizig'iga mos tushmay, unga nisbatan ma'lum darajada og'adi. Har ikkala chiziqning o'zaro kesishgan B nuqtasi **«0 darajadagi jamg'arma»**ni anglatadi. Bu nuqtaning chap tomonida iste'mol sarflari daromad miqdoridan yuqori bo'lib, bu **manfiy jamg'arma** deb ataladi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, real hayotda iste'molning ma'lum qismi daromad hajmiga bog'liq bo'lmaydi. Masalan, biron-bir shaxsning daromadi kutilmaganda juda past darajaga tushib qolishi mumkin. Biroq, bu shaxs, daromadi bunga imkon bermagan taqdirda ham, ma'lum darajada ovqatlanish, kiyinish va boshqa zarur iste'mol xarajatlarini amalga oshirishga majbur. U mazkur sarflarni yo oldingi davrda jamg'arilgan daromadlari hisobiga, yoki o'zgalardan qarz olish hisobiga qoplashi mumkin. Iqtisodiy adabiyotlarda iste'mol sarflarining bu darajasi **avtonom** (ya'ni, joriy sof daromaddan mustaqil) **holdagi iste'mol darajasi** deyiladi. Bizning grafigimizda bu daraja S_0 nuqtadan boshlanadi.

Jamg'arma funksiyasining grafikdagi tasviri bir oz o'zgacha ko'rinishda bo'ladi (16.2-chizma).

16.2-chizma

Jamg'arma funksiyasining grafikdagi tasviri

Chizmadan ko'rinadiki, jamg'arma funktsiyasining grafikdagi tasviri iste'mol funksiyasi tasvirining aksi sifatida namoyon bo'ladi. Bu grafikda ham B nuqta 0 darajadagi jamg'arishni, 0Y yotiq chizig'ining 0 darajadan pastki qismi manfiy jamg'arishni, yuqori qismi esa ijobiy (musbat) jamg'arishni anglatadi. E_0E_2 kesma sof daromadning Y_1 darajasidagi jamg'arma miqdorini ko'rsatadi.

Iste'mol va jamg'arma hajmiga daromaddan tashqari yana bir qator obyektiv va subyektiv omillar ta'sir ko'rsatadi. Obyektiv omillar alohida iste'molchining ixtiyoriga, idrokiga bog'liq bo'lmagan omillardan iborat bo'lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- barcha xo'jaliklar tomonidan jamg'arilgan mol-mulk darajasi;
- narxlar darajasi;
- real foiz stavkalari;
- iste'molchining qarzdorligi darajasi;
- iste'molchilarni soliqqa tortish darajasi.

Subyektiv omillar, asosan, iste'molchining o'ziga, uning ruhiyati va bozordagi xatti-harakatiga bog'liq bo'ladi. Bu omillar qatoriga iste'mol va jamg'arishga bo'lgan moyillik, kelgusidagi narx, pul daromadlari, soliq, tovarlar mavjudligi darajasining o'zgarishiga nisbatan munosabatni kiritish mumkin. Subyektiv omillar ta'sirida iste'mol va jamg'arma darajasining o'zgarishini shartli ma'lumotlar asosida tuzilgan quyidagi jadval orqali ko'rib chiqamiz (16.1-jadval).

16.1-jadval

Iste'mol va jamg'arma darajasi, mlrd. so'm (shartli raqamlar asosida)

Yil-lar	Daro-mad darajasi (Y)	Iste'-mol (C)	Jam-g'arma (S)	Icte'molga o'rtacha moyillik (C : Y)	Jamg'a-rishga o'rtacha moyillik (S : Y)	Iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik (ΔC : ΔY)	Jamg'arishga keyingi qo'shilgan moyillik (ΔS : ΔY)
1995	1500	1300	200	0,87	0,13	-	-
2000	1800	1500	300	0,83	0,17	0,67	0,33
2008	2200	1700	500	0,77	0,23	0,50	0,50

Jadvaldan ko'rinadiki, yillar davomida sof daromad hajmi oshib borishi bilan uning iste'mol va jamg'armaga sarflanishi o'rtasidagi nisbat o'zgarib bormoqda. Iste'molchilarning daromadlari qanchalik o'sib borgan sari ularning jamg'armaga bo'lgan moyilliklari shunchalik oshib boradi. Buni iste'mol va jamg'armaga bo'lgan o'rtacha va keyingi qo'shilgan moyillik ko'rsatkichlari orqali ham kuzatish mumkin.

Aholi daromadining iste'molga sarflanadigan ulushi iste'molga o'rtacha moyillik (IO'M) deyiladi:

$$IO'M = \frac{Iste'mol\ sarflari\ hajmi}{Sof\ daromad\ hajmi} = \frac{C}{Y}.$$

Aholi daromadining jamg'armaga ketadigan ulushi esa jamg'armaga o'rtacha moyillik (JO'M) deyiladi:

$$JO'M = \frac{Jamg'arma\ hajmi}{Sof\ daromad\ hajmi} = \frac{S}{Y}.$$

Bizning misolimizda (16.1-jadval) yillar davomida daromad hajmi oshib borishi bilan IO'M pasayib, JO'M esa o'sib bormoqda. Shunisi ahamiyatliki, iste'molga va jamg'armaga o'rtacha moyillik ko'rsatkichlari iste'mol va jamg'armaning daromaddagi ulushini anglatar ekan, ulardan birining qandaydir miqdorga o'zgarishi boshqa birining ham teskari yo'nalishda xuddi shunday miqdorga o'zgarishiga olib keladi. Qisqacha aytganda, $IO'M + JO'M = 1{,}0$ bo'ladi. Shuningdek, iste'mol yoki jamg'armaga keyingi qo'shilgan moyillik ko'rsatkichi ham ahamiyatlidir. Bu ko'rsatkich iste'molchi daromadining navbatdagi o'zgarishi uning iste'mol va jamg'armaga nisbatan munosabati qanday o'zgarishini aks ettiradi. **Daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik (IQM) deyiladi,** ya'ni:

$$IQM = \frac{Iste'mol\ sarflari\ hajmi}{Sof\ daromad\ hajmi} = \frac{C}{Y}.$$

Daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'arma hajmining o'zgarishi darajasi jamg'armaga keyingi qo'shilgan moyillik (JQM) deyiladi, ya'ni:

$$IQM = \frac{Iste'mol\ sarflari\ hajmi}{Sof\ daromad\ hajmi} = \frac{C}{Y}.$$

Demak, sof daromadning o'sgan qismi ham yo iste'molga, yoki jamg'armaga sarflanadi. Bu sarflangan qismlar o'rtasidagi nisbat o'zgargan taqdirda ham ularning umumiy yig'indisi 1ga teng bo'ladi, ya'ni:

$$\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1{,}0.$$

Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, tadbirkorlik faoliyatining samarali amalga oshishida jamg'arish jarayonlarining ahamiyati beqiyosdir. Shunga ko'ra, jamg'arishning mohiyati, uning omillari va samara-

dorligi ko‘rsatkichlarini alohida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

16.2. Jamg‘arishning mohiyati, omillari va samaradorligi

Jamg‘arish iqtisodiyotdagi yalpi sarflarning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanib, investitsion tavsifdagi tovarlarga talab darajasini belgilab beradi. Investitsiyalar jamg‘arishning amalda namoyon bo‘lish shakli bo‘lganligi sababli dastlab, tahlilni jamg‘arishning mohiyati, omillari va samaradorligini nazariy jihatdan asoslash bilan boshlaymiz.

Jamg‘arish – milliy daromadning bir qismining asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot zaxiralarini ko‘paytirish uchun sarflanishidir.

Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadidagi jamg‘arish bir-biridan farqlanadi. **Jamg‘arilgan mablag‘larning moddiy ishlab chiqarish sohasining asosiy kapitallarini va aylanma mablag‘larini kengaytirishga ketadigan qismi ishlab chiqarish sohasidagi jamg‘arish summasini hosil qiladi.** Ishlab chiqarish sohasidagi jamg‘arish iqtisodiy o‘sishning muhim omilidir.

Ijtimoiy-madaniy sohadagi jamg‘arish (noishlab chiqarish jamg‘arishi) uy-joy fondini, kasalxonalar, o‘quv muassasalari, madaniyat, sog‘liqni saqlash, sport muassasalari, ya’ni nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini kengaytirish, rekonstruktsiyalash, yangilashga sarflanadi. Noishlab chiqarish sohasini kengaytirish ham ishlab chiqarishni rivojlantirishning zarur shartidir.

Jamg‘arish summasi, uning hajmi va tarkibi takror ishlab chiqarish sur’atlarini belgilab beradigan hal qiluvchi omillardir. **Jamg‘arish normasi bevosita jamg‘arish summasining butun milliy daromad hajmiga nisbati bilan aniqlanadi:**

$$JN = (JS / MD) \times 100\%,$$

bunda: JN - jamg‘arish normasi;

JS - jamg‘arish summasi;

MD - milliy daromad.

Jamg‘arish normasining ham o‘z chegarasi bo‘lib, uni me’yoridan oshirish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo‘lib chiqishi va salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Masalan, uning haddan tashqari ortishi natijasida investitsion sarflar samaradorligi pasayib ketishi mumkin, chunki kapital mablag‘lar hajmi bilan qurilish tashkilotlarining quvvatlari, materiallar va uskunalar yetkazib berish imkoniyatlari, infratuzilmaning rivojlanishi o‘rtasida nomutanosiblik paydo bo‘ladi. Oqibatda iqtisodiy o‘sish

pasayib ketish tamoyiliga ega bo'ladi. Shunday qilib, jamg'arish hajmi iqtisodiy o'sish sur'atlari va sifatiga faqat o'zining miqdori bilangina hal qiluvchi ta'sir ko'rsatib qolmaydi. Fan-texnika revolyutsiyasi sharoitida ulardan foydalanish samaradorligi birinchi o'ringa chiqadi.

Jamg'arish hajmi milliy daromadning bir qismini tashkil etadi va shu sababli milliy daromad hajmi ko'payishini belgilaydigan omillar jamg'arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiysi qo'llaniladigan resurslar massasi va ularning unumdorligidir. Jamg'arish miqdori ishlab chiqarish jarayonida xomashyo, materiallar, energiyani tejab-tergab sarflashga ham bog'liq. Mahsulot birligiga ularni sarflashni kamaytirish moddiy vositalarning o'sha miqdorida mahsulotlarni ko'proq hajmda ishlab chiqarishga imkon beradi.

16.3. Investitsiyalar va uning darajasini belgilovchi omillar

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko'rinishidir. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinishidagi investitsiya **nominal investitsiya**, ana shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar **real investitsiya** deyiladi.

Investitsiyalarni ro'yobga chiqarish bo'yicha amaliy harakatlar – investitsion faoliyat, investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs – investor deyiladi.

Investitsiyalarning manbalaridan biri bo'lib, aholi keng qatlamlarining jamg'armalari hisoblanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, amalda jamg'arma egasi va investor bir shaxsda namoyon bo'lishi va bo'lmasligi ham mumkin. Odatda, jamg'arma jamiyatdagi ko'pchilik subyektlar tomonidan amalga oshirilib, ulardan investitsiya sifatida foydalanish esa butunlay boshqa subyektlar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Shuningdek, iqtisodiyotda faoliyat yurituvchi sanoat, qishloq xo'jalik va boshqa korxonalar jamg'armasi ham investitsiya manbai bo'lib hisoblanadi. Bu o'rinda «jamg'aruvchi» va «investor» bir subyektda mujassamlashadi.

Investitsiya faoliyati quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

- investorlarning o'z moliyaviy resurslari (foyda, amortizatsiya ajratmalari, pul jamg'armalari va h.k.);
- qarz olingan moliyaviy mablag'lar (obligatsiya zayomlari, bank kreditlari);

- jalb qilingan moliyaviy mablag'lar (aksiyalarni sotishdan olingan mablag'lar, jismoniy va huquqiy shaxslarning pay va boshqa to'lovlari);
- davlat budjeti mablag'lari;
- chet elliklar mablag'lari.

Mamlakatimizda investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari tuzilishi ham yillar davomida o'zgarib bormoqda (16.2-jadval). Jumladan, yildan yilga davlat budjeti mablag'larining ulushi kamayib, korxona mablag'lari, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hamda nobudjet fondlar mablag'larining ulushi oshib bormoqda.

16.2-jadval

Asosiy kapitalga investitsiyalar va ularning moliyalashtirish manbalari bo'yicha tarkibi (foizda)

Ko'rsatkichlar	Yillar								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Asosiy kapitalga investitsiyalar, mln. so'm	*744,5*	*1320,9*	*1442,4*	*1867,4*	*2473,2*	*3012,9*	*3838,3*	*5479,7*	*8483,7*
Jami	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Davlat budjeti	29,2	21,5	25,0	17,7	14,9	12,8	10,7	9,0	9,0
Korxonalar mablag'lari	27,1	31,0	40,0	41,8	43,2	48,5	48,3	47,6	44,1
Aholi mablag'lari	12,0	10,3	12,0	11,1	12,4	11,8	11,7	11,3	9,8
Hukumat tomonidan kafolatlangan xorijiy investitsiyalar	19,8	23,2	15,7	19,2	14,5	6,0	4,9	5,0	5,0
To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar	3,4	4,8	4,7	7,1	10,0	13,2	14,1	17,8	20,9
Bankning markazlashgan kreditlari	5,2	5,9	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Tijorat banklari kreditlari	1,7	2,2	1,5	1,9	2,3	2,9	3,4	3,1	5,0
Nobudjet fondlar mablag'lari	1,2	0,5	0,3	0,4	2,4	4,7	6,9	6,1	6,3
Boshqa qarz mablag'lari	0,4	0,6	0,7	0,8	0,3	0,2	0,0	0,0	0,0

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Investitsiyalarga sarflar darajasini ikkita asosiy omil belgilab beradi:

1) investitsiya sarflaridan kutilayotgan foyda normasi;

2) foiz stavkasi.

Investitsiyalarga qilinadigan sarflarning harakatlantiruvchi motivi **foyda** hisoblanadi. Tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarini ular foyda keltiradigan bo'lsagina sotib oladilar.

Investitsiyalar darajasini belgilaydigan ikkinchi omil **foizning real stavkasi** hisoblanadi. **Foiz stavkasi – real asosiy kapitalni sotib olish uchun zarur bo'lgan, bankdan olingan ssuda kapitaliga korxona to'lashi lozim bo'lgan pul miqdori.**

Investitsiya darajasiga kutilayotgan sof foyda normasi va foiz stavkasidan tashqari boshqa quyidagi omillar ham ta'sir ko'rsatadi:

1) mashina va uskunalarni xarid qilish, ishlatish va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari;

2) tadbirkorlardan olinadigan soliq miqdori;

3) texnologik o'zgarishlar.

Yalpi sarflar tarkibining investitsiya sarflariga oid qismi **yalpi xususiy ichki investitsiyalar** deb yuritiladi. Shunga ko'ra yalpi va sof investitsiyalarni ham bir-biridan farqlash zarur.

Yalpi investitsiyalar joriy yil davomida iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplashga mo'ljallangan (amortizatsiya) hamda iqtisodiyotdagi kapital hajmiga har qanday sof qo'shimchalardan iborat barcha investitsion tovarlarni ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Sof investitsiyalar esa joriy yil davomida qo'shimcha ravishda jalb qilingan investitsion tovarlardan iborat. Boshqacha aytganda, sof investitsiya yalpi investitsiya bilan amortizatsiya ajratmalarining ayirmasiga teng. Sof investitsiya asosiy va aylanma kapitalning o'sishini ta'minlaydi.

Yalpi investitsiyalar bilan amortizatsiya hajmi o'rtasidagi nisbat iqtisodiyot rivojlanish holatining ko'rsatkichi hisoblanadi. Quyidagi chizmada yalpi va sof investitsiyalar hamda amortizatsiya nisbati o'zgarishining o'suvchi, turg'un va qisqaruvchi iqtisodiyotlarga ta'sirini ko'rishimiz mumkin (16.3-chizma).

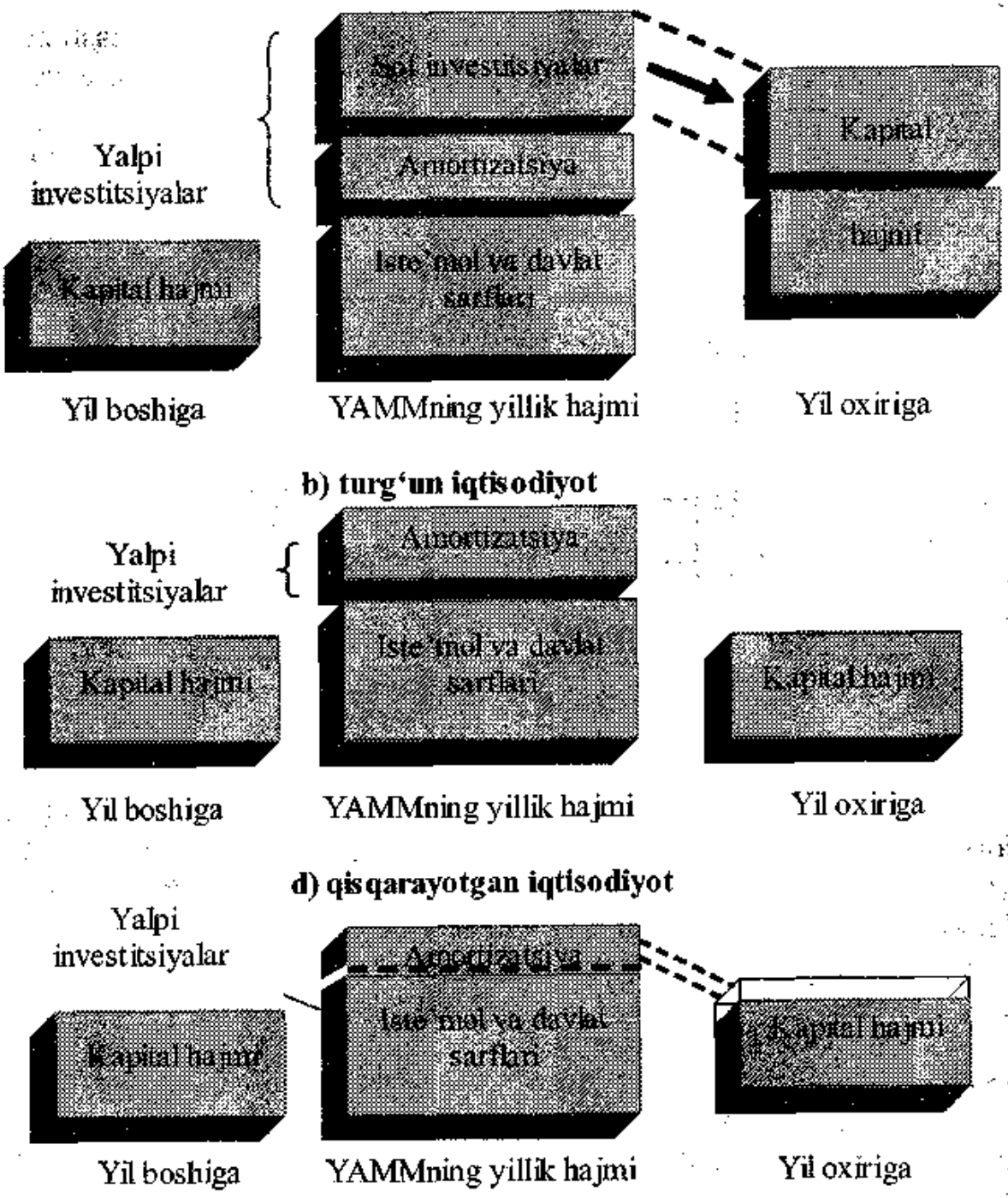
Chizmadan ko'rinadiki, yalpi investitsiyalar tarkibida sof investitsiyalar hajmining ahamiyatli darajada bo'lishi yil oxirida kapital hajmining o'sishiga hamda, pirovardida iqtisodiyotning o'sishiga olib keladi. Turg'un iqtisodiyot sharoitida esa yalpi investitsiyalar faqat amortizatsiya ajratmalari, ya'ni iste'mol qilingan kapitalni qoplash fondi hajmiga teng bo'lib, yil oxirida kapital miqdori o'zgarmay qoladi.

Yalpi investitsiyalarning iste'mol qilingan kapitalni qoplash fondi hajmidan ham oz bo'lishi yil oxirida kapital miqdorining qisqarishiga va

buning oqibatida, iqtisodiyot ko‘rsatkichlarining pasayib ketishiga olib keladi.

16.3-chizma

Yalpi investitsiya hamda amortizatsiya nisbati o‘zgarishining iqtisodiyotga ta’siri

16.4. Jamg‘arma va investitsiya o‘rtasidagi nisbatni ta’minlash muammolari

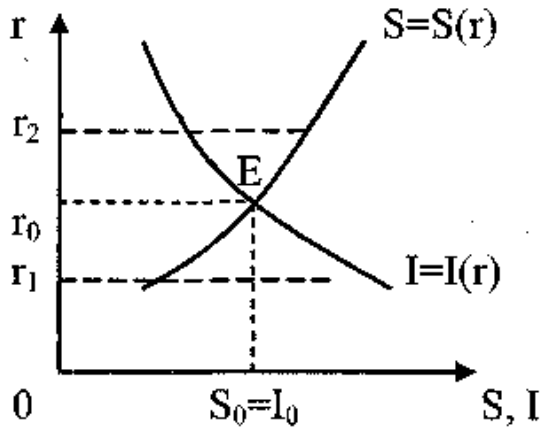
Jamg‘arma va investitsiya o‘rtasidagi makroiqtisodiy muvozanatga erishish barqaror iqtisodiy o‘sishning sharti hisoblanadi. Biroq, bu muvozanatga erishish doimo oson kechavermaydi. Bunga sabab investitsiya darajasi hamda jamg‘arma darajasining boshqa-boshqa jarayon va holatlarga bog‘liqligi hisoblanadi.

Investitsiya va jamg‘arma o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash borasida bir qator nazariy qarashlar farqlanadi. Bu borada eng avvalo klassik iqtisodchilarning qarashlarini ko‘rib chiqamiz.

Klassik iqtisodchilar nuqtayi nazaridagi eng markaziy holat — bu ular tomonidan foiz stavkasining ham investitsiyaning, ham jamg‘armaning funksiyasi sifatida qaralishi hisoblanadi (16.4-chizma).

16.4-chizma

Jamg‘arma va investitsiya o‘rtasidagi muvozanatning klassik modeli

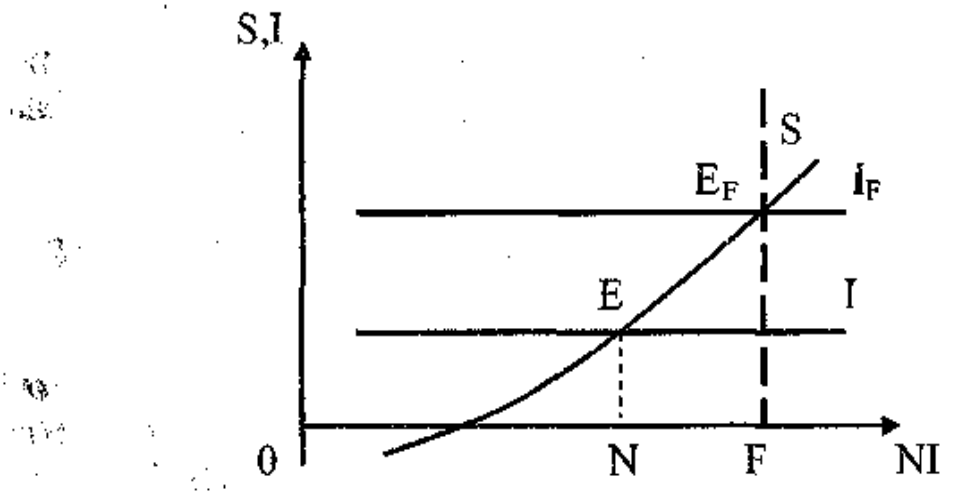
Chizmadan ko‘rinadiki, klassik modelni tuzishda tik o‘q bo‘yicha real foiz stavkasi, yotiq o‘q bo‘yicha esa jamg‘arma va investitsiya hajmi ko‘rsatkichlari joylashtirilgan. Investitsiya va foiz stavkasi o‘rtasida teskari funktsional bog‘liqlik mavjud: foiz stavkasi qanchalik yuqori bo‘lsa, investitsiya hajmi shu qadar past bo‘ladi va aksincha. Jamg‘arma esa to‘g‘ri, o‘suvchi funksional bog‘liqlikka ega, ya’ni foiz stavkasining yuqori bo‘lishi jamg‘arma darajasining ham yuqori bo‘lishiga olib keladi. Iqtisodiyotdagi investitsiya va jamg‘arma hajmlari o‘rtasida muvozanat (E nuqta)ga erishish uchun foiz stavkasining r_0 darajasi ta’minlanishi lozim. Foiz stavkasi darajasining muvozanat darajasidan chetlanishi (r_1 — past va r_2 — yuqori bo‘lgan holatlar) investitsiya va jamg‘arma hajmi o‘rtasidagi muvozanatning buzilishiga olib keladi. Foiz stavkasining r_1 darajasida investorlar

uchun qulay narxlarning vujudga kelishi investitsion resurslarga bo'lgan talabni oshiradi, biroq bunday darajada jamg'arma uchun rag'bat pasayib ketadi. Natijada investitsion resurslar taqchilligi paydo bo'ladi. r_2 darajada esa barcha subyektlar uchun jamg'armaning nafliligi oshadi, biroq bunday foiz darajasida barcha investorlar ham o'z faoliyatining foydaliligini ta'minlay olmaydilar. Natijada jamg'armaning ahamiyatli qismi investitsiyalarga aylana olmaydi.

Keynschilarning investitsiya va jamg'arma o'rtasidagi muvozanat modeli o'z tuzilishiga ko'ra klassik modeldan farq qiladi. Bunda eng markaziy nuqta – J.M.Keyns tomonidan jamg'arma foiz stavkasining emas, balki daromadning funksiyasi deb qaralishi hisoblanadi: $S=S(Y)$. Investitsiya esa, klassik modeldagi singari, foiz stavkasining funksiyasi deb olinadi: $I=I(r)$. Ya'ni, keynscha konsepsiyaning asosida jamg'arish va investitsiya darajalarining boshqa-boshqa omillar ta'sirida o'zgarishi yotadi. Keynscha modelning mohiyatini quyidagi chizma orqali izohlash mumkin (16.5-chizma).

16.5-chizma

Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modeli

Chizmadan ko'rinadiki, grafik ko'rsatkichlarining joylashuvi ham klassik modeldan farq qiladi. Tik o'qda jamg'arma (S) va investitsiya (I) darajasi, yotiq o'qda esa milliy daromad darajasi (NI) joylashgan. Iqtisodiyotdagi jamg'arma darajasi milliy daromad hajmiga bog'liq holda o'zgaradi. Milliy daromad hajmi amalda investitsiya darajasiga ham ta'sir ko'rsatsada, mazkur modelda uni milliy daromadga bog'liq bo'lmagan, ya'ni avtonom holda beriladi.

Grafikda investitsiya va jamg'arma egri chiziqlari ye nuqtada kesishadi. Agar iqtisodiyotdagi to'la bandlik holatiga milliy daromadning F dara-

jasida erishiladi, deb tasavvur qilsak, u holda bu darajada investitsiya va jamg'arma muvozanatini (E_F nuqta) ta'minlash uchun investitsiya I_F darajada bo'lishiga erishish lozim bo'ladi. Biroq, Keyns talqiniga ko'ra, investitsiya va jamg'arma darajasining muvozanati to'la bandlik bo'lmagan sharoitda ham ta'minlanishi mumkin: grafikdagi milliy daromadning N hajmida aynan shu holatga (E nuqta) erishiladi.

Investitsiya va jamg'arma darajalari muvozanatining klassik va keynscha modellari o'rtasidagi farq quyidagilar orqali namoyon bo'ladi: **birinchidan,** klassik modelda bu muvozanat ro'y berishi uchun iqtisodiyotning doimiy ravishda to'la bandlik holatida bo'lishi taqozo etiladi. Keynscha modelda esa, yuqorida ko'rib chiqilganidek, bu muvozanatga to'la bandlik bo'lmagan holatda ham erishish mumkin; **ikkinchidan,** klassik modelda narx mexanizmi juda harakatchan bo'ladi. Keynscha modelda narxning bunday moslashuvchanligi inkor etiladi; **uchinchidan,** yuqorida ta'kidlanganidek, klassik modelda jamg'arma foiz stavkasining funksiyasi sifatida, keynscha modelda esa daromad funktsiyasi sifatida qaraladi. Demak, yuqoridagilardan ko'rinadiki, jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modeli klassik modelga nisbatan asoslangan, real hayot, ya'ni iqtisodiyotning to'la bandligi mavjud bo'lmagan holatga nisbatan ham tatbiq etilib, takomillashtirilgan model hisoblanadi. Shunga ko'ra, biz ham makrodarajadagi boshqa muammolarni ko'rib chiqish va tahlil qilishda asosan ushbu modeldan foydalanamiz.

16.5. O'zbekistonda investitsion faoliyatni ta'minlash va uning shart-sharoitlari

O'zbekistonda keyingi yillarda amalga oshirilayotgan keng qamrovli iqtisodiy islohotlar investitsiya jarayonlarining faollashuvini taqozo etmoqda. Iqtisodiyotda yangi tarmoq va sohalarning yo'lga qo'yilishi, mavjud ishlab chiqarish quvvatlarining kengaytirilishi, ish o'rinlarining tashkil etilishi tobora ko'proq mablag' va resurslarni jalb qilishni rag'batlantirmoqda. Jumladan, 2008-yilda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyaviy manbalar hisobidan 6,4 milliard AQSH dollari miqdorida investitsiya jalb etildi. Bu 2007-yil bilan taqqoslaganda, 28,3 foizga ko'p bo'lib, yalpi ichki mahsulotga nisbatan investitsiyalar hajmi 23 foizni tashkil etdi[1].

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 18-b.

Mamlakatimiz iqtisodiyotiga kiritilayotgan investitsiyalarning texnologik jihatdan tarkibiy tuzilishi ham takomillashib bormoqda (16.3-jadval).

16.3-jadval

Iqtisodiyotga kiritilgan investitsiyalarning texnologik jihatdan tarkibiy tuzilishi, %

Tarkibiy qismlar	2000-yil	2008-yil
Qurilish-montaj ishlari	61	37
Uskunalar	25	39
Boshqa xarajatlar	14	24
Jami	100	100

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Jadvaldan ko'rinadiki, agar 2000-yilda jami investitsiyalarning 61 foizi qurilish-montaj ishlariga, 25 foizi uskuna va jihozlarni sotib olishga yo'naltirilgan bo'lsa, 2008-yilda qurilish-montaj ishlarining salmog'i 37 foizga qadar pasayib, uskuna va jihozlarni sotib olishga yo'naltirilgan mablag'larning salmog'i 39 foizga qadar o'sdi. Bu esa, jalb etilayotgan investitsiyalardan foydalanish samaradorligining o'sishiga ahamiyatli darajada ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda, o'zlashtirilgan barcha investitsiyalarning 50 foizga yaqini ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlashga yo'naltirildi.

Keyingi yillarda O'zbekiston iqtisodiyotiga kiritilayotgan xorijiy investitsiyalar hajmining izchil va barqaror o'sib borayotgani e'tiborga sazovordir. 2008-yilda 1 milliard 700 million AQSH dollari miqdoridagi xorijiy investitsiyalar o'zlashtirildi. Bu 2007-yildagiga nisbatan 46 foiz ko'p demakdir. Eng muhimi, xorijiy investitsiyalarning 74 foizini to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar tashkil etdi. Jahon inqirozi davom etayotganiga qaramasdan, 2009-yilda mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb etiladigan xorijiy investitsiyalar hajmi 1 milliard 800 million dollarga ko'payadi, buning to'rtdan uch qismi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalardir.

«Shuni mamnuniyat bilan ta'kidlash kerakki, – deya qayd etadi Prezidentimiz I.A.Karimov o'z asarida, – o'zlashtirilgan barcha investitsiyalarning qariyb 54 foizini korxonalar va aholi mablag'lari tashkil etadi. Bu mamlakatimizda soliq yukini kamaytirish va xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faolligini rag'batlantirish bo'yicha olib borilayotgan soliq siyosati qanchalik to'g'ri ekanini yana bir bor tasdiqlaydi»[1].

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 18-19-b.

2000-yilda barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 744,5 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2008-yilga kelib bu ko'rsatkich 8483,7 mlrd. so'mga yetdi. Investitsiya sohasida shakllangan ijobiy dinamika iqtisodiyotning o'sishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi (16.4-jadval).

16.4-jadval

O'zbekiston Respublikasida asosiy kapitalga investitsiyalar dinamikasi to'g'risida ma'lumot

Yillar	Joriy narxlarda, mlrd. so'm.	O'tgan yilga nisbatan o'sish (foizda)
2000	744,5	101,0
2001	1320,9	104,0
2002	1442,4	103,8
2003	1899,2	104,5
2004	2473,2	105,2
2005	3012,9	107,0
2006	3838,3	109,1
2007	5479,7	122,9
2008	8483,7	128,3

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Bu sohada o'tgan davr mobaynida ko'zga tashlanuvchi o'ta muhim jihat – respublikamizda investitsiya faolligining sezilarli darajada oshganligidir. Ayniqsa, mamlakatimizdagi investitsiya muhitini yaxshilash va xorijiy sarmoyalarni jalb etish jarayonlariga bozor islohotlarini chuqurlashtirish, iqtisodiyotni erkinlashtirish va mulk huquqini himoya qilishni mustahkamlash chora-tadbirlarining ta'siri ahamiyatli bo'ldi. Ma'lumki, mamlakatimizda 2006-yilda faoliyati iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish loyihalarni amalga oshirish, ishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan, 1 milliard AQSH doll. hajmidagi Nizom jamg'armasiga ega bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot fondi tashkil etilgan edi. O'zining respublikadagi investitsion jarayonlarni qo'llab-quvvatlash faoliyatini amalga oshirish mobaynida mazkur fond 2009-yil boshiga o'z mablag'lari hajmini 3,2 milliard doll.dan ortiq bo'lishiga erishib, yaqin istiqbolda 5 milliard doll.ga yetkazish ko'zda tutilmoqda. O'tgan ikki yil mobaynida o'nlab yirik sanoat va infratuzilma inshootlarini moliyalashtirish va hamkorlikda moliyalashtirish uchun Fond tomonidan 550 million AQSH dollaridan ziyod miqdorda kreditlar ajratildi.

Mamlakatimiz bo'yicha investitsiya dasturlarini amalga oshirish natijasida qariyb 250 milliard so'mlik asosiy fondga ega bo'lgan jami 423 ta obyekt, jumladan, oziq-ovqat sanoatida 145 ta, qurilish materiallari sanoatida 118 ta, engil va to'qimachilik sanoatida 65 ta, qishloq va o'rmon xo'jaligi sohasida 58 ta, kimyo va neft-kimyo sanoatida 13 ta, farmatsevtika tarmog'ida 8 ta obyekt ishga tushirildi.

2008-yilda ishga tushirilgan va hozirgi kunda qurilayotgan yirik ishlab chiqarish inshootlari qatorida Farg'ona vodiysini elektr energiyasi bilan muntazam ta'minlash imkonini beradigan, uzunligi 165 kilometrlik Yangi Angren issiqlik elektr stansiyasi – «O'zbekiston» yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyasi barpo etilganini alohida ta'kidlash joiz. Sirdaryo issiqlik elektr stansiyasini «So'g'diyona» kuchlantirish stansiyasi bilan bog'laydigan, G'uzor-Surxon yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyalari va Toshkent shahri elektr ta'minoti obyektlari loyihalarini amalga oshirish ishlari davom ettirilmoqda. Shuningdek, 2008-yili 2 ming 600 kilometrdan ortiq ichimlik suvi hamda 825 kilometrdan ziyod tabiiy gaz tarmoqlari foydalanishga topshirildi[1].

Bugungi kunda O'zbekistonda investitsion faoliyatni ta'minlashning zarur shart-sharoitlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- mamlakatimizdagi investitsiya muhiti va imkoniyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni xalqaro maydonda keng targ'ib etish;
- mamlakatimizdagi bozor axboroti xizmatini rivojlantirish, marketing xizmati faoliyatini va tashqi iqtisodiy qonunchilikni faollashtirish;
- yirik xorijiy banklarning filiallarini, xalqaro kompaniya va korporatsiyalar vakolatxonalarini ochish uchun yetarli sharoitlar yaratish;
- infratuzilma sohasidagi (yo'llar, transport, aloqa) qo'shma investitsiyalarni amalga oshirishni faollashtirish;
- xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik strategiyasini, ayniqsa, dengiz yo'llariga chiqib olish va shu orqali eksport-import yuk tashuvlarini amalga oshirishga yo'naltirilgan, o'zaro foydali kooperatsiya aloqalarini yo'lga qo'yish va boshqalar.

Xulosalar

1. Milliy iqtisodiyotda YaIMning asosiy qismi yangidan vujudga keltirilgan mahsulot, uning sotilgandan keyingi puldagi ifodasi milliy daromad iste'mol va jamg'arma maqsadlarida sarflanadi.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 19-20-b.

2. Keng ma'noda iste'mol jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish jarayonida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan foydalanishni bildirib, unumli va shaxsiy iste'molga ajraladi.

3. Jamg'arma – bu aholi, korxona (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadlarida to'planib borishi. Uning hajmi uy xo'jaliklari daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.

4. Iste'mol va jamg'arma hajmi hamda unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar o'rtasidagi bog'liqlik iste'mol va jamg'arma funksiyasi deyiladi. Bu funksiyalarni bayon etishda klassik iqtisodchilar va keynschilarning nuqtayi nazarlari farqlanadi. Klassik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, jamg'arma bankларning real foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning qiziqishlari shu qadar kuchli bo'ladi. J.M.Keyns klassik iqtisodchilarning bu fikrlariga qarshi chiqib, uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari real foiz stavkasiga u qadar bog'liq emasligini, kishilar uchun hamma vaqt joriy iste'molning kelgusidagi iste'moldan afzalligini ta'kidlaydi. U iste'mol sarflari darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil sifatida uy xo'jaliklarining joriy daromadlarini ko'rsatadi.

5. Iste'molchilarning daromadlari o'sib borgan sari ularning jamg'arishga bo'lgan moyilliklari shunchalik oshib boradi.

6. Amalda jamg'arish kapital mablag'lar yoki investitsion sarflar shaklida yuzaga chiqib, u yangi asosiy kapitalni hosil qilish, ishlab turganlarini kengaytirish, rekonstruksiyalash va yangilashga qilinadigan xarajatlarni ifodalaydi.

7. Jamg'arish summasi milliy daromadning bir qismini tashkil etadi va shu sababli milliy daromad hajmi ko'payishini belgilaydigan omillar jamg'arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiysi qo'llaniladigan resurslar massasi va ularning unumdorligidir.

8. Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga pul shaklidagi qo'yilmadir. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinishidagi investitsiya nominal investitsiya, ana shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar real investitsiya deyiladi.

9. Investitsiyalarga sarflar darajasini ikkita asosiy omil belgilab beradi: 1) investitsiya sarflaridan kutilayotgan foyda normasi; 2) foiz stavkasi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iste'mol – jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqarish natijalari va omillaridan foydalanish jarayoni.

Shaxsiy iste'mol – iste'molchilik tavsifidagi ne'matlar va xizmatlardan bevosita foydalanish, ya'ni ularning individual tarzda iste'mol qilinishi.

Unumli iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanish.

Iste'mol sarflari – aholi daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.

Jamg'arish – aholi, korxona (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadida to'plab borilishi.

Iste'molga o'rtacha moyillik – shaxsiy daromadning iste'molga ketadigan ulushi.

Jamg'arishga o'rtacha moyillik – shaxsiy daromadning jamg'arishga ketadigan ulushi.

Iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik – daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi.

Jamg'arishga keyingi qo'shilgan moyillik – daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'arish hajmining o'zgarishi darajasi.

Iqtisodiy jamg'arish – milliy daromadning bir qismining asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot va zahiralarni ko'paytirish uchun sarflanib borishi.

Jamg'arish normasi – jamg'arish summasining milliy daromadga nisbatining foizdagi ifodasi.

Investitsiya – ishlab chiqarishni va xizmat ko'rsatish sohalarini kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo'yilma.

Investitsiyalar samaradorligi – milliy daromad (foyda)ning o'sgan qismining investitsion sarflar summasiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalarning iqtisodiy mazmunini qisqacha ta'riflang.
2. Iste'mol va jamg'armaning miqdorini aniqlovchi asosiy omillarini sanab ko'rsating.
3. Iste'mol va jamg'arma funksiyalarining grafikdagi tasvirini chizib, ularga shartli raqamlar qo'llagan holda tushuntiring.
4. Manfiy va musbat (ijobiy) jamg'arma nima va ularning grafikdagi joylashishi qanday bo'ladi?
5. Jamg'arish normasi qanday aniqlanadi? Unga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

6. Iste'molga va jamg'armaga o'rtacha moyillik deganda nimani tushunasiz? Iste'mol va jamg'armaga qo'shilgan moyillik qanday aniqlanadi?

7. Investitsiyalarga sarflarning darajasini qanday omillar belgilab beradi? Ularning qisqacha tavsifini bering.

8. Yalpi investitsiya va amortizatsiya nisbati o'zgarishining iqtisodiyotga ta'siri qanday?

9. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik modeli mohiyatini tushuntirib bering.

10. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modeli mohiyatini hamda klassik modeldan farqini tushuntirib bering.

17-bob. IQTISODIY O'SISH VA MILLIY BOYLIK

Jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa barcha muammolarni hal qilishning asosiy yo'li – bu milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va iqtisodiy o'sishiga erishishdir. Aholi farovonligining oshib borishi ham pirovard natijada iqtisodiy o'sish darajasi va sur'atlariga bog'liq. Ushbu bobda iqtisodiy rivojlanishning mohiyati, uning darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkichlari bayon qilinadi, shuningdek, iqtisodiy o'sishning omillari, milliy boylik va uning tarkibiy tuzilishi, iqtisodiy o'sish borasida mavjud bo'lgan turli modellar mazmunini yoritishgas muhim o'rin ajratilgan.

17.1. Iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkichlari

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo'lganligi sababli uning mezonlaridan biri bo'lgan iqtisodiy o'sish ko'proq tahlil qilinadi.

Iqtisodiy o'sish bevosita yalpi ichki mahsulot hajmining mutlaq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari har bir birligi hisobiga o'sishi, sifatining yaxshilanishi va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sishni YAIM mutlaq hajmining ortishi orqali yoki aholi jon boshiga real YAIM miqdorining ortishi orqali o'lchash buning qanday maqsadda amalga oshirilayotganiga bog'liq bo'ladi. Odatda biron bir mamlakat iqtisodiy o'sishini YAIM mutlaq hajmining ortishi orqali o'lchash uning iqtisodiy salohiyatini baholashda, aholi jon boshiga real YAIM miqdorining ortishi orqali o'lchash esa mamlakatdagi turmush darajasini taqqoslashda qo'llaniladi.

Mamlakatning iqtisodiy o‘sish sur’atini tavsiflaydigan mazkur ko‘rsatkichlar (real YAIM va aholi jon boshiga real YAIMning o‘sishi) miqdoriy ko‘rsatkichlar bo‘lib, ular birinchidan, mahsulot sifatining oshishini to‘liq hisobga olmaydi va shu sababli farovonlikning haqiqiy o‘sishini to‘liq tavsiflab berolmaydi; ikkinchidan, real YAIM va aholi jon boshiga YAIMning o‘sishi bo‘sh vaqtning sezilarli ko‘payishini aks ettirmaydi va farovonlik real darajasining pasaytirib ko‘rsatilishiga olib keladi; uchinchidan, iqtisodiy o‘sishni miqdoriy hisoblash boshqa tomondan uning atrof-muhitga va inson hayotiga salbiy ta’sirini hisobga olmaydi. Shunga ko‘ra, iqtisodiy o‘sishning barcha tavsifi yillik o‘sish sur’atlarining foizdagi o‘lchovida to‘liq o‘z ifodasini topadi:

$$O'S = \frac{YAIM_{joriy\ davr} - YAIM_{bazis\ davr}}{YAIM_{bazis\ davr}} \times 100\%,$$

bu yerda:

O‘S – iqtisodiy o‘sish sur’ati, foizda;

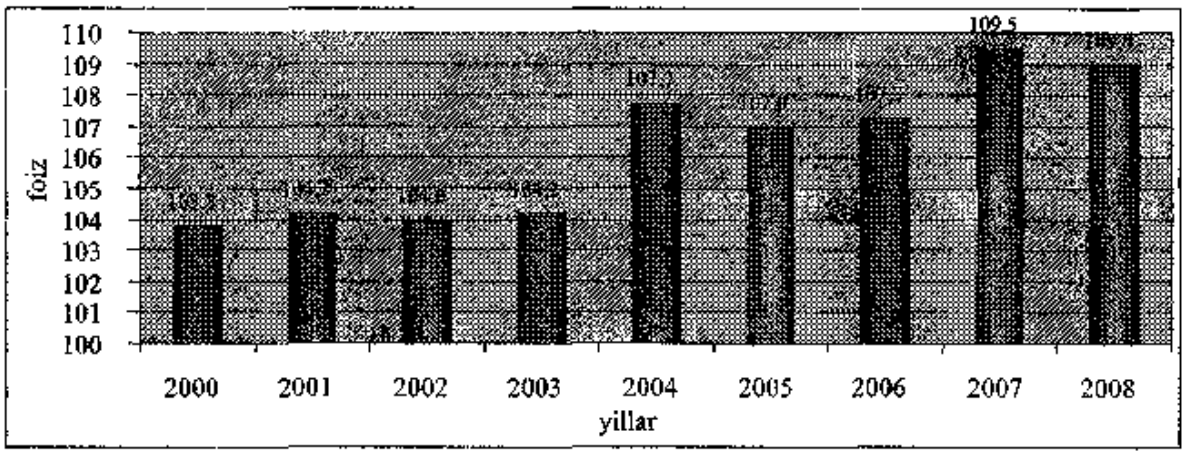
$YAIM_{bazis\ davr}$ – taqqoslanayotgan davr (yil)dagi real YAIM hajmi;

$YAIM_{joriy\ davr}$ – joriy davr (yil)dagi real YAIM hajmi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan keng qamrovli iqtisodiy islohotlar natijasida 1996-yildan boshlab oldingi yilga nisbatan, 2001-yildan boshlab esa 1991-yildagi darajaga nisbatan YAIM hajmining barqaror ravishda o‘sishiga erishildi. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta’sirida yuzaga kelgan muammo va qiyinchiliklarga qaramay, 2008-yilda yalpi ichki mahsulotning o‘sish sur’atlari 9 foizni tashkil etdi (17.1-chizma).

17.1-chizma

O‘zbekistonda yalpi ichki mahsulotning yillar davomida o‘sish dinamikasi (foizda)

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Iqtisodiy o‘sish sur’atlari «sanoatda 12,7 foizni, jumladan, iste’mol tovarlari ishlab chiqarishda 17,7 foizni tashkil etdi, xizmat ko‘rsatish hajmi 21,3 foizga o‘sdi. Iqtisodiyotning boshqa muhim tarmoqlari ham barqaror sur’atlar bilan rivojlandi: qurilish – 8,3 foiz, transportda yuk va yo‘lovchi tashish hajmi – 10,2 foiz, savdo sohasi – 7,2 foizga o‘sdi»[1].

Mamlakatimizda 1997-2008-yillar davomida nominal YAIMning qiymati, real YAIMning o‘sish sur’ati hamda uning aholi jon boshiga o‘sishi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni quyidagi jadval orqali ko‘rish mumkin (17.1-jadval).

17.1-jadval

O‘zbekistonda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishning o‘sishi

Yillar	Ko‘rsatkichlar		
	Nominal YAIM, mlrd.so‘m	Real YAIMning o‘sish sur’ati, %	YAIMning aholi jon boshiga o‘sishi, %
1997	976,8	5,2	3,3
1998	1416,2	4,4	2,6
1999	2128,7	4,3	2,8
2000	3255,6	4,0	2,5
2001	4868,4	4,2	3,1
2002	7469,3	4,2	3,2
2003	9664,1	4,4	3,2
2004	12189,5	7,7	6,5
2005	15923,4	7,0	6,0
2006	20759,3	7,3	6,2
2007	28186,2	9,5	8,0
2008	36839,4	9,0	-

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Shuningdek, iqtisodiy o‘sish mamlakat ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayib borishini ham anglatadi. Milliy ishlab chiqarish natijalarining miqdor jihatidan ko‘payishi va sifat jihatidan takomillashib borishi pirovardida ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig‘ining o‘ng tomonga qarab siljishiga olib keladi.

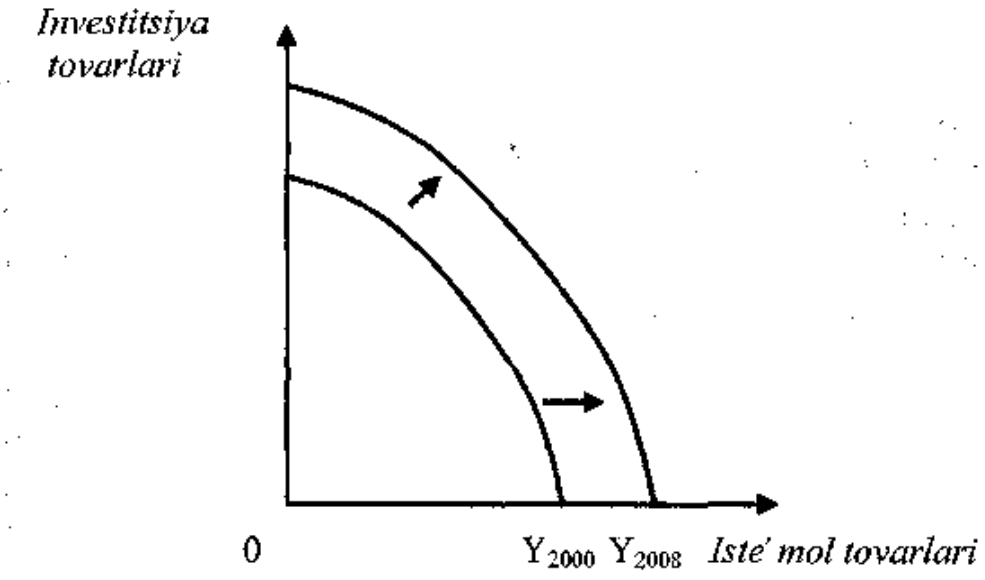
Aytaylik, 2008-yildagi milliy ishlab chiqarish hajmi (Y_{2008}) 2000-yildagi (Y_{2000})ga nisbatan o‘sdi. Bu o‘sish o‘z navbatida milliy ishlab chi-

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009, 15-b.

qarish imkoniyatlari egri chizig'ining ham kengayishiga olib keladi (17.2-chizma).

17.2-chizma

Iqtisodiy o'sish natijasida milliy iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayishi

Chizmadan ko'rinadiki, iqtisodiy o'sish natijasida ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulot miqdori ortadi, bu esa aholi turmush farovonligining oshishiga olib keladi. Iqtisodiyot mavjud ehtiyojlarni yanada to'laroq qondirish imkoniga ega bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishning ahamiyati to'g'risida gapirilganda uning darajasini ham e'tiborda tutish lozim. Iqtisodiy o'sish sur'atlarining ahamiyatlilik darajasi turli mamlakatlar real YAIMning hajmidan kelib chiqqan holda farqlanadi. Real YAIM hajmi nisbatan kichik bo'lgan mamlakatlar uchun 8-10% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati me'yordagi holat sanalishi, real YAIM hajmi juda katta bo'lgan mamlakatlar uchun 2-3% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati esa ahamiyatli ko'rsatkich hisoblanishi mumkin.

Iqtisodiy o'sish sur'atining ahamiyatini iqtisodchilar tomonidan qo'llaniluvchi «70 miqdori qoidasi» **yordamida ham ochib berish mumkin. Bu qoidaga ko'ra, milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilayotgan YAIM hajmini 2 baravarga oshirishda qancha vaqt talab etilishini aniqlash uchun 70 sonini yillik o'sish sur'atiga bo'lish kerak bo'ladi. Masalan, mamlakatimizdagi o'sish sur'atining 9% darajasida YAIMni 2 baravar oshirish uchun 7,7 yil talab etiladi (70:9). Holbuki, iqtisodiy o'sishning 2000-yildagi 4,0% darajasida bu ko'rsatkichga 17,5 yilda (70:4) erishish**

mumkin edi. Keyingi yillarda iqtisodiy o'sish sur'atining yanada oshirilishi bu muddatning ahamiyatli ravishda qisqarishiga olib keladi.

Ijtimoiy mahsulotning o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi nisbat iqtisodiy o'sishning ekstensiv yoki intensiv turlarini belgilab beradi.

Ekstensiv iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli erishiladi. Aytaylik, mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa ko'paytirish uchun ishlab chiqarish omillari miqdori ikki barobar ko'paytirilishi lozim, sodda qilib aytganda mavjud korxonalar bilan bir qatorda o'rnatilgan uskunalarning quvvati, miqdori va sifati, ishchi kuchining soni va malaka tarkibi bo'yicha xuddi o'shanday yana korxonalar qurilishi lozim. Ekstensiv rivojlanishda, agar u sof holda amalga oshirilsa, ishlab chiqarish samaradorligi o'zgarmay qoladi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi sharoitida mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish, yanada ilg'or ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek mavjud ishlab chiqarish potensialidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi. Intensiv yo'l ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslarning har bir birligidan olinadigan samaraning, pirovard mahsulot miqdorining o'sishida, mahsulot sifatining oshishida o'z ifodasini topadi.

Real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda, alohida-alohida mavjud bo'lmaydi, balki muayyan uyg'unlikda, bir-biri bilan qo'shilgan tarzda bo'ladi. Shu sababli ko'proq ustuvor ekstensiv va ustuvor intensiv iqtisodiy o'sish turlari haqida so'z yuritiladi.

Iqtisodiy o'sishning alohida tomonlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlari ham mavjud bo'lib, ulardan asosiylari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanish darajasi, mehnat unumdorligining o'sishi va ish vaqtini tejash, shaxsiy daromad va foyda massasi, milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi kabilar hisoblanadi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

a) ishlab chiqarish vositalarining rivojlanganlik darajasi;

b) xodimning malakasi va tayyorgarlik darajasi;

d) ishlab chiqarishning moddiy va shaxsiy omili o'rtasidagi nisbat;

e) mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishning tashkil etilishi, ixtisoslashtirilishi va kooperatsiyasi.

Iqtisodiy o'sishning jahon amaliyotida keng qo'llaniladigan boshqa ko'rsatkichi iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi hisoblanadi. U tarmoqlar

bo'yicha hisoblab chiqilgan YAIM ko'rsatkichi asosida tahlil qilinadi. Bunda iqtisodiyotning yirik sohalari, moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari o'rtasidagi nisbat ham o'rganiladi.

17.2. Iqtisodiy o'sishning omillari

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar **taklif omillari** deb ham atalib, iqtisodiyotning o'sish layoqatini belgilab beradi:

1) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
2) ishchi kuchi resurslari miqdori va sifati;
3) asosiy kapital (asosiy fondlar) hajmi;
4) texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti.

Bu omillar har birining yalpi mahsulot hajmiga ta'sirini baholash orqali iqtisodiy o'sishni tavsiflash mumkin.

Ma'lumki, yalpi ichki mahsulot ishchi kuchi, kapital va tabiiy resurslar sarflarining funktsiyasi hisoblanadi, ya'ni:

$$Y = f(L, K, N),$$

bu yerda:

Y – yalpi ichki mahsulot;
L – ishchi kuchi sarflari;
K – kapital sarflari;
N – tabiiy resurslar sarflari.

Bu funksional bog'lanishdan kelib chiqqan holda iqtisodiy o'sishni belgilab beruvchi bir qator xususiy ko'rsatkichlarni keltirib chiqarish mumkin:

1) **mehnat unumdorligi (Y/L)** – mahsulot ishlab chiqarish hajmining jonli mehnat sarflariga nisbati;

2) **mehnat sig'imi (L/Y)** – jonli mehnat sarflarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

3) **kapital samaradorligi (Y/K)** – mahsulot ishlab chiqarish hajmining unga sarflangan kapital xarajatlariga nisbati;

4) **kapital sig'imi (K/Y)** – kapital xarajatlarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

5) **tabiiy resurslar samaradorligi (Y/N)** – mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'llanilgan tabiiy resurslar miqdoriga nisbati;

6) **mahsulotning resurslar sig'imi (N/Y)** – tabiiy resurslar sarfining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

7) **ishchi kuchining kapital bilan qurollanganlik darajasi (K/L)** – ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilayotgan kapital hajmining ishchi kuchi miqdoriga nisbati.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda yuqorida ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlardan tashqari yana **keyingi qo'shilgan ishlab chiqarish omillari unumdorligi** ko'rsatkichlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ko'rsatkichlar, boshqa omillar sarfi o'zgarmagani holda, har bir alohida omil sarfining qo'shimcha o'sishi ta'sirida mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'shimcha o'sishi hajmini belgilab beradi:

1) keyingi qo'shilgan mehnat unumdorligi ($\Delta Y/\Delta L$);
2) keyingi qo'shilgan kapital unumdorligi ($\Delta Y/\Delta K$);
3) keyingi qo'shilgan tabiiy resurslar unumdorligi ($\Delta Y/\Delta N$).

Bu ko'rsatkichlar yalpi mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmining o'sishida har bir omilning hissasini namoyon etib, u quyidagicha aniqlanadi:

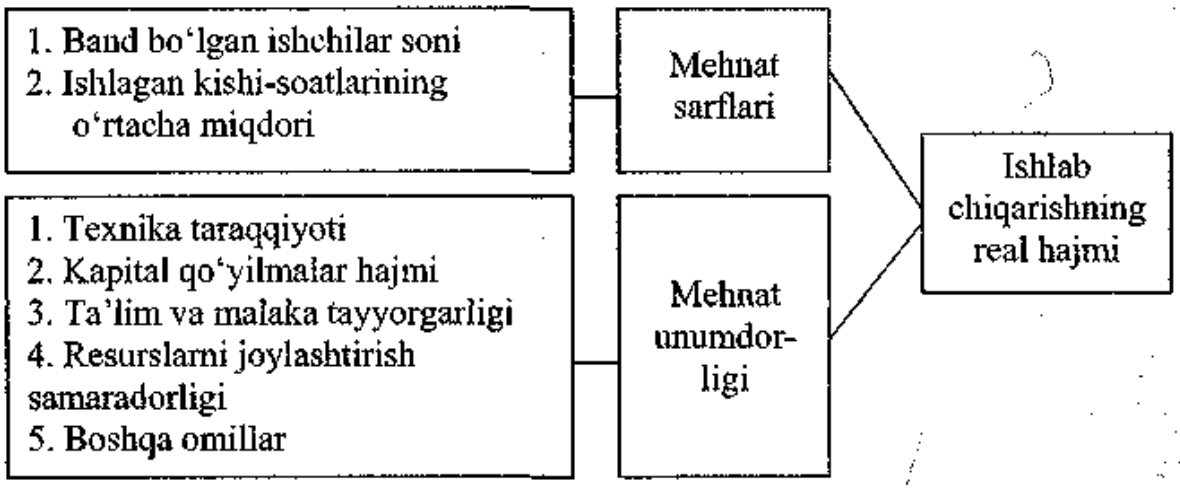
$$Y = (\Delta Y/\Delta L)L + (\Delta Y/\Delta K)K + (\Delta Y/\Delta N)N.$$

Iqtisodiy o'sishga **taqsimlash omillari** ham ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish salohiyatidan maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to'liq jalb qilingan bo'lishi, balki juda samarali ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o'sib boruvchi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning yuqori miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham zarur bo'ladi.

Real mahsulot ikki asosiy usulda ko'paytirilishi mumkin: 1) resurslarning ko'proq hajmining jalb etilishi; 2) ulardan ancha unumli foydalanish yo'li bilan (17.3-chizma).

17.3-chizma

Real mahsulot o'sishini aniqlab beruvchi omillar

Amaliy hayotda iqtisodiy o'sishni susaytirib turuvchi omillar ham mavjud bo'ladiki, ular mehnat muhofazasi, atrof-muhitning ifloslanishi kabi holatlar natijasida kelib chiqadi. Keyingi yillarda respublikamizda davlat tomonidan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish, xodimlar mehnat sharoitini yaxshilash va sog'lig'ini muhofaza qilishni tartibga solishda muhim tadbirlar amalga oshirildi. Bu o'z navbatida iqtisodiy o'sish sur'atiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki bunday tadbirlarni amalga oshirish tegishli xarajatlarni taqozo qiladi. Shu orqali mehnat unumdorligini oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'lar boshqa tomonga jalb qilinadi.

Hozirda O'zbekistonda iqtisodiy o'sish omillaridan imkon qadar samarali foydalanishga e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, iqtisodiyotda ishchi kuchining samarali bandligini ta'minlash bu boradagi muhim yo'nalishlardan hisoblanadi. Har yili iqtisodiyotda yangi ish o'rinlari yaratib borilmoqda. Masalan, 2008-yil mobaynida 661 mingga yaqin, jumladan, kichik biznes sohasida – 374 mingta, xizmat ko'rsatish va servis sohasida – qariyb 220 mingta, kasanachilik hisobidan esa – 97 ming 800 ta yangi ish o'rni yaratildi[1]. Shuningdek, 2009-yil – «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturi doirasida qishloq joylarida 65 mingta yangi ish o'rinlari bilan ta'minlovchi mehnat sig'imi yuqori bo'lgan ishlab chiqarish korxonalarini rivojlantirish ko'zda tutilgan. Jumladan:

- chorvachilik, parrandachilik komplekslari va issiqxona xo'jaligi (35 ming ish o'rni);
- sut va go'shtni qayta ishlash sohasi (8 ming ish o'rni);
- mebel, poyafzal va tikuv sexlari (9 ming ish o'rni);
- oziq-ovqat va qandolatchilik sexlari (6 ming ish o'rni);
- mahalliy xomashyodan qurilish materiallari sexlari (7 ming ish o'rni). Shuningdek, kasanachilik va xalq hunarmandchiligini tashkil qilish orqali 70 mingta, har bir qishloq tumanida kamida 50 ta kam ta'minlangan oilalarni qoramol bilan ta'minlash evaziga 7 mingta yangi ish o'rinlari yaratish belgilangan. Bu ishlarni amalga oshirish uchun barcha moliyalashtirish manbalaridan 202,0 mlrd. so'm ajratilishi nazarda tutilgan[2]. Bunday chora-tadbirlar natijasida ishchi kuchi bandligi darajasini oshirish va tarkibini yanada takomillashtirish mamlakatimizda iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlashga zamin yaratadi.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 25-b.

[2] «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturi materiallari.

Iqtisodiy o‘sish omillaridan texnika taraqqiyotini ta’minlash hamda investitsiyalar hajmini oshirish – mamlakatimizdagi iqtisodiy siyosatning asosiy yo‘nalishiga aylangan. Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganlaridek, «...jahon iqtisodiy inqirozi ishlab chiqarishni muntazam yangilab, modernizatsiya qilib borish zaruratini kun tartibiga yanada o‘tkir qilib qo‘ymoqda va buning uchun bor kuch-imkoniyatimiz va resurslarimizni safarbar etishni talab qilmoqda»[1].

Umuman olganda, hozirgi global inqiroz sharoitida ishlab chiqarishni modernizatsiyalashga investitsiyalarni ko‘proq jalb etish zarurati quyidagilar orqali izohlanadi:

1) inqiroz vaqtida jahon bozorida zamonaviy asbob-uskuna va jihozlar arzonlashadi. Bunday imkoniyatdan foydalanib, ishlab chiqarishning moddiy-texnika bazasini yangilash hamda uning asosida raqobatbardosh mahsulotlarni yaratish qisqa davrda ushbu sarf-xarajatlarni qoplash imkonini beradi;

2) yuqori darajada qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan mahsulotlarni eksportga chiqarishning qo‘shimcha imkoniyatlari vujudga keladi;

3) texnik va texnologik asosni yangilashda vaqt jihatidan yutish imkoni paydo bo‘ladi;

4) investitsiyalar ichki talabni kengaytirib, qurilish sanoatining rivojlanishini rag‘batlantiradi;

5) ishlab chiqarilayotgan mahsulot nomenklaturasi diversifikatsiyalanadi.

Shunga ko‘ra, mamlakatimizda ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta qurollantirish bo‘yicha 2009-2014-yillarga mo‘ljallangan muhim loyihalarni amalga oshirish yuzasidan choralar dasturi ishlab chiqildi. Unda umumiy qiymati 42,5 mlrd. AQSH doll. hajmida 852 ta loyiha, shu jumladan 2009-yilda umumiy qiymati 24,4 mlrd. doll. hajmidagi 590 ta loyihani amalga oshirish ko‘zda tutilgan. Ushbu loyihalarni amalga oshirishning asosiy maqsadlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- yuqori qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan yuqori texnologik mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlar ulushini oshirish orqali iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish;
- resurslar tejamkorligini ta’minlovchi, samarali iqtisodiyotni shakllantirish;
- iqtisodiyotning ustuvor yetakchi tarmoqlarini jadal rivojlantirish;

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009, 39-b.

- mahalliy xomashyo va materiallarni yanada chuqurroq qayta ishlash hamda butlovchi mahsulotlarni yaratishga asoslangan mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish;

- energiya resurslaridan samarali va oqilona foydalanish;

- mahalliy raqobatbardosh mahsulotlarning tashqi bozorlardagi mavqeyini mustahkamlash[1].

Bundan ko'rinadiki, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizda barqaror va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlashga yo'naltirilgan omillardan foydalanishga katta ahamiyat qaratilmoqda.

17.3. Iqtisodiy o'sish modellari

Iqtisodchi olimlarning iqtisodiy o'sish sur'atlarini, omillarini o'rganish hamda uning kelgusidagi natijalarini bashorat qilish borasidagi tadqiqotlari pirovardida turli iqtisodiy o'sish modellarining yaratilishiga olib keldi. Bu modellar o'z mazmuniga ko'ra bir-birlaridan farqlansada, ularning asosida ikkita nazariya – makroiqtisodiy muvozanatning keynscha (keyinchalik neokeynscha) nazariyasi hamda ishlab chiqarishning klassik (keyinchalik neoklassik) nazariyasi yotadi.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda neoklassik nazariya namoyondalari bizningcha bir tomonlama bo'lgan quyidagi noto'g'ri nazariy shartlarga asoslanadilar:

1) mahsulotning qiymati barcha ishlab chiqarish omillari tomonidan yaratiladi;

2) ishlab chiqarish omillarining har biri o'zining keyingi qo'shilgan mahsulotiga tegishli ravishda mahsulot qiymatini yaratishga hissasini qo'shadi. Shunga ko'ra, bunga javoban barcha keyingi qo'shilgan mahsulotga teng keluvchi daromad ham oladi;

3) mahsulot ishlab chiqarish va buning uchun zarur bo'lgan resurslar o'rtasida miqdoriy bog'liqlik mavjud;

4) ishlab chiqarish omillarining erkin tarzda amal qilishi hamda ular o'rtasida o'zaro bir-birining o'rnini bosish imkoniyati mavjud.

---

[1] Саидова Г. Модернизация, техническое обновление и диверсификация производства, широкое внедрение инновационных технологий – необходимое условие выхода Узбекистана на новые рубежи на мировом рынке. // «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. TDIU, 2009-yil 5 may.

Biz oldingi boblarda aytganimizdek, neoklassik va boshqa ayrim yo'nalishdagi nazariyotchilar bu yerda ham ikkita uslubiy xatoga yo'l qo'yadilar:

1) ular ishlab chiqarish omillarining barchasi bir xil qiymat yaratadi, ular qiymatni yaratishda baravar ishtirok etadi, deb hisoblaydilar. Xolbuki, barcha ishlab chiqarish vositalari hech qanday yangi qiymat yaratmaydilar, balki o'zlarining qiymatlariga teng miqdordagi qiymatni jonli mehnat yordamida yangi yaratilgan mahsulotga o'tkazadilar. Lekin barcha omillar yaratilgan va o'sgan (ko'paygan) mahsulotning naflilig ini yaratishda qatnashadilar;

2) ular doimo barcha omillar ichida jonli mehnatning faol rol o'ynashini, qolganlari esa passiv rol o'ynashini unutadilar. Chunki hech bir tabiiy resurs, kapital resurlari jonli mehnat tomonidan harakatga keltirilmasa, o'zicha harakatga kela olmasligi, irib-chirib o'z joyida ham jismonan, ham qiymati yo'q bo'lib ketishi, ularning qiymati faqat jonli mehnat tomonidan saqlab qolinishi million yillardan beri milliard martalab tasdiqlanib kelmoqda. Lekin negadir ularning bunga e'tibor bergisi kelmaydi.

Neoklassik model ko'p omilli hisoblanib, amerikalik iqtisodchi P.Duglas va matematik Ch.Kobb yaratgan ishlab chiqarish funksiyasi asos qilib olingan. Kobb-Duglas modelida ishlab chiqarish hajmining o'sishida ishlab chiqarish turli omillarining ulushini aniqlashga harakat qilinib, u quyidagicha ifodalanadi:

$$Y = AK^{\alpha} L^{\beta} ,$$

bu yerda:

Y – ishlab chiqarish hajmi;

K – kapital sarflari;

L – ishchi kuchi sarflari;

A – mutanosiblik koeffitsiyenti;

α va β - ishlab chiqarish hajmining ishchi kuchi va kapital sarflari bo'yicha elastiklik koeffitsiyenti.

Elastiklik koeffitsiyenti bir ko'rsatkich miqdorining o'zgarishi natijasida boshqa bir ko'rsatkich miqdorining o'zgarishi darajasini ifodalaydi. Shunga ko'ra, a koeffitsiyenti kapital sarflarining 1%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o'sishini, b koeffitsiyenti esa ishchi kuchi sarflarining 1%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o'sishini ko'rsatadi. α va β ning yig'indisi ishchi kuchi va kapital sarflarining bir vaqtning o'zida 1%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o'sishini ko'rsatadi.

Ch.Kobb va P.Duglas o'z tadqiqotlarida AQSH qayta ishlash sanoatining 1899–1922-yillar mobaynidagi ish faoliyatini tahlil qilib, ishlab chiqarish funksiyasining ko'rsatkichlarini aniqlashga harakat qilganlar:

$$Y = 1{,}01 \times K^{0{,}25} \times L^{0{,}75}.$$

Bu ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, o'sha davrda AQSH qayta ishlash sanoatida kapital sarflarining 1%ga oshirilishi ishlab chiqarish hajmini 0,25%ga, ishchi kuchi sarflarining 1%ga oshirilishi esa ishlab chiqarish hajmini 0,75% ga oshishiga olib kelar ekan.

Keyinchalik Kobb-Duglasning ishlab chiqarish funktsiyasini golland iqtisodchisi Yan Tinbergen yanada takomillashtirib, unga yangi omil – texnika taraqqiyoti ko'rsatkichini kiritdi. Natijada ishlab chiqarish funksiyasi formulasi quyidagi ko'rinishni oldi:

$$Y = AK^{\alpha}L^{1-\alpha}e^{rt},$$

bu yerda: e^{rt} – vaqt omili.

Ishlab chiqarish funktsiyasiga vaqt omilining kiritilishi endilikda nafaqat miqdor, balki «texnika taraqqiyoti» atamasi orqali uyg'unlashuvchi sifat o'zgarishlari – ishchi kuchi malakasining o'sishi, innovatsiya jarayonlarining kuchayishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning takomillashuvi, jamiyat miqyosida ma'lumotlilik darajasining oshishi va boshqalarni ham aks ettirish imkonini berdi.

Iqtisodiy o'sishning keynscha modeli makroiqtisodiy muvozanatning keynscha nazariyasini rivojlantirish va unga tanqidiy yondashish natijasida vujudga kelgan. Bu modellar orasida ingliz olimi R.Xarrod va amerikalik olim E.Domarning iqtisodiy o'sish modellari e'tiborga molik hisoblanadi. Har ikkala modelning umumiy jihatlari mavjud bo'lib, ular quyidagilar orqali shartlanadi:

1) ular neoklassik modellardan farqli o'laroq bir omilli model hisoblanadi. Ya'ni bu modellarda milliy daromadning o'sishi faqat kapital jamg'arishning funksiyasi hisoblanib, kapital samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi ishchi kuchi bandligining oshishi, FTT yutuqlaridan foydalanish darajasining o'sishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishi kabi boshqa barcha omillar nazardan chetda qoldiriladi; 2) ishlab chiqarishning kapital sig'imi ishlab chiqarish omillari narxlarining nisbatiga bog'liq bo'lmay, faqat ishlab chiqarishning texnik sharoitlari orqali aniqlanadi.

Neokeynscha modelda investitsiyalarning o'sishi iqtisodiy o'sish va uning sur'atlarini belgilovchi omil hisoblanib, u bir tomondan, milliy daromadning o'sishiga imkon yaratadi, ikkinchi tomondan esa, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytiradi. O'z navbatida daromadning o'sishi

bandlikning oshishiga imkon yaratadi. Investitsiya hajmining ko'payishi natijasida kengaygan ishlab chiqarish quvvatlari daromadning o'sishi orqali to'liq ishga tushirilishi lozim. Shunga ko'ra, Ye. Domarning modelida quyidagi tenglik orqali muvozanatning ta'minlanishi shart qilib qo'yiladi:

Pul daromadining qo'shimcha o'sishi (talab)	=	**Ishlab chiqarish quvvatlarining qo'shimcha o'sishi (taklif)**

Bu tenglikni formula tarzida yozilsa, u quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta I \times \frac{1}{a} = I \times \sigma \quad \text{yoki} \quad \frac{\Delta I}{I} = \sigma \times a,$$

bu yerda:

I – har yillik sof kapital qo'yilmalar;

ΔI – sof kapital qo'yilmalarning qo'shimcha o'sishi;

ΔI/I – sof kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati;

1/a – multiplikator, bu yerda a – jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik;

σ - kapital samaradorligi.

Shunday qilib, iqtisodiyotdagi ishchi kuchining to'la bandligini hamda ishlab chiqarish quvvatlarining to'liq ishlashini ta'minlovchi sof investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati $\sigma \times a$ ga teng bo'lishi lozim. Agar iqtisodiyotdagi investitsiyalarning potensial o'rtacha samaradorligi 0,3 ga, jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik 0,2 ga teng bo'lsa, u holda investitsiyalarning o'sish sur'ati 6% (0,3x0,2)x100%)ga teng bo'ladi.

R.Xarrodning iqtisodiy o'sish modeli investitsiya va jamg'armalar o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanat, ya'ni I = S ga asoslanadi. U statik holdagi makromuvozanat uchun alohida, dinamik holdagi makromuvozanat uchun alohida formuladan foydalanadi. 1-formula quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$G \times C = S,$$

bu yerda:

G – milliy daromadning o'sish sur'ati ("Y/Y);

S – kapital sig'imi (I/"Y);

S – milliy daromad tarkibidagi jamg'arishning ulushi (S/Y).

2-formula quyidagi ko'rinishda o'z ifodasini topadi:

$$Gw \times Cr = S,$$

bu yerda:

Gw – haqiqiy jamg'arma va taxmin qilinayotgan investitsiyalar o'rtasidagi dinamik muvozanatni ta'minlovchi o'sishning kafolatlangan sur'ati;

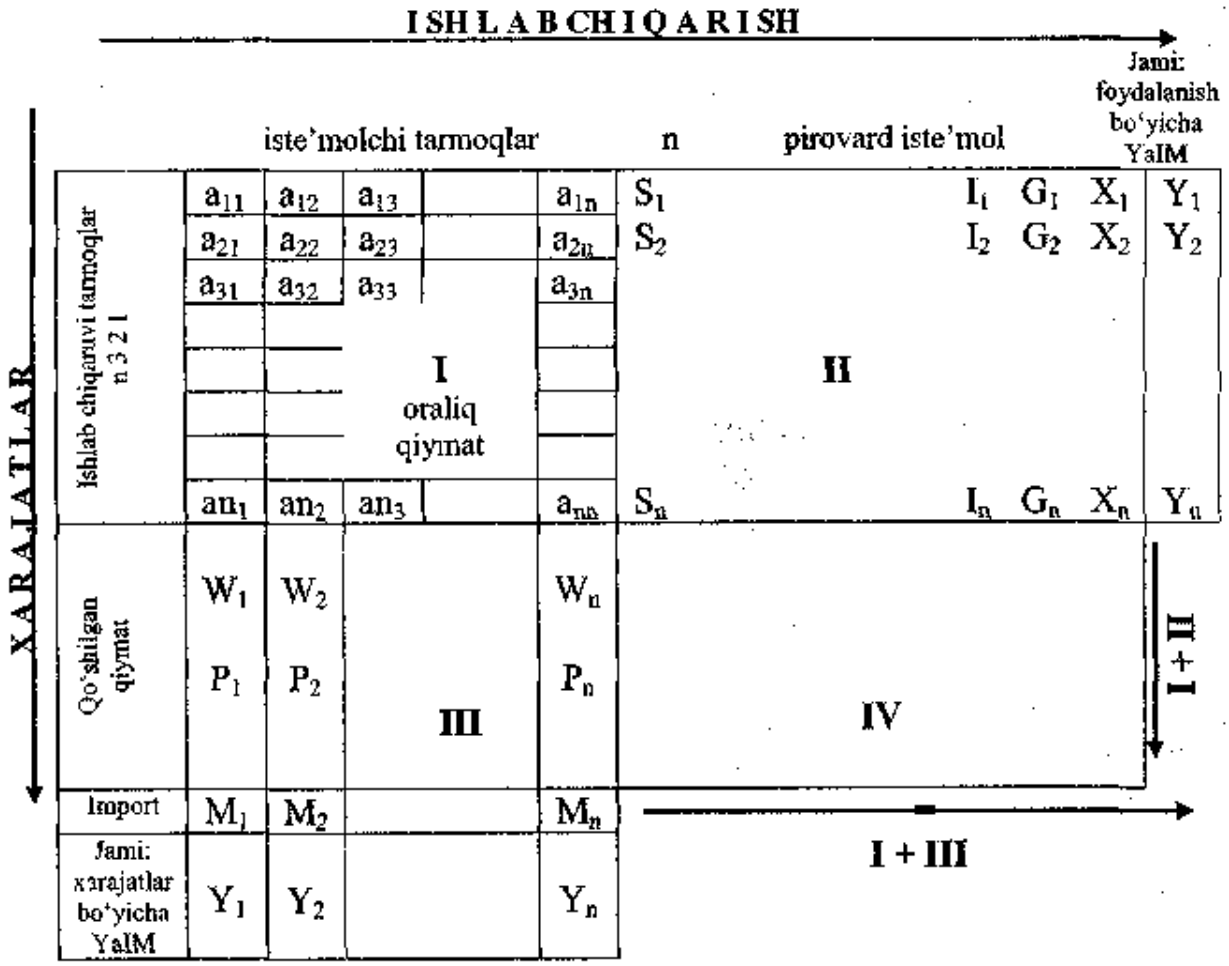
Cr – kapital koeffitsiyentining talab etilayotgan miqdori.

Neokeynschilarning fikriga ko'ra bozor iqtisodiyoti sharoitida doimiy kafolatlangan o'sish sur'atiga avtomatik ravishda erishib bo'lmasligi sababli, ular dinamik muvozanatga erishish uchun iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarurligi to'g'risidagi xulosaga keldilar.

Iqtisodiy o'sishning muhim modellaridan biri bo'lib **tarmoqlararo balans** hisoblanadi. Tarmoqlararo balansning dastlabki nazariy asoslari sobiq ittifoq davrida ishlab chiqilgan edi. Keyinchalik u asli Rossiyalik bo'lgan AQSH iqtisodchi olimi V.Leontev tomonidan **«xarajatlar — natijalar»** modeli sifatida takomillashtirilgan holda ishlab chiqildi (17.3-chizma).

17.3-chizma

Tarmoqlararo balans chizmasi

II kvadrantda — S — (shaxsiy iste'mol); I — (investitsiyalar); G — (davlat xaridi); X — (eksport).

III kvadrantda — W — ish haqi;

P — foyda;

M — import.

V.Leontev iqtisodiy tahlilning «xarajatlar – ishlab chiqarish» usulida eng avvalo e'tiborni iqtisodiyotdagi miqdoriy aloqalarga qaratadi. Tarmoqlar o'rtasidagi bu aloqalar texnologik koeffitsiyentlar (I kvadrantdagi a_{11}, a_{12}, a_{13} va h.k. belgilar) orqali o'rnatiladi.

Tarmoqlararo balans jadvali to'rtta kvadrantdan iborat. Birinchi kvadrantga mahsulot ishlab chiqarishga moddiy sarflar ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Ikkinchi kvadrantga shaxsiy iste'mol, jamg'arish, davlat xaridi va eksport sifatida foydalaniluvchi pirovard mahsulot ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Uchinchi kvadrantdan qo'shilgan qiymat (ish haqi, foyda, soliqlar) va import ko'rsatkichlari o'rin olgan. To'rtinchi kvadrantda sof milliy mahsulotni qayta taqsimlash ko'rsatkichlari joylashgan. Tarmoqlararo aloqalar jadvali ustunlari bo'ylab xarajatlarni, ya'ni har bir tarmoq bo'yicha mahsulot qiymatini tashkil etuvchi unsurlarni, satrlar bo'yicha esa – milliy iqtisodiyot har bir tarmog'i mahsulotini taqsimlash tarkibiy tuzilmasini aks ettiradi.

Tarmoqlararo balans modelida bir tarmoqdagi pirovard talab yoki ishlab chiqarish sharoitidagi o'zgarishlar boshqa barcha o'zaro bog'liq tarmoqlarning miqdoriy ta'sirini kuzatish orqali o'rganiladi. Bu esa qandaydir tovarga bo'lgan ehtiyojlar yoki uni ishlab chiqarish texnologiyasidagi har qanday o'zgarishlar muvozanatlashgan narxlar tarkibini o'zgartirib, texnologik koeffitsientlarning ham o'zgarishiga olib kelishini anglatadi.

«Xarajatlar – natijalar» tarmoqlararo balansi usuli nafaqat iqtisodiyot turli tarmoqlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganishga, balki mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishini, uning tarmoqlar tuzilmasining o'zgarishi va iqtisodiy o'sish sur'atlarini bashoratlashga imkon yaratadi.

Iqtisodiy o'sish modellari to'g'risida so'z yuritiganda «nol darajadagi iqtisodiy o'sish» konsepsiyasiga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mazkur konsepsiyaga XX asrning 70-yillarida asos solingan. Bu konsepsiya tarafdorlarining fikricha texnika taraqqiyoti va iqtisodiy o'sish atrof-muhitning ifloslanishi, tabiatga zaharli moddalarning chiqarilishi, shahar qiyofasining yomonlashuvi va boshka shu kabi ko'plab salbiy holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Aholi sonining tezlik bilan ko'payib borishi, ishlab chiqarish miqyoslarining kengayishi natijasida ishlab chiqarish, ayniqsa, tabiiy resurslarning kamayib borishi pirovardida iqtisodiy o'sish chegaralarini cheklab qo'yadi. Buning oqibatida ocharchilik, ekologiyaning buzilishi, resurslarning tugashi ro'y berib, tez orada aholi soni va sanoat ishlab chiqarish hajmi keskin qisqara boshlaydi. Shunga ko'ra, «nol darajadagi iqtisodiy o'sish» konsepsiyasi tarafdorlari iqtisodiy o'sishni maqsadga muvofiq ravishda ma'lum

chegarada ushlab turish zarur, deb hisoblaydilar. Ular iqtisodiy o'sish tovar va xizmatlar hajmining ko'payishini ta'minlashini tan olsalarda, bu o'sish bir vaqtning o'zida turmush darajasining yuqori sifatini ta'minlay olmasligini ta'kidlaydilar. O'z navbatida, mazkur konsepsiya muxoliflari iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini yoqlab, uning o'zi cheksiz ehtiyojlar va cheklangan resurslar o'rtasidagi ziddiyatni yumshatishini, aynan yuqori darajadagi o'sish sharoitida jamiyatning ijtimoiy zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlash imkoniyati vujudga kelishini ko'rsatadilar. Atrof-muhitning ifloslanishi esa iqtisodiy o'sish oqibati bo'lmay, u tabiiy resurslardan foydalanishdagi narx shakllanish tizimining noto'g'riligidan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, mazkur muammolarni hal etish uchun tabiiy resurslardan foydalanishda qonuniy cheklovlar yoki maxsus soliqlarni kiritish, ifloslantirish huquqi bozorini shakllantirish lozimligini ta'kidlaydilar.

17.4. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi

Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir.

Milliy boylikni shartli ravishda quyidagi uchta yirik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Moddiy-buyumlashgan boylik.
2. Nomoddiy boylik.
3. Tabiiy boylik.

Moddiy-buyumlashgan boylik oxir-oqibatda ishlab chiqarishning, unumli mehnatning natijasi hisoblanadi. U ishlab chiqarish yaratilganda mahsulotlarning joriy iste'mol qilishdan ortiqcha qismini jamg'arish oqibatida vujudga keladi va o'sib boradi. Ammo moddiy-buyumlashgan boylikni qator yillardagi yillik yalpi mahsulotlar yig'indisi sifatida tasavvur qilish noto'g'ri bo'lar edi. Chunki bu boylikning bir qismi har yili qaytadan yangilanib turadi (ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari). Shu sababli ishlab chiqarish vositalarining o'rnini qoplash bilan bir vaqtda yalpi ichki mahsulotning faqat bir qismi moddiy-buyumlashgan boylik sifatida jamg'arilib boriladi. Demak, qoplash fondi va moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi yalpi ichki mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan moddiy qismi qiymat shakliga ega bo'lib, tarkibiy tuzilishi bo'yicha qo'yidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy kapital (fondlar);
- noishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy kapital (fondlar);
- aylanma kapital (fondlar);
- tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan qismi;
- moddiy zahiralar va ehtiyojlar;
- aholining uy xo'jaligida jamg'arilgan mol-mulk.

Moddiy-buyumlashgan boylik o'sishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- mehnat unumdorligining o'sishi;
- ishlab chiqarish samaradorligining ortishi;
- milliy daromadda jamg'arish normasining ortishi.

Moddiy-buyumlashgan boylik ishlab chiqarishning natijasi va shart-sharoiti hisoblanadi. Buning ma'nosi shuki, bir tomondan mahsulotdan milliy boylik tomon harakatda boylikning iste'mol qilingan qismining qoplanishi va uning ko'payishi ro'y beradi. Boshqa tomondan milliy boylik ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoiti, uning moddiy-texnikaviy asosi hisoblanadi. Bunda ishlab chiqarishning o'sish sur'ati va miqyosi milliy boylikdan foydalanish xususiyatiga bog'liq bo'ladi.

Milliy boylikning boshqa qismi tabiiy boyliklar ishlab chiqarishning omili bo'lib ishtirok etadi, uning shart-sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladi. Tabiiy boylikning asosi tabiat mahsuli bo'lib, uning vujudga kelishi tabiat qonunlari asosida ro'y bersada, ulardan foydalanish jamiyat rivojiga ham bog'liq bo'ladi. Foydali qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va yer resurslari tabiatan mavjud bo'lsada, ishlab chiqarishda faol qatnashadi.

Tabiat in'omlari o'zlarining dastlabki ko'rinishida tabiiy boylik bo'lib, shu holatida inson faoliyatining natijasi hisoblangan ijtimoiy boylik tarkibiga kirmaydi. Buning ma'nosi shuki, tabiiy boyliklar jamiyat uchun faqatgina potensial boylik hisoblanadi. Ular inson mehnatining ta'siri oqibatida real boylikka aylanadi.

Milliy boylik nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi. Uning bir qismi nomoddiy ishlab chiqarish sohalarida vujudga keltiriladi va jamiyatning nomoddiy boyligi hisoblanadi. Nomoddiy sohalarda ashyoviy-buyum shakl bilan bog'liq bo'lmagan alohida turdagi iste'mol qiymatlar hosil qilinadi. Ular ham moddiy ishlab chiqarish sohalarining faoliyat qilishi va rivojlanishi uchun, shuningdek bevosita aholining turmush darajasini ta'minlash va oshirib borish uchun zarur bo'ladi. Bunday boyliklarga ta'lim, sog'likni saqlash, fan, madaniyat, san'at, sport sohalarida vujudga keltiriladigan nomoddiy boyliklar kiradi. Uning

tarkibida tarixiy yodgorliklar, arxitektura obidalari, noyob adabiyot va san'at asarlari alohida o'rin tutadi.

Jamiyatning nomoddiy boyliklarida madaniyat va san'atning rivojlanish darajasi, jamiyat a'zolarining to'plagan ilmiy bilimlari va intellektual darajasi, ishlovchilarning ixtisosligi va malakaviy bilim darajasi, sog'liqni saqlash, ta'lim va sportning rivojlanish darajasi o'z ifodasini topadi. Shunday qilib, milliy boylik moddiy buyumlashgan va tabiiy boyliklardan ancha keng tushuncha bo'lib, o'z tarkibiga jamiyatning nomoddiy tavsifdagi boyliklarini ham oladi.

17.5. O'zbekistonda iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlash omillari va natijalari

O'zbekistonda mustaqillik yillarida olib borilgan islohotlar orqali iqtisodiyotning barqaror o'sishi ta'minlandi, makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlik mustahkamlandi, iqtisodiyot va uning ayrim sohalari o'rtasidagi mutanosiblik kuchaydi; bozor mexanizmining tarkibiy qismlari qaror topdi va uning infratuzilmalari vujudga keltirilib, rivojlantirildi.

Mamlakatimizda iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlanish maqsadida quyidagi jarayonlarning amalga oshirilishiga katta e'tibor qaratildi:

- keng ko'lamdagi tizimli bozor islohotlarini izchil amalga oshirish;
- xorijiy investitsiyalarni jalb qilish chora-tadbirlarini kuchaytirish;
- iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish;
- ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yangilash;
- eksportga ixtisoslashgan yangi tarmoq va korxonalarni barpo etish;
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirishga qaratilgan, har tomonlama puxta o'ylangan siyosatni amalga oshirish.

Mamlakatimizda YAIMning nafaqat miqdoran o'sib borishi, balki uning tarkibiy tuzilmasining sifat jihatidan takomillashib borishi ham alohida e'tiborga molik. Bunga uning o'sishiga ta'sir ko'rsatgan omillar tahlili, ya'ni qo'shilgan ulushlarning tarkibi hamda YAIMning o'sishiga qo'shgan hissasini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir (17.2-jadval).

Jadvaldan ko'rinadiki, 2008-yildagi YAIMning tarkibida qo'shilgan ulushi jihatidan xizmat ko'rsatish sohalari (30,1%), transport va aloqa (18,0%), sanoat (17,0%), qishloq xo'jaligi (11,9%), savdo (8,4%) tarmoqlari yetakchi o'rin tutmoqda. Shunga ko'ra, ularning YAIMning o'sishiga qo'shgan hissasi ham tegishli ravishda 2,7; 1,6; 1,5; 1,1; 0,8 foizni tashkil etgan. Respublikamiz mustaqillikka erishgan dastlabki palladanoq Prezidentimiz mamlakatimiz iqtisodiyotini bir tomon-

17.2-jadval

Yalpi ichki mahsulotning o‘sishiga ta’sir ko‘rsatgan omillar tahlili

Tarmoqlar	Qo‘shilgan ulushlar tarkibi, %		YAIM ning o‘sishiga qo‘shgan hissasi, %	
	2007-yil	2008-yil	2007-yil	2008-yil
Yalpi ichki mahsulot	100,0	100,0	9,5	9,0
Sanoat	16,4	17,0	1,6	1,5
Qishloq xo‘jaligi	14,7	11,9	1,4	1,1
Qurilish	7,3	5,9	0,7	0,5
Transport va aloqa	17,9	18,0	1,6	1,6
Savdo va umumiy ovqatlanish	18,4	8,4	1,8	0,8
Boshqa xizmat ko‘rsatish sohalari	17,5	30,1	1,7	2,7
Sof soliqlar	7,9	8,7	0,7	0,8

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

lama, agrar soha ustun ahamiyat kasb etuvchi rivojlanishdan voz kechib, har tomonlama jahon va mamlakat ichki ehtiyojlarini hisobga oluvchi, zamonaviy tarmoq va sohalardan iborat bo‘lgan iqtisodiyotga aylantirish vazifasini qo‘ygan edi. Ana shu maqsadlarga yo‘naltirilgan tarkibiy o‘zgarishlar hamda modernizatsiyalash jarayonlari natijasida o‘tgan yilda ham sanoat, qurilish, kommunikatsiya va xizmatlar sohasi tez sur’atlar bilan rivojlandi. Agar 2001-2008-yillardagi YAIMning o‘sish sur’atlarini tahlil qilinsa, bunda sanoat ishlab chiqarishining jadal ravishda o‘sishi ham ahamiyatli hissa qo‘shayotganligini kuzatish mumkin (17.5-chizma).

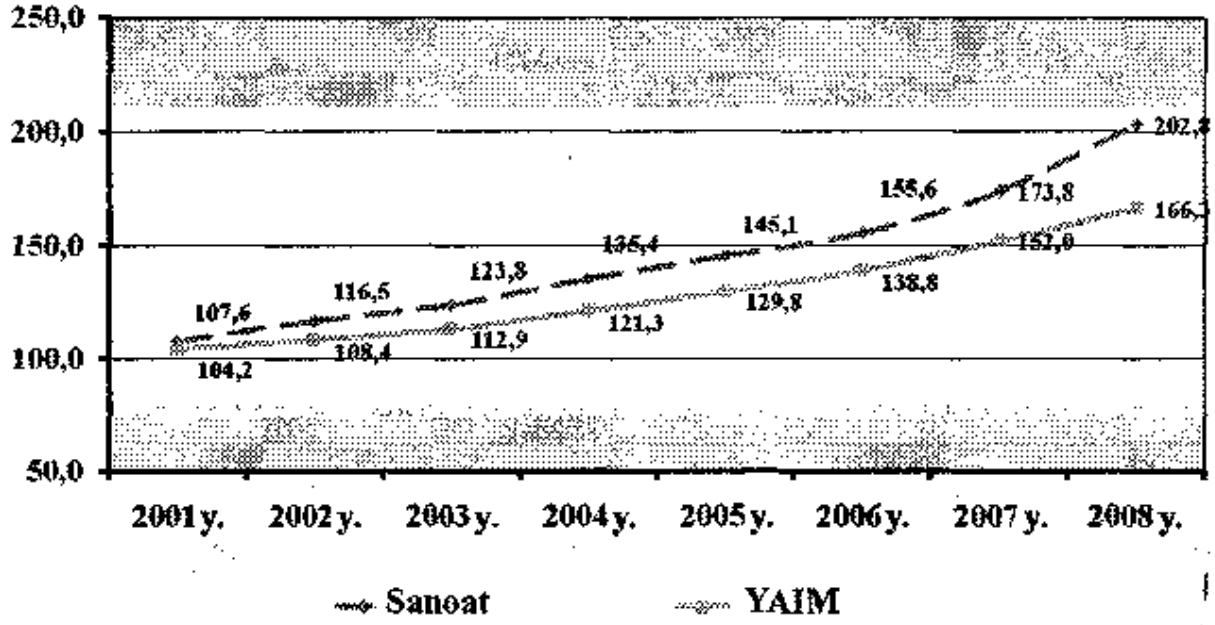
Chizmadan ko‘rinadiki, 2000-2007-yillar mobaynida sanoat yaxlit holda olingan respublika iqtisodiyotiga qaraganda yuqoriroq sur’atlarda o‘smoqda. Yalpi ichki mahsulot hajmi 2000-yilga nisbatan 2007-yilda deyarli 1,7 baravar o‘sgan bo‘lsa, bu davrda sanoat ishlab chiqarishi 2 baravardan ko‘proq o‘sgan. Ta’kidlash lozimki, mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida qo‘lga kiritilayotgan yutuqlarga o‘z-o‘zicha, osonlik bilan erishilayotgani yo‘q. Mazkur raqamlar ostida yurtimiz rahbari tomonidan har tomonlama o‘ylab, oqilona tarzda ishlab chiqilgan va amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat, bunyodkor xalqimizning fidokorona va jasorat bilan qilayotgan mehnatlari yotadi. Bunday natijalarni qo‘lga kiritish shunchaki oson emasligi yalpi ichki mahsulot hajmining 1991-yildagi darajasiga erishish O‘zbekistonda 2001-yil-

dayoq ta'minlangani holda, MDH mamlakatlarining yarmidan ko'proq qismida hali-hanuz ta'minlanmaganligi orqali ham yaqqol namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham, muhtaram Prezidentimizning o'z ma'ruzasida «o'tgan yilda erishilgan ana shunday o'sish sur'atlari va yuksak makroiqtisodiy ko'rsatkichlar jamiyatimizning barcha sohalarini tubdan isloh qilish va yangilash bo'yicha amalga oshirilgan ko'p yillik mashaqqatli va murakkab ishlarning mantiqiy natijasi, iqtisodiyotni izchil va barqaror rivojlantirishning amaliy namoyoni bo'ldi»[1], deb ta'kidlashi bejiz emas.

Shunisi diqqatga sazovorki, yalpi ichki mahsulotning yuqori sur'atlar bilan o'sishi an'anaviy xomashyo tarmoqlari hisobidan ham, jahon bozoridagi qulay kon'yunktura va ayrim xomashyo turlari hamda materiallar narxining yuqoriligi hisobidan ham emas, balki birinchi navbatda

17.5-chizma

2001-2008-yillarda yalpi ichki mahsulot (YAIM) va sanoat ishlab chiqarishining o'sish sur'atlari
(2000 y. = 100%)

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

[1] Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo'lidan yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish – asosiy vazifamizdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2006-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007-yil 13-fevral.

raqobatga bardoshli tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hamda zamonaviy xizmat ko'rsatish sohalarini jadal rivojlantirishni belgilab beradigan jiddiy tarkibiy o'zgarishlar va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish evaziga ta'minlanmoqda.

Xulosalar

1. Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi ko'p omilli va ziddiyatli jarayon hisoblanib, u asosan iqtisodiy o'sishda namoyon bo'ladi. Iqtisodiy o'sish bevosita yalpi ichki mahsulot miqdorining mutlaq hajmi va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishi hamda sifatining yaxshilanishida va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi.

2. Iqtisodiy o'sish sur'atining ahamiyatini iqtisodchilar tomonidan qo'llaniluvchi «70 miqdori qoidasi» yordamida ham ochib berish mumkin. Bu qoidaga ko'ra, milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilayotgan YAIM hajmini 2 baravarga oshirishda qancha vaqt talab etilishini aniqlash uchun 70 sonini yillik o'sish sur'atiga bo'lish kerak bo'ladi.

3. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlari mavjud. Ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi orqali o'sish ekstensiv iqtisodiy o'sish deyiladi. Ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish, yanada ilg'or ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek, mavjud ishlab chiqarish potentsialidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish intensiv iqtisodiy o'sish deyiladi.

4. Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin: taklif omillari va taqsimlash omillari. Taklif omillariga tabiiy resurslarning miqdori va sifati; mehnat resurslari miqdori va sifati; asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi; texnologiya va fan-texnika taraqqiyotini kiritish mumkin. Resurslarning o'sib boruvchi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning mutlaq miqdorini oladigan qilib taqsimlashga xizmat qiluvchi omillar taqsimlash omillari deyiladi.

5. Iqtisodchi olimlarning iqtisodiy o'sish omillarini o'rganish hamda uning kelgusidagi natijalarini bashorat qilish borasidagi tadqiqotlari pirovardida turli iqtisodiy o'sish modellarining yaratilishiga olib keldi. Bu modellar o'z mazmuniga ko'ra bir-birlaridan farqlansada, ularning asosida ikkita nazariya – makroiqtisodiy muvozanatning keynscha (keyinchalik neokeynscha) nazariyasi hamda ishlab chiqarishning klassik (keyinchalik neoklassik) nazariyasi yotadi.

6. Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy rivojlanish – ko'p qirrali jarayon bo'lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyotida o'z ifodasini topadi.

Iqtisodiy o'sish – YAIM, SMM, MD miqdorining mutlaq hajmi va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sish mezoni – iqtisodiy o'sishni nisbatan to'liq darajada baholash imkonini beradigan ko'rsatkichni xarakterlaydi.

Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari – iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat, ijtimoiy naflilik va natural (jismoniy) ko'rsatkichlar tizimidan iborat.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarishga qo'shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining ortib borishi.

Intensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarish omillarini rivojlantirish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi.

Iqtisodiy o'sish omillari – iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatishda o'z o'rniga ega bo'lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.

Milliy boylik – insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat in'omlari.

Moddiy-buyumlashgan boylik – milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan ashyoviy – buyum ko'rinishga ega bo'lgan qismi.

Tabiiy boylik – milliy boylikning tabiatda mavjud bo'lib, insoniyat tomonidan foydalanishga jalb qilingan tabiat ashyolari va kuchlari (yer, qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va boshqalar).

Ma'naviy boylik – ashyoviy-buyum ko'rinishiga ega bo'lmagan nomoddiy boyliklardan va insoniyatning intellektual salohiyati natijalaridan iborat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy taraqqiyot, iqtisodiy rivojlanish va iqtisodiy o'sish tushunchalarining ta'rifini bering hamda ularning umumiy tomonlari va farqlarini ko'rsating.

2. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlari qanday aniqlanadi?

3. Nima uchun real hayotda sof ekstensiv yoki sof intensiv iqtisodiy o'sish turlari uchramaydi?

4. Mamlakatning iqtisodiy salohiyatiga, aholisining turmush darajasiga va ishlab chiqarishining samaradorligiga baho berishda iqtisodiy o'sishning qanday ko'rsatkichlaridan foydalaniladi?

5. Iqtisodiy o'sishga ta'sir qiluvchi taklif, taqsimlash va talab omillarini tushuntiring hamda ularning ahamiyatini baholang.

6. O'zbekistonda nominal YAIM 2004-yil 12189,5 mlrd. so'mni; 2005-yil 15923,4; 2006-yil 20759,3 mlrd. so'mni; 2007-yil 28186,2 mlrd. so'mni tashkil qilgan. Uning yillar bo'yicha o'sish sur'atlarini aniqlang. Respublika aholisi 2004-yil: 26007; 2005-yil: 26167,0; 2006-yil: 26485,8; 2007-yil: 27100 ming kishini tashkil qilganligini hisobga olsak, aholi jon boshiga nominal YAIM o'sish sur'ati qanday o'zgargan?

7. Milliy boylik tushunchasining ta'rifini bering va tarkibiy tuzilishini ko'rsating.

8. Milliy boylik tarkibida moddiy-buyumlashgan boylik qanday o'ringa ega va u qanday tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi?

9. Nima uchun yer, suv kabi tabiiy boyliklarni qiymat o'lchovida baholab, milliy boylik tarkibiga kiritish mumkin emas?

10. Madaniy, tarixiy obidalar va arxitektura yodgorliklarining milliy boylik tarkibida aks etishini qanday izohlaymiz? Ularning har biriga misollar keltiring.

18-bob. MILLIY IQTISODIYOTNING MUVOZANATI VA NISBATLARI

Muvozanatlik iqtisodiyot nazariyasining muhim tadqiqot kategoriyalaridan biri bo'lib, u orqali makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni, ya'ni milliy daromad, iste'mol va jamg'arma, investitsiyalar, ishsizlik va bandlik kabilarni tahlil qilishda keng foydalaniladi. Milliy iqtisodiyot miqyosida jamiyatning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi muvozanat asosiy o'rin tutib, bu yalpi taklif va yalpi talab o'rtasidagi muvozanatning o'ziga xos namoyon bo'lishidir.

Ushbu bobda iqtisodiy muvozanat tushunchasi va ishlab chiqarish muvozanati darajasini aniqlashga turlicha yondashuvlar, ijtimoiy takror ishlab chiqarishning turli tomonlari, soha va tarmoqlari o'rtasidagi mutanosibliklar tizimi, ularning ta'minlanish darajasi hamda tarmoq-

lararo balansning mazmuni bayon qilinadi. Shuningdek, makroiqtisodiy muvozanatga erishishning davlat va bozor mexanizmlarini yoritib beriladi, eng muhimi iqtisodiyotda muvozanatlik va mutanosiblikni ta'minlash iqtisodiy inqirozlarning oldini olishning muhim vositasi ekanligiga alohida e'tibor qaratiladi.

18.1. Iqtisodiy muvozanat, uni ta'minlash shart-sharoitlari va aniqlash usullari

Iqtisodiyotning inqirozlarsiz, barqaror rivojlanishi uchun uning turli tomonlari o'rtasida ma'lum muvozanat bo'lishi taqozo etiladi.

Iqtisodiy muvozanat deb bir-biri bilan o'zaro bog'liqlikda va ta'sirda amal qiladigan iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga teng kelgan holatiga aytiladi. Shuning uchun ham butun iqtisodiyotning muvozanati to'g'risida gap borganda, eng avvalo yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi tenglik e'tiborga olinadi.

Makroiqtisodiyotda iqtisodiy muvozanatning shakllanishi, uni ta'minlash ancha murakkab va ziddiyatli jarayondir. Chunki u xususiy va umumiy tavsifdagi bir qator muvozanatlar tizimini o'z ichiga oladi.

Xususiy muvozanat – bu iqtisodiyotning ayrim bo'laklarida, soha va yo'nalishlarida ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki tomonlarining miqdoran teng kelishi. Xususiy muvozanat ishlab chiqarish va iste'mol, aholining sotib olish layoqati va tovar taklifi masalalari, budjet daromadlari va xarajatlari, alohida tovarlarga talab va taklif o'rtasidagi muvozanat ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bu muvozanatlar ichida Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlab o'tganlaridek: «...ichki bozorda talab bilan taklif o'rtasida mutanosiblikka erishish, ya'ni chiqarilgan pul miqdori bilan unga sotib olinadigan mollar salmog'i o'rtasida to'g'ri nisbatni ta'minlash g'oyat katta rol o'ynaydi»[1].

Umumiqtisodiy muvozanat jamiyat a'zolari barcha talablari va milliy ishlab chiqarish hajmining o'zaro teng kelishini bildiradi. Umumiy iqtisodiy muvozanat bozor sharoitida, avvalo, yalpi talab va yalpi taklifning teng kelishida ko'rinadi. Bu nafaqat iste'mol ne'matlariga, balki ishlab chiqarish vositalariga, ishchi kuchiga hamda barcha iqtisodiy faoliyat natijalariga umumiy talab va taklifning muvofiq kelishidir.

Umumiy iqtisodiy muvozanat bir qator shart-sharoitlarni taqozo etadi. Birinchidan, bu ijtimoiy maqsadlar va iqtisodiy imkoniyatlarning

[1] Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. – T.: «O'zbekiston», 1999, 384-b.

mos kelishidir. Ikkinchidan, iqtisodiy muvozanat mamlakatdagi barcha iqtisodiy resurslardan samarali foydalanadigan xo'jalik mexanizmini taqozo qiladi. Uchinchidan, muvozanatli ishlab chiqarishning umumiy tarkibiy tuzilishi iste'molning tarkibiy tuzilishiga mos kelishi lozimligini bildiradi. To'rtinchidan, iqtisodiyotda muvozanatning umumiy shart-sharoitlari bo'lib bozor muvozanati, ya'ni barcha asosiy bozorlar (tovarlar, resurslar, ishchi kuchi va hokazolar)da talab va taklif muvozanatga erishishi xizmat qiladi. Iqtisodiy muvozanat erkin raqobat bozorida barcha xaridorlar tengligi, iqtisodiy vaziyat barqarorligi kabi qator shart-sharoitlarni ham taqozo qiladi.

Real hayotda iqtisodiyot doimiy harakatda va to'xtovsiz rivojlanish holatida bo'ladi. Iqtisodiy sikl fazalarida, bozor kon'yunkturasi, bozor subyektlari daromadlari va talabi tarkibida o'zgarishlar ro'y berib turadi. Bularning hammasi muvozanat holatini turg'un iqtisodiyotdagi shartli umumiy muvozanat sifatida qarab chiqishni taqozo qiladi. Shunday qilib, makrodarajada umumiy iqtisodiy muvozanat — bu mamlakat butun iqtisodiyotining muvofiqligidir. Bu barcha sohalar, tarmoqlar, xo'jaliklarning me'yorida rivojlanishini ta'minlaydigan iqtisodiy faoliyatning barcha qatnashchilari hamda barcha bozordagi o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladigan muvozanatlar tizimini o'z ichiga oladi.

Iqtisod fanlari doktori O.Hamroev iqtisodiy muvozanatning mazmuni va uning tarkibiy tuzilishini o'rganishga tizimli yondashib, ularni quyidagi chizma ko'rinishida ifodalaydi (18.1-chizma)[1].

Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashda asosan ikkita o'zaro bog'liq usuldan foydalaniladi:

1) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli;

2) jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.

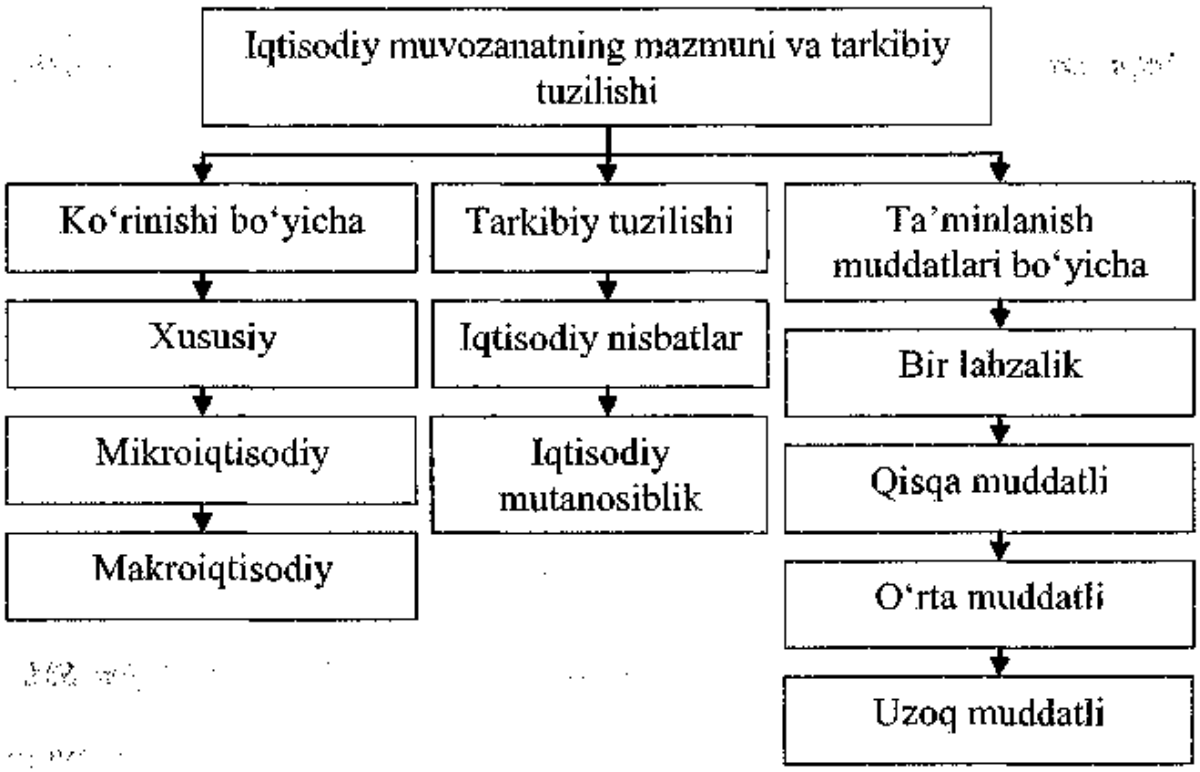
Yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash uchun ishlab chiqarish umumiy hajmining miqdoriy ko'rsatkichi sifatida sof milliy mahsulot (SMM), iqtisodiyotda yalpi sarflar sifatida iste'mol hajmi va sof investitsiya sarflarining umumiy summasi ($C+I_n$) olinadi. Mazkur modelda yalpi investitsiyalar o'rniga sof investitsiyalar ko'rsatkichidan foydalanish ishlab chiqarish umumiy hajmini ifodalashda YAIM o'rniga SMMning qo'llanishi bilan izohlanadi. Iqtisodiy muvozanat darajasini tahlil qilish jarayonini soddalashtirish maqsadida yalpi sarflar tarkibidagi davlat (G) hamda chet el omili (X_n) e'tiborga olinmaydi.

---

[1] Hamroyev O.H. Iqtisodiy muvozanat va uni ta'minlash mexanizmlari. — T.: TDIU, 2004, 35-b.

18.1-chizma

Iqtisodiy muvozanatning mazmuni va tarkibiy tuzilishi

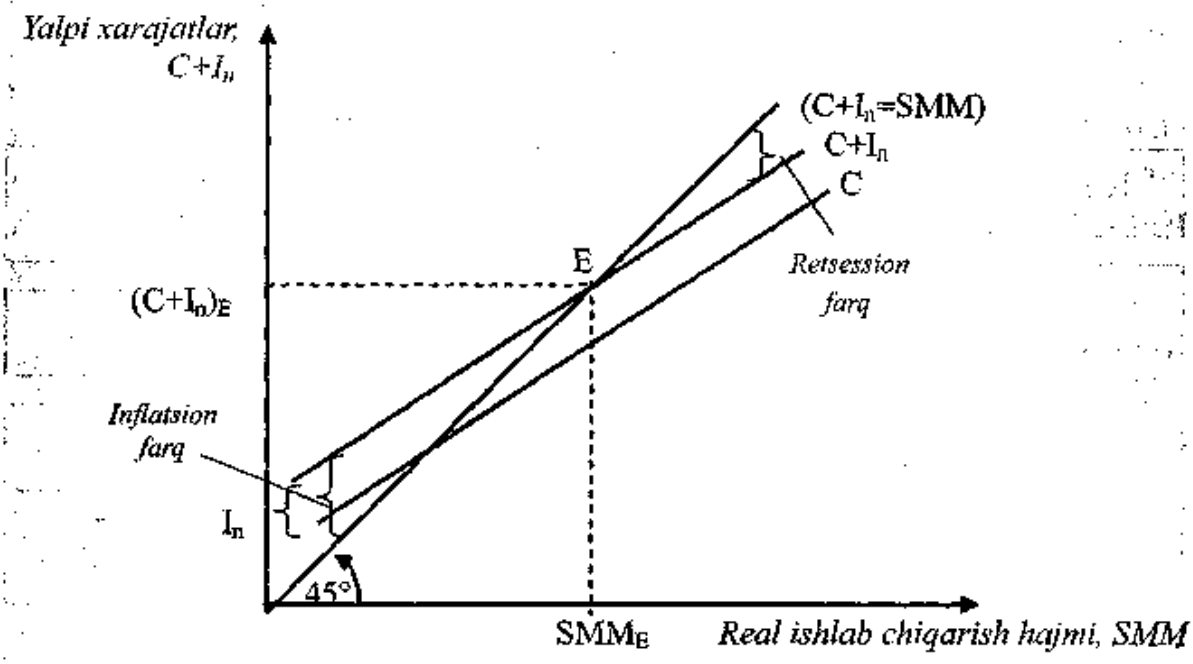

Iqtisodiyotning muvozanatli darajasi bu ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning shunday hajmiki, u ishlab chiqarishning mazkur hajmini sotib olish uchun yetarli bo'lgan umumiy pul miqdori bilan ta'minlangan bo'ladi. Boshqacha aytganda, sof milliy mahsulot muvozanatli darajasida ishlab chiqarilgan tovarlarning umumiy miqdori (SMM) xarid qilingan tovarlar umumiy miqdoriga ($C+I_n$) teng bo'ladi (18.2-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, yalpi sarflar hamda ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi tenglik ushbu ko'rsatkichlar joylashgan o'qlarning o'rtasidan 45° burchak ostida o'tuvchi to'g'ri chiziq orqali ifodalanadi. Haqiqatan ham bu to'g'ri chiziqning har qanday nuqtasidan chiqarilgan yotiq va tik yo'nalishdagi chiziqlar teng miqdorlarni ko'rsatadi. C chizig'i esa iste'mol sarflari miqdorini aks ettirib, daromad (ya'ni SMM) hajmi oshib borishi bilan uning darajasi ham o'sib boradi. Yalpi sarflar ($C+I_n$) chizig'ini hosil qilish uchun iste'mol sarflarining (C) turli hajmiga mos tushuvchi sof investitsiyalar (I_n) miqdori qo'shib boriladi. Bu o'rinda tadbirkorlar tomonidan amalga oshirish ko'zda tutilayotgan investitsiyalar hajmi daromad darajasiga bog'liq emas, deb qabul qilinadi. Shu sababli yalpi sarflar chizig'i iste'mol sarflari chizig'idan I_n miqdoriga teng uzoqlikda joylashadi.

18.2-chizma

Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashning yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli

Chizmada iqtisodiy muvozanatga ye nuqtada erishiladi, ya'ni aynan shu nuqtada ishlab chiqarilgan sof milliy mahsulot hajmi (SMM_E) iste'mol qilingan mahsulot hajmiga $(C+I_n)_E$ teng keladi.

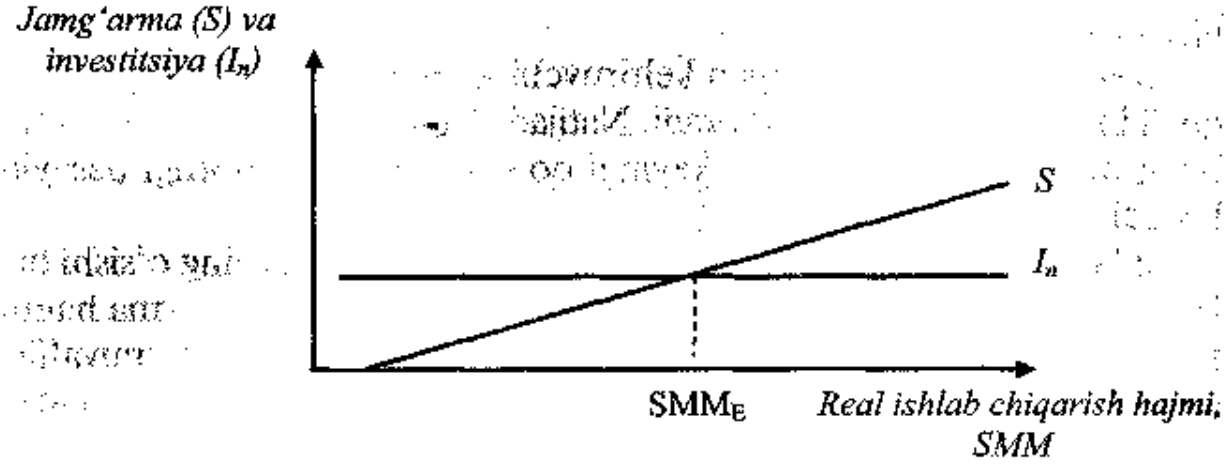
To'la bandlik sharoitida yalpi sarflar SMM hajmi bilan mos kelmasligi mumkin. Bu mos kelmaslik chizmada retsession yoki inflyatsion farq ko'rinishida ifodalangan. **Yalpi sarflarning SMM hajmidan kam bo'lgan miqdori retsession farq, yalpi sarflarning SMM hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori inflatsion farq deyiladi.**

Jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usulining mohiyati shundaki, ishlab chiqarilgan mahsulotning har qanday hajmi shunga mos daromad hajmini beradi. Biroq aholi bu daromadning bir qismini iste'mol qilmasdan jamg'armaga qo'yishi mumkin. Jamg'arma «sarflar – daromadlar» oqimidan potensial sarflarni olib qo'yish hisoblanadi. Bunda jamg'armaga qo'yilgan mablag' investitsiyalar bilan to'liq qoplansa, yalpi sarflar ishlab chiqarish hajmiga teng bo'ladi (18.3-chizma).

Investitsion sarflarning ko'payishi ishlab chiqarish hajmi va daromad darajasining o'sishiga olib keladi. Bu o'zaro natija **multiplikator samarasi** bilan izohlanadi. Multiplikator tushunchasi «ko'paytiruvchi» degan ma'noni anglatadi. Multiplikator samarasining mohiyati investitsiya hajmining o'sishi jamiyat milliy daromadining unga nisbatan ko'proq o'sishiga olib kelishi orqali ifodalanadi.

18.3-chizma

Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashning jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli

Multiplikator samarasi – bu sof milliy mahsulot o'zgarishining investitsiya sarflaridagi o'zgarishga nisbati:

$$Multiplikator\ samarasi = \frac{Real\ sof\ milliy\ mahsulot\ o'zgarishi}{Investitsiya\ sarflaridagi\ o'zgarish}.$$

Yoki, **multiplikator koeffitsiyentini** quyidagicha ifodalash ham mumkin:

$$k = \frac{1}{1 - MPC} = \frac{1}{MPS}.$$

Bundan kelib chiqqan holda:

$$Real\ SMMdagi\ o'zgarish = multiplikator\ koeffitsiyenti \times$$
$$\times\ investitsiyalardagi\ o'zgarish.$$

Investitsion sarflardagi o'zgarishdan tashqari iste'mol, davlat xaridi yoki eksportdagi o'zgarishlar ham multiplikator samarasiga ta'sir ko'rsatadi.Multiplikator samarasi ikkitaholatgaasoslanadi.Birinchidan, iqtisodiyotda bir subyekt tomonidan qilingan sarf boshqa bir subyekt tomonidan daromad shaklida olinadi. Ikkinchidan, daromaddagi har qanday o'zgarish iste'mol va jamg'armada xuddi shunday yo'nalishda o'zgarish bo'lishiga olib keladi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, jamg'arma va investitsiya darajasi ham o'ziga xos chegaralarga ega bo'lib, bu borada klassik va keynscha qarashlar tafovutlanadi. Klassik nazariya qarashlariga ko'ra, jamg'arma investitsiya manbai bo'lib, jamg'armaga nisbatan moyillikning yuqori darajasi muqarrar ravishda iqtisodiyotning yuksalishiga olib keladi.

Keynscha nazariya esa klassik talqinga qarshi chiqib, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda bu jarayon o'zgacha kechishi ta'kidlanadi. Chunki, rivojlangan mamlakatlarda jamg'armaga bo'lgan intilish investitsiyalashga bo'lgan intilishdan jadalroq borib, u quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

birinchidan, yuqori foyda keltiruvchi kapital qo'yilmalarning muqobil imkoniyatlari qisqarib boradi. Natijada kapital jamg'arishning o'sishi bilan uning amal qilishining keyingi qo'shilgan samaradorligi pasayib boradi;

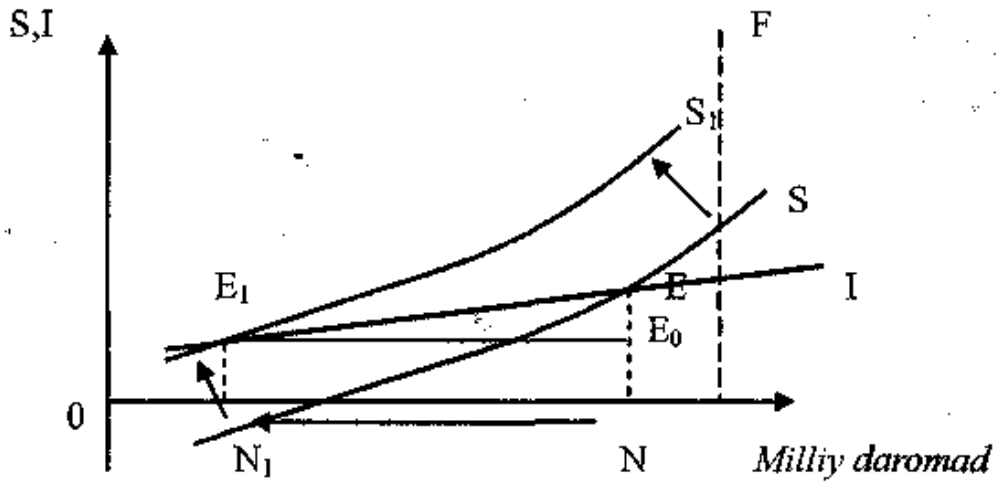
ikkinchidan, rivojlangan mamlakatlarda daromadlarning o'sishi bilan jamg'armaning ulushi oshib boradi. Shunga ko'ra, jamg'arma hajmi investitsiya sarflari hajmidan oshib ketsa, jamg'arma egalari muvaffaqiyatsizlikka duchor bo'ladilar. Bu holatni iqtisodiy adabiyotlarda «tejamkorlik paradoksi» tushunchasi orqali izohlanadi. Bu paradoksning mohiyati shundan iboratki, investitsiyalar nazariy jihatdan avtonom va hosilaviy investitsiyalarga ajratilib, avtonom investitsiyalar milliy daromad hajmi va uning o'zgarishiga bog'liq bo'lmasa, hosilaviy investitsiyalar milliy daromadning o'zgarishiga ham bog'liq bo'ladi. Aynan avtonom investitsiyalarga qo'shimcha ravishda o'sib boruvchi hosilaviy investitsiyalar iqtisodiy o'sishni kuchaytirishi, uni jadallashtirishi natijasida **akselerator samarasi** ro'y beradi («akselerator» tushunchasi jadallashtiruvchi degan ma'noni anglatadi).

Hosilaviy investitsiyalarning iqtisodiy tabiatidagi o'ziga xoslik shundaki, u milliy daromadning o'sishiga qanchalik uzviy bog'liq bo'lsa, uning qisqarishiga ham shu darajada ta'sirchan bo'ladi. Ya'ni, iqtisodiyotdagi daromadlarning qisqarishi hosilaviy investitsiyalarning undan ham tezroq qisqarishiga olib keladi. Natijada iqtisodiyotda ishlab chiqarish resurslarining bandlik darajasi pasayadi. Bunday sharoitda jamg'armaga bo'lgan moyillikning o'sishi o'z navbatida iste'molga bo'lgan moyillikning pasayishini anglatadi. Iste'mol sarflarining qisqarishi esa mavjud tovar va xizmatlarning sotilmay qolishiga, ya'ni ishlab chiqarish zaxirasining ko'payishiga olib keladi. Oqibatda yangi kapital qo'yilmalar amalga oshirilmaydi, ishlab chiqarish qisqaradi, ishsizlikning o'sishi va daromadlarning pasayishi ro'y beradi. Aholi tomonidan jamg'armaning haddan ortiq ko'paytirib yuborilishi oqibatida kelib chiquvchi salbiy jarayonlar, ya'ni - «tejamkorlik paradoksi» shunday tarzda namoyon bo'ladi. Mazkur jarayonni quyidagi chizma orqali ham ko'rib chiqish mumkin (18.4-chizma).

Chizmaning yotiq o'qida milliy daromad, tik o'qida esa jamg'arma va investitsiyalar hajmi joylashtirilgan bo'lib, F chizig'i iqtisodiyotdagi

18.4-chizma

«Tejamkorlik paradoksi»ning chizmadagi ifodasi

to'la bandlik sharoitida milliy daromad hajmini ifodalaydi. E'tibor berilsa, chizmadagi investitsiya sarflari chizig'i yotiq o'qqa parallel emas, balki o'sib boruvchi ko'rinishda namoyon bo'lmoqda. Bu esa, avtonom investitsiyalardan farqli o'laroq, hosilaviy investitsiyalarning milliy daromad hajmiga bog'liqligini ko'rsatadi.Chizmadan ko'rinadiki, iqtisodiyotdagi jamg'arma hajmi S dan S_1 ga qadar o'smoqda. Natijada jamg'armaning investitsiya bilan muvozanat nuqtasi E dan E_1 ga ko'chdi. Biroq, bu o'sish E nuqtadagi milliy daromad hajmi 0N ning E_1 nuqtadagi $0N_1$ hajmiga qadar qisqarishiga olib keldi. Tegishli ravishda investitsiya hajmi ham EN darajadan E_1N_1 darajaga qadar qisqardi. ye_1E_0E nuqtalarini tutashtirish natijasida hosil bo'luvchi uchburchak yuzasi jamg'arma hajmining o'sishi natijasida investitsiya imkoniyatlarining qisqarishini, EE_0 kesma esa investitsiyalarning qisqarishini ko'rsatadi. Aynan shu holat, ya'ni jamg'armalarning o'sishi natijasida investitsiyalarning qisqarishi «tejamkorlik paradoksi» mohiyatini namoyon etadi.

Iqtisodiy muvozanatlik darajasini aniqlashda yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash, jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usullaridan tashqari balans usuli, xarajat va natijalarni taqqoslash usulidan ham foydalaniladi.

Balans usulida tarmoqlararo balans, moddiy, moliyaviy va ishchi kuchi balanslaridan foydalanilib iqtisodiyotning turli tomonlari o'rtasidagi muvozanatlik darajasiga baho beriladi.

«Xarajat va natija»larni taqqoslash usulida ishlab chiqarishga qilingan iqtisodiy resurs xarajatlari miqdori bilan olingan mahsulot hajmini taqqoslash orqali muvozanat darajasi tahlil qilinadi.

18.2. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari

Milliy iqtisodiyotdagi muvozanatlik uning turli tomonlari va sohalari o'rtasida mutanosiblik bo'lishini taqozo qiladi.

Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat jihatdan ma'lum moslik bo'lishidir. Bunda tenglik bo'lishi shart emas. Ular mos keluvchi nisbatlarda (masalan, 2:3, 5:3, 3:1) bo'lishi mumkin.

Makroiqtisodiy jarayon g'oyat murakkab va ko'p qirrali bo'lishi sababli mutanosiblik turlari ham ko'p va xilma-xil. Jumladan, professor A.G.Gryaznova va boshqalar iqtisodiyotda muvozanatga erishishni ta'minlovchi beshta asosiy mutanosiblikni ajratib ko'rsatadilar:

1) resurslarning hajmi, tarkibiy tuzilishi va samaradorligini moddiy ne'matlar va xizmatlar ishlab chiqarish tarkibiy tuzilmasi bilan bog'lovchi omillar **(ishlab chiqarish, mehnat, moliyaviy resurslar)** mutanosibligi;

2) jamg'arish me'yorini, ya'ni ishlab chiqarishning ma'lum hajmiga erishish uchun uni kengaytirishga yo'naltiriluvchi mamlakat milliy daromadidagi ulushni belgilovchi jamg'arish mutanosibligi;

3) ishlab chiqarish faoliyatidan olingan daromadlarni ishlab chiqarish omillarining barcha egalari o'rtasida taqsimlanishi nisbatini belgilab beruvchi taqsimot mutanosibligi;

4) iste'molchi talabi va taklifning hajmi, tarkibiy tuzilishi va qiymati bo'yicha nisbatini belgilab beruvchi ayirboshlash (sotish) mutanosibligi;

5) tovar va pul massasi o'rtasidagi nisbatni aks ettiruvchi tovar-pul mutanosibligi[1].

Iqtisodiy mutanosibliklarni bu kabi turli ko'rinishdagi turkumlashlar boshqa manbalarda ham ko'plab uchraydi. Shunga ko'ra, ularning barchasini umumlashtirib mutanosiblikning quyidagi guruhlari tarkibiga kiritish mumkin.

1. Umumiqtisodiy tavsifdagi mutanosibliklar. Bunga milliy daromaddagi tarkibiy qismlar – iste'mol fondi va jamg'arish fondi o'rtasidagi; iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar massasi bilan pul massasi o'rtasidagi; aholining daromadlari bilan xarajatlar o'rtasidagi mutanosibliklarni misol qilib ko'rsatish mumkin.

2. Tarmoqlararo mutanosibliklar. Milliy iqtisodiyotning muvozanatini ta'minlashda tarmoqlararo mutanosibliklar alohida o'rin tutadi.

---

[1] Экономическая теория: Учебник/ Под ред. А.Г.Грязновой, Т.В. Чечелевой. – М.: Издательство «Экзамен», 2004, 415-bet.

Milliy iqtisodiyot juda ko‘p tarmoq va sohalardan iborat bo‘lib, ularning rivojlanishi bir-birini taqozo qiladi. Bir tarmoqda yaratilgan mahsulot boshqa tarmoqda iste’mol qilinadi yoki pirovard mahsulotga aylantirilib, o‘z iste’molchisini topadi. Masalan, qishloq xo‘jalik mahsulotlarining ko‘pchilik qismi (paxta, g‘alla, pilla, sut vah.k.) sanoatning tegishli tarmoqlarida qayta ishlanib, pirovard mahsulotga aylantiriladi va iste’mol tovarlari bozoriga chiqariladi. O‘z navbatida sanoatning ishlab chiqarish vositalari yaratadigan sohalarining mahsulotlari milliy iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari (qishloq xo‘jaligi, qurilish va h.k.)da unumli iste’mol qilinadi. Bu ularning bir-biriga bog‘liqlikda rivojlanishini taqozo qiladi. Tarmoqlararo mutanosibliklarga sanoat bilan qishloq xo‘jaligi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari o‘rtasidagi mutanosibliklar misol bo‘ladi.

3. Tarmoq ichidagi mutanosibliklar. Tarmoqlararo mutanosiblik va milliy ishlab chiqarish darajasidagi muvozanatlik tarmoqlar ichidagi mutanosiblik orqali ta’minlanadi. Tarmoqlar ichidagi mutanosiblik alohida olingan tarmoq tarkibidagi soha va ishlab chiqarishlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi. Masalan, sanoatning ishlab chiqarish vositalari va iste’mol buyumlari ishlab chiqaradigan sohalari, qishloq xo‘jaligining dexqonchilik va chorvachilik sohalari o‘rtasidagi mutanosibliklar va h.k. Shu bilan birga ta’kidlab o‘tilgan sohalarning ichidagi tarkibiy bo‘linmalar o‘rtasida ham bog‘liqlik bo‘lishi zarur. Masalan, sanoatning qazib olish va qayta ishlash tarmoqlari, chorvachilikning sut va go‘sht ishlab chiqarish sohalari, mashinasozlikda motor, kuzov, g‘ildiraklar va boshqa qismlari, ishlab chiqarishning turli omillari o‘rtasidagi mutanosibliklar va boshqalar.

4. Hududiy (territorial) mutanosibliklar. Iqtisodiy rivojlanish mamlakat ayrim hududlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ham taqozo qiladi. Yuzaki qaraganda hududlar o‘rtasidagi mutanosibliklarning mamlakat iqtisodiy rivojidagi roli to‘liq namoyon bo‘lmaydi. Lekin alohida hududiy bo‘linmalar (viloyat, tuman, shahar va boshqa hududiy birliklar)ning bir-biriga iqtisodiy va tashkiliy jihatdan bog‘liqligi, ixtisoslashish, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va kommunikatsiya nuqtai-nazaridan qaralsa, bu bog‘liqlikning ahamiyati yaqqol ko‘rinadi.

5. Davlatlararo mutanosibliklar. Bu mutanosiblikni ikki holat taqozo qiladi. Birinchidan, dunyoning ko‘pchilik mamlakatlari xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biri bilan bog‘langan, ikkinchidan, shu bog‘liqlik orqali milliy ishlab chiqarishning bir qismi chet elliklar tomonidan xarid qilinadi yoki milliy ishlab chiqaruvchilar o‘z iste’molining bir qismini chetdan keltirilgan mahsulotlar hisobiga qondiradi. Bu bog‘liqlik

qancha katta bo'lsa, sof eksport hajmi orqali makroiqtisodiy muvozanatlikka shuncha kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Qarab chiqilgan mutanosibliklarga erishish orqali milliy ishlab chiqarishning muvozanatli rivojini ta'minlab borishda quyidagilar ko'zda tutiladi:

- mamlakatda mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslardan samarali foydalangan holda jamiyatning ehtiyojlarini to'laroq qondirib borish;
- to'la bandlilikka erishish, ya'ni mehnat qilishga layoqatli bo'lgan va ishlashni xohlaganlarni to'liq va samarali ish bilan ta'minlash;
- narx-navoning nisbiy barqarorligiga erishish va uni inflatsiya ta'siridan xoli qilish;
- iqtisodiyotning bir maromda o'sib borishini yetarli darajada investitsiya bilan ta'minlash va muomaladagi pul massasiga bog'lab borish;
- eksport va importni muvofiqlashtirish asosida tashqi savdo balansining faolligiga erishish.

Bu maqsadlar faqatgina ularga intilish bo'lib, bunga erishish doimiy ekanligini bildirmaydi. Chunki doimiy ravishda mutlaq muvozanatga erishish qiyin, chunki ular buzilib va qaytadan tiklanib turishi orqali iqtisodiy o'sish notekis boradi.

18.3. O'zbekistonda iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish, diversifikatsiyalash va modernizatsiyalash asosida mutanosibli rivojlantirilishi

Mavjud iqtisodiy tizimni butunlay yangi tartiblar asosida isloh qilish iqtisodiyotning rivojlanishidagi turli nomutanosibliklar hamda tanglik holatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lida iqtisodiyotni jonlantirish, bir tekis rivojlantirish va barqarorlashtirish jarayoni qonuniy bosqich hisoblanadi. Barqarorlashtirish jarayoni iqtisodiy rivojlanishda inqiroz holatlarining oldini olish uchun ishlab chiqarish va chiqarilayotgan mahsulot tarkibini o'zgartirishga yo'naltiriladi. Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning dastlabki davrida barqarorlashtirish siyosatidan ko'zda tutilgan maqsad eng avvalo, makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishni keskin darajada pasayishining oldini olish va ommaviy ishsizlikning kelib chiqishiga yo'l qo'ymaslikdan iborat bo'ldi. Shu bilan birga bu siyosat pul emissiyasini boshqarish, uning qadrsizlanishining oldini olish, mamlakat to'lov balansini bir me'yorda saqlash kabi maqsadlarni ham o'z ichiga oladi.

Respublikada barqarorlashtirish siyosatini ishlab chiqishda jahon tajribasida sinalgan yondashuvlar hisobga olinib, ishlab chiqarish sohalariga ustunlik berildi. Moddiy ishlab chiqarish sohalarining rivojlanishida ularni tarkiban qayta qurish talablari ham ko'zda tutildi. Bunda asosiy e'tibor katta istiqbolga ega bo'lgan, butun iqtisodiyotning rivojlanish tamoyillarini belgilab beradigan yetakchi tarmoq va sohalarga qaratildi.

Iqtisodiyotda zarur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirgunga qadar ishlab chiqarish hajmining pasayib ketishiga barham berish eng muhim maqsad bo'lib qoladi. Shu sababli respublikada 90-yillarning o'rtalaridayoq makroiqtisodiy barqarorlik sohasida ishlab chiqarish sur'atlari pasayishining sekinlashuvi ko'zga tashlandi, ayrim ko'rsatkichlar bo'yicha esa o'sishga erishildi. Iqtisodiyotning ikkita yetakchi tarmog'i – sanoat va qishloq xo'jaligini isloh qilish va qo'llab-quvvatlashga qaratilgan tadbirlar natijasida sanoatda 1995-yildayoq, qishloq xo'jaligida 1997-yilda ishlab chiqarishning pasayishi to'xtatildi.

Makroiqtisodiy barqarorlik siyosatida 1997-yil keskin burilish davri bo'ldi, islohotlar amalga oshirilgan davr davomida birinchi marta yalpi ichki mahsulotning o'sishi (105,2 foiz) aholi sonining o'sishidan (101,8 foiz) yuqori bo'ldi[1]. Bu ijobiy tamoyillar keyingi yillarda mustahkamlab borildi. Natijada 2000-yilda YAIM – 4,0 foizga, sanoat ishlab chiqarish hajmi – 6,4 foizga, qishloq xo'jalik mahsulotlari – 3,2 foizga ko'paydi. Iste'mol mollari ishlab chiqarish 7,7 foizga, chakana tovar aylanishi – 7,8 foizga, aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi esa 14,0 foizga ortdi. Davlat budjeti kamomadi YAIMning bir foizidan oshmadi. Naqd pul emissiyasi 9,4 foizni tashkil etdi. Jami pul massasi, belgilangan darajada – ya'ni YAIMga nisbatan 19 foizdan oshmadi[2].

Keyingi yillarda mamlakatimiz iqtisodiyotining yuqori barqaror sur'atlar bilan o'sishi va makroiqtisodiy mutanosibligi ta'minlandi, ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish va modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash ishlari davom ettirildi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlari hamda ularni ta'minlash borasidagi vazifalarning aniq belgilab olinishi va izchil ravishda amalga oshirilishi natijasida mamlakatimizda asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning bajarilishida ahamiyatli yutuqlarga erishilmoqda.

Mamlakatimizda YAIMning nafaqat miqdoran o'sib borishi, balki uning tarkibiy tuzilmasining sifat jihatidan takomillashib borishi ham

---

[1] O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

[2] Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. «Xalq so'zi». 17-fevral 2001-yil, №37 (2599).

alohida e'tiborga molik. Bunda uning o'sishiga ta'sir ko'rsatgan omillar tahlili, ya'ni qo'shilgan ulushlarning tarkibi hamda YAIMning o'sishiga qo'shgan hissasini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

2008-yildagi YAIMning tarkibida qo'shilgan ulushi jihatidan xizmat ko'rsatish sohalari (30,1%), transport va aloqa (18,0%), sanoat (17,0%), qishloq xo'jaligi (11,9%), savdo (8,4%) tarmoqlari yetakchi o'rin tutmoqda. Shunga ko'ra, ularning YAIMning o'sishiga qo'shgan hissasi ham tegishli ravishda 2,7; 1,6; 1,5; 1,1; 0,8 foizni tashkil etgan. Shunisi e'tiborliki, yalpi ichki mahsulotning tarkibi faqat uning yirik tarmoq va sohalari o'rtasida emas, balki tarmoq ichida ham o'zgarmoqda. Jumladan, rangli metallurgiya va mashinasozlik tarmoqlari juda tez sur'atlar bilan o'smoqda. Rangli metallurgiya sanoatining 2007-yildagi solishtirma salmog'i 2000-yilga nisbatan 1,7 baravar, mashinasozlik tarmog'ining solishtirma salmog'i esa 1,6 baravar oshgan. Shuningdek, yoqilg'i-energetika kompleksi, qora metallurgiya sanoatining ulushi ham oshib bormoqda[1].

Respublika milliy iqtisodiyotida erishilgan bu ijobiy natijalar tarkibiy qayta qurishlar asosida butunlay yangi iqtisodiyot majmuasining bunyod etilganligi, birinchi navbatda eng muhim makroiqtisodiy va takror ishlab chiqarish nisbatlarini davlat tomonidan samarali tartibga solishning natijasi hisoblanadi. Bunda asosiy e'tibor iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi, hududlarning tarkibiy tuzilishini takomillashtirishga qaratiladi.

Tarkibiy siyosatning hududiy jihatlarini ta'minlash odamlar turmush darajasida vujudga kelgan hududiy nomutanosiblikni bartaraf etish, resurslar va ishlab chiqarish imkoniyatlaridan samarali foydalanishga erishishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Shuningdek, bunda ishlab chiqarilayotgan mahsulot turini o'zgartirish, uning sifatini yaxshilash va mahsulot tayyorlashga ketadigan jami xarajatlarni kamaytirish talablari ham hisobga olinadi.

Iqtisodiyot tuzilishidagi o'zgartirishlar, chetdan mahsulot olib kelishni qisqartirish, iqtisodiyotning xomashyo yetishtirishga qartilgan bir tomonlama yo'nalishini bartaraf etish va uning eksport imkoniyatini kengaytirish, tarmoqlar ichidagi va hududiy jihatdan vujudga kelgan

---

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008-yil 9-fevral.

nomutanosibliklarni bartaraf etish asosida iqtisodiyotning mutanosib va barqaror rivojlanishini ta'minlash vazifalarini hal etish bilan bog'liqlikda amalga oshirildi.

Shu vazifalardan kelib chiqib, **iqtisodiyot ichki tuzilishidagi o'zgarishlar – respublikaning energetika va oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlovchi tarmoqlarni rivojlantirishga** qaratildi. Bunda birinchi navbatda eng muhim o'zak tarmoqlarni – neft va gaz sanoatini, energetikani, rangli metallurgiya sanoatini, mashinasozlik majmuasini, qishloq xo'jalik va agrosanoat majmuasining boshqa sohalarini rivojlantirishga ustunlik beriladi.

Iqtisodiyotning takror ishlab chiqarish tuzilishini tubdan o'zgartirish asosida umumiqtisodiy barqarorlikka erishishda **iste'mol bilan jamg'arish fondi o'rtasidagi eng maqbul mutanosiblikni ta'minlash** asosiy o'rin tutadi. Iste'mol fondining eng maqbul darajasiga erishish – ichki bozorda talab bilan taklif o'rtasida mutanosiblikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli davlat eng muhim makroiqtisodiy takror ishlab chiqarish nisbatlarini tartibga solib turuvchi omillarga ko'proq e'tibor berdi.

Nomoddiy ishlab chiqarish sohasida tarkibiy qayta qurishlar faol investitsiya siyosatini o'tkazish orqali amalga oshirildi. Shu sababli respublika investitsiya bazasini rivojlantirishga katta e'tibor berilib, bunda o'z sarmoyalarimiz, tashqi kreditlar, bevosita investitsiyalar va ularning barcha manbalaridan o'rinli foydalanish ko'zda tutildi. Tashqi investitsiyalarni jalb qilishda bevosita investitsiyalar tarzida, davlat qarzlari, xalqaro moliya va iqtisodiy tashkilotlar, qarz beruvchi mamlakatlar moliyaviy-kredit resurslari shakllarida amalga oshirish mumkinligi hisobga olinadi.

Tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish **mahalliy xomashyo va tabiiy imkoniyatlar asosida ishlaydigan, ilg'or zamonaviy texnologiyalarni joriy etgan holda, nafaqat ichki, balki tashqi bozorda ham raqobatga bardosh beradigan mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga qaratilishi** zarur.

Mamlakatimizda **tarkibiy o'zgarishlarni va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish jarayonlarining davom ettirilishi** barqaror va mutanosib iqtisodiy o'sishni ta'minlash, milliy iqtisodiyotimiz raqobatbardoshligini oshirish hamda jadal taraqqiyotga erishishning muhim omili hisoblanib, u 2009-yildagi iqtisodiy dasturning muhim ustuvor yo'nalishi sifatida belgilab berildi.

Iqtisodiyotni mutanosib rivojlantirishda 2009-2014-yillarga mo'ljallangan uzoq muddatli dastur ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etib, unda iqtisodiyotimizning asosiy tarmoqlarini modernizatsiya

qilish va texnik yangilash, mamlakatimizning yangi marralarni egallashi uchun kuchli turtki beradigan va jahon bozorida raqobatbardoshligini ta'minlaydigan zamonaviy innovatsiya texnologiyalarini joriy qilish bo'yicha maqsadli loyihalar o'z ifodasini topadi.

Bugungi kunda dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, umumiy qiymati 24 milliard AQSH dollaridan ziyod bo'lgan qariyb 300 ta investitsiya loyihasi ustida ish olib borilmoqda. Jumladan, bunda yangi qurilish loyihalari – 18,5 milliard dollarni, modernizatsiya va rekonstruksiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha loyihalar esa taxminan 6 milliard dollarni tashkil qiladi. Dasturga kiritilishi mo'ljallanayotgan bu loyihalar avvalambor yoqilg'i-energetika, kimyo, neft-gazni qayta ishlash, metallurgiya tarmoqlariga, engil va to'qimachilik sanoati, qurilish materiallari sanoati, mashinasozlik va boshqa sohalarga tegishlidir.

Loyihalashtirish va qurilish ishlari boshlanayotgan inshootlarni quyidagi mablag'lar hisobidan moliyalashtirish ko'zda tutilmoqda: kompaniya va korxonalarning o'z mablag'lari – umumiy hisobda 8,2 milliard dollar, O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot fondi kreditlari – 2,5 milliard dollar, xorijiy investitsiya va kreditlar – 13,5 milliard dollar[1].

Prezidentimiz ushbu loyihalarning bir qismi bo'yicha 2007-2008-yillarda qurilish ishlari boshlab yuborilganligini, ba'zilarining qurilishini esa 2009-yilda boshlash ko'zda tutilayotganligini ta'kidlab o'tdilar. Mazkur loyihalarning amalga oshirilishi innovatsion va energiyani tejaydigan texnologiyalarni joriy etish va jahon bozorida talab mavjud bo'lgan yangi turdagi tovarlar ishlab chiqarishni o'zlashtirish hisobidan yiliga 10,4 milliard dollarlik qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish, yillik eksportni 6,5 milliard dollarga ko'paytirish, yalpi ichki mahsulot hajmini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

2009-yildagi ustuvor vazifalardan biri – **xizmat ko'rsatish va kichik biznes sohasini aholi bandligini ta'minlash va hayot darajasini oshirishning eng muhim omili sifatida yanada jadal rivojlantirishdir.** Shu sababli Inqirozga qarshi choralar dasturida kichik biznesni rivojlantirishni rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu chora-tadbirlar soliq va kredit imtiyozlari bilan bir qatorda, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay biznes muhitini yaratish maqsadida institutsional islohotlarni yanada chuqurlashtirishni ham o'z ichiga oladi. Jumladan, yangi tashkil etilayotgan kichik va xususiy kor-

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 37-38-b.

xonalarni qo'llab-quvvatlash maqsadida Imtiyozli kredit jamg'armasining resurs bazasini ikki barobar oshirish; berilgan imtiyozlarning amal qilish muddatini uzaytirish, jumladan, aylanma mablag'larni to'ldirish uchun beriladigan kreditlarning eng uzoq muddatini 12 oydan 18 oyga oshirish; 2009-yilning 1-yanvaridan sanoat sohasida faoliyat ko'rsatayotgan kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lov stavkasini 8 foizdan 7 foizga kamaytirish; moliyaviy, maishiy va boshqa xizmatlarni ko'rsatayotgan mikrofirmalar va kichik korxonalarni yagona soliq to'lovidan 3 yil muddatga ozod etish; 2009-yilda xo'jalik yurituvchi subyektlarni tekshirishlar sonini kamida yana 30 foizga kamaytirish kabi chora-tadbirlar ko'zda tutilgan[1].

2009-yildagi yana bir eng muhim ustuvor vazifa — **bu mamlakatimizni modernizatsiya qilish va aholi bandligini oshirishning muhim omili sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish**dan iborat. Chunki, mamlakatimizda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, iqtisodiyotning real sektorini yanada rivojlantirish ko'p jihatdan xo'jalik yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish infratuzilmasi bilan ta'minlanganlik darajasiga bog'liq.

Zamonaviy ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirishni ta'minlash, shu asosda iqtisodiyotni izchil va barqaror yuksaltirish uchun qulay shart-sharoit yaratish maqsadida «2009-yilda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» maxsus dastur qabul qilindi va uning bajarilishi keskin nazoratga olindi.

2008-yil davomida 1108,0 mlrd. so'mlik temir yo'l transporti xizmatlari, 397,2 mlrd. so'mlik avtomobil yo'llari qurish va rekonstruksiyalash ishlari, 1375,0 mlrd. so'mlik aloqa xizmatlari, 1786,1 mlrd. so'mlik elektr energiyasi ta'minoti xizmatlari ko'rsatildi. Buning natijasida mamlakatimizdagi korxona va tashkilotlar ishlab chiqarish faoliyatining rivoji va uzluksizligi ta'minlandi.

Iqtisodiyot real sektorining jadal o'sishi ishlab chiqarish infratuzilmasi xizmatlariga bo'lgan ehtiyojning to'xtovsiz ravishda o'sishiga olib kelmoqda. Shunga ko'ra, 2009-yilda ushbu tarmoqlar xizmat ko'rsatish hajmini ahamiyatli darajada, jumladan, avtomobil yo'llari qurish va rekonstruksiyalash hajmini 133,8% ga, temir yo'l transporti xizmatlari hajmini 125,5% ga, aloqa xizmatlari hajmini 116,1%ga oshirish belgilangan. Shuningdek, temir yo'l uchastkalarini elektrlashtirishni

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. — T.: O'zbekiston, 2009, 47-48-b.

3 baravardan ko‘proq, temir yo‘llarni modernizatsiyalash va rekonstruksiyalashni 127,3%, temir yo‘l razyezdlari va korxonaga kirish yo‘llari qurishni 125%, ko‘priklar qurishni 121,4%, yuqori voltli liniyalar qurishni 184,2% ga o‘stirish ko‘zda tutilmoqda[1]. Bundan ko‘rinadiki, O‘zbekistonda iqtisodiy muvozanatni ta’minlash hamda iqtisodiyotni mutanosibli rivojlantirishda tarkibiy o‘zgartirish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va divertsifikatsiyalash jarayonlaridan samarali foydalanib kelinmoqda.

Xulosalar

1. Iqtisodiy muvozanat deb bir-biri bilan o‘zaro bog‘liqlikda va ta’sirda amal qiladigan iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga teng kelgan holatiga aytiladi. Shuning uchun ham butun iqtisodiyotning muvozanati to‘g‘risida gap borganda eng avvalo yalpi talab va yalpi taklif o‘rtasidagi tenglik e’tiborga olinadi.

2. Makroiqtisodiyotda iqtisodiy muvozanat o‘z ichiga xususiy va umumiy tav-sifdagi bir qator muvozanatlar tizimini oladi. Xususiy muvozanat – bu ikkita o‘zaro bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy ko‘rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi. Umumiy muvozanat jamiyat barcha ehtiyojlari va milliy ishlab chiqarish hajmining o‘zaro teng kelishini bildiradi. Umumiy iqtisodiy muvozanat bozor sharoitida, avvalo, yalpi talab va yalpi taklifning teng kelishida ko‘rinadi.

3. Umumiy iqtisodiy muvozanat ijtimoiy maqsadlar va iqtisodiy imkoniyatlarning mos kelishi; mamlakatdagi barcha iqtisodiy resurslardan samarali foydalanadigan xo‘jalik mexanizmi; muvozanatli ishlab chiqarishning umumiy tarkibiy tuzilishi iste’molning tarkibiy tuzilishiga mos kelishi; bozor muvozanati, ya’ni barcha asosiy bozorlar (tovarlar, resurslar, ishchi kuchi va hokazolar)da talab va taklif muvozanati kabi qator shart-sharoitlarni taqozo etadi.

4. Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashda asosan ikkita o‘zaro bog‘liq usuldan foydalaniladi: 1) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli; 2) jamg‘arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli. Shuningdek, iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashning balans, xarajat va natijalarni taqqoslash kabi usullari ham qo‘llaniladi.

5. Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o‘rtasida miqdor va sifat jihatdan ma’lum moslik, mos keluvchi nisbatlar bo‘lib, bunda tenglik bo‘lishi shart emas.

---

[1] O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma’lumotlari.

6. Iqtisodiy mutanosibliklarning barchasini umumlashtirib umumiqtisodiy tavsifdagi mutanosibliklar; tarmoqlararo mutanosibliklar; tarmoq ichidagi mutanosibliklar; hududiy (territorial) mutanosibliklar; davlatlararo mutanosibliklarga guruhlash mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy muvozanat – iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga mos kelish holati.

Xususiy muvozanat – bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi.

Umumiy muvozanat – iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining, eng avvalo yalpi talab va yalpi taklifning bir-biriga teng kelgan holati.

Retsession farq – yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan kam bo'lgan miqdori.

Inflatsion farq – yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori.

Multiplikator samarasi – bu sof milliy mahsulotdagi o'zgarishning yalpi sarflardagi o'zgarishga nisbati.

Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat o'lchamlarining mos kelishlik darajasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy muvozanat, xususiy va umumiy muvozanatlarga tavsif bering. Ularga misollar keltiring.

2. Quyidagi ikki usul, ya'ni: a) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli; b) jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli yordamida muvozanatli SMM grafikda qanday aniqlanishini tushuntiring.

3. Multiplikator samarasi nima? Investitsion sarflarning o'zgarishi va multiplikator miqdori o'rtasidagi bog'liqlik qanday?

4. Agar jamg'armaga o'rtacha moyillik 0; 0,4; 0,6 ga teng bo'lsa, multiplikator qanday bo'ladi? Agar tadbirkor investitsiyalari darajasini 8 mln. so'mga ko'paytirsa, iste'molga o'rtacha moyillik esa 4/5 ga teng bo'lsa, SMM qanday o'zgaradi?

5. Akselerator samarasi nima va u iqtisodiy muvozanatga qanday ta'sir ko'rsatadi?

6. Avtonom va hosilaviy investitsiyalarning farqi nimada? Ularga ta'sir etuvchi omillar ham farqlanadimi?

7. Milliy iqtisodiyotning muvozanat darajasiga erishishda xususiy mutanosibliklarning roli qanday?

8. Mutanosiblikning qanday turlarini bilasiz? Ularga qisqacha ta'rif bering.

9. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo'llari qanday?

10. Respublikada iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini qayta qurishlarni qaysi yo'llarda amalga oshirish ko'zda tutilgan?

19-bob. IQTISODIYOTNING SIKLLILIGI VA MAKROIQTISODIY BEQARORLIK

Ushbu bobda dastlab, iqtisodiy sikllarga, ya'ni bozor iqtisodiyoti uchun xos bo'lgan ishlab chiqarish, bandlik va narx darajasining davriy tebranishlariga umumiy tavsif beriladi. Iqtisodiy sikl fazalari va davriy tebranishlarning sabablari, shuningdek, moliyaviy, tarkibiy va agrar inqirozlarga hamda ularning xususiyatlarini yoritishga alohida o'rin ajratiladi.

«Bugungi kunning eng dolzarb muammosi – bu 2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy inqirozi, uning ta'siri va salbiy oqibatlari, yuzaga kelayotgan vaziyatdan chiqish yo'llarini izlashdan iborat»[1]. Shunga ko'ra, bob davomida hozirgi davrda ro'y berayotgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mazmun-mohiyati, kelib chiqish sabablari va ta'sir yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratiladi.

19.1. Makroiqtisodiy beqarorlik va iqtisodiyotning siklliligi

Har qanday mamlakat iqtisodiy o'sish, iqtisodiy resurslarning to'la bandligi va narxlarning barqaror darajasiga erishishga harakat qiladi. Ammo uzoq muddatli iqtisodiy o'sish bir tekis va uzluksiz bormaydi, u iqtisodiy beqarorlik davrlari ta'sirida tebranib turadi. Iqtisodiy o'sish ketidan doimo tanazzul kelib turadi. Vaqti-vaqti bilan obyektiv qonunlarning o'zgartirib bo'lmaydigan ta'siri ostida takror ishlab chiqarish harakatida ayrim vaqtlarda, ayrim bo'g'inlarda uzilishlar paydo bo'ladi va bu uzilish iqtisodiyot nomutanosibliklarining keskin shaklda namoyon bo'lishi hisoblanadi. Bu holat iqtisodiy adabiyotlarda **iqtisodiyotning sikli rivojlanishi** deb ataladi.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 4-b.

Ko'plab iqtisodchilar ortiqcha ishlab chiqarish sabablarini ochib berishga harakat qilib, talabning ko'payishi va kamayishi, ishlab chiqarish hajmining o'sishi yoki qisqarishi kabi hodisalarning davriy tavsifiga e'tibor qaratdilar. Bu hodisalarning ro'y berish ketma-ketligidagi ma'lum izchillik ham aniqlandi. Siklli rivojlanishning obyektivligi va realligi, uning iqtisodiy jarayonlar tavsifiga ta'siri nuqtayi nazaridan ahamiyatliligi to'g'risida bir qator taniqli iqtisodchilar, jumladan, A.Shpitgof, M.Tugan-Baranovskiy, T.Veblen, U.Mitchell, J.M.Klark, J.Xiks, J.M.Keyns, Y.Shumpeter va boshqalarning ilmiy asarlarida bayon etilgan.

Ta'kidlash lozimki, turli darslik va o'quv qo'llanmalarda mazkur muammoni yoritishga ham turlicha darajada yondashilgan. Jumladan, akademiklar V.I.Vidyapin, A.I.Dobrinin, G.P.Juravleva va L.S.Tarasevich umumiy tahriri ostida tayyorlangan darslikda bu muammoga alohida mavzu orqali keng to'xtalib o'tilgan[1]. Unda iqtisodiy sikllar nazariyasi iqtisodiy o'sish nazariyasi bilan bir qatorda iqtisodiy dinamika nazariyalari tarkibiga kirishi, iqtisodiy sikl tabiatining o'zi esa munozarali va kam o'rganilgan muammolardan biri ekanligi ta'kidlangan. Shuningdek, ijtimoiy hayotda siklli rivojlanishni tan oluvchi hamda inkor etuvchi ikki yo'nalishdagi tadqiqotchilar mavjudligi ko'rsatilgan. siklning mohiyatini ochib berishda dastlab unga jismlar o'zaro ta'sir jarayonining natijasi sifatida qaralib, falsafiy qoidalar nuqtai nazaridan izohlashga harakat qilingan. sikl fazalarini ajratib ko'rsatishda markscha sanoat sikli nazariyasiga keng to'xtab o'tilgan. Shundan so'ng sikllarning asosiy turlari, bugungi kunga qadar mavjud bo'lgan sikllar to'g'risidagi nazariyalar bayon etilgan.

Ba'zi bir darsliklarda esa iqtisodiyotning siklli rivojlanishi muammolariga nisbatan qisqa, umumiy tarzda to'xtab o'tilgan[2]. Ushbu xususiyatlarni hisobga olgan holda iqtisodiy siklning mohiyati va uning fazalari bayoniga to'xtalib o'tamiz.

Iqtisodiy sikl deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin-ketin bir necha fazalarni bosib o'tib, o'zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tgan davr tushuniladi. Iqti-

---

[1] Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, с. 465-485.

[2] Экономическая теория: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В.Д.Камаева. – 10-е изд., перераб. и доп. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004, 537-541-б.; Борисов Е.Ф. Экономическая теория: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт-Издат, 2005, с. 301-309.

sodiyotning rivojlanishidagi harakati bir sikl bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz to'lqinsimon harakat sifatida davom etadi. siklli harakat iqtisodiy o'zgarishning muhim omili, makroiqtisodiy muvozanat unsurlaridan biri bo'lib, milliy xo'jalik turli tarkibiy qismlarining amal qilishidagi notekislikni, uning rivojlanishidagi inqilobiy va tadrijiy bosqichlarning iqtisodiy taraqqiyot jarayonidagi almashuvini aks ettiradi.

Iqtisodiy sikl maxsus fazalar orqali amalga oshadi. Har bir faza iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Odatda iqtisodiy siklning **inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish** fazalari ajratib ko'rsatiladi (19.1-chizma). Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

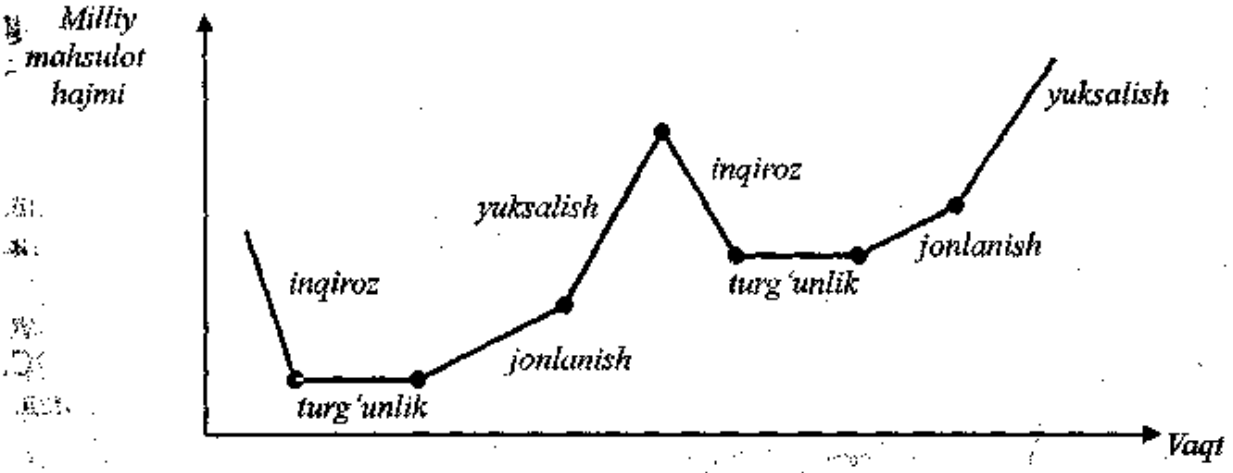
Iqtisodiy siklning dastlabki fazasi **inqirozdan** boshlanib, u ishlab chiqarishning pasayishida ifodalanadi. Inqiroz fazasining asosiy belgilari va o'ziga xos xususiyatlarini mazkur bobning 3-bandida batafsil bayon etiladi.

Inqirozdan keyin **turg'unlik fazasi** boshlanib, u nisbatan uzoqroq davom etadi. Bu fazada ishlab chiqarish darajasining barqarorligi ta'minlansada, u inqiroz boshlanishidan oldingi darajaga nisbatan ancha past bo'ladi. Narxlarning pasayishi to'xtab, ssuda foizlari pasayadi, tovar zaxiralari barqarorlashadi. Biroq ishsizlikning yuqori darajasi saqlanib qoladi. Turg'unlik fazasi davomida iqtisodiy faollik jonlanishi uchun sharoitlar vujudga kelishi nihoyasiga yetadi.

Jonlanish fazasida ishsizlik darajasi bir oz qisqarib, ishlab chiqarish darajasi sekin-asta o'sib boradi. Narxlar ham asta ko'tarilib, ssuda foizi o'sa boshlaydi. Iqtisodiyotning bandlik darajasining ortishi va foyda hajmi-

19.1-chizma

Iqtisodiy sikl fazalari

ning tezlik bilan o'sishi jonlanish fazasining yuksalish bosqichiga o'sib o'tishiga imkoniyat yaratadi. Yangi sikl yuksalishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi.

Yuksalish fazasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kengayishi ishsizlikning birmuncha kamayishiga hamda ish haqining o'sishiga olib keladiki, buning oqibatida iste'mol tovarlariga to'lovga qodir talab kengayadi. Pirovard talabning oshishi, o'z navbatida, iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga, bozorni kengaytirishga jadal turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan quvish oqibatida nomutanosibliklarning to'planib borishidan iborat zanjirli reaksiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo'lib qoladi.

Alohida iqtisodiy sikllar bir-biridan davomiyligi va intensivligi bo'yicha keskin farqlanadi. Shunga qaramay, ularning hammasi bir xil fazalarga ega bo'ladi.

19.2. Iqtisodiy sikl nazariyalari. Sikllarning asosiy turlari

Iqtisodiy sikllarning kelib chiqish sabablari va ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning chuqur va izchil ravishda tadqiq etilishi turli ko'rinishdagi iqtisodiy sikl nazariyalarining vujudga kelishiga olib keldi.

Ko'pchilik hozirgi zamon iqtisodchilari iqtisodiy sikllarning obyektiv tavsifini tan olib, bu hodisani unga ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi omillarni tahlil qilish orqali o'rganishni tavsiya qiladi. **Iqtisodiy sikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushuntiruvchi nazariyani eksternal nazariya deb ataladi.**

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi. Bu tashqi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- urushlar, inqilobiy o'zgarishlar va boshqa siyosiy larzalar;
- oltin, uran, neft va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarining ochilishi;
- yangi hududlarning ochilishi va bu bilan bog'liq ravishda aholi migratsiyasi, yer shari aholisi sonining o'zgarib turishi;
- ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o'zgartirishga qodir bo'lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o'zgarishlar.

Iqtisodiy sikllarni iqtisodiy tizimning o'ziga xos ichki omillari ta'sirida vujudga kelishini asoslovchi nazariya internal nazariya deb ataladi.

Asosiy kapitalning jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirib, xizmat muddati tugashi va uning yangilanishi ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy sikini keltirib chiqaruvchi muhim omillardan biri sifatida qaraladi.

Agar bir yoki bir necha tarmoqda mashina-uskunalarga talabning keskin ortishini keltirib chiqaradigan iqtisodiy o'sish boshlansa, tabiiyki, bu hol mashina va uskunalar to'liq eskiradigan har 10-15 yildan keyin takrorlanadi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida bu muddat qisqarib boradi va inqirozlar tez takrorlanadi. Shuningdek, quyidagi boshqa ichki omillar ham ajratib ko'rsatiladi:

- shaxsiy iste'molning o'zgarishi (qisqarishi yoki kengayishi);
- investitsiyalar, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish joylarini vujudga keltirishga yo'naltiriladigan mablag'lar hajmi;
- ishlab chiqarish, talab va takliflar hajmiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan davlat iqtisodiy siyosatining o'zgarishi.

Iqtisodiy sikllarning kelib chiqishini faqat eksternal yoki internal nazariya orqali tushuntirish to'g'ri bo'lmaydi. Iqtisodiy sikl va umuman iqtisodiy tizimdagi miqdoriy va sifat o'zgarishlar tashqi va ichki omillar birgalikdagi ta'siri oqibatida kelib chiqishi mumkin. Shuningdek, iqtisodiyotning siklli rivojlanishi sabablarini izohlashda bir qator nazariyalar ham ilgari suriladi. Quyida ulardan asosiylarini ko'rib chiqamiz.

Sof monetar nazariya. Bu nazariya tarafdorlarining fikricha bozor iqtisodiyotida markaziy o'rinni pul va kredit egallaydi. Iqtisodiyotning siklli o'zgarishi eng avvalo pul massasi oqimini o'zgartirishga bog'liq.

Iqtisodiy faollikning o'sishi, iqtisodiyotning ravnaq topishi, uning turg'unlik bilan almashinib turishiga yagona sabab pul oqimining o'zgarishidir. Tovarlarga talabning ortishi natijasida savdo, chakana narx o'sib, ishlab chiqarishning kengayishiga olib keladi.

Pul oqimi (iste'mol xarajatlari summasi) pul miqdorining o'zgarishi natijasida o'zgaradi. Pul miqdorining kamayishi iqtisodiy faoliyat faolligini pasaytiradi.

Pul va kredit tizimi beqaror tavsifga ega ekanligi sababli pul oqimini barqarorlashtirish murakkab hisoblanadi. Hozirgi paytda kredit pullari to'lov va muomala vositasi sifatida asosiy rolni o'ynaydi. Aynan bank tizimi kredit pullarni yaratadi, shunga ko'ra, pul oqimining o'zgarishida banklarning hisob stavkalari katta ahamiyat kasb etadi. Bu nazariyaning ayrim namoyandalari pulni harakatga keltiruvchi kuch sifatida qarab, muvozanatning buzilishiga asosiy sabab deb ko'rsatadilar.

Ikkinchi guruhi esa pul tizimi mutanosiblikni buzmaydi, faqat mutanosiblikni buzilishiga olib keluvchi boshqa omillar uchun sharoit yaratadi, degan fikrni ilgari suradilar. Muvofiq ravishda monetar va nomonetar yo'nalish vujudga keldi. Monetar nazariyaning e'tiborli tomonlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1) yuksalish fazasi davrida kreditni kengaytirish tufayli kelib chiqqan ishlab chiqarish tuzilmasi nomutanosibliklari tahlil qilinadi;

2) mazkur nomutanosibliklarning salbiy oqibati sifatida kelib chiquvchi inqirozlar tahlil qilinadi.

Shunday qilib, bu nazariya tarafdorlari jamg'arishning davriy ravishda oshib ketishi va mutanosiblik buzilishining asosiy sababi sifatida pulni ko'rsatadilar. **Nomonetar nazariya** tarafdorlari esa texnologik o'zgarishlar, yangiliklar, ixtirolarning ahamiyatini alohida ta'kidlab, pul jamg'arishning ko'payib ketishidagi rolini ko'rsatishadi. Monetar va nomonetar yo'nalish o'rtasidagi farq uncha katta emas, biri ikkinchisini to'ldiradi. Har ikkala nazariya ham oxir-oqibat iqtisodiy faollikning kuchayishiga iste'mol emas, balki investitsiya sabab bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi.

Iqtisodiy sikllarni iste'mol tovarlariga talabning o'zgarishiga bog'lab, akseleratsiya prinsipiga e'tibor qaratiladi. Bu prinsip mohiyatiga ko'ra texnik sabablar tufayli iste'mol tovarlariga bo'lgan talabning ozgina o'zgarishi ishlab chiqarish uchun zarur tovarlarga talabning keskin o'zgarishiga olib keladi.

Yetarlicha iste'mol qilmaslik nazariyasi. Bu nazariyaning mohiyati ko'proq jamg'arib, samarali darajada iste'mol qilmaslik jamiyatni siklli rivojlanishining sababi qilib ko'rsatiladi:

1) mablag'ni jamg'arish, boshqacha aytganda xazinaga aylantirish turg'unlikka olib kelishi mumkin, chunki bu mablag' investitsiyalash uchun foydalanilmaydi;

2) pulni jamg'arish iste'mol tovarlariga talabning qisqarishiga olib keladi, chunki u iste'molga sarflanmaydi.

3) natijada investitsiyaga nisbatan pul shaklidagi jamg'arish hajmi o'sib borib, iste'mol tovarlariga talab kamayib boradi, taklif esa ortadi, narx pasayadi, iste'mol tovarlari bozoridagi qiyinchiliklar inqirozga olib keladi.

Jamg'arish nazariyasi. Bu nazariyaga ko'ra iqtisodiy sikl ishlab chiqarish vositalari yoki kapitallashgan investitsion tovarlar ishlab chiqarish bilan bog'liq. Kundalik iste'mol tovarlari ishlab chiqarish bilan uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar va ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish sikllari o'rtasida katta farq bor.

Kundalik iste'mol mollari doimiy ravishda iste'mol qilinadi. Ularning iste'mol miqdori o'zgargan taqdirda ham uncha katta o'zgarishlar sodir bo'lmaydi.

Uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni domiy ravishda xarid qilinmaydi. Balki ular iste'molchi daromadi ko'paygan paytdagina sotib

olinadi. Uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarga talab barqaror emas. Ishlab chiqarishni davom ettirish uchun kapital tovarlar ishlab chiqarish zarur.

Iste'mol o'sgan sari kapital tovarlarga talab ham ortadi. Bunda ishlab chiqarish tarkibida nomutanosibliklar yuz beradi, ya'ni iste'mol tovarlari, uzoq muddat foydalaniladigan va kapital tovarlar o'rtasida nisbatlar buziladi.

Inqirozning sababi pul yetishmasligi, bank rezervlarining kamligi emas, balki ana shu nisbatlarning buzilishidir. Lekin ko'pchilik iqtisodchilar yetarli darajada iste'mol qilmaslik inqirozning sababi emas, balki uning oqibatidir, deb ta'kidlaydilar. ya'ni iste'molchilar daromadlarini ko'proq jamg'arishga ajratganlari uchun emas, balki to'lov qobiliyatining yetarli emasligi, ya'ni xarid qilish uchun pulning yo'qligidan kelib chiqadi.

Psixologik nazariya. Iqtisodiyotning siklli rivojlanishini tushuntirishda iqtisodiy nazariyalar bilan bir qatorda psixologik nazariyalar ham keng o'rin olib bormoqda. Psixologik nazariya tarafdorlariga J.M.Keyns, U.Mitchell, F.Xayek va boshqalarni kirtish mumkin. Ularning fikricha, insondagi optimizm va pessimizm faoliyat aktivligiga obyektiv iqtisodiy omillar: foiz me'yori, pul oqimi, foyda va boshqalar ta'sir ko'rsatib, buning natijasida ishlab chiqarishning qisqarishi yoki kengayishi ro'y beradi.

Kreditning kengayishi, talab va ishlab chiqarishning o'sishi odamlarning kayfiyatini ko'taradi va aksincha. Bundan tashqari kishilar borgan sari likvidligi yuqori bo'lgan pul jamg'arishga moyilligi ortib borishi va o'z navbatida iqtisodiy rivojlanishga ta'sir etishini ko'rsatishadi.

Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy siklning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta'kidlanadi[1]. Quyidagi 19.1-jadvalda ularning ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari ifodalangan.

Kitchin sikli zaxiralar sikli deb ham nomlanadi. Bunda Jozef Kitchin (1926 y.) o'zining e'tiborini tovar zaxiralarining harakat chog'idagi moliyaviy hisoblar va sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa to'lqinlarni tadqiq qilishga qaratadi. Ayniqsa, u siklning davomiyligini jahondagi oltin zaxiralarining tebranishlari bilan bog'lab, uni 3 yilu 4 oyga teng, deb hisoblaydi. Biroq qisqa muddatli sikllar sabablarining bunday izohi bugungi kunda ko'pchilik iqtisodchilarni qoniqtirmaydi.

---

[1] Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, 469-b.

19.1-jadval

Sikllarning asosiy turlari

Sikl turlari	Siklning davomiyligi	Asosiy xususiyatlari
Kitchin sikli	2-4 yil	Zaxiralar miqdori → YAMM, inflatsiya, bandlikning tebranishi, tijorat sikllari
Juglar sikli	7-12 yil	Investitsion sikl → YAMM, inflatsiya va bandlikning tebranishi
Kuznets sikli	16-25 yil	Daromad → immigratsiya → uy-joy qurilishi → yalpi talab → daromad
Kondratev sikli	40-60 yil	Texnika taraqqiyoti, tarkibiy o'zgarishlar
Forrester sikli	200 yil	Energiya va materiallar
Toffler sikli	1000-2000 yil	Sivilizatsiyalarning rivojlanishi

Juglar sikli «biznes-sikl», «sanoat sikli», «o'rtacha sikl» va «katta sikl» kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik sikllarni ajratib ko'rsatganligi tufayli, aynan shu sikl Fransiya, Angliya va AQSHda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarni asosiy tahlil qilish asosida sanoat siklining tabiatini o'rganishga katta hissa qo'shgan Klement Juglar (1819-1905 yy.) nomi bilan ataladi.

Birinchi sanoat sikli 1825-yili Angliyada metallurgiya va boshqa yetakchi tarmoqlarda mashinali ishlab chiqarish hukmron mavqeni egallagan davrda kuzatiladi. 1836-yildagi inqiroz dastlab Angliyada boshlanib, keyin AQSHga ham tarqaladi, 1847-1848-yillarda AQSH va qator yevropa davlatlarida boshlangan inqiroz tub mohiyatiga ko'ra birinchi jahon sanoat inqirozi bo'lgan.

Agar XIX asrda sanoat sikli 10-12 yilni tashkil qilgan bo'lsa, XX asrda uning davomiyligi 7-9 yil va undan ham kam davrgacha qisqargan.

AQSH va yevropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat siklini boshdan kechirgan bo'lib, ulardan yettitasi ikkinchi jahon urushidan keyin ro'y bergan.

Kuznets sikli ko'p hollarda «qurilish sikli» deb ham nomlanib, 20 yilgacha bo'lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. Saymon Kuznets o'zining «Milliy daromad» (1946-yil.) nomli kitobida milliy daromad, iste'mol sarflari, ishlab chiqarish maqsadidagi uskunalar hamda bino va inshootlarga yalpi investitsiyalar ko'rsatkichlarida 20 yillik o'zaro bog'liq tebranishlar mavjud bo'lishini ko'rsatib bergan. 1955-yilda amerikalik iqtisodchining xizmatlarini tan olish ramzi sifatida sanoat siklini Kuznets sikli deb nomlashga qaror qilinadi.

Kondratev sikli «uzoq to'lqinlar» sikli deb ham ataladi. sikllilikning bu nazariyasini ishlab chiqishga rus olimi N.D.Kondratev katta hissa qo'shgan. Uning tadqiqoti Angliya, Fransiya va AQSHning 100-150 yil davomidagi rivojlanishini qamrab olgan. Bunda u iqtisodiy o'sishning ko'p omilli tahlilini o'tkazib, ya'ni tovar narxlari kapital uchun foiz, nominal ish haqi, tashqi savdo aylanmasi kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'rtacha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta sikllarni ajratib ko'rsatadi.

I sikl: 1787-1814-yillar – ko'taruvchi to'lqin; 1814-1851-yillar – pasaytiruvchi to'lqin.

II sikl: 1844-1851-yillar – ko'taruvchi to'lqin; 1870-1896-yillar – pasaytiruvchi to'lqin.

III sikl: 1896-1920-yillar – ko'taruvchi to'lqin.

Kondratev siklining davomiyligi o'rtacha 40-60 yilni tashkil qiladi va uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda tarkibiy o'zgarishlarni o'zida aks ettirishi hisoblanadi. Kondratev birinchi katta siklning yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyutsiyasi, ikkinchisini – temir yo'l transportining rivojlanishi, uchinchisini – elektr energiyasi, telefon va radioning kashf etilishi, to'rtinchisini – avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan bog'laydi. Hozirgi zamon tadqiqotchilari beshinchi siklni elektronika, gen injenerligi va mikroprotsessorlar rivojlanishi taqozo qilishini ko'rsatadi.

Iqtisodiy sikl barcha tomonlari bilan namoyon bo'lib, amalda iqtisodiyotning hamma sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyot tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liqligi sababli uning hech bir sohasi inflatsiya to'lqini yoki turg'unlikning noxush oqibatlaridan chetda qolmaydi. Ammo shuni e'tiborga olish zarurki, iqtisodiy sikl alohida shaxslar turmush darajasi va korxonalar iqtisodiy faolligiga turli darajada ta'sir ko'rsatadi. Odatda iqtisodiy inqirozlardan sanoatning ishlab chiqarish vositalari va uzoq muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaradigan tarmoqlari ko'proq zarar ko'radilar.

Uy-joy va sanoat binolari qurilishi, og'ir mashinasozlik hamda investitsion tovarlar, avtomobillar, maishiy xo'jalik buyumlari va shunga o'xshash tovarlar ishlab chiqarish bilan bog'liq sanoat tarmoqlari va ularda band bo'lgan ishchilar siklning inqiroz fazasida og'ir oqibatga uchraydi. Biroq, bu tarmoqlar siklning yuksalish fazasida o'zining rivojlanishi uchun yuqori darajada rag'bat oladi.

Iqtisodiyot qiyinchilikni boshidan kechira boshlaganda ishlab chiqaruvchilar ko'pincha, zamonaviy uskunalarni sotib olishni va yangi zavodlar qurishni to'xtatadi yoki qandaydir muddatga kechiktirishi mumkin.

Bunday kon'yunktura sharoitida investitsion tovarlar zaxiralarini ko'paytirish hech qanday iqtisodiy mazmunga ega emas, aksincha korxonalar mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan ancha to'laroq foydalanishlari mumkin bo'ladi.

Iqtisodiy jihatdan qulay davrlarda, ya'ni siklning jonlanish va yuksalish fazalarida ishlab chiqarish vositalari odatda ular to'liq eskirgunga qadar almashtiriladi. Ammo tanazzul davri kelganida, korxonalar o'zining eskirgan uskunalarini ta'mirlab, ularni ishga tushiradi. Shu sababli bu davrda ishlab chiqarish vositalariga investitsiyalar keskin qisqaradi. Ortiqcha ishlab chiqarish quvvatlari mavjud bo'lgan ayrim korxonalar, hatto iste'mol qilingan asosiy kapitalining o'rnini qoplashga ham harakat qilmaydi.

Qisqa muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari iqtisodiy siklning oqibatlarini nisbatan kamroq darajada sezadi.

Aholi yoki keng iste'molchilar qatlamiga iqtisodiy sikl turlicha ta'sir ko'rsatadi. Tanazzul davri boshlanganda, doimiy daromad oluvchi iste'molchilar oila budjetini qisqartirishlariga to'g'ri keladi, maishiy texnika va avtomashina kabi uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni xarid qilishni to'xtatadi. Har qanday sharoitda ham oila a'zolari yeb-ichishi va kiyinishi zarurligi tufayli, oziq-ovqat mahsulotlari va kiyim-kechaklar, ya'ni qisqa muddatda foydalanadigan iste'mol tovarlarini xarid qilishni to'xtatish mumkin emas. Faqat, bunday tovarlarni xarid qilish miqdori qandaydir darajada kamayishi mumkin.

Investitsion tovarlar va uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi ko'pchilik sanoat tarmoqlari yuqori darajada monopol mavqega egaligi bilan farqlanadi va natijada bozorda nisbatan ko'p bo'lmagan yirik firmalar ma'lum davr davomida narxning pasayishiga qarshi turishi, talabning kamayishi sababli mahsulot chiqarish hajmini cheklash uchun yetarlicha monopol hukmronlikka ega bo'lishi mumkin. Shu sababli talabning kamayishi birinchi navbatda ishlab chiqarish va bandlik darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Bunga teskari bo'lgan holatni qisqa muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlarida kuzatish mumkin. Bu tarmoqlarning ko'pchiligi o'zlarining raqobatga layoqatsizligi va ishlab chiqarish markazlashuv darajasining pastligi bilan tavsiflanadi. Shu sababli ular siklning salbiy oqibatlariga qarshi tura olmasligi mumkin va mahsulotlariga talabning pasayishi ishlab chiqarish darajasiga qaraganda narxlarda ko'proq aks etadi.

Demak, kapitalning to'planishi yuqori darajada bo'lgan tarmoqlarda ishlab chiqarish hajmining keskin pasayishi va narxlarning nisbatan

sekin tushishi, to'planish darajasi past bo'lgan tarmoqlarda narxlarning sezilarli tushishi va mahsulot ishlab chiqarish hajmining nisbatan kam qisqarishi kuzatiladi.

19.3. Inqirozlarning mazmuni va turlari

Siklli rivojlanishning dastlabki va asosiy fazasi inqiroz hisoblanadi. Shunga ko'ra ushbu fazaning mazmuni va uning turlarini batafsil ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Inqiroz bir siklni nihoyasiga yetkazib, yana muqarrar ravishda inqiroz bilan tugaydigan yangisining boshlanishiga asos soladi; inqiroz vaziyatida asosiy kapitalning ortiqcha jamg'arilishi uning hamma funksional shakllarida namoyon bo'ladi.

Inqiroz fazasida ishlab chiqarish va bandlik qisqaradi, ammo narxlar pasayish tamoyiliga berilmaydi. Bu fazaning quyi nuqtasida ishlab chiqarish va bandlik o'zining eng past darajasiga tushib ketishi orqali tavsiflanadi. **Shunga ko'ra, iqtisodiy inqiroz deb ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi.**

Inqirozning sababi shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar massasi to'lovga qobil talabga mos kelmay (undan oshib ketadi yoki kam bo'ladi) qoladi. Natijada ishlab chiqarishning bir qismi to'xtab qoladi, tovarlar ishlab chiqarish kamayadi, ishlab chiqarishning o'sish davri uning tushkunligi bilan almashinadi. Iqtisodiyotning o'sishi inflatsiya, ya'ni narx darajasining asossiz ravishda keskin ko'tarilishi sababli orqaga ketadi. Shunday davrlar ham bo'ladiki, bunda iqtisodiy o'sish bandlik va ishlab chiqarishning past darajasiga o'rin beradi, ayrim hollarda narx darajasining ko'tarilishi bilan birga ishsizlik ham keskin o'sadi. Qisqacha aytganda, iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli tamoyillari ham ishsizlik, ham inflatsiya oqibatida uzilib qoladi va murakkablashadi. Inqirozlarning asosiy sababi — takror ishlab chiqarishdagi beqarorlik va nomutanosibliklardir. Bu avvalo ishlab chiqarish va uning natijalarini o'zlashtirish o'rtasidagi nomutanosiblik bo'lib, u turli ishlab chiqarish usullari va iqtisodiy tizimning har xil nusxalarida turli shakllarda namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish bilan iste'mol, talab va taklif o'rtasidagi vaqti-vaqti bilan yuzaga kelib turadigan nomutanosibliklar ham iqtisodiy inqirozlarning yuzaga chiqish imkoniyatini saqlaydi.

Rivojlangan tovar xo'jaligi paydo bo'lgunga qadar ishlab chiqarishning keskin qisqarishi odatda tabiiy ofatlar (qurg'oqchilik, toshqinlar va h.k.) yoki urushlar va ular keltiradigan vayronagarchiliklar bilan

bog'liq bo'lgan. Yirik mashinali ishlab chiqarishga o'tilgan davrdan keyingi vaqti-vaqti bilan iqtisodiyotni larzaga solib turuvchi iqtisodiy inqirozlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishga siklik tavsifni kasb etadi. Inqirozlar turli-tuman tarzda ro'y bersada, ularning umumiy, o'xshash tomonlarini nazarda tutib, guruhlarga ajratish mumkin.

1. Xo'jalik tizimida **muvozanatning buzilishi miqyosiga ko'ra** inqirozlarni umumiy hamda ayrim sohalarda yuz beradigan inqirozlarga bo'lish mumkin. Umumiy inqirozlar butun milliy xo'jalikni qamrab olsa, ikkinchisi qisman, ya'ni ayrim sohalar yoki tarmoqlardagi tanglik sifatida ro'y beradi.

Ayrim sohalardagi inqirozlar orasida moliyaviy inqiroz muhim o'rin tutib, u o'z ichiga pul-kredit sohasidagi inqiroz, valuta inqirozi, birja inqirozi va boshqalarni oladi. Hozirgi vaqtda AQSH va yevropaning aksariyat mamlakatlarida ro'y berayotgan inqiroz ham dastlab moliya sohasida boshlanib, keyinchalik ishlab chiqarish sohasiga ham tutashib ketdi.

Pul-kredit sohasidagi inqiroz. Mamlakatda pul-kredit tizimining tang ahvolga tushishi bo'lib, bunda tijorat va bank krediti qisqaradi. Aksiya va obligatsiyalarning kursi, bank foizi tushib ketishi natijasida banklar sinib, yalpi holda bankrotlikka uchraydilar.

Valuta inqirozi. Bunda milliy valutaning obro'si tushib ketadi. Bankda valuta zaxirasi tugab, milliy valuta kursi tushib ketadi.

Birja inqirozi. Bu tanglik birjada qimmatli qog'ozlar kursining tezda tushib ketishi, ularni emissiya qilishning qisqarishi fond birjalari faoliyatidagi chuqur tushkunlikda ifodalanadi.

Ekologik inqiroz. Atrof-muhitni, eng avvalo inson sog'lig'ini yo'qotish, umrini qisqartirishga olib keladigan darajada vaziyatning vujudga kelishida ifodalanadi. U sanoatning shiddatli tarzda o'sishiga yo'l qo'ymaydi.

Tarmoqlar inqirozi. Bu milliy xo'jalikning biron bir tarmog'ini qamrab, ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi yoki normal xo'jalik aloqalarining buzilishi tufayli yuz beradi.

Tarkibiy inqirozlar. Iqtisodiyotdagi inqirozlardan bir ko'rinishi yoki uning bir turi tarkibiy inqirozlardir. Bu inqirozlarni ishlab chiqarishning ayrim sohalari bilan tarmoqlar rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklar keltirib chiqaradi.

Tarkibiy inqirozlar bilan iqtisodiy tebranishlar va shu jumladan iqtisodiy faollikning mavsumiy tebranishlari ham mavjud bo'ladi. Masalan, bayramlar arafasidagi xarid qilish, iste'mol tovarlarining faollik sur'atida, asosan, chakana savdoda sezilarli har yillik tebranishlarga

olib keladi. Qishloq xo'jaligi, avtomobil sanoati, qurilish ham qanday-dir darajada mavsumiy tebranishlarga duchor bo'ladi.

Iqtisodiy faollik iqtisodiyotdagi uzoq muddatli tamoyillarga, ya'ni uzoq muddatli davr, masalan, 25, 50 yoki 100 yil davomida iqtisodiy faollikning ortishi yoki pasayishiga bog'liq. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, ayrim mamlakatlarda (masalan, AQSH) uzoq muddatli tamoyil sezilarli iqtisodiy o'sish bilan tavsiflansa, boshqalari uchun iqtisodiy o'sishning sekinlashuvi xos.

Iqtisodiy faollikning tebranishini tushuntiruvchi ko'plab qarashlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, ko'pchilik iqtisodchilar ishlab chiqarish va bandlik darajasini bevosita aniqlovchi omil umumiy yoki yalpi sarflar darajasi hisoblanadi, deb tasdiqlaydi.

Agrar inqiroz. Qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy inqirozlar agrar inqirozlar deb ataladi. Agrar inqirozlar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi: 1) qishloq xo'jalik mahsulotlarining nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan juda katta zaxiralarining to'planishi; 2) narxlarning pasayishi, daromadlar va foydalarning kamayishi; 3) fermerlarning ommaviy ravishda xonavayron bo'lishi, ular qarzlarining ortishi; 4) qishloq aholisi o'rtasida ishsizlarning ko'payishi.

Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lganligi sababli, agrar inqirozlar o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Agrar inqirozlar sanoat sikllariga qaraganda odatda ancha uzoq vaqt cho'zilib boradi. Birinchi agrar inqiroz XIX asrning 70-yillarida boshlanib, har xil shakllarda 90-yillar o'rtasigacha davom etgan edi. Birinchi jahon urushidan keyin, aholining xarid qobiliyati juda pasayib ketgan sharoitda, 1920-yil bahorida keskin agrar inqiroz boshlanib ketdi va ikkinchi jahon urushining boshlanishiga qadar davom etdi. Uchinchi agrar inqiroz 1948-yildan boshlanib, 80-yillargacha davom etdi. Agrar inqirozlarning cho'zilib ketishining asosiy sabablari quyidagilar: a) yerga xususiy mulk monopoliyasi sharoitida, u qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining rivojlanishida sanoatga nisbatan orqada qolishni taqozo etadi; b) yer rentasining mavjud bo'lishi va uning uzluksiz sur'atda o'sib borishi. yer rentasining, avvalo absolut rentaning ko'payishi qishloq xo'jalik mahsulotlarini qimmatlashtirib yuboradi, buning natijasida uni sotish qiyinlashadi; d) ko'plab mayda dehqon xo'jaliklarining mavjud bo'lishi. Mayda ishlab chiqaruvchilar xo'jalikni asosan o'zi va oilasi uchun zarur tirikchilik vositalarini topish maqsadida yuritadi. Inqiroz sharoitida ham ular ishlab chiqarishni qisqartira olmaydilar. Tirikchiliklarini o'tkazish va ijara haqini to'lash uchun ishlab chiqarishni ilgarigi miqiyoslarda olib boraveradilar. Bu hol qishloq

xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarishni yana ham ko'paytirib yuboradi.

Agrar inqirozlar siklli tavsifga ega bo'lmaydi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarish absolyut tavsifga emas, balki nisbiy tavsifga ega. Chunki inqiroz ro'y bergan mamlakatlarda million-million kishilar doimiy suratda ochlikda yashaydi.

2. Iqtisodiyotda muvozanatning buzilishini **muntazam yoki aksincha tarzda yuz berishiga ko'ra** davriy, oraliq, nomuntazam inqirozlarga ajratish mumkin.

Davriy inqirozlar ma'lum vaqt mobaynida takrorlanib turadi.

Oraliq inqirozlar to'liq sikl bo'yicha yuz bermaydi. siklning biron bir fazasida to'xtatiladi. Ular nisbatan uncha chuqur bo'lmay, qisqa muddat davom etadi.

Nomuntazam inqirozlar biron-bir alohida sabablarga ko'ra yuz beradi. Masalan, tabiiy ofat, sel, to'fon, qurg'oqchilik tufayli iqtisodiyot tang ahvolga tushib qolishi mumkin.

3. **Takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi tavsifiga ko'ra** inqirozlar ikkiga: ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish inqirozlariga bo'linadi. Tovarlarni **ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi** turli naf keltiradigan ne'matlarni ko'p ishlab chiqarish, lekin ularni to'la sota olmaslikda namoyon bo'ladi.

Taqchil ishlab chiqarish inqirozi davrida muvozanat buzilib, yetishmovchilik natijasida tang ahvol kelib chiqadi. Shunday qilib, iqtisodiyotning tang ahvolga tushishiga faqat ortiqcha ishlab chiqarish emas, balki taqchil ishlab chiqarish ham sabab bo'ladi.

19.4. Hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va salbiy oqibatlari

2008-yilda o'zining ko'lami va salbiy ta'sir oqibatlari jihatidan ancha jiddiy bo'lgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi boshlandi. Prezidentimiz «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarlarida mazkur inqirozning mazmun-mohiyati hamda kelib chiqish sabablarini quyidagichabayon etdilar: «Bu inqiroz AmerikaQo'shmaShtatlaridaipotekali kreditlash tizimida ro'y bergan tanglik holatidan boshlandi. So'ngra bu jarayonning miqyosi kengayib, yirik banklar va moliyaviy tuzilmalarning likvidlik, ya'ni to'lov qobiliyati zaiflashib, moliyaviy inqirozga aylanib ketdi. Dunyoning yetakchi fond bozorlarida eng yirik kompaniyalar indekslari va aksiyalarining bozor qiymati halokatli darajada

tushib ketishiga olib keldi. Bularning barchasi, o‘z navbatida, ko‘plab mamlakatlarda ishlab chiqarish va iqtisodiy o‘sish sur’atlarining keskin pasayib ketishi bilan bog‘liq ishsizlik va boshqa salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi»[1]. Bundan ko‘rinadiki, dastlab AQSH ipotekabozorlarida namoyon bo‘lgan mazkur inqiroz yetarlicha to‘lov layoqatiga ega bo‘lmagan, qarzlarni qaytarish qobiliyati shubhali bo‘lgan qarzdorlarga ipoteka kreditlari berish amaliyotining jadallashuvi natijasida ro‘y berdi.

Modomiki, ipoteka krediti o‘zining mohiyati bo‘yicha ko‘chmas mulk garovi hisobiga beriladigan kreditlar bo‘lsada, AQSH bozorlari bunday likvidli ko‘chmas mulklarga yetarlicha «to‘yindi» va ularning narxlari keskin tusha boshladi. Buning ustiga investitsion banklarning AQSH ipoteka bozorlaridagi yangi moliyaviy «mahsulot» hisoblangan aktivlarni sekyuritizatsiyalash bo‘yicha operatsiyalarining avj olishi ipoteka bozorlaridagi tanazzullik holatlari ehtimolligini oshirdi.

AQSH iqtisodiyoti yaratilgan shart-sharoitlar tufayli arzon kredit resurslariga to‘yindi va bu Federal zaxira tizimi (FZT) amalga oshirayotgan pul-kredit siyosatini o‘zgartirishiga olib keldi. Natijada 2004-2006-yillarda Federal zaxira tizimi foiz stavkalarni 6,25% gacha ko‘tardi. Kreditlarning qimmatlashuvi aholini ipotekaga nisbatan talabining pasayishiga va kreditlarni qaytarish bo‘yicha qarzdorlar to‘lovining qisqarishiga olib keldi. Boshqa tomondan, oziq-ovqat mahsulotlari va energiya resurslari narxlarining o‘sishi aholining kreditni qaytarish bo‘yicha moliyaviy imkoniyatlarining cheklanishiga olib keldi. 2000-2007-yillar mobaynida jahon bozoridagi oziq-ovqat mahsulotlarining narxi o‘rtacha ikki barobarga oshdi, benzin narxi esa 3,5 barobarga oshdi. Neft narxi rekord darajada, ya’ni bir barreli 147 dollardan ortdi. Pirovard natijada 2007-yil boshida AQSHda aholining ipoteka kreditlarini qaytarishi bilan bog‘liq muammo kuchaydi. Qarzdorlarning ko‘chmas mulk garovi bilan olingan kreditlarni qaytarishdan ko‘ra to‘lovlarni to‘lashdan bosh tortish holati kengaydi. Banklarning to‘lov qobiliyatiga ega bo‘lmagan mijozlarning ko‘chmas mulklarini qayta sotuvga qo‘yishi natijasida ipoteka bozoridagi taklif ko‘payib, bozordagi narxlarning keskin pasayishiga olib keldi.

Aksariyat moliyachi-iqtisodchilar vujudga kelgan moliyaviy inqirozning haqiqiy sabablaridan biri sifatida rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni haddan ziyod ortiqcha erkinlashtirish siyosatining «mevasi» ekanligini, ya’ni «o‘z-o‘zini boshqaruvchi bozor» g‘oyasini ilgari surish

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009, 4-b.

orqali davlatning milliy iqtisodiyotga va xususan moliyaviy bozorlarga aralashuvini cheklanganligi bilan ham izohlamoqdalar. Shu o'rinda, jahon moliyaviy inqirozining yuzaga kelishida asosiy sabab – moliyaviy resurslar bilan real ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi hisoblanishini ta'kidlash lozim. Pul muomalasi qonunlaridan ma'lumki, iqtisodiyot sog'lom va barqaror amal qilishi uchun muomalaga chiqarilayotgan pul massasi bilan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish real hajmi o'rtasida muayyan nisbatga amal qilinishi lozim. Biroq, milliy iqtisodiyotlarning baynalmilallashuvi va globallashuv jarayonlari pul muomalasining amal qilishiga ham o'z ta'sirini o'tkazib, dastlab ayrim mamlakatlar, masalan AQSHda, keyinchalik ko'plab mamlakatlarda mazkur qonunga rioya qilishning zaiflashuviga, keyin esa uni umuman e'tiborga olmaslikka qadar olib keldi. Jumladan, o'tgan asrning 70-yillariga qadar amal qilib kelgan jahon valuta tizimlari pullarning oltin yoki tovar mazmunini ta'minlash orqali iqtisodiy munosabatlarning barqarorligiga zamin yaratdi. Biroq, jahon amaliyotida 1976-yildan boshqariladigan, suzib yuruvchi valuta tizimiga o'tilgach, pulning oltin mazmuni yo'qolib, asosan, AQSH dollari yetakchi valutaga aylandi, uning muomalaga chiqarilishini nazorat qilib bo'lmay qoldi. Keyingi yillarda globallashuv jarayonining jadallashuvi ta'sirida xalqaro iqtisodiy aloqalarda qat'iy valutaga bo'lgan talabning yanada kuchayishi AQSH tomonidan hech qanday tovar bilan ta'minlanmagan pullarning muomalaga chiqarilish jarayonini yanada tezlatib yubordi. Ma'lumotlarga ko'ra, muomaladagi pul massasi (naqd, kredit pullar va turli to'lov vositalari)ning tovar va xizmatlar ishlab chiqarish real hajmidan deyarli 10 baravar, agar pulning aylanish tezligini ham hisobga olinsa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoridan, ya'ni pulga bo'lgan talabdan bir necha o'n baravar ko'payib ketganligini anglatadi. Shu bilan bir qatorda, asosan yetakchi rivojlangan mamlakatlarda kuzatilgan quyidagi salbiy holatlar ham moliyaviy inqirozning vujudga kelishining asosiy sabablaridan hisoblanadi:

- noratsional pul-kredit siyosatining, hamda qayta moliyalash stavkasining surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida qarzga yashashning odatga va kundalik holatga aylanishi;
- moliyaviy institutlarning majburiyatlari bilan ustav mablag'lari o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi;
- qimmatli qog'ozlar bo'yicha reyting tashkilotlari tomonidan soxta xulosalar berilishi;
- moliyaviy audit va professional etika tamoyillarining buzilishi va soxta audit xulosalari taqdim etilishi;

- moliyaviy rag'batlantirish uslubi sifat ko'rsatkichlariga emas, balki miqdoriy ko'rsatkichlarga asoslanganligi;

- yuqori riskli va murakkab hosilaviy qimmatbaho qog'ozlarning vujudga kelishi va hokazo.

Prezidentimiz o'z asarlarida dunyoning hozirgi vaqtda bir qator yetakchi tahlil va ekspertlik markazlari global moliyaviy inqiroz holatini va uning yuz berishi mumkin bo'lgan oqibatlariga doir materiallarni o'rganish va umumlashtirish natijasida quyidagi xulosalarga kelayotganligini ta'kidlab o'tdilar. Ya'ni, **«Birinchidan, moliya-bank tizimidagi inqiroz jarayonlari deyarli butun dunyoni qamrab olayotgani, retsessiya va iqtisodiy pasayishning muqarrarligi, investitsiyaviy faollik ko'lamining cheklanishi, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi, shuningdek, jahonning ko'plab mamlakatlariga ta'sir ko'rsatadigan jiddiy ijtimoiy talofotlar sodir bo'lishi mumkinligi o'z tasdig'ini topmoqda»**[1].

Keyingi yillarda rivojlangan mamlakatlarda surunkali budjet taqchilligi va salbiy tashqi savdo saldosining kuzatilayotganligi jahon moliyaviy inqirozining vujudga kelishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi (19.2-jadval).

19.2-jadval

Dunyoning ayrim mamlakatlari tashqi savdo saldosidagi o'zgarishlar (mlrd.AQSH doll.)

Mamlakatlar	1996-yil	2007-yil
Rivojlangan mamlakatlar, jami	**46,2**	**-798,8**
AQSH	-120,2	-854,7
Yaponiya	65,4	81,0
Yevropa Ittifoqi	88,5	-228,0
Boshqalar	12,5	202,2
Rivojlanayotgan mamlakatlar, jami	**-87,5**	**509,7**
Xitoy	7,2	562,0
Yaqin Sharq va Afrika	5,9	311,0
Boshqalar	-100,6	-363,3

Jadvaldan ko'rinadiki, 1996-yilda rivojlangan mamlakatlar hissasiga 46,2 mlrd. dollar hajmdagi ijobiy tashqi savdo saldosi to'g'ri kelgan bo'lsa, 2007-yilga kelib bu ko'rsatkich 798,8 mlrd. dollar hajmdagi

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. — T.: O'zbekiston, 2009, 5-b.

salbiy saldoni, ya'ni taqchillikni tashkil qilgan. Aksincha, bu davrda rivojlanayotgan mamlakatlarda butunlay teskari manzara kuzatilib, ularning 87,5 mlrd. doll. hajmdagi salbiy tashqi savdo saldosi 509,7 mlrd. doll. hajmdagi ijobiy tashqi savdo saldosiga aylangan.

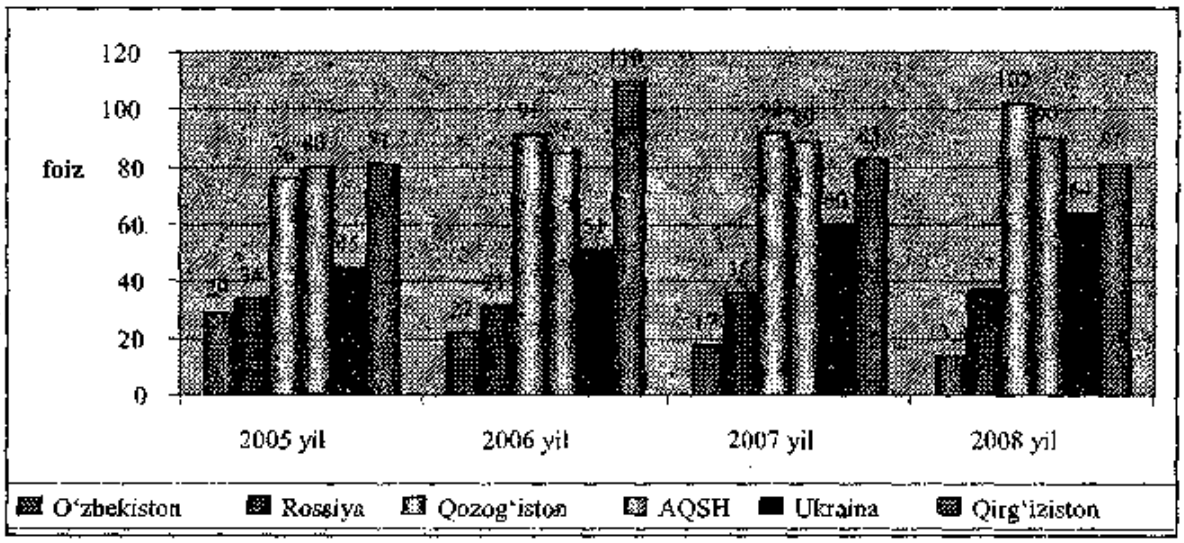
Jahon iqtisodiyotida kuzatilgan bunday nomutanosiblik holatlari, ya'ni rivojlanayotgan mamlakatlar savdo balansida ijobiy saldo o'sayotgan sharoitda ayrim rivojlangan mamlakatlar tashqi savdo balansidagi yirik miqdordagi taqchillikning vujudga kelishi dunyo mamlakatlari valuta zaxiralarining o'zgarishiga olib keldi. Xususan, keyingi yillarda Xitoy, Yaponiya, Yaqin SHarq mamlakatlari valuta zaxiralari keskin o'sdi. Ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi paytlarda xalqaro valuta zaxiralarining 3,4 trln. dollari, ya'ni jami zaxiralarning qariyb 59% Osiyoning 10 ta yirik mamlakati hissasiga to'g'ri kelmoqda.

Aksariyat xalqaro ekspertlarning e'tirof etishlaricha 2006-yilda AQSH ipotekabozorlaridaboshlangan inqirozning avj olishi vauni jahon moliyaviy inqirozining kelib chiqishiga faol ta'sirini AQSHning jahon yalpi ichki mahsulotining asosiy iste'mol qiluvchisi hisoblanganligini keltirib o'tishadi. Ma'lumotlarga qaraganda, AQSHning jahon yalpi ichki mahsulotini ishlab chiqishdagi hissasi 20% ni tashkil qilsada, uning iste'molidagi hissasi qariyb 40% ni tashkil qiladi.

Rivojlangan mamlakatlar, ayniqsa, AQSH davlat tashqi qarzi miqdorining o'sib borganligi va uni YAIMga nisbatan salmog'i o'sganligi inqirozni kuchayishining asosiy omillaridan biri bo'ldi (19.1-diagramma).

19.1-diagramma

Jahondagi ayrim davlatlar tashqi qarzining YAIMga nisbatan *dinamikasi, foizda*

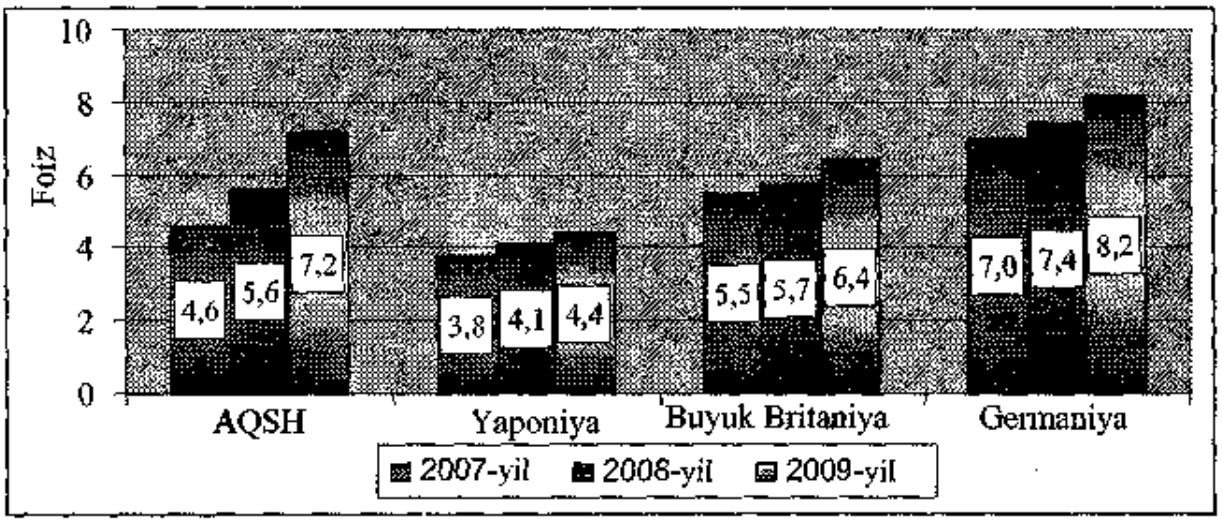

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, keyingi 4 yil mobaynida xususan, AQSH va ayrim Mustaqil davlatlar hamdo'stligi davlatlari (Qirg'izistondan tashqari) tashqi qarzlarining yalpi ichki mahsulotlariga nisbatan salmog'i ortib borgan. Xususan, 2008-yilda AQSH tashqi qarzlarining yalpi ichki mahsulotga nisbatan salmog'i qariyb 90% ni tashkil qilgan. Bu ko'rsatkich Rossiyada 37% ni, Qozog'istonda 102% ni, Ukrainada 64% ni tashkil etgan. Qirg'izistonda esa keyingi 3 yil mobaynida pasayish tendensiyasi kuzatilib, 2008-yilda 81% ni tashkil qilgan. Bu borada O'zbekiston Respublikasida teskari tendensiya kuzatilgan. Ya'ni, amalga oshirilgan oqilona iqtisodiy siyosat natijasida tashqi qarzlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i 2005-yildagi 29% dan 2008-yilda 13,3% ga qadar qisqargan.

Hozirda ko'plab mutaxassis va ekspertlar tomonidan jahon moliyaviy inqirozining global tus olishi va iqtisodiy inqiroz jarayonlarining kuchayishi retsessiya va iqtisodiy pasayishni, investitsiyaviy faollik ko'lami cheklanib borishini, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi hamda jahonning ko'plab mamlakatlariga ta'sir ko'rsatadigan jiddiy ijtimoiy talofotlar sodir bo'lishi mumkinligi e'tirof etilmoqda. Xususan, 2008-yilda jahon miqyosida bevosita xorijiy investitsiyalar oqimi 20% gacha pasayganligi kuzatilgan. 2009-yilda jahon yalpi ichki mahsulotining pasayishi, bevosita xorijiy investitsiyalar ko'lamining yanada pasayishining kuzatilishi hamda xalqaro savdo hajmi qariyb 15% ga pasayishi ehtimol qilinmoqda. Bu holat esa ishsizlik darajasining ortishi bilan bog'liq jiddiy ijtimoiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin (19.2-diagramma).

19.2-diagramma

Rivojlangan mamlakatlarda 2007-2008-yillarda ishsizlik darajasi va 2009-yil istiqbol ko'rsatkichlari

Diagrammadagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, jahonning rivojlangan mamlakatlaridagi ishsizlik keyingi 3 yil mobaynida o'sib borishi kuzatilmoqda. 2009-yilda AQSHda ishsizlik darajasi 7,2%, YAponiyada 4,4%, Buyuk Britaniyada 6,4%, Germaniyada 8,2% ga o'sishi kutilmoqda. Bu o'z-o'zidan ijtimoiy transfertlarning ko'payishi hisobiga davlat xarajatlarining o'sishiga olib keladi. Shunga ko'ra, hukumatlar darajasida inqirozdan chiqish bo'yicha davlat dasturlarini ishlab chiqishda bandlik masalalarini, talabni rag'batlantirish orqali ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirishga qaratilgan keskin choralarni ko'rish masalasini ko'ndalang qilib qo'ymoqda.

Prezidentimiz o'z asarlarida moliyaviy inqiroz holati va uning ta'sirida kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatlarga doir fikrlarini davom ettirib, navbatdagi xulosani ta'kidlab o'tdilar: «**Ikkinchidan, avj olib borayotgan global moliyaviy inqiroz jahon moliya-bank tizimida jiddiy nuqsonlar mavjudligi va ushbu tizimni tubdan isloh qilish zarurligini ko'rsatdi. Ayni vaqtda bu inqiroz, asosan, o'z korporativ manfaatlarini ko'zlab ish yuritib kelgan, kredit va qimmatli qog'ozlar bozorlarida turli spekulativ amaliyotlarga berilib ketgan banklar faoliyati ustidan yetarli darajada nazorat yo'qligini ham tasdiqladi**»[1].

AQSH Federal zaxira tizimi tomonidan olib borilgan noratsional pul-kredit siyosati hamda qayta moliyalashtirish stavkasining surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida banklar tomonidan kredit berish ko'lami keskin o'sdi. Federal zaxira tizimining ekspansion pul-kredit siyosati tijorat banklariga taqdim etadigan kreditlari bo'yicha foiz stavkalarini 1,25% gacha pasaytirilishida namoyon bo'lgan edi.

Federal zaxira tizimining ipoteka bozorlariga e'tiborsizligi, ipoteka kreditlari berish talablarining haddan ziyod erkinlashtirilishi natijasida bozorda ko'chmas mulklarga talab ortdi va uy-joy bozorida narxlarning qisqa muddat ichida keskin o'sishi kuzatildi.

Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish tizimining nomuvofiqligi natijasida banklar tomonidan kreditlash tizimi talablari o'ta yengillashib, bu holat kreditlardan foydalanishda to'lovga layoqatlik darajasining hisobga olinmasligiga imkon yaratdi. Shuningdek, mutaxassislar tomonidan amaldagi bank kapitalini xalqaro tartibga solish (Bazel II) tizimi moliyaviy inqirozni vujudga kelishi uchun zamin yaratganligi e'tirof etilmoqda. Ma'lumki, 90-yillarning boshida qabul qilingan bank kapitalini

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 5-b.

xalqaro tartibga solishning Bazel II tizimi tijorat banklari uchun talab qilinadigan kapital yoki kapitalning yetarliligi aktivlarning investitsion sifatlari va ularning risk darajasi bo'yicha guruhlashni ko'zda tutadi. Natijada Bazel II bank kapitallarini reyting agentliklari xulosalariga asoslangan holda yuqori riskli aktivlarni sekyuritizatsiyalab, qimmatli qog'ozlarga aylantirishni rag'batlantirgan.

Iqtisodchi olim N.Jumaevning fikriga ko'ra, Moody's, Standard & Poors va Fitch kabi reyting agentliklari riskli ipotekaga asoslangan qimmatli qog'ozlarga AAA reytingini berganligi bilan inqirozga o'z hissasini qo'shganlikda ayblanmoqdalar[1]. Mazkur reyting agentliklari tomonidan ipoteka bozorlaridagi qimmatli qog'ozlar bo'yicha berilgan xulosalariga asoslanib faoliyat yuritayotgan tijorat banklari va barcha ipoteka kreditlarining 70% ni taqdim etuvchi davlat ipoteka agentliklari (Freddie Mac (the Federal Home Loan Mortgage Corporation) va Fannie Mae (the Federal National Mortgage Association)) aktivlari sifat ko'rsatkichlarining pasayishi kuzatildi va pirovardida ular to'liq davlat nazoratiga o'tdi. Yuqoridagi holatlar moliya-bank tizimida jiddiy nuqsonlar mavjudligini, shunga ko'ra, ushbu tizimni tubdan isloh qilish orqali yangi, sog'lom moliyaviy tizimni shakllantirish zarurligini tasdiqlamoqda.

Prezidentimiz o'z asarlarida global moliyaviy inqiroz holatini va uning yuz berishi mumkin bo'lgan oqibatlariga doir materiallarni o'rganish va umumlashtirish natijasida kelib chiqqan quyidagi uchinchi xulosani ta'kidlab o'tdilar: «**Uchinchidan, moliyaviy-iqtisodiy inqirozning har qaysi davlatdagi miqyosi, ko'lami va oqibatlari qanday bo'lishi ko'p jihatdan bir qancha omillardan kelib chiqadi. Ya'ni, bu avvalo, ana shu davlatning moliya-valuta tizimi nechog'liq mustahkam ekaniga, milliy kredit institutlarining qay darajada kapitallashuvi va likvidligi (to'lov imkoniga), ularning chet el va korporativ bank tuzilmalariga qanchalik qaram ekaniga, shuningdek, oltin-valuta zaxirasining hajmi, xorijiy kreditlarni qaytarish qobiliyati va pirovard natijada – mamlakat iqtisodiyotining barqarorlilik, diversifikatsiya va raqobatga bardoshlik darajasiga bog'liq**»[2].

XX asrning oxirlarida boshlangan va hozirgacha davom etib kelayotgan bozorlarning globallashuvi, kapitallar xalqaro harakatining erkin-

---

[1] Jumayev N.X. Jahon moliyaviy inqirozi: mohiyati, sabablari va uning O'zbekistonga ta'siri (Elekron ma'ruza matni).- TDIU. - T, 2009.

[2] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 5-b.

lashtirilishi natijasida AQSH bozorlarida vujudga kelgan inqiroz dunyoning boshqa mamlakatlariga ham keng yoyildi. AQSH banklari va ipoteka agentliklarining qimmatli qog'ozlariga qo'yilma qilingan xorijiy investorlar moliyaviy holatiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Bu o'z navbatida dunyo mamlakatlari iqtisodiyotiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. AQSH moliya bozorlaridagi inqiroz jahonning yirik fond bozorlaridagi konyunkturaga ta'sir qildi va bu o'z navbatida mazkur bozorlardagi fond indekslarida (S&P, Dow-Jones, Nasdaq, FTSE, CAC, DAX, Nikkei, Hang Seng, Shanhai composite, RTS, MMVB va b.) o'z aksini topdi. Global moliyaviy bozorning asosiy tarkibi va jahonning asosiy moliyaviy markazlari hisoblangan yirik fond bozorlarini o'z ichiga oluvchi mamlakatlar iqtisodiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Xususan, rivojlangan mamlakatlar YAIMning o'sish sur'atlari keyingi yillarda ahamiyatli darajada pasayib ketdi (19.3-diagramma).

19.3-diagramma

Rivojlangan mamlakatlarda 2007-2008-yillarda YAIMning o'sish sur'atlari va 2009-yil istiqbol ko'rsatkichlari

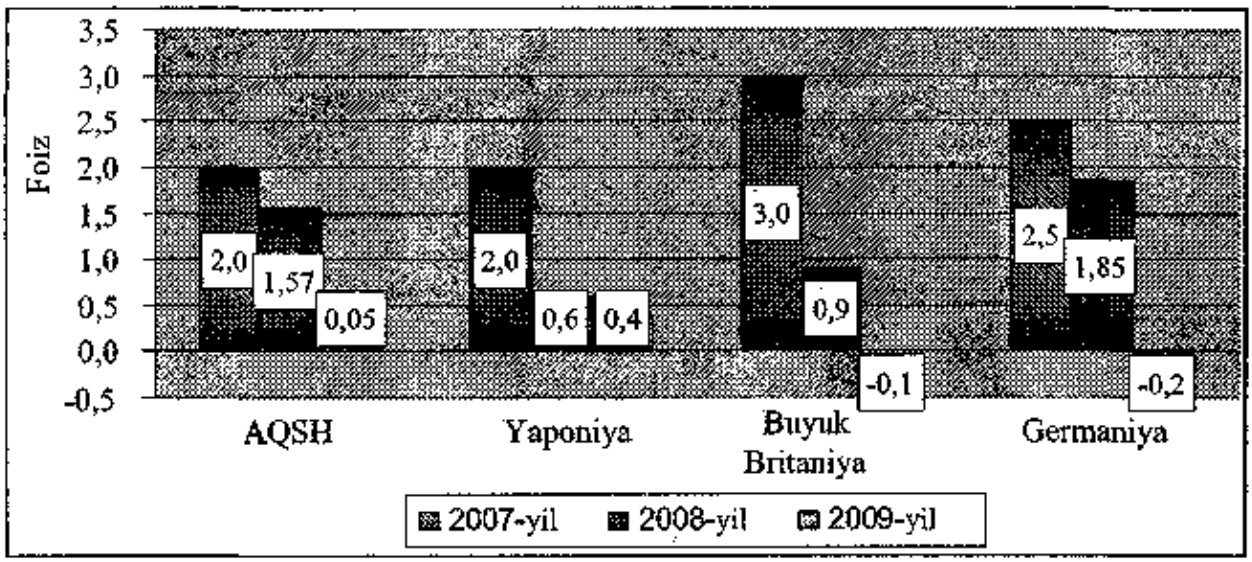

Diagramma ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, jahonning rivojlangan mamlakatlaridagi iqtisodiy o'sish sur'atlarida keskin o'zgarish sodir bo'lgan. Inqirozdan jiddiy aziyat chekayotgan Buyuk Britaniya va Germaniyada 2009-yilda yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishda 2008-yilga nisbatan 0,1% va 0,2% ga pasayish kutilmoqda. Shu o'rinda aytish lozimki, hozirda rivojlanib borayotgan moliyaviy inqiroz inflatsiya, qator banklar va moliyaviy muassasalarning tanazzulga yuz tutishi ta'sirida ishsizlik, ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi va boshqalar negizida iqtisodiy inqiroz shaklida kuchayib bormoqda. Bundan ko'rinadiki,

hozirgi jahon moliyaviy inqirozining o'ziga xos xususiyati – bu uning iqtisodiyotning moliyaviy sektoridan boshlanib, real sektoriga o'tganligidir.

Prezidentimiz o'z asarlarida global moliyaviy inqiroz holatini va uning yuz berishi mumkin bo'lgan oqibatlariga doir materiallarni o'rganish va umumlashtirish natijasida keltirib chiqarilgan to'rtinchi xulosani quyidagicha bayon etdilar: **«To'rtinchidan, jahon moliyaviy inqirozidan imkon qadar tez chiqish, uning oqibatlarini yengillashtirish ko'p jihatdan har qaysi davlat doirasida va umuman, dunyo hamjamiyati miqyosida qabul qilinayotgan chora-tadbirlarning qanchalik samaradorligiga, ularning bir-biri bilan uyg'unligiga bog'liq»**[1]. Shuningdek, 2008-yil noyabr oyida Vashingtonda, jahon yalpi mahsulotining 85 foizi ishlab chiqaradigan 20 ta yirik davlat ishtirokida bo'lib o'tgan sammit global moliyaviy inqirozning ko'lami tobora kengayib borayotganini tasdiqlagani, ushbu sammitda bo'lib o'tgan muhokamalar bugun jahon moliyaviy inqirozining oldini olish haqida emas, balki undan qanday qilib chiqish yo'llari izlanayotganligidan darak berishini ta'kidlab o'tdilar.

Jahon moliyaviy inqirozi aksariyat rivojlangan mamlakatlar moliya tizimini tubdan isloh qilish zarurligini keltirib chiqardi. Shunga ko'ra, AQSH va yevropa Ittifoqi mamlakatlari o'zlarining bank tizimlarini inqirozdan qutqarish uchun yirik tijorat banklarining aksiyalarini sotib olib, ularni budjet mablag'lari hisobiga likvidli aktivlar bilan ta'minlay boshladi.

AQSH hukumati iqtisodiyotga yirik masshtabdagi davlat aralashuvi siyosatini yurita boshladi. AQSHning sobiq moliya vazirining tashabbusi bilan Kongress «Polson rejasi» deb nomlanuvchi rejani qabul qildi. Mazkur rejaning umumiy hajmi 700 mlrd. dollarni tashkil qiladi.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlari inqirozdan chiqish bo'yicha tijorat banklari kreditlari uchun davlat kafolatlari tizimidan foydalanishga kelishib olishdi. Bu holatda kafolatlar banklararo kreditlar bo'yicha 5 yil muddatga taqdim etiladi va hukumat banklarning imtiyozli aksiyalarini sotib olish orqali ularni qo'llab-quvvatlash imkoniyatlariga ega bo'ladi. Masalan, AQSHda Federal zaxira tizimi qimmatli qog'ozlarni sotib olish, xususiy sektorni to'g'ridan-to'g'ri moliyalashtirish amaliyotiga o'tish orqali likvidlilikni taminlashning yangi usuliga o'tdi.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 6-b.

Buyuk Britaniya hukumati banklar va moliyaviy muassasalar aksiyalariga 37 mlrd. funt sterling mablag'larini investitsiya qilishini e'lon qildi. Germaniya hukumati esa, bank tizimini qo'llab-quvvatlash uchun kapital va kreditlar bo'yicha kafolatlar shaklida 500 mlrd. yevro ajratishini e'lon qildi. Avstraliya hukumati esa barcha omonatchilar pul jamg'armalarini 3 yilga kafolatlashini e'lon qildi va ipoteka qimmatli qog'ozlarini sotib olish uchun 2,6 mlrd. dollar mablag' ajratdi (19.3-jadval)[1]. Yevropaning yirik banklari milliylashtirildi, ya'ni davlat tomonidan sotib olindi.

19.3-jadval

Jahon mamlakatlarining inqirozga qarshi kurashga sarflangan moliyaviy xarajatlari

Mamlakat	Moliyaviy xarajatlar, mlrd. dollar	Mamlakat YAIMga nisb. % hisobida (2008-yil)
Rossiya	222	13,9
Buyuk Britaniya	1020	37
AQSH	3539	25
Germaniya	893	23
Yaponiya	576	12
Xitoy	570	13
Dunyo bo'yicha	9400	15

Inqirozdan qutqarish bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlardan ko'rinib turibdiki, rivojlangan mamlakatlar tartibga solinmaydigan erkin bozor haqidagi ideologik dogmani orqaga tashlab, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullaridan keng foydalana boshladilar.

Tijorat banklarini «milliylashtirish»ni nazarda tutuvchi davlat budjetidan ajratilgan mazkur investitsiya resurslari ma'lum bir davrga o'zining ijobiy natijasini berishi mumkin.

Hozirgi vaqtda dunyo mamlakatlari tomonidan inqirozga qarshi kurash bo'yicha yirik miqdorda moliyaviy resurslar ajratilmoqda. Ularning hajmi va yalpi ichki mahsulotga nisbatan salmog'i inqirozning ta'sir ko'lami va har qaysi mamlakatlarning inqirozga qarshi kurash bo'yicha ishlab chiqqan rejalari hajmiga asoslanadi. Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, dunyo bo'yicha jami sarflangan mablag'larning hajmi 9400 mlrd. dollarni tashkil qilgan. AQSH hukumati sarflagan mablag'larining

[1] Internet ma'lumotlari.

hajmi 3539 mlrd. dollarni tashkil qilgan bo'lib, bu mamlakat yalpi ichki mahsulotining 25% ni tashkil etadi. Bu ko'rsatkich Buyuk Britaniyada 1020 mlrd. dollarni (mamlakat yalpi ichki mahsulotining 37%), Germaniyada 893 mlrd. dollarni (23%) tashkil qilgan. Bundan ko'rinadiki, hozirgi sharoitda inqirozdan AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya davlatlari nisbatan ko'proq aziyat chekmoqda.

Inqirozni bartaraf etish bo'yicha mamlakatlar tomonidan ishlab chiqilgan chora-tadbirlar bo'yicha ajratiladigan mablag'lar ma'lum maqsadli sarflanish yo'nalishlariga ega (19.4-jadval).

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, inqirozni bartaraf etishga sarflangan jami mablag'lar 2008-yilda 6820 mlrd. dollarni tashkil qildi. Kredit mablag'lariga davlat kafolati uchun 3004 mlrd. dollar sarflangan, ya'ni jami ajratilgan mablag'lardagi salmog'i 44% ni tashkil qilgan, moliyaviy institutlar ustav kapitaliga maqsadli qo'yilmalar 1155 mlrd. dollarni tashkil qilgan bo'lib, ularning salmog'i 17% ni tashkil qilgan. Yuqori riskli shubhali aktivlarni xarid qilish uchun sarflangan mablag'lar hajmi 674 mlrd. dollarni tashkil qilib, ularning jami ajratilgan mablag'lardagi salmog'i qariyib 10% ni tashkil qilmoqda.

19.4-jadval

Inqirozni bartaraf etishga ajratilgan mablag'larning yo'nalishlari

Mamlakat	Kredit mablag'lariga davlat kafolati		Moliyaviy institutlar ustav kapitallariga qo'yilmalar		Yuqori riskli, shubhali aktivlarning xaridi		Boshqalar		Jami
	mlrd. doll.	jamiga nisb. %	mlrd. doll.	jamiga nisb. %	mlrd. doll.	jamiga nisb. %	mlrd. doll.	jamiga nisb. %	mlrd. doll.
Rossiya	-	-	185	84	11	5	25	11	222
Buyuk Britaniya	393	39	79	8	-	-	549	54	1020
AQSH	1769	50	714	20	663	19	394	11	3539
Germaniya	539	60	177	20	-	-	176	20	893
Yaponiya	303	53	-	-	-	-	237	47	576
Xitoy	-	-	-	-	-	-	570	100	570
Jami	3004	44	1155	17	674	10	1951	29	6820

19.5. Jahon moliyaviy inqirozining O‘zbekiston iqtisodiyotiga ta’siri hamda uning oqibatlarini oldini olish va yumshatishga asos bo‘lgan omillar

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O‘zbekiston iqtisodiyotiga ta’siri borasida Prezidentimiz o‘z asarlarida quyidagicha ta’kidlaydilar: «...tobora chuqurlashib borayotgan jahon moliyaviy inqirozi mamlakatimizga ta’sir ko‘rsatmaydi, bizni chetlab o‘tadi, degan xulosa chiqarmaslik kerak. Masalani bunday tushunish o‘ta soddalik, aytish mumkinki, kechirib bo‘lmas xato bo‘lur edi. Barchamiz bir haqiqatni anglab yetishimiz lozim – O‘zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Buning tasdig‘ini tashqi dunyo bilan aloqalarimiz tobora kengayib borayotganida, taraqqiy topgan yetakchi davlatlar ko‘magida iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo‘yicha dasturlarning amalga oshirilayotganligida, O‘zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportining o‘sib borishida va boshqa misollarda yaqqol ko‘rishimiz mumkin. Shu bois global moliyaviy inqiroz va birinchi navbatda uning oqibatlari iqtisodiyotimizning rivojlanishi va samaradorlik holatlariga ta’sir etayotganidan ko‘z yumib bo‘lmaydi»[1].

Biroq, o‘z o‘rnida ta’kidlash lozimki, moliyaviy inqirozning respublikamiz iqtisodiyotiga ta’siri boshqa rivojlangan va ayrim qo‘shni davlatlardagiga qaraganda mazmunan farq qiladi. Agar boshqa mamlakatlarda bu jarayonlar bevosita moliya tizimining izdan chiqishi va ishlab chiqarish hajmlarining keskin qisqarib ketishi, ko‘plab yirik korxonalarning yopilishi orqali namoyon bo‘lsa, O‘zbekistonda inqirozning iqtisodiyotga ta’siri jahon xomashyo bozorlarida eksport mahsulotlariga talabning susayishi tufayli narxlarning keskin pasayishi hamda buning oqibatida eksport daromadlarining sezilarli kamayishi, asosiy savdo hamkorlar xarid qobiliyatining pasayishi natijasida tashqi savdo aylanmasining qisqarishi orqali namoyon bo‘ladi.

«Jahon bozorida talabning pasayib borishi oqibatida O‘zbekiston eksport qiladigan qimmatbaho va rangli metallar, paxta, uran, neft mahsulotlari, mineral o‘g‘itlar va boshqa mahsulotlarning narxi tushib bormoqda. Bu esa, o‘z navbatida, xo‘jalik yurituvchi subyektlar va investorlarning eksportdan oladigan tushumlari kamayishiga olib keladi. Ular-

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009, 11-b.

ning foyda ko'rishiga va ishlab chiqarish rentabelligiga, oxir-oqibatda esa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarimizning o'sish sur'atlari va iqtisodiyotimizning boshqa tomonlariga salbiy ta'sir etadi»[1]. **Shu bilan birga, bugungi kunda ko'plab yetakchi olim va mutaxassislarimiz tomonidan iqtisodiyotimizda moliyaviy inqirozning salbiy oqibatlari ta'sirini pasaytiradigan omillar mavjudligi ta'kidlanmoqda. Ba'zi mutaxassislarning** fikricha, «hozirgi inqiroz ehtimol tutilayotgan salbiy ta'sirlardan tashqari biz uchun ijobiy ta'sirlarga ham ega bo'lishi, yangi imkoniyatlarni vujudga keltirishi mumkin. AQSH va yevropadagi investorlar aksiyalardan bosh tortib, o'z aktivlarini bo'shatmoqdalar. Mohiyatiga ko'ra, qaytadan qandaydir ishga jalb etilishi zarur bo'lgan resurslarni bo'shatish jarayoni bormoqda. Demak, yangi bozorlarni, yangi imkoniyatlarni izlash boshlanadi. Investorlar kapital kiritishning muqobil yo'llarini qidiradilar. G'arb bozorlari turg'unlikka yuz tutgan chog'da rivojlanayotgan mamlakatlar bozorlari o'sishning ijobiy dinamikasini ko'rsatadi. Shunday mulohazalardan kelib chiqqan holda, ko'plab investorlar O'zbekiston bozoriga e'tibor qaratishlari ehtimoldan xoli emas»[2]. Shuningdek, jahon moliyaviy inqirozining O'zbekistonga ta'sirining jiddiy bo'lmaganligini qo'yidagi omillar bilan izohlash mumkin:

- ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyotiga o'tishning bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'lining tanlanganligi;
- davlat bosh islohotchi sifatida mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi zarurligining aniq belgilab olinganligi;
- O'zbekistonda moliyaviy-iqtisodiy, budjet, bank-kredit tizimi, shuningdek, iqtisodiyotning real sektori korxonalari va tarmoqlarining barqaror hamda uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun yetarli darajada mustahkam zaxiralar yaratilganligi va zarur resurslar bazasining mavjudligi;
- oqilona tashqi qarz siyosati olib borilganligi;
- aholining ish haqi va daromadlarini izchil va oldindan oshirib borish hamda iste'mol bozorida narxlar indeksining asossiz tarzda o'sishining oldini olishga doir chora-tadbirlarning izchillik bilan amalga oshirilganligi;
- davlatning moliyaviy-iqtisodiy va bank tizimlarining nechog'liq barqaror va ishonchli ekani, ularning himoya mexanizmlari qanchalik kuchliligi bilan izohlanadi.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 12-b.

[2] Хаитбаев Д. Кризис может иметь свои плюсы // http://www.review.uz/page/article/v_uzbekistane/2356.

Hozir O‘zbekistonning umumiy tashqi qarzi yalpi ichki mahsulotga nisbatan 13,3% ni tashkil etmoqda, eksport hajmiga nisbatan esa 31% dan oshmaydi. Bu o‘z navbatida mamlakatimizning xalqaro darajadagi to‘lov qobiliyatga egaligini ifodalaydi.

Respublikamizda doimo qisqa muddatli spekulyativ kreditlardan voz kechib, chet el investitsiyalarini uzoq muddatlarga, imtiyozli foiz stavkalari bo‘yicha jalb etildi. Natijada milliy iqtisodiyotimizning xalqaro kreditlar bozoridagi konyunkturaga keskin bog‘liqligining va moliyaviy inqirozning salbiy oqibatlarining oldi olindi.

2007-2008-yillarda o‘zlashtirilgan chet el investitsiyalari hajmi 2,5 martadan ko‘proq oshdi. Bu holat milliy iqtisodiyotimizning yuqori investitsion salohiyatga ega bo‘layotganligi va hukumatimiz tomonidan yaratilayotgan qulay investitsion muhit bilan bevosita bog‘liqdir. Natijada 2008-yilda 1,7 milliard AQSH dollari miqdorida xorijiy investitsiyalar o‘zlashtirildi, ularning 70% to‘g‘ridan-to‘g‘ri jalb qilinadigan investitsiyalar ulushiga to‘g‘ri keladi. Jalb qilingan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar O‘zbekiston milliy iqtisodiyotining rivojlanishi uchun strategik ahamiyatga ega bo‘lgan real sektorlarini modernizatsiya qilishga yo‘naltirilgan.

Investitsiya dasturi doirasida 2009-yilda 1,8 milliard AQSH dollaridan ortiq xorijiy investitsiyalarni o‘zlashtirish mo‘ljallanganligi istiqboldagi barqaror iqtisodiy o‘sish jarayonlari kuzatilishi kutilayotganligidan dalolat beradi. Mazkur xorijiy investitsiyalarning 75% to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar ulushiga to‘g‘ri keladi.

Darhaqiqat, hozirgi kunda tashqi dunyo bilan ikki tomonlama o‘zaro manfaatli aloqalarimiz rivojlanib bormoqda. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo‘yicha dasturlarni amalga oshirishimizda xorijiy mamlakatlarning ilg‘or texnologiyalariga asoslangan investitsiyalariga ehtiyoj mavjud. Qolaversa, jahon bozoridagi talabning pasayib borishi mahalliy ishlab chiqaruvchi korxonalarimizning eksport ko‘lamiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shunga asoslangan holda, hukumatimiz tomonidan inqirozga qarshi choralar dasturi ishlab chiqilgan bo‘lib, mazkur dasturda talabni rag‘batlantirishga yo‘naltirilgan bir qator moliyaviy imtiyozlar va barqaror iqtisodiy o‘sish sur’atlarini ta’minlovchi chora-tabdirlar majmui o‘z aksini topdi.

Xulosalar

1. Iqtisodiy sikl deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin-ketin bir necha fazalarni bosib o‘tib, o‘zining

dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tgan davr tushuniladi. Iqtisodiyotning rivojlanishidagi harakati bir sikl bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz to'lqinsimon harakat sifatida davom etadi.

2. Iqtisodiy sikl maxsus fazalar orqali amalga oshadi. Har bir faza iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Odatda iqtisodiy siklning inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish fazalari ajratib ko'rsatiladi. Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

3. Iqtisodiy sikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushuntiruvchi nazariyani eksternal nazariya deb atash qabul qilingan.

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi, ya'ni: urushlar, inqilobiy o'zgarishlar va boshqa siyosiy larzalar; oltin, uran, neft va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarining ochilishi; yangi hududlarning ochilishi va bu bilan bog'liq ravishda aholi migratsiyasi, yer shari aholisi sonining o'zgarib turishi; ijtimoy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o'zgartirishga qodir bo'lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o'zgarishlar.

4. Internal nazariya iqtisodiy sikllarni iqtisodiy tizimning o'ziga xos ichki omillari tug'diradi deb hisoblaydi va quyidagi omillarni ajratib ko'rsatadi: asosiy kapitalning jismoniy xizmat muddati; shaxsiy iste'molning o'zgarishi (qisqarishi yoki kengayishi); investitsiyalar, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish joylarini vujudga keltirishga yo'naltiriladigan mablag'lar hajmi; ishlab chiqarish, talab va takliflar hajmiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan davlat iqtisodiy siyosatining o'zgarishi.

5. Iqtisodiyotning siklli rivojlanishi sabablarini izohlashda shuningdek, sof monetar nazariya, nomonetar nazariya, yetarlicha iste'mol qilmaslik nazariyasi, jamg'arish nazariyasi, psixologik nazariya kabilar ham ilgari suriladi.

6. Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy siklning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta'kidlanadi. Ularning ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari sifatida Kitchin, Juglar, Kuznets, Kondratev sikllarini keltirish mumkin.

7. Iqtisodiy inqiroz, deb ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi. Inqirozlar turli-tuman tarzda ro'y bersada, ularni umumiy, o'xshash tomonlarini nazarda tutib, quyidagi guruhlarga ajratish mumkin: xo'jalik tizimida muvozanatning buzilishi miqyosiga ko'ra umumiy hamda ayrim sohalarda yuz beradigan inqirozlar; iqtisodiyotda

muvozanatning buzilishini muntazam yoki aksincha tarzda yuz berishiga ko'ra davriy, oraliq, nomuntazam inqirozlar; takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi tavsifiga ko'ra ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish inqirozlari.

8. 2008-yilda dastlab, AQSH ipoteka bozorlarida namoyon bo'lgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi yetarlicha to'lov layoqatiga ega bo'lmagan, qarzlarni qaytarish qobiliyati shubhali bo'lgan qarzdorlarga ipoteka kreditlari berish amaliyotining jadallashuvi natijasida ro'y berdi.

9. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining asosiy sabablari bo'lib rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni haddan ziyod ortiqcha erkinlashtirish siyosati, ya'ni «o'z-o'zini boshqaruvchi bozor» g'oyasini ilgari surish orqali davlatning milliy iqtisodiyotga va xususan moliyaviy bozorlarga aralashuvining cheklanganligi; moliyaviy resurslar bilan real ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi; noratsional pul-kredit siyosatining, hamda qayta moliyalash stavkasining surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida qarzga yashashning odatga va kundalik holatga aylanishi; moliyaviy institutlarning majburiyatlari bilan ustav mablag'lari o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi; qimmatli qog'ozlar bo'yicha reyting tashkilotlari tomonidan soxta xulosalar berilishi va boshqalar hisoblanadi.

10. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining respublikamiz iqtisodiyotiga ta'siri boshqa rivojlangan va ayrim qo'shni davlatlardagiga qaraganda mazmunan farq qiladi. Agar boshqa mamlakatlarda bu jarayonlar bevosita moliya tizimining izdan chiqishi va ishlab chiqarish hajmlarining keskin qisqarib ketishi, ko'plab yirik korxonalarning yopilishi orqali namoyon bo'lsa, O'zbekistonda inqirozning iqtisodiyotga ta'siri jahon xomashyo bozorlarida eksport mahsulotlariga talabning susayishi tufayli narxlarning keskin pasayishi hamda buning oqibatida eksport daromadlarining sezilarli kamayishi, asosiy savdo hamkorlar xarid qobiliyatining pasayishi natijasida tashqi savdo aylanmasining qisqarishi orqali namoyon bo'ladi.

11. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekistonga ta'sirining jiddiy bo'lmaganligi quyidagi yumshatuvchi omillarning mavjudligi bilan izohlanadi: ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyotiga o'tishning bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'lining tanlanganligi; davlat bosh islohotchi sifatida mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi zarurligining aniq belgilab olinganligi; O'zbekistonda moliyaviy-iqtisodiy, budjet, bank-kredit tizimi, shuningdek, iqtisodiyotning real sektori korxonalari va tarmoqlarining barqaror hamda uzluksiz ishlashini

ta'minlash uchun yetarli darajada mustahkam zaxiralar yaratilganligi va zarur resurslar bazasining mavjudligi; oqilona tashqi qarz siyosati olib borilganligi; aholining ish haqi va daromadlarini izchil va oldindan oshirib borish hamda iste'mol bozorida narxlar indeksining asossiz tarzda o'sishining oldini olishga doir chora-tadbirlarning izchillik bilan amalga oshirilganligi; davlatning moliyaviy-iqtisodiy va bank tizimlarining nechog'liq barqaror va ishonchli ekanligi, ularning himoya mexanizmlarining qanchalik kuchliligi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy inqiroz – ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishi.

Iqtisodiy sikl – ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlangunga qadar takrorlanib turadigan to'lqinsimon harakati.

Turg'unlik (depressiya) – ishlab chiqarishning bir joyda depsinib turishini anglatuvchi hamda iqtisodiy faollik jonlanishi uchun shart-sharoitlarning vujudga kelishiga imkon yaratiluvchi iqtisodiy sikl fazasi.

Jonlanish – iqtisodiy siklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga o'tishini tavsiflovchi fazasi.

Yuksalish – iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to'liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va to'lovga layoqatli talabning kengayib borishini tavsiflovchi fazasi.

Tarkibiy inqirozlar – iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalovchi iqtisodiy holat.

Agrar inqirozlar – qishloq xo'jaligida ro'y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo'lib, sikllı tavsifga ega bo'lmaydi va sanoat sikllariga qaraganda ancha uzoq davr davom etadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishishning qanday yo'llari mavjud?
2. Iqtisodiy inqirozlar mohiyati nimada ifodalanadi?
3. Iqtisodiy sikl bo'yicha qanday nazariyalar mavjud? Eksternal va internal nazariyalarning farqi nimada?
4. Iqtisodiy siklning ta'rifini bering va uning har bir fazasining o'ziga xos belgilarini ko'rsating.

5. Iqtisodiy sikllarning asosiy turlariga tavsif bering va muhim belgilarini ko‘rsating.

6. Iqtisodiy sikining oqibatlarini baholang.

7. Inqirozlarning umumiy jihatlariga ko‘ra qanday guruhlarga ajratish mumkin?

8. Tarkibiy inqirozlarni tushuntiring. siklli tebranishlar vujudga kelishining sabablarini ko‘rsating.

9. Agrar inqirozlarning xususiyatlarini bayon qiling.

10. Ortiqcha va taqchil ishlab chiqarish inqirozlarining kelib chiqish sabablarini ko‘rsating va o‘zaro taqqoslang. Ushbu inqirozlarni bartaraf etish chora-tadbirlaridagi farqlarni bayon eting.

11. 2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi vujudga kelishining asosiy sabablarini tushuntirib bering.

12. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mazmuni va ko‘lamlari to‘g‘risida jahonning yetakchi ekspert va tahlil markazlari tomonidan qanday xulosalar chiqarildi?

13. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining rivojlangan mamlakatlarga ta’sir yo‘nalishlari va darajasini tavsiflang.

14. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O‘zbekiston iqtisodiyotiga ta’siri nimalarda namoyon bo‘ldi? Uning ta’sir oqibatlarini yumshatuvchi omillarni izohlab bering.

20-bob. YALPI ISHCHI KUCHI, UNING BANDLIGI VA ISHSIZLIK

Iqtisodiyotning barcha sohalarida, shuningdek, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishning hamma fazalarida ishchi kuchi eng faol omil hisoblanadi. Chunki boshqa hamma omillar ishchi kuchi yordamida harakatga keltiriladi, ularning qiymatlari saqlab qolinib, yangi mahsulotga o‘tkaziladi, yangi qiymat shu ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonida yangi mahsulot ishchi kuchi tomonidan yaratiladi. Shu sababli mamlakat miqyosida yalpi ishchi kuchining mazmuni, tarkibi, ishchi kuchi bozorini o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Ushbu bobda ishlab chiqarishning shaxsiy omili va jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi bo‘lgan ishchi kuchini takror hosil qilish hamda uning xususiyatlari bilan bog‘liq muammolar, ishchi kuchi bozori va ishsizlik muammolari batafsil qarab chiqiladi. Shuningdek, ishsizlikning turlari va uning darajasini aniqlash usullari, ishsizlarni ijtimoiy himoyalash kabi masalalarga ham e’tibor qaratiladi.

20.1. Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning xususiyatlari

Jamiyatda amalga oshirilayotgan har qanday ishlab chiqarish jarayoni ijtimoiy ishlab chiqarish hisoblanadi. Chunki, unda ishtirok etayotgan barcha ishlab chiqarish omillari – mehnat predmetlari, mehnat qurollari, ishchi kuchi hamda ishlab chiqarishning boshqa sharoitlari o'z tavsifiga ko'ra ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Masalan, bir tomondan, ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilayotgan stanok – bu o'tgan davrlar davomida yig'ilib kelayotgan ko'plab insonlar buyumlashgan mehnati hamda uni yaratishda bevosita ishtirok etgan ko'plab kishilar jonli mehnatining natijasidir. Boshqa tomondan esa, ushbu stanok vositasida yaratilayotgan mahsulot ham aniq bir kishining emas, balki bir-birlari bilan ishlab chiqarish aloqalari orqali bog'langan kishilar guruhi mehnatining natijasidir. Shuningdek, mazkur mahsulotning bozor sharoitida hali noma'lum bo'lgan iste'molchi uchun ishlab chiqarilishining o'zi ham mazkur jarayonning ijtimoiy tavsifini namoyon etadi. Demak, yuqoridagilardan kelib chiqqan holda ta'kidlash mumkinki, mehnat taqsimoti va kooperatsiyasi, ixtisoslashuv, fan-texnika taraqqiyotining kuchayishi kabi jihatlar ishlab chiqarishning ijtimoiy tavsifini kuchaytiradi. Ijtimoiy ishlab chiqarish sharoitida uning omillariga ham xuddi shunday nuqtai nazardan yondashish zarurati paydo bo'ladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida yalpi ishchi kuchi muhim va yetakchi omillardan hisoblanadi. **Yalpi ishchi kuchi – bu jamiyat yoki alohida olingan mamlakat miqyosida qiymat va iste'mol qiymatlarini yaratishda ishtirok etuvchi bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda faoliyat qiluvchi ishchi kuchlarining umumlashtirilgan majmui.** Yalpi ishchi kuchining takror hosil qilinishi jarayonlarini o'rganish muhim bo'lib, bunda eng avvalo ishchi kuchining o'ziga to'xtalish maqsadga muvofiqdir.

Ishchi kuchi – bu insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi bo'lib, jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi hisoblanadi. Takror ishlab chiqarish jarayonida faqatgina ishlab chiqarishning moddiy-ashyoviy omillarigina emas, balki shaxsiy omili, ya'ni ishchi kuchi ham takror ishlab chiqariladi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish yoki uni takror ishlab chiqarish deganda eng avvalo ishchining mehnat qobiliyatini qayta tiklashi, ya'ni uning ovqatlanishi, kiyinishi, dam olishi va madaniy hordiq chiqarishi tushuniladi. Bu esa ishchi uchun oila, uy-joy va boshqa shart-sharoitlar yaratilishi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari ishchi va xizmatchilarning hozirgi avlodi ma'lum vaqt o'tishi bilan qariydi. Ularning o'rinlarini

bosadigan o‘rinbosarlar ham tayyorlanishi lozim bo‘ladi. Buning uchun esa ishchining oilasi, farzandlari bo‘lishi lozim, ularning o‘sib-ulg‘ayishi, o‘qishi, zamon talabiga javob beradigan ishchi kuchi sifatida kamol topishi uchun ham shart-sharoit bo‘lishi zarur.

Ishchi kuchini takror hosil qilish jarayonini tadqiq etish uning miqdoriy va sifat jihatlarini ajratishni taqozo etadi. **Ishchi kuchining miqdori mamlakat aholisining mehnatga layoqatli bo‘lgan qismi orqali ifodalanib, u ishchi kuchi resurslari deb ham ataladi.** Insonning ishchi kuchi resurslari tarkibiga kiritilishining asosiy mezoni uning yoshi va mehnatga bo‘lgan qobiliyati hisoblanadi. Odatda ishchi kuchi resurslari tarkibiga 16 yoshdan 60 yoshgacha bo‘lgan erkaklar, 16 yoshdan 55 yoshgacha bo‘lgan ayollar kiritiladi. Lekin ijtimoiy ishlab chiqarish va boshqa cohalarda band bo‘lgan pensionerlar ham ishlashi mumkin.

Ishchi kuchining sifati uning tarkibining zamon talablari jihatidan ijtimoiy ishlab chiqarish ehtiyojlariga muvofiqligi darajasini namoyon etadi. Ishchi kuchining sifati uning ma’lumot, kasbiy tayyorgarlik, malaka, ish tajribasi darajalari kabi ko‘rsatkichlar orqali ifodalanadi. Fan-texnika taraqqiyotining jadallashib borishi bilan ishchi kuchining sifatiga bo‘lgan talab ham ortib boradi.

Hozirgi davrda ishchi kuchi resurslarining faol va potensial qismi farqlanadi. **Ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo‘lgan va ishlashga tayyor bo‘lib, ish izlab turgan shaxslar ishchi kuchi resurslarining faol qismi hisoblansa, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o‘qiyotganlar va vaqtinchalik uy xo‘jaligida, boshqa har xil ishlarda band bo‘lganlar potensial qismi hisoblanadi.**

Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklab va ta’minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o‘sishini ta’minlash demakdir. Ishchi kuchini takror yaratish xodimlarni ishlab chiqarishga jalb etishni, tarmoqlar, korxonalar, mintaqalar o‘rtasida ishchi kuchi resurslarini taqsimlash va qayta taqsimlashni, ularning xodimlarga bo‘lgan ehtiyojlari qondirilishini va ayni paytda mavjud ishchi kuchining ish bilan to‘la va samarali band bo‘lishini ta’minlaydigan ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmini yaratishni ham o‘z ichiga oladi.

Ishchi kuchini takror ishlab chiqarish ba’zan ilmiy adabiyotda «aholi nufusini takror ishlab chiqarish» tushunchasi bilan bog‘liq holda ham ishlatiladi. «Nufus» atamasi asosan aholining ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tavsiflarini bayon etishda qo‘llanilib, bunda nufus qonuni ahamiyatli o‘rin tutadi.

Nufus qonuni – aholining o'sib borishi qonunidir. Nufus qonuni aholining tabiiy harakati, ya'ni o'lim darajasining pasayishi, hayot kechirish davomiyligining uzayishi, tug'ilishning optimal darajaga yetishi, jamiyat va alohida oilalar manfaatlari o'zaro uyg'unligining ta'minlanishi orqali namoyon bo'ladi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish nisbatan mustaqil iqtisodiy va ijtimoiy muammo bo'lib, bu muammoning ayrim tomonlari aholining tabiiy harakatlari shaklida namoyon bo'ladi. Shu sababli ishchi kuchini takror hosil qilishning asosi aholining tabiiy o'sishi yoki harakati hisoblanadi.

Aholining tabiiy o'sishi – bu aholining emigratsiya (fuqarolarning o'z mamlakatlaridan boshqa mamlakatlarga ko'chib o'tishi) va immigratsiya (xorijiy fuqarolarning doimiy yashash uchun mamlakatga ko'chib kelishi)dan tashqari harakatini ifodalaydi. U quyidagi umumiy koeffitsiyentlar orqali aniqlanadi:

- tug'ilish koeffitsiyenti (yil davomida tirik tug'ilgan chaqaloqlarning mavjud aholi o'rtacha yillik soniga nisbati);
- o'lish koeffitsiyenti (yil davomida o'lganlarning mavjud aholi o'rtacha yillik soniga nisbati);
- tabiiy o'sish koeffitsiyenti (tug'ilish va o'lish umumiy koeffitsiyentlari o'rtasidagi farq). Odatda bu koeffitsiyentlar mamlakatdagi o'rtacha har 1000 ta aholi soniga to'g'ri keluvchi miqdor sifatida baholanadi.

Mamlakatimizdagi doimiy aholi soni 2009-yilning 1-yanvar holatiga 27,6 mln. kishini tashkil etib, u oldingi yilga nisbatan 483,1 ming kishiga yoki 1,8% ga o'sgan. Aholining tabiiy o'sishi 508,9 ming kishini tashkil etib, shundan 331,8 ming kishi yoki 65,2% qishloq joylariga to'g'ri keladi. O'zbekistonda aholining tabiiy harakati quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (20.1-jadval).

Jadvaldan ko'rinadiki, respublikamizda 2003-yilga qadar har 1000 kishiga to'g'ri keluvchi tug'ilganlar soni qisqarib borib, keyinchalik yana o'sa boshlagan. Tahlil davrida o'lganlar soni ham kamayib bormoqda. Buning natijasida har 1000 kishiga to'g'ri keluvchi tabiiy o'sish 1991-yildagi 28,3 kishidan 2003-yildagi 14,5 kishiga qadar qisqargan. Keyingi yillarda yana o'sib, 2008-yilda 18,6 kishini tashkil etgan.

Ishchi kuchi resurslarining soni va sifati mamlakat aholisi soni, jinsi va yoshi jihatidan tarkibi bilan belgilanadi. Bular esa o'z navbatida aholining tabiiy harakatlanishiga bog'liq bo'ladi.

Respublikada ishchi kuchi resurslarining o'rtacha yillik soni 2008-yilda 16,3 mln. kishini tashkil qilgan, bu mamlakat aholisining 59,1 foiziga tengdir. Iqtisodiyotda band bo'lgan ishchi kuchi o'rtacha yillik

soni 11,0 mln. kishidan ortiq bo'lib, jami ishchi kuchi resurslari tarkibida 67,5 foizni tashkil qiladi[1]. Aholining tabiiy harakatlanishi, uni takror ishlab chiqarish xususiyati ko'pgina holatlar bilan mamlakatning industrial taraqqiyoti va urbanizatsiya darajasi, ijtimoiy shart-sharoitlar, madaniyat va maishiy turmush an'analari, aniq tarixiy omillar bilan belgilanadi. Ular jumlasiga demografiya omilini hisobga olgan holda uy-joy sharoitlarini yaxshilash, bolalarga nafaqalar berish, ularni bolalar muassasalari bilan ta'minlash, homiladorlik va bola tug'ilgandan keyingi ta'tillarni uzaytirish, oilani mustahkamlash, shuningdek, jamoada ma'naviy muhitni yaxshilash kiradi.

20.1-jadval

Respublikada aholining tabiiy harakatlanishi

Yillar	Ko'rsatkichlar (har 1000 kishi hisobiga)		
	Tug'ilish	O'lish	Tabiiy o'sish
1991	34,5	6,2	28,3
1995	29,8	6,4	23,4
1996	27,3	6,2	21,1
1997	26,0	5,9	20,1
1998	23,0	5,8	17,2
1999	22,3	5,3	17,0
2000	21,5	5,5	16,0
2001	20,4	5,3	15,1
2002	20,9	5,4	15,5
2003	19,8	5,3	14,5
2004	20,4	5,0	15,4
2005	20,3	5,4	14,9
2006	20,9	5,3	15,6
2007	22,6	5,1	17,5
2008	23,6	5,0	18,6

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Mamlakatdagi yoki ayrim hududlardagi ishchi kuchi resurslari miqdoriga aholining tabiiy o'sishidan tashqari ishchi kuchi migratsiyasi ham ta'sir qiladi. **Ishchi kuchi migratsiyasi murakkab jarayon bo'lib, turli omillar ta'siri ostida (masalan, ish haqi darajasidagi o'zgarishlar, ish-**

[1] O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

sizlik va h.k.) ishchi kuchining bir hududdan boshqa bir hududga ko'chib o'tishini bildiradi. Migratsiya ikki darajada, ya'ni xalqaro darajada va mamlakat ichida ro'y berishi mumkin. Davlatlar o'rtasida ro'y bergan migratsiya **tashqi migratsiya** deyiladi. Bir mamlakat ichida ro'y bergan migratsiya **ichki migratsiya** deb atalib, u quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

1) **tugal migratsiya** – aholining doimiy yashash joyini o'zgartirishi bilan bog'liq migratsiya;

2) **tebranuvchi migratsiya** – ishchi kuchining bir hududdan boshqa hududga muntazam davriy ravishda qatnab ishlashi bilan bog'liq migratsiya;

3) **mavsumiy migratsiya** – mavsumiy ish faoliyati bilan bog'liq migratsiya;

4) **tasodifiy migratsiya** – ishchi kuchining ba'zi hollarda boshqa hududlarga borib kelishi bilan bog'liq migratsiya.

Mamlakatimizdagi migratsiya saldosi 2008-yilda -25,8 ming kishini tashkil etgan, ya'ni immigratsiya miqdori emigratsiyaga nisbatan yuqoriroq bo'lgan.

Ishchi kuchi migratsiyasi shunchaki ro'y bermay, uning negizida ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy sabablar yotadi. Ishchi kuchi migratsiyasining iqtisodiy vazifasi sifatida mamlakat bo'ylab mehnat resurslari samarali taqsimlanishini ta'minlash, ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif nisbatini muvofiqlashtirish hisoblanadi. Bu vazifaning amalga oshishi natijasida ishchi kuchidan foydalanish samaradorligi oshadi. Ishchi kuchi migratsiyasining ijtimoiy vazifasi aholi turmush darajasini oshirish, inson omilining ijtimoiy hayotdagi roli va mavqeyini yanada yuksaltirishdan iborat.

Ishchi kuchini takror hosil qilish uning to'la va samarali ish bilan band bo'lish muammosini ham o'z ichiga oladi. Ish bilan to'la band bo'lishni mutlaq ma'noda tushunmaslik kerak. Birinchidan, ishsizlikning ma'lum darajasi iqtisodiyot uchun me'yordagi hol hisoblanadi. Ikkinchidan, ish bilan to'la band bo'lish mehnatga layoqatli barcha kishilar albatta umumlashgan (davlat va jamoa korxonalarida) ishlab chiqarishga jalb etilishi zarurligini anglatmaydi. Ularning bir qismi o'zini oilada xizmat ko'rsatishga, bolalar tarbiyasiga, shuningdek, xususiy korxonalar va shaxsiy yordamchi xo'jalikda mehnat qilishga, yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanishga bag'ishlashi mumkin. Uchinchidan, ish bilan to'la band bo'lish uning samaradorligi bilan, mehnat resurslaridan g'oyat oqilona foydalanish bilan qo'shib olib borilishi kerak.

20.2. Ishchi kuchi bozori. Ishchi kuchiga talab va uning taklifi nisbati

Bozor munosabatlari sharoitida ishchi kuchini takror hosil qilishda ishchi kuchi bozori muhim o'rin tutadi.

Ishchi kuchi bozori – bu xo'jalik faoliyati jarayonida ishchi kuchi tovari egalari va uning asosiy iste'molchilari – davlat korxonalari, tashkilotlari va turli xil tadbirkorlar o'rtasidagi oldi-sotdi munosabatlaridir. U mehnat sharoitlari va unga haq to'lash miqdorlari, ishchilarning malaka darajasi, ular tomonidan bajarilayotgan ishlarning hajmi, intensivligi va mas'uliyat darajasi bo'yicha tarkib topuvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning murakkab tizimini namoyon etadi.

Har qanday bozor singari ishchi kuchi bozorida ham ikki qarama-qarshi tomon – talab va taklifning o'zaro ta'siri amal qiladi. **Ishchi kuchi talabi – bu muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida turli ish beruvchilar tomonidan ishchi kuchi miqdori va sifatiga bildirilgan talab.** Odatda ish beruvchilar bo'lib davlat, jamoa va xususiy mulkka asoslangan korxona va tashkilotlar, yakka tartibdagi tadbirkor va boshqalar hisoblanishi mumkin.

Ishchi kuchi taklifi – bu muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida ishga yollanishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli ishchi kuchi miqdori. Ishchi kuchi taklifi mehnat qilish yoshidagi turli kasb va mutaxassislikka ega bo'lgan kishilarning ishlashga bo'lgan layoqatini namoyon etadi.

Ishchi kuchi bozorini tavsiflashdan oldin uning asosiy va o'ziga xos tovari bo'lgan ishchi kuchining qiymati va iste'mol qiymati (nafliligi) to'g'risida to'xtalib o'tish zarur.

Ishchi kuchining qiymati nafaqat ishchining shaxsiy ehtiyojlarini qondirish, balki ishchi kuchini takror ishlab chiqarish hamda uning sifatini oshirish jarayonlarini, uning oilasini yetarli darajada ta'minlash uchun zarur bo'lgan barcha hayotiy ne'matlarning qiymatini o'z ichiga oladi. Ishchi kuchi qiymati o'zgaruvchan ko'rsatkich bo'lib, u turli omillar ta'sirida oshib yoki pasayib turishi mumkin. Ishchi kuchi qiymatini oshiruvchi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: ish kunining, mehnat intensivligining oshishi; turli xil tabiiy va tarixiy sharoitlar, fan-texnikaning rivojlanishi, o'qish va kasbiy bilimlar olishga sarflarning ko'payishi va h.k. Ishchi kuchi qiymatini pasaytiruvchi asosiy omil bo'lib ishlab chiqarish sohasidagi ijtimoiy mehnat unumdorligining o'sishi hisoblanadi. U ishchi va uning oilasi ehtiyojlarini qondiruvchi hayotiy vositalar qiymatining pasayishiga olib keladi.

Ishchi kuchi tovarining nafliligi uning mehnat qilish jarayonida o'z qiymatidan ortiqcha, ya'ni qo'shimcha mahsulot qiymatini yaratib, **kapital egasining foyda olishga bo'lgan ehtiyojini qondirish layoqati orqali namoyon bo'ladi.**

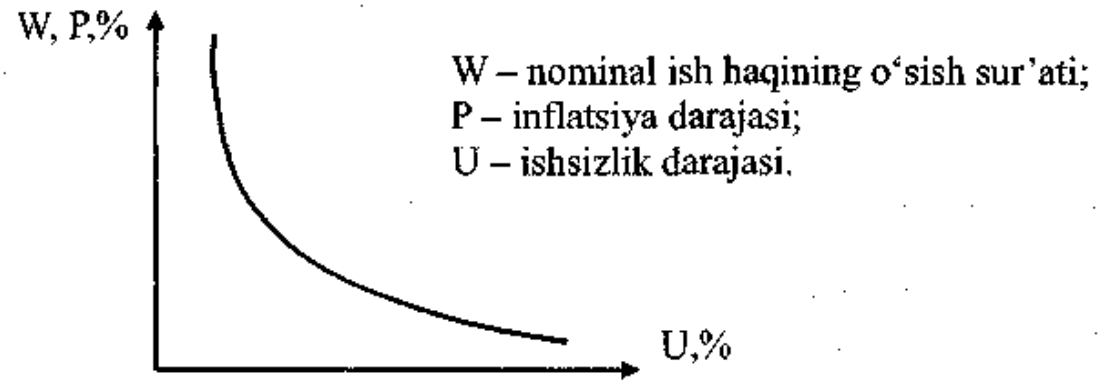
Ishchi kuchi bozori tovar va kapitallar bozori bilan birgalikda bozor xo'jaligining iqtisodiy tizimini tashkil etadi. Umumiqtisodiy bozor mexanizmining tarkibiy qismi hisoblangan ishchi kuchi bozori talab va taklif qonuniga muvofiq iqtisodiyot tarmoq va sohalari bo'yicha ishchi kuchi resurslarini taqsimlash va qayta taqsimlash vazifasini bajaradi. Bunda ishchi kuchi bozori subyektlarining sifat jihatidan farq qiluvchi manfaatlarini o'zaro uyg'unlashtirish va bog'lashni qiymat tamoyillari asosida shakllantiriladi. Shunga ko'ra, ishchi kuchi bozori o'zining maxsus tovari – ishchi kuchi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'ziga xos o'rin tutadi. Ishchi kuchining bu bozordagi harakati esa bir qator ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarga ega bo'ladi. **Birinchidan,** ishchi kuchi bozori ikki mustaqil subyekt – kapital egasi va ishchi kuchi egasi manfaatlarining to'qnashib, o'zaro kelishadigan munosabatlari hisoblanadi. Ularni bozorga o'zaro qarama-qarshi istak va maqsadlar yetaklaydi, ya'ni ularning biri ishchi kuchini sotib, daromad olishni istasa, boshqa biri uni xarid qilib, ishlatib foyda ko'rishni istaydi. Ular o'rtasidagi savdo bitimi ishchi kuchi egasining o'zi bo'yicha emas, balki uning mehnat qilish layoqati, undan foydalanish shartlari va davomiyligi bo'yicha boradi. Bitim natijasi bo'lib kapital egasi tomonidan sotib olingan ishchi kuchi evaziga to'lanadigan ish haqi miqdori hisoblanadi. **Ikkinchidan,** boshqa har qanday tovar bozorlarida bo'lgani singari, ishchi kuchi bozorida ham ishchilar o'rtasida bo'sh ishchi o'rnini egallash borasida raqobat kurashi vujudga keladi. **Uchinchidan,** ishchi kuchi bozori ishchi kuchi yalpi taklifining unga bo'lgan yalpi talabdan doimiy ravishda ko'proq bo'lishi tendensiyasi bilan tavsiflanadi. Bu esa bozorda ishchilar band bo'lmagan qismi (ishsizlar)ning paydo bo'lishiga olib keladi. **To'rtinchidan,** bozor iqtisodiyotining siklli rivojlanishi odatda inflatsiya va ishsizlik bilan birga boradi. Bu ikkala jarayon o'rtasida ma'lum o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, u pirovardida ishchilar ommasi hayot darajasining ahamiyatli darajada pasayib ketishi (narxlarning oshishi, ish haqining qisqarishi, to'lovga qodir talabning pasayishi va h.k.) orqali namoyon bo'ladi. Muayyan iqtisodiy sharoitlarda ishchi kuchi bozoridagi umumiy holat inflatsiyaning o'sishi uchun asosiy sabab bo'lishi ham, yoki, aksincha, uning o'sishiga to'sqinlik qilishi ham mumkin. Mamlakatdagi ishsizlik darajasi qanchalik past bo'lsa, inflatsiya ta'sirida narxlarning o'sish sur'atlari shunchalik yuqori bo'ladi. Ingliz

iqtisodchisi A.Fillips ishsizlik va inflatsiyaning o‘sishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatib berdi va bu bog‘liqlikni ifodalovchi egri chiziq **Fillips egri chizig‘i** deb nom oldi (20.1-chizma).Fillips egri chizig‘iga ko‘ra, inflatsiya darajasini 1%ga pasaytirish uchun ishsizlikni 2%ga o‘stirish lozim bo‘ladi. Ishsizlik va inflatsiya darajasidagi nisbatni tartibga solishda davlatning iqtisodiy siyosati asosiy rol o‘ynaydi. Davlat ish bilan bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi va ish haqi darajasi o‘rtasidagi oqilona nisbatni ta’minlash orqali nafaqat ishsizlik va inflatsiya darajasini nazorat qilishi, balki ularning iqtisodiyot rivojlanishi va aholi turmush darajasiga salbiy ta’sirining oldini olishi ham lozim. Shunday qilib, ishchi kuchi bozori bozor xo‘jaligi tizimida yetakchi o‘rin tutib, uni yuqori darajada tashkil etmasdan turib iqtisodiyotning samarali amal qilishiga erishib bo‘lmaydi.

Bozor iqtisodiyoti tizimida ishchi kuchi bozorining roli u bajaradigan ikkita vazifa orqali belgilanadi. Birinchi vazifasi bevosita mehnat jarayonida ishchining ishlab chiqarish vositalari bilan biriktirish mexanizmi hamda band bo‘lmagan ishchi kuchining harakatini samarali tartibga solish bilan bog‘liq. Ikkinchi vazifasi esa yalpi ishchi kuchining sifatini yanada takomillashtirgan holda takror ishlab chiqarish orqali amalga oshiriladi.

20.1-chizma

Fillips egri chizig‘i

O‘zbekistonda ishchi kuchi bandligini oshirish va aholini ijtimoiy himoyalash borasida davlat tomonidan amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida yildan-yilga ish bilan ta’minlanish darajasi o‘sib bormoqda (20.2-jadval).

Jadvaldan ko‘rinadiki, agar ish bilan ta’minlanganlarning solishtirma salmog‘i 2000-yilda 66,6% ni tashkil etgan bo‘lsa, 2008-yilga kelib 87,7% ga yetdi.

20.2-jadval

O‘zbekistonda ish bilan ta’minlashning asosiy ko‘rsatkichlari

Yillar	Ish qidiruvchi sifatida ro‘yxatdan o‘tganlar, ming kishi	Ish bilan ta’minlanganlar, ming kishi	Ish bilan ta’minlanganlarning solishtirma salmog‘i, %	Hisobot davri oxiriga rasmiy tarzda ro‘yxatga olingan ishsizlar soni, ming kishi
2000	421,4	280,6	66,6	35,4
2001	462,8	318,1	68,7	37,5
2002	448,2	322,2	71,9	34,8
2003	430,5	317,4	73,7	32,2
2004	425,0	323,7	76,2	34,9
2005	410,3	325,1	79,2	27,7
2006	391,5	320,7	81,9	29,1
2007	557,4	486,5	87,3	27,4
2008	623,3	546,6	87,7	22,9

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

20.3. Ishchi kuchi bandligi to‘g‘risidagi turli konsepsiyalar sharhi

Ishchi kuchining bandligi to‘g‘risidagi nazariyalar muammoga nisbatan yondashuv, qo‘llanilgan tadqiqot usullari va vositalari jihatidan bir-biridan farqlanadi. Darslik va o‘quv qo‘llanmalarda ishchi kuchi bandligi bo‘yicha neoklassiklar, keynschilar, monetarizm, institutsional-sotsiologik va boshqa ilmiy maktab vakillarining qarashlari bayon etiladi[1].

Neoklassik maktab konsepsiyasi A.Smitning klassik nazariyasi qoidalari asosida shakllantirilib, D.Gilder, A.Laffer, M.Feldstayn, R.Xoll kabi bir qator olimlarning fikr-mulohazalari orqali namoyon bo‘ladi. Bu maktab namoyandalari ishchi kuchi bozorini maxsus qonunlarga bo‘ysunuvchi aloqalar tizimi sifatida ko‘rib chiqib, ular bozor mexanizmi orqali boshqarilishini ta’kidlaydilar. Ish haqi darajasi ishchi kuchining narxi sifatida ko‘rsatiladi. U ishchi kuchi talab va taklifiga

[1] Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, 485-489-betlar.

ta'sir ko'rsatib, ular o'rtasidagi nisbat va zarur muvozanatni ta'minlaydi. Ishchi kuchining narxi bozor konyunkturasiga tezlik bilan javob qaytaradi, ya'ni bozordagi talab va taklifning o'sishi yoki kamayishiga qarab o'zgaradi. Shunga ko'ra, ishchi kuchi bozoridagi taqchillik yoki taklif ortiqchaligi ish haqi darajasini o'zgartirish orqali bartaraf etiladi. Ishchi kuchi bozorining klassik modeli uning o'zini-o'zi tartibga solish tamoyiliga asoslanadi.

Keynscha maktab vakillari ishchi kuchi bozorini harakatsiz, o'zgarmas tizim sifatida baholab, unda ishchi kuchining narxi qat'iy belgilangan bo'lishini ta'kidlaydilar. Bandlik va ishsizlik darajasi, ishchi kuchiga bo'lgan talab, real ish haqi darajasi kabi asosiy ko'rsatkichlar ishchi kuchi bozori orqali emas, balki tovar va xizmatlar bozoridagi samarali talab miqdori orqali belgilanadi. Ishchi kuchi bozorida esa faqat ish haqi darajasi va unga bog'liq bo'lgan ishchi kuchi taklifi miqdori shakllanadi. Biroq ishchi kuchi taklifi amaldagi bandlikning shakllanishida yetakchi rol o'ynamay, balki faqat uning ish haqining muayyan hajmidagi eng yuqori mumkin bo'lgan darajasini tavsiflaydi. Ishchi kuchiga bo'lgan talab yalpi talab, investitsiya va ishlab chiqarish hajmi orqali tartibga solinadi. Ishsizlikning mavjud bo'lishi yalpi samarali talabning yetishmasligi bilan shartlanib, uni budjet va pul-kredit siyosatining iqtisodiy faollikni oshiruvchi chora-tadbirlari orqali bartaraf etish mumkin. Davlat yalpi talabni kengaytirish tadbirlarini amalga oshira borib, ishchi kuchiga bo'lgan talabning o'sishiga imkon yaratadi va buning natijasida bandlikning o'sishi hamda ishsizlikning qisqarishi ro'y beradi.

Monetar maktab namoyandalari (M.Fridmen, E.Felps va boshqalar) bozor iqtisodiyotini o'z-o'zidan tartiblanuvchi tizim sifatida baholab, undagi narx mexanizmining o'zi bandlikning oqilona darajasini belgilab berishini ta'kidlaydilar. Bunday tizimga davlat tomonidan har qanday aralashuv bozorning o'zini-o'zi tartibga solish mexanizmini ishdan chiqaradi. Davlatning pul vositasida yalpi talabni rag'batlantirishi esa pirovardida inflatsiya jarayonlarining kuchayishini keltirib chiqaradi.

Monetaristlar iqtisodiyotda doimo ma'lum darajada ishsizlik mavjud bo'lishini ta'kidlab, uni «ishsizlikning tabiiy me'yori» deb ataydilar. Bandlikning bu «tabiiy daraja»dan chetlanishi faqat qisqa muddatli tavsif kasb etadi. Agar bandlik darajasi muvozanat darajasidan ortiq bo'lsa, bu inflatsiyaning jadallashuviga, agar kam bo'lsa, deflatsiyaning jadallashuviga olib keladi. Bandlikni barqarorlashtirish bo'yicha siyosat ishsizlik darajasini uning tabiiy me'yoridan chetlanishiga, ishlab chiqarish hajmi va band bo'lganlar sonining tebranishlariga qarshi kurashga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Ishchi kuchi bozorini muvozanatga kelti-

rish uchun monetaristlar asosan pul-kredit siyosati dastaklaridan foydalanishni tavsiya etadilar.

Institutsional-sotsiologik maktab namoyandalari (T.Veblen, J.Danlop, J.Gelbreyt, L.Ulman va boshqalar) ishchi kuchi bandligi borasidagi muammolar turli ko'rinishdagi institutsional islohotlar yordamida hal etilishi mumkin, degan qoidaga asoslanadilar. Ular bu muammoning faqat makroiqtisodiy jihatdan tahlili bilan chegaralanmaydilar. Shuningdek, ular ishchi kuchi tarkibi va unga tegishli holda ish haqi darajasidagi ijtimoiy, kasbiy, tarmoq, yosh, jins, etnik va boshqa tafovutlar ta'sirida ishchi kuchi bozorida vujudga keladigan nomuvofiqliklarni izohlashga harakat qildilar.

Shartnomaga asoslangan bandlik nazariyasi (M.Beyli, D.Gordon, K.Azariadis) o'zida neoklassik hamda keynscha talqinlarni uyg'unlashtiruvchi konsepsiya hisoblanadi. Konsepsiya mualliflari, bir tomondan, pul ko'rinishidagi ish haqi qat'iyligi to'g'risidagi keynscha qoidani qabul qiladilar va ishchi kuchi bozoridagi muvofiqlashuv narxlar (ya'ni, ish haqi) hisobiga emas, balki ishlab chiqarish moddiy hajmi va bandlikning o'zgarishi hisobiga amalga oshishini ta'kidlaydilar. Boshqa tomondan, bu qat'iylikning o'zi xususiy iqtisodiy manfaatlar ostida harakat qiluvchi individlarning xatti-harakatidan keltirib chiqariladi. Mazkur nazariyaning asosida tadbirkorlar va ishchilar o'zaro uzoq muddatli shartnoma munosabatlariga kirishishlari to'g'risidagi qoida yotadi. Mazkur shartnoma huquqiy jihatdan taqozo etilgani uchun emas, balki har ikkala tomon uchun ham iqtisodiy jihatdan foydaliligi sababli paydo bo'ladi. Firma ishlab chiqarishning pasayib ketishi davrida mehnatga haq to'lash hajmini kamaytirmaydi, ishlab chiqarishning o'sishi davrida esa malakali ishchilarga ish haqini oshirmaydi. Pul ko'rinishidagi ish haqining o'zgarishi bir tekisda boradi. Ish haqi darajasi individlar xatti-harakatining iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq natijasi sifatida ma'lum me'yorda qat'iy tus oladi.

Moslashuvchan ishchi kuchi bozori konsepsiyasi (R.Buae, G.Stending) 70-yillarning oxirida, nisbatan rivojlangan G'arb mamlakatlarida iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish amalga oshirilayotgan davrda keng tarqaldi. Uning asosida ishchi kuchi bozorini tartiblashdan voz kechish, bandlikning moslashuvchan, funksional jihatdan individuallashtirilgan va nostandart shakllariga (qisman bandlik, to'liq bo'lmagan ish haftasi yoki ish kuni, qisqa muddatli shartnomalar, uyga ish olish va h.k.) o'tishning zarurligi to'g'risidagi qoidalar yotadi. Bunday yondashuv iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish xarajatlarini kamaytirishni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, ishga yollash, ishdan bo'shatish va bandlik

shakllarining turliligi va moslashuvchanligi; ish vaqtini tartibga solishning moslashuvchanligi; ish haqini tabaqalashtirish asosida tartibga solishning moslashuvchanligi; ishchilarni ijtimoiy himoyalash usul va shakllari, shuningdek, ishchi kuchi bozoridagi talab va taklifning tebranishiga ishchi kuchi hajmi, tarkibi, sifati va narxi muvofiqlashuvining moslashuvchanligi hisobiga erishiladi. Umuman olganda moslashuvchan ishchi kuchi bozori konsepsiyasi tadbirkor va ishchilar o'zaro munosabatlarining turli shakllari mavjudligini taqozo etib, ishchi kuchi bozorining yalpi xarajatlarini ratsionallashtirish, foydalilik darajasini oshirish va yuqori harakatchanligini ta'minlashga qaratilgan.

20.4. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash

Iqtisodiyotning samarali amal qilishiga mamlakatdagi ishsizlik darajasi ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi.

Ishsizlik — iqtisodiy faol aholi bir qismining o'z ishchi kuchidan foydalana olmasligini namoyon etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy hodisa. Mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo'lish xususiyati va vujudga kelish sabablariga ko'ra ishsizlik friksion, tarkibiy, siklik, institutsional, texnologik, regional, yashirin va turg'un ishsizlik turlariga bo'linadi.

Kishilar turli sabablar (yangi yashash joylariga ko'chib o'tish, ishining mazmuni va tavsifi yoqmay qolishi, nisbatan yuqoriroq ish haqi olishga intilish va boshqalar)ga ko'ra o'z ishlarini almashtirib turadilar. Biroq, bir ishdan bo'shab, boshqa biriga joylashgunga qadar orada ma'lum vaqt o'tadi (ba'zi adabiyotlarda bu muddat 1 oydan 3 oygacha davom etishi ko'rsatiladi). Aynan shu vaqt oralig'idagi, ya'ni **bir ishdan bo'shab yangi ishga joylashgunga qadar bo'lgan davrdagi ishsizlik friksion (oraliq) ishsizlik deyiladi.**

Fan-texnika taraqqiyoti, yangi texnologiyalarning ishlab chiqarishga qo'llanishi natijasida ba'zi bir tarmoq va soha mahsulotlariga bo'lgan talab qisqarib, zamonaviy mahsulot turlariga talab o'sadi. Natijada ba'zi bir kasb yoki mutaxassislik turlaridagi ishchilarga talabning qisqarishi yoki umuman yo'qolishi ularning o'z kasb va mutaxassisliklarini o'zgartirish yoki shunday kasblarga talab saqlanib qolgan joylarga ko'chib o'tishga majbur qilib qo'yadi. **Yangi kasb va mutaxassislikni o'zlashtirib yoki boshqa joyga ko'chib o'tib, yangi ishga joylashgunga qadar bo'lgan ishsizlik tarkibiy ishsizlik deb ataladi.** Tarkibiy ishsizlik friksion ishsizlikka qaraganda uzoqroq davom etadi hamda ko'proq ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Uning uzoq muddat (odatda 6 oydan ko'proq) davom etishi

yangi kasb turini o'zlashtirish yoki malaka oshirish bilan, ma'lum xarajat talab qilishi esa, eski kasb turi bilan shug'ullanish istagi saqlanib qolgan holda, yashash joylarini o'zgartirish bilan bog'liq bo'ladi. Friksion va tarkibiy ishsizlik, iqtisodiyotdagi rivojlanishning har qanday holatidan qat'iy nazar, ma'lum darajada barcha mamlakatlarda mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra, **friksion va tarkibiy ishsizlik birgalikda ishsizlikning tabiiy darajasini tashkil qiladi.**

Siklik ishsizlik – iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog'liq bo'lib, u ishlab chiqarishning pasayishi va yalpi talabning qisqarishi natijasida vujudga keladi. Bunda o'z tovar va xizmatlariga nisbatan talabning qisqarishiga duch kelgan tadbirkorlar ishlab chiqarish hajmini kamaytirish maqsadida ishchilarni ishdan bo'shata boshlaydilar. siklik ishsizlik haqiqiy darajadagi ishsizlikning tabiiy darajadan farqlanishini ko'rsatadi. Ishsizlikning bu turi majburiy ishsizlik hisoblanadi va siklning yuksalish fazasida mavjud bo'lmaydi.

Institutsional ishsizlik ishchi kuchi bozori infratuzilmasi, ya'ni ishchi kuchini ish bilan ta'minlashga xizmat ko'rsatuvchi muassasalarning yetarli darajada rivojlanmaganligi yoki samarali faoliyat ko'rsatmasligi natijasida paydo bo'ladi. Uni ham tabiiy ishsizlik tarkibiga kiritish mumkin.

Texnologik ishsizlik ishlab chiqarish jarayoniga texnologik usullarning kirib kelishi bilan bog'liq bo'ladi. Ularning ichida asosiylari ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish, robotlashtirish va informatsion texnologiyani qo'llash hisoblanadi.

Hududiy ishsizlik muayyan hududdagi tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy-ruhiy xususiyatdagi bir qator kompleks omillar ta'siri ostida ishchi kuchi talabi va taklifi o'rtasidagi nomutanosiblik natijasi hisoblanadi.

Yashirin ishsizlik uchun ish kuni yoki ish haftasi davomida to'liq band bo'lmaslik xos. Iqtisodiyot rivojlanishi darajasining pasayishi korxonalardagi ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib keladi. Biroq, korxona egalari o'z ishchilarini birdaniga ishdan bo'shata olmaydilar. Buning natijasida ishchilarning ma'lum qismi rasman ish bilan band bo'lsalarda, amalda to'liq holda ishlamaydilar. Buning natijasida mehnat unumdorligi pasayib, korxona moliyaviy natijalariga ta'sir ko'rsatadi. Yashirin ishsizlik mamlakatda vujudga kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy keskinlikka yo'l qo'ymaslikka intilish natijasida ham paydo bo'ladi.

Turg'un ishsizlik mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo'qotgan, ishsizlik bo'yicha nafaqa olish huquqidan mahrum bo'lgan va faol mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo'lmagan qismini qamrab oladi.

«To'la bandlik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutlaq mavjud bo'lmasligini bildirmaydi. Iqtisodchilar friksion va tarkibiy ishsizlikning bo'lishini tabiiy deb hisoblaydilar, shu sababli to'la bandlik ishchi kuchining 100% dan kam qismini tashkil qiluvchi miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to'la bandlik sharoitida ishsizlik darajasi friksion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo'ladi. siklik ishsizlik nolga teng bo'lganda to'la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. **To'la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ataladi.** Ishsizlikning tabiiy darajasi bilan bog'liq bo'lgan milliy ishlab chiqarishning real hajmi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini ko'rsatadi. To'la bandlik yoki ishsizlikning tabiiy darajasi ishchi kuchi bozori muvozanatiga erishganda, ya'ni ish izlovchilar soni bo'sh ishchi o'rinlari soniga teng kelganda vujudga keladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi qanday-dir darajada iqtisodiy jihatdan maqbul hisoblanadi. Chunki «friksion» ishsizlarga mos keluvchi ish o'rinlarini topish, «tarkibiy ishsizlarga» ham yangi kasbni o'zlashtirish yoki yangi yashash joyida ish topish uchun ma'lum vaqt kerak bo'ladi. «Ishsizlikning tabiiy darajasi» tushunchasi ma'lum bir aniqliklar kiritishni talab qiladi. **Birinchidan,** bu tushuncha iqtisodiyot har doim ishsizlikni tabiiy darajasida amal qilishi va shu orqali o'zining ishlab chiqarish imkoniyatini ro'yobga chiqarishini bildirmaydi. Chunki, ko'pincha ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ortiq, ayrim hollarda, masalan, ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o'rindoshlik ishlarida band bo'lish natijasida tabiiy darajadan past ham bo'lishi mumkin. **Ikkinchidan,** ishsizlikning tabiiy darajasi o'z-o'zicha doimiy miqdor hisoblanishi shart emas, u tarkibiy o'zgarishlar (qonunlar va jamiyat urf-odatlaridagi o'zgarishlar) oqibatida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSHda ishsizlikning tabiiy darajasi dastlab XX asrning 60-yillari o'rtalarida 4,5% deb belgilangan bo'lsa, 70-yillarning boshiga kelib 5,5%, 80-yillarning boshida esa 6% gacha o'sdi.

Ishsizlik darajasi ishsizlar sonining ishchi kuchi tarkibidagi foizi sifatida hisoblanadi.

$$Ishsizlik\ darajasi = \frac{Ishsizlar\ soni}{Ishchi\ kuchi\ soni} \times 100\%.$$

Ishsizlik darajasini baholash bilan birga uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur bo'ladi. Chunki ishsizlikning o'zi haddan tashqari yuqori darajasi bilan katta iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari uning ta'sirida ishlab chiqarilmay qolgan mahsulot hajmi orqali baholanadi. Iqtisodiyot barcha ishlashni

xohlagan va ishlay oladiganlar uchun yetarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmasa mahsulot ishlab chiqarish potensial imkoniyatining bir qismi yo'qotiladi. Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo'qotish yalpi ichki mahsulot (YAIM) hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YAIMning potensial YAIMdan kam bo'lgan hajmi sifatida ko'rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, YAIM hajmining orqada qolishi shunchalik katta bo'ladi.

Makroiqtisodiyot sohasidagi taniqli tadqiqotchi A.Ouken ishsizlik darajasi va YAIM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatini matematik ifodalab beradi. **Bu nisbat iqtisodchilar orasida Ouken qonuni sifatida tanilgan bo'lib, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga ortiq bo'lsa, YaIM hajmining orqada qolishi 2,5% ni tashkil qilishini ko'rsatadi.**

Ayrim hollarda milliy mahsulotning haqiqiy hajmi potensial hajmidan ortib ketishi ham mumkin. Bunday hol ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ham past bo'lgan davrlarda ro'y beradi. Ishlab chiqarishga ishchilarning qo'shimcha smenalarini jalb qilish, kapital uskunalardan belgilangan me'yordan ortiqcha darajada foydalanish, ish vaqtidan keyin qo'shimcha ishlash va o'rindosh ishlarda band bo'lish kabilar buning asosiy sabablaridir.

Ishsizlikning ijtimoiy oqibatlari ham mamlakat iqtisodiyotiga sezilarli ta'sir o'tkazishi mumkin. Jumladan, ishsizlikning ba'zi turlarining uzoq muddatli tavsifi ishchilarning o'z malakalarini yo'qotishlari hamda daromad va ijtimoiy mavqeyi jihatidan aholining nisbatan past toifasiga o'tib qolishiga olib keladi. Bu esa ularda o'z turmush tarzidan qoniqmaslik, ijtimoiy faollikning yo'qolishi, atrofdagilarga nisbatan loqaydlikning paydo bo'lishi kabi holatlarni keltirib chiqaradi. Natijada uzoq davom etgan surunkali ishsizlik millatning ruhiy sog'lomligiga putur yetkazadi. Ishsizlik o'sishining muqarrar oqibati bo'lib mamlakatdagi jinoyatchilikning o'sishi va ijtimoiy keskinlik darajasining kuchayishi hisoblanadi. Shunga ko'ra, mamlakatdagi ishchi kuchi bandligini ta'minlash va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash davlat iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

20.5. O'zbekistonda ishchi kuchi bandligini ta'minlash va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash borasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari

Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlatning ijtimoiy siyosati faqat jamiyat a'zolarining manfaatlarini ishonchli ravishda himoya qilishdangina iborat bo'lmasdan, balki mavjud ishchi kuchlarining ish

bilan bandligini ta'minlashni ham o'z ichiga oladi. Ayniqsa, aholining o'sishi yuqori sur'atlar bilan borayotgan va o'ziga xos aholi tarkibiga ega bo'lgan respublikamizda ishchi kuchining ish bilan bandlik masalasi eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Mamlakatimizdagi iqtisodiy islohotlar jarayonida ushbu masalani hal etish uchun bir qator tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan. **Birinchidan,** keng faoliyat turlari, shuningdek, yakka tartibdagi tadbirkorlikni kengaytirish uchun sharoit yaratish. Birinchi navbatda qishloq xo'jalik xomashyosini qayta ishlash, xalq iste'mol mollarini, mahalliy xom ashyodan qurilish materiallari tayyorlovchi xususiy kichik korxonalarni faol rivojlantirishni rag'batlantirish. **Ikkinchidan,** xizmat sohasini rivojlantirish, aholiga ko'rsatiladigan ijtimoiy-maishiy xizmat va qurilish bo'yicha xizmat turlarini yanada kengaytirish. Bunda ham qishloq joylarida xizmat sohasini rivojlantirishga ustunlik beriladi. **Uchinchidan,** qishloqda keng tarmoqli ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini yaratib, shu orqali yangi ish joylarini ochish, yangi ishlab chiqarishlarni vujudga keltirish. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun respublikamizda qishloq ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish bo'yicha ishlar uzluksiz davom ettirilmoqda. **To'rtinchidan,** ishdan bo'shagan xodimlarni qayta tayyorlash va qayta o'qitishni tashkil etishni tubdan o'zgartirish. Bunda ishdan bo'shayotgan va ixtisosi bo'lmagan shaxslarga qisqa davrda, bozor iqtisodiyotiga hamda iqtisodiyotning o'zgarib borayotgan tuzilishiga muvofiq keluvchi kasb-korni o'rgatishga e'tibor qaratish. Shu maqsadda maxsus maslahat va o'quv markazlari, biznes maktablarning keng tarmog'ini yanada rivojlantirish ko'zda tutiladi. **Beshinchidan,** vaqtincha ishga joylashtirish imkoni bo'lmagan ishchi kuchlarini davlat tomonidan ishonchli ravishda ijtimoiy himoyalash. Bu siyosat ularning o'ta zarur ehtiyojlarini qondirish va kafolatli tirikchilik manbalariga ega bo'lishga qaratiladi.

Ishchi kuchining ish bilan bandligi muammosi ko'p qirrali bo'lib, u barcha odamlarga o'z qobiliyatlarini ishga solish, o'z ehtiyojlarini qondirish uchun dastlabki teng imkoniyatlarni ta'minlovchi davlat va bozor mexanizmini vujudga keltirish; ishchi kuchini unumli va samarali ish bilan band qilish; zarur hollarda ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari o'rtasida qayta taqsimlash kabi masalalarni ham o'z ichiga oladi.

Mamlakatimiz Prezidenti «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarida **xizmat ko'rsatish va kichik biznes sohasini aholi bandligini ta'minlash va hayot darajasini oshirishning eng muhim omili sifatida yanada jadal rivojlantirish** 2009-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dastur-

ning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolishini ko'rsatib o'tdilar. Asarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik aholi bandligi va uning daromadlarini oshirish muammolarini hal etishda o'ziga xos lokomotiv vazifasini bajarayotganligi, ichki bozorni iste'mol tovarlari bilan to'ldirishda salmoqli hissa qo'shayotganligi, uning bugungi kunda mamlakatimizda eng yirik ishchi kuchi bozori, mulkdorlar o'rta sinfini shakllantirishning asosiy omili, millionlab odamlar uchun daromad va farovonlik manbayi hisoblanishi ta'kidlab o'tildi.

Aholini ish bilan ta'minlash muammolarini hal qilishda ham jiddiy sifat o'zgarishlari ko'zga tashlanmoqda. Biz uchun o'ta dolzarb bo'lgan bu masalani echishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish bilan birga, xizmat ko'rsatish sohasi va kasanachilikning turli shakllarini keng joriy etish, qishloq joylarda chorvachilikni rivojlantirishni rag'batlantirishga alohida ahamiyat berilmoqda.

«2008-yil mobaynida yurtimizda 661 mingga yaqin, jumladan, kichik biznes sohasida – 374 mingta, xizmat ko'rsatish va servis sohasida – qariyb 220 mingta, kasanachilik hisobidan esa – 97 ming 800 ta yangi ish o'rni yaratildi»[1].

Bugungi bosqichda kasanachilik sohasi bandlik va oila budjeti daromadlarini oshirishning qo'shimcha manbaiga aylanib borayotganini hech kim inkor eta olmaydi. Ayni vaqtda kasanachilik fuqarolarni, birinchi navbatda, xotin-qizlar, ayniqsa, ko'p bolali ayollarni, yordamga muhtoj nogironlar va mehnat qobiliyati cheklangan boshqa shaxslarni ishlab chiqarish faoliyatiga jalb etish uchun muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etmoqda.

2008-yilda kasanachilar tomonidan 34 milliard so'mlik mahsulot ishlab chiqarildi va xizmatlar ko'rsatildi. Kasanachilik uchun ish o'rinlari ochgan korxonalar, shu borada o'zlariga berilgan imtiyozlar hisobidan 1 milliard so'mdan ortiq mablag'ni tejashga erishdi.

Aholini, ayniqsa qishloq aholisini ish bilan ta'minlashning yana bir muhim yo'nalishi shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklarida qoramol boqish bilan shug'ullanadigan kishilar sonini ko'paytirishdan iborat. Qayd etish kerakki, bu masalada muayyan ijobiy natijalar qo'lga kiritildi. Mamlakatimizda qoramollarni aholiga va fermer xo'jaliklariga kimoshdi savdolari orqali sotish, ularga maqsadli va imtiyozli kreditlar berish, veterinariya xizmati ko'rsatishning sifati va hajmini oshirish, ozuqa bilan ta'minlash bo'yicha samarali mexanizmlar yaratilgan. Chorvachilikni rivojlantirish dasturining ijrosi doirasida 2008-yili kimoshdi savdolarida

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 25-b.

20 ming 300 bosh qoramol sotildi. 2009-yilda yana 24 ming 600 bosh qoramol sotilishi ko'zda tutilmoqda. Agar 2007-yilda qoramol sotib olish uchun 42,5 milliard so'mlik imtiyozli kreditlar ajratilgan bo'lsa, 2008-yilda bu raqam 48 milliard 200 million so'mni tashkil etdi[1].

Mamlakatimizda ishchi kuchi bandligi samaradorligini ta'minlash uchun davlatning bandlik siyosatining quyidagi yo'nalishlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir:

- oilaviy biznes va kichik xususiy korxonalarni rivojlantirishni jadallashtirishni ta'minlash;
- mazkur maqsadlarda mikrokreditlash tizimini rag'batlantirish;
- yirik sanoat korxonalari va nisbatan kichikroq bo'lgan ishlab chiqarish korxonalari bilan kasanachilikni kengaytirish asosidagi kooperatsiyani rivojlantirish imkoniyatlaridan keng qamrovli foydalanish;
- mahalliy xomashyoni puxta qayta ishlashga va tayyor, raqobatga bardoshli mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan yengil va oziq-ovqat qayta ishlash sanoatining ko'p mehnat talab qiladigan tarmoqlarini jadal rivojlantirish;
- xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish, qishloq joylarida qishloq xo'jaligiga taalluqli bo'lmagan bandlik sohalarini kengaytirish masalalarini hal etishga e'tiborni kuchaytirish;
- ishsizlarni kasbiy o'qitish va jamoat ishlari tizimlarini takomillashtirish bilan shug'ullanadigan xizmatlar ishini faollashtirish.

Mazkur chora-tadbirlarning amalga oshirilishi xalqimizning farovon turmushini ta'minlash manbayi bo'lgan ish bilan bandlik darajasining yanada oshishiga, aholi ijtimoiy muhofazasining kuchayishiga yanada keng yo'l ochib beradi.

Xulosalar

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish jarayonini tadqiq etish uning miqdoriy va sifat jihatlarini ajratishni taqozo etadi. Ishchi kuchining miqdori mamlakat aholisining mehnat faoliyatiga layoqatli bo'lgan qismi orqali ifodalanib, u ishchi kuchi resurslari deb ham ataladi. Ishchi kuchining sifati uning tarkibining zamon talablari jihatidan ijtimoiy ishlab chiqarish ehtiyojlariga muvofiqligi darajasini namoyon etadi. Ishchi kuchining sifati uning ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik, malaka, ish tajribasi darajalari kabi ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 26-27-b.

2. Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklab va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash demakdir.

3. Ishchi kuchi migratsiyasi murakkab jarayon bo'lib, turli omillar ta'siri ostida (masalan, ish haqi darajasidagi o'zgarishlar, ishsizlik va h.k.) ishchi kuchining bir hududdan boshqa bir hududga ko'chib o'tishini bildiradi. Migratsiya ikki darajada, ya'ni mamlakat ichida va xalqaro darajada ro'y berishi mumkin.

4. Iqtisodiyotning barqarorligi va sog'lomligini aks ettiruvchi ko'rsatkichlardan biri ishsizlik darajasi hisoblanadi. Biroq, har qanday mamlakatda doimiy ravishda ma'lum darajada ishsizlik mavjud bo'ladi. Umuman olganda, mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo'lish xususiyati va vujudga kelish sabablariga ko'ra ishsizlik friksion, tarkibiy, siklik, institutsional, texnologik, hududiy, yashirin va turg'un ishsizlik turlariga bo'linadi.

5. «To'la bandlik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutlaq mavjud bo'lmasligini bildirmaydi. Chunki, friksion va tarkibiy ishsizlikning bo'lishi tabiiy hisoblanadi, shu sababli to'la bandlik ishchi kuchining 100% dan kam qismini tashkil qiluvchi miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to'la bandlik sharoitida ishsizlik darajasi friksion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo'ladi. siklik ishsizlik nolga teng bo'lganda to'la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. To'la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ataladi.

6. Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari uning ta'sirida ishlab chiqarilmay qolgan mahsulot hajmi orqali baholanadi. Iqtisodiyot ishlashni xohlagan va ishlay oladigan barcha uchun yetarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmasa mahsulot ishlab chiqarish potensial imkoniyatining bir qismi yo'qotiladi. Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo'qotish yalpi ichki mahsulot (YAIM) hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YAIMning potensial YAIMdan kam bo'lgan hajmi sifatida ko'rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, YAIM hajmining orqada qolishi shunchalik katta bo'ladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishchi kuchi – insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish – insonning mehnatga bo'lgan jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklash va ta'minlab

turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash, qarigan ishchilar o'rnini bosadigan yosh ishchilar avlodini yetishtirish jarayoni.

Yalpi ishchi kuchi – jamiyat yoki alohida olingan mamlakat miqyosida qiymat va iste'mol qiymatlarini yaratishda ishtirok etuvchi bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda faoliyat qiluvchi ishchi kuchlarining umumlashtirilgan majmui.

Ishchi kuchi talabi – muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida turli ish beruvchilar tomonidan ishchi kuchi miqdori va sifatiga bildirilgan talab.

Ishchi kuchi taklifi – muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida ishga yollanishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli ishchi kuchi miqdori.

Aholining tabiiy o'sishi – bu aholining emigratsiya va immigratsiyadan tashqari harakati.

Emigratsiya – fuqarolarning o'z mamlakatlaridan boshqa mamlakatlarga doimiy yashash uchun ko'chib o'tishi.

Immigratsiya – xorijiy fuqarolarning doimiy yashash uchun mamlakatga ko'chib kelishi.

Ishsizlik – mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.

Friksion ishsizlik – malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o'rinlar bo'shashini kutayotganlarni namoyon etuvchi ishsizlik.

Tarkibiy ishsizlik – ishlab chiqarish va yalpi talab tarkibidagi o'zgarishlar natijasida vujudga keladigan ishsizlik.

Siklik ishsizlik – iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan ishsizlik.

Ishsizlik darajasi – ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbati.

Ouken qonuni – ishsizlik darajasi va YAIM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatning matematik ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish deganda nimani tushunasiz va uning xususiyatlari qanday?
2. Ishchi kuchining sifati nima? U qanday omillarga bog'liq? Fan-texnika taraqqiyotida ishchi kuchining sifatiga qanday talablar kuchayadi?
3. Ishchi kuchi bozori amal qilishining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

4. Ishchi kuchi qiymati va iste'mol qiymati qanday aniqlanadi? Ularga ta'sir etuvchi omillarni sanab bering.

5. Ish bilan to'la bandlik nima uchun nisbiy ma'noda tushuniladi? Qanday qilib ishchi kuchidan samarali foydalanishga erishiladi?

6. Ishsizlikning asosiy turlariga tavsif bering.

7. Ishsizlik darajasi qanday hisoblanadi?

8. Ishsizlikning tabiiy darajasi nimani anglatadi va u qanday tartibda aniqlanadi?

9. Ouken qonunining mohiyati nimada namoyon bo'ladi?

10. Ishsizlikning ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini tushuntirib bering.

21-bob. MOLIYA TIZIMI VA MOLIYAVIY SIYOSAT

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonlarining samarali amalga oshirilishi ko'p jihatdan moliyaviy resurslarga bog'liq bo'ladi. Pul vositasida takror ishlab chiqarishning bir bosqichidan boshqasiga o'tiladi hamda muayyan maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy fondlar vujudga keltiriladi. O'z navbatida bu fondlar takror ishlab chiqarishning uzluksizligini va kengaytirilishini ta'minlaydi. Yalpi milliy mahsulotni yaratish, taqsimlash va undan foydalanish jarayonida pul mustaqil harakat qilib, turli xo'jalik yurituvchi bo'g'inlar, uy xo'jaliklari va davlatning pul mablag'lari fondini tashkil etadi. Pul fondlari hosil bo'lish manbalari va amal qilish tavsifi, maqsadlari va foydalanish usullariga qarab moliya va kredit shakllari tusini oladi. Ushbu bobda moliyaning mazmuni, vazifalari tizimi, uning asosiy bo'g'ini bo'lgan davlat budjeti va budjet mablag'larining shakllanishida soliqlarning roli bayon etiladi.

21.1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi

Har qanday mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi eng avvalo davlat, uning turli mintaqa va hududlari, iqtisodiyotning tarmoq va sohalari, ishlab chiqarish birliklari, aholi turli qatlamlari o'rtasidagi pul mablag'lari oqimining samarali tashkil etilishiga bog'liq bo'ladi. Bunday pul oqimlari jamiyat real hayoti jarayonlarini aks ettirib, mamlakatdagi fuqarolar va yuridik shaxslar o'rtasida o'zaro iqtisodiy munosabat va aloqalarni o'rnatadi. Davlat korxona va tashkilotlar, turli moliyaviy muassasalar, aholi bilan olib boriladigan o'zining barcha vazifalarini aynan moliya mexanizmi orqali amalga oshiradi. Moliya milliy iqtisodiyot

va aholi farovonligining o'sishini aks ettirib, korxonalar ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi va ularning jahon bozoridagi raqobatbardoshligining oshishini rag'batlantiradi, ishlab chiqarish tuzilmasini, tarmoqlararo va hududiy nisbatlarni shakllantiradi.

Moliya – iqtisodiy kategoriya sifatida pul mablag'laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimidir. Uning vositasida turli darajada pul mablag'lari fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Moliya pul bilan bog'liq munosabatlar bo'lib, uning moddiy asosini pul tashkil qiladi, lekin u pul emas yoki pul bilan bir xil narsa tushuncha emas. Bundan ko'rinadiki, iqtisodiyotning samarali va barqaror ravishda amal qilishi, yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash maqsadida davlat ko'plab boshqa iqtisodiy subyektlar bilan moliyaviy munosabatlarga kirishadi. Moliyaviy munosabatlar – davlat, mintaqalar, tarmoqlar, korxona va tashkilotlar hamda alohida fuqarolar o'rtasida pul mablag'lari fondlarining harakati bilan bog'liq holda vujudga keluvchi iqtisodiy munosabatlar majmui.

Moliyaviy munosabatlarning obyektlari va subyektlari farqlanadi. **Moliyaviy munosabatlarning obyektlari** bo'lib iqtisodiyotning turli darajalarida tarkib topuvchi va harakat qiluvchi pul mablag'lari fondlari hisoblanadi. **Moliyaviy munosabatlar subyektlari** tarkiban murakkab bo'lib, ularga barcha tashkilotlar, korxonalar, yuridik va jismoniy shaxslar, fuqarolar kiradi. Ular orasida doimo moliyaviy munosabatlar bo'lib turadi. Bu munosabatlarning asosiylari sifatida quyidagi munosabatlarni ko'rsatish mumkin:

- davlatlararo moliyaviy munosabatlar;
- davlat va turli xalqaro tashkilotlar, xorijiy firma va korxonalar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- boshqaruvning turli darajalaridagi davlat organlari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- davlat va korxonalar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- davlat va jamoat tashkilotlari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- davlat va aholi o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- korxonalararo moliyaviy munosabatlar;
- korxonalar va banklar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- korxona ichidagi xo'jalik aloqalariga xizmat qiluvchi moliyaviy munosabatlar va boshqalar.

Moliya iqtisodiyot doirasida o'zaro bog'liq bo'lgan quyidagi **vazifalarni** bajaradi:

1) iqtisodiy jarayonlarni, loyihalar va tadbirlarni pul resurslari bilan ta'minlash va unga xizmat ko'rsatish vazifasi;

2) taqsimlash vazifasi;

3) rag'batlantirish vazifasi;

4) nazorat qilish vazifasi.

Jamiyat miqyosidagi iqtisodiy faoliyat turli jarayon va tadbirlarning, jumladan, mamlakatni boshqarish, mudofaa qobiliyatini ta'minlash, huquq-tartibot ishlarini yo'lga qo'yish, sog'liqni saqlash, madaniy-ma'rifiy ishlar va boshqalarning amalga oshirilishini taqozo etadi. Buning uchun eng avvalo ularni moliyaviy resurslar bilan ta'minlash kerak bo'ladi. Shunga ko'ra, moliya iqtisodiy jarayon va tadbirlarni **moliyaviy ta'minlash, ularga xizmat ko'rsatish vazifasini** bajaradi.

Moliyaning **taqsimlovchi vazifasi** moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratilgan yalpi milliy mahsulotni, ayniqsa, uning milliy daromadni tashkil qiluvchi qismini davlat va mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, iqtisodiyot tarmoqlari, moddiy ishlab chiqarish sohalari, mamlakat hududlari o'rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashda namoyon bo'ladi.

Moliyaning **rag'batlantiruvchilik vazifasi**, birinchidan, yaratilgan mahsulot qiymatini taqsimlash jarayoni orqali, ikkinchidan, pul fondlarini tashkil qilish va sarflash mexanizmi orqali amalga oshiriladi.

Moliyadan ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol ustidan **nazorat qilish vositasi** sifatida foydalaniladi. Moliyaviy nazorat korxona (firma)larning moliya intizomiga rioya qilish uchun moddiy javobgar bo'lish tizimi, turli soliqlar undirib olish va mablag' bilan ta'minlash tizimi orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy munosabatlar va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar jamiyatning moliya tizimini tashkil qiladi. Bu tizim davlat va boshqa turli darajadagi budjetlarni, ijtimoiy, mol-mulk va shaxsiy sug'urta fondlarini, davlatning valuta zaxiralarini, banklar, pul muomalasi, kredit va soliq tizimi, korxona va firmalar, tijorat va notijorat tuzilmalarining pul fondlarini, boshqa maxsus pul fondlarining harakatini o'z ichiga oladi.

Eng avvalo, korxona (tarmoq)lar va umumdavlat moliyasini bir-biridan farqlash lozim. Korxona va tarmoqlar moliyasi ulardagi takror ishlab chiqarish jarayonida hamda alohida fondlar yaratish yo'li bilan ularning moliyaviy ehtiyojlariga xizmat qiladi. Umumdavlat moliyasi davlat budjeti, ijtimoiy sug'urta fondi hamda davlat mol-mulk va shaxsiy sug'urtasi fondi, soliq tizimini o'z ichiga oladi. Davlat pul mablag'larining asosiy markazlashgan fondi bo'lmish davlat budjeti moliya tizimining

muhim bo‘g‘ini bo‘lib xizmat qiladi. **Davlat budjeti – bu davlat daromadlari va xarajatlar hamda ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir.** Davlat daromadlari va xarajatlarining asosiy qismi davlat budjeti orqali o‘tadi. Uning asosiy vazifasi moliyaviy vositalar yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumdavlat miqyosidagi ijtimoiy vazifalarni hal qilish uchun sharoit yaratishdir.

Davlat budjetining ikki tomoni bo‘lib, bir tomonida budjetga kelib tushadigan daromadlar tarkibi va ularning manbalari, ikkinchi tomonida esa asosiy xarajatlarning tarkibi va miqdori o‘z ifodasini topadi.

O‘zbekistonda davlat budjetining tuzilishi, daromadlari va xarajatlarining tarkibi quyidagi ma’lumotlar bilan tavsiflanadi (21.1 va 21.2-jadvallar).

21.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi davlat budjetining daromadlari tarkibi (YAIMga nisbatan %da)

Ko‘rsatkichlar	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Daromadlar - jami	28,5	26,0	25,2	24,2	22,5	22,7	22,1	20,9
Shu jumladan:								
To‘g‘ri soliqlar	7,5	7,4	6,8	6,4	6,0	6,5	6,3	5,4
Egri soliqlar	16,0	13,5	13,8	14,0	13,8	10,5	10,1	10,7
Mulk solig‘i va resurs to‘lovlari	2,8	2,4	1,9	2,3	2,6	2,9	3,0	3,2
Ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish uchun soliq	0,3	0,3	0,5	0,4	0,4	0,5	0,6	0,5
Boshqa daromadlar	1,9	2,4	2,2	1,1	0,9	2,3	2,1	1,1

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma’lumotlari.

Davlat mol-mulk va shaxsiy sug‘urtasi umumdavlat moliyasining keyingi bo‘g‘ini hisoblanib, mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalar va fuqarolarga joriy qilinadi. U majburiy va ixtiyoriy bo‘lishi mumkin. Bu maqsadlar uchun fondlar korxona va aholining to‘lovlari hisobiga shakllanadi. Fond mablag‘lari mol-mulk sug‘urtasiga va shaxsiy sug‘urtaga pul to‘lashni ko‘zda tutadi. Shaxsiy sug‘urta aholining pul jamg‘armalarini tashkil qilishning shakllaridan biri bo‘lib ham xizmat qiladi.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tib borish bilan jamiyat moliya tizimida turli xil sug‘urta (ijtimoiy sug‘urta, tibbiy sug‘urta) fondlari va budjetdan tashqari moliya fondlari (pensiya fondi, aholini ish bilan ta’minlash

fondi, tabiatni muhofaza qilish fondi, tarixiy yodgorliklarni saqlash fondi, tadbirkorlarga ko'mak berish fondi va boshqalar)ning ahamiyati ortib boradi.

21.2-jadval

O'zbekiston respublikasi davlat budjetining xarajatlar tarkibi (YAIMga nisbatan %da)

Ko'rsatkichlar	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Xarajatlar - jami	29,5	27,0	25,8	24,6	22,9	22,2	21,1	20,2
Shu jumladan:								
Ijtimoiy sohaga	10,4	10,2	9,8	9,3	9,1	9,5	9,2	9,4
Ijtimoiy himoyaga	2,3	2,1	2,0	2,1	1,8	1,8	1,5	1,3
Iqtisodiyot uchun xarajatlar	3,0	2,3	2,3	3,0	3,1	3,0	2,7	2,4
Markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari	6,0	5,0	4,7	3,3	2,7	2,4	2,0	1,7
Davlat hokimiyati, boshqaruv va sud organlariga xarajatlar	0,6	0,6	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5	0,6
Boshqa xarajatlar	7,2	6,8	6,5	6,4	5,6	5,0	5,2	4,8

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari.

21.2. Budjet taqchilligi va davlat qarzlari

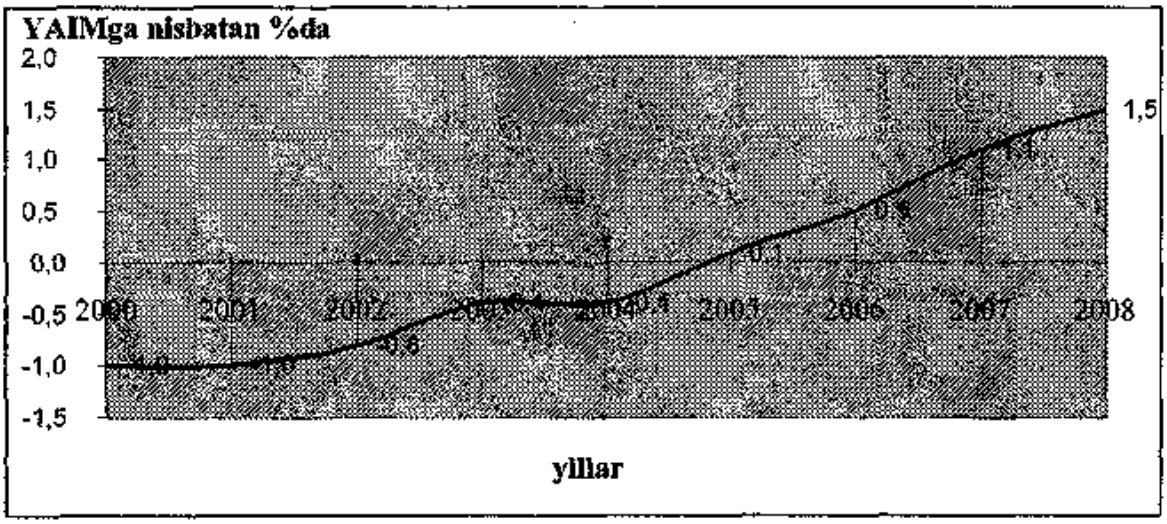
Davlat budjetining daromadlari va xarajatlari muvozanatda bo'lishini taqozo qiladi. Lekin ko'pchilik hollarda davlat budjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi kuzatiladi, buning oqibatida budjet taqchilligi ro'y beradi. Bu holning sabablari ko'p bo'lib, ularning ichida davlatning jamiyat hayotining barcha sohalaridagi rolining uzluksiz o'sib borishi, uning iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarining kengayishi alohida o'rin tutadi. Budjet taqchilligining o'sishi yoki kamayishi mutlaq miqdorda va uning yalpi ichki mahsulot (YAIM)ga nisbatida aniq namoyon bo'ladi. Masalan, 2000-yilda Respublikamiz davlat budjetining taqchilligi (defitsit) YAIMga nisbatan 1 foizni tashkil etgan bo'lsa, keyingi yillarda taqchillik darajasi pasayib borib, 2005-yilda budjet daromadlarining xarajatlardan oshib ketishi (profitsit)ga erishildi. 2008-yilda davlat budjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 1,5 foiz profitsit bilan bajarildi (21.1-chizma).

Budjet taqchilligining o'zgarishi xo'jalik konyunkturasidagi joriy tebranishlar, ishlab chiqarishdagi davriy inqiroz va yuksalishlarni ham aks ettiradi, inqirozlar davrida davlat budjet mablag'lari hisobidan iqtisodiy-

otning ma'lum sektorlarini moliyaviy ta'minlab turishga, umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan tarmoqlarda investitsiyalar hajmini saqlab turishga majbur bo'ladi. O'rnatilgan xalqaro standartlarga ko'ra budjet taqchilligi YAIMning 5% darajasidan oshmasligi lozim. Budjet taqchilligi, asosan, davlat qarzi hisobiga qoplanadi.

21.1-chizma

Davlat budjetining bajarilish darajasi

Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari.

Davlat qarzi ichki va tashqi qarzlardan iborat bo'ladi. **Davlat ichki qarzi — bu davlatning mamlakat ichida zayomlar va boshqa qimmatli qog'ozlarini chiqarish, turli nobudjet fondlari (sug'urta fondi, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash fondi, pensiya fondi)dan qarz olish ko'rinishidagi qarzlari.**

Budjet taqchilligini moliyalashtirish (qoplash)ning muhim ko'rinishlaridan biri davlat krediti hisoblanadi. **Davlat krediti — davlat qarz oluvchi yoki kreditor sifatida maydonga tushadigan barcha moliyaviy-iqtisodiy munosabatlar yig'indisi.**

Moliyaviy resurslarni davlat tomonidan qarzga olishning asosiy shakli— bu davlat qarz majburiyatlari (zayomlari)ni chiqarish hisoblanadi. Ularni joylashtirish jarayonida davlat aholi, banklar, savdo va sanoat kompaniyalarining vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qiladi.

Davlat o'z majburiyatlarini nafaqat xususiy sektorda joylashtirishi, balki ularni Markaziy bankda hisobga olishi ham mumkin. Bunda bank muomalaga pulning tovar hajmining ko'payishi bilan bog'liq bo'lmagan qo'shimcha miqdorini chiqaradi. Mazkur holda, davlat budjetini moliya-

lashtirish pul muomalasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri inflatsion ta’sir ko‘rsatadi. Pul massasining o‘sishi jamiyat haqiqiy boyligining ko‘payishi bilan birga bormaydi.

Davlat qarzlarining to‘xtovsiz ko‘payib borishi, milliy daromadni foiz to‘lovlari shaklida tobora ko‘proq qayta taqsimlanishga olib keladi.

Katta budjet taqchilligi va davlat majburiyatlari bo‘yicha foiz to‘lovlari o‘sish sharoitida davlat qarzlarini to‘lash vaqtini imkon darajada cho‘zishga harakat qiladi. Buning uchun turli xil usullardan foydalanish mumkin. Jumladan davlat o‘zining qisqa muddatli majburiyatlarini o‘rta va uzoq muddatli zayomlarga almashtiradi. U o‘zining qisqa muddatli majburiyatlarini ancha yuqori foiz bo‘yicha yangi, uzoq muddatli zayomlar chiqarish hisobiga ham sotib olishi mumkin. Bunday turdagi tadbirlar qisqa davrli samara berishi va vaqtincha davlatning moliyaviy ahvolini yengillashtirishi mumkin, chunki u odatda kelgusida foiz stavkasining oshishi va qarzlar umumiy miqdorining o‘sishi bilan bog‘liq.

Xo‘jalik hayoti baynalminallashuv jarayonlarining tez o‘sishi, xalqaro kreditning jadal rivojlanishi natijasida davlat o‘ziga zarur bo‘lgan moliyaviy resurslarni jalb qilish uchun bo‘sh pul mablag‘larining milliy chegaradan tashqaridagi manbalaridan faol foydalanadi. Buning natijasida tashqi qarz vujudga keladi. **Davlat tashqi qarzi – xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan qarz.**

Tashqi qarzning me’yoridan oshib ketishi milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Agar tashqi qarz bo‘yicha to‘lovlar mamlakat tovar va xizmatlari eksportidan tushumning ahamiyatli qismi, masalan, 20-25% dan oshib ketsa, bu holat mamlakatning kredit bo‘yicha reytingini pasaytirib yuboradi. Natijada, chetdan yangi qarz mablag‘larini jalb etish mushkullashadi. Shunga ko‘ra, davlatlar muntazam ravishda tashqi qarzni tartibga solish chora-tadbirlarini amalga oshirib boradilar. Bular qatoriga mamlakat oltin-valuta zaxirasi hisobidan qarzlarni to‘lab borish; kreditorlarning qarz to‘lov muddatlarini o‘zgartirishlari, ayrim hollarda ularning ma’lum qismidan voz kechishlariga erishish; qarzlarni mamlakatdagi ko‘chmas mulklar, qimmatli qog‘ozlar, kapitalda ishtirok etish va boshqa huquqlarni sotish hisobiga to‘lash; xalqaro banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlardan yordam olish va h.k.

O‘zbekistonda tashqi qarzni me’yor darajasida ushlab turish borasida qat’iy chora-tadbirlar amalga oshirilib, buning ifodasini Prezidentimizning quyidagi so‘zlaridan ham ko‘rish mumkin: «2009-yilning 1 yanvarigacha O‘zbekistonning jami tashqi qarzi yalpi ichki mahsulot-

ning 13,3 foizini tashkil etishini va bu ko'rsatkich, xalqaro mezonlar bo'yicha, «Har jihatdan maqbul holat» deb hisoblanishini ta'kidlash joiz»[1].

Demak, davlat o'z faoliyatini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda ssuda kapitallarining ham milliy bozoridan, ham tashqi bozoridan qarz olishi mumkin.

Xalqaro kreditning tez o'sishi, kapitalning mamlakatlararo migratsiyasi mamlakat va mintaqalar iqtisodiy o'zaro bog'liqligi chuqurlashuvining muqarrar natijasi hisoblanadi. Xalqaro kredit moliyaviy resurslarni ham xususiy sektorning ehtiyojlarini qondirish, ham davlat budjeti taqchilligini qoplash uchun jalb qilish imkoniyatini sezilarli kengaytiradi. Shu bilan birga tashqi qarzlarning o'sishi bir qator boshqa muammolarni keltirib chiqaradi. Bu o'rinda eng asosiy muammo milliy iqtisodiyotning kreditor va debitor mamlakatlar iqtisodiyotiga bog'liqligining kuchayib borishi hisoblanib, bu jarayonni mamlakatdagi ichki moliyaviy dastaklar bilan nazorat qilish imkoniyati bo'lmay qoladi.

21.3. Soliq tizimi va uning vazifalari

Davlat budjeti daromadlar qismining asosiy manbayi soliqlar hisoblanadi. Soliq iqtisodiy kategoriya sifatida, sof daromadning bir qismini budjetga jalb qilish shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi. **Soliq — bu davlatning o'z vazifalarini amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan moliyaviy mablag'larni shakllantirish maqsadida jismoniy va huquqiy shaxslardan budjetga majburiy to'lovlarni undirish shakli.**

Soliq yordamida milliy daromadning tegishli qismi taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Davlat tomonidan olinadigan soliqlar hamda ularning tashkil qilinish shakl va usullari birgalikda soliq tizimini tashkil qiladi.

Milliy iqtisodiyotda soliqlar quyidagi uchta muhim vazifani bajaradi:

- davlat xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);
- ijtimoiy tanglikni yumshatish (ijtimoiy vazifasi);
- iqtisodiyotni tartibga solish (tartibga solish vazifasi).

Davlat sarflari soliq tushumlari hisobiga amalga oshsada, davlat sarflari miqyosining o'sishi o'z navbatida soliqlarning o'sishini taqozo qiladi va uning darajasini belgilab beradi. Hozirgi davrda umumiy tendensiya bo'lgan davlat sarflarining va shunga mos ravishda soliq hajmining o'sib borishini quyidagi omillar taqozo qiladi.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. — T.: O'zbekiston, 2009, 30-b.

1. Aholi sonining o'sishi.

2. Ijtimoiy soha xizmatlari sifatiga talabning ortishi va urbanizatsiya.

3. Atrof-muhitning ifloslanishi.

4. Daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish.

5. Milliy mudofaa, davlat xavfsizligini ta'minlash xarajatlari hajmining o'sishi.

Korxonalar faoliyatini soliq yordamida tartibga solish quyidagi umumiy tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- barcha daromadlardan, ularning manbalariga bog'liq bo'lmagan holda soliq undirishning majburiyligi;
- soliq undirishda barcha uchun yagona umumdavlat siyosati;
- samarali ishlovchi korxonalarda hamda xo'jalik yuritishning ilg'or shakllari uchun soliq me'yorlarining rag'batlantiruvchi rolini ta'minlash;
- soliq to'lovi bo'yicha barcha subyektlar majburiyati ustidan moliyaviy nazorat.

Soliq stavkasini belgilash bir qator tamoyillarga asoslanadi.

1. Naflilik tamoyili – turli shaxslardan, ularning soliqlar hisobiga moliyalashtiriladigan dasturlardan foydalanishi darajasiga qarab turlicha soliq undirilishi kerakligini bildiradi.

Soliq summasining (R) soliq olinadigan summaga (D) nisbatining foizdagi ifodasi soliq stavkasi (R`) deyiladi:

$$R` = \frac{R}{D} \times 100\ \%.$$

2.To'lovga layoqatlilik tamoyili – soliq miqdori soliq to'lovchining boyligi va daromadlari darajasiga mos kelishi zarur. Boshqacha aytganda, soliq solish daromadlarning adolatli taqsimlanishini taqozo qilishi zarur.

3.Adolatlilik tamoyili – daromadlari va hukumat dasturlaridan foydalanish darajasi bo'yicha teng bo'lgan kishilar teng miqdorda soliq to'lashi zarur.

Soliq bo'yicha imtiyozlar qonunchilik bitimlarida belgilangan tartib va sharoitlar asosida o'rnatiladi. Amaliyotda soliq imtiyozlarining quyidagi turlari keng tarqalgan:

- obyektlarning soliq olinmaydigan eng kam darajasini belgilash;
- soliq to'lashdan alohida shaxs yoki ma'lum guruhlarni (masalan, urush faxriylarini) ozod qilish;
- soliq darajasi (stavkasi)ni pasaytirish;
- soliq olinadigan summadan chegirish;
- soliqli kredit (soliq olishni kechiktirish yoki soliq summasini ma'lum miqdorga kamaytirish).

Soliqlarni turkumlashga turli xil mezonlar asosida yondashiladi.

Soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar odatda progressiv (o'sib boruvchi), proportsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvchi) soliqlarga bo'linadi.

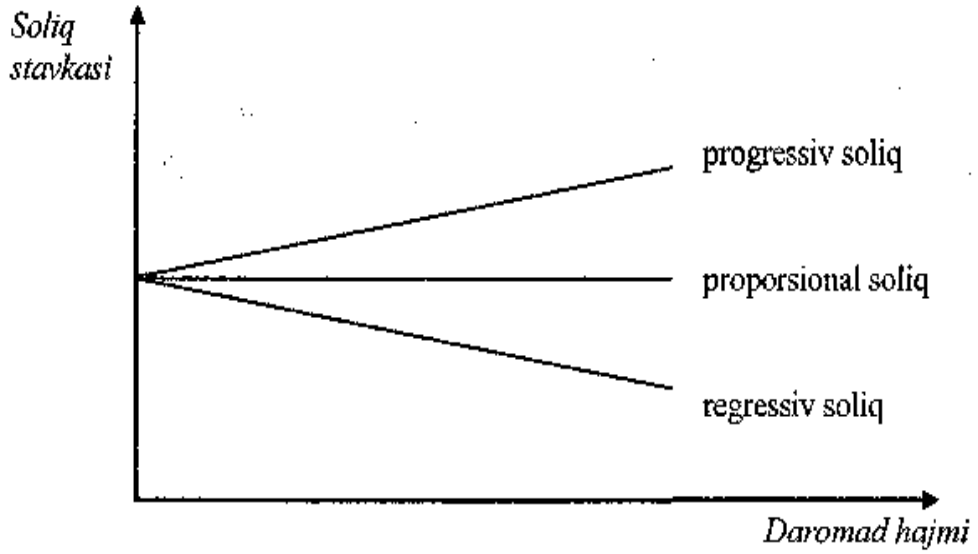
1. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi o'sib boruvchi soliqlar progressiv soliqlar deyiladi.

2. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi pasayib boruvchi soliqlar regressiv soliqlar deyiladi.

3. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi o'zgarishsiz qoluvchi soliqlar proporsional soliqlar deyiladi.

21.1-chizma

Progressiv, proporsional va regressiv soliqlarning grafik ko'rinishi

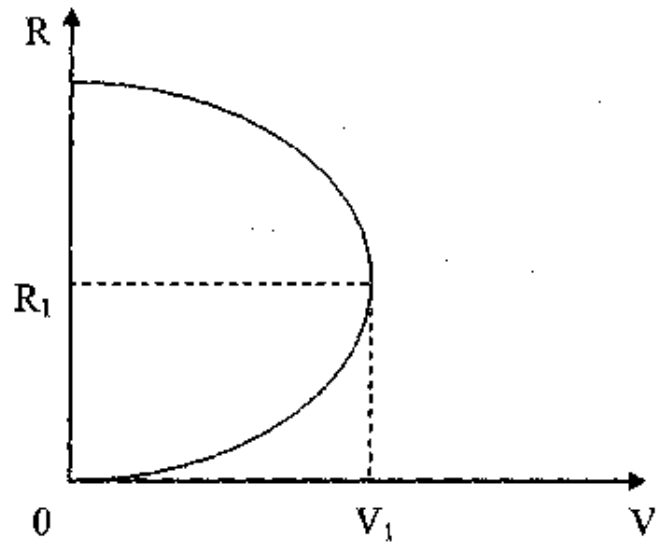
Soliqlar amal qilish doirasi (markaziy va mahalliy soliqlar), mahsulot tannarxiga qo'shilish usuli (to'g'ri va egri soliqlar) va iqtisodiy mazmuniga qarab ham turkumlanadi.

Soliqlarni pasaytirish iqtisodiy yuksalish va davlat daromadlarining o'sishiga olib kelishini birinchi bo'lib amerikalik iqtisodchi A.Laffer asosladi. A.Lafferning mulohazalariga ko'ra, korporatsiyalar daromadiga soliqlar stavkasini haddan tashqari oshirish ularning kapital qo'yilmalariga bo'lgan rag'batini susaytiradi, fan-texnika taraqqiyotini to'xtatadi, iqtisodiy o'sishni sekinlashtiradi va oxir-oqibatda davlat budjeti tushumlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat budjetining daromadlari va soliq stavkasi o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikning grafikda tasvirlanishi **«Laffer egri chizig'i»** nomini oldi (21.2-chizma).

21.2-chizma

Laffer egri chizig'i

Grafik tik o'qida soliq stavkasi (R), yotiq o'qida – davlat budjetiga tushumlar (V) aks etgan. Soliq stavkasining optimal miqdori (R_1) davlat budjetiga eng yuqori tushum (V_1) ni ta'minlaydi. Soliqlar yanada oshirilganda ishlashga va tadbirkorlikka qiziqish susayadi, 100 foizli soliq olishda davlat daromadi nolga teng bo'ladi, chunki hech kim tekinga ishlashni xohlamaydi. Boshqacha aytganda, uzoq muddatli istiqbolda haddan tashqari yuqori o'rnatilagan soliqlarni pasaytirish jamg'armalar, investitsiyalar, bandlikning ortishi orqali soliq undiriladigan yalpi daromad hajmining o'sishini ta'minlaydi. Natijada soliq tushumlari summasi ko'payadi, davlat daromadlari hajmi o'sadi, taqchillik kamayadi va inflatsiyaning susayishi ro'y beradi. Lekin o'z-o'zidan tushunarliki, Laffer samarasi faqat erkin bozor mexanizmi me'yorida amal qilgan holdagina namoyon bo'ladi.

Shuningdek, mamlakatning turli mintaqalarida soliq yukining bir xil darajada bo'lishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada YUNESKO xalqaro tashkiloti tomonidan tavsiya etilgan taqqoslama usullardan foydalaniladi. **Soliq yuki darajasini miqdoran aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi soliqlar miqdorini to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichiga nisbati yoki soliq to'langandan keyingi daromad miqdorini to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichiga nisbati sifatida ifodalash mumkin:**

$$K_{soliq\ yuki} = \sum N_x / P \ \text{ yoki } \ K_{soliq\ yuki} = DN / PN ,$$

bu yerda: N_x – aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi soliqlarning o'rtacha miqdori; DN – aholining soliqlar to'langandan keyingi daromadi; PN – aholining to'lovga layoqatliligi.

Soliq yuki darajasini soliqlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i bo'yicha ham aniqlash mumkin:

$$K_{soliq\ yuki} = \sum N / \sum YAIM,$$

bu yerda: N – soliqlar miqdori;

YAIM – yalpi ichki mahsulot hajmi.

Davlat iqtisodiy siyosatining muhim tarkibiy qismlaridan biri moliyaviy siyosat hisoblanadi. **Moliyaviy siyosat – davlatning o'z vazifalarini amalga oshirish uchun moliyani tashkil etish va foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar majmui.**

Moliyaviy siyosat diskretsion va o'z-o'zidan tartiblanuvchi tavsifdagi siyosatlarga bo'linadi. Diskretsion moliyaviy siyosat iqtisodiyotga ta'sir o'tkazish maqsadida soliq va davlat sarflarini o'zgartirib turish bilan bog'liq. O'z-o'zidan tartiblanuvchi moliyaviy siyosat esa iqtisodiyotdagi holat o'zgarishiga muvofiq tarzda tartiblovchi mexanizmlarni o'zining ishga tushishiga asoslanadi. Bundan ko'rinadiki, milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga turli iqtisodiy subyektlarni soliqqa tortish hamda tushgan mablag'larni davlat budjeti orqali qayta taqsimlash jarayonlari ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi. **Davlat tomonidan iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish maqsadida soliqqa tortish va davlat sarfi tarkibini o'zgartirish bo'yicha qo'llaniluvchi chora-tadbirlar fiskal yoki soliq-budjet siyosati deb ataladi.** Fiskal siyosat, bir tomondan, iqtisodiyotning tanazzul davrida davlat sarflarini oshirish yoki soliqlarni pasaytirish orqali xo'jalik hayotini rag'batlantirishni, boshqa tomondan esa, iqtisodiy rivojlanishning yuqori darjasida davlat sarflarini qisqartirish yoki soliqlarni ko'paytirish orqali yuz berishi mumkin bo'lgan inflatsiya va ishsizlikning oldini olishni ko'zda tutadi.

21.4. O'zbekistonda budjet va soliq tizimini takomillashtirish masalalari

O'zbekistonda budjet va soliq tizimini takomillashtirish iqtisodiy islohotlar va davlat iqtisodiy siyosatining markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Zero, izchil soliq-budjet siyosatining amalga oshirilishi, soliq yukini kamaytirish bilan bog'liq chora-tadbirlarning ishlab chiqilishi, soliq to'lovchilarda ishlab chiqarishni kengaytirishga sharoit yaratilishi, ishlab topilgan va ularning o'zlarida qoldirilayotgan mablag'larning reinvestitsiya qilinishi oqibatida qo'shimcha soliq obyektining paydo bo'lishi hisobiga nafaqat budjetdagi yo'qotishlar o'rnining qoplanishi, balki soliq to'lovchilarning qo'shimcha daromadlarga ega bo'lib, ishlab chiqarish imkoniyatining oshishiga olib keladi.

Mamlakatdagi soliq tizimining soddalashtirilishi va unifikatsiya qilinishi, soliq yukining yanada kamaytirilishi quyidagi bir qator vazifalarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga moddiy zamin yaratadi:

- soliq yukining kamaytirilishi orqali soliq imtiyozlarining kengaytirilishi xorijiy investitsiyalarning jalb qilinishi va iqtisodiyotni modernizatsiyalashni kengaytirishga imkon yaratadi;
- soliq tizimini soddalashtirish va soliq stavkalarini pasaytirish o'z navbatida xususiy mulkchilik tarmog'ini kengaytiradi, biznes uchun qulay muhit yaratadi va uning kafolatlarini mustahkamlaydi;
- soliq yukini kamaytirish hisobiga soliq to'lovchilar ixtiyorida qoladigan mablag'lar reinvestitsiya qilinishiga hamda ishchi xodimlarning ish haqiga yo'naltirilishiga tavsiya qilinishi, jismoniy shaxslar daromadlaridan olinadigan soliq stavkasining oraliq chegaralari bo'yicha pasaytirilishi, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i bo'yicha imtiyozlarining kengaytirilishi pirovardida aholi daromadlarining oshishiga hamda yangi ish o'rinlarining yaratilishiga olib keladi;
- soliq yukini kamaytirish natijasida soliq to'lovchilar ixtiyorida qolgan mablag'lardan samarali foydalanish aholi daromadi va bandlik darajasini oshirish orqali xarid talabining jadal o'sishini ta'minlaydi;
- soliq sohasidagi islohotlarni chuqurlashtirish va soliq yukini kamaytirish eksportni har tomonlama rag'batlantirish va valuta zahiralarini tejash, ulardan oqilona va samarali foydalanishni ham ta'minlaydi;
- soliq tizimidagi islohotlarni chuqurlashtirish uy-joy kommunal xo'jaligidagi islohotlarni chuqurlashtirish hamda energiya resurslaridan foydalanishda tejamkorlikni ta'minlash bilan bog'liq chora-tadbirlarning amalga oshirilishiga ham ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonda ishlab chiqarishning yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish, aholining real daromadlarini va iste'mol talablarini oshirishda muntazam ravishda soliq yukini kamaytirish choralarining keng qo'llanilishi o'z natijalarini bermoqda. Ayniqsa, soliqlar va to'lovlarni birxillashtirishga katta e'tibor qaratilishi soliqqa tortish mexanizmlarining oshkoraligiga, soliqlarni hisoblash va to'lashga oid korxonalar faoliyatini soddalashtirishga, shuningdek, soliq majburiyatlarining bajarilishini samarali nazorat qilishga yordam beradi. Ayni paytda bu hol respublikada qo'llaniladigan soliq tizimini xalqaro me'yorlar va andozalarga muvofiqlashtirish zarurati bilan izohlanadi.

Faqat 2000-2007-yillar mobaynida mamlakatda daromad solig'i 38 foizdan 10 foizga, yagona ijtimoiy to'lov 40 foizdan 24 foizga, kichik biznes subyektlari va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar uchun yagona soliq 10 foizga tushirildi. Jismoniy shaxslar daroma-

didan soliq olish stavkasi ham tubdan qayta ko'rib chiqildi va kamaytirildi. Natijada so'nggi yetti yilda iqtisodiyotda umumiy soliq yuki 40 foizdan 27 foizga pasaytirildi. Shunga muvofiq korxonalarning moliyaviy resurslari ham tegishli ravishda oshdi. Bu o'z navbatida, investitsiyalarning ko'payishi, korxonalarning aylanma mablag'larini to'ldirish, ishchi va xizmatchilarning ish haqi va daromadlarini oshirish uchun qo'shimcha manba bo'lib xizmat qilmoqda. Birgina 2007-yilda respublikadagi xo'jalik subyektlari soliq imtiyozlari berilishi hisobidan o'z moliyaviy resurslarini qo'shimcha ravishda 830 milliard so'mga to'ldirishga erishgani bu fikrning yaqqol tasdig'idir.

Prezidentimiz I.Karimov ma'ruzasida 2008-yilda soliq sohasini yanada erkinlashtirish siyosati davom ettirilishi ta'kidlanib, uning asosiy yo'nalish va natijalari sifatida quyidagilar belgilandi:

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari, fermer xo'jaliklari uchun yagona soliq stavkasi 10 foizdan 8 foizga kamaytiriladi;
- banklar uchun daromad solig'i 17 foizdan 15 foizga tushiriladi;
- soliq stavkasining pasaytirilishi natijasida bo'shaydigan mablag'lar banklarning kapitallashuvini oshirish uchun maqsadli ravishda yo'naltiriladi;
- boshqa barcha xo'jalik subyektlari uchun daromad solig'i stavkasi 10 foiz miqdorida saqlanib qoladi;
- taklif etilayotgan chora-tadbirlarni amalga oshirish qo'shimcha ravishda 100 milliard so'mdan ortiq mablag'ni xo'jalik subyektlari ixtiyorida qoldirish imkonini beradi;
- joriy yilning 1 yanvaridan boshlab jismoniy shaxslardan olinadigan soliq bazasini hisoblash va ko'paytirish bo'yicha yangi tizimning joriy etilishi munosabati bilan aholining real daromadlari sezilarli darajada ortadi[1]. Shuningdek, ushbu ma'ruzada davlat budjetini bajarishga qaratilgan g'aznachilik xizmati institutini rivojlantirish va mustahkamlash budjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirishi qayd etilib, bu borada Moliya vazirligi huzurida tashkil etilgan G'aznachilik tuzilmasining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, uni malakali kadrlar bilan ta'minlash, xalq ta'limi va sog'liqni saqlash sohasida budjet tashkilotlarini moliyalash mexanizmini yanada takomillashtirish bo'yicha keng ko'lamli ishlarni amalga oshirish lozimligi ko'rsatib o'tildi.

---

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008-yil 9-fevral.

O‘zbekistonda 2008-yilning 1-yanvaridan yangi tahrirdagi Soliq kodeksi kuchga kirdi. Mazkur kodeksning mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta’minlash, barqaror o‘sish sur’atlarini rag‘batlantirishdagi ahamiyatini e’tiborga olgan holda, uning amaliy ijrosini diqqat bilan o‘rganish qanday sharoitlarda samara berayotgani, qaysi holatlarda esa uni yanada takomillashtirish yoki tuzatish kiritish zarurligini aniqlash juda muhim.

Keyingi yillarda moliya, soliq va statistika hisobotlarining barcha shakllari va muddatlari keskin qisqartirilmoqda. Soliqqa tortish stavkalari unifikatsiya qilindi va kamaytirildi. Xususan, kichik korxonalar uchun yagona soliq to‘lovi stavkasi 2008-yilda 10 foizdan 8 foizga, 2009-yildan boshlab esa 7 foizga tushirildi.

Respublikada 2005-2009-yillarda turli soliq stavkalarining o‘zgarishi tahlili shuni ko‘rsatadiki, yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i hamda dividend (foizlar) shaklida olinadigan daromadlardan foyda solig‘i 1,5 baravar, aksiz solig‘i 1,4 baravar, yagona soliq to‘lovi 1,9 baravar, yagona ijtimoiy to‘lov 1,3 baravar pasaytirildi (21.4-jadval).

21.4-jadval

2005-2009-yillarda soliq stavkalarining o‘zgarishi, foizda

Soliq turi	2005-yil	2009-yil	Farqi, baravar (-;+)
Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i	15,0	10,0	-1,5
Dividend/foizlar shaklida olinadigan daromadlardan foyda solig‘i	15,0	10,0	-1,5
Aksiz solig‘i	31,0	21,5	-1,4
Yagona soliq to‘lovi	13,0	7,0	-1,9
Yagona ijtimoiy to‘lov	31,0	24,0	-1,3

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma’lumotlari.

O‘zbekiston Respublikasida soliq yuki muntazam pasayish tendensiyasiga ega bo‘lmoqda. Masalan, soliq yuki 2005-yilda YAIMga nisbatan 24,0% ni tashkil etgan bo‘lsa, 2008-yilda bu ko‘rsatkich 22,0% ga qadar pasaygan (21.5-jadval).

Ayni paytda soliq yukining tarkibiy tuzilishi ham takomillashib bormoqda. Agar 2000-yildagi umumiy soliq yuki tarkibida 7,8 foizi bevosita soliqlar, 16 foizi bilvosita soliqlar, 4,7 foizi resurs va mol-mulk soliqlaridan iborat bo‘lsa, 2007-yilga kelib bevosita soliqlar 5,4 foizga, bilvosita

soliqlar 10,7 foizga qadar qisqarib, resurs va mol-mulk solig'i 4,8 foizga qadar oshgan. Soliq stavkalarining pasayishi hisobiga to'g'ri soliqlar ulushining pasayishi tendentsiyasi, xalqaro standartlarga muvofiq holda yuridik shaxslarning foyda (daromad) solig'ini hisoblash mexanizmini takomillashtirish kuzatilmoqda.

21.5-jadval

Soliq yuki va budjet daromadlari o'zgarishi dinamikasi, (YAIM nisbatan %da)

Ko'rsatkichlar	2005-yil	2006-yil	2007-yil	2008-yil
Soliq yuki	24,0	23,0	22,3	22,0
Budjet daromadlari	21,5	21,6	21,8	23,8

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari.

2009-2012-yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturida ham kichik biznesni rivojlantirishni rag'batlantirishda soliq imtiyozlaridan keng foydalanish belgilab olingan. Jumladan:

- yangi tashkil etilayotgan kichik va xususiy korxonalarni qo'llab-quvvatlash maqsadida Imtiyozli kredit jamg'armasining resurs bazasini ikki barobar oshirish;
- berilgan imtiyozlarning amal qilish muddatini uzaytirish;
- aylanma mablag'larni to'ldirish uchun beriladigan kreditlarning eng uzoq muddatini 12 oydan 18 oyga oshirish;
- 2009-yilning 1 yanvaridan sanoat sohasida faoliyat ko'rsatayotgan kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lov stavkasini 8 foizdan 7 foizga kamaytirish;
- moliyaviy, maishiy va boshqa xizmatlarni ko'rsatayotgan mikrofirmalar va kichik korxonalarni yagona soliq to'lovidan 3 yil muddatga ozod etish;
- mikrofirmalar va kichik korxonalar, nodavlat xo'jalik yurituvchi subyektlarni oladigan dividendlarining investitsiyalarga, avval olingan kreditlar uchun hisob-kitob qilishga yo'naltiriladigan qismini 5 yil muddatga soliqdan ozod etish;
- 2009-yilda xo'jalik yurituvchi subyektlarni tekshirishlar sonini kamida yana 30 foizga kamaytirish ko'zda tutilgan[1].

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 47-48-b.

Belgilangan soliq imtiyozlari kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini yanada kengaytirish va iqtisodiyotimiz salohiyatini oshirishga qulay imkon yaratadi.

Xulosalar

1. Moliya milliy iqtisodiyot va aholi farovonligining o'sishini aks ettirib, korxonalar ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi va ularning jahon bozoridagi raqobatbardoshligining oshishini rag'batlantiradi, ishlab chiqarish tuzilmasini, tarmoqlararo va hududiy nisbatlarni shakllantiradi.

2. Moliyaviy munosabatlar va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar jamiyatning moliya tizimini tashkil qiladi. Moliya tizimi turli darajadagi budjetlarni, ijtimoiy, mol-mulk va shaxsiy sug'urta fondlarini, davlatning valuta zaxiralarini, korxona va firmalar, tijorat va notijorat tuzilmalarining pul fondlarini, boshqa maxsus pul fondlarini o'z ichiga oladi.

3. Umumdavlat moliyasi davlat budjetini, ijtimoiy sug'urta fondini hamda davlat mol-mulkiy va shaxsiy sug'urtasi fondini o'z ichiga oladi. Davlat pul mablag'larining asosiy markazlashgan fondi bo'lmish davlat budjeti moliya tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi.

4. Davlat budjetining daromadlari va xarajatlari muvozanatda bo'lishini taqozo qiladi. Lekin ko'pchilik hollarda davlat budjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi kuzatiladi, buning oqibatida budjet taqchilligi tez sur'atlar bilan o'sadi.

5. Budjet taqchilligi, asosan, davlat qimmatli qog'ozlarini sotish, nobudjet fondlari (sug'urta fondi, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash fondi, pensiya fondi)dan qarz olish ko'rinishidagi davlatning ichki va tashki qarzlari hisobiga qoplanadi.

6. Davlat budjeti daromadlar qismining asosiy manbayi bo'lib soliqlar hisoblanadi. Soliq iqtisodiy kategoriya sifatida sof daromadning bir qismini budjetga jalb qilish shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi.

7. Soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar odatda progressiv (o'sib boruvchi), proporsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvchi) soliqlarga bo'linadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Moliya – pul mablag'larining harakati, ya'ni ularning shakllanishi, taqsimlanishi va foydalanilishi bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan munosabatlar.

Moliyaviy munosabatlar – davlat, mintaqalar, tarmoqlar, korxona va tashkilotlar hamda alohida fuqarolar o'rtasida pul mablag'lari fondlarining harakati bilan bog'liq holda vujudga keluvchi iqtisodiy munosabatlar majmui.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.

Moliyaviy siyosat – davlatning o'z vazifalarini amalga oshirish uchun moliyani tashkil etish va foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar majmui.

Fiskal (soliq-budjet) siyosati – davlat tomonidan iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish maqsadida soliqqa tortish va davlat sarfi tarkibini o'zgartirish bo'yicha qo'llaniluvchi chora-tadbirlar.

Davlat budjeti – davlat daromadlari va xarajatlari hamda ularni moliyaviy ta'minlash manbalarining tartiblashtirilgan rejasi.

Budjet taqchilligi – davlat budjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi.

Davlat ichki qarzi – davlatning mamlakat ichida qimmatli qog'ozlarini chiqarish, turli nobudjet fondlaridan olgan qarzi.

Davlat tashqi qarzi – xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan qarz.

Davlat krediti – davlat qarz oluvchi yoki kreditor sifatida maydonga tushadigan barcha moliyaviy-iqtisodiy munosabatlar yig'indisi.

Soliqlar – jamiyatda vujudga keltirilgan sof daromadning bir qismini budjetga jalb qilish shakli.

Soliq stavkasi – soliq summasining soliq olinadigan summaga nisbatining foizdagi ifodasi.

Laffer egri chizig'i – davlat budjeti daromadlari va soliq stavkasi o'rtasidagi bog'liqlikning tasvirlanishi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Moliyaning iqtisodiy mazmunini tushuntiring va uning iqtisodiy vazifalarini bayon qiling.
2. Jamiyat va davlat moliya tizimlari asosiy bo'g'inlarining tavsifini bering. Moliya tizimida davlat budjetining o'rni qanday?
3. Davlat budjeti milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashda qanday rol o'ynaydi? Bunda qanday usullardan foydalaniladi?
4. Budjet taqchilligi nima? Ijobiy va salbiy budjet taqchilligini tushuntiring.
5. Soliqlarning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring va uning turlarini, asosiy vazifalarini ko'rsating.

6. Moliyaviy siyosat va fiskal siyosatning umumiy va farqli jihatlarini tavsiflang.

7. Davlatning ichki va tashqi qarzlari manbalarini izohlab bering.

8. Soliq yuki nima? Uning iqtisodiyotga ta'sirini ko'rsatib bering.

9. Laffer egri chizig'ining mazmuni nimadan iborat?

10. Keyingi yillarda O'zbekistonda budjet va soliq tizimini takomillashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni gapirib bering.

22-bob. PUL-KREDIT TIZIMI. BANKLAR VA ULARNING BOZOR IQTISODIYOTIDAGI ROLI

Pulning harakati bozor iqtisodiyotining moliyaviy asoslaridan biri bo'lib, barqaror pul tizimi, daromadlar va xarajatlar aylanishiga hayotiy tus bag'ishlaydi, butun iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlab beradi, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanishga imkon tug'diradi va to'la bandlikka erishishni ta'minlaydi. Aksincha, beqaror pul tizimi ishlab chiqarish, bandlik va narx darajasining keskin tebranishiga asosiy sabab bo'lib, iqtisodiy rivojlanishga to'siq bo'lishi mumkin. Mazkur bobda pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlarining mazmuni yoritiladi, pulga bo'lgan talab va taklif tahlil qilinib, inflatsiyaning mohiyati ochib beriladi. Shuningdek, kredit tizimi, banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi roli, respublikada milliy valutani mustahkamlash vazifalari tahlil qilinadi.

22.1. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari. Pulga bo'lgan talab va pul taklifi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul mablag'lari to'xtovsiz harakatda bo'ladi, tovarlar va xizmatlarni ayirboshlash jarayonida resurslar uchun to'lovlarni amalga oshirishda, ish haqi hamda boshqa majburiyatlarni to'lashda pul qo'ldan qo'lga o'tib, aylanib turadi. **Pulning o'z vazifalarini bajarish jarayonidagi to'xtovsiz harakati pul muomalasi deyiladi.**

Jahonda tarixan shakllangan hamda har bir mamlakat tomonidan qonuniy ravishda mustahkamlab qo'yilgan pul muomalasining turli tizimlari amal qiladi. Mamlakat **pul tizimi**ning muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

1) milliy pul birligi (so'm, dollar, iena, funt sterling, marka va h.k.);

2) naqd pul muomalasida qonuniy to'lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog'oz, tanga va kredit pullar tizimi;

3) pul emissiyasi, ya'ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi;

4) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. **Naqd pul muomalasiga** bank biletlari va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. **Naqd pulsiz hisoblar** cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi **pul agregati** deb yuritiladi. **Muomalada mavjud bo'lgan pul massasi** naqd va kredit pullarni qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Pul muomalasi o'ziga xos qonunlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Uning qonunlaridan eng muhimi muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash va shunga muvofiq muomalaga pul chiqarishdir.

Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi omillarga bog'liq:

1. Muayyan davrda (masalan, bir yil davomida) sotilishi va sotib olinishi lozim bo'lgan tovarlar summasi. Tovarlar va xizmatlar qancha ko'p bo'lsa, ularning narxi qancha baland bo'lsa, ularni sotish va sotib olish uchun shuncha ko'p pul miqdori talab qilinadi.

2. Pul birligining aylanish tezligi. Pul bir xil bo'lmagan tezlik bilan aylanadi. Bu ko'p omillarga, jumladan sotilayotgan tovarlar turiga, ularning xaridorgirligiga bog'liq bo'ladi. Pul qanchalik tez aylansa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori shuncha kam bo'ladi.

3. Kreditning rivojlanganlik darajasi, puldan to'lov vositasi sifatida foydalanish. Ko'pincha tovarlar qarzga (kreditga) sotiladi va ularning haqi kelishuvga muvofiq keyingi davrlarda to'lanadi. Demak, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori kredit miqdoriga muvofiq kamroq bo'ladi. Ikkinchi tomondan, bu davrda ilgari kreditga sotilgan tovarlar haqini to'lash vaqti boshlanadi. Bu pul miqdoriga ehtiyojni ko'paytiradi. Mazkur holatlarni hisobga olganda, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$P_m = \frac{T_b - X_k + X_t}{A_t},$$

bu yerda:

P_m - muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori;

T_b - sotilishi lozim bo'lgan tovarlar summasi (tovarlar miqdori · narxi);

X_k - kreditga sotilgan tovarlar summasi;

X_t - to'lash muddati kelgan tovarlar va xizmatlar hamda boshqa to'lovlar summasi;

A_t - pulning aylanish tezligi.

Masalan sotilgan tovarlar summasi 100 mln. so'mni, kreditga sotilgan tovarlar – 20 mln. so'mni, ilgari kreditga sotilib, ayni paytda to'lash muddati kelgan tovarlar va boshqa to'lovlar – 40 mln. so'mni tashkil qilib, pulning aylanish tezligi 6 marta bo'lsa, u holda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori 20 mln. so'mga teng bo'ladi. Ya'ni:

$$P_m = \frac{100 - 20 + 40}{6} = 20 \; mln. \; so'm.$$

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori pul muomalasi qonunini miqdoran ifodalaydi. Chunki muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga nisbatan muomalaga kam pul chiqarilsa, ko'pgina xo'jaliklarda pul tushmasligi, normal holatda xo'jalik yuritib bo'lmay qolish holati yuz beradi. Yoki, aksincha, muomalada bo'lgan pul miqdori sotilayotgan tovarlar va xizmatlar summasiga nisbatan oshib ketishi va buning natijasida tovarlar bilan ta'minlanmagan pulning paydo bo'lishi uning qadrsizlanishi, ya'ni inflatsiyani bildiradi.

Pul miqdoriga ta'sir etuvchi omillarni hisobga olib, pul muomalasining quyidagi qonuniga ta'rif berish mumkin: **boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori sotishga chiqariladigan tovarlar summasiga to'g'ri mutanosib, pulning aylanish tezligiga teskari mutanosibdir.** Bunda sotishga chiqariladigan tovarlar summasi ishlab chiqarilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar hajmiga va ularning narxiga bog'liq bo'ladi. Albatta bunda narx haqida gap ketganda AQSH iqtisodchisi I.Fisher ko'rsatganidek, hamma tovarlarning o'rtacha narxi olinmaydi. Chunki samolyot narxi bilan ruchka narxining o'rtachasini olib bo'lmaydi. Shuning uchun har bir turdagi tovarning bozor narxida sotilgan summalari yig'indisi olinadi. Ta'kidlash lozimki, pulning hamma tizimlari uchun pul muomalasi qonuni umumiy bo'lib, shu bilan birga oltin va qog'oz pul muomalasi qonunlarining o'ziga xos xususiyatlari va bir-biridan farqlari mavjud. Masalan, **1) oltin pul muomalada bo'lganda:**

a) ortiqcha oltin pul xazinaga jalb qilinib, zaxirada to'planib boradi, zarur bo'lganda muomalaga yoki har xil bezaklar uchun foydalanishga chiqariladi;

b) tovarlar hajmi ko'payib, muomala uchun qo'shimcha pul zarur bo'lganda xazinadagi oltin pullar muomalaga kiritiladi. Shu yo'l bilan muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori o'z-o'zidan tartiblanadi.

2) Muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori tovarlar qiymatining miqdoriga to'g'ri mutanosiblikda, oltinning o'z qiymatiga nisbatan esa teskari mutanosiblikda o'zgaradi:

a) oltin pul qiymati va tovarlar hajmi o'zgarmagan taqdirda tovarlar qiymati qancha past bo'lsa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori ham shuncha kam bo'ladi. Agar tovarlar qiymati o'zgarmasa, pulning miqdori tovarlar hajmining ortishiga qarab unga mutanosib ravishda ko'payadi;

b) agar tovarlar hajmi va qiymati o'zgarmaydi, deb faraz qilsak, muomaladagi oltin pul miqdori oltinning o'z qiymatiga qarab o'zgaradi, ya'ni uning qiymati oshsa, pul miqdori kamayadi, qiymati pasaysa, pul miqdori ko'payadi.

Qog'oz pul muomalasi qonunlari oltin pul muomalasidan farq qilib, uni quyidagicha ifodalash mumkin:

- qog'oz pul qancha miqdorda chiqarilmasin, unda belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdorining qiymatiga teng bo'ladi;
- qog'oz pulning har bir birligida belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul qiymatining muomalaga chiqarilgan qog'oz pul miqdori nisbatiga mos keladi.

Qog'oz pul tizimi amal qilib turgan davrdan buyon o'tgan real iqtisodiy hayot shuni ko'rsatadiki, oltin pul muomaladan chiqarilgan va qog'oz pullarning oltin pul bilan aloqasini yo'qotishga rasman urinilgan bo'lsada, uning nominal qiymat belgisi sifatidagi harakatida oltin pul bilan bo'lgan aloqasi hozirgacha obyektiv ravishda saqlanib qolgan. Faqat u modifikatsiyalashib, murakkablashib bormoqdaki, natijada uni mantiqiy mushohada qilish orqali tushunish ancha qiyinlashadi. Shuning uchun ham qog'oz pullar har bir davlatning maxsus qonuni bilan muomalaga chiqariladi. Bu qonunda pulning belgisi, birliklari, miqyoslari va chet el valutalari bilan rasmiy almashuv tartibi o'rnatiladi. Ammo uning qiymat belgisi sifatida qancha qiymatga ega ekanligini hech qanday davlat qonuni bilan o'rnatib bo'lmaydi, u faqat obyektiv iqtisodiy qonun — pul muomalasi qonuni asosida o'rnatiladi va amal qiladi[1].

Milliy iqtisodiyotda davlatning, tijorat banklari va boshqa moliyaviy muassasalarning majburiyatlari pul sifatida foydalanadi. Pul operatsiyalarining asosiy ko'pchilik qismi naqd pulsiz, cheklar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli muomalada bo'lgan pul miqdorini hisoblash uchun M_1 ...M_n **pul agregatlari yoki tarkibiy qismi** tushunchasidan foydalaniladi. **Bar-**

[1] Yusupov R.A. Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida milliy valyuta barqarorligini ta'minlashning nazariy asoslari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T., 2001, 12-13-b.

cha pul agregatlari yig'indisi yalpi pul massasi yoki yalpi pul taklifini tashkil qiladi.

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi (tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M0 – muomaladagi naqd (qog'oz va metall) pullar.

M1 = M0 + aholining joriy hisobvaraqlaridagi pul qoldiqlari, korxonalarning hisobvaraqlaridagi pul mablag'lari, banklardagi talab qilib olish mumkin bo'lgan pul omonatlari.

M2 = M1 + tijorat banklaridagi muddatli omonatlar va jamg'arma hisobvaraqlaridagi pullar, ixtisoslashtirilgan moliyaviy muassasalardagi depozitlar va boshqa aktivlar. Mazkur agregat tarkibiga kiruvchi pul mablag'larini bevosita bir shaxsdan boshqa biriga o'tkazish hamda ayirboshlash bitimlarida foydalanish mumkin emas. Ular asosan jamg'arish vositasi vazifasini bajaradilar.

M3 = M2 + bank sertifikatlari + aniq maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari. Bundan ko'rinadiki, pul massasining har bir alohida agregati o'zining likvidligi darajasiga ko'ra farqlanadi. **Likvidlik – bu turli aktivlarning o'z qiymatini yo'qotmasdan (ya'ni eng kam xarajatlar asosida) tezlik bilan naqd pulga aylana olish qobiliyatidir.** Metall (tanga) va qog'oz pullar eng yuqori likvidlikka ega bo'ladi. Mijoz o'zi istagan vaqtida olishi mumkin bo'lgan bank hisobvaraqalaridagi pul omonatlari ham likvidli hisoblanadi. Pul massasi tarkibiga to'lov vositasi vazifasini bajarish layoqati pastroq bo'lgan aktivlar qo'shilib borishi bilan, ularning likvidlik darajasi ham pasayib boradi. Naqd pullar rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida umumiy pul massasining 9-10 foizini, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mustaqil hamdo'stlik davlatlarida 35–40 foizni tashkil qiladi.

Pul bozori – bu mamlakatdagi pul miqdori hamda foiz stavkasining turli darajalarida pul mablag'lariga bo'lgan talab va pul taklifining o'zaro nisbatini ifodalovchi mexanizm.

Pul taklifi – bu bozorda pul sifatida muomalada bo'lgan turli-tuman moliyaviy mablag'lar, ya'ni pul agregatlari yig'indisi hisoblanadi.

Mamlakatdagi pul taklifi, asosan, Markaziy bank tomonidan tartibga solinsada, u iqtisodiyotdagi barcha taklifni qamrab ololmaydi. Chunki, bu jarayonga uy xo'jaligi xatti-harakati hamda tijorat banklarining siyosati ham ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklari o'z ixtiyorlarida bo'lgan aktivlari hisobiga yangi pullarni hosil qilishlari, ya'ni ularni bank krediti sifatida mijozlariga berishlari mumkin. To'g'ri, ularning bu faoliyatlari Markaziy bank tomonidan o'rnatiluvchi majburiy zaxira me'yorlari orqali cheklanadi.

Ya'ni, tijorat banki o'zining joriy xarajatlarini qoplashi hamda mijozlar tomonidan kreditlar qaytarilmasligi xavfining oldini olish maqsadida ma'lum miqdordagi pul mablag'larini zaxira sifatida saqlashi lozim. Aktivlarning qolgan qismi esa muomalaga chiqarilib, u ma'lum muddatdan so'ng yana bankka qaytishi hamda majburiy zaxira me'yoridan ortiqcha qismi yana muomalaga chiqarilishi mumkin. To'xtovsiz ravishda takrorlanuvchi bu jarayon pul taklifi multiplikatori yoki bank multiplikatori deyiladi.

Pul taklifi multiplikatori – bu bankdagi pul depozitlari qo'shimcha ravishda o'sgan hajmining majburiy zaxiralar qo'shimcha hajmiga nisbati bo'lib, pul mablag'larining bir birlikka ko'payishi iqtisodiyotdagi pul taklifining qanchaga o'sishini ko'rsatadi:

$$m = \frac{M_s}{R} \quad yoki \quad m = \frac{1}{r},$$

bu yerda:

m – pul taklifi multiplikatori koeffitsiyenti;

M_s – bankdagi pul depozitlarining qo'shimcha ravishda o'sgan hajmi;

R – majburiy zaxiralar qo'shimcha hajmi;

r – majburiy zaxiraning foizdagi me'yori. Masalan, Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan majburiy zaxira me'yori 20%ni tashkil etsin. Agar tijorat bank aktivi 100 mln. so'm deb olsak, u holda pul taklifi multiplikatori 5 ga teng bo'ladi (100 mln. so'm/20 mln. so'm). Bu esa tijorat banki 500 mln. so'm hajmida (100 mln. so'm × 5) yangi pullarni muomalaga chiqarish imkoniga ega ekanligini ko'rsatadi.

Pulga talab ikki qismdan iborat bo'lishi mumkin: ayirboshlash uchun zarur bo'lgan pulga bo'lgan talab hamda aktivlar sotib olish uchun zarur bo'lgan pulga talab. Ayirboshlash uchun zarur bo'lgan pulga bo'lgan talab aholining kundalik shaxsiy ehtiyojlari, korxonalarning ish haqi to'lash, material, yoqilg'i va shu kabilarni sotib olish uchun kerak bo'lgan pul miqdorini ifodalaydi. Ayirboshlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori biz yuqorida ko'rsatgan formula bilan aniqlanadi. Ushbu formulaga asosan aholi va korxonalarga ikki holda ayirboshlash uchun ko'proq pul talab qilinadi: narxlar o'sganda va ishlab chiqarish hajmi ko'payganda.

Kishilar o'zlarining moliyaviy aktivlarini har xil shakllarda, masalan, korporatsiya aksiyalari, xususiy yoki davlat obligasiyalari shaklida ushlab turishlari mumkin. Demak, aktivlar tomonidan, ya'ni investitsiyalar uchun pulga talab ham mavjud bo'ladi.

Aktivlar tomonidan pulga talab foiz stavkasiga teskari mutanosiblikda o'zgaradi. Foiz stavkasi past bo'lsa, kishilar ko'proq miqdordagi naqd pulga egalik qilishni afzal ko'radi. Aksincha, foiz yuqori bo'lganda

pulni ushlab turish foydasiz va aktivlar shaklidagi pul miqdori ko'payadi. Shunday qilib, pulga bo'lgan umumiy talab aktivlar tomonidan pulga bo'lgan talab va ayirboshlash uchun pulga bo'lgan talabning miqdori bilan aniqlanadi.

22.2. Inflatsiya, uning mohiyati va turlari

Inflatsiya bozor iqtisodiyoti sharoitida makroiqtisodiy beqarorlikning ko'rinishlaridan biri bo'lib, hozirgi davrda barcha mamlakatlar uchun umumiy bo'lgan holat hisoblanadi.

«Inflatsiya» atamasi (lotincha inflation – shishmoq, kengaymoq) ilk bora Shimoliy Amerikada 1861-1865-yillardagi fuqarolar urushi davrida qo'llanilib, muomalada qog'oz pullarning haddan ortiq ko'payib ketishini ifodalagan edi. Iqtisodiy adabiyotlarda esa bu atama XX asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng tarqaldi. Inflatsiya tushunchasi juda serqirra bo'lib, iqtisodiy adabiyotlarda uning ko'plab izohlari mavjud. Jumladan: Inflatsiya – bu pul massasining tovar aylanmasi ehtiyojlariga nisbatan ortib ketishi natijasida pul birligining qadrsizlanishi va shunga mos ravishda tovar narxlarining o'sishidir[1].

Inflatsiya – bu muomala sohasining pul belgilari bilan milliy xo'jalik haqiqiy ehtiyojlaridan ortiqcha miqdorda to'lib ketishi[2].

Inflatsiya – bu iqtisodiy tizimda narx o'sishining barqaror tendensiyasi orqali ifodalanuvchi makroiqtisodiy hodisa[3].

Inflatsiya:

- muomalada mavjud bo'lgan naqd qog'oz pullar yoki naqd bo'lmagan qog'oz pul hajmining tovarlarning real taklifiga nisbatan haddan tashqari ko'payib ketishi;
- pullarning xarid qobiliyatining pasayishi;
- uzoq davr mobaynida narxlarning umumiy o'sishi[4]. Bu ta'riflardan ko'rinib turibdiki, inflatsiya tushunchasini yoritishda bir tomonlama

---

[1] Курс экономической теории. Учебное пособие под ред. Чепурина М.Н., Киселевой Е.А. Киров, изд. «АСА», 1995. – 423-b.

[2] Борисов Е.Ф. Экономическая теория: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005, 170-b.

[3] Экономическая теория: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В.Д.Камаева. – 10-е изд., перераб. и доп. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004, 416-b.

[4] Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, 538-b.

yondashishga yo'l qo'yilib, uning mazmunini to'la va yetarli darajada ochib bera olinmagan. Inflatsiyani to'g'ri tushunish uchun pulning qadrsizlanishini va uning sabablarini bilish muhim ahamiyatga egadir.

Pulning qadrsizlanishi faqatgina qog'oz pullargagina xos bo'lgan hodisa emas, u hamma pullarga, jumladan metall (oltin) pullarga ham xosdir. Oltin pul quyidagi ikki holatda qadrsizlanadi:

1) oltin qazib olish texnologiyasi takomillashib, yangi texnikalarni qo'llagan holda mehnat unumdorligining oshishi va binobarin, oltin qiymatining pasayishi natijasida. Agar boshqa tovarlar qiymati o'zgarmagan holda oltin qiymati ikki barobar pasaygan, deb faraz qilsak, u holda tovarlar odatdagi hajmlarining muomalasi uchun ikki barobar ko'proq oltin pul kerak bo'ladi. Demak, bu holatda tovarlar narxi oshib, oltin pulning qadrsizlanishi ro'y beradi;

2) ba'zi iqtisodchilar metall pullarning qadrsizlanishini qadimdan ma'lum bo'lgan metall pullarni soxtalashtirish jarayoni bilan ham bog'laydilar. Qadimgi Gretsiya, Rim imperiyasida eramizga qadar va keyinchalik boshqa davlatlarda ham oltin va kumush tangalar tarkibini nisbatan arzon metallar aralashtirish yoki ularning og'irligini o'zgartirish orqali soxtalashtirish holatlari uchrab turgan. Bu esa metall pullarning o'z qadrini yo'qotishini keltirib chiqargan. Boshqa holatlarda oltin yoki kumush pullar muomalada bo'lgan chog'da ularning qadrsizlanishi, ya'ni inflatsiya jarayoni ro'y bermaydi. Iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar hajmidan ortiqcha bo'lgan pul massasi – oltin va kumush tangalar xazinaga aylanadi. Aksincha, iqtisodiyotda tovarlar ko'payib, muomala vositasini bajarish uchun pul yetishmagan taqdirda ularni osonlik bilan jamg'arma tarkibidan chiqarib, muomalaga kiritilgan. Bu esa boshqa sharoitlar o'zgarmagan holda oltin va kumush pullar inflatsiyaga uchramasligini anglatadi.

Real qiymatga ega bo'lmagan qog'oz pullarning muomalaga kirib kelishi esa inflatsiyaning kelib chiqishi uchun asosiy manba hisoblanadi. Chunki qog'oz pullarni jamg'arma sifatida muomaladan chiqarish kam samarali va ishonchsiz vosita bo'lib, ular pullarning ortiqchaligi sharoitida ham muomalada qoladilar. Natijada muomalada ortiqcha qog'oz pullarning ko'payishi mavjud yalpi talabni yanada kuchaytirib, narxlarning o'sishini tezlashtiradi.

Inflatsiya bozor xo'jaligining har xil sohalarida takror ishlab chiqarish nomutanosibliklari tug'diradigan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir. Biroq, shuni ham nazarda tutish kerakki, alohida tovar bozorlaridagi talab va taklif nisbatining har qanday buzilishi ham inflatsiyani keltirib chiqaravermaydi. Shuningdek, iqtisodiyotdagi davriy o'zgarishlar,

masalan, talabning mavsum bilan bog'liq holda oshishi yoki tabiiy ofatlar natijasida tovarlarga talabning kuchayishi keltirib chiqargan narxlarning o'sishi inflatsiyani anglatmaydi. Bu narxlar ma'lum muddat o'tgach, bozordagi talab va taklif nisbati muvozanatga kelgach, yana pasayishi mumkin. Yuqoridagilardan xulosa qilib inflatsiyaga quyidagicha ta'rif berishimiz mumkin: **inflatsiya deb pul muomalasi qonunlari buzilishi bilan bog'liq holda qog'oz pullarning qadrsizlanishiga aytiladi.** Bu yerda qog'oz pul miqdorining nisbatan ortib ketib, uning qadrsizlanishiga pulning ortiqcha emissiya qilinishi, pul emissiyasi o'zgarmasdan, uning aylanish tezligining oshishi, muomaladagi pul miqdori o'zgarmasa ham tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmining kamayib ketishi, tovarlar va xizmatlar ijtimoiy qiymatining va binobarin, narxining pasayishi va nihoyat, pul qiymatining pasayishi kabi omillar ta'sir qiladi. Mana shu omillar yana bir bor inflatsiya – tovarlar narxining o'sishidir, degan ta'rifning to'liq va yetarli emasligini ko'rsatadi. Qog'oz pullar inflatsiyaga uchraganda uch xil narsaga nisbatan qadrsizlanadi:

1) oltinga nisbatan – bu oltinning qog'oz pullarda bozor narxining oshishida o'z ifodasini topadi;

2) tovarlarga nisbatan – bu tovarlar narxining oshishida o'z ifodasini topadi;

3) bardoshli chet el valutalariga nisbatan – bu chet el valutalariga nisbatan milliy pul kursining tushib ketishida o'z ifodasini topadi.

Real iqtisodiy hayotda barcha kishilar tomonidan har kuni tovar va xizmatlar sotib olinayotganligi uchun qog'oz pullarning tovar va xizmatlarga nisbatan inflatsiyasiga alohida e'tibor qaratiladi va adabiyotlarda inflatsiya darajasi narxlarning o'zgarishiga qarab o'lchanadi.

Inflatsiya narx indeksi yordamida bazis davrga nisbatan o'lchanadi. **Narxlar indeksi joriy davrdagi iste'mol narxlarini bazis davrdagi iste'mol narxlariga nisbati orqali aniqlanadi:**

$$NI = \frac{TN_j}{TN_b} \times 100\%,$$

bu yerda:

NI – narxlar indeksi;

TN_j – joriy davrdagi iste'mol tovarlari narxi;

TN_b – bazis davrdagi iste'mol tovarlari narxi.

Narxlar o'zgarishini hisobga olish qamroviga ko'ra narxlar indeksining quyidagi turlarini hisoblash mumkin:

- iste'mol narxlari indeksi;
- ulgurji narxlar indeksi;

- narxlar indeksi – YAIM deflatori;
- eksport va import narxlar indeksi.

Narxlar indeksidan foydalangan holda **inflatsiya sur'atini (IS)** quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$IS = \frac{TN_j - TN_b}{TN_b} \times 100\%.$$

Masalan, iste'mol tovarlarining narx indeksi 2008-yilda 112,6% ga, 2007-yilda 116,8% ga teng bo'lsa, inflatsiya sur'ati quyidagicha bo'ladi:

$$\text{Inflatsiya sur'ati} = \frac{116,8 - 112,6}{112,6} \times 100 = 3,7\% \text{ foiz.}$$

Ba'zi bir mamlakatlarda inflatsiya sur'ati juda yuqori bo'lganligi sababli, narxlarning qancha vaqt mobaynida 2 baravar o'sishi mumkinligi «70 miqdori qoidasi» yordamida aniqlanadi. Buning uchun 70 sonini inflatsiyaning o'rtacha yillik darajasiga bo'linadi. Bizning misolimida bu ko'rsatkich deyarli 19 yilni (70/3,7 =18,9) tashkil etadi, ya'ni inflatsiyaning yillik 3,7% darajasida 19 yildan so'ng iqtisodiyotdagi narxlar 2 baravarga o'sadi.

Mamlakatimizda 2000-2007-yillardagi inflatsiyaning asosiy ko'rsatkichlarini quyidagi jadval orqali ifodalash mumkin (22.1-jadval).

22.1-jadval

O'zbekiston Respublikasida 2000-2008-yillarda inflatsiyaning asosiy ko'rsatkichlari (o'tgan yilning mos davriga nisbatan narxlarning o'sishi, foizda)

Yillar	Iste'mol tovarlari narxlari yig'ma indeksi (INI)	Oziq-ovqat tovarlari	Nooziq-ovqat tovarlari	Xizmatlar
2000	24,9	18,9	36,6	47,1
2001	27,4	27,9	21,1	36,9
2002	27,6	28,0	19,3	41,3
2003	10,3	5,4	13,9	30,9
2004	3,7	-1,2	5,3	22,1
2005	7,8	6,7	6,9	13,5
2006	6,8	3,9	8,0	15,4
2007	6,8	3,3	8,4	17,2
2008	7,8	2,7	7,7	27,2

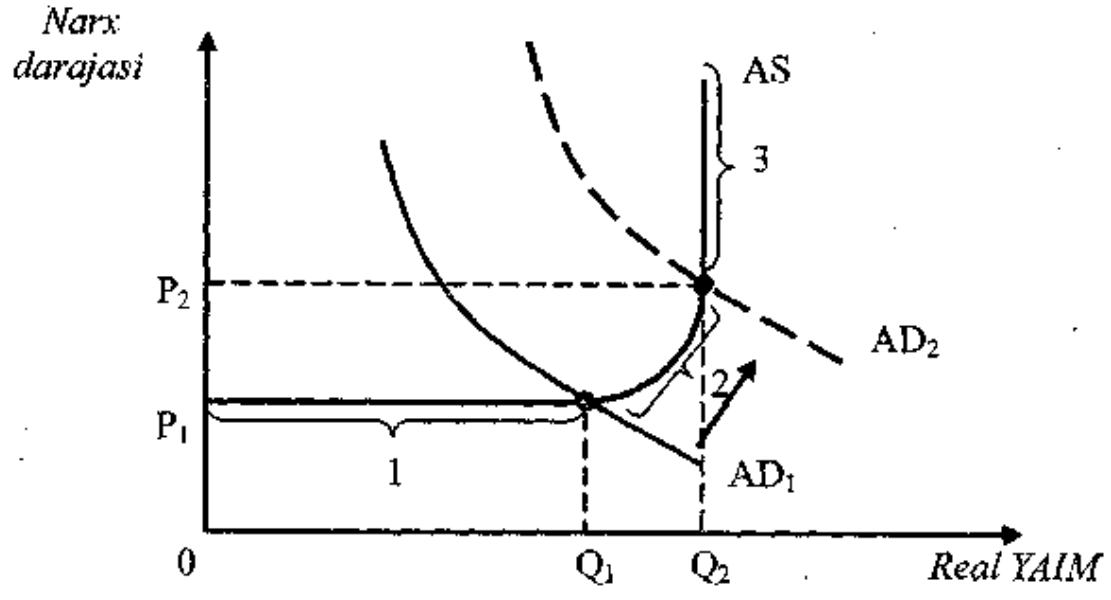
O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Kelib chiqish sabablari va o'sish sur'atlariga qarab, inflatsiyaning bir qancha turlarini farqlash mumkin.

1. Talab inflatsiyasi. Narx darajasining an'anaviy o'zgarishi jami talab ortiqchaligi bilan tushuntiriladi. Iqtisodiyotning ishlab chiqarish sohasi mahsulotning real hajmini ko'paytirib, ortiqcha talabni qondira olmaydi. Chunki barcha mavjud resurslar to'liq foydalanilgan bo'ladi. Shu sababli bu ortiqcha talab narxning oshishiga olib keladi va talab inflatsiyasini keltirib chiqaradi. Talab inflatsiyasini quyidagi chizma orqali izohlash mumkin (22.1-chizma). Chizmadan ko'rinadiki, iqtisodiyotdagi pul hajmining ko'payishi qisqa muddat ichida yalpi talabni AD_1 dan AD_2 ga siljishiga olib keladi. Agar bu vaqtda iqtisodiyotning holati yalpi taklif egri chizig'ining oraliq (2) yoki tik (klassik) (3) kesmasiga mos kelsa, bu narx darajasining o'sishiga, ya'ni talab inflatsiyasining ro'y berishiga olib keladi.

22.1-chizma

Talab inflatsiyasi

2. Taklif inflatsiyasi. Inflatsiya ishlab chiqarish xarajatlari va bozordagi taklifning o'zgarishi natijasida ham kelib chiqishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishi keltirib chiqaradigan inflatsiya mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlarning ko'payishi hisobiga narxlarning oshishini bildiradi. Bu holatni ham chizma orqali ko'rib chiqamiz (22.2-chizma).

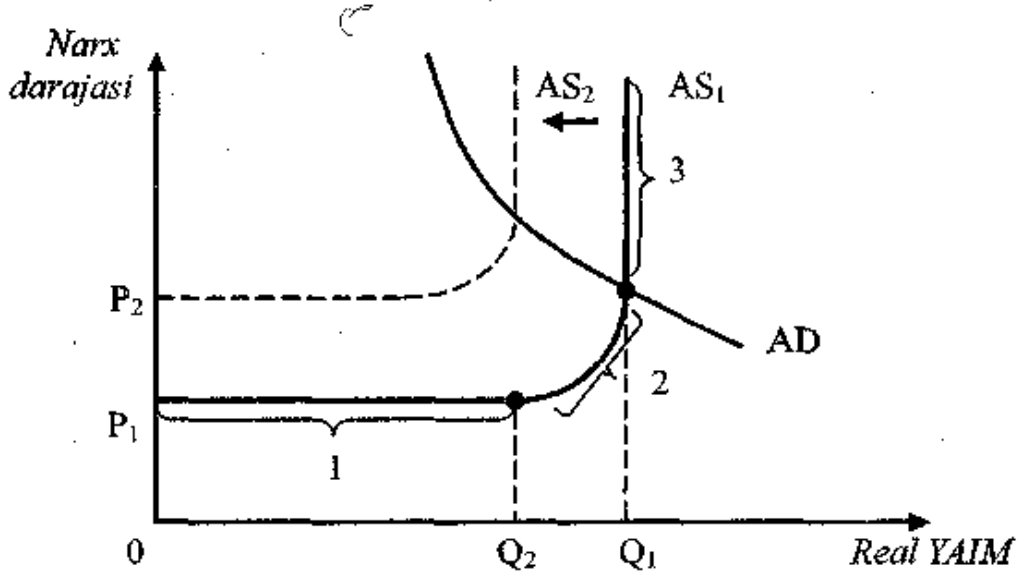
Chizmadan ko'rinadiki, xarajatlarning o'sishi natijasida yalpi taklif egri chizig'ining AS_1 dan AS_2 ga qisqarishi mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi xarajat miqdorini oshirib, narxlarning P_1 dan P_2 darajaga qadar

ko'tarilishiga, real ishlab chiqarish hajmining esa Q_1 dan Q_2 ga qadar qisqarishiga olib keladi. Shuningdek, inflatsiyaning quyidagi sabablarini ham ko'rsatish mumkin:

- monopolistik faoliyatlarning paydo bo'lishi va amal qilishi;
- noto'g'ri soliq siyosati yuritish;
- jahon bozorlaridagi narxlarning o'sishi;
- harbiy sohadagi xarajatlarning o'sishi va hokazo.

22.2-chizma

Taklif inflatsiyasi

Mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining ortishi iqtisodiyotda foydani va mahsulot hajmini qisqartiradi. Natijada tovarlar taklifi ham qisqaradi. Bu o'z navbatida narx darajasini oshiradi. Ishlab chiqarish xarajatlari nominal ish haqi, xomashyo va energiya narxlarining o'sishi hisobiga ortib boradi.

Inflatsiyaning o'rmalab boruvchi, jadal vagi perinflatsiyakabi turlari ham mavjud. **O'rmalab boruvchi inflatsiya** holatida narxlar yiliga 10 foizgacha, **jadal inflatsiyada** 20 dan 200 foizgacha, **giperinflatsiyada** 200 foizdan yuqori darajada o'sishi kuzatiladi.

Bashorat qilish mumkinligiga qarab kutilayotgan va kutilmagan inflatsiya farqlanadi. **Kutilayotgan inflatsiya** va uning oqibatlarini oldindan bashorat qilish mumkin, **kutilmagan inflatsiyani** oldindan aytib bo'lmaydi. Birinchi holda inflatsiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayyorlanib, uni sezilarli darajada yumshatish mumkin. Ikkinchi holda narxlarning kutilmagan o'sishi natijasida mamlakat iqtisodiy ahvolining sezilarli yomonlashuvi ro'y berishi mumkin.

22.3. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul doimiy va uzluksiz harakatda bo'lishi lozim. Buning uchun esa bo'sh pul mablag'lari ham pul-kredit muassasalari orqali to'planib, iqtisodiyotga investitsiyalar sifatida yo'naltirilishi lozim. Bu jarayonlarni amalga oshirishda **kredit munosabatlari** muhim ahamiyat kasb etadi.

Kredit bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni pulga muhtoj bo'lib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boshqa ehtiyojlari uchun ma'lum muddatga, foiz to'lovlari bilan qaytarish shartida qarzga berish munosabatlarini ifodalaydi.

Pul shaklidagi kapital **ssuda kapitali** deyilsa, uning harakati **kreditning mazmunini** tashkil qiladi.

Kredit munosabatlari ikki subyekt o'rtasida, ya'ni pul egasi (qarz beruvchi) va qarz oluvchi o'rtasida yuzaga keladi.

Turli xil korxona va firmalar, tashkilotlar, davlat va uning muassasalari hamda aholining keng qatlami **kredit munosabatlarining subyektlari** hisoblanadi. Sanab o'tilgan subyektlarning aynan har biri bir vaqtning o'zida ham qarz oluvchi va ham qarz beruvchi o'rnida chiqishi mumkin.

Kredit munosabatlarining obyekti jamiyatda vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'laridir.

Takror ishlab chiqarish jarayonida tovarlar, iqtisodiy resurslar va pul mablag'larining doiraviy aylanishi **kredit munosabatlarining** mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Shu bilan birga doiraviy aylanish jarayonida muqarrar sur'atda vaqtincha bo'sh turadigan pul mablag'lari va boshqa pul resurslari **kredit mablag'larining manbayini** tashkil qiladi.

Kredit resurslarining **asosiy manbalari** quyidagilardan iborat:

1) korxonalarning amortizatsiya ajratmalari;

2) mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari;

3) korxonalarning ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy rag'batlantirish fondlari;

4) korxonalar foydasi. Ular davlat budjeti va kredit tizimi bilan hisob-kitob qilinguncha, shuningdek, uning tegishli qismi korxona ehtiyojlari uchun foydalanguncha bankdagi hisoblarida saqlanadi;

5) bankdagi budjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari;

6) aholining bo'sh pul mablag'lari.

Takror ishlab chiqarish jarayonida vaqtincha bo'sh pul resurslari hosil bo'lishi bilan bir vaqtda, iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari va sohalarida qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyoj paydo bo'ladi.

Kreditning bir qator vazifalari mavjud. Birinchidan, kredit **qayta taqsimlash vazifasini** bajaradi. Uning yordamida korxonalar, davlat va aholining bo'sh pul mablag'lari ssuda fondi shaklida to'planib, keyin bu mablag'lar kredit mexanizmi orqali iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlarini hisobga olib qayta taqsimlanadi. Shu orqali kredit ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ikkinchidan, kredit pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (veksel, chek, sertifikat va h.k.) yuzaga chiqarib, ularni **xo'jalik amaliyotiga joriy etish vazifasini** bajaradi. Uchinchidan, kredit naqd pullar o'rniga kredit pullarni rivojlantirish va pul muomalasini jadallashtirish bilan **muomala xarajatlarini tejash vazifasini** bajaradi. To'rtinchidan, kredit ssuda fondining harakati (qarz berish va qarzni undirish) orqali **iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasini** bajaradi. Beshinchidan, kredit o'z muassasalari orqali iqtisodiy subyektlar faoliyati ustidan **nazorat qilish vazifasini** bajaradi.

Nihoyat, kreditning o'ziga xos vazifasi **iqtisodiyotni tartibga solish** hisoblanadi. Bunda kredit uchun foiz stavkalarini tabaqalashtirish, davlat tomonidan kafolatlar va imtiyozlar berish kabi usullardan foydalaniladi.

Kredit bir qator turlarda amalga oshiriladi. Tarixiy taraqqiyot davomida kreditning ikki — pul va tovar shakllaridan foydalanib kelingan. Hozirgi vaqtda mamlakat ichki aylanmasida **pul kreditidan** kengroq foydalanib, u bank, tijorat, davlat, iste'mol va xalqaro kredit shakllarini oladi.

Bank krediti — pul egalari (banklar va maxsus kredit muassasalari) tomonidan qarz oluvchilar (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori)ga pul ssudalari shaklida beriluvchi kredit. Bank krediti yo'nalishi, muddati va kredit bitimlari summasi bo'yicha cheklanmaydi. Uning foydalanish sohasi ham juda keng, tovar muomalasidan tortib kapital jamg'arilishigacha xizmat qiladi.

Xo'jaliklararo kredit — bir korxona (muassasa) tomonidan ikkinchisiga beriluvchi kredit. U korxonalarning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohalaridagi munosabatlariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan munosabatlariga xizmat qiladi.

Tijorat krediti — korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning bir-biriga beradigan krediti. Tijorat krediti, avvalo, to'lovni kechiktirish yo'li bilan tovar shaklida beriladi.

Iste'mol krediti — xususiy shaxslarga, birinchi navbatda, uzoq muddat foydalanadigan iste'mol tovarlari (mebel, avtomobil, televizor va boshqalar) sotib olish uchun ma'lum muddatga beriladigan kredit. U

chakana savdo magazinlari orqali tovarlarning haqini kechiktirib to'lash bilan sotish shaklida yoki iste'mol maqsadlarida bank ssudalari berish shaklida amalga oshiriladi. Iste'mol kreditidan foydalanganlik uchun ancha yuqori foiz undiriladi.

Ipoteka krediti – ko'chmas mulklar (er, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriluvchi kredit. Bunday ssudalar berish vositasi, banklar va korxonalar tomonidan chiqariladigan ipoteka obligatsiyalari hisoblanadi.

Davlat krediti – davlat pul mablag'lari qarzdori, aholi va xususiy biznes esa kreditorlari bo'lib chiqadigan kredit munosabatlarining o'ziga xos shakli. Davlat krediti mablag'lari manbayi bo'lib, davlat qarz obligatsiyalari xizmat qiladi. Davlat kreditning bunday shaklida, avvalo, davlat budjeti kamomadini qoplash uchun foydalanadi.

Xalqaro kredit – ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakatini namoyon etuvchi shakli. Xalqaro kredit tovar yoki pul (valuta) shaklida beriladi. Kreditor va qarz oluvchilar banklar, xususiy firmalar, davlat, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar hisoblanadi.

So'nggi vaqtlarda kreditlashning lizing, faktoring, forfeyting, trast kabi shakllari keng rivojlanib bormoqda.

Lizing – bu kreditning pulsiz shakli bo'lib, odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat. Lizing bo'yicha bitimlar 1 yildan to 10 yilga qadar tuzilishi mumkin. Odatda ishlab chiqarish vositalarini ularning egalari bevosita emas, balki maxsus lizing kompaniyalari orqali ijaraga beradilar.

Faktoring – boshqa iqtisodiy subyektlarning qarzdorlik bo'yicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlari. Bunda bank korxonalarning «debitorlik hisobvaraqlari»ni o'zi uchun foydali shartlar asosida naqd pulga sotib oladi, keyin esa bu qarzlarni qarzdordan undirib oladi.

Forfeyting – faktoring munosabatlarining uzoq muddatli shakli. Bunda qarzdorlik bo'yicha huquqlarni sotib olgan bank ularni odatda 1-5 yil vaqt o'tgandan so'ng undirishi mumkin bo'ladi.

Trast – bu mijozlarning kapitallarini boshqarish bo'yicha operatsiyalar majmui.

Kredit berish quyidagi **tamoyillarga** asoslanadi:

- ssuda berishning maqsadli tavsifi;
- kreditning rasmiylashtirilgan muddatda qaytarilishi;
- ssudaning moddiy ta'minlanganligi va to'lovliligi.

Qarzga berilgan ssudaning albatta qaytarilib berilishi, undan foydalanilganlik uchun olingan foydadan ssuda foizini to'lash zarurati korxonalarni xo'jalik yuritishning eng samarali usullarini izlab topishga undaydi.

Qarzga (ssudaga) berilgan pul hisobiga olinadigan daromad foiz yoki foizli daromad deyiladi. Shu daromad (foiz)ning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi foiz stavkasi yoki foiz normasini tashkil qiladi:

$$r' = \frac{r}{K_{ssuda}} \cdot 100\,\%,$$

bu yerda:

r' – foiz normasi;

r – foiz summasi;

K_{ssud} – qarzga berilgan pul (kapital) summasi.

Agar 100 ming so'm yiliga 20 ming ssuda foizi to'lash sharti bilan qarzga berilgan bo'lsa, ssuda foizi normasi 20% ni tashkil qiladi.

22.4. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklar hamda ularning vazifalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini ta'minlashda banklar muhim rol o'ynaydi. **Banklar pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir.** Banklar faoliyatining asosiy tomonlaridan biri kredit munosabatlariga xizmat qilish bo'lib, ular kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi.

Banklar tizimi odatda ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga **markaziy (emission) bank** va **tijorat (depozitli) banklarning** tarmoq otgan shaxobchalarini oladi.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki **Markaziy bank** hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, birinchidan, ko'pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat bo'lib, u o'tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat organlari tomonidan o'rnatiladi. Ikkinchidan, Markaziy bank tijorat banklari va jamg'arma muassasalaridan mablag'larni qabul qilib, ularga kredit beradi. Xususan, shu sababga ko'ra markaziy bank «banklar banki» deyiladi. Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat ko'rsatmaydi, davlatning butun iqtisodiyot hola-

tini yaxshilash siyosatini amalga oshiradi va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishga ko'maklashadi.

Markaziy bank quyidagi **vazifalarni** bajaradi:

1) boshqa bank muassasalarining majburiy zaxiralarini saqlaydi. Bu zaxiralar pul taklifini boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Markaziy bank mamlakatning rasmiy oltin-valuta zaxiralarini saqlash vazifasini ham bajaradi;

2) cheklarni qayd (inkassatsiya) qilish mexanizmini ta'minlaydi va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshiradi, ularga kreditlar beradi;

3) davlatning monetar siyosatini amalga oshiradi;

4) barcha banklar faoliyatini uyg'unlashtiradi va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi;

5) xalqaro valuta bozorlarida milliy valutalarni ayirboshlaydi;

6) pul taklifi ustidan nazorat qilish mas'uliyatini oladi, milliy valutani muomalaga chiqaradi. Iqtisodiyotning ehtiyojlariga mos ravishda pul muomalasini tartibga soladi.

Monetar siyosatning asosiy maqsadi inflatsiyani past darajada ushlab turish va so'mning barqaror ayirboshlash kursini ta'minlashdan iborat. Mazkur vazifalar makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga yo'naltirilgan umumiqtisodiy siyosat bilan uzviy bog'langandir.

O'zbekiston Markaziy banki o'zining asosiy vazifalarini bajarish bilan bir qatorda, bank xizmatlarini erkinlashtirishga qaratilgan siyosatni ham olib boradi. Bank tomonidan pul-kredit siyosatining vositalari sifatida ochiq bozorda qimmatli qog'ozlar operatsiyasi, ichki valuta bozoridagi operatsiyalar, qayta moliyalashtirish stavkasi va tijorat banklariga majburiy zaxira talablari vositalari ham ishga solinadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida banklar va korxonalar teng huquqli sheriklar sifatida chiqadi. Kredit berishda fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni, ishlab chiqarishni rivojlantirishning yangi sifat darajasiga erishishni ta'minlaydigan tadbirlarga ustunlik beriladi.

Banklar o'z tasarrufidagi resurslardan foydalanish samaradorligi uchun moddiy jihatdan mas'ul hisoblanadi va shu sababli kredit-pul operatsiyalari ko'proq ularning iqtisodiy foydaliligiga va samaradorligiga qarab beriladi.

Tijorat banklari o'zlarining xo'jalik mavqeyiga ko'ra aksionerlik tipidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeyiga ko'ra, faoliyatning biron bir turiga xizmat ko'rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki milliy bank bo'lishi mumkin.

Ixtisoslashgan tijorat banklar – iqtisodiyotning turli sohalarida tijorat tamoyillarida kredit-pul operatsiyalarining muayyan turlarini amalga oshiradi. Jumladan, respublikamizda Sanoat qurilish banki – sanoat, transport, aloqa va moddiy-texnika ta'minoti sohalarida; Agrobank – agrosanoat majmui tarmoqlari va sohalarida; Tadbirkor banki kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, kooperativ va yakka tartibdagi mehnat faoliyati sohasida kredit-pul operatsiyalarini amalga oshiradi.

Xalq banki – mamlakatda omonat ishlarini tashkil etish, naqd pulsiz hisob-kitob qilish va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirish, aholiga shaxsiy ehtiyojlarga kredit berish kabi operatsiyalarni ta'minlaydi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korxona va muassasalarga kredit beradi, qo'shma korxonalarga kredit berishda qatnashadi, yig'ma valuta rejasining ijrosini, valuta resurslaridan tejab foydalanishini nazorat qiladi, shuningdek, tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslashuvi bo'yicha investitsion va ipotekabanklarini ajratib ko'rsatish lozim.

Investitsion banklar – maxsus kredit muassasalari bo'lib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlarining boshqa turlarini chiqarish yo'li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan, davlat va tadbirkorlar) ga taqdim qiladi.

Investitsion kompaniyalar o'zlarining qimmatli qog'ozlarini chiqarish yo'li bilan huquqiy investorlar pul resurslarini to'playdi va ularni korxona (milliy va chet el)lar aksiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday kompaniyalar to'liq investorlar manfaatini ifodalaydi va ularning asosiy maqsadi qo'yilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi.

Ipoteka banklar – bu ko'chmas mulk (yer va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muasasalari. Ipoteka bankining resurslari o'zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssudadan uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

Mamlakatimizda tijorat banklari faoliyatining kengayib borayotganligini quyidagi jadval ma'lumotlaridan kuzatish mumkin (22.2-jadval).

Prezidentimiz «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarlarida **bank ishini yanada takomillashtirish, aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning bo'sh mablag'larini tijorat banklari depozitlariga jalb qilishni rag'batlantirish ishlari ham 2009-yilda ustuvor vazifa bo'lib qolishini** ko'rsatib o'tdilar.

22.2-jadval

O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklari faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Tijorat banklari aktivlari, mlrd. so‘m	3198,0	3918,2	4419,0	6400,0	6630,6	7208,0	9276,2	12065,0
Tijorat banklari yalpi kapitali hajmi, mlrd. so‘m	602,0	714,7	791,0	824,0	930,9	1250,0	1502,6	2104,0
Faoliyat ko‘rsata-yotgan minibanklar soni, birlik	309	530	795	1122	1450	1800	2038	2161
Kichik tadbirkorlik subyektlariga ajratilgan kreditlar hajmi, mlrd. so‘m	206,0	256,0	294,0	353,9	419,9	547,0	743,7	1251,0
Tijorat banklarida aholi omonatlari qoldig‘i, mlrd. so‘m	91,5	170,1	245,0	323,0	449,5	975,0	994,6	1724,0
O‘rta va uzoq mud-datli kreditlarning ja-mi kredit qo‘yilma-laridagi ulushi, foiz	74,0	81,0	81,1	82,8	81,0	85,0	86,7	-

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari.

«Hech kimga sir emaski, bugun keng ko‘lamda tarqalib borayotgan jahon moliyaviy inqirozining asosiy sabablaridan biri – bu banklar likvidligi, ya’ni to‘lov qobiliyatining zaifligi bilan bog‘liq muammoning keskinlashuvi, kredit bozoridagi tanglik, sodda qilib aytganda, pul mablag‘larining yetishmasligi bilan izohlanadi»[1]. Mamlakatimizda esa birgina tijorat banklarining aktivlari miqdori, «Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to‘g‘risida»gi qonunga muvofiq shakllangan zaxiralarni hisobga olgan holda, 13 trillion 360 milliard so‘mdan oshadi. Bu aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning jalb qilingan depozitlari hajmidan taxminan 2,4 barobar ko‘p demakdir.

Bank aktivlari hajmining sezilarli darajada oshganini hisobga olib, bugungi kunda respublikamizda aholining banklardagi barcha depozitlarini davlat tomonidan yuz foiz kafolatlash ta’minlanmoqda.

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009, 8-9-b.

2008-yilda bank tizimida amalga oshirilgan islohotlar Prezidentimiz va hukumatimiz tomonidan qabul qilingan bir qator farmon va qarorlarda belgilangan quyidagi ustuvor vazifalarning bajarilishiga qaratildi:

- aholi va tadbirkorlik subyektlari hamda investorlarning mablag'larini bank aksiyalari va depozitlarga jalb qilish orqali banklarning kapitallashuv darajasini oshirish hamda resurs bazasini kengaytirish;
- banklarning investitsiya jarayonlarida, korxonalarni modernizatsiya qilish, texnologik va texnik qayta jihozlashdagi ishtirokini yanada kengaytirish va kichik biznes subyektlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash;
- banklarda samarali nazoratni amalga oshirish, bank infratuzilmalarini kengaytirish, bank xizmatlari sifatini oshirish va mijozlarga yangi qulayliklar yaratish;
- hisob-kitoblar tizimini yanada takomillashtirish, naqd pullarning bank aylanmasiga jalb etilishini yanada kengaytirish;
- banklarni yakka tartibda baholash milliy reytingiga va xalqaro reyting kompaniyalarining reytinglariga ega bo'lishlarini ta'minlash borasida bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli farmon va qarorlariga asosan strategik ahamiyatga ega bo'lgan banklarning kapitallashuv darajasini yanada oshirish orqali ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlash hamda ularning investitsiya loyihalarini amalga oshirishdagi ishtirokini faollashtirish maqsadida davlat budjetidan tijorat banklari ustav kapitalini oshirish bo'yicha mablag'lar ajratilishi belgilab berildi (22.3-jadval).

22.3-jadval

Davlat budjetidan banklar ustav kapitalini oshirish bo'yicha ajratilgan mablag'lar dinamikasi, mlrd. so'm

Bank nomi	E'lon qilingan ustav kapitali	Qo'shimcha aksiyalar emissiyasi va joylashtirilishi					
		Jami	shu jumladan				
			2008	2009	2010	2011	2012
Xalq banki	200	120	20	30	30	20	20
Asaka banki	300	147	100	48	-	-	-
O'zsanoatqurilish banki	100	65	63	2	-	-	-
Mikrokredit bank	150	72	54	18	-	-	-
Paxta bank	100	50	22	28	-	-	-
G'alla bank	50	36	13	23	-	-	-
Jami		491	272	149	30	20	20

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari.

2008-yilda ushbu jarayonlarni amalga oshirish orqali:

- davlat tijorat Xalq bankining ustav kapitali 100 mlrd. so'mga;

- «O'zsanoatqurilishbank» aksiyadorlik-tijorat bankning ustav kapitali 65,4 mlrd. so'm miqdoridagi qo'shimcha aksiyalarni emissiya qilish orqali 100 mlrd. so'mga;

- «Mikrokreditbank» aksiyadorlik-tijorat bankning ustav kapitali qo'shimcha 66,2 mlrd. so'mlik aksiyalar chiqarish orqali 141,5 mlrd. so'mga yetkazildi.

2009-yilning boshiga kelib respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklari soni 30 taga yetib, shundan 3 tasi davlat-tijorat banki, 11 tasi aksiyadorlik-tijorat banki, 11 tasi xususiy bank va 5 tasi xorijiy kapital ishtirokidagi banklardir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 18-martdagi Qarorlariga ko'ra «Paxtabank» negizida «Agrobank», «G'allabank» negizida esa «Qishloqqurilishbanki» aksiyadorlik-tijorat banklari tashkil etildi. Respublikamizning turli hududlarida faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklari filiallari soni 800 tani tashkil etdi. Tijorat banklari tomonidan tashkil etilgan mini-banklar soni 2008-yilda 107 taga ko'payib 2161 taga yetdi va ular deyarli barcha turdagi bank xizmatlarini ko'rsatib kelmoqdalar.

Banklarning kapitali va mijozlardan jalb qilingan depozitlar hajmining o'sishi respublika iqtisodiyotining bazaviy tarmoqlarida ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiya qilish, istiqbolli va yuqori samarali investitsiya loyihalarini amalga oshirish, iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish, xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlashda banklar ishtirokini yanada kengaytirish imkonini bermoqda. Banklar tomonidan uzoq muddatga ajratilgan investitsion kreditlardan olingan daromadlar bo'yicha soliq imtiyozlarining berilganligi banklarning ushbu jarayonlardagi ishtirokini rag'batlantirib kelmoqda. Natijada, tijorat banklari tomonidan ustuvor tarmoq korxonalarini modernizatsiya qilish hamda texnik qayta jihozlash uchun kreditlar ajratilishi yanada faollashdi. So'nggi yillarda bo'sh pul mablag'larini bank aylanmasiga jalb etish hamda naqd pulsiz hisobkitoblar hajmini kengaytirish vositalaridan biri bo'lgan plastik kartochkalardan foydalanish tizimi jadal rivojlantirilmoqda. Hukumat qarorlariga asosan plastik kartochkalar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirishda foydalaniladigan plastik kartochkalar tizimiga oid jihozlarni import qilishda bojxona imtiyozlarining berilganligi banklarning bu boradagi faoliyatlarini yanada rag'batlantirdi. 2008-yil davomida tijorat banklari tomonidan qo'shimcha ravishda 787,8 ming dona plastik kartochkalar muomalaga chiqarilib, savdo va xizmat ko'rsatish shoxobchalarida

qo‘shimcha 9752 dona terminallar o‘rnatildi. Muomalaga chiqarilgan bank plastik kartochkalari soni 4,5 mln. taga, savdo va xizmat ko‘rsatish shoxobchalarida o‘rnatilgan terminallar soni esa 27504taga yetkazildi.

Nobank kredit tashkilotlarining (kredit uyushmalari, mikrokredit tashkilotlari va lombardlar) qonunchilik bazasini takomillashtirish borasida olib borilayotgan chora-tadbirlar nobank kredit tashkilotlari tarmog‘i kengayib, banklar va nobank kredit tashkilotlari o‘rtasidagi raqobat muhiti kuchayishiga zamin yaratmoqda. Xususan, bu borada amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida, 2009-yil 1 yanvar holatiga ularning soni 138 taga, shu jumladan, kredit uyushmalari soni 78 taga, mikrokredit tashkilotlari 26 taga hamda lombardlar 34 taga yetdi. Nobank kredit tashkilotlarining asosiy ko‘rsatkichlari ham sezilarli darajada o‘sib bormoqda. Xususan, kredit uyushmalarining jami aktivlari 2008-yilda 63,8 mlrd. so‘mga oshib, 2009-yil 1 yanvar holatiga 112 mlrd. so‘mni, ularning kredit portfeli esa 59,5 mlrd. so‘mga oshib, 102,4 mlrd. so‘mni tashkil qildi.

Banklarda omonatlarning ko‘payishiga, ularning bank tizimiga jalb etilishiga qaratilgan ishlar o‘tgan yillarda ham amalga oshirilgan edi. Jumladan, 2008-yilda banklar tomonidan iqtisodiyot tarmoqlarini kreditlar bilan qo‘llab-quvvatlash maqsadida, jismoniy va yuridik shaxslarning pul mablag‘larini bank depozitlariga jalb qilish orqali banklarning resurs bazasini kengaytirish borasidagi ishlar yanada faollashtirildi. Jalb qilingan jami depozitlar hajmi 2008-yilda 50,7 foizga oshib, 2009-yilning 1-yanvar holatiga 5771,6 mlrd. so‘mni tashkil etdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 20-fevraldagi PF-3968-sonli farmoniga asosan rezident — jismoniy shaxslardan depozit hisobvaraqlarga o‘tkazilgan milliy va xorijiy valutadagi pul mablag‘larini qabul qilish bo‘yicha imtiyozlarning yaratilganligi jismoniy shaxslarning banklardagi omonatlari hajmining oshishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

2008-yil davomida tijorat banklari tomonidan aholiga milliy valutadagi 300 tadan ortiq, xorijiy valutadagi 100 tadan ortiq jozibador omonat turlari taklif etildi. Natijada, aholining kredit tashkilotlaridagi mablag‘lari qoldig‘i 2008-yilda 69 foizga oshib, 2009-yilning 1 yanvar holatiga 1723,8 mlrd. so‘mni tashkil etdi.Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 28-noyabrdagi PF-4057-sonli farmoniga asosan miqdoridan qatiy nazar fuqarolarning tijorat banklari depozit hisobvaraqlardagi omonatlari to‘liq kafolatlanganligi aholining bank tizimiga bo‘lgan ishonchini yanada mustahkamlashga xizmat qilmoqda. 2009-yilning 1 yanvar holatiga ko‘ra Fuqarolarning banklardagi omonatlarini kafolatlash fondida 41,5 mlrd. so‘m miqdorida mablag‘lar shakllantirildi.

22.5. O‘zbekistonda milliy valutani mustahkamlash siyosatining amalga oshirilishi

Respublikada milliy valutani mustahkamlash ishida **so‘mning xarid quvvatini oshirib borish va uning barqarorligini ta’minlash** asosiy vazifa hisoblanadi. Bunga bozorni raqobatbardosh mahsulotlar bilan to‘ldirish va zarur ehtiyotlar hosil qilish orqali erishiladi. Bozorni iste’mol mollari bilan to‘ldirishda milliy ishlab chiqarishni imkoni boricha kengaytirib, mahsulot sifatini yaxshilab borish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Chunki shu orqali iste’mol mollari sotishning umumiy hajmida milliy mahsulotlar hissasi oshirib boriladi. Bu yerda shuni ta’kidlash lozimki, milliy ishlab chiqarishni kengaytirish orqali so‘mning barqarorligini ta’minlash chetdan mahsulot keltirishni inkor qilmaydi. Aholini sifatli chet el mollari bilan ta’minlash maqsadida import ham rag‘batlantirib boriladi. So‘mning barqaror amal qilishi, uning har qanday valutaga erkin almashtirilishi yetarli **valuta zaxirasi** bo‘lishiga bog‘liq. Unga erishishda korxonalar va barcha subyektlarning jahon bozoriga raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishi uchun zarur bo‘lgan rag‘batlantiruvchi omillarni vujudga keltirish alohida ahamiyatga ega. Jumladan, keyingi yillarda mamlakatimiz iqtisodiyotida ro‘y berayotgan jiddiy tarkibiy o‘zgarishlar bu borada qulay imkoniyatlarni vujudga keltirmoqda. Xususan, 2007-yilda eksport hajmining o‘sish sur’ati 40,7 foizga ortib, importga nisbatan sezilarli darajada bo‘ldi. Natijada tashqi savdo aylanmasida 3,5 mlrd. dollardan ortiq miqdorda ijobiy saldoga erishilib, oltin-valuta zaxiralarini 1,5 barobar ko‘paytirish imkonini berdi[1].

So‘mning barqarorligini ta’minlashda undan **ehtiyotkorona va tejabtergab foydalanish, ishlab chiqarishga sarflangan mablag‘larning eng ko‘p samara berishiga, olingan kreditlarning o‘z vaqtida qaytarilishiga erishish** muhim o‘rin tutadi.

Inflatsiyaga qarshi aniq o‘ylangan siyosat o‘tkazish milliy valutani mustahkamlashning muhim shartlaridan biridir. Bu siyosat eng avvalo inflatsiya darajasini keskin kamaytirishga qaratilishi lozim. Bunda pulning qadrsizlanish darajasi ustidan kat’iy nazorat o‘rnatish hamda unga qarshi samarali tadbirlar qo‘llash hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi. Shu orqali pulning qadrsizlanishida maqbul sur’atni tanlashga erishiladi.

---

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta’minlash – barcha islohot va o‘zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma’ruzasi // Xalq so‘zi, 2008-yil 9-fevral.

Inflatsiyaga qarshi siyosat negizini **pul miqdorining o'sishini tovarlar va xizmatlar miqdorining tegishli darajada o'sishi bilan bog'lab olib borish**ga qaratilgan tadbirlar tashkil qilishi zarur. Chunki xarid qilish uchun mollar yetarli bo'lmagan holda aholi qo'lida pulning ortiqcha ko'payib ketishi inflatsiyaning yanada avj olib ketishiga, oxir-oqibatda inqirozlarga sabab bo'ladi. Pul miqdori bilan birga narxlarning ham tobora o'sib borishi muqarrar ravishda, uzoq davom etadigan giperinflatsiyani keltirib chiqaradi. Bu o'z navbatida, milliy ishlab chiqarishning izidan chiqishi, aholi keng tabaqalarining qashshoqlashuvi va butun ijtimoiy tizimning barbod bo'lishi xavfini tug'diradi.

So'mning barqarorligini ta'minlashda **naqd pul emissiyasining o'sishiga, aholi qo'lida pulning harakatsiz turib qolishiga yo'l qo'ymaslik** birinchi darajali ahamiyatga ega. Bunda muomalaga chiqarilgan pul miqdorining o'z vaqtida qaytarilishiga erishish, mahsulot ishlab chiqarishning o'sishini ta'minlamagan korxonalarga kreditlar berilishiga yo'l qo'ymaslik choralari ko'rilishi kerak.

Inflatsiyani pasaytiruvchi qudratli omil **milliy valuta almashuv kursining barqarorlashuviga erishish**dir. Bu o'z navbatida import narxlarning barqarorlashuviga olib keladiki, natijada ichki bozordagi narxlar o'zgaradi. Valuta birjalarida valuta operatsiyalarining barcha turlari uchun talab va taklif natijasida shakllanadigan yagona almashuv kursini belgilash valuta kursi barqarorligiga erishishning dastlabki shartidir. Milliy valuta kursi barqarorligini ta'minlashning navbatdagi sharti daslabki bosqichda valutani naqd pulsiz almashtirish hajmini ko'paytirishga ustunlik berishdir. Bu borada 2007-yilda xo'jalik subyektlari va aholining bank xizmatlaridan foydalanishini qulaylashtirish, ayni paytda naqd pulsiz aylanma miqyosini kengaytirish maqsadidagi chora-tadbirlar davom ettirildi. Xususan, muomalaga chiqarilgan plastik kartochkalar soni 500 mingtaga, xizmat ko'rsatuvchi terminallar soni esa 3,5 mingtaga oshirildi. Shunday qilib, yuqorida qarab chiqilgan chora va tadbirlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi milliy valutamiz almashuv kursining barqarorlashuviga, uning xarid qilish quvvatining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosalar

1. Pulning iqtisodiyotda o'z vazifalarini bajarish jarayonida to'xtovsiz harakatda bo'lishi, tovarlar va xizmatlar ayirbosh qilish jarayonida qo'ldan qo'lga o'tib, aylanib turishi pul muomalasi deyiladi.

2. Jahonda tarixan shakllangan hamda har bir mamlakat tomonidan qonuniy ravishda mustahkamlab qo'yilgan pul muomalasining turli ti-

zimlari amal qiladi. Mamlakat pul tizimining muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat: milliy pul birligi; naqd pul muomalasida qonuniy to'lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog'oz, tanga va kredit pullar tizimi; pul emissiyasi, ya'ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi; pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

3. Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. Naqd pul muomalasiga bank biletlari va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. Naqd pulsiz hisoblar cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Bularning hammasi birgalikda pul agregati deb yuritiladi.

4. Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori muayyan davr davomida sotilishi va sotib olinishi lozim bo'lgan tovarlar summasi, pul birligining aylanish tezligi va kreditning rivojlanishi kabi omillarga bog'liq bo'ladi.

5. Makroiqtisodiy beqarorlikning ko'rinishlaridan biri inflatsiya hisoblanib, u pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida qog'oz pul birliklarining qadrsizlanishi va shunga mos ravishda turli tovar narxlarining o'sishida ifodalanadi.

6. Kelib chiqish sabablariga ko'ra talab inflatsiyasi va taklif inflatsiyasi farqlanadi. Talab inflatsiyasi iqtisodiyotdagi barcha mavjud resurslar to'liq foydalanilgan sharoitda ishlab chiqarish sohasi ortiqcha talabni qondira olmasligi natijasida kelib chiqadi. Taklif inflatsiyasi ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlarning ko'payishi hisobiga narxlarning oshishi natijasida kelib chiqadi. Shuningdek, o'sish sur'atiga ko'ra inflatsiyaning o'rmalab boruvchi, jadal va giperinflatsiya; bashorat qilish mumkinligiga qarab kutilayotgan va kutilmagan inflatsiya kabi turlari farqlanadi.

7. Kredit bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni pulga muhtoj bo'lib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boshqa ehtiyojlari uchun ma'lum muddatga, foiz to'lovlari bilan qaytarish shartida qarzga berish munosabatlarini ifodalaydi.

Kredit resurslarining asosiy manbalari korxonalarning amortizatsiya ajratmalari; mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari; korxonalarning ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy rag'batlantirish fondlari; korxonalar foydasi; bankdagi budjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari; aholining bo'sh pul mablag'laridan iborat.

8. Banklar pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir. Ular kredit munosabatlariga xizmat qilib, kreditning har xil shakllarini o'z

ichiga olib, kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi. Banklar tizimi odatda ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga markaziy (emission) bank va tijorat (depozitli) banklarning tarmoq otgan shoxobchalarini oladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Pul muomalasi – tovarlar aylanishiga hamda notovar tavsifidagi to'lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlarning harakati.

Pul tizimi – tarixan tarkib topgan va mamlakat milliy qonunchiligi bilan mustahkamlangan pul muomalasini tashkil qilish shakli.

Inflatsiya – qog'oz pul birligining qadrsizlanishi.

Kredit – bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni takror ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun qarzga berish.

Foiz normasi (stavkasi) – foiz yoki foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi.

Bank krediti – pul egalari (banklar va maxsus kredit muassasalari) tomonidan qarz oluvchilarga (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori) beriluvchi pul ssudalari.

Xo'jaliklararo kredit – bir korxona (muassasa) tomonidan ikkinchisiga berilib, ularning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohalaridagi munosabatlariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan munosabatlariga xizmat qiluvchi qarz mablag'lari.

Tijorat krediti – korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning asosan to'lovni kechiktirish yo'li bilan tovar shaklida bir-biriga beradigan kreditlari.

Iste'mol krediti – xususiy shaxslarga, avvalo, uzoq muddat foydalanadigan iste'mol tovarlari sotib olish uchun ma'lum muddatga beriluvchi qarz mablag'lari.

Ipoteka krediti – ko'chmas mulklar (er, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriluvchi qarz mablag'lari.

Davlat krediti – kredit munosabatlarining o'ziga xos shakli bo'lib, bunda davlat pul mablag'lari qarzdori, aholi va xususiy biznes esa kreditorlari bo'lib chiqadi.

Xalqaro kredit – ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakati.

Lizing – odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat kreditning pulsiz shakli.

Faktoring – boshqa iqtisodiy subyektlarning qarzdorlik buyicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlari.

Forfeyting – uzoq muddatli faktoring munosabatlari.

Trast – mijozlarning kapitallarini boshqarish bo'yicha operatsiyalari.

Banklar – kredit munosabatlariga xizmat qilib, kredit tizimining negizini tashkil qiluvchi maxsus muassasalar.

Bank operatsiyalari – mablag'larni jalb qilish va ularni joylashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Bank foydasi (marja) – olingan va to'langan foiz summalari o'rtasidagi farq.

Bank foyda normasi – bank sof foydasining uning o'z kapitaliga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Pul muomalasining mazmunini tushuntiring.
2. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori qanday omillarga bog'liq?
3. Pul agregatlari nima va uning tarkibiga nimalar kiradi?
4. Inflatsiyaning mazmunini va turlarini tushuntiring.
5. Talab va taklif inflatsiyalarining grafikdagi ko'rinishlarini tasvirlang va izohlang.
6. Giper inflatsiya qanday qilib turg'unlikka olib kelishi mumkinligini tushuntiring.
7. Kreditni nima zarur qilib qo'yadi? Kredit tushunchasining mazmunini bayon qiling.
8. Kreditning asosiy turlarini sanab ko'rsating va ularning tavsifini bering. Kredit qanday vazifalarni bajaradi?
9. Markaziy va tijorat banklarining vazifalarini ko'rsating.
10. Hozirda O'zbekistonda milliy valutaning barqarorligini ta'minlash borasida qanday chora-tadbirlar tizimi qo'llanilmoqda?

23-bob. BOZOR IQTISODIYOTINI TARTIBGA SOLISHDA DAVLATNING IQTISODIY ROLI

Barcha iqtisodiy tizimlarda davlat va bozor tizimi o'ziga xos ahamiyat kasb etib, har biri mustaqil amal qiladi. Shu bilan birga turli iqtisodiy tizimlar bir-biridan iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishda davlat va bozor rolining nisbati bo'yicha keskin farqlanadi. Masalan,

bir iqtisodiy tizim ko'proq davlat tomonidan boshqarishga tayansa, boshqasi bozor mexanizmi orqali tartiblashga ustunlik beradi. Mustaqil taraqqiyot davrida «mamlakatimizning uzoq va davomli manfaatlari taqozo etgan holatlarda va keskin vaziyatlardan chiqish, ular tug'diradigan muammolarni hal etish zarur bo'lganda iqtisodiyotda davlat tomonidan boshqaruv usullari qo'llandi va bunday yondashuv oxir-oqibatda o'zini to'la oqladi»[1].

Ushbu bobda bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning rolini ochib berishga harakat qilinadi. Shuningdek, davlatning milliy iqtisodiyotdagi roli tahlili, uning iqtisodiy vazifalari tavsifi beriladi. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usul va vositalari bayon etiladi.

23.1. Davlatning milliy iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli haqidagi nazariya va qarashlar

Milliy iqtisodiyotning samaradorligiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, uning darajasi ko'p jihatdan iqtisodiyotdagi davlat yoki bozor tizimining tutgan roliga bog'liq. Chunki milliy iqtisodiyotning yuqori samaradorligiga asosan quyidagi yo'llar orqali erishiladi:

1) iqtisodiyotni tartibga solishning bozor usullarini qo'llash;

2) iqtisodiyotni faqat davlat tomonidan markazlashgan holda boshqarish;

3) takror ishlab chiqarish jarayoniga davlatning aralashuvi va bozor usullarini uyg'unlashtirish. Hozirgi davrda O'zbekistonning milliy iqtisodiyoti rivoji uchun ko'proq uchinchi yo'l xos.

Davlatning iqtisodiyotdagi roli masalasi ilmiy asosda birinchi marta A.Smit tomonidan ko'rib chiqilgan. Uning «Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini tadqiq qilish haqida» (1776) nomli asarida iqtisodiyotning bozor usullari orqali o'zini o'zi tartibga solishining zarurligi ta'kidlab o'tilgan. A.Smitning fikricha, xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar bozori davlat nazoratidan to'liq ozod bo'lishi zarur. Ana shundagina iste'molchilar talabiga mos ravishda ishlab chiqarishni tashkil qilish imkoni mavjud bo'ladi. Bunda bozor vositasida tartibga solish, har qanday chetdan aralashuvsiz, ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlari uchun harakat qilishga majbur qiladi. A.Smit davlatning iqtisodiy jarayonlarga har qanday aralashuvi oxir-oqibatda faqat vaziyatni yomonlashtiradi deb hisoblaydi. Masalan, davlat tomonidan belgilan-

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 8-b.

gan tashqi savdo tartib-qoidalari milliy iste'molchilarga faqat zarar keltirishi mumkin. Haqiqatdan ham importga boj to'lovi milliy ishlab chiqaruvchilarga ustunlik berib, ularning chet el sheriklariga nisbatan raqobatlashuv qobiliyatini oshiradi. Ammo bu oxir- oqibatda ishlab chiqarishning ancha yuqori xarajatlari va past sifatining saqlanib qolishiga olib keladi. Bundan past sifatli va narxi qimmat tovarlarni sotib olishga majbur bo'lgan milliy iste'molchilar zarar ko'radilar.

A.Smitning «Tinch qo'yish» nazariyasi 1929-1933-yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida tanqidga uchradi. Iqtisodiy tanazzul va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kuchaytirishni taqozo qildi.

Davlatning iqtisodiyotdagi rolini oshirish masalasi J.M.Keynsning «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936) nomli asarida o'z aksini topdi. Unda muallif davlat fiskal (xazinaviy) va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag'batlantirishni va aholining ish bilan bandligini ta'minlashi zarurligini isbotlaydi. Amalda gap davlatning uzluksiz ravishda inqirozga qarshi siyosat o'tkazishi, iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlarini tugatish va sanoat siklining o'zgarishini bartaraf etish haqida ketadi. Keyns nazariyasi ancha tugal shaklda AQSHda amalga oshirildi. Urushdan keyingi davrda Keyns nazariyasidagi ko'rsatmalar u yoki bu darajada bozor iqtisodiyoti amalda ustun bo'lgan barcha mamlakatlarda foydalanildi. Shu bilan birga davlatning iqtisodiyotdagi rolining yanada ko'proq oshib borishi ro'y berdi. Hozirgi davrda davlat tomonidan tartibga solishning muhim maqsadi sifatida nafaqat siklga qarshi tartibga solish va ish bilan bandlikni ta'minlash, balki iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini va yaxlit takror ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishni rag'batlantirish tan olinadi.

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvi quyidagi holatlar orqali izohlanadi. Birinchidan, davlat milliy iqtisodiyotda o'zini o'zi bozor vositasida tartibga solish orqali bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali ravishda amalga oshirib bo'lmaydigan vazifalarni o'ziga oladi. Bular qatoriga mudofaani ta'minlash, mamlakatda ichki tartibni saqlash va aholining kam ta'minlangan qismini ijtimoiy himoyalash kabilarni misol qilib keltirish mumkin. Ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste'molning xususiy tavsifi bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarni tug'diradi. Bu oqibatlar bevosita uchinchi tomon manfaatida aks etib, kishilarning alohida guruhi va umuman

jamiyat manfaatiga ta'sir qiladi. Masalan, chiqitli texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishlarda tozalash qurilmalariga xarajatlarni tejash xususiy ishlab chiqaruvchilar nuqtayi nazaridan (u yoki bu kompaniya yoki individual ishlab chiqaruvchi uchun) foydali, atrof-muhitning ifloslanishiga olib kelishi esa jamiyatning boshqa a'zolari uchun qo'shimcha salbiy oqibatga ega. Davlat yakka tadbirkor yoki iste'molchidan farqli, jamiyat manfaatini ifodalab, qo'shimcha ijobiy samarani rag'batlantirishga va aksincha, salbiy samara bilan bog'liq faoliyatni tartibga solish va cheklashga harakat qilishi zarur. Uchinchidan, davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi shu sababli ro'y beradi-ki, individual iste'molchilar hamma vaqt u yoki bu tovarni iste'mol qilishning oqibatlarini obyektiv baholay olmaydilar. Shu nuqtayi nazardan, davlat foydali iste'molni kengaytirish va aksincha sog'liqqa salbiy ta'sir ko'rsatuvchi tovarlar iste'molini cheklash vazifasini o'z zimmasiga oladi. Masalan, davlat tamaki mahsulotlari uchun yuqori aksiz (egri) solig'ini o'rnatib, bir tomondan o'zining daromadini oshirsa, boshqa tomondan shu mahsulotga bo'lgan talabni cheklaydi. To'rtinchidan, davlat bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish vazifasini o'z zimmasiga oladi. Bozor hamma uchun to'lovga qobil talabni qondirishga teng imkoniyatni ta'minlaydi. Ammo bu bozor mexanizmining milliy boylikni ijtimoiy-adolatli taqsimlashini anglatmaydi. Bunday sharoitda davlat aholi kam ta'minlangan qatlamining turmush darajasi haqida g'amxo'rlik qilish, bepul (yoki imtiyozli) bilim berish, tibbiy xizmat ko'rsatish va shu kabilarni o'z zimmasiga oladi. Beshinchidan, hozirgi sharoitda barqaror, izchil iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tushadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ma'lum chegaralari ham mavjud bo'lib, ular davlatning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siridan kelib chiqadi. Iqtisodiyotga davlatning har qanday aralashuvi ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Ularga eng avvalo tartibga solishni tashkil etish va amalga oshirish bo'yicha xarajatlarni kiritish mumkin. Shuningdek, tartibga solishning u yoki bu shakli bozor muvozanati, ishlab chiqarish hajmi, resurslarning qayta taqsimlanishiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'sirni ham hisobga olish lozim. Bunda tartibga solishni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan sarf-xarajatlarning miqdori davlatning iqtisodiyotni tartibga solishi natijasida olinadigan samaradan kam bo'lishi lozim. Ularning nisbati davlatning iqtisodiyotga aralashuvi chegaralarini belgilab beradi.

XX asrning 80-yillarida rivojlangan mamlakatlarda yangi konservativ konsepsiyalar asosida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishni

cheklash jarayonlari boshlandi. Bunda tartibga solishning an'anaviy shakllaridan voz kechildi, davlat mulkini xususiylashtirish yo'li bilan davlat sektori ulushi qisqartirildi, xo'jalik qarorlarini qabul qilishda nomarkazlashuv jarayonlari kuchaytirildi, iqtisodiyotdagi bozor mexanizmlarining ahamiyati oshirildi. Jumladan, AQSHda bu tadbirlar «Amerikaning yangi rivojlanish yo'li: iqtisodiy jihatdan yangilanish dasturi» nomli yo'nalish asosida amalga oshirilib, unda daromad solig'i stavkalarining pasaytirilishi, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish maqsadida yirik korporatsiyalar investitsiyalari uchun soliq imtiyozlarini qo'llash, federal hukumat xarajatlarini cheklash, xususiy biznes faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishini kamaytirish, inflatsiyaga qarshi pul-kredit siyosatini o'tkazish ko'zda tutilgan edi.

Biroq, olib borilgan tadbirlar kutilgan natijani bermadi. Masalan, AQSHda YAMMdagi davlat sarflari ulushi 1980-yilda 22,6% bo'lsa, 1987-yilga kelib 27%ga qadar o'sdi. Davlat qarzlari kamayish o'rniga o'sib ketdi, inflatsiyaning pasayishi moliya tizimining izdan chiqishdan saqlab qola olmadi. Aksincha, inflatsiyaning cheklanganligi uchun o'sish sur'atlarining pasayishi, ishsizlikning o'sishi, real ish haqining pasayishi kabi holatlar yuzaga keldi. Bunday jarayonlar Angliya, Yaponiya, Avstriya, Italiya va boshqa mamlakatlarda ham ro'y berdi[1].

90-yillardan boshlab iqtisodiyotni tartibga solishda keynscha tendensiyalar yangidan kuchaya boshladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi tipi davlat va xususiy sektor o'rtasidagi munosabatlarni ro'yobga chiqarish, davlat tomonidan tartibga solishning moslashuvchanligini oshirish, to'g'ridan-to'g'ri aralashuv shakllari va byurokratik nazoratning kamayishi bilan tavsiflanadi.

23.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsad va vazifalari

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish obyektiv tavsif kasb etadi. Ko'plab iqtisodchilar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishining zarurligini faqat bozorning kamchiliklari, uning ko'plab iqtisodiy muammolarni hal eta olmaslik holati bilan izohlaydilar. Bu ma'lum ma'noda to'g'ri bo'lsada, biroq, iqtisodiyotga davlat ta'sirining obyektiv zarurligi eng avvalo ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning

---

[1] Основы экономической теории. Политэкономия: Учебник / Под ред. Д.Д.Москвина. – М.: Едиториал УРСС, 2003, 392-393-b.

obyektiv asosi bo'lib ham milliy iqtisodiyot darajasida, ham xalqaro miqyosda ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi negizida ishlab chiqarishning umumlashuvi jarayoni xizmat qiladi.

Bu jarayon quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- chuqurlashib borayotgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarish ixtisoslashgan tarmoqlarining o'zaro aloqasi va o'zaro bog'liqligi yanada kuchayadi;
- ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuvi va markazlashuvi natijasida alohida xo'jalik birliklarining mayda bo'laklarga ajralib ketish holatlari barham topadi;
- ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to'planuvi jarayoni o'sadi;
- turli iqtisodiy mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar va faoliyat almashuvi jadallashadi.

Ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasining oshishi bilan o'zaro muvofiqlashtirilgan holda xo'jalik yuritish, takror ishlab chiqarish nisbatlarini ongli ravishda tartibga solish, yirik ishlab chiqarish majmualari, yaxlit iqtisodiyotni markazlashtirilgan holda boshqarishga obyektiv ehtiyoj paydo bo'ladi. Shunga ko'ra, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ishlab chiqarish munosabatlarining har qanday tizimida ishlab chiqarish umumlashuvining ma'lum darajasida obyektiv zaruriyatga aylanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a'zolari ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan iqtisodiy resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yicha faoliyati tushuniladi.

Bozor xo'jaligi sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish qonunchilik, ijro etish va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimidan iborat bo'ladi.

Hozirgi sharoitda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlikni tartibga solish, tarmoq va mintaqaviy tuzilmalardagi ijobiy siljishlarni qo'llab-quvvatlash, eksportni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmi to'g'risida to'laroq tasavvurga ega bo'lishi uchun uning maqsadi, vazifalari va tartibga solish usullari hamda vosita yoki dastaklarini to'laroq tavsiflash lozim.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mamlakat ichida va xalqaro maydonda mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Bu asosiy maqsaddan bir qator aniq maqsadlar kelib chiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy siklni barqarorlashtirish; milliy xo'jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof-muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning vazifalarida aniq namoyon bo'ladi. Bozor xo'jaligi sharoitida davlatning iqtisodiy vazifalari asosan bozor tizimining amal qilishini yengillashtirish va himoya qilish maqsadiga ega bo'ladi. Bu sohadagi **davlatning iqtisodiy vazifalaridan** quyidagi ikki turini ajratib ko'rsatish mumkin:

1) bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;

2) raqobatni himoya qilish.

Davlatning boshqa vazifalari iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan kelib chiqadi. Bu yerda **davlatning uchta vazifasi** alohida ahamiyatga ega:

1) daromad va boylikni qayta taqsimlash;

2) resurslarni qayta taqsimlash;

3) iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining shart-sharoiti hisoblangan **huquqiy asosni ta'minlash vazifalarini** o'z zimmasiga oladi. Bozor iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan huquqiy asosni ta'minlash quyidagi tadbirlarning amalga oshirilishini taqozo qiladi: xususiy korxonalarning huquqiy mavqeyini mustahkamlash; xususiy mulkchilik huquqini ta'minlash va shartnomalarga amal qilishni kafolatlash; korxonalar, resurslarni yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqish va boshqalar. O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida», «Tadbirkorlik faoliyati to'g'risida» va «Aksionerlik jamiyatlari to'g'risida»gi qonunlari hamda ularga kiritilgan qo'shimcha va tuzatishlar, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bo'yicha tadbirlari bozor iqtisodiyoti uchun zarur huquqiy asosni ta'minlashga qaratilgan.

Davlat tomonidan **ijtimoiy muhitni ta'minlash** o'z ichiga ichki tartibni saqlash, mahsulot sifati va og'irligini o'lchash standartlarini belgilash, tovar va xizmatlar ayirboshlashni yengillashtirish uchun milliy pul tizimini muomalaga kiritish kabilarni oladi.

Raqobat bozor iqtisodiyotida asosiy tartibga soluvchi mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Bu shunday kuchki, u xaridorlar yoki iste'molchilarning ehtiyojlariga ishlab chiqaruvchi va resurs yetkazib beruvchilarni

bo‘ysundiradi. Raqobat sharoitida ko‘plab xaridorlar tomonidan bildirilgan talab va sotuvchilarning taklifi bozor narxlarini belgilaydi. Bu shuni bildiradiki, ishlab chiqaruvchilar va resurs yetkazib beruvchilar iste’molchilarning faqat bozor orqali hisobga olinadigan xohishlariga moslashishi mumkin. Bozor tizimining irodasiga bo‘ysunuvchi, raqobatlashuvchi ishlab chiqaruvchilar foyda olishni va o‘z mavqelarining mustahkamlashini kutadi, kim bozor qonunlarini buzsa, zarar ko‘radi va oxir-oqibatda sinadi. Raqobat sharoitida xaridor – bu xo‘jayin, bozor ularning gumashtasi, korxona esa ularning xizmatkori hisoblanadi.

Iqtisodiyotda sotuvchilar o‘rtasidagi raqobat o‘rnini monopoliyalar egallaganda, ularning bozorga ta’sir ko‘rsatish yoki undagi narxlarni o‘z manfaatlarini ko‘zlab o‘zgartirish imkoniyati paydo bo‘ladi. Monopoliyalar o‘zlarining takliflari umumiy hajmini tartibga solish layoqatidan foydalanib, mahsulot hajmini sun’iy cheklash orqali ularga ancha yuqori narx belgilash va shu orqali ancha barqaror foyda olishi mumkin.

Bozor munosabatlari rivojlangan sharoitda monopoliyalar ustidan ikki usulda nazorat o‘rnatiladi. Birinchi usulda, texnologiya va iqtisodiy sharoitlar raqobatli bozor mavjud bo‘lish imkoniyatini yo‘qqa chiqaradigan tabiiy monopoliyalar deb nomladigan tarmoqlarda davlat narxlarini tartibga soladi va ko‘rsatiladigan xizmatlarga standartlarni o‘rnatadi. Transport, aloqa, elektr energiyasi ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy foydalanishdagi korxonalar ma’lum darajada shunday tartibga solinadi. Ikkinchi usulda, samarali ishlab chiqarish juda ko‘pchilik bozorlarda raqobat rivojining juda yuqori darajasida ta’minlanishi sababli davlat raqobatini kuchaytirish va himoya qilish maqsadida monopoliyalarga qarshi qonunlar qabul qiladi.

Respublikamizda ham monopol faoliyatni cheklash, tovarlar bozorida raqobatni rivojlantirish, iste’molchilar va tadbirkorlar manfaatini himoya qilishga qaratilgan qator qonunlar qabul qilingan.

Bozor tizimi kishilarning tabiiy qobiliyati, orttirgan bilimi va malakasi hamda mulkka egaligini hisobga olib, ularning yuqori daromad olishini ta’minlaydi. Shu bilan birga jamiyatning moddiy vositalarga ega bo‘lmagan, bilim va malaka darajasi past, layoqati ham yuqori bo‘lmagan a’zolari, qariyalar, nogironlar, ishsizlar yolg‘iz va qaramog‘ida bolalari bo‘lgan ayollar juda kam daromad oladi yoki bozor tizimi doirasida ishsizlar kabi umuman daromadga ega bo‘lmaydi. Qisqasi, bozor tizimi pul daromadlarini va milliy mahsulotni jamiyat a’zolari o‘rtasida taqsimlashda birmuncha tengsizliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli davlat o‘z zimmasiga **daromadlar tengsizligini kamaytirish vazifasini** oladi.

Bu vazifa bir qator tadbir va dasturlarda o‘z ifodasini topadi. Birinchidan, transfert to‘lovlari muhtojlarni, nogironlarni va birovning qaramog‘ida bo‘lganlarni nafaqalar bilan, ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan ta’minlaydi. Ijtimoiy ta’minot dasturlari orqali pensionerlar va qariyalarga moliyaviy yordam ko‘rsatiladi. Bu barcha dasturlar davlat budjeti mablag‘larini jamiyatning kam daromad olgan yoki umuman daromadga ega bo‘lmagan a’zolari hisobiga qayta taqsimlaydi. Ikkinchidan, davlat bozorni tartibga solish yo‘li bilan, ya’ni talab va taklif ta’sirida o‘rnatiladigan narxlarni o‘zgartirish yo‘li bilan ham daromadlarning taqsimlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Me’yordagi oziq-ovqat tovarlariga o‘rnatiladigan imtiyozli narxlar va ish haqining eng kam (minimal) darajasi haqidagi qonunchilik davlatning, aholining ma’lum qatlami daromadlarini oshirishga qaratilgan tadbirlarining yana bir misolidir.

Davlat jamiyat a’zolari o‘rtasida daromadlarni qayta taqsimlashda soliq imtiyozlarini belgilash orqali soliq tizimidan ham keng foydalanadi.

Bozor mexanizmining resurslarni qayta taqsimlashdagi layoqatsizligi ikki holatda ko‘rinadi, ya’ni raqobatli bozor tizimi: 1) ma’lum tovarlar va xizmatlarning kam miqdorini ishlab chiqaradi; 2) ishlab chiqarishi o‘zini oqlagan ayrim tovarlar va xizmatlarga resurslarning har qanday turini ajratish holatida bo‘lmaydi.

Resurslarning qayta taqsimlanishi tovarlarni ishlab chiqarish yoki iste’mol qilish bilan bog‘liq foyda yoki zarar uchinchi tomonga, ya’ni bevosita xaridor yoki sotuvchi hisoblanmaganlar tomonga «siljigan» chog‘da vujudga keladi. Bu **qo‘shimcha samara** deb ataladi, chunki u bozor qatnashchisi hisoblanmaganlar hissasiga to‘g‘ri keluvchi foyda yoki zararni ifodalaydi. Bunga atrof-muhitning ifloslanishini misol qilib keltirish mumkin. Kimyo korxonasi o‘zining sanoat chiqindilarini ko‘l yoki daryoga oqizsa, bu ushbu suv havzasida cho‘miluvchilar, baliqchilar va atrofdagi aholiga zarar keltiradi. Ishlab chiqaruvchi esa atrof-muhitni muhofazalovchi inshoot va qurilmalar o‘rnatmaslik hisobiga o‘z ishlab chiqarish xarajatlarining ancha past darajasini ta’minlaydi. Resurslarning nomutanosib taqsimlanishi natijasida vujudga keladigan bunday holatlarni tartibga solish uchun davlat qonunchilik tadbirlarini qo‘llaydi yoki maxsus soliq va jarimalardan foydalanadi. Masalan, atrof-muhit va suv havzalarining ifloslanishini taqiqlovchi yoki cheklovchi qonunlar ishlab chiqaruvchilarni o‘zlarining sanoat chiqindilarini ishlab chiqarish jarayonida ifloslangan suvni tozalovchi qurilmalar sotib olish va o‘rnatish bilan yo‘qotishga majbur qiladi. Shuningdek, davlat maxsus soliqlarni kiritish orqali atrof-muhitning ifloslanishidan boshqalarga

kelishi mumkin bo'lgan zararni korxonalarning o'ziga yuklashga harakat qiladi. Davlat bir qator yo'llar bilan resurslarning nomutanosib taqsimlanishi keltirib chiqaradigan oqibatlarni yumshatishga ham harakat qiladi. Birinchidan, iste'molchilarning muayyan tovar va xizmatlarni xarid qilish qobiliyatini oshirish yo'li bilan ularning talabi kengaytiriladi. Masalan, respublikamizda bozor munosabatlariga o'tishning dastlabki davrida oziq-ovqat mahsulotlariga talon tizimi joriy etilishi past daromadli oilalarning oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini oshirdi va shu orqali resurslarning nomutanosib taqsimlanishini bartaraf qildi. Ikkinchidan, davlat taklifni oshirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidiyalashi mumkin. Subsidiyalar ishlab chiqaruvchilarning zararlarini qisqartiradi va mahsulotlar ishlab chiqarishda resurslarning yetishmasligi muammosini bartaraf qiladi. Uchinchidan, davlat ayrim tovarlar va ijtimoiy ne'matlarning ishlab chiqaruvchisi sifatida chiqadi. Bunday tarmoqlar davlat mulkiga asoslanadi va davlat tomonidan bevosita boshqariladi yoki ularni moliyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi. Fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, milliy mudofaa, favqulodda ro'y beradigan tabiiy hodisalarga qarshi kurash, ichki tartibni saqlash shular jumlasidandir.

Davlat budjet mablag'lari hisobiga resurslarni xususiy sohada qo'llanilishdan bo'shatadi hamda ularni ijtimoiy ne'mat va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltirishi mumkin. Shunday qilib, davlat mamlakat milliy mahsuloti tarkibida muhim o'zgarishlarni amalga oshirish maqsadida resurslarni qayta taqsimlaydi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta'minlash, to'la bandlik va narxlarning barqaror darajasiga erishishda yordam berish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Iqtisodiyotda to'la bandlikni ta'minlash uchun umumiy sarflar, ya'ni xususiy va davlat sarflarining hajmi yetarli bo'lmasa, davlat bir tomondan ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarga o'z sarflarini ko'paytiradi, boshqa tomondan xususiy sektor sarflarini rag'batlantirish maqsadida soliqlarni qisqartiradi. Agar jami sarflar to'la bandlik sharoitida taklif hajmidan oshib ketsa, bu narxlar darajasining ko'tarilishiga olib keladi. Jami sarflarning mazkur ortiqcha darajasi inflatsion xususiyat kasb etadi. Bunday holda davlat soliqlarni oshirish orqali xususiy sektor sarflarini qisqartirish va shu yo'l bilan ortiqcha sarflarni tugatishga harakat qiladi. Iqtisodiyotda ishsizlik mavjud bo'lganda davlat sarflarining ko'payishi jami sarflar, ishlab chiqarish hajmi va bandlilikning o'sishiga olib keladi. O'z navbatida, soliqlarning qisqarishi yoki transfert to'lovlarining

ko'payishi daromadlarni ko'paytiradi. Bu daromadlar shaxsiy sarflarning o'sishini rag'batlantirishga xizmat qiladi.

Davlat o'z ishlab chiqarishini moliyalashtirishdan tashqari ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minotning bir qator dasturlarini amalga oshiradi, iqtisodiyotning xususiy va kooperativ sektorida daromadlarni qayta taqsimlaydi. Davlat tartibga soluvchi xususiyatga ega bo'lgan bir qator vaziyatlarni ham amalga oshiradi. Bularga atrof-muhitni himoya qilish, aholi sog'lig'ini saqlash, bo'sh ishchi o'rinlariga ega bo'lishning teng sharoitini ta'minlash va ma'lum sohalarda narx belgilash amaliyoti ustidan nazorat qilish va shu kabilarni kiritish mumkin.

23.3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagicha guruhlash mumkin:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo'lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bo'lsa, bozor iqtisodiyoti esa asosan iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan bog'langan. Shu bilan birga barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning **davlat sektori** mavjud. Davlat sektorini boshqarish mulkchilikning davlat shakliga asoslanib, u, asosan, quyidagi uchta yo'l orqali shakllanadi:

1) ishlab chiqarish vositalari egalariga pul yoki qimmatli qog'ozlar bilan tovon to'lash orqali mulkni milliylashtirish;

2) davlat budjeti mablag'lari hisobiga yangi korxonalar, ba'zi hollarda yaxlit tarmoqlarni barpo etish;

3) davlat tomonidan xususiy korporatsiyalarning aksiyalarini sotib olish va aralash davlat-xususiy korxonalarini tashkil etish.

Hozirda so'nggi uchinchi yo'l ustun ravishda amal qilmoqda.

O'zbekiston iqtisodiyotida davlat sektorining ulushi to'g'risidagi ma'lumotlarni quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin (23.1-jadval).

Davlat xilma-xil shakldagi kapitalga egalik qiladi, kreditlar beradi, korxonalarga mulkdor hisoblanadi. Bu davlatni ijtimoiy kapitalning bir qismiga egalik qilishiga olib keladi.

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalanadi. Ma'muriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga tayanadi va taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xususiyatidagi tadbirlarni o'z ichiga oladi. Tartibga solishning ma'muriy vositalaridan foydalanilganda

yaxlit takror ishlab chiqarish jarayoni yoki uning alohida tomonlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri tartibga solish ko‘zda tutiladi. Ayniqsa, ishlab chiqarish tanazzulga uchragan davrda iqtisodiyotga bilvosita ta’sir qilish tadbirlari kam samarali bo‘lib, ma’muriy vositalardan foydalanishga ustunlik beriladi. Bu usullardan quyidagilarni alohida ko‘rsatish mumkin:

23.1-jadval

O‘zbekiston iqtisodiyotida davlat sektorining ulushi (umumiy hajmga nisbatan foizda)

Ko‘rsatkichlar	Yillar				
	2004	2005	2006	2007	2008
Yalpi ichki mahsulot	24,2	24,2	22,2	20,7	20,6
Sanoat mahsuloti	20,7	21,6	20,6	20,1	18,7
Qishloq xo‘jaligi mahsuloti	0,8	0,5	0,3	0,2	0,1
Qurilish ishlari	10,1	9,0	12,6	10,6	10,4
Transport	64,3	62,1	61,6	52,9	51,7
Aloqa	3,2	3,0	3,0	3,2	3,3
Chakana savdo aylanmasi	1,1	0,4	0,3	0,2	0,2
Aholiga pullik xizmat ko‘rsatish	28,7	25,7	23,4	20,2	20,5
Tashqi savdo aylanmasi	26,6	23,4	17,6	17,4	23,8
Iqtisodiyotda band ishchilar soni	23,0	22,9	22,4	22,1	21,6

O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

a) iqtisodiyotning ayrim bo‘g‘inlari – transport, aloqa, atom va elektr energetikasi, kommunal xizmat va boshqa sohalarni bevosita boshqarish. Bunda davlat mulk sohibi va tadbirkor sifatida o‘ziga qarashli korxona va tashkilotlarning iqtisodiy hayotida faol qatnashadi. Davlat tadbirkorligi ma’lum doirada amal qilib, ko‘pincha texnologiya sharoiti xususiy kapital uchun qulay bo‘lmagan korxonalar doirasi bilan cheklanadi. Davlat tadbirkorligi bir tomondan, ma’lum sharoitlarda iqtisodiy o‘sish uchun zarur bo‘lsa, ikkinchi tomondan vaqt o‘tishi bilan samarasiz bo‘lib qolishi ham mumkin. Bunday holda ular xususiy tadbirkorlik obyektiga aylantiriladi.

Mamlakatimizda «iqtisodiyotni erkinlashtirishdagi bosh vazifa – eng avvalo, davlatning boshqaruvchilik vazifalarini – funksiyalarini qisqartirish, uning korxonalar xo‘jalik faoliyatiga, birinchi galda xususiy biznes faoliyatiga aralashuvini cheklash»[1] hisoblanadi;

[1] Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T.: «Yangi asr avlodi», 2001, 62-bet.

b) narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati. Bu iqtisodiyotni tartibga solishning inflatsiyaga qarshi tadbirlari hisoblanib, inflatsiyani yumshatishga qaratiladi. Mazkur siyosatni yuritishda narxlar va ish haqini oshirish qonun bilan taqiqlanadi yoki ma'lum doira bilan cheklanadi. Inflatsiyaga qarshi tadbirlar ta'sirida inflatsiya darajasining pasayishi investitsiyalar hajmining oshishini rag'batlantiradi;

d) ish bilan bandlik xizmati (mehnat birjalari) faoliyatini tashkil qilish. Davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish choralarini ko'radi. Ularni zarur kasblarga qayta tayyorlaydi, ish bilan ta'minlanmaganlarga nafaqa beradi, muhtojlarga yordam ko'rsatadi;

e) iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish. Bunday qonunlar qatoriga monopoliyaga qarshi qonunchilik, tadbirkorlik to'g'risidagi, bank sohalari, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlar kiradi. Shu orqali bozor munosabatlarining rivojlanishi qonun yo'li bilan kafolatlanadi, turli mulk shakllarining daxlsizligi ta'minlanadi, monopoliyalarga yo'l berilmaydi va erkin raqobat uchun sharoit yaratiladi.

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va budjet siyosatida o'z ifodasini topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- hisob stavkasini tartibga solish;
- moliya-kredit muassasalarining Markaziy bankdagi zaxiralari minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;
- davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat obligatsiyalarini chiqarish, ularni sotish va to'lash).

Davlat bu dastaklar yordamida moliya bozorida talab va taklif nisbatini kutilgan yo'nalishda o'zgartirishga harakat qiladi. Jumladan, ssudaga beriladigan pul miqdorini o'zgartirish uchun foiz stavkasi vositasidan foydalanadi. Davlat kreditga bo'lgan talab va taklifni Markaziy bank orqali quyidagi yo'llar bilan o'zgartiradi. Birinchidan, davlat Markaziy bank ehtiyojlari orqali banklar mablag'larining qarzga beriladigan va zaxirada turadigan qismlari ulushini o'zgartiradi. Natijada qarzga beriladigan pul miqdori o'zgaradi, ya'ni uning taklifi oshsa, foiz kamayadi, aksincha u kamaysa, foiz oshadi. Foizning kamayishi kredit olishga intilishni kuchaytiradi va bu investitsiya faolligi orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi. Ikkinchidan, Markaziy bank boshqa banklarga past foiz stavkasida qarz berib, ularning kreditlash ishida faol qatnashib, iqtisodiy o'sishiga ta'sir qilishini ta'minlaydi. Uchinchidan, davlat Markaziy bank orqali xazina majburiyatlarini tarqatadi, o'z obligatsiyalarini sotadi yoki qimmatli

qog'ozlarini sotib oladi. Natijada taklif etilgan pul miqdori o'zgarib, bu foizga ta'sir etadi. **Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifini o'zgartirish borasidagi siyosati monetar siyosat deb yuritiladi.**

Davlat budjet siyosati uning daromadlar va xarajatlar qismini o'zgartirishga qaratiladi. Davlat xarajatlarini qoplash uchun moliyaviy mablag'larni jalb qilishning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi. Ulardan xo'jalik sub'ektlari faoliyatiga va ijtimoiy barqarorlikka ta'sir ko'rsatishda ham keng foydalaniladi.

Soliqlar yordamida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga hamda soliq turlari va soliq to'lashda berilgan imtiyozlarga bog'liq bo'ladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida **budjet xarajatlaridan** ham foydalanadi. Bunga birinchi navbatda, davlat kreditlari, subsidiyalari va kafolatlari, hamda xususiy sektordan tovarlarni sotib olishga qilinadigan sarflar misol bo'ladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda asosiy kapitalga hisoblanadigan **jadallashgan amortizatsiya** ajratmalari alohida rol o'ynaydi. U hozirgi sharoitda jamg'arish va iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy vositasi hamda iqtisodiy siki va bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi muhim dastak hisoblanadi.

Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat kapital qo'yilmalari muhim rol o'ynaydi. Jumladan, bozor konyunkturasi yomonlashgan, turg'unlik yoki inqiroz sharoitida xususiy kapital qo'yilmalar qisqaradi, davlat investitsiyalari esa odatda o'sadi. Shu orqali davlat ishlab chiqarishda tanazzul va ishsizlikning o'sishiga qarshi turishga harakat qiladi.

Davlat kapital qiymatlari iqtisodiyot tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlarda ham sezilarli o'ringa ega bo'ladi, masalan, davlat xususiy kapitalining oqib kelishi yetarli bo'lmagan mintaqalar, tarmoqlar yoki faoliyat sohalarida yangi obyektlar qurish va eskilarini qayta qurollantirish orqali iqtisodiyot tarkibiy tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi. Bulardan tashqari davlat kapital qo'yilmalari ilmiy-tadqiqot ishlarida, kadrlar tayyorlashda, tashqi savdo va chetga kapital chiqarishda ham katta rol o'ynaydi. Shuningdek, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bir qator shakllarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat iqtisodiy dasturlarining ishlab chiqilishi;
- ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari, ixtirolarni davlat tomonidan rag'batlantirish hamda iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy siljishlarni ta'minlash;
- investitsiya jarayoni va iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish;

- ishchi kuchi bozoriga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatish;
- qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning oliy shakli **davlat iqtisodiy dasturlari** hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat. Iqtisodiy dasturlar o'rta muddatli, favquloddagi va maqsadli bo'lishi mumkin. O'rta muddatli umumiqtisodiy dasturlar odatda besh yilga tuziladi. Favquloddagi dasturlar tig'iz vaziyatlarda masalan, inqiroz, ommaviy ishsizlik va kuchli inflatsiya sharoitlarida ishlab chiqilib, qisqa muddatli xususiyatga ega bo'ladi. Maqsadli dasturlarning obyekti tarmoqlar, mintaqalar, ijtimoiy sohalar va ilmiy tadqiqotlarning har xil yo'nalishlari bo'lishi mumkin. Masalan, mamlakatimizda 2006-2008-yillarda mahalliy xomashyo negizida tayyor mahsulot, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chikarishni mahalliylashtirish dasturi qabul qilingan bo'lib, uning asosiy maqsadi iqtisodiyotning jadal va barqaror rivojlanishini ta'minlash, uning tashqi omillarga bog'liqligini kamaytirish, ishlab chiqarish jarayonlariga yangi, samarali texnologiyalarni tatbiq qilishni jadallashtirish, mahalliy xomashyo va ishlab chiqarish resurslaridan keng foydalanish, shuning asosida zamonaviy raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish, valuta mablag'laridan tejamli va oqilona foydalanish, shuningdek, yangi ish joylarini yaratishdan iborat. Belgilangan qulay shart-sharoitlar va imtiyozlar natijasida Mahalliylashtirish dasturi doirasidagi ishlab chiqarish hajmi yildan-yilga oshib bormoqda. 2004-yilda 201 ta mahalliylashtirish loyihasi doirasida 135 ta korxona ishtirok etgan bo'lsa, 2008-yilga kelib loyihalar soni 310 taga, ularda ishtirok etgan korxonalar soni esa 166 taga yetgan. Ishlab chiqarish hajmi 2006-2008-yillar mobaynida avtomobillar bilan hisoblanganda 1,9 marta, avtomobillarsiz 3,5 marta o'sgan[1].

«Mamlakatimiz bo'yicha investitsiya dasturlarini amalga oshirish natijasida qariyb 250 milliard so'mlik asosiy fondga ega bo'lgan jami 423 ta obyekt, jumladan, oziq-ovqat sanoatida 145 ta, qurilish materiallari sanoatida 118 ta, yengil va to'qimachilik sanoatida 65 ta, qishloq va o'rmon xo'jaligi sohasida 58 ta, kimyo va neft-kimyo sanoatida 13 ta, farmatsevtika tarmog'ida 8 ta obyekt ishga tushirildi»[2].

Ta'lim tizimidagi islohotlar O'zbekistondagi barcha o'zgarishlarning negizi hisoblanadi. «Ta'lim uchun xarajatlar, – degan edi Preziden-

---

[1] O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari.

[2] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 20-b.

timiz I.Karimov, – davlat budjeti xarajatlari umumiy qiymatining qariyb yarmini tashkil etadi. Biroq men ularni xarajat emas, kelajak uchun qo'yilgan eng samarali sarmoya deb hisoblayman, chunki ta'lim darajasi va sifati har qanday davlatning istiqbolini belgilab beradigan muhim omildir»[1]. Shunga ko'ra, O'zbekistonda qabul qilingan Kadrlar tayyorlash va Maktab ta'limini rivojlantirish umummilliy dasturlari muhim o'rin tutadi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini hayotga joriy etishda davlat budjetidan qo'shimcha sarf-xarajatlar 1997-2001-yillar oralig'idagi o'tish davrida 65 mlrd. so'mni tashkil etdi. Ta'lim sohasiga sarflanayotgan xarajatlar bo'yicha O'zbekiston dunyoda o'z o'rniga ega. Xususan, Jahon bankining ma'lumotiga ko'ra, yalpi ichki mahsulotdan ta'lim sohasiga xarajatlar Rossiyada 3,4 foiz, AQSH, Fransiya va Buyuk Britaniyada 5,3 foizni tashkil etadi. O'zbekistonda 1998-yilda ta'lim sohasiga yo'naltirilgan xarajatlar yalpi ichki mahsulotning 7,6 foizini, 1999-yilda 8,1, 2000-yilda esa 10,3 foizini tashkil etdi. Agar 2003-yilda jami budjet xarajatlarining 26,2 foizi ta'lim sohasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2004-yilda bu ko'rsatkich 27 foizga yetdi.

Mamlakat budjetining 8-12 foizi Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishga ajratilishi dunyodagi hech bir mamlakat tajribasida ko'rilmagan. Yalpi ichki mahsulotining ta'lim sohasiga sarflanadigan ulushi 10 foizdan 12 foizgacha ko'tarildi. Boshqacha aytganda, Milliy dasturda ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni ro'yobga chiqarish ishlariga 1998-yilning o'zida budjetdan 103,1 mlrd. so'm sarflangan bo'lsa, 1999-yilda 143 mlrd. so'm ajratilgan. Bu mablag'ning 30,5 mlrd. so'mi akademik va kasb-hunar kollejlarini barpo etishga sarflandi. 1997-2005-yillar davrida Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish uchun ta'lim sohasiga 2 trln. 200 mlrd. so'mdan ko'proq mablag' sarflandi. 2004-2009-yillarda kadrlar tayyorlash uchun sarflanadigan mablag' 1 trln. 200 mlrd. qilib belgilangan. O'tgan yillar mobaynida zamonaviy, har tomonlama jihozlangan o'quv yurtlarini barpo etish uchun 5 mlrd. doll.dan ortiq budjet va budjetdan tashqari mablag'lar yo'naltirildi.

O'tgan davr mobaynida Kadrlar tayyorlash va Maktab ta'limi rivojlantirish umummilliy dasturlari doirasida ahamiyatli ishlar amalga oshirildi. Jumladan:

- maktablar, litsey va kollejlarning zamonaviy moddiy-texnik va o'quv bazasini shakllantirish va mustahkamlash, ta'lim-tarbiya jarayoniga yangi standartlar, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalari joriy etildi;

---

[1] Karimov I.A. Asarlar.T.13, 437-b.

- 1200 dan ziyod akademik litsey va kasb-hunar kolleji, 4600 dan ortiq umumta'lim maktabi yangitdan bunyod etildi, rekonstruksiya qilindi va zamonaviy o'quv-laboratoriya jihozlari bilan ta'minlandi;

- keyingi 10 yil davomida o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'lim tizimida 100 dan ziyod yo'nalish, 265 ta mutaxassislik va 700 ta kasb bo'yicha professional ta'lim olgan va zamonaviy fikrlash salohiyatiga ega bo'lgan bir million nafardan ortiq yangi avlod mutaxassislari tayyorlandi.

O'zbekistonda 2008-yil «Yoshlar yili» deb nomlandi va unga oid maxsus davlat dasturi qabul qilindi. Prezidentimiz o'z ma'ruzasida «Yoshlar yili» dasturining mazmun-mohiyati, ahamiyati hamda uni shakllantirishda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan asosiy jihatlarga to'xtalib o'tdi. Jumladan, mazkur dastur haqida gapirganda, yoshlar siyosati masalalarini tahlil etayotganda, biz yosh oilalarning ehtiyoj va talablariga alohida e'tibor qaratishimiz kerakligi ta'kidlandi. Avvalambor, yosh oilalarga munosib uy-joy va ijtimoiy-maishiy shart-sharoitlarni yaratib berish, ro'zg'orni butlash uchun mablag' va kreditlar bilan ta'minlash, ma'naviy yetuk, jismonan sog'lom bolalarni tarbiyalab voyaga yetkazish yo'lida zarur imkoniyatlarni tug'dirib berishimiz kerakligi, bu masalalarning barchasi dasturda o'z ifodasini topishi lozimligi uqtirildi[1].

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish **tashqi iqtisodiy usullar** yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xo'jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va fan-texnika yutuqlari eksportini rag'batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, chet ellardan investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga cheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdoda boj to'lovlarini o'zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish yoki cheklash bo'yicha tadbirlar, mamlakatga chetdan ishchi kuchini jalb qilish, xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda va davlatlararo uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir. Shunday qilib, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning qarab chiqilgan barcha ichki va tashqi iqtisodiy usullari (vosita va dastaklari) birgalikda milliy iqtisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga va mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

---

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008-yil 9-fevral.

Xulosalar

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvi uning bozor vositasida o'zini-o'zi tartibga solish orqali bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali ravishda amalga oshirib bo'lmaydigan vazifalarni o'z zimmasiga olishi; bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste'molning xususiy tavsifi keltirib chiqaruvchi salbiy oqibatlarni bartaraf etish zarurligi; iste'molchilarning manfaatlarini himoyalash; bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish, jumladan, aholining kam ta'minlangan qatlamining turmush darajasi haqida g'amxo'rlik qilish, bepul (yoki imtiyozli) bilim berish, tibbiy xizmat ko'rsatish va shu kabilarni o'z zimmasiga olishi; hozirgi sharoitda barqaror, izchil iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasini ham o'z zimmasiga olishi orqali izohlanadi.

2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a'zolari ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yicha faoliyati tushuniladi.

3. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning vazifalari orqali ifodalanib, ular, asosan, bozor tizimining amal qilishini yengillashtirish va himoya qilish, iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan kelib chiqadi. Ya'ni, bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash; raqobatni himoya qilish; daromad va boylikni qayta taqsimlash; resurslarni qayta taqsimlash; iqtisodiyotni barqarorlashtirish, iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

4. Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bevosita va bilvosita ta'sir qilish usullari hamda tashqi iqtisodiy usullardan foydalanadi. Tartibga solishning bevosita ta'sir qilish usullaridan foydalanilganda yaxlit takror ishlab chiqarish jarayoni yoki uning alohida tomonlarini to'g'ridan-to'g'ri, ma'muriy tartibga solish ko'zda tutiladi. Bu usullar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlarini bevosita boshqarish; narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati; ish bilan bandlik xizmati (mehnat birjalari) faoliyatini tashkil qilish; iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish va h.k.

5. Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va budjet siyosatida o'z ifodasini

topadi. Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi: hisob stavkasini tartibga solish; moliya-kredit muassasalalarining Markaziy bankdagi zaxiralari minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish; davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat obligatsiyalarini chiqarish, ularni sotish va to'lash). Davlat budjet siyosati uning daromadlar va harajatlar qismini o'zgartirishga qaratilib, bu usulning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish – qonunchilik, ijro va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi – iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiy tizimni mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish.

Davlatning iqtisodiy vazifalari – iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning usullari – tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalari birligi.

Bevosita usullar – iqtisodiyotni tartibga solishning taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish tavsifidagi ma'muriy vositalari.

Bilvosita usullar – iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlatning iqtisodiyotdagi roliga turlicha qarashlarni baholang.
2. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi to'g'risidagi qanday nazariyalarni bilasiz?
3. Davlatning asosiy iqtisodiy vazifalarini sanab chiqing va ularning qisqacha tavsifini bering.
4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligini nima taqozo qiladi?
5. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish o'z oldiga qanday maqsad va vazifalarni qo'yadi?
6. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bevosita va bilvosita usullariga tavsif bering. Tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalarini sanab ko'rsating.

7. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda davlat sektori qanday rol o'ynaydi?

8. Davlat ijtimoiy-iqtisodiy dasturlari nima va ular qanday amalga oshiriladi?

9. O'zbekiston iqtisodiyotida davlat sektorining ulushi dinamikasini tahlil qiling. Yillar davomida tarmoq va sohalar bo'yicha davlat sektori ulushining o'zgarishini izohlang.

10. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning tashqi iqtisodiy usullari mazmunini tushuntiring.

24-bob. AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOIY SIYOSATI

Ushbu bobda aholi daromadlarining iqtisodiy mazmuni, ularning tarkibi, daromadlarning aholi turmush darajasiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligining asosiy sabablari o'rganiladi. Daromadlar tengsizligi borasida bildirilgan fikrlar tahlil qilinib, tengsizlik va samaradorlik o'rtasidagi nisbat ko'rsatib beriladi. Shuningdek, kambag'allik muammosi, aholi daromadlarining yetarli darajasini ta'minlash bo'yicha davlat dasturlari bayon etiladi.

24.1. Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari

«Daromad» iqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko'rsatkich bo'lib, u serqirra va murakkab mazmunga ega. Chunki, daromad bir vaqtning o'zida biron-bir faoliyat natijasida olingan tushumni, pul mablag'larini, natural ko'rinishda olingan mahsulotlarni, iqtisodiy resurslar keltiruvchi nafni va boshqa tushunchalarni ifodalashi mumkin. Shuningdek, daromad umumiy tushuncha bo'lib, uning tarkibida aholi daromadlari muhim o'rin tutadi.

Aholi daromadlari ma'lum vaqt oralig'ida (masalan, bir yilda) ular tomonidan olingan pul va natural shakldagi tushumlar miqdorini anglatadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda aholi daromadlarining tarkibiy tuzilishi turlicha ko'rsatiladi. Jumladan, V.I.Vidyapin va boshqalarning umumiy tahriri ostidagi «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida bu tarkibiy tuzilish quyidagi jadval ko'rinishida keltirilgan (24.1-jadval).

24.1-jadval

Aholi shaxsiy daromadining tarkibiy tuzilishi[1]

1) Pul va natural shakldagi ish haqi va maosh 2) Qurolli kuchlar xizmatchilarining pul va natural ko'rinishdagi ta'minotlari 3) Tadbirkorlarning ajratmalari: a) ijtimoiy sug'urta va shu kabilarga, b) boshqa maqsadlarga.	Ijtimoiy bandlikdan olinadigan daromadlar
4) Erkin kasblardagi shaxslar 5) Fermerlar 6) Boshqa yakka tartibdagi tadbirkorlar va savdogarlar	O'zini-o'zi band qilishdan daromadlar
7) Renta, sof foiz, dividendlar	Mulkdan olinadigan daromadlar
8) Joriy transfertlar, kompaniyalarning xayriyalari 9) Davlat nafaqalari va boshqa to'lovlar	Transfert daromadlari

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, daromad tarkibining yuqorida keltirilgan tasnifida ma'lum chalkashliklar mavjud. Jumladan, qurolli kuchlar xizmatchilarining pul va natural ko'rinishdagi ta'minotlarining alohida bandda berilishi mantiqqa ziddir, chunki harbiy xizmatchilar ham o'z faoliyatlari natijalarini ish haqi yoki maosh ko'rinishida oladilar. Shuningdek, 4 – 6 tartib raqamlari bo'yicha keltirilgan bandlar daromad turini emas, balki faoliyat turini ko'rsatadi va h.k.

Aholi **pul daromadlari** ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiyashaklidagi barchapul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk, qishloq xo'jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko'rsatishdan kelib tushadigan daromadlarni o'z ichiga oladi.

Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo'jaliklarining o'z iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlaridan iborat bo'ladi.

Jamiyat a'zolari daromadlari darajasi ular turmush farovonligining muhim ko'rsatkichi hisoblanib, shu bilan birga alohida shaxslarning dam olishi, bilim olishi, sog'lig'ini saqlashi, eng zarur ehtiyojlarini qondi-

[1] Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, 584-bet.

rishi imkoniyatlarini belgilab beradi. Aholi daromadlari darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar orasida ish haqidan tashqari chakana narx dinamikasi, iste'mol bozorining tovarlar bilan to'yinganlik darajasi kabilar muhim o'rin tutadi.

Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o'tganlaridek: «Mustaqillik yillarida odamlarimizning tafakkuri, dunyoqarashi, hayotga bo'lgan munosabati ham tubdan o'zgardi. Turmush darajasi, oilasining farovonligi, eng avvalo, o'ziga bog'liq ekanligini tushunib yetayotgan odamlar tobora ko'payib bormoqda»[1].

Aholi daromadlari darajasiga baho berish uchun nominal, ixtiyorida bo'lgan va real daromad tushunchalaridan foydalaniladi.

Nominal daromad – aholi tomonidan ma'lum vaqt oralig'ida olingan daromadlarining pul ko'rinishidagi miqdori.

Ixtiyorida bo'lgan daromad – shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad. Bu daromad nominal daromaddan soliqlar va majburiy to'lovlar summasiga kam bo'ladi.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori. Ya'ni, real daromad aholining ixtiyorida bo'lgan daromadning xarid quvvatini bildiradi.

Aholining nominal pul daromadlari turli manbalar hisobiga shakllanib, ulardan asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

a) ishlab chiqarish omillari hisobiga olinadigan daromad;

b) davlat yordam dasturlari bo'yicha to'lov va imtiyozlar shaklidagi pul tushumlari;

d) moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari.

Respublikamizda 2008-yilda aholining nominal pul daromadlari 2007-yilga nisbatan 34,1 foizga o'sib, 22626,3 mlrd. so'mni tashkil etdi. Aholining pul xarajatlari va jamg'armalari esa tegishli ravishda 34,2 foizga o'sib, 22240,7 mlrd. so'mni tashkil etdi.

Mamlakatimizdagi aholi pul daromadlari, xarajatlari va jamg'armalarining keyingi yillardagi dinamikasi quyidagi jadval ma'lumotlari orqali tavsiflanadi (24.2-jadval).

Jadvaldan ko'rinadiki, mamlakatimizda aholi pul daromadlari sezilarli darajada oshib bormoqda. Muvofiq ravishda aholining pul xarajatlari va jamg'armalari ham o'smoqda, biroq, bu o'sish daromadlar o'sishi

---

[1] Karimov I.A. Islohotlar va investitsiyalar bo'yicha idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash yig'ilishidagi ma'ruzasi. «Xalq so'zi», 2000-yil 2-fevral.

darajasidan ortda qolishi sababli, aholi ixtiyoridagi pul qoldiqlari miqdori oshib bormoqda. Xususan, bu ko'rsatkich 2008-yilda 2004-yildagiga nisbatan 5,3 barobardan oshgan.

24.2-jadval

O'zbekistonda aholi pul daromadlari, xarajatlari va jamg'armalarining dinamikasi (mlrd. so'm)

Ko'rsatkichlar	Yillar				
	2004	2005	2006	2007	2008
Aholi pul daromadlari	7634,4	9728,6	12954,9	16872,7	22626,3
Aholi pul xarajatlari va jamg'armalari	7561,1	9533,0	12680,7	16572,8	22240,7
Pul daromadlarining xarajatlardan farqi	73,3	195,6	274,2	299,9	385,6

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

O'zbekistonda aholi pul daromadlari va xarajatlari tarkibining tahlili shuni ko'rsatadiki, daromadlarning ahamiyatli qismi mol-mulk, tadbirkorlik faoliyati va qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan olinmoqda (2008-yilda jami pul daromadlarining 49,9 foizni tashkil etgan) (24.3-jadval). Jami daromadlarning 33,3 foizi mehnatga haq to'lash va korxonalardan olingan boshqa daromadlar hissasiga, 16,8 foizi ijtimoiy transfertlar hissasiga to'g'ri kelgan.

2008-yilda aholining iste'mol sarflari 2007-yilga nisbatan 36,1 foizga o'sib, 16613,8 mlrd. so'mni tashkil etdi. Iste'mol sarflarining pul daromadlari umumiy hajmidagi ulushi 74,7 foizni tashkil qildi. Aholi pul daromadlari qo'shimcha o'sishining omillari tahlili shuni ko'rsatadiki, agar 2000-yilda bu o'sishning 20,8 foizi tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan va boshqa daromadlar hisobiga ta'minlangan bo'lsa, 2007-yilga kelib bu manzara butunlay o'zgardi: pul daromadlari qo'shimcha o'sishining 13,4 foizi mehnatga haq to'lash, 9,9 foizi tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan va boshqa daromadlar, 4 foizi ijtimoiy transfertlar hisobiga ro'y berdi (24.1-diagramma).

Aholining yollanib ishlovchi qismi oladigan daromadlarining asosiy ulushini **ish haqi** tashkil etadi. Daromadning bu turi istiqbolda ham pul daromadlari umumiy hajmining shakllanishida o'zining yetakchi rolini saqlab qoladi. Jumladan, O'zbekistonda 2001-yilda mehnatga layoqatli aholining o'rtacha ish haqi kun kechirish uchun minimum darajada zarur bo'lgan mablag'ning 99 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2007-yilda bu

24.3-jadval

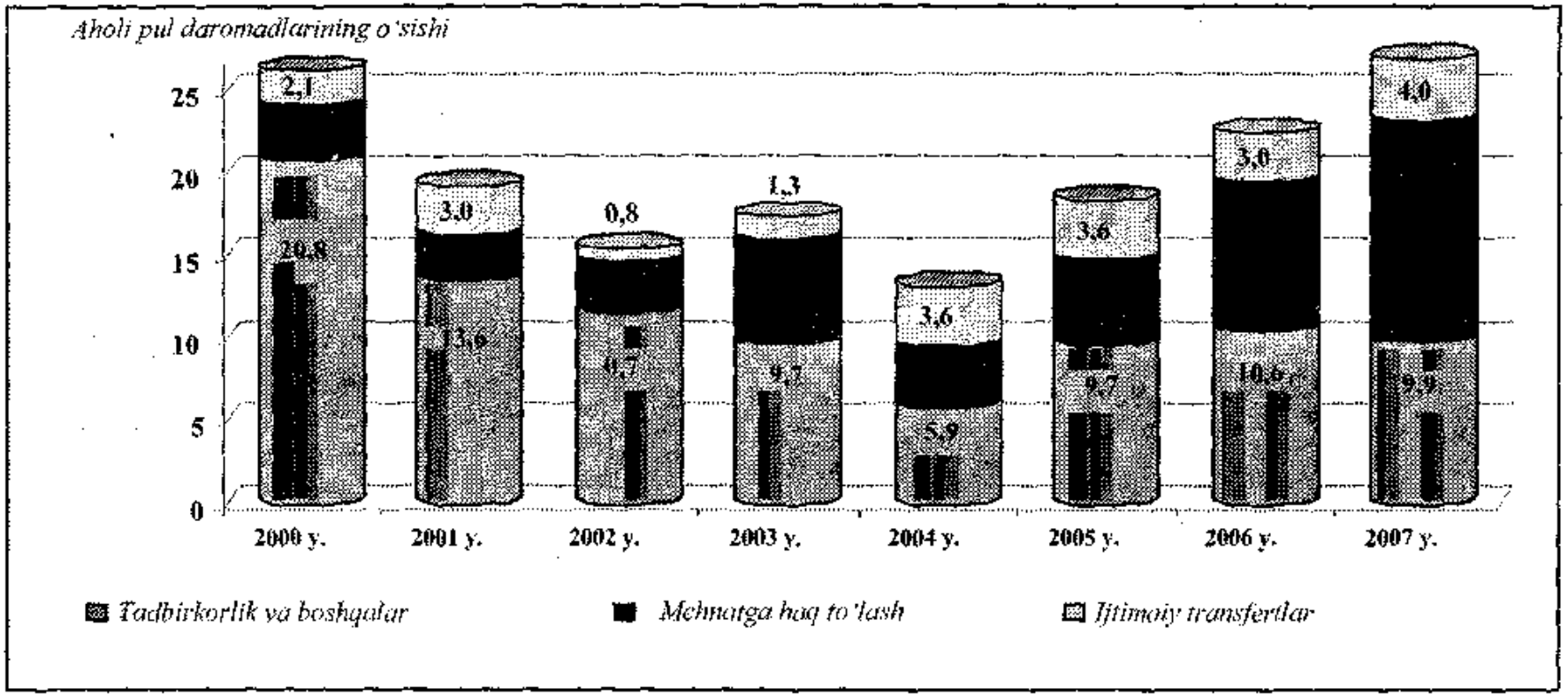
O‘zbekistonda aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi tarkibi

Ko‘rsatkichlar	2004		2005		2006		2007		2008	
	mlrd. so‘m	foiz	mlrd. so‘m	foiz	mlrd. so‘m	foiz	mlrd. so‘m	foiz	mlrd. so‘m	foiz
Jami daromadlar	**7634,4**	**100,0**	**9728,6**	**100,0**	**12954,9**	**100,0**	**16872,7**	**100,0**	**22626,3**	**100,0**
shu jumladan:										
-mehnatga haq to‘lash va korxonalardan olingan boshqa daromadlar	2057,0	26,9	2860,2	29,4	3857,1	29,7	5417,5	32,1	7534,6	33,3
-mol-mulk, tadbirkorlik, qishloq xo‘jalik mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlar	4593,7	60,2	5448,0	56,0	7135,8	55,1	8786,9	52,1	11290,5	49,9
-ijtimoiy transfertlar	983,7	12,9	1420,4	14,6	1962,0	15,2	2668,3	15,8	3801,2	16,8
Jami xarajatlar va jamg‘armalar	**7561,1**	**100,0**	**9533,0**	**100,0**	**12680,7**	**100,0**	**16572,8**	**100,0**	**22240,7**	**100,0**
shu jumladan:										
-iste`mol sarflari	5871,8	77,7	6911,4	72,5	9538,9	73,6	12409,8	73,5	16613,8	74,7
-majburiy to‘lov va badallar	598,7	7,9	667,3	7,0	895,8	6,9	1123,1	6,7	1445,6	6,5
-jamg‘armalarning o‘sishi	1090,6	14,4	1954,3	20,5	2246,0	17,4	3039,9	18,0	3803,2	17,1

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

24.1-diagramma

Aholi pul daromadlari qo‘shimcha o‘sishining omillari

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

ko‘rsatkich 3 barobardan ko‘proq oshdi. Ta’kidlash joizki, bu ko‘rsatkich MDH mamlakatlari o‘rtasida yuqori ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi[1].

Aholi pul daromadlari darajasiga davlat yordam dasturlari bo‘yicha to‘lovlar sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bu manbalar hisobiga pensiya ta’minoti amalga oshiriladi va turli xil nafaqalar to‘lanadi.

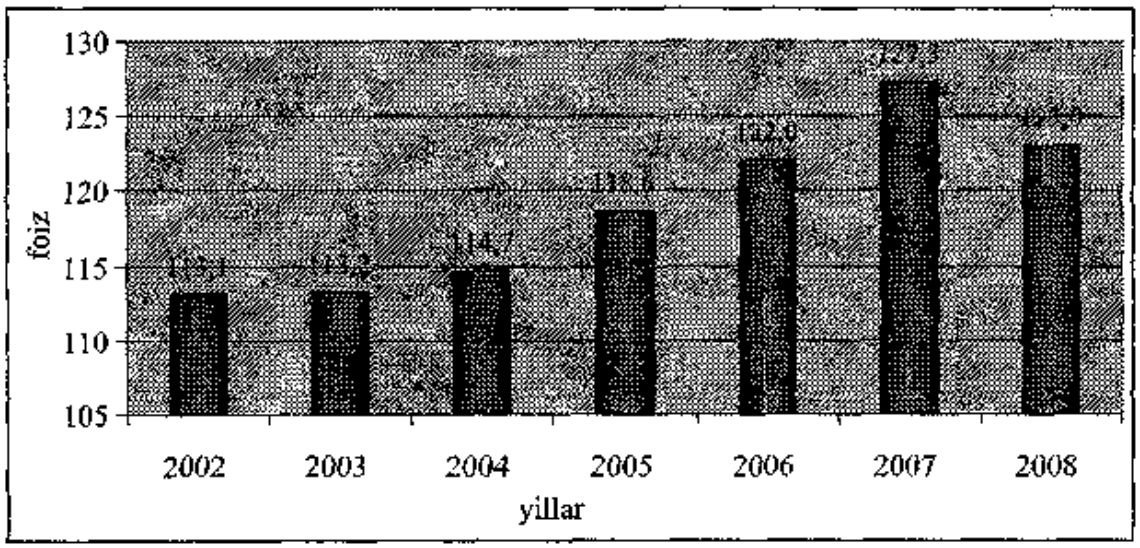
Aholining **moliya-kredit tizimi** orqali olinadigan pul daromadlari quyidagilardan iborat:

- davlat sug‘urtasi bo‘yicha to‘lovlar;
- shaxsiy uy qurilishiga va matlubot jamiyati a’zolariga bank ssudalari;
- jamg‘arma bankidagi omonatlar bo‘yicha foizlar;
- aksiya, obligatsiya qiymatining o‘sishidan olinadigan daromad va zayom bo‘yicha to‘lovlar;
- lotereya bo‘yicha yutuqlar;
- tovarlarni kreditga sotib olish natijasida paydo bo‘ladigan vaqtincha bo‘sh mablag‘lar;
- har xil turdagi kompensatsiya to‘lovlar va h.k.

O‘zbekistonda aholi jon boshiga real pul daromadlari 2008-yilda 23 foizga o‘sdi (24.2-diagramma).

24.2-diagramma

O‘zbekistonda aholi real pul daromadlarining o‘sishi (o‘tgan yilga nisbatan foiz hisobida)

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

[1] Inson manfaatlari ustuvorligini ta’minlash – barcha islohot va o‘zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma’ruzasi // Xalq so‘zi, 2008-yil 9-fevral.

Aholi daromadlari ularning turmush darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Aholi turmush darajasi – aholining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda ular ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi.

Aholi turmush darajasining BMT tomonidan tavsiya etilgan ko'rsatkichlari tizimi o'z ichiga quyidagi guruhlarni oladi:

1) tug'ilish va o'lish darajasi hamda boshqa demografik ko'rsatkichlar;
2) hayot kechirishning sanitariya-gigiena jihatidan sharoitlari;
3) oziq-ovqat tovarlarini iste'mol qilish;
4) turar joy sharoitlari;
5) ma'lumot va madaniyat;
6) mehnat qilish va bandlik sharoitlari;
7) aholining daromadlari va xarajatlari;
8) hayot kechirish qiymati va iste'mol narxlari;
9) transport vositalari;
10) dam olishni tashkil etish;
11) ijtimoiy ta'minot;
12) inson erkinligi.

Bu asosiy ko'rsatkichlardan tashqari yana ba'zi bir axborotga oid ko'rsatkichlar ham ajratib ko'rsatiladi: aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YAIM, aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi milliy daromad, aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi iste'mol hajmi va boshqalar.

Kishilar hayot faoliyati uchun zarur ne'matlar to'plami mehnat sharoiti, ta'lim, sog'liqni saqlash, oziq-ovqat va uy-joy sifati kabi xilma-xil ehtiyojlarni o'z ichiga oladi. Kishilar ehtiyojlarini qondirish darajasi jamiyat a'zolarining alohida olgan va oilaviy daromadlari darajasiga bog'liq. Turmush darajasini mamlakat darajasida (butun aholi uchun) va tabaqalashgan mikrodarajada (aholining alohida guruhi uchun) qarab chiqish mumkin. Birinchi yondashuv turli mamlakatlarda aholining turmush darajasini aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi bo'yicha aniqlab, qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Aholi guruhlari bo'yicha daromadlar taqsimlanishi dinamikasini taqqoslash **iste'molchi budjeti** asosida amalga oshiriladi. Iste'molchi budjetlarining bir qator turlari mavjud: o'rtacha oila budjeti, yuqori darajada ta'minlangan budjet, minimal darajada moddiy ta'minlanganlar budjeti, nafaqaxo'rlar va aholi boshqa ijtimoiy guruhlari budjeti shular jumlasidandir.

Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday chegarasi bilan belgilash mumkin-ki, daromadning bundan past darajasida ishchi kuchini takror hosil qilishni ta'minlab bo'lmaydi. Bu

daraja **moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kun kechirish darajasi** (qashshoqlikning boshlanishi) sifatida chiqadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'rtacha daromad «o'rtacha sinf» deb ataladigan tabaqalar daromadlari bo'yicha aniqlanadi. Bunday guruh iste'mol savati to'plamiga uy, avtomashina, dala hovli, zamonaviy uy jihozlari, sayr qilish va bolalarini o'qitish imkoniyati, qimmatli qog'ozlar va zebu-ziynat buyumlari kiradi.

Bozor iqtisodiyoti aholining yuqori ta'minlangan yoki «boy» qatlamining mavjud bo'lishini taqozo qilib, ularga aholining yuqori sifatli tovar va xizmatlar xarid qilishga layoqatli bo'lgan juda oz miqdori kiradi. AQSHda aholi bu qismining shaxsiy imkoniyati 8-10 mln. dollar miqdorida baholanadi.

Turmush darajasi kishilarning turmush tarzi bilan uzviy bog'liq. **Turmush tarzi — bu kishilar (jamiyat, ijtimoiy qatlam, shaxs)ning milliy va jahon hamjamiyatidagi hayot faoliyati turi hamda usullarini aks ettiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya.** Turmush tarzi inson hayot faoliyatining turli jihatlarini qamrab oladi, ya'ni:

- mehnat, uni tashkil etishning ijtimoiy shakllari;
- turmush va bo'sh vaqtdan foydalanish shakllari;
- siyosiy va ijtimoiy hayotda ishtirok etish;
- moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish shakllari;
- kishilarning kundalik hayotdagi xulq-atvori me'yorlari va qoidalari.

24.2. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash

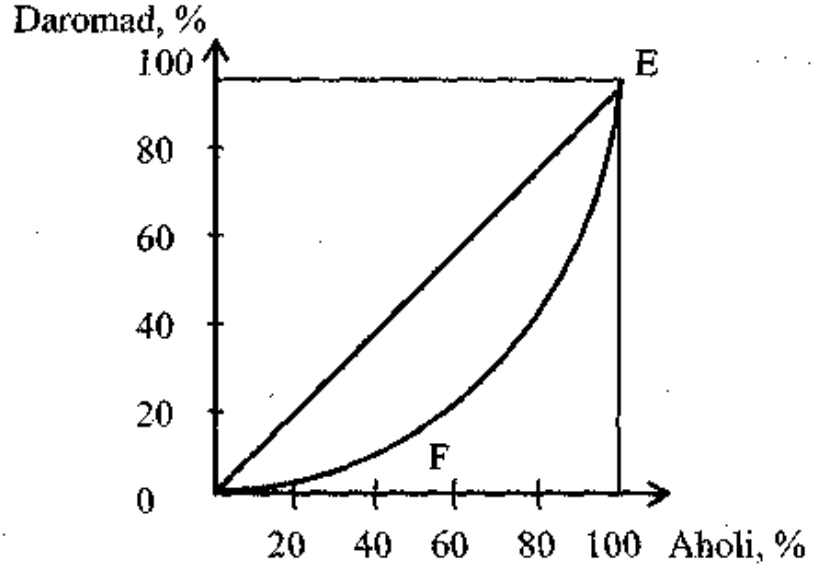
Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Bu turli mamlakatlar aholisining daromadlari darajasi o'rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi. Shu bilan birga alohida olingan mamlakatlar aholisining turli qatlam va guruhlari o'rtacha daromadlari darajasida ham farq mavjud bo'ladi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi darajasi ham daromadlaridagi farqlarni bartaraf eta olmaydi.

O'z-o'zidan aniqki, iqtisodiy o'sish daromadlarning ko'payishiga olib keladi. Bunda butun aholi daromadlari mutlaq miqdorda asta-sekin o'sib boradi. Daromadlarning mutlaq miqdori ko'payib borsa-da, har doim ham daromadlar tengsizligi darajasiga ta'sir ko'rsatmasligi mumkin. Daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlash uchun jahon amaliyotida **Lorens egri chizig'idan** foydalaniladi (24.1-chizma). Chizmaning yotiq chizig'ida aholi guruhlarining foizdagi ulushi, tik chizig'ida esa bu guruhlar tomonidan olinadigan daromadning foizdagi ulushi

joylashtirilgan. Nazariy jihatdan daromadlarning **mutlaq teng taqsimlanishi imkoniyati** (burchakni teng ikkiga bo'luvchi) 0E chiziqda ifodalangan bo'lib, u oilalarning har qanday tegishli foizi daromadlarning mos keluvchi foizini olishini ko'rsatadi. Ya'ni aholining 20 foizi barcha daromadlarning 20 foizini, aholining 40 foizi daromadlarning 40 foizini, aholining 60 foizi daromadlarning 60 foizini olishini bildiradi va h.k. Demak, 0E chizig'i daromadlarning taqsimlanishidagi mutlaq tenglikni ifodalaydi. Shuningdek, nazariy jihatdan **mutlaq tengsizlikni** ham ajratib ko'rsatish mumkin. Bunda aholining ma'lum guruhlari (20 foiz, 40 yoki 60 foiz va h.k.) hech qanday daromadga ega bo'lmay, faqat bir foizi barcha 100 foiz daromadga ega bo'ladi. Chizmadagi 0FE siniq chizig'i mutlaq tengsizlikni ifodalaydi.

24.1-chizma

Lorens egri chizig'i

Real hayotda mutlaq tenglik va mutlaq tengsizlik holatlari mavjud bo'lmaydi. Balki aholining ma'lum guruhlari o'rtasida daromadlarning taqsimlanishi notekis ravishda boradi. Bunday taqsimlanishni Lorens egri chizig'i deb nomlanuvchi 0E egri chizig'i orqali kuzatish mumkin. Aholi guruhlari ulushi va daromad ulushini birlashtiruvchi egri chiziqdan ko'rinadiki, aholining dastlabki 20 foiziga daromadlarning juda oz (taxminan 3-4 foizgacha) qismi to'g'ri keladi. Keyingi guruhlarga to'g'ri keluvchi daromad ulushi ortib boradi. Daromadning eng katta qismi (deyarli 60 foiz) aholining so'nggi 20 foiziga to'g'ri keladi. Bu guruh chegarasi ichida ham daromadlar notekis taqsimlangan, ya'ni dastlabki 10 foiz taxminan 20 foiz daromadga ega bo'lsa, keyingi 10 foizga daromadning deyarli 40 foizi to'g'ri keladi va h.k.

Mutlaq tenglikni ifodalovchi chiziq va Lorens egri chizig'i o'rtasidagi tafovut daromadlar tengsizligi darajasini aks ettiradi. Bu farq qanchalik katta bo'lsa, ya'ni Lorens egri chizig'i 0E chizig'idan qanchalik uzoqda joylashsa, daromadlar tengsizligi darajasi ham shunchalik katta bo'ladi. Agar daromadlarning haqiqiy taqsimlanishi mutlaq teng bo'lsa, bunda Lorens egri chizig'i va bissektrisa o'qi bir-biriga mos kelib, farq yo'qoladi.

Daromadlar tabaqalanishini aniqlashning ko'proq qo'llaniladigan ko'rsatkichlaridan biri **ditsel koeffitsiyenti** hisoblanadi. Bu ko'rsatkich 10 foiz eng yuqori ta'minlangan aholi o'rtacha daromadlari va 10foiz eng kam ta'minlanganlar o'rtacha daromadi o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Masalan, AQSH va Buyuk Britaniyada bu nisbat 13:1ga, Shvetsiyada esa 5,5:1ga teng.

Yalpi daromadning aholi guruhlari o'rtasida taqsimlanishini tavsiflash uchun **aholi daromadlari tengsizligi indeksi (Jini koeffitsiyenti)** ko'rsatkichi qo'llaniladi. Jini koeffitsiyenti chizmadagi Lorens egri chizig'i bilan mutlaq tenglik chizig'i o'rtasidagi yuzaning 0FE uchburchak yuzasiga nisbati orqali aniqlanadi. Bu ko'rsatkich qanchalik katta bo'lsa, (ya'ni 1,0 ga yaqinlashsa) tengsizlik shuncha kuchli bo'ladi. Jamiyat a'zolari daromadlari tenglashib borganda bu ko'rsatkich 0 (nol)ga intiladi. Masalan, keyingi yarim asr davomida Jini indeksi Buyuk Britaniyada 0,39 dan 0,35 ga qadar, AQSHda esa 0,38 dan 0,34 ga qadar pasaygan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida iqtisodiy beqarorlik tufayli qarab chiqilgan bu ko'rsatkich o'sish tamoyiliga ega bo'ladi. Umumiy daromadning tabaqalanishi alohida tarmoqlar va faoliyat sohalarida ish haqi darajasidagi farqlarning ortishi bilan birga boradi. Milliy iqtisodiyotda o'rtacha ish haqining tarmoqlar, korxonalar va ishlovchilar toifalari bo'yicha yuqori tengsizligi tarkib topadi. Daromadlar tengsizligida katta farqlar mavjud bo'lishining asosiy sababi bozor tizimiga asoslangan iqtisodiyotning o'z xususiyatlaridan kelib chiqadi. Respublikamizda ham bozor iqtisodiyotiga o'tish daromadlar tengsizligi muammosini keskinlashtiradi. Bu yerda asosiy rolni mol-mulk (uy-joy, ko'chmas mulk, aksiya va boshqalar)ga ega bo'lish omili o'ynay boshlaydi. Daromadlarning tabaqalanish jarayoni yetarli darajada tez boradi, minimal darajadan bir necha o'n baravar yuqori daromadga ega bo'lgan ijtimoiy qatlam shakllanadi. Daromadlarning tabaqalanishi mulkiy tabaqalanishni keltirib chiqaradi. Vaqt o'tishi bilan oilalarning o'z mol-mulkini meros qilib qoldirishi natijasida daromadlar tabaqalanishining kuchayishi ro'y beradi. Har xil oilalar uchun turlicha iste'mol muhiti yaratiladi. Ijtimoiy tenglik va daromadlar taqsimotida adolatni ta'minlashda muhim muammolar vujudga keladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi umumiy omillar ham mavjud bo'ladi. Bularning asosiylari quyidagilar:

- kishilarning umumiy (jismoniy, aqliy va estetik) layoqatidagi farqlar;
- ta'lim darajasi va malakaviy tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- tadbirkorlik mahorati va tahlikaga tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- ishlab chiqaruvchilarning bozorda narxlarni o'rnatishga layoqatliligi (bozordagi hukmronlik darajasidan kelib chiqib) darajasidagi farqlar.

Bunday sharoitda davlatning daromadlarni qayta taqsimlash vazifasi daromadlar tengsizligidagi farqlarni kamaytirish va jamiyat barcha a'zolari uchun ancha qulay moddiy hayot sharoitini ta'minlashga qaratiladi.

Daromadlar tengsizligi kamayishining taxminan 80 foizini, asosan, transfert to'lovlari taqozo qiladi. Aniqroq aytganda davlat transfert to'lovlari eng past daromad oluvchi kishilar guruhi daromadining asosiy qismi (70-75foiz)ni tashkil qiladi va qashshoqlikni yumshatishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

24.3. Davlatning ijtimoiy siyosati. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning asosiy yo'nalishlari

Davlatning ijtimoiy siyosati tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan muayyan markazlashgan daromadlarni shakllantirish va ularni aholi turli guruhlari o'rtasida budjet orqali qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarni qayta taqsimlashda ijtimoiy to'lovlar bilan birga bozor narxlarini o'zgartirish (masalan, fermerlarga narxlarni kafolatlash) va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi bo'lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda qatnashishi bilan bog'liq bo'lmaydi. Ijtimoiy to'lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni insonparvarlashtirish hamda ichki talabni ushlab turish hisoblanadi.

Aholi real daromadlari darajasiga inflatsiya sezilarli ta'sir ko'rsatishi sababli daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vazifasi **iste'mol tovarlari narxlarining o'sishini hisobga olish va daromadlarni indeksatsiyalash**, ya'ni nominal daromadlarni narxlar o'sishiga bog'liqlikda oshirib borish hisoblanadi.

Shaxsiy daromadni himoya qilishda ijtimoiy siyosatning muhim yo'nalishi **aholi kambag'al qatlamini qo'llab-quvvatlash** hisoblanadi.

Amaliy hayotda qashshoqlikning o'zi hayot kechirish minimumi yordamida aniqlanadi. Bu ijtimoiy va fiziologik (jismoniy) minimumda ifodalanadi. **Ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning minimal me'yori bilan birga ijtimoiy talablarning minimal xarajatlarini ham o'z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko'zda tutadi.**

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy yordamga muhtoj qismini aniqlashda turli xil mezonlar asos qilib olinadi. Ular jumlasiga daromad darajasi, shaxsiy mol-mulki miqdori, oilaviy ahvoli va shu kabilar kiritiladi.

Ijtimoiy siyosat — bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosatdir.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tish davrida ijtimoiy siyosat aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va himoya qilishga qaratiladi hamda alohida yirik yo'nalishlarda amalga oshiriladi. Bu yo'nalishlar I.A.Karimovning «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida»[1] kitobida to'liq bayon qilib berilgan.

Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo'nalish — bu **narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish** hisoblanadi. Bunda respublikaning o'ziga xos yondashuvi ishlab chiqilib, daromadlar nisbatini o'zgartirish, ish haqi, pensiyalar, stipendiyalarning, jamg'arma banklardagi aholi omonatlari stavkalarining eng oz miqdorini bir vaqtning o'zida qayta ko'rib chiqish yo'li bilan amalga oshiriladi. Daromadlar nisbatini o'zgartirishda 1993-yil joriy etilgan yangi yagona tarif setkasi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu barcha toifadagi xodimlarning mehnat haqi miqdorlarini tarif koeffitsiyentlari orqali, eng kam ish haqi vositasi bilan bevosita o'zaro bog'lash imkonini berdi.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo'nalishi — **ichki iste'mol bozorini himoya qilish hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish** bo'ldi. Bunga erishishda muhimi mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ularga yuqori boj to'lovlari joriy etish, kundalik zarur tovarlarni me'yorlangan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. Milliy valuta joriy etilishi bilan oziq-ovqat mahsu-

---

[1] Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. - T.: O'zbekiston, 1995, 119-138 betlar.

lotlarini me'yorlangan tarzda sotishdan voz kechish erkin narxlarga o'tish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy islohotlarning ilk bosqichida ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo'nalishi — **aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash** borasida kuchli chora-tadbirlar o'tkazilganligi bo'ldi. Bu yo'nalishda aholining ijtimoiy jihatdan nochor qatlamlari — pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o'quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo'llar bilan himoya qilib borildi.

«Ma'lumki, mamlakatimizda kam ta'minlangan oilalarni bepul sigir ajratish yo'li bilan qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. 2006 yildan hozirga qadar ana shunday oilalar uchun 103 mingdan ziyod qoramol berildi. Natijada 2009-yilning 1 yanvarigacha shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklarida qoramol boquvchi sifatida ro'yxatga olingan fuqarolarning umumiy soni 1 million 100 mingdan ko'proqni tashkil etdi. Shulardan 54 ming kishiga yangi mehnat daftarchasi berildi, 111 ming fuqaroning esa mavjud mehnat daftarchasiga ish staji tegishli tartibda qayd etildi»[1].

Yalpi ijtimoiy himoyalash tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlar va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o'tish — ijtimoiy siyosatni amalga oshirishga, ijtimoiy himoya vositasini kuchaytirishda sifat jihatdan yangi bosqich boshlashini bildiradi.

Yangilangan ijtimoiy siyosat adolat tamoyillariga izchillik bilan rioya qilishga asoslanib, ijtimoiy ko'maklashishning mavjud usullarini va pul bilan ta'minlash manbalarini tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bu siyosat ijtimoiy himoya aniq maqsad va aholining aniq tabaqalarini qamrab olishni ko'zda tutadi. Yordam tizimi faqat kam ta'minlangan va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga nisbatan qo'llanilib, shu maqsad uchun davlat manbalari bilan bir qatorda mehnat jamoalari, turli tashkilot hamda jamg'armalarning mablag'laridan ham foydalaniladi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimida bolalar va kam daromadli oilalar yordamdan bahramand bo'luvchi asosiy kishilar hisoblanib, ular uchun hamma nafaqa va moddiy yordamlar faqat mahalla orqali yetkazib beriladi. Shu maqsadda mahallalarda budjet mablag'lari, korxona va tashkilotlar, tadbirkorlik tuzilmalari va ayrim fuqarolarning ixtiyoriy o'tkazgan mablag'lari hisobidan maxsus jamg'armalar hosil qilindi.

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. — T.: O'zbekiston, 2009, 27-b.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimi mehnatga rag'batlantiradigan omillar va vositalar yangi tuzilmasi paydo bo'lishini ham taqozo qiladi. Shunday qilib, islohotlar davrida davlat aholining muhtoj tabaqalarini qo'llab-quvvatlash bilan birga, o'z mehnat faoliyati orqali oilasining farovonligini ta'minlashga intiluvchi kishilar uchun teng sharoit va qulay imkoniyat yaratishga harakat qiladi. O'zbekistonda aholini ijtimoiy himoyalash borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar buning yaqqol dalilidir. Jumladan, yaqin uch yil ichida ish haqini 2-2,5 barobar oshirish bo'yicha qo'yilgan strategik vazifaga muvofiq, 2007-yilda ish haqi, pensiya, stipendiyavanafaqalar miqdori 1,5barobar ko'paytirildi.2007-yilning dekabrida o'rtacha oylik ish haqi, xo'jalik subyektlari va budjet sohalarini hisobga olganda, 210 AQSH dollari miqdoriga teng, 2008-yilda esa 300 AQSH dollaridan ortiq bo'ldi. 2006-yildan boshlab umumta'lim maktablari o'qituvchilari va shifokorlar mehnatiga haq to'lashning yanada takomillashtirilgan tizimi joriy etildi. Natijada keyingi ikki yilda ularning ish haqi miqdori tegishli ravishda 2,8 va 2,7 barobar oshirildi.

Mamlakatimiz aholisi pul daromadlarining oshib borishi o'z navbatida ular turmush sharoiti va sifatining bosqichma-bosqich yaxshilanib borishiga zamin yaratmoqda. Bu esa, o'tgan davrda qator ijobiy o'zgarishlarni qo'lga kiritish imkonini berdi. Jumladan:

- Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati, Samarqand va Buxoro, Guliston, Jizzax va Qarshi shaharlarida aholini sifatli ichimlik suvi bilan ta'minlashni yaxshilash bo'yicha yirik investitsion loyihalar amalga oshirildi;

- qishloq joylarda 1,6 ming kilometrdan ortiq suv quvurlari va 710 kilometr gaz tarmoqlari foydalanishga topshirildi;

- aholini ichimlik suvi bilan ta'minlash 84 foizga, shu jumladan, qishloq joylarda 77 foizga yetdi;

- tabiiy gaz bilan ta'minlash 82 foiz, qishloqlarda esa 77 foizgacha o'sdi.

Ta'lim sohasida ham aniq maqsadli umummilliy ijtimoiy dasturlar amalga oshirilib, o'tgan yil davomida quyidagi salmoqli natijalar qo'lga kiritildi:

- yangi qurilish va kapital rekonstruksiya qilish hisobidan eng zamonaviy o'quv-laboratoriya va ishlab chiqarish asbob-uskunalari jihozlangan 169 ta kasb-hunar kolleji, 18 ta akademik litsey hamda 336 ming nafar o'quvchiga mo'ljallangan 558 ta umumta'lim maktabi ishga tushirildi;

- 170 ta bolalar sporti obyekti, jumladan, 27 ta sport inshooti, 143 ta maktab sport zali barpo etildi.

Prezidentimiz o‘tgan yil davomida yurtimizda aholi salomatligini mustahkamlash yo‘lidagi ishlarni sarhisob qilib, bu borada quyidagi erishilgan natijalar hamda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni alohida ta’kidlab o‘tdi:

- mamlakatimizda umumiy o‘lim ko‘rsatkichi keyingi 10 yilda qariyb 20 foizga kamaydi;

- go‘daklar o‘limi ko‘rsatkichi yangi tug‘ilgan har 1000 nafar chaqaloqqa nibatan 23 tadan 13 taga tushdi va birgina 2007-yilning o‘zida 11 foizga kamaydi;

- 2007-yilda Sog‘liqni saqlash tizimini tubdan isloh qilishning ikkinchi bosqichini amalga oshirish bo‘yicha maxsus dastur qabul qilinib, u hozirda amalga oshirilmoqda;

- tibbiyot sohasi boshqaruv tizimining barcha bo‘g‘inlari qayta ko‘rib chiqilmoqda;

- davolash-profilaktika muassasalari tarmog‘i qayta tashkil etilmoqda;

- viloyatlarda kattalar va bolalar uchun ko‘p tarmoqli tibbiyot markazlari barpo etilmoqda;

- qishloq vrachlik punktlari mustahkamlanib, ularning avvalo, qishloq joylarda kasalliklarning oldini olishga qaratilgan faoliyati kuchaytirilmoqda;

- aholiga yuksak texnologik, noyob tibbiy xizmatlar ko‘rsatadigan respublika ixtisoslashgan ilmiy-amaliy tibbiyot markazlari tarmog‘i kengaytirilmoqda.

Shuni e’tiborda tutish lozimki, respublikamizda keyingi yillarda aholining kam ta’minlangan va muhtoj qatlamlarini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va ularga moddiy yordam ko‘rsatish borasida aniq yo‘naltirilgan samarali chora-tadbirlarni amalga oshirish, ta’lim, kadrlar tayyorlash, sog‘liqni saqlash va aholini ijtimoiy himoya qilish sohalarida maqsadli umummilliy dasturlarni hayotga tatbiq etish yanada faollashtirildi.

Bu borada Prezidentimiz I.Karimov «Ijtimoiy himoya yili» davlat dasturi doirasida amalga oshirilgan quyidagi ishlar hamda qo‘lga kiritilgan natijalarni ta’kidlab o‘tdi:

- aholini ijtimoiy himoya qilish maqsadida barcha manbalar hisobidan jami 483600 mln. so‘m, jumladan, 213200 mln. so‘m budjet mablag‘i, 270400 mln.so‘m miqdorida grantlar, ijrochilar hamda homiylar mablag‘i sarflandi;

- 15 ta maxsus maktab-internat va «Mehribonlik» uylarida jami 4800 mln. so‘mlik qurilish-ta’mirlash va jihozlash ishlari bajarildi;

- davlat budjetidan 4600 mln. so‘mga yaqin mablag‘ sarflanib, 28 ta «Mehribonlik» uyi hamda 86 ta ixtisoslashtirilgan maktab-internatga 114

ta zamonaviy avtobus, 4 ta oilaviy bolalar uyiga «Damas» mikroavtobusi berildi;

- yosh oilalarning muammolarini yechish, avvalo, uy-joy sotib olish va imorat qurish, ro'zg'orni butlashga ko'maklashish maqsadida tijorat banklari tomonidan 57500 mln. so'mlik ipoteka va iste'mol kreditlari ajratildi va h.k.[1]

Shuningdek, Prezidentimiz aholini ijtimoiy himoyalash borasidagi ishlar 2008 hamda kelgusi yillarda ham davom ettirilishini ta'kidlab, bu yo'nalishda bajarilishi zarur bo'lgan vazifalarni belgilab berdi. Jumladan, agar ijtimoiy sohaga yo'naltirilayotgan mablag'lar davlat byujetining umumiy xarajatlariga nisbatan 2006-yilda 51,9 foizni, 2007-yilda 53,8 foizni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2008-yilda 54,6 foiz darajasida bo'lishi ta'kidlandi[2].

2008-yilda «ijtimoiy soha obyektlarini qurish va foydalanishga topshirish masalalariga ustuvor ahamiyat berilishi natijasida 113 ming 200 o'quvchiga mo'ljallangan 169 ta kasb-hunar kolleji va 14 ming 700 o'rinli 23 ta akademik litsey qurildi va rekonstruksiya qilindi. Shu bilan birga 69 ta yangi maktab barpo etildi va 582 ta maktab kapital rekonstruksiya qilindi. Shular qatorida 184 ta bolalar sporti inshooti, 26 ta qishloq vrachlik punkti va 7 million 240 ming kvadrat metr turar-joy binolari va boshqa obyektlar qurildi»[3]. Bularning barchasi mamlakat aholisini ijtimoiy jihatdan har tomonlama qo'llab-quvvatlash va himoya qilish, uning turmush farovonligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosalar

1. Aholi pul daromadlari ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromad-

---

[1] Asosiy maqsadimiz – yurtimizda erkin va obod, farovon hayot barpo etish yo'lini qat'iyat bilan davom ettirishdir. Prezident I.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 15-yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007-yil 8 dekabr.

[2] Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008-yil 9-fevral.

[2] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 21-b.

larni, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk, qishloq xo'jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko'rsatishidan kelib tushadigan daromadlarni o'z ichiga oladi. Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo'jaliklarining o'z iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlaridan iborat bo'ladi.

2. Aholi turmush darajasi tushunchasini ularning hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda kishilar ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi sifatida aniqlash mumkin.

3. Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday chegarasi bilan belgilash mumkinki, daromadning bundan past darajasida ishchi kuchini takror hosil qilishni ta'minlab bo'lmaydi. Bu daraja moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kun kechirish darajasi (qashshoqlikning boshlanishi) sifatida chiqadi.

4. Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Bu turli mamlakatlar aholisining daromadlari darajasi o'rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi.

5. Davlatning ijtimoiy siyosati tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan shakllantirish va uni budjet orqali aholi turli guruhlari o'rtasida qayta taqsimlashdan iborat.

6. Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo'nalish – bu narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Aholi daromadlari – aholining ma'lum vaqt davomida pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori.

Nominal daromad – aholi tomonidan pul shaklida olingan daromadlari summasi.

Ixtiyorida bo'lgan daromad – barcha soliqlar to'langandan keyin qolgan daromad, ya'ni shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib aholi ixtiyoridagi daromadning zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni sotib olishga yetadigan quvvati, ya'ni aholi daromadining xarid quvvati.

Lorens egri chizig'i – daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy jihatdan ifodalovchi geometrik egri chiziq.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan turli xil to'lovlar.

Ijtimoiy siyosat – davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni, iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlatning aholi daromadlarini shakllantirish siyosati deganda nimani tushunasiz? Ijtimoiy adolatni ta'minlashda bu siyosatning roli qanday?
2. Aholi daromadlari tushunchasini va uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab ko'rsating.
3. Turmush darajasi va uning tushunchasiga izoh bering. Turmush darajasini qanday ko'rsatkichlar tavsiflab beradi?
4. Daromadlar tengsizligining asosiy sabablarini sanab ko'rsating va tushuntirib bering.
5. Lorens egri chizig'i nimani anglatadi? Uning mazmunini misollar yordamida bayon qiling.
6. Jini koeffitsiyenti qanday aniqlanadi? Rivojlangan mamlakatlarda mazkur koeffitsiyent qiymatining o'zgarish tendensiyalari nima bilan izohlanadi?
7. O'zbekistonda davlat yordam dasturlari tizimini isloh qilish va uni hozirgi davrdagi asosiy yo'nalishlarini izohlang.
8. Mamlakatimizda «Ijtimoiy himoya yili» davlat dasturi doirasida qanday ishlar amalga oshirildi?
9. Keyingi yillarda O'zbekistonda aholi daromadlarini oshirish borasida qanday natijalar qo'lga kiritilmoqda?
10. Mamlakatimizdagi aholi daromadlari tarkibining o'zgarishida qanday tendensiyalar kuzatilmoqda?

IV B O‘ L I M

JAHON XO‘JALIGI

25-bob. JAHON XO‘JALIGI VA UNING EVOLUTSIYASI

Oldingi boblarda iqtisodiy munosabatlarning namoyon bo‘lish xususiyatlari va qonuniyatlari alohida olingan xo‘jalik subyektlari va milliy iqtisodiyotlarga nisbatan ko‘rib chiqilgan edi. Shuningdek, bu munosabatlarni nafaqat alohida xo‘jalik subyektlari va iqtisodiyotlar, balki butun jahon xo‘jaligiga nisbatan ham ko‘rib chiqish muhim hisoblanib, bunda mazkur munosabatlarning namoyon bo‘lish shakllari mazmun jihatdan farqlanadi.

Hozirgi zamon jahon xo‘jaligi rivojining muhim tamoyili milliy xo‘jaliklarning baynalmilallashuvi, shu asosda jahon xo‘jaligi va avvalo jahon bozorining shakllanishi va rivojlanishidan iborat. Insoniyat taraqqiyoti uchun ijobiy bo‘lgan bu jarayonga yetmish yildan ortiq davr davomida dunyoning ikki qarama-qarshi ijtimoiy-siyosiy tizimga bo‘linganligi qarshi ta’sir ko‘rsatib keldi. Hozir yangi davr boshlandi, dunyoning iqtisodiy rivojlanishi va shunga mos ravishda O‘zbekiston bilan jahon hamjamiyati mamlakatlari o‘rtasidagi aloqalarning butunlay yangi imkoniyatlari vujudga keldi. O‘zbekiston va jahon hamjamiyati mamlakatlari o‘rtasidagi har tomonlama aloqalarning kengayishi va chuqurlashuvi har ikki tomon uchun iqtisodiy va siyosiy jihatdan foydali hisoblanadi. Shu bilan birga, har bir mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi, uning milliy xo‘jaligi ko‘p darajada nafaqat bu mamlakatning ichki imkoniyatlari bilan, balki uning xalqaro ijtimoiy mehnat taqsimotida qatnashish darajasi va miqyosi, butun insoniyat resurslari bilan aniqlanadi.

Bu holatlar jahon xo‘jaligi aloqalari va milliy xo‘jaliklarning iqtisodiy rivojlanish muammolarini alohida tahlil qilishni taqozo etadi. Shunga ko‘ra ushbu bobda jahon xo‘jaligining tarkib topishi, bunda ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi va globallashuv jarayonlarining o‘rni, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari, jahon infratuzilmasining rivojlanishi, jahon xo‘jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish masalalari bayon etiladi.

25.1. Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi

Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojlanishining eng muhim o'ziga xos xususiyatlaridan biri – turli mamlakatlar va xo'jalik mintaqalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning o'sib borishi hisoblanadi.

Jahon xo'jaligi uzoq davrlar mobaynida shakllanib va rivojlanib keldi. Ye.F.Borisov jahon xo'jaligi shakllanishining to'rtta bosqichini ajratib ko'rsatadi:

Birinchi bosqich ishlab chiqarishning sanoatlashuvidan oldingi davrda vujudga kelib, dastlab o'sha davrdagi kishilar jamoalari yoki qabilalari o'rtasida paydo bo'lgan savdo ayirboshlashuvi keyinchalik tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan turli mamlakatlar o'rtasidagi doimiy tovar almashuvi – **xalqaro savdo**ning paydo bo'lishi va rivojlanishiga olib keldi.

Ikkinchi bosqich ishlab chiqarishning sanoatlashuv davriga to'g'ri kelib, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi va tadbirkorlarning ko'proq foyda olishga intilishi tashqi savdoni deyarli barcha milliy xo'jaliklarning tarkibiy qismiga aylantirib qo'yishi natijasida XVIII-XIX asrlarda rivojlangan **jahon bozori** paydo bo'ldi.

Uchinchi bosqich XIX-XX asrlarga to'g'ri kelib, bu davrda **jahon xo'jaligi tizimi** shakllandi.

To'rtinchi bosqich XX asrning 60-yillaridan boshlab, ya'ni ko'plab mustamlaka mamlakatlarning siyosiy qaramlikdan ozod bo'lishi natijasida zamonaviy jahon iqtisodiyotida ijobiy o'zgarishlarning yangi tendensiyalari paydo bo'lishi bilan bog'liq. Bu tendensiyalar quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy manfaatdorlik asosidagi xalqaro hamkorlik;
- ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi;
- jahon miqyosidagi bozor makonlarining kengayishi;
- jahon xo'jaligi aloqalari majmuining rivojlanishi[1].

«Jahon xo'jaligi», «butunjahon xo'jaligi», «jahon iqtisodiyoti» tushunchalari bir xil ma'noni anglatib, ba'zi manbalarda ularning keng va tor ma'nolari farqlanadi[1]. Keng ma'nosiga ko'ra, jahon xo'jaligi – bu jahondagi barcha milliy iqtisodiyotlarning yig'indisidir. Tor ma'nosiga

---

[1] Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005, с.497-499.

[2] Экономика: Учебник, 3-е изд., перераб. и доп. / Под ред. д-ра экон. наук, проф. А.С.Булатова. – М.: Экономистъ, 2005, с.691.

ko'ra – bu milliy iqtisodiyotlarning faqat tashqi dunyo bilan o'zaro aloqada bo'lgan qismlari majmuidir. Biroq, bu ikkala ma'no o'rtasidagi tafovut borgan sari sezilmay qolmoqda, chunki barcha mamlakatlarda tashqi dunyo bilan bevosita yoki bilvosita aloqaga kirishmagan tarmoq yoki sohalar tobora kamayib bormoqda.

Demak, **jahon xo'jaligi – bu xalqaro mehnat taqsimoti, savdo, ishlab chiqarish, moliyaviy, ilmiy-texnikaviy va boshqa iqtisodiy aloqalari kuchaygan turli mamlakatlar xo'jaliklari umumiy tizimidir.**

Jahon xo'jaligi subyektlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- o'z ichiga milliy iqtisodiyot majmuini oluvchi turli mamlakatlar;
- transmilliy korporatsiyalar;
- xalqaro tashkilot va institutlar;
- milliy iqtisodiyot chegarasidan chiqqan, xo'jalik barcha sohalari tarkibidagi firmalar.

Jahon xo'jaligi milliy xo'jalikdan yagona jahon bozorining mavjudligi bilan farqlanadi. Jahon bozorining amal qilishiga rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosati ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi. Jahon bozorining o'ziga xos xususiyati bo'lib jahon narxlari va xalqaro raqobat tizimining amal qilishi hisoblanadi. Aynan xalqaro raqobatning mavjudligi turli darajadagi milliy qiymatlarni yagona baynalmilal qiymatga keltiradi. Jahon narxi jahon bozoriga ne'matlarning asosiy hajmini yetkazib beruvchi mamlakatlardagi shart-sharoitlar orqali aniqlanadi. Mamlakatlar o'rtasida sotish bozorlarini egallash uchun keskin raqobat kurashi olib boriladi.

Jahon xo'jaligida har bir o'zgarishlar (jahon bozoridagi narxlar harakati va alohida mamlakatning eksport imkoniyatidan tortib dunyo iqtisodiyotidagi tarkibiy siljishlar va xalqaro monopoliyalar faoliyatigacha) dunyodagi barcha mamlakatlar manfaatini o'ziga tortadi. Mamlakatning savdo, ishlab chiqarish, valuta-moliya sohalaridagi jahon tamoyillariga bog'liqlik obyektiv reallik hisoblanadi. Hozirgi davrda har qanday mamlakatni uning iqtisodiyoti qanday rivojlangan bo'lishidan qat'iy nazar, jahon xo'jaligi aloqalariga jalb qilmasdan to'laqonli iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash mumkin emas. Shu sababli Prezidentimiz I.Karimov «Mamlakatning jahon xo'jalik aloqalarida, xalqaro mehnat taqsimotida keng miqyosda ishtirok etishi ochiq turdagi iqtisodiyotni barpo etishning asosidir»[1], deb ta'kidlaydi.

Dunyo bir-biridan maqsadlari, amal qilish mexanizmi bilan farqlanuvchi turli xil ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar, xalqaro guruhlarga bo'lin-

[1] Karimov I.A. «O'zbekiston buyuk kelajak sari» T.: «O'zbekiston», 1998. 267-b.

gan. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash har xil mezonlar asosida amalga oshiriladi.

Turli mamlakatlarning **iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari**ning turli-tumanligi ular taraqqiyot darajasini qandaydir bitta nuqtayi-nazardan baholash imkonini bermaydi. Shunga ko'ra, mazkur maqsadda bir necha asosiy ko'rsatkich va mezonlardan foydalaniladi:

- mutlaq va nisbiy YAIM;
- milliy daromad va uning aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi miqdori;
- milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilmasi;
- mamlakat eksporti va importi tarkibiy tuzilmasi;
- aholining turmush darajasi, sifati va boshqalar.

Mamlakatning jahon xo'jaligidagi o'rnini aniqlashda bir necha yondashuvlar mavjud. Ulardan eng oddiylari — mamlakatlarni **aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad darajasi** bo'yicha guruhlarga ajratish hisoblanadi. Bunday yondashuv BMT, Xalqaro valuta fondi (XVF), Jahon tiklanish va taraqqiyot banki (JTTB) tomonidan qo'llaniladi. Masalan, JTTB daromad darajasiga ko'ra mamlakatlarning uchta guruhini farqlaydi. 1995-yili aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi milliy daromadlarning quyidagi chegaraviy miqdorlari belgilangan edi:

- daromadlarning past darajasi — 765 dollargacha (49 ta mamlakat);
- daromadlarning o'rtacha darajasi — 766 dollardan 9385 dollargacha (58 ta mamlakat);
- daromadlarning yuqori darajasi — 9386 dollar va undan yuqori (26 ta mamlakat).

Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlashga umumiy asosda yondashib **xo'jalik tizimlarining xususiyatlariga** mos ravishda davlatlarning uchta guruhini ajratib ko'rsatish mumkin: rivojlangan, bozor iqtisodiyotiga asoslangan holda rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyoti mavjud bo'lmagan mamlakatlar. **Rivojlanganlik darajasi** bo'yicha ham o'z navbatida uchta guruh farqlanadi: past, o'rtacha va yuqori rivojlangan mamlakatlar. Shimoliy-Sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar (YAIM), yuqori daromadli neft eksport qiluvchi mamlakatlar (Saudiya Arabistoni, Quvayt va boshqalar), eng kam rivojlangan mamlakatlar (EKRM), shu jumladan eng kambag'al mamlakatlar (Chad, Bangladesh, Efiopiya), har xil mintaqaviy ittifoqlar va baynalmilal guruhlarga ajratiladi. Bu barcha turli-tumanlik bir butun yaxlitlikka o'zaro iqtisodiy bog'liqlikning har xil jihatlari orqali tortiladi. Hozirgi xo'jalik aloqalarining chuqurlashib borayotganligi, baynalmilallashuvning kuchayishi hamda fan-texnika inqilobining keng qamrovli tavsifi, aloqa va kommunikatsiya vositalarining butunlay yangi roli

sharoitida milliy iqtisodiyot o‘z-o‘zini ta’minlash orqali samarali amal qilishi mumkin emas.

Jahon xo‘jalik aloqalarining tez o‘sishi shunday davrlarga to‘g‘ri keladiki, bu davrda ishlab chiqarish omillarining harakati tezlashadi, kapital milliy chegaradan o‘sib chiqadi, ishchi kuchi migratsiyasi kuchayadi, xalqaro mehnat taqsimotining shakllanish jarayoni tezlashadi. Bu shundan guvohlik beradiki, xo‘jalik aloqalarining baynalmilallashuvini ko‘p jihatdan ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish mantiqi taqozo qiladi, ya’ni u milliy chegaradan o‘sib chiqadi va obyektiv ravishda ishlab chiqarishning baynalminallashuvini zarur qilib qo‘yadi.

Ishlab chiqarish yoki iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi — bu mamlakatlarning jahon miqyosida iqtisodiy aloqalarining kuchayishi hamda iqtisodiy munosabatlarning tobora kengroq jabhalarini qamrab olish jarayoni hisoblanadi.

Barcha iqtisodiy jarayonlarning baynalmilallashuvi natijasida jahon xo‘jaligining quyidagi tarkibi vujudga keldi:

1) tovar va xizmatlar jahon bozori;
2) kapitallar jahon bozori;
3) ishchi kuchi jahon bozori;
4) xalqaro valuta tizimi;
5) xalqaro kredit-moliya tizimi.

Bundan tashqari, baynalmilallashuv axborotlar, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari, madaniyat sohalarida ham rivojlanmoqda. Yagona ilmiy-axborot makoni shakllanmoqda.

Xalqaro savdo milliy davlatlarning paydo bo‘lishi bilan ular orasidagi iqtisodiy va siyosiy aloqalarning ifodasi sifatida qadimdan amal qilib kelgan bo‘lsada, bu hali jahon bozori mavjudligini anglatmas edi. Jahon bozori faqat yirik mashinalashgan sanoatning paydo bo‘lishi bilan dastlab, bir qator mamlakatlar o‘rtasida vujudga kelib, XX asrning boshlarida jahonning barcha mamlakatlarini qamrab oldi.

Alohida mamlakatlar milliy bozori hamda jahon bozori farqlanadi. Jahon bozori bir qator o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Agar milliy bozorda tovarlar harakati iqtisodiy omillar (ishlab chiqarish aloqalari, transport, xomashyo, mehnat resurslari va h.k.) bilan bog‘liq bo‘lsa, tovarlarning jahon bozoriga bu omillardan tashqari alohida davlatlarning tashqi iqtisodiy siyosati ahamiyatli ta’sir ko‘rsatadi.

Milliy xo‘jaliklar va ular o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar negizida shakllangan jahon xo‘jaligi asosida xalqaro mehnat taqsimoti yotadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ma’lum turlarini ishlab chiqarish bo‘yicha ixtisoslashuvini

ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlari ustun darajada eksportga yo'naltirilgan xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarning shakllanishiga olib keladi.

Dastlabki vaqtlarda xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosan tabiiy sharoitlardagi tafovutlarga asoslangan edi. Binobarin, faqat sanoat to'ntarishidan keyin, ya'ni ishlab chiqaruvchi kuchlar baynalmilal xususiyat kasb etib, milliy xo'jaliklar doirasidan tashqariga o'sib chiqa boshlagach, ularning negizida barqaror mehnat taqsimoti va jahon bozori tarkib topadi. Hozirgi vaqtda xalqaro mehnat taqsimoti turli ijtimoiy tizimlarni o'z ichiga oluvchi umumjahon xo'jaligi doirasida rivojlanmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimoti va ayirboshlashda qatnashayotgan mamlakatlar bir xil sharoitda emas. Bu hol ularning turli geografik ahvoli, tabiiy resurslarining tarkibi va miqdori, rivojlanish ko'lami, darajasi va iqtisodiyotining tuzilishi, ichki bozorning hajmi bilan belgilanadi.

Ana shu farqlar sababli ayrim mamlakatlarda bir xil tovarlarni ishlab chiqarishdagi xarajatlar darajasi ham turlicha bo'ladi. Shuning uchun har bir mamlakat o'zi nisbatan qulayroq, kamroq xarajat bilan ishlab chiqaradigan tovarlarni boshqa mamlakatlarga sotishga harakat qiladi. Aksincha, ishlab chiqarish nisbatan ko'proq xarajat talab qiladigan yoki tabiiy va boshqa sharoitlarga ko'ra umuman ishlab chiqarib bo'lmaydigan tovarlarni jahon bozoridan sotib olishga intiladi.

Tovarlar mamlakatlar o'rtasida jahon narxlari asosida ayirboshlanadi. Ular **baynalmilal qiymatga** asoslanadi. Buning ma'nosi shuki, **ijtimoiy zaruriy baynalmilal mehnat sarflari** jahon bozorida e'tirof qilinadi. Umuman olganda, jahon narxlarining tashkil topishi odatda sof holda amalga oshmaydi. Baynalmilal qiymatning hosil bo'lishiga to'sqinlik qiluvchi maxsus omillar jahon narxlariga ta'sir qiladi. Tashqi savdo va valuta cheklovlari, valutalar qiymatining o'zgarib turishi, xalqaro monopoliyalar siyosati, birjadagi chayqovchiliklar va hokazolar shular jumlasidandir. Shu sababli ayrim mamlakatlarning jahon bozoridagi raqobatlashuv qobiliyatidagi farqlar, pirovard natijada mehnat unumdorligining milliy darajadagi farqlarini aks ettiradi.

Rivojlangan mamlakatlarda keyingi o'n yilliklarda yangi texnologik asoslarga o'tish jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi bilan birga bordi. Takror ishlab chiqarish jarayonlarining baynalmilallashuvi o'zining har ikkala shaklida: **integratsion** (milliy xo'jaliklarning yaqinlashuvi, o'zaro moslashuvi orqali) va **transmilliy** (xalqaro ishlab chiqarish majmuasining tuzilishi orqali) shakllarida kuchayadi. Jumladan, butun dunyoda mintaqaviy davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning qaror topish tamoyili kuzatiladi. Xususan, rivojlangan yevropa integratsion ham-

jamiyati (EI) doirasida tovarlar, xizmatlar va ishchi kuchining erkin harakati amalga oshiriladi. Shimoliy Amerika umumiy iqtisodiy hamkorligi AQSH, Kanada va Meksika iqtisodiyotining integratsiyasini ko'zda tutadi. Davlatlararo integratsiyaning kuchayishi Janubiy-Sharqiy Osiyo, O'rta Osiyo, arab dunyosi, Afrika va Markaziy Amerika mamlakatlari uchun ham xususiyatli bo'lmoqda.

25.2. Jahon xo'jaligining globallashuvi yo'nalishlari va ziddiyatlari

Iqtisodiy hayotning baynalmilallashuvi bilan bir qatorda globallashuvi jarayoni ham muhim o'rin tutadi. Bu har ikkala tushuncha o'zaro bog'liq bo'lib, ular jahon xo'jaligi subyektlarining umumiy maqsadlarga erishish yo'lidagi xatti-harakatlarining birlashuvi jarayonini aks ettiradi. Shuningdek, bu tushunchalar bir-biridan farqlanadi. Birinchidan, ular bir xilda bo'lmagan xo'jalik birlashmalari miqyoslarini ifodalaydilar. Oldingi o'rinda ko'rsatilganidek, baynalmilallashuv jahon xo'jaligining bir necha subyektlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar o'rnatilishi va rivojlanishining dastlabki bosqichi hisoblanadi. **Globallashuv (lotincha globus – yer kurrasi) jahon xo'jaligining butun makonini qamrab oluvchi iqtisodiy munosabatlar yagona tarmog'ining tashkil topishi va rivojlanishini anglatadi.** Bugungi kunda globallashuv jarayoni ahamiyatining tobora oshib borishi iqtisodiy adabiyotlarda uning rivojlanish yo'nalishlari va ziddiyatlari kabi masalalarning ham ko'rib chiqilishini taqozo etmoqda[1].

Globallashuv uzoq vaqt davomida tarkib topuvchi hamda butun borliqni qamrab oluvchi bashariyat miqyosidagi iqtisodiy tizimni namoyon etadi. Hozirda u jahon xo'jaligining umumjahon tavsifiga ega hamda yaxlit holda butun insoniyatga taalluqli bo'lgan ma'lum bir unsurlarni o'z ichiga olishi mumkin. Shunga ko'ra, hozirgi vaqtda jahon xo'jaligining globallashuv yo'lidagi rivojlanishining dastlabki qadamlari, yo'nalishlari amalga oshmoqda. Globallashuvning yo'nalishlari makroiqtisodiyotga nisbatan sifat jihatidan yangi bo'lgan iqtisodiy munosabatlar turining tarkib topishiga olib keladi. Globallashuv jarayonining quyidagi yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi yo'nalish – **mulkchilik munosabatlarining globallashuvi.** Hozirda mulkiy o'zlashtirishning mamlakatlar hududidan chetga chi-

---

[1] Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005, с.514-524.

quvchi, ko'plab davlatlarning ishtiroki asosida ro'y beruvchi ko'rinishlari amal qilmoqda. Bularga transmilliy korporatsiyalar (TMK), shuningdek TMKning xalqaro birlashmalarini misol keltirish mumkin.

Yevropa ittifoqi tajribasi shuni ko'rsatadiki, mintaqaviy integratsiyalashuv milliy tuzilmalardan yuqori turuvchi organlarni tarkib toptirishi mumkin. Bu organlar YeIga a'zo davlatlarning mulkchilik munosabatlarini ham ma'lum darajada tartibga soladi.

Ikkinchi yo'nalish – **kooperatsiya va mehnat taqsimotining nisbatan yuqori darajasiga o'tish.** Yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar hozirgi zamon murakkab mehnat kooperatsiyasiga xos bo'lgan xo'jalik o'zaro aloqalarining juda katta tarmog'iga kirishib ketganlar. Eng mukammal texnika vositalarini yaratishda turli mamlakatlardan yetkazib beriluvchi ko'plab butlovchi qismlardan foydalaniladi. Masalan, AQSH «Boing» samolyotini ishlab chiqarishda butlovchi qism va detallarni mingga yaqin xorijiy firmalardan oladi.

Uchinchi yo'nalish – **xo'jalikni tashkil etishning butunlay yangi shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanishi.** Jahonda xo'jalik aloqalarini tashkil etish shakllarining tubdan o'zgarishi ko'p jihatdan axborot tarqatishning globallashuvi bilan bog'liq. Jumladan, yangi asrimizning dastlabki davri uchun quyidagi jarayonlar xos: a) butun jahonni to'liq kompyuterlashtirishni taqozo etuvchi global axborot tizimlari (Internet va b.) yanada rivojlanadi; b) sun'iy yo'ldoshlar imkoniyatlaridan foydalanishning yangi tizimi uyali telefon aloqasidan yo'ldoshlar orqali ta'minlanuvchi global aloqaga o'tish imkonini beradi; d) insoniyat ochiq axborotlashgan jamiyat tomon intiladi; e) Internet orqali savdo tizimi keng rivojlanadi.

To'rtinchi yo'nalish – **xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tartibga soluvchi roli rivojlanadi.** Jahon xo'jaligi subyektlarining o'zaro aloqasi hamda o'zaro bog'liqligining kengayishi va kuchayishi global muammolarni hal etishda tobora ko'proq davlatlarning ishtirok etishini taqozo etadi. Bu muammolarning murakkablashuvi ularning o'z vaqtida va tezkorlik bilan hal etilishida hukumatlararo va nohukumat (ishlab chiqaruvchilar, kompaniyalar va firmalar, ilmiy jamiyatlar va boshqa tashkilotlarning birlashmalari) xalqaro iqtisodiy tashkilotlarining faoliyatini zaruriyatga aylantiradi.

Shuningdek, jahon xo'jaligi globallashuvi jarayonlarining **ziddiyatli tomonlari** ham mavjud. Bu ziddiyatlarning asosiylari quyidagilardan iborat:

1) turli mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanishning bir tekisda bormasligi.

Iqtisodiy o'sishning jadallashuvida ilmiy-texnika inqilobi (ITI) hal qiluvchi rol o'ynaydi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib yangi texnika va texnologiyalarga «sakrab» o'tilishi o'ziga xos «tutash zanjir» hosil qildi. Global miqyosdagi axborotlashtirish natijasida turli mamlakatlarning texnologik jihatdan baravarlashuvi tendensiyasi kuchaydi. Axborot, aloqa va transport vositalari rivojlanishidagi texnikaviy to'ntarish yer sharining barcha mintaqalarida ITI yutuqlarini tezlik bilan o'zlashtirish imkonini berdi. Natijada, bir mamlakatda yaratilgan yangi texnika va texnologiyalar, sun'iy to'siqlarni bartaraf etgan holda, jahon bo'yicha tezlik bilan tarqalmoqda. Biroq, XX asrning oxiriga kelib, jahon xo'jaligidagi iqtisodiy o'sish sur'atlarida jiddiy tafovutlar sezilmoqda. Birinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlarda ishlab chiqarishning ko'payish tezligi juda o'sib ketdi. Aholi jon boshiga YAIM o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlar soni ko'paydi. Ikkinchidan, iqtisodiy rivojlanish sur'atlaridagi tafovutlar natijasida g'arb mamlakatlari iqtisodiy qudratining sekin-asta, biroq muntazam ravishdagi nisbatan pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda. Ba'zi mamlakatlar o'zlarining iqtisodiy o'sish sur'atlarini sezilarli darajada oshirgan holda zamonaviy sanoatlashgan ishlab chiqarishning eng yuqori darajasiga erishishga harakat qilmoqdalar. Masalan, 1970-1980-yillarda yangi industrial mamlakatlarning «dastlabki avlodi» – Koreya Respublikasi, Tayvan, Singapur va Gonkong ancha tez sur'atlarda rivojlandi. 1990-yillarning oxiriga kelib yangi industrial mamlakatlarning «ikkinchi avlodi» – Indoneziya, Filippin, Malayziya, Tayland jadal sur'atdataraqqiy etdi.Ular rivojlangan mamlakatlar bilan nafaqat an'anaviy ishlab chiqarish sohalari, balki murakkab texnika mahsulotlari, jumladan ishlab chiqarish vositalari bozori bo'yicha raqobatlasha boshladilar. Biroq, hali jahon xo'jaligi tarkibida ishlab chiqarishning sanoatlashuvi darajasiga yetmagan, taraqqiyotda ilgarilab ketgan mamlakatlarga yetib olish uchun zarur resurslarga ega bo'lmagan ko'plab mamlakatlar ham mavjud.

2) boy va qashshoq mamlakatlar o'rtasidagi farqning kuchayishi.

Jahon miqyosida yaratilgan mahsulot va daromadlarning turli mamlakatlar o'rtasidagi taqsimoti o'ta darajada notekis bormoqda. XX asrda yer shari aholisining eng boy chorak qismi YAIMning o'rtacha jon boshiga 6 baravar o'sishiga erishgan bo'lsa, eng kambag'al chorak qismi esa bu ko'rsatkichning 3 baravar o'sishiga erishgan xolos.

BMTning oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi davrda jahonda ochlikka mahkum kishilar soni 500 mln.ga yetadi, ularning deyarli yarmi ochlik va to'yib ovqatmaslik hamda buning oqibatida kelib chiquvchi turli kasalliklar natijasida o'limga mah-

kumdirlar. 1 mlrd.dan ortiq kishilar yetarli darajada ovqatlanmaslik muammosiga duch kelmoqdalar. Shuningdek, «yashirin ochlik» — sifatli va to'liq ovqatlanmaslik ham keng tarqalgan. Shunga qaramay, fan va texnikaning zamonaviy darajasi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni ahamiyatli darajada ko'paytirish imkonini berib, u nafaqat hozir, balki kelgusida yashashi mumkin bo'lgan barcha aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondira oladi.

3) ekologik halokat tahdidlarining kuchayib borishi.

Insoniyat taraqqiyotining butun tarixi davomida xo'jalik faoliyatining tabiatga ta'siri u qadar ahamiyatli bo'lmay, tabiat o'zining ekologik muvozanatini qayta tiklashga qodir bo'lib kelgan. Biroq, hozirga kelib, atrof-muhitga ko'rsatilayotgan ta'sir shunchalik kuchayib ketdiki, natijada tabiat o'zini-o'zi qayta tiklash qobiliyatini yo'qotib bormoqda. Hisob-kitoblarga ko'ra, keyingi 200 yil ichida yer yuzidagi 900 mingga yaqin turdagi o'simlik va hayvonlar qirilib ketgan. Foydali qazilmalarning ba'zi bir qayta tiklanmas zaxiralari tugab bormoqda, o'rmon materiallari resurslari va xomashyoning boshqa turlari qayta tiklanib ulgurmayapti. Yer yuzidagi iqlimning o'zgarishi, ozon qatlamining siyraklashuvi, boshqa halokatli jarayonlarning kuchayishi sivilizatsiyaga jiddiy tahdid solmoqda.

Ishlab chiqarishning tabiiy muhitga salbiy ta'sirining oldini olish maqsadida tozalash qurilmalari va boshqa ekologik himoya vositalarini barpo etish uchun yirik kapital qo'yilmalar talab etiladi. Global ekologik muammolarni hal etish uchun butun dunyo mamlakatlari va xalqlarining kuchlarini birlashtirish lozim bo'ladi.

4) turli mamlakatlarda aholi soni o'zgarishining farqlanishi.

Yana bir global ziddiyat sifatida XX asrning ikkinchi yarmida boshlangan demografik «portlashlar», ya'ni yer shari aholisi sonining jadal o'sishi ko'rsatiladi. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar aholisining tez o'sishi bir qator jiddiy ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Ba'zi bir mamlakatlardagi aholi sonining ko'payishi natijasida ratsional xo'jalik yuritishga to'sqinlik qiluvchi aholining nisbiy ortiqchaligi belgilari ko'zga tashlanadi. Ishlab chiqarish hajmining ko'payishiga qaramay aholi jon boshiga ist'emol, ayniqsa rivojlangan mamlakatlardagi iste'mol darajasi bilan taqqoslaganda kishilarning haqiqiy ehtiyojlariga qaraganda past darajada qolmoqda. Bu kabi holatlardan ba'zi bir demograf-olimlar asossiz ravishda, keskin xulosalar chiqarib, aholi nufusi jarayonlari ustidan davlat miqyosidagi nazoratlarning o'rnatilishi, jumladan oilani rejalashtirish dasturlarini ishlab chiqish kabi da'volarini kuchaytirmoqdalar. Bunday assosiz dasturlar-

dan ko'ra, ular bu mamlakatlarda yangi texnika va texnologiya asosida ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish dasturini taklif qilsalar maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, hozirda jahon miqyosida yuz berayotgan globallashuv jarayonlari o'zining ijobiy yo'nalishlari va ziddiyatlariga ega bo'lib, bu jihatlarning nisbatini tartibga solishda dunyoning barcha mamlakatlarining faol ishtiroki va birlashuvi talab etiladi.

25.3. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari. Jahon infratuzilmasining rivojlanishi

Jahon xo'jaligi murakkab tizim hisoblanadi. Turli milliy iqtisodiyotlar (yoki ular tashqi iqtisodiy qismlari)ning barcha majmui tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish omillarining harakati bilan mustahkamlangan bo'ladi. Shu asosda mamlakatlar o'rtasida xalqaro iqtisodiy munosabatlar vujudga keladi. **Xalqaro iqtisodiy munosabatlar (ba'zida ularni tashqi iqtisodiy aloqalar, jahon xo'jaligi aloqalari deb ham yuritiladi) — bu jahonning turli mamlakatlari o'rtasidagi xo'jalik aloqalari majmuidir.**

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi;
- kapital va chet el investitsiyalarining harakati;
- ishchi kuchi migratsiyasi;
- ishlab chiqarishning davlatlararo kooperatsiyasi;
- fan va texnika sohasidagi ayirboshlash;
- valuta-kredit munosabatlari.

Tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi eng avvalo milliy xo'jaliklarning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokiga bog'liq. Xalqaro mehnat taqsimoti rivojlanishi natijasida jahon bozori tarkib topadi. Jahon bozoriga tovar va xizmatlarning xalqaro harakati sifatida qarash mumkin. Jahon bozori o'zining rivojlanishida bir qator bosqichlardan o'tadiki, ulardan har biri milliy xo'jalikning xalqaro iqtisodiy munosabatlarga jalb qilinishining ma'lum darajasi bilan tavsiflanadi. Tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi va jahon bozorining asosiy belgi va xususiyatlarini 27-bobda batafsil ko'rib chiqamiz.

Kapitalning xalqaro harakati — bu kapitalning chet elda joylashtirilishi va harakatga keltirilishi. U chet elga quyidagi shakllarda chiqariladi:

- xususiy yoki davlat kapitali shaklida. Kapitalning xalqaro tashkilotlar yo'li bilan harakati ko'pincha mustaqil shakl sifatida ajratiladi;

- pul va tovar shaklida. Jumladan, kapital chiqarish mashina va uskunalar, patentlar, nou-xau hamda tovar kreditlari shaklida bo'lishi mumkin;

- qisqa va uzoq muddatli kreditlar shaklida;

- ssuda va tadbirkorlik kapitali shaklida. Ssuda shaklidagi kapital quyilmalar bo'yicha foiz, tadbirkorlik shaklidagi kapital esa foyda keltiradi. Tadbirkorlik kapitali to'g'ridan-to'g'ri va portfelli investitsiyalardan iborat bo'ladi. **To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar shu kapital hisobiga qurilgan obyekt (korxona)lar ustidan nazorat qilish huquqini beradi, portfelli investitsiyalar esa bunday huquqni bermaydi.** U odatda aksiya paketlari hamda obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar shaklida beriladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ancha murakkab jihatlaridan biri **ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi** hisoblanib, u o'z ifodasini ishchi kuchi resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlash maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishida topadi. Xalqaro migratsiya jarayonini iqtisodiy omillar bilan birga siyosiy, etnik, madaniy, oilaviy va boshqa tavsifdagi omillar ham taqozo qiladi.

Xalqaro migratsiya ikkita asosiy tarkibiy qismni o'z ichiga oladi: emigratsiya va immigratsiya. **Emigratsiya – mamlakatlardan doimiy yashash joyiga chiqib ketishni, immigratsiya – mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishni bildiradi.** Xalqaro migratsiya, shuningdek, **repatriatsiya – ya'ni fuqarolarning ilgari chiqib ketgan mamlakatlariga qaytarilishi jarayoni**ni ham o'z ichiga oladi.

Xalqaro migrantlar beshta asosiy toifaga ajratiladi:

1) immigrantlar va noimmigrantlar;

2) shartnoma bo'yicha ishlashga kelgan migrantlar;

3) nolegal, yashirin immigrantlar;

4) boshpana so'rovchi shaxslar;

5) qochoqlar.

Fan-texnika yutuqlari bilan xalqaro ayirboshlash bir qator shakllarda amalga oshiriladi. U ilmiy-texnikaviy axborotlar, mutaxassislar, fan sohasi xodimlari bilan ayirboshlashni, tadqiqot va yangiliklarni litsenziya asosida berishni, ilmiy tadqiqot ishlari o'tkazishni, umumiy fan-texnika va texnologiyani ishlab chiqarish bo'yicha qo'shma tadbirkorlikni o'z ichiga oladi.

Ilmiy-texnikaviy hamkorlikning muhim shakllaridan biri **xalqaro injiniring** hisoblanadi. **Xalqaro injiniring bir davlat tomonidan boshqasiga sanoat va boshqa obyektlarni loyihalashtirish va qurish jarayoniga kerakli hisob-kitob loyihalarini berish hamda injenerlik-qurilish xizmati ko'rsatishdan iborat bo'ladi.**

Jahon infratuzilmasi. Tovarlar, ishchi kuchi, moliyaviy vositalarning milliy chegaralar orqali to'xtovsiz o'sib boruvchi harakati butun jahon infratuzilmasining rivojlanishi va takomillashuvini tezlashtiradi. Muhim transport tizimi (dengiz, daryo, havo, temir yo'l transporti) bilan bir qatorda jahon iqtisodiyotining rivojlanishida axborot kommunikatsiyalar tarmog'i tobora ko'proq ahamiyat kasb etib boradi. Munosib umumjahon infratuzilmasi bo'lmasa, hozirgi ishlab chiqaruvchi kuchlarning baynalmilallashuvini rivojlantirib bo'lmaydi. Bunday infratuzilmaning ayrim tarkibiy qismlari jahon savdosi vujudga kelayotgan, jahon bozori tashkil topayotgan vaqtda paydo bo'lgan.

Hozirgi davrda birjalar, moliya markazlari, yirik sanoat va savdo birlashmalari misli ko'rilmagan tezlik bilan operativ ma'lumotlar olishga va ularni ishlab chiqishga imkon beruvchi eng yangi texnik vositalar bilan jihozlangan. Rivojlangan mamalakatlarda keng tarmoqli axborot majmuasi tashkil topmoqda, uning ta'siri amalda iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va sohalariga yoyilmoqda. Hozirgi sharoitda ilmiy va tijorat axborotlar ayniqsa qimmatlidir. Shu sababli turli xalqaro darajalarda maxsus «ma'lumotlar banklari» tashkil topmoqda, bular ilmiy va ishlab chiqarish maqsadlari uchun zarur axborotni qidirib topishni ancha yengillashtiradi. Jahon infratuzilmasi turli ziddiyatlarni bartaraf qilish orqali rivojlanadi.

Xalqaro ayirboshlash tovarlarda moddiylashgan shakllardan nomoddiy aloqalarga tobora ko'proq o'rin bo'shatadi, ya'ni fan-texnika yutuqlari, ishlab chiqarish va boshqarish tajribasi, xizmatning boshqa turlari bilan ayirboshlash o'sib boradi. Hisob-kitoblarga ko'ra hozirgi kunda xizmatlar jahon yalpi ichki mahsulotining 46 foizini tashkil qiladi.

25.4. Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish

Butun jahon xo'jalik hayotining baynalmilallashuvi davlatlararo xo'jalik aloqalarini tartibga solishning mexanizmini yaratish zarurligiga olib keldi. Hozirgi davrda qandaydir tartibga soluvchi tuzilma amal qilmaydigan xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasini topish qiyin. Jumladan, moliya, valuta va kredit sohalarida **Xalqaro valuta fondi (XVF)**, **Xalqaro ta'mirlash va rivojlantirish banki (XTRB)**, jahon savdosi sohasida – **Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv – Jahon savdo tashkiloti (TSBK – JST)**ni ko'rsatish mumkin.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish milliy-tashkiliy shakllardan boshlanadi. Xo'jalik hayotining baynalmilallashuv jarayoni dastlab milliy davlatlar faoliyatini xalqaro uyg'unlashtirishga, keyin esa davlatlararo va xalqaro tashkilotlar tuzilishiga olib keldi.

Huquqiy ma'noda tartibga solish xalqaro tartiblarni o'rnatishga, ya'ni me'yoriy chegaralar va qoidalarni aniqlovchi kelishuvlarni ishlab chiqarishni yoki xalqaro aloqalarning qandaydir sohasini hal qilishda tomonlar zimmasiga majburiyatlarga amal qilishni yuklaydi. Umumqabul qilingan andozalar va qoidalarni o'z ichiga oluvchi xalqaro tartiblar o'z navbatida milliy tartibga solishga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Birinchi xalqaro tashkilotlar XX asrning 20-yillarida tuzilgan bo'lsada (Millatlar ligasi – 1919-yil, Xalqaro hisob-kitoblar banki – 1929-yil), xalqaro darajada jahon xo'jalik aloqalarini ko'p tomonlama tartibga soluvchi tuzilmalar ikkinchi jahon urushidan keyin shakllana boshladi.

1945-yil maxsus xalqaro uyg'unlashtiruvchi muassasalar – **Xalqaro valuta fondi (XVF)** va **Xalqaro ta'mirlash va rivojlantirish banki (XTRB)** tashkil topdi. Hozirgi davrda ham ularning ikkalasi muhim xalqaro tashkilot hisoblanib, jahon savdosi, xalqaro kredit va valuta munosabatlari sohalarini davlatlararo tartibga solishning tartib-qoidalarini aniqlab beradi. Urushdan keyingi davrda tuzilgan **Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK), Yevropa iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (YeIHT), NATOning iqtisodiy masalalarni uyg'unlashtiruvchi komiteti (IMUK)** xalqaro iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish davriga to'g'ri keldi.

Jahon savdosini erkinlashtirish ko'p tomonlama shartnoma asosida harakat qiluvchi, xalqaro savdo tartib-qoidalarini qayd qiluvchi, 1948-yilning 1-yanvaridan buyon Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK) nomi bilan faoliyat ko'rsatib, 1995-yil 1-yanvardan Jahon savdo tashkiloti (JST) deb yuritiluvchi xalqaro tashkilot doirasidagi faoliyat bilan bog'liq. Hozirgi davrda JST jahon savdo aylanmasining 45 qismidan ko'prog'ini tartibga soladi. JST milliy va mintaqaviy darajada vaqti-vaqti bilan kuchayib boruvchi proteksionizmga qarshi turadi, milliy manfaatlarni o'zaro kelishtirishga yordam beradi. Uning faoliyati savdoda kamsitmaslik, savdoda tarifli va tarifsiz cheklashlarni aniqlashda teng asosda maslahatlashish kabi tamoyillarga asoslanadi. JST faoliyatining asosiy shakli qatnashuvchi tomonlarining ko'p tomonlama savdo muzokaralarini o'tkazish hisoblanadi. Ammo jahon savdosi raqobat kurashi asosida boradi, shu sababli o'zaro maqbul qarorlarni qidirib topishga va savdoni xalqaro darajada tartibga solishga ko'plab qiyinchiliklar bilan erishiladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning yana bir ahamiyatga molik sohasi – bu valuta-moliya sohasidir. Xalqaro moliyaviy munosabatlarni uyg'unlashtirish XVF, XTRB, **Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT), Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliyaviy**

korporatsiya (XMK) va shu kabilar doirasida amalga oshiriladi. **«Katta sakkizlik»** nomini olgan jahondagi yetakchi mamlakatlar (AQSH, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Italiya, Buyuk Britaniya, Kanada, Rossiya) ning har yillik kengashi bu sohada muhim rol o'ynaydi. Bu mamlakatlarning yalpi ichki mahsuloti 2007-yilda jahondagi barcha mamlakatlar YAIMning 45,3 foizini tashkil etgan (25.1-jadval).

25.1-jadval

«Katta sakkizlik» tarkibiga kiruvchi mamlakatlarning ko'rsatkichlari (2007-yil)

	Aholi soni		YAIM	
	mln. kishi	**jamiga nisbatan foizda**	**mlrd. doll.**	**jamiga nisbatan foizda**
Jahon bo'yicha	6345,1	100,0	66228,7	100
AQSH	302,5	4,53	13543,3	20,4
Yaponiya	127,7	1,91	4346,0	6,6
Germaniya	82,4	1,23	2714,5	4,1
Buyuk Britaniya	60,2	0,9	2270,9	3,4
Fransiya	64,1	1,01	2117,0	3,2
Rossiya	142,5	2,14	2076,0	3,1
Italiya	59,1	0,89	1888,5	2,9
Kanada	32,9	0,49	1217,1	1,8
«Katta sakkizlik» mamlakatlari birgalikda	871,4	13,1	30006	45,3

Manba: http://ru.wikipedia.org.

Valuta-moliyaviy sohani xalqaro uyg'unlashtirishning kuchayishi ko'p jihatdan XVFning faoliyati bilan bog'liq. U o'zining nizomiga muvofiq valuta kurslari va a'zo mamlakatlar to'lov balanslarini tartibga soladi, ko'p tomonlama to'lov tizimlari va rivojlanayotgan mamlakatlar tashqi qarzlarini nazorat qiladi, a'zo mamlakatlarga ularning valuta-moliya muammolarini hal qilish uchun kredit beradi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda tarkibiy qayta qurishlarni moliyalashtirish bilan XTRB faol shug'ullanadi. XTRB va u bilan birga Jahon banki tarkibiga kiruvchi Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) har xil investitsion obyektlarni o'rta va uzoq muddatli kreditlash bilan shug'ullanadi, loyihalarning moliyaviy-iqtisodiy asoslarini tayyorlaydi, rivojlanayotgan mamlakatlardagi tarkibiy qayta o'zgartirishga yordam beradi.

Davlatlararo tashkilotlar ichida barcha sanoat jihatdan rivojlangan mamlakatlarni birlashtiruvchi IHRT muhim rol o'ynaydi. Uning doirasida ichki iqtisodiy tadbirlarning boshqa mamlakatlar milliy iqtisodiyoti samaradorligiga ta'sirini, ularning to'lov balansi holatini o'rganish amalga oshiriladi, milliy iqtisodiyotning jahon xo'jaligi tamoyillariga tez moslashishini ta'minlash maqsadida makroiqtisodiy tartibga solish bo'yicha tavsiyanomalar beriladi. IHRT jahon xo'jaligi doirasida ko'p omilli funksional aloqalarni o'rganishni amalga oshiradi, valuta va budjet siyosati, narxlar, savdo va boshqa sohalar bo'yicha ilmiy asoslangan iqtisodiy prognozlar tavsiya etadi.

Sharqiy yevropa mintaqasida tarkibiy qayta qurishga moliyaviy ta'sir ko'rsatish va yordam tashkil qilish maqsadida 1991-yil **Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YeTTB)** tuzildi.

Shuni ta'kidlash lozimki, jahon iqtisodiy munosabatlarini xalqaro tartibga solish tizimida doimiy o'zgarishlar ro'y berib turadi. 80-yillarda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy sabablar taqozo qilgan dunyo siyosiy vaziyatdagi o'zgarishlar jahon xo'jalik aloqalari tizimini ko'p tomonlama tartibga solish shakllari evolyutsiyasiga olib keldi. Bular ichida sobiq sotsialistik mamlakatlarda vaziyatning o'zgarishi, tashqi faoliyatida mustaqil subyektlarni tashkil qiluvchi davlatlar sonining keskin ko'payishi hamda dunyo mamlakatlari ichida ro'y beradigan o'zgarishlar muhim o'rin tutadi.

80-yillarning o'rtalarida dunyoda AQSH, G'arbiy yevropa va Yaponiyadan iborat ancha qudratli raqobatlashuv markaz vujudga keldi-ki, bu ham jahon iqtisodiy munosabatlarini tartibga solishga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Jahon xo'jalik aloqalarini tartibga solishga xalqaro tashkilotlar a'zolari tarkibidagi o'zgarishlarning ham ta'siri bo'ldi. XVF, XTRB, TSBK (XST)ga Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasidagi ozod bo'lgan mamlakatlar va keyin qator sobiq sotsialistik mamlakatlar faol kira bordi-ki, bu ham jahon xo'jaligi aloqalarini tartibga solishda ma'lum o'zgarishlarga olib keladi.

Yevropa Ittifoqi (YeI) doirasida yagona bozorni bunyod etishga harakat tufayli yagona umumevropa fuqaroligi, iqtisodiy, valuta va siyosiy ittifoq ta'sis etiladi. Bu Ittifoqning Shartnomada belgilangan vazifalarini bajarish uchun bir qator yevropa muassasalari tuzildi.

Yevropa Ittifoqining ijroiya organi **Yevropa hamjamiyati Komissiyasi (YeHK)**dir. Uning a'zolarini milliy hukumatlar tayinlaydi, lekin ular o'z faoliyatlarida mutlaqo mustaqildir.

Ittifoqning qarorlar qabul qilish organi Vazirlar Kengashi hisoblanadi. Uning tarkibida ichki ishlar, moliya, ta'minot, qishloq xo'jaligi kabi Vazirlar Kengashi mavjud bo'ladi.

Yevropa hamjamiyati Komissiyasi faoliyatini nazorat qilish, hamjamiyat budjeti va qonunlarini ma'qullash hamda ularga o'zgartirish kiritish huquqi **yevroparlament** zimmasiga yuklatiladi.

Yevropa Ittifoqida 1999-yildan boshlab yagona pul-kredit siyosati o'tkazila boshlandi. Shu munosabat bilan yagona valuta – EKYU, 2004-yildan boshlab yevro joriy etildi va yangi muassasa – **Yevropa Markaziy banki** tuzilib, u milliy banklar bilan birga yevropa banklar tizimining asosini tashkil qildi. Shuningdek, hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi yuz berishi va ko'plab mamlakatlar iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatib, katta ijtimoiy-iqtisodiy talofatlar keltirishi rivojlangan mamlakatlar hukumatlarini jiddiy tashvishga solib qo'ydi. Ushbu inqirozga qarshi birgalikda kurashish va uning oldini olish maqsadida dastlab, 2008-yil noyabr oyida Vashingtonda, keyin 2009-yil aprel oyida Londonda jahon yalpi mahsulotining 85 foizini ishlab chiqaradigan **20 ta yirik davlat ishtirokidagi sammit** o'tkazildi. Prezidentimiz dastlabki sammit muhokamalarida inqirozni keltirib chiqargan sabablar tahlili bo'yicha sammit ishtirokchilarining yagona yondashuvga ega emasligi, shu bois ushbu global moliyaviy inqirozning jiddiy va uzoq davom etadigan oqibatlarini bartaraf etish yuzasidan umumiy va samarali dastur ishlab chiqish haqida hali erta ekanligini qayd etib, «shu bilan birga, mazkur sammitning bo'lib o'tgani, unda jahon moliya inqirozi bilan bog'liq muammolar va vujudga kelgan vaziyat muhokama qilinganining o'zi umid uyg'otadigan ijobiy hol ekani shubhasiz»[1], deya baholadilar.

Xulosalar

1. Jahon xo'jaligi milliy xo'jalikdan iqtisodiy aloqalarning xalqaro miqyosga chiqishi va yagona jahon bozorining mavjudligi bilan farqlanadi. Jahon bozorining amal qilishiga rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosati ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi. Jahon bozorining o'ziga xos xususiyati bo'lib jahon narxlari va xalqaro raqobat tizimining amal qilishi hisoblanadi. Aynan xalqaro raqobatning mavjudligi turli darajadagi milliy qiymatlarni yagona baynalmilal qiymatga keltiradi. Jahon narxi jahon bozoriga ne'matlarning asosiy hajmini yetkazib beruvchi mamlakatlardagi shart-sharoitlar orqali aniqlanadi.

2. Ishlab chiqarish yoki iqtisodiy hayotning baynalmilallashuvi – bu iqtisodiy aloqalarning jahon miqyosida kuchayishi hamda iqtisodiy

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 6-7-b.

munosabatlarning tobora kengroq jabhalarini qamrab olishi jarayoni hisoblanadi.

3. Iqtisodiy hayotning baynalmilallashuvi bilan bir qatorda globallashuv jarayoni ham muhim o'rin tutadi. Globallashuv jahon xo'jaligining butun makonini qamrab oluvchi iqtisodiy munosabatlar yagona tarmog'ining tashkil topishi va rivojlanishini anglatadi. Globallashuv jarayonining mulkchilik munosabatlarining globallashuvi; kooperatsiya va mehnat taqsimotining nisbatan yuqori darajasiga o'tish; xo'jalikni tashkil etishning butunlay yangi shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanishi; xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tartibga soluvchi roli rivojlanishi kabi yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Shuningdek, jahon xo'jaligi globallashuvi jarayonlarining turli mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanishining bir tekisda bormasligi; boy va qashshoq mamlakatlar o'rtasidagi farqning kuchayishi; ekologik halokat tahdidlarining kuchayib borishi; turli mamlakatlarda aholi soni o'zgarishining farqlanishi kabi ziddiyatli tomonlari ham mavjud.

4. Xalqaro mehnat taqsimoti (XMT) alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlari ustun darajada eksportga yo'naltirilgan xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarning shakllanishiga olib keladi.

5. Xalqaro mehnat taqsimoti rivojlanishi natijasida jahon bozori tarkib topadi. Jahon bozoriga tovar va xizmatlarning xalqaro harakati sifatida qarash mumkin. Jahon bozori o'zining rivojlanishida bir qator bosqichlardan o'tadiki, ulardan har biri milliy xo'jalikning xalqaro iqtisodiy munosabatlarga jalb qilinishining ma'lum darajasi bilan tavsiflanadi.

6. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ancha murakkab jihatlaridan biri ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi hisoblanib, u o'z ifodasini ishchi kuchi resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlash maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishida topadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Jahon xo'jaligi – xalqaro mehnat taqsimoti, savdo-ishlab chiqarish, moliyaviy va ilmiy-texnikaviy aloqalar orqali birlashgan turli mamlakatlar xo'jaliklari tizimi.

Ishlab chiqarish yoki iqtisodiy hayotning baynalmilallashuvi – mamlakatlarning jahon miqyosida iqtisodiy aloqalarining kuchayishi hamda iqtisodiy munosabatlarning tobora kengroq jabhalarini qamrab olishi jarayoni.

Xalqaro mehnat taqsimoti – alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi.

Globallashuv – jahon xo'jaligining butun makonini qamrab oluvchi iqtisodiy munosabatlar yagona tarmog'ining tashkil topishi va rivojlanishi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar – jahonning turli mamlakatlari o'rtasidagi xo'jalik aloqalari majmui.

Kapitalning xalqaro harakati – kapitalning chet elda joylashtirilishi va harakat qilishi.

Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi – ishchi kuchi resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlanish maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishi.

Emigratsiya – ishchi kuchining mamlakatdan doimiy yashash joyiga chiqib ketishi.

Immigratsiya – ishchi kuchining mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojining eng muhim o'ziga xos xususiyati nimadan iborat? Jahon xo'jaligining milliy iqtisodiyotga ta'siri qanday?
2. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash qanday mezonlarga asoslanadi? Ularni turkumlash bo'yicha hozirgi davrdagi yondashuvlarga asoslanib davlatlarning asosiy guruhlarini ajratib ko'rsating.
3. Iqtisodiy hayotning baynalmilallashuvi jarayonining mohiyati nimadan iborat?
4. Globallashuv jarayoni nima va uning qanday yo'nalishlari mavjud? Globallashuv jarayonining ziddiyatli jihatlarini gapirib bering.
5. Xalqaro mehnat taqsimoti qanday tamoyillarga asoslanadi? Unda tabiiy sharoitdagi tafovutlar qanday rol o'ynaydi?
6. Jahon narxlari qanday qiymatga asoslanadi? Jahon narxlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tavsifini bering.
7. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar nima uchun turli shakllarga ega bo'ladi? Ularning asosiy shakllarini sanab ko'rsating.
8. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi to'g'risida tushuncha bering. Xalqaro migrantlar qanday toifalarga ajratiladi?
9. Jahon infratuzilmasi tarkibiy qismlarining tavsifini bering va ularning har birining ahamiyatini ko'rsating.
10. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni nima zarur qilib qo'yadi?

11. Hozirda xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi qanday xalqaro tuzilmalarni bilasiz?

26-bob. XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA VA O'ZBEKISTONNING JAHON HAMJAMIYATIGA KIRIB BORISHI

Hozirgi vaqtda jahon iqtisodiyotida ikki tendensiya amal qilmoqda. Bir tomondan, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi, xalqaro savdoning erkinlashuvi, kommunikatsiya va axborot zamonaviy tizimi, texnik jihatdan jahon andozalari va me'yorlarining yaratilishi natijasida jahon xo'jaligining yaxlitligi, uning globallashuvi kuchaymoqda. Ayniqsa, bu jarayon transmilliy korporatsiyalarning faoliyatlari orqali aniq namoyon bo'lmoqda. Boshqa tomondan, mintaqaviy darajada mamlakatlarning iqtisodiy jihatdan yaqinlashuvi va o'zaro aloqadorligi ro'y berib, jahon xo'jaligining nisbatan mustaqil markazlarini tashkil etish yo'nalishida rivojlanayotgan yirik mintaqaviy integratsion tuzilmalar shakllanmoqda.

Shunga ko'ra, ushbu bobda xalqaro integratsiyaning mohiyati, maqsad va shakllari bayon etiladi. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning turlicha nazariyalari tahlil etilib, jahondagi asosiy integratsion guruhlar, shuningdek, O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi va tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy yo'nalishlari ochib beriladi.

26.1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va obyektiv asoslari

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarini tadqiq etish, unda vujudga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal etish va mazkur jarayonning eng samarali shakllarini ko'rsatib berishga intilish bu boradagi turli nazariyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga olib keldi. Bunday nazariyalar qatorida neoliberalizm, korporatsionalizm, strukturalizm, neokeynschilik, dirijistlik yo'nalishi kabilarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Erta **neoliberalizm** (1950-1960-yillar) vakillari V.Repke va M.Alle to'liq integratsiya deganda bir necha mamlakatlar miqyosida yagona bozor makonining tashkil etilishini tushunib, bu makonda erkin raqobat va bozorning stixiyali kuchlari amal qilib, davlat siyosati unga o'z ta'sirini o'tkaza olmaydi. Bu olimlarning fikricha, xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasiga davlatning aralashuvi inflatsiya, xalqaro savdo va to'lov

nisbatlarining buzilishi kabi salbiy holatlarni keltirib chiqaradi. Biroq, davlat ishtirokidagi mintaqaviy davlatlararo ittifoqlarning shakllanishi asosidagi xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishi erta neoliberallar fikrining asossiz ekanligini ko'rsatdi. Shunga ko'ra, keyingi neoliberalizm vakili B.Balass iqtisodiy integratsiya davlatning iqtisodiy hayotdagi ishtirokining faollashuviga olib kelishini tadqiq etdi.

Korporatsionalizm (namoyandalari S.Rolf, Yu.Rostou) XX asrning 60-yillarida paydo bo'lib, bozor mexanizmi va davlat tomonidan tartibga solishga qarama-qarshi holda transmilliy korporatsiyalarning faoliyat ko'rsatishi xalqaro iqtisodiyotning integratsiyalashuvini, uning ratsional va muvozanatli rivojlanishini ta'minlashga qodirligi to'g'risidagi g'oyalarni ilgari surdi.

Strukturalizm (asosiy vakili G.Myurdal) yo'nalishi tarafdorlari tovarlar, kapital va ishchi kuchi harakatining to'la liberallashuvi g'oyasiga qarshi chiqib, bozor mexanizmining erkin amal qilishi ishlab chiqarishning rivojlanishi va joylashuvida ma'lum nomutanosibliklarni, daromadlardagi tengsizlikning chuqurlashuvini keltirib chiqaradi, deb hisoblaydilar. Bu oqim vakillari iqtisodiy integratsiyaga integratsiyalashayotgan mamlakatlar iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlarning chuqur jarayoni sifatida qarab, buning natijasida sifat jihatidan yangi integratsiyalashgan makon, nisbatan takomillashgan xo'jalik organizmi paydo bo'lishini ta'kidlaganlar.

Neokeynschilik (asosiy vakili R.Kuper) yo'nalishi xalqaro iqtisodiy hamkorlikning markaziy muammosini mamlakatlarning erkinligini maksimal darajada saqlab qolgan holda integratsiya jarayonlaridan olinadigan turli-tuman naflilikni ko'paytirishga asosiy e'tibor qaratgan. Neokeynschilar xalqaro integratsiyani rivojlantirishning mumkin bo'lgan ikkita variantini ilgari surdilar: birinchisi – iqtisodiy maqsad va siyosatni muvofiqlashtirgan holda milliy erkinlikni yo'qotish asosidagi integratsiya; ikkinchisi – milliy mustaqillikni imkon qadar saqlab qolish shartiga asoslangan integratsiya. Bu variantlarning hech biri sof holda mavjud bo'lmasligini anglagan holda, ular integratsiyalashuvchi tomonlarning ichki va tashqi siyosatlarini muvofiqlashtirish yo'li bilan bu variantlarni uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatganlar. Neokeynscha yo'nalishning yana bir ko'rinishi **dirijizm** (asosiy vakili Ya.Tinbergen) bo'lib, uning namoyandalari integratsiya jarayonlarida bozor mexanizmining hal qiluvchi rolini inkor etadilar. Ular xalqaro iqtisodiy tuzilmalarning tashkil etilishi va amal qilishi integratsiyalashayotgan mamlakatlar tomonidan umumiy iqtisodiy siyosatning ishlab chiqilishi, sotsial qonunchilik bo'yicha kelishuv, kredit siyosatining muvofiqlashtirilishi asosida amal-

ga oshirilishi mumkin deb hisoblaydilar. Yuqoridagi turli-tuman nazariyalarning umumiy tavsifi shuni ko'rsatadiki, ularning har biri xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ma'lum jihatlarini ochib berishga, bu boradagi muammolarni hal etish va yangi g'oyalarni rivojlantirishga qaratilgan. Mazkur nazariyalarning to'g'ri va ilmiy asoslangan tomonlaridan foydalangan holda xalqaro iqtisodiy munosabatlarni yanada takomillashtirishga intilish iqtisodiyot nazariyasi oldidagi muhim vazifalardan hisoblanadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya — bu turli mamlakatlar iqtisodiy aloqalarining barqarorlashib, chuqurlashib rivojlanishi, ular xo'jaliklarining chambarchas chatishib-chirmashib rivojlanish jarayonlaridir. Mikrodarajada bu jarayon hudud jihatdan yaqin joylashgan mamlakatlar alohida firmalarining o'zaro ta'siri orqali, ular o'rtasidagi turli-tuman iqtisodiy munosabatlarning shakllanishi, shu jumladan chet ellardagi filiallarini tashkil etish asosida boradi. Davlatlararo darajada integratsiya davlatlar iqtisodiy birlashmalarining shakllanishi hamda iqtisodiy siyosatlarning kelishuvi asosida amalga oshadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari quyidagilar:

- **erkin savdo hududlari.** Bu iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo'lib, uning doirasida qatnashuvchi mamlakatlar o'rtasidagi savdo cheklashlari bekor qilinadi. Erkin savdo hududlarining tashkil etilishi ichki bozorda milliy va xorijiy tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobatni kuchaytirib, bu bir tomondan, milliy ishlab chiqaruvchilarning bankrot bo'lishi xavfini kuchaytirsa, boshqa tomondan ishlab chiqarishni takomillashtirish va yangiliklarni joriy etish uchun rag'bat yaratadi. Bunga Yevropa erkin savdo uyushmasi va MDH mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro bitim misol bo'la oladi;

- **bojxona ittifoqi.** Iqtisodiy integratsiyaning bu shakli erkin savdo hududlarining faoliyat qilishi bilan birga yagona tashqi savdo tariflari o'rnatishni va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishni taqozo qiladi. Yevropa Ittifoqi (YeI) bojxona ittifoqiga yorqin misoldir;

- **to'lov ittifoqi.** Bu milliy valutalarning o'zaro erkin almashuvini va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishini ta'minlaydi. Yevropa hamjamiyati, Janubiy-Sharqiy Osiyo va MDH mamlakatlari uchun to'lov ittifoqi pirovard maqsaddir;

- **umumiy bozor.** Bu iqtisodiy integratsiyaning ancha murakkab shakli bo'lib, uning qatnashchilariga erkin o'zaro savdo va yagona tashqi savdo tarifi bilan birga kapital va ishchi kuchining erkin harakati hamda o'zaro kelishilgan iqtisodiy siyosat ta'minlanadi. Bunga Yevropa iqtisodiy itti-

foqi yoki Yevropa umumiy bozorini misol qilib keltirish mumkin. Uning doirasida barcha boj to'lovlari va import me'yor (kvota)lari bekor qilinadi, boshqa mamlakatlardan Yevropa bozoriga tovarlar kirishi bir xil tartibga solinadi, pul mablag'lari va ishchi kuchining chegaradan erkin o'tishi ta'minlanadi hamda umumiy muammolarni hal etishda yagona siyosat o'tkaziladi;

- **iqtisodiy va valuta ittifoqi**. Bu davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli hisoblanadi. Bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari umumiy iqtisodiy va valuta-moliyaviy siyosat o'tkazish bilan birga uyg'unlashadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini obyektiv tavsifdagi bir qator omillar taqozo qiladi-ki, ularning ichidan quyidagilar asosiy o'rinni egallaydi:

- xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi va globallashuvi;
- xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;
- umumjahon fan-texnika revolyutsiyasi;
- milliy iqtisodiyot ochiqligining kuchayishi.

Integratsiya jarayonlarini rag'batlantiruvchi asosiy omillardan biri — **milliy iqtisodiyot ochiqlik darajasining oshishidir**. Ochiq iqtisodiyotning o'ziga xos belgisi bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- mamlakat iqtisodiyotining jahon xo'jalik munosabatlari tizimiga chuqur kirishganligi;
- tovarlar, kapital, ishchi kuchining mamlakatlararo harakati yo'lidagi to'siqlarning kamaytirilishi yoki to'liq bartaraf etilishi;
- milliy valuta konvertatsiyasining ta'minlanganligi. Shunday qilib, integratsiya milliy darajadagi iqtisodiy o'sish jarayonlarining o'zaro birikishi orqali tavsiflanib, buning natijasida yagona xo'jalik organizmi shakllanadi. Real hayotda bir vaqtning o'zida integratsiyalashuv va integratsiyalashuvdan qaytishdan iborat ikki tendensiya amal qiladi. Bundan tashqari, ba'zi bir sabablarga ko'ra turli mamlakatlardagi integratsiyaning turli elementlari bir xilda rivojlanmaydi. Shunga ko'ra, integratsiyaning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- **qat'iy (bir tomonlama nafli) integratsiya.** Bu turdagi integratsiya tashqi tavsif holatlari bilan shartlangan bo'lib, mazkur jarayonlardan ba'zi mamlakatlar naf ko'ruvchi hisoblansa, boshqa birlari donor hisoblanadi;

- **moslashuvchan (ikki tomonlama nafli) integratsiya.** Bu turdagi integratsiyada har bir mamlakat bir vaqtning o'zida ham donor, ham naf ko'ruvchi hisoblanadi.

Davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishida quyidagi bir qator shart-sharoitlarning mavjudligi ta'sir ko'rsatadi:

- integratsion aloqaga kirishayotgan mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyot jihatidan bir xil darajada bo'lishi hamda bir turdagi xo'jalik tizimlariga ega bo'lishi;

- ularning hududiy jihatdan yaqinligi, yagona mintaqada joylashganligi va umumiy chegaraga egaligi;

- ularning tarixan tarkib topgan va yetarli darajada mustahkam iqtisodiy aloqalarga egaligi;

- iqtisodiy manfaatlar va muammolarning umumiyligi hamda ularni hal etishda birgalikdagi harakatning samaradorligi va h.k.

26.2. Jahondagi asosiy integratsion guruhlarning amal qilish xususiyatlari

Integratsiya jarayonlari obyektiv tavsif kasb etishiga qaramay, u o'z-o'zicha, stixiyali tarzda bormaydi. Balki bugungi kunda tashkil etilgan va faoliyat yuritayotgan mintaqaviy integratsion tuzilmalar ularga kiruvchi mamlakatlar o'rtasida qonuniy kelishuv va o'zaro shartnomalar asosida amal qiladi.

Hozirda dunyoda juda ko'plab integratsion guruhlar mavjud. Biz turli mintaqalardagi asosiy integratsion guruhlar sifatida quyidagi tuzilmalarni ko'rsatishimiz mumkin:

- G'arbiy yevropada – Yevropa Ittifoqi (YeI);

- Shimoliy Amerikada – Erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika bitimi (NAFTA);

- Osiyo-Tinch okeani mintaqasida – Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN).

Yevropa Ittifoqi 1993-yil 1-noyabrda Maastrixt kelishuvlari (bu kelishuvlar 1991 va 1992-yillarda iqtisodiy va valuta ittifoqini shakllantirish to'g'risida imzolangan edi) kuchga kirishi asosida yangi nom bilan paydo bo'ldi. Bunga qadar u Yevropa hamjamiyati deb atalib, o'z ichiga 1967-yilda birlashgan uchta mustaqil mintaqaviy tashkilotlarni olar edi, ya'ni:

- 1951-yilda tashkil etilgan ko'mir va po'lat ishlab chiqarish bo'yicha yevropa birlashmasi;

- 1957-yilda tashkil etilgan Yevropa iqtisodiy hamjamiyati;

- 1958-yilda tashkil etilgan atom energiyasi bo'yicha Yevropa hamjamiyati.

YeI doirasidagi integratsiyaning rivojlanishi bosqichma-bosqich bormoqda. Jumladan, dastlab erkin savdo hududi, bojxona ittifoqi, umumiy bozorning, keyinchalik esa iqtisodiy va valuta ittifoqining tashkil etilishi bu tuzilmalar shakllanishining quyidan yuqoriga tomon harakatini bildiradi.

Hozirda YeIda yagona bozor hamda davlatlararo boshqaruv tizimini tashkil etish jarayoni yakunlanib, mamlakatlar iqtisodiy, valuta va siyosiy ittifoqlarni rasmiylashtirdilar.

Iqtisodiy ittifoqning amal qilishi YeI Vazirlar kengashi tomonidan YeI iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari ishlab chiqilishini ko'zda tutadi hamda ularga har bir a'zo mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi muvofiq tushishini nazorat qiladi.

Siyosiy ittifoq yagona tashqi siyosatni olib borish hamda ichki qonunchilik doirasida umumiy yondashuvlarni ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Valuta ittifoqi YeI doirasida yagona pul-kredit siyosatini olib borish hamda barcha mamalakatlar uchun umumiy bo'lgan valutaning amal qilishini anglatadi.

1999-yil 1-yanvardan YeI mamlakatlari hududida yevro hisob-kitob birligi sifatida amal qila boshladi. Biroq, bu paytda valuta ittifoqiga YeIning barcha a'zolari kirmay, Buyuk Britaniya, Gretsiya, Daniya va Shvetsiya yevro hududidan tashqarida qoldi.

YeI to'la huquqli a'zolari tarkibi yillar davomida kengayib bormoqda. Hozirda uning tarkibiga 27 mamlakat kiradi: Belgiya, Germaniya, Italiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Fransiya (1957-yil); Buyuk Britaniya, Daniya, Irlandiya (1973-yil); Gretsiya (1981-yil); Grenlandiya (1985-yil); Portugaliya, Ispaniya (1986-yil); Avstriya, , Finlyandiya, Shvetsiya(1995-yil); Vengriya, Kipr, Latviya, Litva, Malta, Polsha, Slovakiya, Sloveniya, CHexiya, Estoniya (2004-yil); Bolgariya, Ruminiya (2007-yil).

YeIga a'zo bo'lish uchun bu mamlakatlar quyidagi talablarga javob berishlari kerak:

- demokratiyani kafolatlovchi tashkilotlarning barqaror faoliyati;
- huquqiy tartibning o'rnatilishi va unga amal qilinishi;
- inson huquqlariga amal qilinishi va kam sonli millatlarning himoya qilinishi;
- bozor iqtisodiyotining amal qilishi;
- Ittifoq ichidagi raqobat kurashi va bozor kuchlarining ta'siriga bardosh bera olish;
- o'z zimmasiga a'zolik majburiyatlarini, shu jumladan, siyosiy, iqtisodiy va valuta ittifoqi vazifalarini olishga tayyorlik.

Yevropa Ittifoqining kengayishi o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. Bir tomondan, yangi hududlar va aholining qo'shilishi hisobiga YeIning resurs salohiyati o'sadi, mavjud a'zolar uchun bozorlar ahamiyatli darajada kengayadi, YeIning jahondagi siyosiy mavqeyi kucha-

yadi. Boshqa tomondan, YeIdan katta hajmdagi sarf-xarajatlar, jumladan, uning yangi a'zolari uchun subsidiya va transfert to'lovlari uchun budjet sarflarining o'sishi talab etiladi. Yangi a'zolar iqtisodiyotining tarmoq bo'yicha tarkibi talabga javob bermaganligi sababli YeIda beqarorlik xavfi kuchayadi.

Erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika bitimi (NAFTA) 1994-yildan boshlab amalda bo'lib, o'z ichiga AQSH, Kanada va Meksikani qamrab oladi. Bu mamlakatlarning o'zaro savdo va kapital harakati asosidagi iqtisodiy aloqalarining miqyoslarini quyidagi ma'lumotlar orqali tasavvur etish mumkin: AQSHda Kanada eksportining 75-80% (yoki Kanada YaMMning 20%) sotiladi. Kanadadagi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar tarkibida AQSHning ulushi 75%dan, Kanadaning AQSHdagi ulushi esa 9%dan ortiq. AQSHga Meksika eksportining 70%dan ortig'i yo'naltirilib, AQSHdan Meksikaga 65% import kelib tushadi.

Shimoliy Amerika integratsion guruhining mavjud tarkibi Yevropadagi integratsiya modelidan farq qilib, bu quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- AQSH, Kanada va Meksika o'rtasidagi iqtisodiy o'zaro aloqalarning teng nisbatlarda emasligi;
- bu guruh a'zolari rivojlanganlik darajasining keskin farq qilishi.

Erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika bitimi (NAFTA)ning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

- 2010-yilga qadar barcha bojxona to'lovlarini bekor qilish;
- tovar va xizmatlar savdosidagi tarifsiz to'siqlarning ahamiyatli qismini bosqichma-bosqich tugatib borish;
- Meksikadagi Shimoliy Amerika kapital qo'yilmalari uchun shart-sharoitlarni yaxshilash;
- Meksika moliya bozorida AQSH va Kanada banklarining faoliyatini erkinlashtirish;
- AQSH, Kanada va Meksika arbitraj komissiyasini tashkil etish.

Shuningdek, kelgusida nafaqat NAFTA doirasida ichki mintaqaviy hamkorlikni chuqurlashtirish, balki boshqa Lotin Amerikasi mamlakatlari hisobiga uning tarkibini kengaytirish ham ko'zda tutilmoqda.

Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN) 1967-yilda tashkil topganligiga qaramay, faqat 1992-yilga kelib uning ishtirokchilari (Indoneziya, Malayziya, Filippin, Singapur, Tayland, Bruney, Vetnam, Myanma, Laos) o'z oldilariga 2008-yilga qadar yagona mintaqaviy erkin savdo hududini tashkil etish vazifasini qo'ydilar.

ASEANning a'zosi hisoblangan har bir mamlakatning iqtisodiyoti Yaponiya, AQSH, Osiyoning yangi industrial mamlakatlari iqtisodiyoti bilan chambarchas bog'liq.

26.3. O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi va tashqi iqtisodiy faoliyati

O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga qo'shilishining shart-sharoitlari va tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirish imkoniyatlari respublika davlat mustaqilligini qo'lga kiritishi bilan vujudga kela boshladi. Bunday vaziyatda tashqi iqtisodiy majmuani boshqarishning o'ziga xos tizimini shakllantirish, tashqi aloqalarni yo'lga qo'yish borasida qoida va tamoyillarni ishlab chiqish, respublikaning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilish yo'llarini belgilash taqozo etiladi.

Respublika tashqi siyosatini amalga oshirishning asosiy tamoyillari teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik negizida qurilsa, uning qoidalari ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnoma munosabatlarida o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatish, xalqaro iqtisodiy ittifoqlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga asoslanadi[1].

O'zbekistonning xalqaro mehnat taqsimoti va jahon xo'jalik aloqalarida ishtirok etishining asosi ochiq turdagi iqtisodiyotni vujudga keltirishdir. Shu sababli respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin qisqadavr ichida 80 dan ortiq davlat bilan diplomatiya munosabatlarini o'rnatdi, dunyoning 20 dan ortiq davlatida diplomatiya elchixonalarini ochdi, ko'pgina xalqaro tashkilotlar – BMT iqtisodiy muassasalari, Jahon banki, Xalqaro bank, Xalqaro valuta fondi, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashuvchi tashkilot kabi boshqa xalqaro moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi.

O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida to'xtalib, Prezidentimiz I.A.Karimov shunday degan edi: «Integratsiya haqida gapirar ekanmiz, manfaatlar birikuvining xilma-xil mexanizmlari va shakllari hamda integratsiya turlari mavjudligiga asoslanamiz. Bunga sherikchilik va hamkorlik qilishga intilayotgan mamlakatlarning boshlang'ich shart-sharoitlari turlichaligi sababdir. O'zbekiston bir vaqtning o'zida turli darajalarda – dunyo miq-

[1] Karimov I.A. «O'zbekiston buyuk kelajak sari». T.: «O'zbekiston», 1998. 266-267-b.

yosida va mintaqa ko'lamida – integratsiya jarayonlarida qatnashsa-da, ammo bir muhim qoidaga: bir davlat bilan yaqinlashish hisobiga boshqasidan uzoqlashmaslikka amal qiladi. Biz bir subyekt bilan sherikchilikning mustahkamlanishi boshqalar bilan sherikchilik munosabatlarining zaiflashuviga olib kelishiga qarshimiz. Shu sababli O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuvi serqirra jarayondir»[1].

Bugungi kunda O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi ko'p darajali tizim sifatida amal qilib, uni quyidagi beshta darajaga ajratish mumkin: global; transkontinental; mintaqalararo; mintaqaviy; mahalliy[2]. Har bir darajadagi integratsion aloqalarning o'ziga xos vazifalari mavjud.

O'zbekistonning **global darajada** amalga oshiriluvchi strategik integratsion vazifasi – bu mamlakatdagi barcha xo'jalik subyektlarining tashqi bozor bilan o'zaro aloqasini ta'minlash uchun teng huquqli va milliy manfaatlarga mos keluvchi shart-sharoitlarni yaratish asosida uning xalqaro valuta-moliya va savdo mexanizmlariga bevosita qo'shilishidir. O'zbekistonning BMT, Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (OBSE), Yevropa hamjamiyati, NATO, Jahon banki, Xalqaro valuta fondi, Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKO) kabi tashkilotlar faoliyatidagi faol ishtiroki uning jahon xo'jaligiga yanada kengroq integratsiyalashuvini ta'minlaydi.

O'zbekistonning **transkontinental darajada** amalga oshiriluvchi integratsion vazifasi – bu xalqaro transosiyo Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKO) doirasidagi o'zaro aloqalarni yanada kuchaytirishdan iborat. Bu tashkilot 1992-yilda tashkil etilgan bo'lib, o'z ichiga Osiyo qit'asining 10 ta davlati (Turkiya, Eron, Pokiston, Afg'oniston, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Ozarbayjon)ni oladi. Uning asosiy maqsadi – xo'jalikning transport, kommunikatsiyalar, sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo, turizm, ishchi kuchi resurslarini rivojlantirish kabi sohalarida mintaqaviy va xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yo'lga qo'yishdan iborat.

O'zbekiston **mintaqalararo darajada** yangi mustaqil davlatlar – MDH mamlakatlari bilan integratsiyaga kirishdi. O'zbekiston birinchilar qatorida MDHni tashkil etish g'oyasini qo'llab-quvvatladi, uning tashkilotchilari tarkibiga kirdi, integratsion va kooperatsion aloqalarini mus-

---

[1] Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O'zbekiston, 1997, 299-bet.

[2] Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики / Под ред. А.Х.Хикматова. – Т.: "O'zbekiston", 2001, 292-bet.

tahkamlash hamda uning Xalqaro iqtisodiy qo'mita (MEK), Davlatlararo bank (MGB), MDH Statistika qo'mitasi kabi institutsional tuzilmalarini shakllantirishda faol ishtirok etmoqda.

O'z o'rnida ta'kidlash lozimki, keyingi paytlarda MDH o'zining tashkil topishi chog'idagi dastlabki maqsadi – ya'ni, mavjud xo'jalik aloqalari va imkoniyatlardan foydalanishda o'zaro manfaatli hamkorlik munosabatlarini yo'lga qo'yish va shu asosda iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash maqsadi hamda undan kelib chiquvchi vazifalarga mos kelmay qoldi. Bu tashkilot faoliyat yo'nalishida ko'proq siyosiy masalalar, «integratsion aloqalarni kuchaytirish» shiori ostida kuchli mamlakatlarning nisbatan kuchsiz mamlakatlar ichki ishlariga aralashuvi, ular manfaatlarining siqib qo'yilishi, iqtisodiy va siyosiy tazyiq o'tkazish holatlari ustunlik kasb eta boshladi. Bunday holatlarga Prezidentimiz I.A.Karimov MDHga a'zo mamlakatlarning turli darajadagi yig'ilishlarida tanqidiy nuqtayi nazardan qarab, uni tubdan isloh qilish borasida o'zlarining amaliy takliflarini berdilar.

O'zbekistonning **mintaqaviy darajadagi** integratsiyasi – bu umumiy tarixga, yagona madaniy an'analarga, o'xshash turmush tarzi va mentalitetga ega bo'lgan qardosh xalqlarni birlashtiruvchi Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash va rivojlantirishdan iborat. Bunday integratsion aloqaning aniq shakli sifatida 1992-yilning yanvar oyida tashkil etilgan Markaziy Osiyo mintaqaviy hamkorligi (TSARS) tashkil etildi.

Yana bir istiqbolli, kuchli salohiyatga ega bo'lgan mintaqaviy birlashmalardan biri – **Shanxay hamkorlik tashkiloti (SHOS)dir.** Bu tashkilot 2001-yilning 15-iyunida oltita – O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Rossiya va Xitoy mamlakatlari hamkorligida tashkil etildi. Bugungi kunda Shanxay hamkorlik tashkilotining xalqaro maydondagi nufuzi, obro'-e'tibori sezilarli darajada oshib bormoqda. Ushbu tashkilot safidan joy olish istagini bildirgan davlatlar soni ham ko'paymoqda. SHHTning salohiyati haqida gapirganda masalaning faqat iqtisodiy jihati hisobga olinsa ham, uni yirik iqtisodiy-integratsiyaviy tashkilot deb atash uchun barcha asoslar yetarlidir.

SHHTning salohiyat va imkoniyatlari to'g'risida so'z ketganda, eng avvalo unga a'zo mamlakatlar egallagan hudud ko'lamining ahamiyatli darajada kattaligini ta'kidlash o'rinlidir. SHHTga a'zo davlatlarning umumiy hududi 30178,7 ming km.kv ni tashkil etib, unda eng katta salmoqni Rossiya (56,6%) va Xitoy (31,8%) egallaydi (26.1-jadval). Mazkur tashkilotga a'zo davlatlar aholisi soni 1,5 mlrd.dan ko'proq bo'lib, aholi umumiy sonidagi salmog'i jihatidan Xitoy eng katta ulushga ega (87,0%).

So‘nggi yillarda SHHTga a’zo davlatlar tomonidan ishlab chiqarilgan YAIM hajmi 12,1 trln. doll.dan oshadi.

O‘zbekistonning Shanxay hamkorlik tashkiloti mamlakatlari bilan iqtisodiy integratsiyasining kuchayishi ko‘p jihatdan mazkur mamlakatlarning milliy manfaatdorligi bilan belgilanadi. Eng avvalo, O‘zbekiston raqobat jihatidan nisbatan ustunlikka ega bo‘lgan ishlab chiqarish sohalari tovarlari – paxta xomashyosi, mashinasozlik, kimyo sanoati, qurilish materiallari sanoati, elektr energetikasi tovarlarining savdosini kengaytirishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, telekommunikatsiyalar, suv va energiya resurslaridan foydalanish, xalqaro turizm, hamkorlikdagi ekologik loyihalarni amalga oshirish borasida integratsiya aloqalarini kuchaytirish lozim.

26.1-jadval

Shanxay hamkorlik tashkilotiga a’zo davlatlar to‘g‘risida ma’lumotlar

Davlat nomi	Hududi		Aholisi soni		YAIM	
	ming km^2	salmo-g‘i, %	ming kishi	Salmo-g‘i, %	mlrd. doll	salmo-g‘i, %
O‘zbekiston	447,4	1,5	26851,2***	1,8	45,8****	0,4
Qozog‘iston	2717,3	9,0	15217,7**	1,0	125,9***	1,0
Xitoy	9 597,0	31,8	1317000,0*	87,0	10210,0**	84,1
Qirg‘iziston	198,5	0,7	5146,3***	0,3	10,6***	0,1
Rossiya	17075,4	56,6	142026,3*	9,4	1746,0**	14,4
Tojikiston	143,1	0,5	7163,5***	0,5	8,8***	0,1
Jami	**30178,7**	**100,0**	**1513405,0**	**100**	**12147,1**	**100,0**

Izoh: * - 2007, ** - 2006, *** - 2005, **** - 2004-yillar holatiga olingan ma’lumot.

Manba: http://ru.wikipedia.org/wiki, www.shos2007.ru, www.krugosvet.ru /articles, www.regnum.ru/dossier, http://russian.scosummit2006.org/shanghe/.

O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo‘shilish talablaridan kelib chiqib, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug‘ullanishi zarur bo‘lgan barcha muassasalar (tashqi iqtisodiy aloqa vazirligi, tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, bojxonalar xizmati va boshqalar) amalda yangidan tashkil etildi. Vazirlar Mahkamasidan tortib, boshqaruvning mahalliy darajasi va korxonalargacha bo‘lgan xo‘jalik subyektlarida tegishli tashqi iqtisodiy bo‘limlar tuzildi. Dunyoning bir qancha mamlakatlarida savdo uylari ochildi va savdo-sanoat palatalari barpo etildi.

Tashqi savdo bilan birga iqtisodiy hamkorlikning boshqa shakllari ham sezilarli darajada rivojlandi. Jumladan, 2007-yilga kelib Respublika

hududida ro'yxatdan o'tgan xorijiy sarmoya ishtirokidagi korxonalar soni 4089 birlikni, ularning eksporti hajmi mamlakat umumiy eksportining 18,5 foizini tashkil etdi. Bunday korxonalarning asosiy qismi sanoat tarmoqlari (50,1%), savdo va umumiy ovqatlanish (29,9%) sohalarida to'plangan.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jahon xo'jaligi rivojining tarixiy jihatdan uzoq davr davom etgan natijasi hisoblansada, Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o'tganlaridek, hozirgi kunda ham mamlakatlarning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv jarayonida hal etilmagan ko'pdan-ko'p muammolar mavjud-ki, bizning Respublikamiz uchun bu tashqi iqtisodiy va valuta siyosatini yanada erkinlashtirishdan iborat[1].

Dastlabki davrlarda respublikamizda tashqi savdo ikki yo'nalish bo'yicha: MDH mamlakatlari bilan hukumatlararo bitimlar va xorijiy mamlakatlar bilan erkin muomaladagi valutada hisob-kitob qilish asosida amalga oshirildi.

2008-yil respublikamiz tashqi savdo aylanmasi 19077,0 mln. AQSH dollarini tashkil etib, uning 37,8 foizi MDH mamlakatlari, 62,2 foizi uzoq xorijiy mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi. Xorijiy mamlakatlarga mahsulot eksporti hajmi to'xtovsiz ko'payib borib, 2008-yilda 11572,9 mln. dollarni tashkil qildi, uning asosiy qismi (65,3%) uzoq chet el davlatlari hissasiga to'g'ri keldi[2].

Ta'kidlash kerak-ki, tashqi savdo munosabatlarimiz geografiyasi, avvalo, rivojlanib borayotgan Osiyo qit'asi bozorlari bilan savdo aylanmasining o'sishi hisobiga sifat jihatidan o'zgarmoqda. Bu ko'rsatkichlarning barchasi, avvalo, eksport tarkibida yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan raqobatbardosh tayyor mahsulot ulushining izchil oshishi, birinchi navbatda, iqtisodiyotimizning o'sib borayotgan salohiyati va imkoniyatlaridan dalolat beradi. Shu bilan birga, bunday holat eksportimizning xomashyo resurslari narxi tez-tez o'zgarib turadigan jahon bozori ta'siriga bog'liqligini kamaytirishda muhim yo'nalish bo'lib xizmat qiladi[3].

Tashqi iqtisodiy faoliyatda Markaziy Osiyo davlatlarining ko'p tomonlama aloqalari va hamkorligini rivojlantirishga birinchi darajali ahamiyat berilmoqda. O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasidagi

---

[1] Karimov I.A. Islohotlar va investitsiyalar bo'yicha idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash yig'ilishidagi ma'ruzasi. «Xalq so'zi», 2000-yil 2-fevral.

[2] O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

[3] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 17-b.

yagona iqtisodiy makon to'g'risida tuzilgan shartnoma samara bera boshladi. Ularning sanoatini integratsiyalashtirishga qaratilgan dastur ishlab chiqildi.

MDH mamlakatlari bilan bevosita va ko'p tomonlama munosabatlarni rivojlantirish tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biridir. O'zbekiston Hamdo'stlik davlatlari muassasalari – Davlatlararo iqtisodiy qo'mita, Davlatlararo bank va boshqa muassasalarni tashkil etishda faol qatnashmoqda. MDHdagi mamlakatlar (Rossiya, Ukraina, Belorus, Moldova va boshqalar) bilan ikki tomonlama tashqi siyosiy, savdo-iqtisodiy va boshqa shartnoma hamda bitimlar imzolanib, ular kuchga kirdi.

Respublika tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishda iqtisodiyotga xorijiy sarmoyalarni jalb etish uchun qulay sharoit yaratishga, hamda zarur bo'lgan tashkilot va muassasalar tuzishga katta ahamiyat berilmoqda. Bular jumlasiga tavakkalchilik xatarlaridan keladigan zararni qoplaydigan «O'zbekinvest» milliy sug'urta kompaniyasini, turli qo'shma sug'urta kompaniyalarini, Vazirlar Mahkamasi huzurida BMT bilan birgalikda tashkil qilingan investitsiyalarga ko'maklashuvchi xizmatni, Davlat mulk qo'mitasi huzuridagi ko'chmas mulk va xorijiy investitsiyalar agentligi kabilarni kiritish mumkin. Bu muassasa va tashkilotlar hamda respublikada vujudga keltirilgan huquqiy me'yorlar xorijiy investitsiya faoliyati uchun qulay sharoitlarni yaratib, ularning huquqlarini himoya qiladi va sarflangan sarmoyasini kafolatlaydi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi **BMTning respublikada amalga oshirayotgan iqtisodiy, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, fan sohalarida amalga oshirilayotgan loyihalari**da ham namoyon bo'ladi.

Mamlakatimizning **Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan mamlakatlar bilan iqtisodiy va savdo sohasidagi hamkorligi, NATOning «Tinchlik yo'lidagi sheriklik» dasturlari ishtiroki** uning jahon xo'jaligiga qo'shilishining navbatdagi yo'nalishidir. Jumladan, yevropa Ittifoqi bilan Respublikamiz o'rtasida imzolangan Sheriklik va hamkorlik to'g'risidagi bitim (1996-yil iyun) tashqi iqtisodiy faoliyatining ustuvor yo'nalishidir.

O'zbekistonning Xalqaro valuta fondi va jahon banki bilan hamkorligi tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishdagi navbatdagi yo'nalishdir. Bu yo'nalishda XVF bilan tizimli qayta qurilishlarni mablag' bilan ta'minlash, tizimli va makroiqtisodiy siyosat sohasidagi tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash dasturlari ma'qullandi.

Jahon bank tashkilotlari – Xalqaro ta'mirlash va rivojlantirish banki (XTRB), Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliya kor-

poratsiyasi (XMK) va Investitsiyalarni kafolatlash xalqaro agentligi (IKXA) bilan hamkorlik O'zbekistonning tashqi iqtisodiy strategiyasini amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Xususan, XRRB yo'li bilan O'zbekistonga paxta yetishtirish usullarini zamonaviylashtirib, uning jahon bozoriga chiqishiga ko'maklashish va unumdorlikni oshirish uchun asos yaratish maqsadida 66 mln. dollar, institutsional islohotlarni davom ettirish uchun 120 mln. dollar mablag' ajratildi. Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) ham O'zbekistonda bir qator loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etmoqda.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishda **Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YeTTB)** alohida rol o'ynaydi. Respublikada amalga oshirilayotgan umumiy qiymati 536 mln. dollarga teng 9 ta loyihada YeTTBning ulushi 253,1 mln. dollarni tashkil qiladi. YeTTBning O'zbekistonda amalga oshirish ko'zda tutilgan, umumiy summasi bir mlrd.dollardan ortiq bo'lgan yana 8 ta loyihani ko'rib chiqishi mo'ljallangan.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy va savdo faoliyatida **Osiyo rivojlanish Banki (ORB) hamda Jahon savdo tashkiloti (JST)** bilan hamkorligi istiqbolli yo'nalishlardan hisoblanadi. Shunday qilib, O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilishida dunyo mamlakatlari, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar bilan hamkorlik hal qiluvchi o'ringa ega bo'lib, bu milliy iqtisodiyotning baynalmilallashuvini kuchaytiradi hamda iqtisodiy taraqqiyotini yuqori bosqichga ko'tarishning asosiy tashqi omillari hisoblanadi.

Xulosalar

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiya – bu mamlakatlarning chuqur, barqaror o'zaro iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi, milliy xo'jaliklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo'jalik va siyosiy aloqalarining birlashish jarayonlaridir. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari sifatida erkin savdo hududlari, bojxona ittifoqi, to'lov ittifoqi, umumiy bozor, iqtisodiy va valuta ittifoqini ko'rsatish mumkin.

2. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini obyektiv tavsifdagi bir qator omillar taqozo qiladiki, ularning ichida xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi va globallashuvi; xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi; umumjahon fan-texnika revolyutsiyasi; milliy iqtisodiyot ochiqligining kuchayishi kabilar asosiy o'rinni egallaydi.

3. Turli mamlakatlardagi integratsiyaning turli elementlari bir xilda rivojlanmaydi. Shunga ko'ra, integratsiyaning qat'iy (bir tomonlama nafli)

integratsiya, tasodifiy integratsiya, moslashuvchan (ikki tomonlama nafli) integratsiya kabi turlari farqlanadi.

4. Bugungi kunda O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi ko'p darajali tizim sifatida amal qilib, uni quyidagi beshta darajaga ajratish mumkin: global; transkontinental; mintaqalararo; mintaqaviy; mahalliy. Har bir darajadagi integratsion aloqalarning o'ziga xos vazifalari mavjud.

5. O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatini amalga oshirishning asosiy tamoyillari teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik negizida qurilib, uning qoidalari ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnoma munosabatlarida o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatish, xalqaro iqtisodiy ittifoqlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga asoslandi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – jahon mamlakatlari o'zaro iqtisodiy aloqalarini chuqurlashtirish va barqaror rivojlanishi hamda milliy xo'jaliklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo'jalik aloqalarining birlashish jarayoni.

Erkin savdo hududlari – iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo'lib, uning dorasida savdo cheklashlari bekor qilinadi.

Bojxona ittifoqi – yagona tashqi savdo ta'riflari o'rnatishni va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishini taqozo qiladi.

To'lov ittifoqi – milliy valutalarning o'zaro almashinuvi va hisobkitobda yagona pul birligining amal qilishi.

Umumiy bozor – bunda uning qatnashchilari o'zaro erkin savdoni amalga oshirish va yagona tashqi savdo siyosati o'tkazish bilan birga kapital va ishchi kuchining erkin harakati ta'minlanadi.

Iqtisodiy va valuta ittifoqi – iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli bo'lib, bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari iqtisodiy va valuta-moliyaviy siyosat o'tkazish bilan birga uyg'unlashadi.

Qat'iy (bir tomonlama nafli) integratsiya – integratsiya jarayonlaridan ba'zilari naf ko'ruvchi, boshqa birlari donor mamlakatlar hisoblanadigan integratsiyaning tashqi tavsif holatlari bilan shartlangan turi.

Moslashuvchan (ikki tomonlama nafli) integratsiya – har bir mamlakat bir vaqtning o'zida ham donor, ham naf ko'ruvchi hisoblanadigan integratsiya turi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiya nima va uning qanday shakllari mavjud?
2. Erkin savdo hududlarining mohiyatini tushuntiring. Bunday tuzilmalarning integratsiyalashuv jarayonidagi o'rni qanday?
3. Bojxona ittifoqi va to'lov ittifoqi bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?
4. Umumiy bozorning amal qilish tamoyillari qanday va bugungi kunda uning faoliyati uchun qanday shart-sharoitlar talab qilinadi?
5. Integratsiyaning qanday turlarini bilasiz? Har biriga misollar keltiring.
6. Bugungi kunda O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvining qanday darajalari mavjud?
7. Yevropa Ittifoqi, Erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika bitimi (NAFTA), Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN) to'g'risida ma'lumot bering.
8. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi yana qanday nazariyalarni bilasiz? Bu nazariyalarning afzal va kamchilik tomonlarini taqqoslang.
9. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarning ustuvor yo'nalishlarini ko'rsating.
10. Mamlakatimizning keyingi yillardagi tashqi iqtisodiy faoliyatiga baho bering.

27-bob. JAHON BOZORI. XALQARO VALUTA VA KREDIT MUNOSABATLARI

Ushbu bobda milliy iqtisodiyotning dunyo mamlakatlari bilan bog'langan murakkab iqtisodiy munosabatlari tizimida xalqaro savdo munosabatlarining tutgan o'rni, xalqaro savdoning rivojlanishi, omillari va tuzilishi, xalqaro munosabatlarning moliyaviy yoki valutaga oid tomonlari bayon etiladi. Shuningdek, valuta munosabatlari va hozirgi zamon valuta tizimi asoslari, mamlakatning to'lov balansi, uning tarkibi va taqchilligi muammolari o'rganiladi. Xalqaro valuta-kredit munosabatlari, valuta tizimi, valuta kursi va valuta siyosati, ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga alohida e'tibor beriladi.

27.1. Xalqaro mehnat taqsimoti va xalqaro savdo to'g'risidagi turlicha nazariyalar

Milliy xo'jaliklarning xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida ishtirok etishi, ularning shakllari va samaradorlik darajasi kabi muammolarning uzoq davr mobaynida turli olimlar tomonidan tadqiq etilishi bu boradagi turlicha nazariyalarning shakllanishiga olib keldi. Bu nazariyalar orasida eng avvalo mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvda ishtirok etishi zarurligini nazariy jihatdan asoslab beruvchi mutlaq va qiyosiy (nisbiy) ustunlik nazariyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Mutlaq ustunlik nazariyasi. Iqtisodiy rivojlanishning milliy andozasidan jahon andozasiga o'tish, xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishi, iqtisodiyotning globallashuvi mamlakatlarning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda faol ishtirok etishi milliy manfaatlarga qay darajada javob beradi, degan savolni qo'yadi. Bu savolga javob topishga iqtisodiyot fani ilgaridan qiziqib kelgan. Jumladan, A.Smit xalqaro mehnat taqsimoti masalasini tahlil qilib, qanday tovarlarni eksport qilish va qaysilarini import qilish qulayligi to'g'risidagi o'z qarashlarini bayon qilish asosida «mutlaq ustunlik» nazariyasini ilgari surgan. Mazkur nazariyaga ko'ra, A.Smit har bir mamlakatning qandaydir mahsulot turini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvida bozorning ahamiyatli rol o'ynashini ko'rsatib bergan. Shu bilan birga, u mamlakatlar quyidagi ikki ko'rinishdagi ustunlikka: 1) tabiiy, ya'ni iqlim sharoitining qulayligi, ba'zi bir tabiiy resurslarning mavjudligi va shu kabi holatlar bilan shartlangan ustunlik; 2) erishilgan, ya'ni mamlakatdagi ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi, ishlab chiqarish texnologiyasi bilan shartlangan ustunlikka egaligini ta'kidlagan. Bu ustunliklardan foydalangan holda ishlab chiqarilgan mahsulot o'z sifati jihatidan yuqori va tannarxi jihatidan past darajada bo'ladi. Shunga ko'ra, mahsulotlarning barcha turlari har bir mamlakat tomonidan ishlab chiqarilishi shart emas, balki ularning ba'zilarini ustunlikka ega bo'lgan mamlakatdan sotib olish samarali hisoblanadi. Uni sotib olish mehnat sarflari esa mazkur mamlakatning o'zi uchun ustun hisoblangan sohadagi mehnat orqali qoplanadi. A.Smit nazariyasi bo'yicha har bir mamlakat o'zida boshqalarga qaraganda arzonga tushgan, ya'ni kam mehnat sarflangan tovarni eksport qilib, ularga nisbatan ko'p sarf talab qiladigan tovarlarni import qilish foydalidir.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi. D.Rikardo o'zaro foydali savdo va xalqaro ixtisoslashuvning ancha umumiy tamoyillarini shakllantirib, A.Smitning

qarashlarini takomillashtirgan holda «qiyosiy ustunlik» nazariyasini ishlab chiqdi. U mazkur nazariya yordamida, hatto barcha mahsulotlarni ishlab chiqarishda ayrim mamlakatning mutlaq ustunligi mavjudligida ham o'zaro foydali savdoning nafaqat mumkinligini, balki zarurligini isbotlab berdi. Bu mamlakat nisbatan past samarali mahsulotni ishlab chiqarishdan voz kechib, nisbatan yuqori samarali mahsulotni ishlab chiqarishga o'tish orqali ishlab chiqarish hajmini oshirishi mumkin. Mazkur nazariyaga ko'ra, mamlakatlar nisbatan past xarajatli mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashuv orqali qo'shimcha ustunlikka ega bo'lishi va mahsulot umumiy hajmini oshirishlari mumkin. Bunda har bir mamlakatning qandaydir tovar ishlab chiqarish bo'yicha mutlaq ustunlikka ega bo'lishi, ya'ni uning ishlab chiqarish xarajatlari xorijda yaratilayotgan shunday tovarlarning xarajatlaridan past bo'lishi shart emas. D.Rikardoning fikricha, mamlakat o'zida qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishi va chetga sotishi yetarli hisoblanadi.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi quyidagi bir qator shartli farazlarga asoslanadi: 1) unda ikkita mamlakat va ikkita tovar o'zaro taqqoslanadi; 2) ishlab chiqarish xarajatlari ish haqi ko'rinishida olinadi; 3) mamlakatlar o'rtasidagi ish haqi darajasidagi farqlar e'tiborga olinmaydi; 4) transport xarajatlari e'tiborga olinmaydi; 5) erkin savdo mavjud deb faraz qilinadi.

Xalqaro savdoda qiyosiy ustunlik tamoyillarining amal qilishini yaqqol tasavvur qilish uchun quyidagi shartli misolni ko'rib chiqamiz (27.1-jadval).

27.1-jadval

Turli mamlakatlarda don va vino ishlab chiqarish xarajatlari

Mamlakat	50 kg don ishlab chiqarish xarajatlari, kishi-kun	100 l vino ishlab chiqarish xarajatlari, kishi-kun
Buyuk Britaniya	100	120
Portugaliya	90	80

Jadvaldan ko'rinadiki, agar mutlaq xarajatlar e'tiborga olinsa, ular har ikkala mahsulot bo'yicha ham Portugaliyada past bo'lib, uning Buyuk Britaniya bilan savdo aloqalarini o'rnatish uchun hech qanday ehtiyoj yo'q. Biroq, qiyosiy xarajatlar ushbu fikr-mulohazalarni o'zgartirib yuboradi. Buning uchun har ikkala mahsulot bo'yicha mamlakatlarning qiyosiy xarajatlarini hisoblab chiqamiz:

1. Don bo'yicha qiyosiy xarajatlar:

a) Buyuk Britaniyada $\frac{100}{50} : \frac{120}{100} = \frac{5}{3} = 1{,}6$.

b) Portugaliyada $\frac{90}{50} : \frac{80}{100} = \frac{9}{4} = 2{,}25$.

2. Vino bo'yicha qiyosiy xarajatlar:

a) Buyuk Britaniyada $\frac{120}{100} : \frac{100}{50} = \frac{3}{5} = 0{,}6$.

b) Portugaliyada $\frac{80}{100} : \frac{90}{50} = \frac{4}{9} = 0{,}4$.

Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, don bo'yicha qiyosiy xarajatlar koeffitsienti Portugaliyaga (2,25) nisbatan Buyuk Britaniyada (1,6) pastligi sababli donni Buyuk Britaniya ishlab chiqarishi va eksport qilishi lozim. Vino bo'yicha qiyosiy xarajatlar koeffitsiyenti Buyuk Britaniyaga (0,6) nisbatan Portugaliyada (0,4) pastligi sababli, vinoni Portugaliyada ishlab chiqarish va eksport qilish maqsadga muvofiqdir. Bunday tartibdagi xalqaro savdoda ishtirok etish har ikkala mamlakat uchun ham manfaatli hisoblanadi.

Iqtisodiy nazariyada xalqaro ixtisoslashuvning ustunliklarini asoslash Rikardoning klassik sxemasi bilan cheklanmagan. XX asrda xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlari E.Xeksher, B.Olin, P.Samuelson, J.Keyns, V.Leontev, G.Xaberler va boshqa ko'plab iqtisodchilar tomonidan tadqiq qilindi. Jumladan, iqtisodiy adabiyotlarda **Xeksher-Olin-Samuelson modeli** deb yuritiluvchi model alohida ahamiyat kasb etadi. Bu model asoschilari E.Xeksher va B.Olin xalqaro tovar oqimlarining yo'nalish va tarkibiy tuzilishi qay tarzda belgilanishi to'g'risidagi zamonaviy tasavvurlarni ishlab chiqdilar. P.Samuelson esa mazkur fikrlarni amaliy jihatdan ifodalovchi matematik shartlarni ochib berdi. Mazkur model asosida **ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi** yotadi. Ma'lumki, turli mamlakatlar ishlab chiqarish omillari – ishchi kuchi, yer va kapital bilan turli darajada ta'minlanganlar. Agar mamlakat faqat qandaydir bitta omil bilan yetarli darajada ta'minlangan bo'lsa, bu mamlakatda shunday omil sig'imi katta bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish arzonga tushadi. Bu mamlakat uchun ularni ishlab chiqarish va eksport qilish nisbatan foydali hisoblanadi.

Xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlarini yanada chuqurroq tushunish qiyosiy xarajatlar tahlili asosida ko'p omilli andoza tuzishga

olib keldi-ki, unda tovarlar harakati bilan birga ishlab chiqarish omillarining davlatlararo erkin harakati imkoniyatlari hisobga olindi. O'tkazilgan tadqiqotlarda nafaqat tarmoqlararo, balki tarmoqlar ichida va mintaqa o'rtasidagi ixtisoslashuvning qonuniyatlari, mamlakatning material, kapital, mehnat va fan sig'imli tovarlarga ixtisoslashuv sabablari ochib berildi. Ixtisoslashuvga fan va texnika taraqqiyoti hamda texnologik o'zgarishlar sur'ati va tavsifi ta'sirining xususiyatlari aniqlandi.

1954-yili amerikalik iqtisodchi V.Leontevning maqolasi e'lon qilinib, unda o'sha davrda kapital ortiqchaligiga ega bo'lgan mamlakat hisoblanuvchi AQSH eksporti va importida mehnat va kapital to'liq sarfining hisob-kitobi asosida Xeksher-Olin nazariyasini tekshirishga urinib ko'rilgan. Bunda AQSH kapital sig'imi yuqori bo'lgan tovarlarni eksport qilib, mehnat sig'imi yuqori bo'lgan tovarlarni esa import qilishi taxmin qilinar edi. Natija teskari bo'lib chiqib, **Leontev paradoksi** degan nom oldi. Ma'lum bo'ldiki, AQSHdagi kapitalning nisbiy ortiqchaligi Amerika tashqi savdosiga ta'sir ko'rsatmaydi. AQSH ko'proq mehnat sig'imi yuqori, kapital sig'imi esa past bo'lgan tovarlarni eksport qilar ekan. V.Leontev Amerikadagi mehnatning yuqori unumdorligi amerikalik ishchilarning nisbatan yuqori malakasi bilan bog'liqligini ta'kidlab, bu yerdagi mehnatning xorijdagi mehnat bilan nisbati 1:3 ekvivalentlikda ekanligini ko'rsatdi. Bu esa ishchi kuchi malakasi modelining paydo bo'lishiga olib keldi.

Ishchi kuchi malakasi modeliga ko'ra, ishlab chiqarishda uchta emas, balki to'rtta: malakali ishchi kuchi, malakasiz ishchi kuchi, kapital va yer ishtirok etadi. Kasbiy mahoratga ega bo'lgan xodimlar va yuqori malakali ishchi kuchining nisbatan ko'pligi malakali mehnatning katta miqdorini taqozo etuvchi tovarlarning eksport qilinishiga olib keladi. Malakasiz ishchi kuchining ko'pligi esa ishlab chiqarishda yuqori malaka talab etilmaydigan tovarlarning eksportiga imkon yaratadi.

Hozirgi zamon iqtisodiy fani Xeksher-Olin nazariyasining faqat yutuqli jihatlarini emas, balki cheklangan tomonlarini ham ochib beradi. Jumladan, quyidagi jarayonlar bu nazariyaga muvofiq kelmaydi:

- yuqori rivojlangan mamlakatlarning sanoati va savdosidagi tarkibiy siljishlarning yaqinlashuvi;
- daromadlarning bir xilda yuqori darajasiga ega bo'lgan mamlakatlar o'rtasidagi savdoning ahamiyatli va muntazam o'sib boruvchi solishtirma salmog'i;
- jahon savdosida o'xshash sanoat tovarlarini bir-biriga yetkazib berishning yuqori va o'sib boruvchi solishtirma salmog'i. Sanab o'tilgan holatlar iqtisodiy fan oldiga Xeksher-Olin nazariyasini kengaytirish yoki

asosiy qoidalarini yangilash yo'llarini qidirish vazifasini qo'yadi. Bu bir tomondan, nazariyaning kengayishiga, ishlab chiqarish omillarining yangicha talqin etilishiga, ikkinchi tomondan esa, uning to'liq inkor etilishiga hamda XMT samaradorligi muammosiga mutlaq yangi yondashuvlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Xalqaro mehnat taqsimoti neoklassik nazariyalari o'rtasida amerikalik iqtisodchi **G.Xaberlerning muqobil xarajatlar modeli** yetakchi o'rin tutadi. U har bir mamlakat uchun barcha resurs va eng yaxshi texnologiyalardan foydalangan holda ikki turdagi tovarni qanday nisbatda ishlab chiqara olishi mumkinligini ko'rsatuvchi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan foydalanishni taklif etadi. Bu qarashlarga ko'ra, har bir mamlakat boshqa mamlakatlarga taqqoslaganda yuqori texnologiyaga ega bo'lgan tarmoqlardagi mahsulotlarni eksport qiladi. Keyinchalik ilg'or texnologiya muqarrar ravishda dunyo bo'ylab tarqalib, texnologiyadagi farqlar yo'qoladi, eksport pasayib, jahon savdosi tarkibiy tuzilishida keyingi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

R.Vernonning tovarning hayotiy sikli nazariyasida mamlakatning jahon savdosidagi muvaffaqiyati ichki bozorga bog'liqligi ta'kidlanadi. Vernon nazariyasiga ko'ra mahsulotlarning ba'zi bir turlari to'rt bosqichdan iborat sikldan o'tadi (joriy etish, o'sish, yetuklik, pasayish), ularni ishlab chiqarish esa xalqaro miqyosda siklning bosqichidan kelib chiqqan holda siljiydi. R.Vernon AQSHning yangi va istiqbolli tovarlarning ahamiyatli miqdorini ishlab chiqarishda yetakchilik qilishi sabablarini ochib berishga harakat qildi. U milliy bozorda xorijiy bozorga nisbatan ertaroq paydo bo'lgan tovarlarga talab AQSHning texnologik ustunligiga olib kelishini ta'kidladi. Amerika firmalari ishlab chiqarishning rivojlanishi bosqichida bu yangiliklarni eksport qiladi, ularga bo'lgan talabning o'sishi bilan esa xorijiy mamlakatlarda ishlab chiqarishni tashkil etadi. Yangi texnologiyaning tarqalishi bilan xorijiy korxonalar ham yangi tovarlarni ishlab chiqarishni o'zlashtirib, ularni AQSHga olib kela boshlaydilar. «Tovar sikli» tushunchasi milliy va tashqi bozorlarning o'zaro bog'liqligini izohlovchi nazariyaning asosiga aylandi. Xalqaro mehnat taqsimoti va jahon savdosi tarkibiy tuzilishining samaradorligi mustaqillik, o'zaro bog'liqlik va bog'liqlik konsepsiyalarini tushuntirishga yordam beradi.

Yuqori iqtisodiy mustaqillik ba'zi bir tovar, xizmat va texnologiyalarning mavjud bo'lmasligini bildiradi, shunga ko'ra hozirda hech bir mamlakat to'liq mustaqillikka intilmaydi. Biroq, ko'plab mamlakatlar xalqaro mehnat taqsimoti tizimiga kirish hamda tashqi savdo tarkibini shakllantirishda talab va taklif ustidan xorijiy nazoratning o'rnatilishi xavfini past darajada bo'lishiga harakat qiladilar.

Xorijdagi o'zgarishlardan himoyalanganlikning o'sishini o'zaro ehtiyoj asosidagi savdo aloqalarini rivojlantirish orqali ta'minlash mumkin. Mamlakatlar (masalan, Fransiya va Germaniya)ning savdo sheriklari sifatidagi o'zaro bog'liqligi holatida ulardan birining tovarlarni yetkazib berish yoki bozor hajmini qisqartirishi ehtimoldan uzoq, chunki boshqa tomon ham bunga darhol javob qaytaradi. O'ta yuqori darajadagi bog'liqlik mamlakatning boshqa mamlakatlarda ro'y beruvchi o'zgarishlarga bog'liqligini keltirib chiqaradi.

Xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi barcha nazariyalarning hayotiy layoqatliligini va ularni doimiy ravishda modifikatsiyalab, yangi qirralarni qo'shib turish zarurligini tasdiqlaydi. Xalqaro aloqalarning jahon amaliyotida esa bu nazariyalardan keng foydalanilmoqda.

27.2. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari

Hozirgi jahon rivojining xususiyatli belgisi tashqi iqtisodiy aloqalarning, avvalo, tashqi savdoning tez o'sishi hisoblanadi. Tashqi savdo xalqaro hamkorlikning ishlab chiqarish, ilmiy-texnika va boshqa shakllari (kadrlarni tayyorlash, turizm va h.k.) bilan bir qatordagi xalqaro iqtisodiy munosabatlarning muhim shakli hisoblanadi. Barcha mamlakatlar tashqi savdosi majmuyi xalqaro savdoni tashkil etadi.

Xalqaro savdo – bu turli davlat milliy xo'jaliklari o'rtasidagi tovar va xizmatlarning ayirboshlash jarayonidir. Xalqaro savdo qadimdan mavjud bo'lsada, faqat XIX asrga kelib, ya'ni deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar xalqaro savdo aloqalarida ishtirok eta boshlashi bilan jahon bozori shakliga kirdi.

Xalqaro savdo tashqi savdo aylanmasi, eksport va import, savdo balansi kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi.

Eksport – bu tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovar mamlakatdan tashqariga chiqariladi. Eksportning iqtisodiy samaradorligi shu bilan aniqlanadiki, mazkur mamlakat ishlab chiqarishning milliy xarajatlari jahon xarajatlaridan past bo'lgan mahsulotlarni chetga chiqaradi. Bunda eksportda olinadigan yutuq hajmi mazkur tovar milliy va jahon narxlarining nisbatiga, mazkur tovarning xalqaro aylanmasida ishtirok etuvchi mamlakatlarning mehnat unumdorligiga bog'liq.

Xalqaro savdoda **tovarlarning eksport tarkibi** fan-texnika revolutsiyasi va xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi ta'siri ostida o'zgaradi. Hozirgi davrda xalqaro savdoning eksport tarkibida qayta ishlovchi sanoat mahsulotlari yetakchi o'ringa ega bo'lib, uning hissasiga jahon tovar

ayirboshlashining 3/4 qismi to‘g‘ri keladi. Oziq-ovqat, xomashyo va yoqilg‘i ulushi faqat 1/4 qismini tashkil qiladi.

Xizmatlar eksporti tovarlar eksportidan farq qiladi. Chet ellik iste’molchilarga xizmat ko‘rsatish, chet el valutalarini olish bilan bog‘liq bo‘lib, u milliy chegarada amalga oshiriladi (masalan, chet el kompaniyasi vakillariga pochta, telegraf xizmati ko‘rsatish, chet el fuqarolariga sayyohlik xizmati ko‘rsatish va h.k.).

Kapital eksport qilish ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladi. Kapital eksporti kredit berish yoki chet el korxonalari aksiyalariga maqsadli qo‘yilmalar kabi shakllarda amalga oshirilib, kapital chiqarilgan vaqtda eksport qiluvchi mamlakatdan mablag‘lar oqimini taqozo qiladi va shu orqali tasarrufida bo‘lgan resurslar hajmini qisqartiradi. Boshqa tomondan, kapital eksporti chet davlatlarning mazkur mamlakatdan bo‘lgan qarzlarini ko‘paytiradi. U jahon bozoriga tovarlarning keyingi eksporti uchun qulay sharoit yaratadi va chet el valutasida foiz yoki dividend shaklida barqaror daromad olish omili hisoblanadi.

Ko‘plab mamlakatlar, cheklangan resurs bazasiga va tor ichki bozorga ega bo‘lib, o‘zlarining ichki iste’moli uchun zarur bo‘lgan barcha tovarlarni yetarli samaradorlik bilan ishlab chiqarish holatida bo‘lmaydi. Bunday mamlakatlar uchun import kerakli tovarlarni olishning asosiy yo‘li hisoblanadi.

Import eksportdan farq qilib chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga keltirishni bildiradi. Bunda mamlakat ichida ishlab chiqarish xarajatlari tashqaridan sotib olingan chog‘dagi xarajatlaridan yuqori bo‘lgan mahsulotlar import qilinadi. Tashqi savdo samaradorligini hisoblashda mazkur mamlakat tomonidan import qilish hisobiga muayyan tovarlarga bo‘lgan o‘z ehtiyojining tezlik bilan qondirilishi hamda bunday tovarlarni mamlakat ichida ishlab chiqarilgan chog‘da sarflanishi lozim bo‘lgan resurslarning tejalishi natijasida olinuvchi iqtisodiy naf e’tiborga olinadi.

Quyidagi jadvalda keyingi yillarda mamlakatimizdagi eksport va importning tovar tarkibi to‘g‘risidagi ma’lumotlar keltirilgan (27.2-jadval).

Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalardagi ishtirokini ifodalovchi bir qator ko‘rsatkichlar ham mavjud. Masalan, tarmoq ishlab chiqarishining xalqaro ixtisoslashuvi darajasi ko‘rsatkichlari sifatida **taqqoslama eksport ixtisoslashuvi koeffitsiyenti (TEIK)** hamda **tarmoq ishlab chiqarishidagi eksport bo‘yicha kvotadan** foydalanish mumkin. TEIK quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$K_o = E_o / E_m,$$

bu yerda:

E_o – mamlakat eksportida tovar (tarmoq tovarlari yig'indisi)ning solishtirma salmog'i;

E_m – jahon eksportidagi shu turdagi tovarlarning solishtirma salmog'i. Agar nisbat birdan katta bo'lsa, bu tarmoq yoki tovarni xalqaro jihatdan ixtisoslashgan tarmoq yoki tovarlarga kiritish mumkin va aksincha.

27.2-jadval

O'zbekistonda eksport va importning tovar tarkibi (foizda)

Tovarlar guruhi	Eksport va importning umumiy hajmidagi ulushi, foizda			
	2005-yil	2006-yil	2007-yil	2008-yil
Eksport	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Paxta tolasi	19,1	17,2	12,5	9,2
Oziq-ovqat	3,8	7,9	8,5	4,4
Kimyo mahsulotlari	5,3	5,6	6,8	5,6
Energetika mahsulotlari	11,5	13,1	20,2	25,2
Qora va rangli metallar	9,2	12,9	11,5	7,0
Mashina va uskunalar	8,4	10,1	10,4	7,5
Xizmatlar	12,2	12,1	10,7	10,4
Boshqalar	30,5	21,1	19,4	30,7
Import	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Oziq-ovqat	7,0	7,7	7,9	8,1
Kimyo mahsulotlari	13,6	13,8	14,8	13,0
Energetika mahsulotlari	2,5	4,2	3,3	2,1
Qora va rangli metallar	10,3	6,7	8,3	6,8
Mashina va uskunalar	43,3	47,0	46,6	53,3
Xizmatlar	10,4	8,4	7,4	5,7
Boshqalar	12,9	12,2	11,7	11,0

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Eksport bo'yicha kvota milliy sanoatning tashqi bozor uchun ochiqlik darajasini ifodalaydi:

$$K_e = E / YAIM,$$

bu yerda: E – eksport qiymati.

Eksport buyicha kvotaning ko'payishi ham mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokining, ham mahsulot raqobatbardoshligining o'sib borishidan darak beradi.

Mamlakatdagi aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi eksport hajmi uning iqtisodiyotining «ochiqligi» darajasini ifodalaydi. **Eksport salohiyati (eksport imkoniyatlari) – mazkur mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotning o'z iqtisodiyoti manfaatlariga putur yetkazmagan holda jahon bozorida sotishi mumkin bo'lgan qismi.**

Tovarlar eksporti va importi summasi tashqi savdo aylanmasi yoki tashqi tovar aylanmasini tashkil etadi. **Biror bir mamlakat boshqa mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun xarid qilgan taqdirda reeksport ro'y beradi.** Reeksport bilan reimport uzviy bog'liq. **Reimport iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarni sotib olishni bildiradi.**

O'zbekistonda tashqi savdo aylanmasi va uning tarkibi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (27.3-jadval).

27.3-jadval

O'zbekistonda tashqi savdo aylanmasi va uning tarkibi (foizda)

Ko'rsatkichlar	Yillar							
	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Tashqi savdo aylanmasi	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Eksport	52,5	52,4	55,7	56,0	56,9	59,2	63,2	60,7
Import	47,5	47,6	44,3	44,0	43,1	40,8	36,8	39,3
Eksport – jami	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
shu jumladan:								
Tovarlar	86,3	84,1	85,6	88,2	87,8	87,9	89,3	89,6
Xizmatlar	13,7	15,9	14,4	11,8	12,2	12,1	10,7	10,4
Import – jami:	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
shu jumladan:								
Tovarlar	91,5	89,4	89,8	88,9	89,6	90,9	92,6	89,0
Xizmatlar	8,5	10,6	10,2	11,1	10,4	9,1	7,4	11,0

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

«Tashqi bozorda konyunkturaning yomonlashuviga qaramasdan, 2008-yilda tashqi savdo aylanmasi 21,4 foizga oshdi, ayni vaqtda tovarlar va xizmatlar eksporti 28,7 foizga ortdi. Natijada tashqi savdo balansida ijobiy saldo hajmi sezilarli darajada o'sdi. Bu esa ishonchli to'lov balansi va iqtisodiyotimiz barqarorligining muhim ko'rsatkichi bo'lib xizmat qilmoqda»[1].

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 16-b.

Eng muhimi, eksport hajmining ana shunday o'sishi biz uchun an'anaviy resurslar bo'lmish paxta tolasi, qimmatbaho metallar va turli xomashyo yetkazib berish hisobiga emas, balki asosan avtomobillar, neft-kimyo va metall mahsulotlari, mineral o'g'itlar, ip-kalava va gazlama, trikotaj buyumlar, sim-kabel mahsulotlari, qurilish materiallari va boshqa shu kabi ko'plab eksport tovarlari hajmi va turlarini ko'paytirish evaziga ta'minlanmoqda. Natijada «tashqi savdo tarkibida chuqur ijobiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Keyingi yillar mobaynida eksport tarkibida raqobatbardosh tayyor mahsulot salmog'ining barqaror o'sish tendensiyasi va xomashyo yetkazib beruvchi tarmoqlar mahsulotlari ulushining kamayib borayotgani yaqqol ko'zga tashlanmoqda. 2008-yilda umumiy eksport hajmida xomashyo bo'lmagan tovarlarning ulushi 71 foizdan ziyodni tashkil etdi. Ayni vaqtda O'zbekiston uchun an'anaviy eksport xomashyosi bo'lgan paxta tolasining bu boradagi ulushi 2003-yildagi 20 foizdan 2008-yilda 12 foizga tushdi»[1].

«Bizning keyingi yillarda eksport sohasida qo'lga kiritgan yutuqlarimiz, avvalo, mamlakatimiz iqtisodiyotini tubdan tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiya qilish, qisqa muddatda biz uchun mutlaqo yangi, lokomotiv rolini bajaradigan tarmoqlarni barpo etish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash dasturlarini amalga oshirish, zamonaviy bozor infratuzilmasini shakllantirish borasida o'z vaqtida boshlangan, chuqur o'ylangan va uzoq istiqbolga mo'ljallangan ishlarimizning natijasidir»[2].

Eksport va importning harakatida ham multiplikatsiya samarasi mavjud bo'lib, bu omilni hisobga olish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada taniqli iqtisodchi olimlardan J.Keyns, R.Kan, F.Maxlup, P.Samuelson va boshqalar tashqi savdo multiplikatori to'g'risidagi nazariy asoslarni yaratishda katta hissa qo'shdilar.

Eksport multiplikatori ham investitsiyalar multiplikatori singari iste'mol sohasidagi ichki jarayonlar bilan bog'liq bo'lib, iste'mol yoki jamg'armaga so'nggi qo'shilgan moyillik ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi:

$$M_x = \frac{1}{MRS} = \frac{1}{1 - MRC},$$

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 16-17-b.

[2] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 18-b.

bu yerda:

M_x – eksport multiplikatori koeffitsiyenti;

MRS – jamg'armaga so'nggi qo'shilgan moyillik;

MRC – iste'molga so'nggi qo'shilgan moyillik.

Eksport hajmi oshishining yalpi milliy ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$YAIM = M_x \Delta X,$$

bu yerda:

M_x – multiplikator;

ΔX – eksport hajmining o'sishi. Biroq, xalqaro savdo faqat eksportdan iborat bo'lmay, balki o'z ichiga importni ham oladi. Agar eksportdan olingan daromadning bir qismi importga sarflansa, u holda mamlakatning ichki xarid qobiliyati pasayadi. Import jamg'arma singari boy berilgan imkoniyat sifatida amal qiladi, shuning uchun u matematik ifodalarda manfiy ishora bilan qo'llaniladi. Importni jamg'arish funksiyasiga o'xshagan holda tahlil qilish mumkin. Buning uchun importga so'nggi qo'shilgan moyillik tushunchasini kiritib olamiz. Bu moyillik import hajmi o'zgarishining daromad o'zgarishiga nisbati orqali ifodalanishi mumkin. Natijada **import multiplikatori** formulasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$M_p = \frac{1}{(MRS + MRM)\Delta X},$$

bu yerda:

MRM – importga so'nggi qo'shilgan moyillik.

Importni hisobga olgan holda eksport hajmi o'zgarishining yalpi milliy ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\Delta YalM = \frac{1}{(MRS + MRM)\Delta X}.$$

Tashqi savdo multiplikatori cheksiz harakatda bo'lmaydi. Import tovarlarni iste'mol qilishga so'nggi qo'shilgan moyillikning qiymati birdan kam bo'lganligi sababli navbatdagi qo'shimcha o'sishlar miqdori muntazam qisqarib, multiplikatsiya jarayoni sekin-asta so'nib boradi.

Xalqaro savdo bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Iqtisodiy resurslarning harakatchanligi mamlakatlar o'rtasida mamlakat ichidagiga qaraganda ancha past bo'ladi. Masalan, ishchilar mamlakat ichida viloyatdan viloyatga, hududdan hududga erkin o'tishi mumkin. Mamlakatlar o'rtasidagi til va madaniy to'siqlardan tashqari yana im-

migratsion qonunlar ishchi kuchining mamlakatlar o'rtasidagi migratsiyasiga qattiq cheklashlar qo'yadi. Soliq qonunchiligidagi, davlat tomonidan tartibga solishning boshqa tadbirlaridagi farqlar va boshqa qator muassasaviy to'siqlar real kapitalning milliy chegara orqali migratsiyasini cheklaydi.

2. Har bir mamlakat har xil valutadan foydalanadi. Bu mamlakatlar o'rtasida xalqaro savdoni amalga oshirishda muayyan qiyinchiliklar tug'diradi.

3. Xalqaro savdo siyosiy aralashuv va nazoratga mahkum bo'lib, bu ichki savdoga nisbatan qo'llaniladigan tadbirlardan tavsifi va darajasi bo'yicha sezilarli farqlanadi.

Xalqaro savdoning tarkibiy tuzilishi ishlab chiqarish asosiy omillarining turli mamlakatlar o'rtasida joylashuvi hamda jahon ishlab chiqarishi tuzilmasiga bog'liq. Agar bundan bir asr muqaddam xalqaro savdoda ustun ravishda xomashyo, materiallar, oziq-ovqat va yengil sanoat mahsulotlari ayirboshlangan bo'lsa, bugungi kunga kelib sanoat tovarlari, ayniqsa mashina va asbob-uskunalarning salmog'i sezilarli darajada o'sdi. Intellektual tovarlar va xizmatlarning ulushi ham keskin ravishda oshib, umumiy savdo aylanmasining 10 foiziga qadar yetdi. Shuningdek, xalqaro savdoni tashkil etish shakllari ham takomillashib bormoqda. An'anaviy ko'rinishdagi tovar birjalari, auksionlar, savdo-sanoat yarmarkalari, savdo ko'rgazmalari bilan bir qatorda ikki tomonlama bitimlarning quyidagi shakllari ham keng qo'llanmoqda:

1) barter – tovarlarni to'g'ridan-to'g'ri, pul ishtirokisiz bir-biriga ayirboshlash. Barterda pul ishtirok etmasada, tovarlarning qiymatini bir-biriga taqqoslash uchun pulning qiymat o'lchovi vazifasi orqali baholab olinadi;

2) eksport qiluvchilar tomonidan yetkazib berilgan tovarlar qiymatining bir qismiga import tovarlarni xarid qilish;

3) texnikaning yangi modellarini sotishda eskirgan modellarni sotib olish;

4) import qilingan asbob-uskunalar qism va detallarini importga sotuvchi mamlakat tomonidan butlab berish;

5) kompensatsion bitimlar. Mazkur bitimlar shartiga ko'ra, texnologik asbob-uskunalar yetkazib beruvchi tomonlarning biri taqdim etgan kredit (moliyaviy, tovar ko'rinishidagi) bo'yicha to'lovlar ana shu asbob-uskunalarda tayyorlangan tayyor mahsulotlarni yetkazib berish orqali amalga oshiriladi;

6) bir mamlakatda undirilgan xomashyoni boshqa bir mamlakat ishlab chiqarish quvvatlari yordamida qayta ishlashda ushbu qayta ishlash

va tashib berish xizmatlarini qo'shimcha xomashyo yetkazib berish orqali to'lash;

7) kliring operatsiyalari, ya'ni o'zaro talab va majburiyatlarni hisobga olish orqali naqd pulsiz hisoblashuv.

Ikki tomonlama savdo tamoyilida amalga oshiriluvchi xalqaro operatsiyalar barcha hajmida barter bitimlari 4 foiz, ikki tomonlama xarid – 55 foiz, kompensatsion bitimlar – 9 foiz, kliring operatsiyalari 8 foizni tashkil etadi.

Xalqaro savdoda ishtirok etish har bir mamlakat uchun milliy ishlab chiqaruvchilarni tashqi raqobatdan himoya qilish vazifasini dolzarb qilib qo'yadi. Bu vazifa mamlakatlarning savdo siyosati orqali amalga oshadi. Jahon amaliyotida bu siyosatning **proteksionizm (tashqi ta'sirdan himoyalash)** va **fritrederlik (savdoga to'liq erkinlik berish)** kabi shakllari keng tarqalgan.

Proteksionizmning klassik va zamonaviy ko'rinishlari farqlanadi. **Klassik yoki qattiq proteksionizm** siyosatining nazariy asosini merkantilizm tashkil etib, uning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- tovarlar importini cheklash;
- eksportni har tomonlama qo'llab-quvvatlash;
- chetdan keluvchi tovarlarga yuqori boj to'lovlari o'rnatish orqali milliy ishlab chiqarishni himoyalash;
- tovarlarning ma'lum turlari bilan savdo qilishga davlat monopoliyasining o'rnatilishi va h.k.

Zamonaviy protektsionizmning ham asosiy maqsadi ichki bozorda milliy ishlab chiqaruvchilar uchun nisbatan qulay sharoitlar yaratish hamda ularni xorijiy ishlab chiqaruvchilar raqobatidan himoyalash hisoblanadi, biroq uning usul va vositalari o'zining moslashuvchanligi bilan klassik protektsionizmdan farq qiladi.

Qiyosiy xarajatlar nazariyasiga ko'ra erkin savdo tufayli, jahon xo'jaligi resurslarni samarali joylashtirishga va moddiy farovonlikning yuqori darajasiga erishishi mumkin. Proteksionizm, ya'ni erkin savdo yo'lidagi to'siqlar xalqaro ixtisoslashuvdan olinadigan nafni kamaytiradi yoki yo'qqa chiqaradi.

Erkin savdo yo'lida juda ko'p to'siqlar mavjud bo'ladi. Ularning asosiylari quyidagilar:

1) boj to'lovlari. Boj to'lovlari import tovarlarga aksiz soliqlari hisoblanadi, u daromad olish maqsadida yoki himoya uchun kiritilishi mumkin;

2) import kvotalari. Import kvotalari yordamida ma'lum bir vaqt oralig'ida import qilinishi mumkin bo'lgan tovarlarning maksimal hajmi o'rnatiladi;

3) tarifsiz to'siqlar. Tarifsiz to'siqlar tarkibiga litsenziyalash tizimi, mahsulot sifatiga standartlar qo'yish yoki oddiy ma'muriy taqiqlashlar kiradi;

4) eksportni ixtiyoriy cheklash. Eksportni ixtiyoriy cheklash savdo to'siqlarining nisbatan yangi shakli hisoblanadi. Bu holda chet el firmalari o'zlarining ma'lum mamlakatga eksportini ixtiyoriy ravishda cheklaydi.

Mamlakatlar xalqaro savdo yordamida o'zlarining davlatlararo ixtisoslashuvini rivojlantirishi, o'zlarining resurslari unumdorligini oshirishi va shu orqali ishlab chiqarishning umumiy hajmini ko'paytirishi mumkin. Alohida davlatlar eng yuqori nisbiy samaradorlik bilan ishlab chiqarish mumkin bo'lgan tovarlarga ixtisoslashishi va ularning o'zlari samarali ishlab chiqarish holatida bo'lmagan tovarlarga ayirboshlash hisobiga yutishi mumkin.

Shu o'rinda mamlakatlar nima uchun savdo-sotiq qiladi, degan savol tug'iladi. Birinchidan, iqtisodiy resurslar dunyo mamlakatlari o'rtasida juda notekis taqsimlanadi: mamlakatlar o'zlarining iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanishi keskin farqlanadi. Ikkinchidan, har xil tovarlarni samarali ishlab chiqarish har xil texnologiya yoki resurslar uyg'unlashuvini talab qiladi. Bu ikki holatning xalqaro savdoga ta'sirini oson tushuntirish mumkin. Masalan, Yaponiya ko'p va yaxshi tayyorlangan ishchi kuchiga ega, malakali mehnat ortiqcha bo'lganligi sababli arzon turadi. Shu sababli, Yaponiya tayyorlash uchun ko'p miqdorda malakali mehnat talab qilinadigan turli-tuman mehnat sig'imli tovarlarni samarali ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Avstraliya esa aksincha, juda keng maydonlariga ega bo'lgan holda yetarli bo'lmagan miqdorda inson resurslari va kapitalga ega.

Qisqacha aytganda, himoya qilinadigan tarmoqlar savdo to'siqlarini kiritishdan oladigan foyda butun iqtisodiyot uchun ancha katta yo'qotish hisoblanadi.

Erkin savdo (fritrederlik) siyosati protektsionizm siyosatining aksi bo'lib, tashqi savdoni erkinlashtirishga qaratilgan. Bu siyosat xalqaro savdo hajmlarining o'sishiga olib keluvchi turli tarif va kvotalarni qisqartirish, milliy iqtisodiyotning ochiqligini yanada kuchaytirishga xizmat qiladi.

Xalqaro savdoni tartibga solish xalqaro va milliy darajalarda amalga oshadi.

Milliy darajadagi tartibga solish eksport va importni tartiblash orqali namoyon bo'ladi. Eksportni tartiblash tashkiliy va kredit-moliyaviy usullar yordamida uni rag'batlantirishga yo'naltirilgan. **Eksportni rag'batlantirishning tashkiliy usullariga** quyidagilarni kiritish mumkin:

- eksport qiluvchilarga axborot va maslahat berish xizmatlarini ko'rsatish uchun maxsus bo'linmalarni tashkil etish;

- savdo bitimlarini tuzishda davlat idoralarining ishtirok etishi;

- tashqi savdo uchun malakali kadrlarni tayyorlashga ko'maklashuv;

- xorijiy mamlakatlarda ko'rgazmalar tashkil etishda yordam ko'rsatish;

- milliy kompaniyalarni diplomatik jihatdan qo'llab-quvvatlash va h.k.

Eksportni rag'batlantirishning kredit-moliyaviy usullari quyidagilardan iborat:

- eksportga tovarlar yetkazib berishni subsidiyalash;

- eksport qiluvchilar uchun davlat kreditlarini berish va xususiy kreditlar berilishini rag'batlantirish;

- xorijda amalga oshiriluvchi savdo bitimlarini davlat tomonidan sug'urtalash;

- eksportdan olinuvchi foydadan soliq to'lashdan ozod etish va h.k.

Importni tartibga solish, asosan, uni tarifli va tarifsiz vositalar orqali cheklashdan iborat. Asosiy tarifli to'siq sifatida bojxona bojlarini keltirish mumkin.

O'zbekistonning 2009-2012-yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturida joriy konyunktura keskin yomonlashib borayotgan hozirgi sharoitda eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarning tashqi bozorlarda raqobatbardosh bo'lishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha aniq chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag'batlantirish uchun qo'shimcha omillar yaratish belgilab berilgan. Xususan:

- aylanma mablag'larini to'ldirish uchun korxonalarga Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 70 foizidan ortiq bo'lmagan stavkalarda 12 oygacha bo'lgan muddatga imtiyozli kreditlar berish;

- tayyor mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, xorijiy investitsiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalarni budjetga barcha turdagi soliq va to'lovlardan – qo'shimcha qiymat solig'i bundan mustasno – ozod qilish muddatini 2012-yilgacha uzaytirish;

- banklar kreditlari bo'yicha to'lov muddati o'tgan va joriy qarzlar miqdorini qayta ko'rib chiqish, budjetga to'lanadigan to'lovlarning penyasidan kechish va boshqa muhim imtiyoz va preferensiyalar berish[1].

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 33-b.

27.3. To‘lov balansi, uning tuzilishi va taqchilligi

To‘lov balansi - mamlakat rezidentlari (uy xo‘jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o‘rtasida ma’lum vaqt (odatda bir yil) oralig‘ida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar – qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya’ni tovarlar, ko‘rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o‘tishi bo‘yicha kelishuvlardan iborat. Har qanday bitim ikki tomoniga ega bo‘ladi va shu sababli to‘lov balansida ikki tomonlama yozuv tartibiga rioya qilinadi. Har bir bitim to‘lov balansining debet va kredit qismlarida o‘z ifodasini topadi.

Kredit – qiymatning mamlakatdan chiqib ketishi bo‘lib, uning hisobiga mazkur mamlakat rezidentlari chet el valutalarida qoplovchi to‘lovlar ekvivalentini oladi. Debet – qiymatning mazkur mamlakatga kirib kelishi bo‘lib, uning hisobiga rezidentlar chet el valutalarini sarflaydi. To‘lov balansida kreditlar umumiy summasi debetlarning umumiy summasiga teng bo‘lishi zarur.

To‘lov balansidagi barcha bitimlar o‘z ichiga joriy va kapital bilan operatsiyalarni olishi sababli, u uchta tarkibiy qismdan iborat bo‘ladi (27.4-jadval):

1) joriy operatsiyalar hisobi;
2) kapital harakati hisobi;
3) rasmiy zaxiralarning o‘zgarishi.

27.4-jadval

To‘lov balansining tuzilishi

I. Joriy operatsiyalar hisobi	
1. Tovar eksporti	2. Tovar importi
Tashqi savdo balansi qoldig‘i	
3. Xizmatlar eksporti (chet el turizmidan daromadlar va h.k. - *kreditli xizmatlar*)	4. Xizmatlar importi (turizm uchun chet elga to‘lovlar va h.k. - *kreditli* xizmatlar)
5. Investitsiyalardan sof daromadlar (kreditli xizmatlardan sof daromadlar)	
6. Sof transfertlar	
Joriy operatsiyalar bo‘yicha balans qoldig‘i	
II. Kapital harakati hisobi	
7. Kapital kirishi	8. Kapital oqib chiqishi
Kapital harakati balansi qoldig‘i	
Joriy operatsiyalar va kapital harakati balansi qoldig‘i	
III. Rasmiy zaxiralarning o‘zgarishi	

Mamlakatning **tashqi savdo balansi (to'lov balansi)** mazkur davlatning chet ellik sheriklari bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlarning holatini ifodalab, uning kredit-pul, valuta, budjet-soliq, tashqi savdo siyosatini amalga oshirish va davlat qarzlarini tartibga solishi uchun indikator bo'lib xizmat qiladi.

Joriy operatsiyalar hisobi tovar va xizmatlar eksporti («+» belgisi bilan), import («-» belgisi bilan), investitsiyalardan sof daromad va sof transfertlarni o'z ichiga oladi. **Tovarlar eksporti va importi o'rtasidagi muvozanat (tenglik) savdo balansini tashkil qiladi.**

Tovar eksporti kredit sifatida chiqib, milliy bankda chet el valutalari zaxiralarini vujudga keltiradi. Import esa («debet» grafasida «-» belgisi bilan) mamlakatdagi chet el valutalari zaxirasini qisqartiradi.

Investitsiyalardan sof daromadlar (chet eldan sof omilli daromadlar) kreditli xizmatlardan olinadigan sof daromad hisoblanib, u chet ellarga qo'yilgan milliy pul kapitali hisobiga keladi. Agar chet elga qo'yilgan milliy kapital mazkur mamlakatga qo'yilgan chet el kapitaliga qaraganda ko'proq miqdorda foiz va dividend keltirsa, bunda investitsiyalardan olinadigan sof daromad ijobiy, aks holda esa salbiy bo'ladi.

Sof transfertlar xususiy va davlat mablag'larining boshqa mamlakatlarga o'tkazilgan summasini bildiradi (pensiya, sovg'a, chet elga pul o'tkazishlar yoki chet mamlakatlarga insonparvarlik yordamlari). Bunday to'lovlar mamlakatda mavjud chet el valutalari zaxirasini kamaytiradi.

Makroiqtisodiy modelda joriy operatsiyalar hisobi qoldig'i quyidagicha ifodalanadi:

X	-	M	=	X_n	=	Y	-	(C+I+G)
eksport		import		sof eksport		YAIM		absorbsiya

Absorbsiya - yalpi ichki mahsulotning mazkur mamlakatdagi uy xo'jaliklari, korxonalar va davlatga realizatsiya qilinadigan qismi.

Importga to'lovlar eksportdan olingan daromaddan ortiqcha bo'lsa, bu mamlakatning joriy operatsiyalar bo'yicha balansi taqchilligini bildiradi. Bu taqchillik chet el qarzlari yordamida, yoki aktivlarning bir qismini chet elliklarga sotish yo'li bilan moliyalashtiriladi va bu kapital harakati hisobida aks etadi.

Eksportdan olinadigan daromad importga sarflardan ortiq bo'lsa joriy operatsiyalar hisobi ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

Kapital harakati hisobida aktivlar bilan amalga oshiriladigan barcha xalqaro bitimlar o'z ifodasini topadi. Bular chet elliklarga aksiyalar, obligatsiyalar, ko'chmas mulk va h.k. sotishdan olinadigan daromadlar hamda chet eldan aktivlar sotib olish natijasida vujudga keladigan sarf-xarajatlar.

Kapital harakati balansi	=	Aktivlar sotishdan tushumlar	–	Chetdan aktivlar sotib olishga sarflar

Chet el aktivlarini sotish chet el valutalari zaxiralarini ko'paytiradi, ularni sotib olish esa valutalari zaxiralarini kamaytiradi. Kapital harakati hisobi ham taqchillikka va ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

To'lov balansining taqchilligi Markaziy bank rasmiy zaxiralarini qisqartirish hisobiga moliyalashtirilishi mumkin. Rasmiy zaxiralarning asosiylari quyidagilar:

- chet el valutalari;
- oltin;
- mamlakatning XVFdagi kredit ulushi;
- qarz olishning maxsus huquqi (SDR) va h.k. Balans taqchilligi rasmiy zaxiralar hisobiga moliyalashtirilganda ichki bozorda chet el valutalari taklifi ortadi, milliy valutalar taklifi esa nisbatan kamayadi va uning ayirboshlash kursi nisbatan o'sib milliy iqtisodiyotga inqirozli ta'sir ko'rsatadi. Aksincha, to'lov balansining aktiv qoldig'i Markaziy bank rasmiy valuta ehtiyojlarining o'sishi bilan birga borganda ichki bozorda chet el valutalari taklifini kamaytiradi, milliy valuta taklifi esa nisbatan ortadi va uning ayirboshlash kursi pasayib, iqtisodiyotga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Markaziy bank tomonidan chet el valutalarining bunday sotilishi va sotib olinishi **rasmiy zaxiralar bo'yicha operatsiyalar** deyiladi. Bu operatsiyalar Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari bilan bir xil emas. Rasmiy zaxiralar bo'yicha operatsiyalar natijasida joriy hisobdagi qoldiq summasi, kapital harakati hisobi va zaxiralar miqdorining o'zgarishi nolni tashkil qilishi zarur.

Mamlakat uzoq davr davomida joriy operatsiyalar bo'yicha taqchillikni bartaraf qilishni kechiktirishi va o'zining rasmiy valuta zaxiralarini to'liq sarflashi natijasida to'lov balansi inqirozi kelib chiqadi. Mamlakat tashqi qarzlarni to'lash holatida bo'lmaganligi sababli, chet eldan kredit olish imkoniyatidan mahrum bo'ladi.

Iqtisodiyot subyektlarining davlat va Markaziy bank siyosatiga ishonchsizligi to'lov balansi inqirozini chuqurlashtiruvchi omil hisoblanadi. Milliy valuta qadrsizlanishining kutilishi chet el valutalariga chayqovchilikka qaratilgan talabni rag'batlantiradi. Bu Markaziy bankning milliy valuta qadrsizlanishining oldini olishga qaratilgan harakatini ancha qiyinlashtiradi, chunki uning rasmiy valuta zaxiralari bir vaqtda to'lov balansining taqchilligini moliyalashtirish va chet el valutalariga o'sib boruvchi chayqovchilik talabini qondirish uchun yetarli

bo'lmay qoladi. Bunday holda valutalarning «xufyona bozori» vujudga kelib, rivojlana boshlaydi.

Respublikamizda davlat budjeti taqchilligi ijobiy tavsifga egaligi, tashqi savdo aylanmasida ijobiy saldoga erishilganligi (2008-yil 4068,8 mln. AQSH dollari miqdorida) va oltin-valuta zaxiralarimizning yildan-yilga ko'payib borayotganligi orqali «O'zbekiston o'zining ishonchli va to'lov qobiliyatiga ega hamkor ekanini, mamlakatimizda chet el sarmoyasini jalb etish bo'yicha har tomonlama qulay shart-sharoitlar yaratilganini amalda isbotlamoqda»[1].

27.4. Xalqaro valuta-kredit munosabatlari va valuta tizimlari

Pulning jahon xo'jaligida amal qilishi va turli xalqaro iqtisodiy aloqalarga (tashqi savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasi, daromadlar, qarzlar va subsidiyalar oqimi, ilmiy-texnikaviy mahsulotlarni ayirboshlash, turizm va h.k.) xizmat qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar xalqaro valuta-kredit munosabatlari deb ataladi. Xalqaro valuta-kredit munosabatlari pulning xalqaro to'lov munosabatida amal qilish jarayonida vujudga keladi. **Valuta – bu mamlakatlar pul birligi** (masalan, so'm, dollar, funt sterling va h.k.). Har bir milliy bozor o'zining milliy valuta tizimiga ega bo'ladi. Bunda milliy va xalqaro valuta tizimini farqlash zarur. **Milliy valuta tizimi – valuta munosabatlarining milliy qonunchilik bilan belgilanadigan, mazkur mamlakatda amal qilish shaklini ifodalaydi.** Uning tarkibiga quyidagi unsurlar kiradi:

- milliy pul birligi;
- valuta kursi tartibi;
- valutaning muomalada bo'lish shart-sharoitlari;
- valuta bozori va oltin bozori tizimi;
- mamlakatning xalqaro hisoblashuv tartibi;
- mamlakat oltin-valuta zaxirasining tarkibi va uni boshqaruv tizimi;
- mamlakat valuta munosabatlarini tartibga soluvchi milliy muassasalar mavqeyi.

Xalqaro valuta tizimi – xalqaro valuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda kelishilgan holda amal qiladigan shakli.

Xalqaro valuta tizimining tarkibiy unsurlari quyidagilar hisoblanadi:

- asosiy xalqaro to'lov vositalari (milliy valutalar, oltin, xalqaro valuta birliklari – SDR, yevro);

---

[1] Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 10-b.

- valuta kurslarini belgilash va ushlab turish mexanizmi;
- xalqaro to'lovlarini balanslashtirish tartibi;
- valutaning muomala qilish shart-sharoiti;
- xalqaro valuta bozori va oltin bozori tartibi;
- valuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo muassasalar tizimi. Bundan ko'rinadiki, milliy va xalqaro valuta tizimi unsurlari deyarli bir xil bo'lib, ular faqat tashkil etilishi, amal qilishi va tartibga solinishi miqyoslari jihatidan farqlanadi.

Jahon valuta tizimi o'zining rivojlanishida uchta bosqichdan o'tdi va ularning har biriga xalqaro valuta munosabatlarini tashkil qilishning o'z tiplari mos keladi. **Birinchi bosqich** 1879-1934-yillarni o'z ichiga olib, bunda **oltin standart** sifatidagi valuta tizimi ustunlikka ega bo'lgan. **Ikkinchi bosqich** 1944-1971-yillarni o'z ichiga olib, bunda **oltin-devizli** (Breton-Vuds tizimi deb nomlanuvchi) tizim ustunlikka ega bo'lgan. Bu ikki tizim qayd qilinadigan valuta kurslariga asoslangan. **Uchinchi bosqich,** ya'ni hozirgi davrda amal qiluvchi jahon valuta tizimi 1971-yilda tashkil topgan bo'lib, bu tizim **boshqariladigan, suzib yuruvchi valuta tizimi** nomini oldi. Chunki davlat ko'pincha o'z valutalarining xalqaro qiymatini o'zgartirish uchun valuta bozorining faoliyat qilishiga aralashadi.

Oltin standart tizim qayd qilingan valuta kursining mavjud bo'lishini ko'zda tutadi. Banklar o'zlari chiqargan banknotlarni oltinga almashtirgan. Oltinni erkin chiqarish va kiritish xalqaro to'lovlarni muvofiqlashtirish vositasi bo'lib xizmat qilgan. Mamlakat uchta shartni bajarsa oltin standart qabul qilingan, deb hisoblangan, ya'ni: a) o'z pul birligining ma'lum oltin mazmunini o'rnatadi; b) o'zining oltin zaxirasi va pulning ichki taklifi o'rtasidagi qattiq nisbatni ushlab turadi; d) oltinning erkin eksport va importiga to'sqinlik qilmaydi. Oltin strandart pul birligining oltin mazmuni nisbatiga asoslanadi. Oltin standart sharoitida, turli mamlakatlar pul birligining nisbati ularning rasmiy oltin mazmuni bo'yicha o'rnatiladi.

Oltin standart barbod bo'lgandan keyin, valuta sohasini tartibga solishning o'zaro maqbul yo'lini topishga harakat qilindi. Yangi jahon valuta tizimi asoslarini ishlab chiqish maqsadida, 1944-yil Bretton-Vudsda (AQSH) ittifoqchi davlatlarning xalqaro konferensiyasi chaqirildi. Bu konferentsiyada o'zaro bog'liq valuta kurslarini tartibga solish tizimini yaratish haqidagi kelishuvga erishildi va bu ko'pincha Bretton-Vuds tizimi deb ataladi. Mazkur tizim oldingi oltin standartdan keskin farq qilmaydi. Uning asosida oltin-valuta standarti (AQSH dollari) yotadi va bu yerda rezervlar sifatida oltin va dollar chiqadi.

Dollarning oltinga almashinishi rasman to‘xtagandan keyin, valutaning qayd qilingan kursi suzib yuruvchi kursiga o‘rin bo‘shatadi. Xalqaro valuta tizimidagi bu o‘zgarish 1976-yil Kingston (Yamayka) dagi kelishuvga binoan huquqiy jihatdan mustahkamlanadi. Qog‘oz pul tizimiga o‘tish bilan, qog‘oz pullar oltinga almashtirilmaydi. Beqaror kurslar sharoitida valuta kursi ham har qanday boshqa narxlar kabi talab va taklifning bozor kuchlari bilan belgilanadi.

Har qanday valuta tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri valuta kursi hisoblanadi. **Valuta kursi bir mamlakat valutasining boshqa mamlakat valutasidagi bahosidir.**

Valuta kurslariga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi omillar ichidan quyidagilarni ajratib kursatish mumkin:

- milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi;
- milliy iste’molchilarning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflatsiya darajasi;
- valutalarga talab va taklifga ta’sir ko‘rsatuvchi to‘lov balansi holati;
- mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;
- valutaga jahon bozoridagi ishonch va h.k.

Nazariy jihatdan valuta kurslarining tebranishini tushuntirish **xarid qilish layoqatining paritet** (turli mamlakatlar pul birliklari qiymatining bir-biriga nisbati) **nazariyasi** yordamida amalga oshiriladi. Bu nazariyaga ko‘ra, kurslar nisbatlarini aniqlash uchun ikki mamlakat iste’mol tovarlari «savati» narxlarini taqqoslash talab qilinadi. Masalan, agar O‘zbekistonda bunday «savat», aytaylik 120 ming so‘m, AQSHda esa 100 dollar tursa, 120 mingni 100 ga bo‘lib, 1 dollarning narxini hosil qilamiz, bu 1200 so‘mga teng. Agar boshqa sharoitlar o‘zgarmagani holda mamlakatimizdagi tovarlarning narxi oshsa, dollarning so‘mga nisbatan almashuv kursi ham oshadi. Bunday bog‘liqlikni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$P = r \times P_i \quad yoki \quad r = P / P_i,$$

bu yerda: P – mamlakatimizdagi narxlar darajasi;

P_i – xorijiy mamlakatdagi narxlar darajasi;

r – valuta kursi yoki xorijiy valutaning milliy valutadagi narxi.

O‘zbekiston Markaziy banki mavsumiy tebranishlarni kamaytirish va oltin-valuta zaxiralarini ko‘paytirishni hisobga olgan holda o‘zgaruvchan valuta kursi rejimini qo‘llab kelmoqda. 2007-yilda Markaziy bankning valuta siyosati milliy valuta almashuv kursi keskin tebranishlarining oldini olish, mamlakatda eksportni rag‘batlantirish va valuta resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlashga yo‘naltirildi. O‘tgan yilda milliy valuta-

ning AQSH dollariga nisbatan nominal devalvatsiyasi 4,0 foizni tashkil etdi, bu esa 2006-yilga nisbatan 1,1 foizli bandga pastdir.

Milliy valuta almashuv kursining maqsadli parametrlar doirasida bo'lishi va uning devalvatsiya darajasining bosqichma-bosqich pasaytirib borilishi iste'mol tovarlari narxlarini past darajada ushlab turish uchun qo'shimcha omil sifatida xizmat qildi. Shu bilan birga, iqtisodiyotning ustuvor sohalarini moliyalashtirish va tashqi iqtisodiy omillarning ichki bozorga salbiy ta'sirining oldini olish maqsadida tashkil etilgan O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot Jamg'armasiga 2007-yil oxiriga kelib 1132 mln. dollardan ko'proq mablag'lar mujassamlashtirildi. Ushbu mablag'lar iqtisodiyotda pul massasining asossiz o'sishining oldini olish orqali ichki bozorda narxlar barqarorligini ta'minlashga xizmat qilmoqda[1].

Agar O'zbekistonda muomaladagi pul massasining ko'payishi oqibatida, tovarlar narxi ikki marta oshsa va barcha sharoitlar teng bo'lganda dollarning so'mga ayirboshlash kursi ikki marta oshadi.

27.5. Valuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi

Xalqaro valuta munosabatlari o'ta beqaror, noaniq va tez o'zgaruvchi jarayon bo'lib, uni har bir mamlakat hukumatlari bilan bir qatorda valuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar ham tartibga solishga harakat qiladilar. Bunday tashkilotlar qatoriga Xalqaro valuta fondi (XVF), Xalqaro taraqqiyot va tiklanish banki (XTTB), Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT), Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) kabilarni kiritish mumkin.

Xalqaro valuta fondi (XVF) o'ziga a'zo mamlakatlarning valuta kursi va to'lov balanslarini tartibga soladi, ularning valuta-moliyaviy muammolarini hal etish maqsadida kreditlar ajratadi, rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'p tomonlama to'lovlari tizimini va tashqi qarzlarini nazorat qiladi.

Qat'iy valuta kurslari amal qilgan davrda XVFning asosiy faoliyati valuta nisbatlarini ushlab turish, valuta kurslariga asossiz ravishda ta'sir ko'rsatishning oldini olishga qaratilgan edi. Suzib yuruvchi, erkin valuta kurslariga o'tilishi bilan bu faoliyat yo'nalishi o'zgarib, 1978-yili XVFning

---

[1] Pul-kredit sohasidagi mavjud vaziyat va monetar siyosatning 2008-yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari. - http://cbu.st.uz/uz/monet_policy/monet_direct2008.htm.

Nizomi qayta ko'rib chiqildi. Unga ko'ra, valutani davlatlararo tartiblashning asosi sifatida XVF nazorat funksiyalarini kuchaytirish, balanslashtirilmagan xalqaro hisoblashuvlar hamda asossiz kurs nisbatlariga ta'sir o'tkazish dastaklarini kengaytirish ko'zda tutildi.

XVF mamlakatlarning to'lov balanslarini va tashqi qarzlarini tartibga solish maqsadida kreditlar ajratadi. Bunda qarz oluvchi mamlakat o'zining iqtisodiy siyosatida XVFning tavsiyasiga binoan o'zgartirishlar kiritishi talab etiladi. 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan muddatdagi moliyaviy-iqtisodiy barqarorlashtirish dasturi ko'rinishidagi bunday o'zgarishlar fond bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi va bunga mamlakatning to'lovga layoqatligi to'g'risidagi o'ziga xos xalqaro guvohnoma sifatida qaraladi.

1970-yildan boshlab XVF xalqaro to'lov va zaxira vositalari – **qarz olishning maxsus huquqlari (SDR)**ni chiqara boshladi. SDR naqd pul ko'rinishida bo'lmay, faqat XVF maxsus hisobvaraqlarida kredit yozuvlari ko'rinishida amal qiladi va fondga a'zo mamlakatlarning Markaziy banklari o'rtasidagi hisoblashuvlarda foydalaniladi.

Yevropa valuta tizimi 1979-yilda yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga kiruvchi davlatlar tomonidan valuta kurslarini barqarorlashtirish maqsadida tashkil etilib, bu davlatlar o'rtasidagi to'lov jarayonlarida amal qiluvchi **Yevropa valuta birligi – EKYU** muomalaga kiritildi.

Iqtisodiy va valuta ittifoqi (IVI) Yevropa valuta tizimi amal qilishi natijasida tashkil etilib, u quyidagilarni taqozo etadi:

- moliya bozorlarining to'liq integratsiyalashuvi;
- kapitallar harakatining to'liq erkinlashuvi;
- barcha valutalarning to'liq konvertatsiyasini ta'minlash va pirovardida milliy valutalarni yagona valuta bilan almashtirish.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot bankining (XTTB) ham faoliyati xalqaro valuta-moliyaviy munosabatlarni tartibga solishga yo'naltirilgan bo'lib, u o'zining ikkita filiali – Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) hamda Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) bilan birgalikda Jahon banki tarkibiga kiradi.

XVFning a'zosi bo'lgan mamlakatlar XTTBning a'zosi bo'la oladi. XTTB tomonidan taqdim etiladigan qarzlarning asosiy qismi qarz oluvchi mamlakatlarning iqtisodiyotini tarkibiy qayta qurish imkonini beruvchi loyiha va dasturlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan uzoq muddatli kreditlar hisoblanadi.

Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK)ning faoliyati ustun ravishda rivojlanayotgan mamlakatlarning xususiy sektorini moliyalashtirishga yo'naltiriladi.

Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA)ning asosiy faoliyati esa ko'proq qoloq mamlakatlarga imtiyozli yoki foizsiz kreditlar ajratishga qaratilgan.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT) tarkibiga barcha sanoat jihatidan rivojlangan mamlakatlar kiradi. IHRT unga a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishidagi tendensiyalarni, iqtisodiyot sohasidagi ichki xatti-harakatlarning boshqa mamlakatlar to'lov balansiga ta'sirini aniqlashga qaratilgan. IHRT tomonidan ishlab chiqilgan bashorat ko'rsatkichlari asosida, jahon xo'jaligi rivojlanish tendensiyalarini hisobga olgan holda milliy iqtisodiyotlarning o'zaro moslashuviga imkon yaratuvchi makroiqtisodiy siyosatni olib borish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Xalqaro hisoblashuvlar banki (XHB) Shveytsariyaning Bazel shahrida joylashgan bo'lib, u xalqaro moliyaviy tashkilot hisoblanmasada, bank faoliyatini xalqaro tartibga solishda yetakchi rol o'ynaydi. XHB Yevropaning deyarli barcha mamlakatlarini, Kanada, Avstraliya, Yaponiya hamda AQSH tijorat banklari guruhini o'z tarkibida birlashtiradi. 70 dan ortiq Markaziy banklar o'zlarining oltin-valuta zaxiralarini XHB hisobvaraqlarida saqlaydilar.

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YETTB) Sharqiy Yevropa hamda sobiq Ittifoq mamlakatlariga valuta-moliya sohasida ko'maklashishni muvofiqlashtirish maqsadida 1990-yilda tashkil etildi. Uning asosiy faoliyati Markaziy va Sharqiy Yevropa, MDH mamlakatlarini isloh qilish jarayonlari bilan bog'liq turli ko'rinishdagi dastur va loyihalarni moliyalashtirishga, bu mamlakatlarning jahon xo'jaligiga moslashuvini jadallashtirishga ko'maklashishga yo'naltirilgandir.

Bugungi kunda sanab o'tilgan bu kabi davlatlararo tashkilotlarning xalqaro valuta-moliya sohasidagi munosabatlarni tartibga solish va yanada takomillashtirishga qaratilgan faoliyatining ahamiyati tobora oshib bormoqda. Shu bilan bir qatorda mazkur tuzilmalarning rivojlanayotgan mamlakatlarga moliyaviy yordam ko'rsatish tartibini takomillashtirish, bunda ko'mak berilayotgan mamlakatlarning milliy manfaatlariga putur yetkazmaslik, faoliyat yo'nalishi sifatida ko'proq iqtisodiy maqsadlarning ilgari surilishi kabi jihatlarga e'tibor kuchaytirish zarur bo'ladi.

Xulosalar

1. Barcha mamlakatlar tashqi savdosi majmui xalqaro savdoni tashkil etadi. Xalqaro savdo – bu turli davlat milliy xo'jaliklari o'rtasidagi tovar va xizmatlarning ayirboshlash jarayonidir. Xalqaro savdo qadimdan mav-

jud bo'lsada, faqat XIX asrga kelib, ya'ni deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar xalqaro savdo aloqalarida ishtirok eta boshlashi bilan jahon bozori shakliga kirdi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi hisoblangan xalqaro savdo tashqi savdo aylanmasi, eksport va import kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi.

2. Kapital eksport qilish ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Kapital eksporti kredit berish yoki chet el korxonalari aksiyalariga maqsadli qo'yilmalar kabi shakllarda amalga oshirilib, kapital chiqarilgan vaqtda eksport qiluvchi mamlakatdan mablag'lar oqimini taqozo qiladi va shu orqali tasarrufida bo'lgan resurslar hajmini qisqartiradi. Boshqa tomondan, kapital eksporti chet davlatlarning mazkur mamlakatdan bo'lgan qarzlarini ko'paytiradi. U jahon bozoriga tovarlarning keyingi eksporti uchun qulay sharoit yaratadi va chet el valutasida foiz yoki dividend shaklida barqaror daromad olish omili hisoblanadi.

3. Mamlakatdagi aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi eksport hajmi uning iqtisodiyotining «ochiqligi» darajasini ifodalaydi. Eksport salohiyati (eksport imkoniyatlari) – bu mazkur mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotning o'z iqtisodiyoti manfaatlariga putur yetkazmagan holda jahon bozorida sotishi mumkin bo'lgan qismi.

4. Xalqaro savdoda ishtirok etish har bir mamlakat uchun milliy ishlab chiqaruvchilarni tashqi raqobatdan himoya qilish vazifasini dolzarb qilib qo'yadi. Bu vazifa mamlakatlarning savdo siyosati orqali amalga oshadi. Jahon amaliyotida bu siyosatning proteksionizm (tashqi ta'sirdan himoyalash) va fritrederlik (savdoga to'liq erkinlik berish) kabi shakllari keng tarqalgan.

5. Iqtisodiy bitimlar – qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlar. Har qanday bitim ikki tomoniga ega bo'ladi va shu sababli to'lov balansida ikki tomonlama yozuv tartibiga rioya qilinadi. Har bir bitim to'lov balansining debet va kredit qismlarida o'z ifodasini topadi.

6. Iqtisodiyot subyektlarining davlat va Markaziy bank siyosatiga ishonchsizligi to'lov balansi inqirozini chuqurlashtiruvchi omil hisoblanadi. Milliy valuta qadrsizlanishining kutilishi chet el valutalariga chayqovchilikka qaratilgan talabni rag'batlantiradi.

7. Pulning jahon xo'jaligida amal qilishi va turli xalqaro iqtisodiy aloqalarga (tashqi savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasi, daromadlar, qarzlar va subsidiyalar oqimi, fan-texnika yutuqlarini ayirboshlash, turizm va h.k.) xizmat qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar –

xalqaro valuta-kredit munosabatlari deb ataladi. U pulning xalqaro to'lov munosabatida amal qilish jarayonida vujudga keladi.

8. Har qanday valuta tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri valuta kursi hisoblanadi. Valuta kursi bir mamlakat valutasining boshqa mamlakat valutasidagi ifodalanishini ko'rsatadi.

9. Nazariy jihatdan valuta kurslarining tebranishini tushuntirish, xarid qilish layoqatining paritet (turli mamlakatlar pul birliklari qiymatining bir-biriga nisbati) nazariyasi yordamida beriladi. Bu nazariyaga ko'ra, kurslar nisbatlarini aniqlash uchun ikki mamlakat iste'mol tovarlari «savati» narxlarini taqqoslash talab qilinadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Eksport – tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Import – chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.

Reeksport – biror bir mamlakatning boshqa mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun xarid qilishi.

Reimport – iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.

Xalqaro valuta tizimi – xalqaro valuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Valuta kursi – bir mamlakat valutasining boshqa mamlakat valutasida ifodalangan narxi.

To'lov balansi – mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar – qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlar.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Ichki va tashqi savdoning o'xshashliklari nimadan iborat? Ularning farqi-chi?

2. Xalqaro savdo qanday ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi?

3. Nima uchun xalqaro savdoda sun'iy to'siqlar mavjud bo'ladi? Ularning tavsifini bering.

4. Proteksionistik siyosatning ijobiy va salbiy tomonlari qanday? Ularni taqqoslang.

5. Xalqaro savdoda iqtisodiy integratsiyaning ahamiyati qandayligi va unda O'zbekistonning ishtirok etishi imkoniyatlarini aniqlang.

6. Xalqaro valuta tizimini tushuntiring. Har bir tizim qanday ustunlik va kamchiliklarga ega?

7. Davlat valuta kurslarini barqarorlashtirish uchun qanday usullardan foydalanadi?

8. Chet el valutalariga talab va taklifga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

9. Jahon valuta tizimining mazmuni nimadan iborat? Uning rivojlanish bosqichlari va ularga mos xalqaro valuta munosabatlarini tashkil qilish tiplarini izohlang.

10. Valuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlarga qaysi tashkilotlar kiradi? Ularning asosiy faoliyatlarini tavsiflab bering.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Qonunlari:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: O‘zbekiston, 2008.

2. Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida. - T.: Adolat, 2004.

3. O‘zbekiston Respublikasi Yer kodeksi.– T.: Adolat, 2004.

4. Qishloq xo‘jaligi kooperativlari (shirkatlari) to‘g‘risida. – T.: Adolat, 2004.

5. Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida.– T.: Adolat, 2004.

6. Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida.– T.: Adolat, 2004.

7. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to‘g‘risida. - T.: Adolat, 2003.

8. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida. - T.: Adolat, 2003.

9. Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida. - T.: Adolat, 2003.

10. Qimmatli qog‘ozlar bozorining amal qilishi to‘g‘risida. - T.: Adolat, 2003.

11. Erkin iqtisodiy hududlar to‘g‘risida. - T.: Adolat, 2003.

12. Kasaba uyushmalari, ularning huquq va kafolatlari to‘g‘risida. - T.: Adolat, 2002.

13. Mehnat muhofazasi to‘g‘risida.- T.: Adolat, 2002.

14. Birja va birja faoliyati to‘g‘risida. - T.: Adolat, 2001.

15. Raqobat va tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash to‘g‘risida. - T.: Adolat, 2001.

16. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. - T.: Adolat, 2001.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qaror va Farmonlari:

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Uy-joy fondini foydalanishga tayyor holda rekonstruksiya va ta’mirdan o‘tkazish uchun pudrat ishlari ko‘lamini kengaytirishni rag‘batlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2009-yil 29-yanvar, PQ-1051-sonli qarori.

18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mamlakatimizda no-oziq-ovqat iste’mol tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirishni rag‘batlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2009-yil 28-yanvar, PQ-1050-sonli qarori.

19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ""Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" Davlat dasturini kuchga kiritish to‘g‘risida"gi 2009-yil 26-yanvar, PQ-1046-sonli qarori.

20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni to‘ldirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi 2009-yil 26-yanvar, PQ-1047-sonli qarori.

21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ishlab chiqarish va ijtimoiy infrastrukturani yanada rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida" gi 2009-yil 20-yanvar, PQ-1041-sonli qarori.

22. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ularni barqaror ishlashini ta’minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to‘g‘risida" gi 2008-yil 28-noyabr, PF-4058-sonli farmoni.

23. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiy nochor korxonalarni tijorat banklariga sotish to‘g‘risidagi tartibni tasdiqlash to‘g‘risida" gi. 2008-yil 19-noyabr, F-4010-sonli farmoyishi.

24. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida" gi 2008-yil 18-noyabr, PF-4053-sonli farmoni.

25. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "«Ijtimoiy himoya yili» Davlat dasturi to‘g‘risida" gi qarori. 2007-yil 24-yanvar.

26. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yirik sanoat korxonalari bilan kasanachilikni rivojantirish asosidagi ishlab chiqarish va xizmatlar o‘rtasida kooperatsiyani kengaytirishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida" gi farmoni. 2006-yil 5-yanvar.

27. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklarida chorva mollarini ko‘paytirishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida" gi qarori. 2006-yil 23-mart.

28. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "2006-2010-yillarda O‘zbekiston Respublikasida servis va xizmat ko‘rsatish sohalarini rivojlanishini jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida" gi qarori. 2006-yil 17-aprel.

29. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "O‘zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo‘mitasi faoliyatini takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida" gi qarori. 2006-yil 26-aprel.

30. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida" gi farmoni. 2005-yil 11-aprel.

31. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat qo‘mitasini tashkil etish to‘g‘risida” gi farmoni. 2005-yil 30-aprel.

32. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi farmoni. 2005-yil 20-iyun.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari:

33. “2006-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari hamda 2007-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida” // Xalq so‘zi, 2007-yil 15-fevral.

34. “Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun ro‘yxatdan o‘tkazish tartibotlari tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”. 2003-yil 20-avgust.

35. “Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish va hisobga qo‘yish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”. 2001-yil 22-avgust, 347-son.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari.

36. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009. – 56 b.

37. “Buyuk mamlakatning qutlug‘ shodiyonasi” Prezident Islom Karimovning O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining 18 yilligi bag‘ishlangan tantanali marosimdagi tabrik so‘zi. “Xalq so‘zi”, 2009-yil 1-sentabr.

38. “Tarixi boy, buguni go‘zal, kelajagi buyuk shahar”, Prezident Islom Karimovning Toshkent shahrining 2200 yilligiga bag‘ishlangan tantanali majlisidagi nutqi. “Xalq so‘zi”, 2009-yil 2-sentabr.

39. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. Prezident Islom Karimovning 2008-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma’ruzasi // Xalq so‘zi, 2009-yil 14-fevral.

40. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma’naviyat, 2008. – 176 b.

41. Inson manfaatlari ustuvorligini ta’minlash – barcha islohot va o‘zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlash-

tirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008-yil 9-fevral.

42. Asosiy maqsadimiz – yurtimizda erkin va obod, farovon hayot barpo etish yo'lini qat'iyat bilan davom ettirishdir. Prezident I.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 15-yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007-yil 8-dekabr.

43. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007-yil 31-avgust.

44. Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo'lidan yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish – asosiy vazifamizdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2006-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007-yil 13-fevral.

45. Karimov I.A. Inson, uning huquqlari va erkinliklari hamda manfaatlari – eng oliy qadriyat. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 13 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2005-yil 8-dekabr.

46. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: O'zbekiston, 2005.

47. Karimov I. A. Eskicha qarashlar va yondashuvlar bilan yangicha hayot qurib bo'lmaydi. - T.: O'zbekiston, 2005.

48. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. T.: O'zbekiston, 2005.

49. Karimov I.A. Mavjud imkoniyat va resurslardan oqilona foydalanish – taraqqiyot omili. - T.: O'zbekiston, 2004.

50. Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish, resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish – bosh yo'limiz. T.: O'zbekiston, 2002.

51. Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish – eng muhim vazifamiz. T.: O'zbekiston, 2000.

52. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot - pirovard maqsadimiz. T.; O'zbekiston, 2000.

5. Darsliklar.

53. Razzoqov A. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Oliy ta'lim muassasalarining talabalari uchun darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2007. – 320 b.

54. O'lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. – T.: «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2006. – 480 b.

55. Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). – T.:, Fan va texnologiya nashriyoti, 2005. – 784 b.

56. Симкина Л.Г. Экономическая теория. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 384 с.

57. Станковская И.К., Стрелец И.А. Экономическая теория: учебник / И.А.Стрелец. – 3-е изд., испр. – М.: Эксмо, 2008. – 448 с.

58. Экономическая теория / Под ред. А.И.Добрынина, Л.С. Тарасевича, 3-е изд. – СПб.: Изд. СПбГУЭФ; Питер, 2008. – 544 с.

59. Камаев В.Д. Экономическая теория: Краткий курс: учебник / В.Д.Камаев, М.З.Ильчиков, Т.А.Борисовская. – 2-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2007. – 384 с.

60. Курс экономической теории: учебник / Под общ. ред. проф. Чепурина М.Н., проф. Киселевой Е.А. – 6-исправленное, дополненное и переработанное издание. – Киров: «АСА», 2007. – 848 с.

61. Сажина М.А. Экономическая теория: учеб. для вузов / М.А.Сажина, Г.Г.Чибриков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2007. – 672 с.

62. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 544 с.

63. Иохин В.Я. Экономическая теория: Учебник. – М.: Экономистъ, 2005. – 861 с.

64. Куликов Л.М. Экономическая теория: учеб. – М.: ТК Вебли, Изд-во Проспект, 2005. – 432 с.

65. Экономика. Учебник, 8-е изд., пререраб. и дополненное. - / Под ред. А.С. Булатова. М.: Экономист, 2005. – 896 с.

66. Экономическая теория: Учебник. – Изд. испр. и доп. /Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 672 с.

67. Экономическая теория. Учебник / Под ред. А.Г.Грязновой, Т.В.Чечеловой. – М.: Экзамен, 2004. – 592 с.

6. O'quv qo'llanmalar.

68. Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni. – T.: «Fan va texnologiya» nashr, 2008. – 314 b.

69. Bekmurodov A.SH., G'afurov U.V. O'zbekiston – iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda islohotlarni chuqurlashtirishning yangi va yuksak bosqichi yo'lida: O'quv qo'llanma. – T.: Iqtisodiyot nashr, 2008. – 128 b.

70. Bekmurodov A.SH., G'afurov U.V. O'zbekistonda iqtisodiyotni liberallashtirish va modernizatsiyalash: natijalar va ustuvor yo'nalishlar: O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2007. – 102 b.

71. Ziyaev T.M. Ishchi kuchi va bandlik nazariyalari. – T.: TDIU, 2007.

72. Ziyaev T.M. Tarmoq va korxona iqtisodiyoti. – T.: TDIU, 2007.

73. Shodmonov Sh.Sh., Yusupov R.A. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti. – T.: TDIU, 2007.

74. Shodmonov Sh.Sh., Yusupov R.A. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti. – T.: TDIU, 2007.

75. Shodmonov Sh., Alimov R., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi. – T.: Moliya, 2002. – 416 b.

76. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: вопросы – ответы: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. – 192 с.

77. Носова С.С. Экономическая теория. Элементарный курс: учебное пособие / С.С.Носова. – М.: КНОРУС, 2008. – 520 с.

78. Носова С.С. Экономическая теория. Дистанционное обучение: учебное пособие / С.С.Носова. – М.: КНОРУС, 2008. – 256 с.

79. Экономическая теория: учебное пособие / В.М.Соколинский, В.Е.Корольков *[и др.]* ; под ред. А.Г.Грязновой и В.М. Соколинского. – 4-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2008. – 464 с.

86. В поисках новой теории с проблемными ситуациями: Учеб. пособ. / Под ред. Грязновой А.Г. и др. - М.: КНО РУС, 2004. – 368 с.

7. Ilmiy monografiyalar, maqolalar.

81. Xodiyev B.Yu., Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish va yangilashning ilmiy va nazariy asoslari. Ilmiy-ommabop risola. – T.: TDIU, 2008. – 57 b.

82. SHodmonov Sh., G'afurov U. Bozor iqtisodiyoti asoslari. Ilmiy-ommabop nashr. – T.: tdiu, 2007. – 75 b.

83. Bekmurodov A.Sh. va boshqalar. O'zbekiston iqtisodiyotni liberallashtirish yillarida. 1-5-qismlar. T.: TDIU, 2005. – 310 b.

84. Шодмонов Ш.Ш., Баубекова Г.Д. Педагогическое мастерство и инновации в преподавании экономической теории. - Т.: Янги аср авлоди. 2004.

85. Hamroyev O.H. Iqtisodiy muvozanat va uni ta'minlash mexanizmlari. – T.: TDIU, 2004.

86. Шадыбаев Т. и др. Особенности антимонопольной политики в Узбекистане: общие принципы и правовая база. – Экономическое обозрение, №2, 2004.

87. Шодмонов Ш.Ш., Баубекова Г.Д., Халикова Г.Т. Инновационные методы обучения в экономическом образовании. – Т.: «Фан», 2003.

88. Shodmonov Sh. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda pulning yangi mazmuni va roli. Bozor, pul va kredit. Maxsus nashr, 2001.

89. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T.: Yangi asr avlodi, 2001.

8. Ilmiy-amaliy anjumanlar ma'ruzalari to'plamlari.

90. Iqtisodiyotning tarkibiy qismlari o'rtasidagi mutanosiblik va muvozanatni ta'minlashning nazariy asoslari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalar tezislari. – T.: TDIU, 2008-yil 6-iyun.

91. Iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish mamlakat eksport salohiyati va raqobatbardoshligini oshirishning muhim omilidir. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalar tezislari. – T.: TDIU, 2006-yil 28-dekabr.

92. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va isloh etish – barqaror o'sishni ta'minlashning bosh yo'li. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalar tezislari. – T.: TDIU, 2005-yil 16-aprel.

9. Gazeta va jurnallar.

93. «Xalq so'zi».

94. «Mening mulkim».

95. «Bozor, pul va kredit» jurnali.

96. «Iqtisodiyot va ta'lim» jurnali.

97. «O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi» jurnali.

98. «O'zbekistonda ijtimoiy fanlar» jurnali.

99. «Ekonomicheskoe obozrenie» jurnali.

100. «Rossiyskiy ekonomicheskiy jurnal».

101. «Voprosi ekonomiki» jurnali.

10. Statistik ma'lumotlar to'plamlari.

102. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2008-yil statistik axborotnomasi, T., 2009.

103. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2007-yil statistik axborotnomasi, T., 2008.

104. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2006-yil statistik axborotnomasi, T., 2007.

11. Internet saytlari.

105. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy sayti.

106. www.uza.uz – O'zbekiston Respublikasi Milliy Axborot Agentligi rasmiy sayti.

107. www.ceep.uz – O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi Samarali iqtisodiy siyosat markazi rasmiy sayti.

108. www.internetindicators.com – Iqtisodiy indikatorlar Internet veb-sayti.

109. www.uzreport.com – SAIPRO konsalting kompaniyasiga tegishli, O’zbekiston va butun dunyodagi biznes tizim va iste‘molchilarga axborot yetkazib berishga mo’ljallangan integratsiyalashgan internet loyiha.

110. www.uzsecurities.com – O’zbekiston Respublikasining Qimmatli qog’ozlar bozori haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.

111. www.uzexport.com - O’zbekiston Respublikasining mamlakat eksport salohiyati haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.

MUNDARIJA

Kirish 3

I B O‘ L I M

IQTISODIY TARAQQIYOTNING UMUMIY ASOSLARI

1-BOB. IQTISODIYOT NAZARIYASI FANINING *PREDMETI VA BILISH* USULLARI

1.1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi 10
1.2. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi 19
1.3. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari 24
1.4. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar (ilmiy tushunchalar) 28
1.5. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning usullari 30

2-BOB. ISHLAB CHIQARISH JARAYONI VA UNING NATIJALARI

2.1. Ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibi 38
2.2. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni 42
2.3. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari 47
2.4. Ishlab chiqarish imkoniyatlari va uning chegarasi 57
2.5. Ishlab chiqarishning samaradorligi va uning ko‘rsatkichlari 61

3-BOB. IJTIMOIY-IQTISODIY TIZIMLAR VA MULKCHILIK MUNOSABATLARI

3.1. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari va ularni bilishga bo‘lgan turlicha yondashuvlar 68
3.2. Iqtisodiy tizimlar va ularning turli modellari 73
3.3. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va iqtisodiy mazmuni. Mulk obyektlari va subyektlari 75
3.4. Mulkchilikning turli shakllari va ularning iqtisodiy mazmuni 78
3.5. O‘zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish maqsadi, yo‘llari va usullari 82

4-BOB. TOVAR-PUL MUNOSABATLARI RIVOJLANISHI BOZOR IQTISODIYOTI SHAKLLANISHI VA AMAL QILISHINING ASOSIDIR

4.1. Natural ishlab chiqarishdan tovar ishlab chiqarishga o'tish va uning rivojlanishi 94
4.2. Tovar va uning xususiyatlari 97
4.3. Qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyalari 102
4.4. Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari 108
4.5. O'zbekistonda milliy valuta – so'mning muomalaga kiritilishi va uning barqarorligini mustahkamlash yo'nalishlari 113

II B O' L I M

BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI

5-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING MAZMUNI VA AMAL QILISHI

5.1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari 121
5.2. Bozor iqtisodiyotida doimiy va asosiy muammolarning hal qilinishi .. 126
5.3. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari 129
5.4. Bozor va uning vazifalari 132
5.5. Bozorning turlari va tuzilishi 136
5.6. Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari 139

6-BOB. BOZOR IQTISODIYOTIGA O'TISH DAVRI VA UNING O'ZBEKISTONDAGI XUSUSIYATLARI

6.1. O'tish davrining mazmuni. Bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari 145
6.2. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning tamoyillari va xususiyatlari 149
6.3. O'zbekistonda bozor islohotlarini amalga oshirish va uning asosiy yo'nalishlari 153
6.4. O'zbekistonda milliy taraqqiyot bosqichlarining mazmuni, vazifalari va ahamiyati 157
6.5. Mamlakatni jadal isloh etish va modernizatsiyalashning mohiyati, tamoyillari va asosiy yo'nalishlari 163

7-BOB. TALAB VA TAKLIF NAZARIYASI. BOZOR MUVOZANATI

7.1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni 171

7.2. Taklif tushunchasi. Taklif miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Taklif qonuni 177
7.3. Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Bozor muvozanati 179
7.4. Iste'molchi xatti-harakati nazariyasi 185

8-BOB. RAQOBAT VA MONOPOLIYA

8.1. Raqobatning mohiyati, shakllari va usullari 195
8.2. Monopoliyalarning iqtisodiy asoslari va ularning turlari 202
8.3. O'zbekistonda raqobatchilik muhitining vujudga kelishi va monopoliyaga qarshi qonunchilik 209

9-BOB. NARXNING MOHIYATI VA SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

9.1. Narxning mazmuni va uning vazifalari 220
9.2. Narx turlari va ularning mazmuni 225
9.3. Raqobatning turli ko'rinishlari sharoitida narxning shakllanish xususiyatlari 228
9.4. Narx siyosati va uning O'zbekistonda amalga oshirilish xususiyatlari 235

10-BOB. TADBIRKORLIK FAOLIYATI. TADBIRKORLIK KAPITALI VA UNING AYLANISHI

10.1. Tadbirkorlik faoliyati tushunchasi, uning vazifalari va rivojlanish shart-sharoitlari 240
10.2. Tadbirkorlik faoliyatining shakllari, ularni tashkil etish va boshqarishning bozor tizimlari 242
10.3. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yanada erkinlashtirilishi va rag'batlantirilishi 249
10.4. Tadbirkorlik kapitali va uning harakati bosqichlari 251
10.5. Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylanma kapital 255
10.6. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish va undan foydalanish samaradorligi 258

11-BOB. KORXONA (FIRMA) XARAJATLARI VA FOYDASI

11.1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning tarkibi 269
11.2. Qisqa muddatli va uzoq muddatli davrlarda ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarish tamoyillari 276
11.3. Foydaning mazmuni. Foyda normasi va massasi 282

12-BOB. ISH HAQI VA MEHNAT MUNOSABATLARI

12.1. Yaratilgan mahsulot va daromadlarning taqsimlanish tamoyillari 291

12.2. Ish haqining iqtisodiy mazmuni 293
12.3. Ish haqini tashkil etish shakllari va tizimlari 299
12.4. Mehnat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va kasaba uyushmalarining roli 301

13-BOB. AGRAR MUNOSABATLAR VA AGROBIZNES

13.1. Agrar munosabatlarning iqtisodiy mazmuni. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining xususiyatlari 308
13.2. Renta munosabatlari 314
13.3. Agrosanoat integratsiyasi va agrobiznes 321
13.4. O'zbekistonda agrar islohotlarni amalga oshirish va yanada chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari 323

III B O' L I M

MILLIY IQTISODIYOT (MAKROIQTISODIYOT)NING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

14-BOB. MILLIY IQTISODIYOT VA UNING MAKROIQTISODIY O'LCHAMLARI. YALPI MILLIY MAHSULOT VA UNING HARAKAT SHAKLLARI

14.1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari 337
14.2. Milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari 342
14.3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari 348

15-BOB. YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF

15.1. Yalpi talab tushunchasi va uning hajmiga ta'sir qiluvchi omillar 355
15.2. Yalpi taklif tushunchasi. Yalpi taklif tarkibi va unga ta'sir qiluvchi omillar 362
15.3. Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat va uning o'zgarishi .. 367

16-BOB. ISTE'MOL, JAMG'ARMA VA INVESTITSIYALAR

16.1. Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o'zaro bog'liqligi 376
16.2. Jamg'arishning mohiyati, omillari va samaradorligi 383
16.3. Investitsiyalar va uning darajasini belgilovchi omillar 384
16.4. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi nisbatni ta'minlash muammolari 388

16.5. O‘zbekistonda investitsion faoliyatni ta’minlash va uning shart-sharoitlari 390

17-BOB. IQTISODIY O‘SISH VA MILLIY BOYLIK

17.1. Iqtisodiy o‘sishning mazmuni, turlari va ko‘rsatkichlari 396
17.2. Iqtisodiy o‘sishning omillari 401
17.3. Iqtisodiy o‘sish modellari 405
17.4. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi 411
17.5. O‘zbekistonda iqtisodiy o‘sishning yuqori sur’atlarini ta’minlash omillari va natijalari 413

18-BOB. MILLIY IQTISODIYOTNING MUVOZANATI VA NISBATLARI

18.1. Iqtisodiy muvozanat, uni ta’minlash shart-sharoitlari va aniqlash usullari 419
18.2. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari 426
18.3. O‘zbekistonda iqtisodiyotni tarkibiy o‘zgartirish, diversifikatsiyalash va modernizatsiyalash asosida mutanosibli rivojlantirilishi 428

19-BOB. IQTISODIYOTNING SIKLLILIGI VA MAKROIQTISODIY BEQARORLIK

19.1. Makroiqtisodiy beqarorlik va iqtisodiyotning siklliligi 436
19.2. Iqtisodiy sikl nazariyalari. Sikllarning asosiy turlari 439
19.3. Inqirozlarning mazmuni va turlari 446
19.4. Hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va salbiy oqibatlari 449
19.5. Jahon moliyaviy inqirozining O‘zbekiston iqtisodiyotiga ta’siri hamda uning oqibatlarini oldini olish va yumshatishga asos bo‘lgan omillar 461

20-BOB. YALPI ISHCHI KUCHI, UNING BANDLIGI VA ISHSIZLIK

20.1. Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning xususiyatlari 468
20.2. Ishchi kuchi bozori. Ishchi kuchiga talab va uning taklifi nisbati 473
20.3. Ishchi kuchi bandligi to‘g‘risidagi turli konsepsiyalar sharhi 476
20.4. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash 479
20.5. O‘zbekistonda ishchi kuchi bandligini ta’minlash va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash borasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari 482

21-BOB. MOLIYA TIZIMI VA MOLIYAVIY SIYOSAT

21.1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi 488
21.2. Budjet taqchilligi va davlat qarzlari 494
21.3. Soliq tizimi va uning vazifalari 495
21.4. O'zbekistonda budjet va soliq tizimini takomillashtirish masalalari 499

22-BOB. PUL-KREDIT TIZIMI. BANKLAR VA ULARNING BOZOR IQTISODIYOTIDAGI ROLI

22.1. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari. Pulga bo'lgan talab va pul taklifi 506
22.2. Inflatsiya, uning mohiyati va turlari 512
22.3. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari 518
22.4. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklar hamda ularning vazifalari 521
22.5. O'zbekistonda milliy valutani mustahkamlash siyosatining amalga oshirilishi 528

23-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINI TARTIBGA SOLISHDA DAVLATNING IQTISODIY ROLI

23.1. Davlatning milliy iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli haqidagi nazariya va qarashlar 533
23.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsad va vazifalari 536
23.3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari 542

24-BOB. AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOIY SIYOSATI

24.1. Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari 551
24.2. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash 559
24.3. Davlatning ijtimoiy siyosati. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning asosiy yo'nalishlari 562

IV B O' L I M

JAHON XO'JALIGI

25-BOB. JAHON XO'JALIGI VA UNING EVOLUTSIYASI

25.1. Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi 571

25.2. Jahon xo'jaligining globallashuvi yo'nalishlari va ziddiyatlari 576
25.3. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari. Jahon infratuzilmasining rivojlanishi 580
25.4. Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish 582

26-BOB. XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA VA O'ZBEKISTONNING JAHON HAMJAMIYATIGA KIRIB BORISHI

26.1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va obyektiv asoslari 589
26.2. Jahondagi asosiy integratsion guruhlarning amal qilish xususiyatlari 593
26.3. O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi va tashqi iqtisodiy faoliyati 596

27-BOB. JAHON BOZORI. XALQARO VALUTA VA KREDIT MUNOSABATLARI

27.1. Xalqaro mehnat taqsimoti va xalqaro savdo to'g'risidagi turlicha nazariyalar 605
27.2. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari 610
27.3. To'lov balansi, uning tuzilishi va taqchilligi 620
27.4. Xalqaro valuta-kredit munosabatlari va valuta tizimlari 623
27.5. Valuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi 626

Adabiyotlar 632

SH.SH.SHODMONOV, U.V.G'AFUROV

IQTISODIYOT NAZARIYASI

Darslik

Muharrir *B.Azamova*
Texnik muharrir *M.Alim...*
Kompyuterda sahifalovchi *A.Ro'ziyev*

...osishga ruxsat etildi 15.03.2010. Qog'oz bichimi 60x84$^{1}/_{16}$.
Hisob-nashr tabog'i 40,5. Adadi 300.
Buyurtma №_

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi.
100084, Toshkent, Kichik halqa yo'li ko'chasi, 7-uy.
Hisob-shartnoma 2-2010.

«HUMOYUNBEK - ISTIQLOL MO'JIZASI» bosmaxonasi
100000, Toshkent, Qori-Niyoziy ko'chasi, 39-uy.